

KÖZGAZDASÁGI MŰVELŐDÉSÜNK

KEZDETEI

ÍRTA

BOROTVÁS-NAGY SÁNDOR

BUDAPEST

1938

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

Bevezetés.

A nevelés ősrégi kapcsolata a bölcelettel. — Ez a kapcsolat csak vékony réteg művelődését jellemzi. — A nagy tömeg művelődésállapotát csak az anyagi oldal felől közelíthetjük meg, s ehhez használhatóbb segédtudomány a közgazdaságtan. — A hűbéri gazdaság megrendülése a nevelés hagyományos, csak eszmei szempontjait is megváltoztatja. — Minden kor általános művelődése szakművelődés. — Műveltségisményt mindig az uralkodó társadalmi csoport szab. — Megvalósítható nevelési célokat csakis társadalomgazdasági szükségletekből lehet elvonni. — Öncélú nevelés csak egyéneknél lehetséges. — A köznevelés viszont mindig a társadalomgazdaság függvénye s nem indít, hanem követ. — Célkitűzés: közművelődésünk nagy fordulatának vizsgálata a reformkorban. — Közgazdasági tájékozódása. — A közgazdasági művelődés széles értelmezése. — A marxizmus álláspontja a művelődést illetőleg helytelen. — Kölcsönhatás a toll és gondolat szerszám és termék kultúrája között. Vezetők s vezetettek..... 15—18

I.

A hűbéri gazdálkodás jegyében.

1. Ázsia s Európa mesgyéjén.

A XVII. század második felében új s máig tartó világgazdasági korszak kezdődik. — Európában lezárul a hűbériség, de Magyarországon egy századdal tovább tart. — Társadalmunk alapja az őstermelő réteg. — A jobbágyság művelődése: a hűbéri szervezet kodifikálatlan mezőgazdasági nevelése. — Gazdasági nevelés tudatos ráeszmélésben csak a XVIII. század közepétől létezik magyar földön. — Ázsiai s európai mezőgazdaság. — Az új hazában is sokáig inkább állattenyésztő a magyar s nomadizálva űzi a földművelést. — Erdőt, kertet telepíteni, házat építeni nem tud. — Csak a XVIII. században válik a földművelés faji jellemvonássá. — Az úrbéri rendszer nevelő hatása, — Társadalmi csoportok. — A jobbágyság tagozódása. — Népünk megdermedt hűbéri állapota, melyből a későbbi nevelés ki akarja ragadni 19—23

2. Céhnevelés.

A céhszervezetnek van intézményes ipari szaknevelése. — Forrásai, a szétszórt céhlevelek, nevelői szempontból földolgozatlanok. — Az inasszerződötetés. — Kezesek, áldomások. — Titoktartás, vallásos nevelés. — A felszabadítás durva szokásai: inasfürdő. — Az inasévek nevelő mozzanatai csupa nagy, középkori erényt építenek..... , 23—26

A legény nevelése már fokozottabban szakszerű. — Apródbéres és társposháros legény. — Edző, virtuskodó szokások. — Kicsinyes szabályok. — A legények ládája. — Fegyvelmezés bírsággal. — Az atyamester céhszabályt olvas fel. — Vándorévek. — Utánzókézség s alkotókézség. — Biicsú és beköszöntő..... 26—30

Mesterremeklés szabóknál, borbélyoknál, gombkötőknél, molnároknál és takácsoknál. — Zsarolások és lakmározások a vizsgáló költségén. — Az ifjúmester állapotában még tovább folyik a nevelés. — Kulcsosmester. — Kötelező határidőn belüli nősülés. — Ezután a nevelés fokanként megszűnik s a nevelt nevelő lesz..... 30—35

3. Tőzséreink.

Magyarországi és magyar kereskedelem. — A kereskedelem az egész középkoron át idegen maradt a magyar fajiságtól. — Népünk csak a XVIII. században érte el a kereskedelem kultúrfokát. — Szórványos adatok. — Almássy István. — A fajmagyar tőzsérség, mint kereskedőrendünk csirája. — A Thököly-család. — A faji jellem «magról nőtt» és «belénevelt» készségei — A tőzsérkereskedés magyar foglalkozásból, az állattenyésztésből sarjadt magasabb kultúrszínvonal felé..... 35—38

4. Nemességünknek nincs gazdasági gondolata.

A nemesség csak jogilag alkotta a magyar nemzetet s nem gazdaságilag. — Sem a bocskoros, sem a közép- s főnemesség művelődéstartalmát nem érinti a kapitalizmus. — A nemesség létharca nem a több- s jobbtöremelés, hanem a birtokállag jogászai védelmének jegyében mozog. — Ezért marad humanista s jogászai művelődése is. — A közgazdasági művelődéspolitikai csirái. Szórványos főnemesei magánvélemények. — II. Rákóczy Ferenc, Mikes Kelemen, Barkóczy Ferenc megjegyzései. — A nemesi nevelés eltávolodik az élettől, hogy szolgálja a kasztszerű elzárkózást a többi osztálytól. — Bethlen Miklós kancellár colbertizmusa. — Gondolata jellegzetesen magyar: főiránya nagykereskedelem, állami háttérrel. — A nemességnek nincs belőle teremtő, alkotó gazdasági gondolata, tehát nevelésében sincs ilyennek nyoma. — Nevelhető-e a magyar gazdasági észjárásra? — Orczy Lőrinc még lenézi a kereskedést, de már saját korának igyekezete cáfol rá..... 38—44

II.

Merkantil elvek a nevelésben.

1. Szántóvető és vállalkozó.

A régi vezérszólam: nevelhető-e fajunk vállalkozó szelleművé? — Felelet faji szempontból: turáni népeknek nincs kapitalista hajlama. — Népünk mégis megtette a művelődés első fokát, amikor a helyhez kötött földművelést elsajátította. — A hűbériség szántó vetőjének művelődésútja a tőkegazdaság vállalkozója felé. A kapitalizmus első tünetei hazánkban. — A nyugati főnemesség hidalgó elve s üzletei. — A magyar főnemesség távolmarad az üzlettől. — Népünk viszont igen lassú eltolódásban változtat lelket s nevelődik át magasabbfokú kenyérkeresetre. — Kész mintákat gyorsan utánoz, de ezek nem szervülnek jellemévé..... 45—48

2. Államosított nevelés.

A nevelést az államosítás megfosztja kezdeményező szerepétől s ezután politikailag szolgálja ki az államot. — Az állam gazdasági okokból az élethez hozza közelebb az elméleti sikokba távolodott nevelést. — A merkantilizmus jellemzése. — Szakmunkásnevelés helyett becserkészés. — Az emberek pénzben gondolkodnak. — A monarchia mint gazdasági egység, melyben Magyarországnak az őstermelő gyarmati szerep jut. — Sonnenfels rendszere. — A közgazdaságilag iskolázatlan magyart kiuzsorázza a tapasztaltabb faj..... 48—51

3. Más idők, más emberek.

A klasszikus bölcsélet lebecsmérlő magatartása a kereskedelemmel s iparral szemben. — A nemesi iskolázás táplálta ezt a nézetet. — Az új gazdasági rend új erkölcsi értékelést kényszerít ki. — Hasznosság és munkaelv a nevelésben. — Reális oktatás, ipari szakképzés kezdete. — A filantrop irányzat s fonákságai. — Merkantil beszüremkedés Felbiger rendszerébe s az osztrák iskolaügybe..... 51—54

4. Első közgazdasági tanintézetünk.

Magyar közoktatási állapotok. — Nehéz közgazdasági tartalmat belevinni. — A szempci collegium összmanarchikus és még tagolatlan, egyetemes közgazdasági jellege. — A piarista Valero megnyitó beszéde tiszta colbertizmus. — Rendi államban nincs gyökere..... 54—60

A magyar mezőgazdaság. — Törvény a parasztság művelődésállapotán nem segít. — Szörnyű mezőgazdasági tudatlanság, török hódoltsági állapot. — Állatorvosi iskola, katonai ménes, méhésztanítók. — Tessedik föllépése..... 60—64

5. Kincsek a föld felett s a föld alatt.

Magyar elmék első ráocsúdásai. — Gróf Szapáry János merkantil gondolatmenete. — Merkantil osztályok emelkedése hűbéri társadalomban élő fogalmi ellenmondás. — A romlott céhintézmény helyébe Bécs politikája miatt nem alakul gyáripár; hozzáértés, szakmunkásképzés nincs. — Szakiskola nem alakul s a meglévő iskolákba szűródik némi merkantil szellem. — A sajtó közgazdasági tájékoztató szerepe. — Rajziskolák 60—64

A merkantil nemesérchalmozás egyenes neveléspolitikai következménye Selmec bányászakadémiája. — Ágazatos bányatudomány mint alkalmazott természettudomány. — Kezdetleges bányásziskolák. — Fokozatosan akadémiaivá fejlesztik. — Európai hírnév. — Szervezet, tanterv, diákélet. — Eleinte magyar hallgató nincs, később a nemesifjak divatba hozzák..... 64—66

6. Egyetlen egyetemünk.

Merkantil nyomok a nagyszombat-budai-pesti egyetem oktatásában. — Az öncélú s az alkalmazott tudomány ellentéte. — A jogtudomány, mint a birtokkezelés «szaktanulmánya». — Könnyebb elperléssel mint többtermeléssel birtokot gyarapítani. — Jogászai, közhivatali pálya mint vagyonszerző út. — Természetrájk, gazdaságtan s egyes műszaki tudományok az egyetem tanrendjében. — A mérnöki intézet. — Túlnyomólag földmérőket képez agrártársadalmunknak. — Az államgazdaságtan tárgyköre. — A mezőgazdaságtan elsorvad a bölcsészkar talaján. Mitterpacher Lajos. — A lelkipásztorkodó papság gazdasági szakoktató hivatása..... 66—70

7. A Ratio Educationis.

A Ratio Educationis elemzése merkantil szemzőgöböl. — A mezőgazdaságtan. — Óhaj a vármegyénkenti gazdasági iskolákról. — Közgazdasági politika a jogtudomány keretében. — Gazdasági és műszaki cél a természetrajzban. — Hogyan osztja föl a Ratio a magyar társadalmat? — Zavaros művelődésigények a rendi és polgári társadalom mesgyéjén. — Merkantil elvek érlelődnek a közvéleményben minden lélekzetvétel. — A tudományokat («a lakosok osztályaihoz) alkalmazza..... 70—73

A Projectum Budense topográfiája. — Visszafejlődés a Norma Regiában. — Az elitszelejtezés félszeg, maradi módja. — A Ratio Educationis végrehajtása. — Közgazdaságilag nevelő sajtó. — Ifjabb Szilágyi Sámuel, Révai Miklós, Vályi András, Makó Pál és Königsacker József tankönyvei túlnyomórészt elméleti értékűek, mert nem a gyakorlat szűrte őket tudományá, hanem műkedvelő tudósok..... 73—77

III.

Pallérozott gazdát a kapitalizmusnak!

1. A fiziokrata irány.

Gazdasági korszakok torlódása. — A fiziokrata rendszer jellemzése. — Minden jövedelemnek végső forrása a föld. — A tőkegazdálkodás új társadalmi réteget hoz felszínre s új embertípust tenyészt ki. — Nyugateurópa nemességének elpolgárosodása. — Szétfeszül a rendi társadalom. — Tőkésállalat — egyéniség — homo oeconomicus. — Fiziokrata elvek a bécsi kormányzatban..... 78—81

2. Nemesi és polgári világnézet harca a nevelésben.

Társadalmi munkameosztás és általános műveltség. — A tőkegazdálkodás alássa az arisztokratikus világnézetet. — Sem a második Ratio, sem Budai Ézsaiás tanterve nem tür polgári és tőkegazdasági eszmebeszüremkedést zárt, szónokias, jogi ismeretanyagába. — A klasszikus jogászrmíveltség s a mezőgazdasági vármegye társa-

dalomélettani kapcsolata. — A neohumanizmus védekező ellenrohama. — Mindez társadalmi osztályok hatalmi harca a nevelés területén. — Szerszám és toll. a harmadik rend és a hűbériség kedvezményezettjeinek küzdelme 81—84

Tanulási düh a felszívódni vágyó szegény néposztályokban. — Pap és tanító; ösztönös ellenségek. — Glatz Jakab és Vályi András párhuzamai az alsóbb osztályok művelődésigényéről s irányáról. — Gáti István és Bredetzky Sámuel nézete egyoldalúan elméleti nevelésünkről 84—88

3. Kereskedőink nevelődése.

A gazdálkodó társadalom és a nevelésügy kapcsolata. — Eszmei érdekközösség tárgyi helyett. — Osztály tagozódásunk a XVIII. század végén. — Főnemességünkben gazdasági tetre nincs erő. — A középnemességben minden egyebet ébreszt a második Ratio nevelése, csak világgazdasági távlatot nem. — Mintagazdaságok nevelő szerepe a kapitalizálódó nagybirtokon át..... 88—89

Hivatásos kereskedőosztályunk levantei zagyvalék, osztályöntudat és szakművelődési igény nélkül. — Az «élet» nevelése; kereskedőink látköre. — Külkereskedelem lehetetlen, belkereskedőink az országos vásárokon nevelődnek. — Fest árubizományosai, szállítmányozói, uzsorásai, kisárusai, alkuszi, házalói és kofái a vásári életben. — Kétes pálya a kereskedői. — Rácok, görögök és zsidók népünk tanítómesterei a kereskedelemben. — A városi kereskedők szaknevelésben részesülő testületeivel szembenáll a házalók vad rendje. — A kereskedőnevelés történelmi fokozatai. — A magyarországi zsidóság kereskedelmi művelődésútja. — Liodemann céhbéli kereskedőképzése. — Pesti Kereskedő Testület utasításai inas- és segédnevelésre. — A céh nevel a főnökön át. — Dietze akadémiai ötlete. — Sarki bolttól a világcégig..... 89—101

4. Műhely és gyár.

Első hangok gyáripar teremtésére. — A céhenkívüli iparoktatás első nyomai. — Kötelező rajziskola a céhinasoknak. — Az állam és a céh küzdelmének nyomai a céhnevelésben. — Néhány érdekes okmány a céhnevelés alkonyából. — Nemes Kondor Sámuel főcéhmesterré nevelődésének epusza. — Kézműveseink lelke a földnél marad s tőkéküket nem gyárba, hanem szőlőbe fektetik..... 101—110

Az iparoktatás kapitalista megjelenése a szakiskola. — «A fábrikák produktumait tárgyazó tudományoknak esmérte nagyon szükséges.» 1.10—112

5. Közjog és közigazgatás az országgyűlésen.

Fizokratizmus és mezőgazdasági művelődés. — Népünk földszeretete a nevelés műve. — Angol utazók helyszíni szemléje. — Birtokképeség vagy szaknevelés a jobbagyfölszabadtási eszmeharcban. — Takács Éva a válaszüton 112—114

Hogyan foglalt állást az országgyűlés a szakoktatással és polgári munkaéthosszal szemben? — Közigazgatási fogalmak születnek a rendekben. — Fiziokrata hatás a bizottságok munkálataiban. — Eszközök még nem nevelők, hanem politikaiak és közigazgatásiak. — Nincs közigazgatási szakember a szónokok!) nemesek között. — Tervet, ötletet kereskedőktől s gyárosoktól kérnek s ők csak összeszerkesztik. — Szaknevelési nyomok a tervezetekben. — Selyemtermelő oktatás. — Nemesítsék a gyárost és nagykereskedőt! — Nagy pálfordulás: a kapitalista erény értékesebb a katonainál. — Népies könyvecskék, oktatva gazdálkodó papok 114—121

Tervezetek a művelődésügyi bizottságban. — Strausz Gottfried gazdasági termeléssel kapcsolatos, önálló népiskolája. — Siegwald Jé>zsef országos rajziskolai szervezete. — A javaslatok szétolvadnak a bizottsági munkában. — A pallérozott gazdálkodás inkább társadalmi- mint kultúrpolitikai reformkérdés. — Könnyebb gazdasági műveltséget adni, mint földet 121—125

Az 1805—1811-i országgyűlések egyre táguló közigazgatási látköre. — Társadalmi mozgalmak, közvélemény. — Kereskedőtestületek beadványai. — Egyből sem lett-törvény 125—128

6. Hasznos tudományok a felsőoktatásban.

A társadalom önfenntartó szükséglete s művelődésigénye az iskola intézményében találkozik. — Közigazgatásilag nevelő intézmények a XVIII—XIX. század fordulóján

ján. — Műszaki főiskolák nyugaton. — A pesti egyetem bölcsészkarának mérnöki intézete. — A mezőgazdaságtan gyakorlóterület híján az egyetem kebelében elsorvad. — Viszont az állatorvosi iskolának sikerült az orvoskaron külön főiskolává fejlődnie. — Közgazdaság a jogi kar kameralisztikájában..... 128—131

Rablógazdálkodás, erdőirtás és erdészeti szakképzés. — A magyar társadalom első kísérlete a selmeci akadémia birtokbavételére. — Tanterv s képzés. — A selmeci báiiivákat tancélokra tartják üzemben. — Eszményi, szakszerű környezet a szakképzésnek 131—134

7. Tessedik Sámuel.

Népszaporodás és terméshozadék romló aránya. — A tudásból fakadó önségítéség. — Tessedik Sámuel egyénisége. — Nagy nevelők hatása alapelveiben. — Első kísérletek. — A pap gazdasági nevelő hivatása. — Elemi iskolai módszere. — Gyakorlati gazdasági és ipariskolájának beosztása. — Elismerések. — Szaktanítóképzése. — Tangazdasága. — Nagy tervek s nagy bajok. — Hivatalos tárgyalások az intézet megmentésére. — Helyi ármánykodás fordítja ellene a közhangulatot. — Híres röpirata s hatása. — Csökönnyösen ragaszkodik Szarvashoz. — Intézete másodszori megszünte 134—144

Tessedik írásai. — Elszőri nevelő célzásai es kifejezett nevelésügyi munkái. — Országgyűlési tervezetei. — Mért csak a földművelő paraszt számára nincs szakképzés? — A gazdálkodás felekezeten kívülálló tudomány. — Szaknevelés falukutató könyveiben. — Az eszményi falu s iskolája. — Gazdasági oktatások. — Tartózkodó s óvatos a jobbgyfelszabadításban. — Összegezés. — Első, kinek szaknevelési rendszere a kisbirtokra vonatkozik. — Minőségmunka 141—155

8. A tudományos gazdaképzés elmélete. Thaer Albert.

Az angol tudományos mezőgazdaság. — Kelet felé úgy foglal teret a szabad parasztbirtok, ahogy a nép mezőgazdasági szaktudása emelkedik. — Thaer Albert. — Eszmevilágának magva: ... földbirtok kapitalizálása. — A gazdanevelés mesterségszerű, ügyességi és tudományos foka. — Gyakorlati és tudós gazda. — Okság a mezőgazdaság tudományában. — A kísérlet s a megfigyelés. — Segédtudományok. — A mezőgazdasági vállalat három főtényezője. — Közülök az alanyhoz tapadnak szaknevelési elvei. — Gazdaképzés a birtokon s a tanintézetben. — Hivatásszeretet. — Egyedülálló tekintély a magyarok előtt 155—161

9. Mezőgazdasági tanintézetek.

Thaer és Tessedik szerepe a Georgicon alapításánál. — Mindenki, még a föld népe is a pénzgazdaság felé mozdul. — Pénzszükség és többtermelő szándék szüli a Georgicont. — Bright leírása. — Híres tanárai. — Tantárgyak. — Növendékek. — Vizsgatételek. — Gyakorlatok. — Az alsóbb tagozatok. — Gazdasági nőnevelés. — Anyagi szervezet. — Tangazdaság. — Liebbald gazdanevelési elmélete..... 161—169

A magyaróvári tanintézet alapításának kapitalista indokai. — Összmonarchikus jellege. — Kisebb mezőgazdasági tanintézetek..... 169—170

10. A magyar mezőgazdasági szakoktatás elmékedői.

A szakirodalom nevelő ereje. — Katechizáló gazdasági könyvecskék, naptárak, hírlapok. — Mitterpacher Lajos könyvei és gazdanevelő nézetei 170—172

Nugyváthy János egyénisége s társadalomszemlélete. — Földműves országban a földművelés legyen az oktatás gerince! — A földbirtokos felesége szakértő társ is gazdaságában. — Instruction — Magyar Gazdatisztje. — Jogászeszmény. — Gazdasági képzésének egyes mozzanatai 172—179

Pethe Ferenc vérbeli gazda. — Hánytatott indulása. — Folyóiratai. — Jogásznak lenni dicsőség, gazdának lenni szégyen. — Mi a pallérozott gazda?..... 179—182

Rumi Károly. — íróasztalon gazdálkodó elméleti tudós. — Gazdanevelésének menete. — Fiziokrata indokolás. — A szaknevelés hatalma állíthatja meg a földbirtokos lecsúszását. — Saját, hozzáértő birtokkezelés. — A feleség munkaköre. — Üzemi könyvvitel 182—185

Kettős könyvvittel elszámolt robotteljesítmény Csondor János számadásában. —

- A Thaer—Georgicon iskola apróbb követői. — Saját lábán járó magyar tudomány 185—188
- Angyalffy Mátvás András* már félig smithiánus. — Közgazdasági felfogás az eddigi természettudományos helyett. — Haszonelv és a személyzet szaktudása. — Kegyencek vagy szakemberek? — Jellemnevelés, vagy hozzáértés. — A birtoki gazdagság egész rendszere nevel. — Tisztartók, számtartók, írnokok s gyakornokok. — Céhszerű nyomok. — Angyalffy szakiskolaellenes. — A napló nevelő értéke 188—193
- Összegezés. — A gazdasági előrelátás mérve s nevelési következményei. — Ösztönös, tudatos és intézményes nevelés..... 193—194

11. Közgazdaságilag nevelő irodalom.

- Kereskedelemtudományi szakmunkák. — Nem gyakorlati emberek, hanem tanészki tudósok a szerzőik. — Nevelő megjegyzések közgazdáinknál..... 194—195
- Skerlecz Iván* jellemzése a hazai nemzetiségekről. — Közgazdasági színvonalunk állapotrajza. — Skerlecz nevelőeszközei gazdaságpolitikaiak s közigazgatásiak. — A nemesség és a kereskedelem tekintélykérdése. — Tanult személyzet nevelése a közlekedés számára. — Művelődéspolitikája forgácsokban 195—200
- Egy névtelen tervezet. — A mezőgazdaság a polgárok egyetemére tartozó közismeret..... 200—201
- Berzeviczy Gergely* nevelkedése. — ügy magyar nemes üzletei. — Egyéni nyereség, de állami kockázat. — Lelki alkata. — Valónak látott vágyalom. — A magyar jobbágy tehetségvizsgálata 201—207
- Schwartner Márton statisztikája. — Művelődésünk társadalomgazdasági háttere számokban. — Mért nem részel fajunk a kereskedelemben?..... 207—209

IV.

Hogyan álljunk helyt a szabadkereskedelemben?

1 Társadalomgazdasági alapvetés.

- Terméketlen osztályok és földművelők a Smith Ádámnál. — Új tudomány születik. — Verseny s önzés szabályozzák a társadalomgazdasági történéseket. — A munka mint egyetlen értékforrás. — A fiziokraták cáfolata. — Fizika és metafizika. — A nevelés hagyományainak tehetetlenségi ereje. — Bentham Jeremiás erkölestana. — Az angol világbirodalom kereskedelmi alapjai szemben a katonai-földművelő államokkal. — Hadi s üzleti világnézet. — A klasszikus közgazdasági iskola szabadkereskedelmi jel-szava. — Cobden Richárd 210—216
- A világgazdasági fordulat magyar földön. — A művelődés s a szabadkereskedelmi világrend oksági kapcsolata 210—217

2. Nemesi művelődésirány és polgári művelődésigény.

- A reformkor nemzedéke — Végleg kialakul az írnoki asztal tekintélye az eke-szarvával szemben. — A latin iskola a társadalmi emelkedés legjárhatóbb útja. — A pályára való nevelés szaporodó hangjai. — Pius Desiderius és Elbrich Ágost társadalomábrázolatai. — Jobbágyi életszínvonal s falusi iskolák. — Céhszerű néptanítóképződés. — Gazdasági követelmények a tanítóképzésben..... 217—222
- A reformkor polgárságának határozatlan, átmeneti helyzete. — Polgári iskola-tervek. — A polgárság latin iskolákba tódul. — Az eszmeváltás zavarosában. — Még nincs a kapitalizmusnak tisztult erkölestana. — Közgazdaság Szilasy János nevelés-tudományában 222—226

3. Gazdanevelő tettek és írások.

- Kölcsey Ferenc lelkendezik az óvári intézetnek. — Módszerek Magyaróvári. — A reformkor nevelő gazdái. — Szakképzésnél biztosabb út a jószágkormányzathoz az előzetes főúri komornyikszolgálat. — Intéző parancsok bemagolása. — Az uradalom maga is nevelheti tisztjeit. — Derecskai Fodor Gábor maradi álláspontja. — Népünket a föld termőerejének óvására tanítsuk meg..... 226—232
- Balásházy János.* — Báró Dercsényi Pál pályakérdése. — «Áldott földünk cél-

arányosabb művelése.» — Mért nem szorult rá népünk iparra és kereskedelemre? A mintagazdaságnál többet nevel népünkön a tagosítás. — A tudatlanság hályoga. — Költségvetés tíz egyházi tangazdasággal kapcsolt iskolára..... 232—236

Csorba András gazdaképzése. — Ki a pallérozott gazda? — «Nevelésen kell kezdeni a szebb fölmívelést». — *Csorba* könyvének Toldaléka az első magyar mezőgazdasági szaknevelési munka. — Mennyit ér az elmélet? — A gazdanevelés sarkpontja kapitalista: a «szoros számadás». — A régimódi majorsági nevelés. — A kívánatos újdivatú nevelés. — Kiválasztás, irodai munkák, rátermettség, edzés, modor kérdései a gazdaképzésben. — Ügyészből s földmérőből lett gazdatisztek. — A népnevelés anyagi jólét nélkül hatástalan. — Közismereti tárgy legyen a mezőgazdaságtan. — Leibitzer János gazdanevelő nézetei 136—245

4. Mérnök és céhbeli mester.

A selmeci ércellérek kimerültével sorvad a bányászakadémia gazdasági háttere. — Hogy nevelné Szentpéteri Imre az erdő becsülésére a magyart? — Szerény kísérlet a selmeci akadémia részleges megmagyarosítására 245—247

A bölcsészeti kar mérnöki intézetében árnyéktudomány maradt a műszaki ismeretanyag. — Vízimérnökeink nevelődése Vásárhelyi Pál és Beszédes József életének példáján. — Az országos építészeti hivatalok és a műszaki irodalom mérnök-képző szerepe..... 248—250

Országgyűlési tnozgolódás a műegyetem felállításáért. — Nemességünk csak a formai jogot éli gazdasági tartalom nélkül. — A műegyetem kérdésében harcoló király és rendek mögött az iparos versenytől féltő Ausztria s a földművelésből kilábaló Magyarország küzd 250—253

Haldoklik a céh. — Átmeneti megoldások. — Sajtótámadások. — *Szentpéteri József* céhbeli mester válasza. — Csenevész műiparunk oka nem fajtánk tehetséghiánya, hanem a szegényes gazdasági háttér. — Tehetség és becsvágy küzdelme a mostoha körülményekkel. — A műhelytitkok takargatása. — Céh, tudatos műpártolás. megváltozott társadalmi közbeesülés, bécsi verseny kirekesztése és egy műpártoló társaság hírverése, ösztöndíjai, jutalmi oldhatják meg korszerű iparosnevelésünket. — Kirohanás a zsidók ellen. — A mesterembernek a sorsa határozza el az egész nemzetét.— A nemesi és polgári kasztok társadalmi szakadéka..... 253—260

Közirodalmi vita a magyar faj gazdasági képességeiről. — Beszédes József mérnöknevelő elvei. — A műszaki tudományok helye és fontossága nemzeti művelődésünkben..... 260—263

5. Tisztességes ember-e a kereskedő?

Az országgyűlés nem kívánja a kereskedelmet képzéshez kötni. — Sajtóhangok a kereskedelem dicséretéről. — Csiszár Sámuel szerint a kereskedelem jötevően szolgálja a társadalmat. — A magyar társadalom egyszerre becsülni kezdi a kereskedelmet, de mégsem üzi. — Csaplovics tehetségi rangsora nemzetiségeinkről. — A magyar csak akkor kereskedik, ha földből és közhivatalból már végkép nem élhet meg. — A magyarországi kereskedelem feltételei javulnak s távlatai szélesednek 263—267

Kereskedelmünk növekvő hatósugara rendszerezett ismereteket követelt. — Pest kereskedelme német és zsidó, hazai első kereskedelmi iskolánk, Bibanco Gyula Manóé pedig alapításában s kezdeti szellemében német. — Vasárnapi és mindennapos kereskedelmi tanonciskolája. — Felöleli a kor egész iskolai oktatásba tömöríthető szakismeretanyagát. — Esti tanfolyamai 267—269

Közgazdasági nevelési gondolatok Wesselényi Balitéleteiben. — Nem létező népnevelés s visszás nemesi nevelés. — A polgári kereskedelem értéke..... 269—273

6. Széchenyi István.

Akarta és hirdette fajunk közgazdasági művelődését. — Gondolkodásának magva a Smith—Bentham-féle gazdaságerkölcési elv. — A Széchenyi irodalom nevelésügyi eredményei. — Pedagógusok és közgazdák nézetei Széchenyi művelődéspolitikájáról. — Széchenyit mindenki magának követeli 273—278

A Széchenyi nyomán pezsdült közirodalom egy egész nemzedék gondolkodását mozgatja ki régi sarkaiból. — Ismerjük meg magunkat! — Fajunk lelke. — ítélete két tőzsgyökeres osztályunkról az úrról s a parasztról 278—286

- Elmaradt gazdálkodás. — Vagyonosodjunk művelődés által! — Mezőgazdasági haladás, lótenyésztés, borászat, erdősités..... 286—290
- Ipari nevelés. — Tanuljunk helyesen fűteni s építeni. — Gyáripart az eltörendő céhbéli kézmű helyébe. — «Manufacturához tökéletesen értő emberek s tanult practical mesterek.» — Az iparos lenézése. — «Gyáripart teremteni nem csupán annyi, mint kardot rántani.» — Válaszúton a nyelvmentés vagy iparosnevelés között 290—295
- Verbőcznek kereskedési tudományáról nincs nagy ideája. — «Eleinknek legkisebb képzeletök sem volt a nemzeti gazdaságról.» — Idegenajkú polgáraink a magyar kereskedelmi szellem sorstól rendelt nevelői 295—297
- Az egyesületek az anyagi s erkölcsi művelődés hordozói. — Erősebb érintkezés a külfölddel. — A társadalomná szervezett s kiművelt emberi ész -mindenható. — A magyar tudóstársaságon át vezet az út a műszaki kultúrához. — A cselekvő ész két ismerve: az előrelátás időtartama s a hasznos célok munkálása. — A nevelés akkor jól elrendelt munkájú, ha azt nyújtja, a magyarnak, ami hiányzik belőle. — A klasszikus műveltséganyag nevelésünk rákfenéje 297—303
- Bizonyítékok, hogy Széchenyi nemzetnevelésének a központi magva a közgazdasági művelődés. — Gyakorlati, okos, haszonra irányított gondolkodással telítse a nevelés ezt a jószándékú, sokban hibás és sokban ügyetlen népet. — Terjesszük Smith Ádám új tudományát 303—305
- Összegezés. — Teremtsünk harmadik rendet, polgárságot — A szépirodalom süket marad erre a szózatra. — A szerves gazdasági egység az elsődleges nemzetalkotó erő, de nálunk egy másodlagos, a nyelv s irodalom alkotott nemzetet. — Irodalmilag felébresztett nemzetünk művelődésútja a gazdaságilag «lett» nemzetállapot felé..... 305—308

A védvamos irányzat hatása a reformkor művelődésére.

1. A védvám varázsigéje és társadalmunk.

- List Erigyes védvamos közgazdasági elmélete. — Népszerűsége a magyar politikuskoknál páratlan. — Y közgazdasági öntudat látható, hallható és olvasható eredményei. — Politikai védvám vagy társadalmi sorompó. — Széchenyi és Kossuth vitája 309—312
- Társadalmunk számszerű összetétele Eényes Elek szerint. — Parasztságunk alacsony életszínvonala. — Miss Pardoe rajzai. — Félelem a népműveléstől. — A kötött birtok s a gazdasági haladás dilemmája. — Nem iskolázni kell a jobbágyot, hanem tulajdonossá tenni 312—315
- A polgárosodás kérdései. — Várost a négy folyó tájára s beie iparost es kereskedőt! — A nemesség nem polgárosodik s magyar hazánkat mint sáska lepik el a hivatalnokbogararak. — Nincs ipari fogyasztás 315—317

2. Fáy Andrásék osztó igazsága szellem s anyag között.

- Pásztort gyári gép mellé állítani máról holnapra lehetetlen. — Humanizmus és realizmus folytatódó vitája Zsoldos Ignác, Tóth Lőrinc, Szemere Bertalan, Warga János írásaiban. — Művelődésigény a társadalmi munkamegosztás szerint..... 317—320
- Fáy András kezdeti aggodalmai a népművelés miatt. — Később hajlik feléje, de közgazdasági irányúnak kívánja látni. — Fogalmakat kell ébreszteni társadalmunkban a tőke s jövedelem ismeretlen formáit illetőleg. — A takarékpénztárak népnevelő haszna. — Fáy András a testet öltött «közgazdasági magyar». — «Fajos hiányán a szorgalomnak egyéb nem segít, mint folytonos ingere a haszonnak». — Az egyesület hatástalan nevelő eszköz. — Közvetítő álláspontja a szellemi és anyagi művelődés között. — Középrendünk hivatalszerelme s közgazdasági iszonya. — Szükséglet műszaki emberekben. — Az egyetem közgazdasági tárgyai lassan elsorvadnak..... 320—320

3. Közgazdaság, mint népoktatási tananyag.

- Minden népnevelés a tanítóval áll vagy bukik. — A reformkori falusi tanító hét-köznapjai. — Gazdaságtan a tanítóképzőkben. — Egyre megújuló félelem a népműve-

léstől. — A naptár és elemi tankönyv a gazdasági népművelésben. — Dercsényi János épp a népművelést tartja a kommunizmus ellenszerének. — Tavasy Lajosnak az eszményi tanítóról rajzolt képében túlnyomó a közgazdasági ismeretanyag. — Váradi Szabó János szorgalomtanodái. — Realista, névtelen átkozódások..... 325—334

Gyóry Sándor népnevelése. — A művelődés rugója a népszaporodás. — Előbb volt a polgár, mint az ember. — Hadakozás a humanizmussal. — A humanizmus lényege arisztokratikus és tehetetlen a népművelés mezején. — Népművelés csak reális lehet. — A realizmus magva a közgazdaság új tudománya. — Ne munkakényszerre, hanem munkaösztönre építsünk. — Tudományos népnevelés. — Ne a tudományt népszerűsítsük, hanem a népet emeljük. — A sajtó hivatása. — Tudomány gyakorlati haszon nélkül gyökértelen. — Összefoglalás 334—340

4. Alsófokú mezőgazdasági szakműveltség.

Helyzetrajz a föld népének életszínvonaláról. — A segítség: társadalmi reform és szakoktatás. — A kényszerített örökvltság s a földművesiskolai tervekben feléledő Tessedik-féle programú. — A vetésforgó a szántóvető műveltségének fokmérője. — A szakirodalomnak egész iskolát kell pótolni. — Klauzál Imre 340—343

Udvardy János tudósításai népünk tudatlanságból eredő nyomoráról. — «Közbitangolási és tanszeri földészet». — Nem sok, hanem jól művelt föld. — Az önálló kisüzem gazdasági értelmet fakasztó ereje. — Falukultúra. — Neveljük át a nép kritikátlan földéhségét..... 343—347

Halomban cikkezik a sajtó a gazdasági népművelésről. — Torok János ötlete egy pesti országos gazdasági tanintézettről. — Majoros gazdákat képző szakiskola Cegléden. — Közös rendszer a tervek özőnében. — *Lukátsy Sándor* javaslata. — Az egyesületek nem alkalmasak szakiskolázásra, hanem csakis az állani központilag irányított, tangazdasággal kapcsolt iskolahálózata. — Fedezet egy szaklap útján. — Apróbb ötletek s tervek 347—355

5. «Az okszerű gazdaképzés» irodalma.

Bujánovics Ede jellemrajza az (okszerű) gazdáról. — Katona-, pap- s orvosképzés mint előiskola. szaktanulmány pedig a férfikor elején..... 355—357

A rohonci ispánképző. — A nagykőrösi szaktanítóképző. — Mándi Marton István központi gazdatisztképzőjének I erve. — A keszthelyi Georgicon nevelői szelleme hanyatlak. — Kapitalista számvitel s építészett a magyaróvári iskolán. — A Magyar Gazdasági Egyesület mozgalma egy országos központi gazdaképző intézet alapítására s egyéb-irányú nevelő munkája. — A «Gazdasági Tudósítások», «Kémlő». «Ismertető» c. szaklapok s népszerű tankönyvek..... 357—364

Felsőfokú gazdaképzés. — Tovább folyik a nagy vita: Kell-e szakiskola és elmélet? — *Kölesy Vince* gazdanevelése. — A művelt gazda kapitalista ismérve. — Jellemkövetelmények. — A hűség főerénye. — A kegyhajhászat technikája. — Magatartás fölfelé és lefelé. — A mesterségre tartozó mozzanatok. — Nem a szakiskolás végzettség, hanem a robotszervezés művészete teszi a jó gazdatisztet. — Az uradalmak nevelése. — Mindenki oktatja s képi alantásait. —A gazdatiszt népnevelése. — Az úr kegyelmének alázatos szolgálata mint nevelési eszmény. — Párhuzam Castiglione udvari embe-
rével 304—374

6. Kegyelemdöfés a céhnek.

Az ipari művelődés erkölcspuhító és társadalombomlasztó következményei. — A céh nem képes gyáriparra nevelni. — Klauzál Gábor céhrendeletének iparosnevelő pontjai 374—377

A «gyártáshoz megkívántató értelmes egyenek many a». — nemességet a gyárosoknak! — Iparoktatás a népművelésben. — *Joó János* iparosnevelése. — A «Héti Lapok». — «Nézetek a magyar nemzet műveltségi és technikai kifejtése tárgyában», — Városi iskolák — rajzoló-intézetek. — Az «Athenaeum». — A rajziskolák. — Iskola-felügyelet s központi irányítás..... 377—386

Egy műszaki folyóirat terve. — Keáliskolaalapítási mozgalom Pozsonyban..... 386—387

1. Műszaki felsőoktatás.

- Az országgyűlés makacs kitartása nem engedi elkenni a műegyetem tervét. — Megyei és sajtóhangok. — Vállas Antal műegyetemi terve. — A műegyetemhez már kiépült nemzetgazdasági háttér kell. — Tagozatai s költségvetése..... 387—393
- Vállas tervezete a további országgyűlési tárgyalások alapja. — A kerületi választmány szervezete. — Sarokba szorítják a bécsi kormányt..... 393—396
- A József Ipartanoda halogató kényszermegoldás. — A *Mednyánszky Alajos* báró elnökletével létrejött tervezet. — Közoktatási fokozatok a szükségletelv szerint. — Az Ipartanoda tagozatai s tanterve. — Szervezete s rendtartása. — Mednyánszky tervezete rugalmas volt s a továbbfejlesztésre nyitva hagyta a kaput 396—400
- Az Ipartanoda megnyitása. — Karácson Mihály megnyitó beszéde. — Hazafi intelmek, cél és szervezet. — Arenstein József szerint az Ipartanoda gerince a mennyiségtan. — A nagyot markoló intézet születési hibái. — A Mérnöki Intézet gyári s ipari mérnökcart egyáltalán nem nevelt 400—403

8. A kereskedőszellem teret hódít a magyar tudatban.

- Társadalomgazdasági háttér. — Vásárok, utak, vásárosok, kiviteli raktárrendszer, kölcsönügyletek váltóüggyvédekkel. — Német bevándorlók, házizsidók, korcsmabérlők, görög szórványok és debrecenkörnyéki szatócsok a hivatásos magyar kereskedősz-tály. — A helyzet belkereskedelemre szorít 403—406
- A társadalmi megbecsülés hiánya a kereskedőt is arra csábítja, hogy fiát tekintetes úrnak nevelje. — Dessewffy Emil gróf válasza a nemesség tartózkodását illető vádakra. — A prókatori szellem..... 406—408
- Kereskedelmi szakirodalom. — Sárosberkesi Katona Elek, Brassai Sámuel. Szon-tágh Gusztáv írásai. — A pesti kereskedők válasza az országgyűlésnek. — Kereskedelmi szakiskolák magánkézben. — Hampel Antal, Marmak István és mások intézetei. — Az országgyűlés hajózási iskolát akar nyitni 408—413
- Eledő kereskedelmi szellem a sajtóban és közírodalomban. — «A katholia tanok — hathatósan segítik elő a gazdaságtudományt». — Nevelő mozzanatok Karvasy Ágost: Political Tudományában. — Összefoglalja az egész közgazdasági művelődéstügyet 413—416

9. Kossuth Lajos.

- Kossuth a véd vámos közgazdasági politika eszmei tartalmához semmit sem adott. — Újságíróilag népszerűsíti List tanait. — Magyarország dologértő emberek híjjával van. — Közéletünk Werbőczyes szelleme 416—419
- Magyar középrendre van szükség. — Gazdasági cselekvőképesség teszi a nemze-tet. — Elemzi társadalmunkat. — Műiparos és kereskedő polgárság teszi a városi vá-rossá. — Nevelésügyi választút humanizmus és realizmus között. — A fölforgató Kossuth sajtóságos hagyománytisztelete 419—422
- Közgazdasági művelődéspolitikájának gerince az iparoktatás. — Nem eltörölni kívánja a céhet, hanem újjászervezni. — Az Iparegyesület és az Iparműkiállítás nevelői szerepköre. — Gyáriparos munkáshadsereg nélkül a nemzet félkarú óriás 422—427
- Mezőgazdasági szakoktatási nézetei. — A kisbirtokos parasztsztyál felé halad társadalmunk, ennek állítsunk mintagazdasággal kapcsolt népiskolákat. — Kereske-delemmel és közlekedéssel kapcsolatos nemzetnevelő gondolatai. — Kossuth műve adott a magyar közgazdasági oktatásnak társadalmi táptalajt"..... 427—432
- Visszapillantás..... 432
- Jegyzetek..... 433—462
- Névmutató..... 463

Ezért az *életre szükséges dolgoknak* nem mutatkozik oly sokféle hozama, mint pedig oly boldog földben lehetne, sem épületeknek, ruháknak, bútoroknak olyan bősége és fénye, mint másol, sem a fálvak, kis- és nagyvárosok nem oly népesek, mint másutt, sem végül földbe rejtett kincseiteket, az érceket s drágaköveket saját munkáttal ki nem ássátok, *másokra hagyván, hogy abból gazdagodjanak*; egyszóval kétszer, háromszor több embert táplálhatna, mint amennyit táplál ez a ti szerencsés földetek, ha egészen és gondosan lenne művelve s talán tízszerre több gyönyörűségek és ragyogások lehetne, ha javaitokat ismernétek és azokkal élni tudnátok. Minden egyes paraszttal nemesi életet tudna élni, minden egyes nemesetek fejedelem módjára dúskálkodhatna a kincsben és gyönyörűségben.

Kedves magyar nemzetem, magadat Isten segítségével általában szépen kiművelheted ha gondod lesz rá, hogy a néptől a lustaságot és a dologtalan tétlenséget elvegyék s mindnyájan, főleg az ifjak (az iskolákban és azokon kívül) *hasznos dolgokkal* foglalkozzanak, hogy a nemzet egész tömege, mint a méhkas és a hangyaboly, úgy mutakozzék.

Comenius Ámos János 1650. nov. 24-én mondott sárospataki beköszöntő beszédéből (ford. Gulyás József. Magyar Paed. 1930. 135, 139).

Általában ki kell fejleszteni a magyar társadalomban az *egészséges gazdasági életfelfogást*. Évszázadokon át kihasználták fajunk kiváló harci tulajdonságait és verekedő kedvét. Ahol meghalni kellett, ott magyar csapatok álltak. Ezért fogytunk úgy meg, míg más nemzetek erősödtek és gazdagodtak. A megfogyott magyarságban utóbb különös szellem vált úrrá: *mindenki az államnál akarta keresni a megélhetését*. Ez gazdasági elernyedéshez, a vállalkozó szellem elsorvadásához vezet. *Gyermekeinkbe, ifjúságunkba bele kell nevelni az érdeklődést a gazdasági élet iránt, a vonzódást a szabad pályák felé, fel kell kelteni bennük az egyéni kezdeményezést, az önálló vállalkozás szellemét, hogy minél többen szerezzék meg maguknak azt a lehetőséget, hogy vagyont gyűjtsenek s ezáltal az ország gazdaságát is gyarapítsák*. Bizom benne, hogy a mi tehetséges fajunk, amely mindenre alkalmas, amely mindent el tud érni, ha akar, — ezt is meg fogja tanulni.

Horthy Miklós 1937. augusztus hó 18-i szolnoki beszédéből.

BEVEZETÉS.

Gyúrhatatlan, végzetébe merevített kövület-e egy faj, vagy alakítható a változó élettal együtt — ez itt a kérdés! A feleletet nem nekünk kell megadni reá. Már maga ez a szó, nevelés, feltételezi a derülátó meggyőződést, hogyha van sorsot másító, fajt tökéletesítő emberi hatalom, ami az emberfölötti erők között komolyan számbajöhet, ez csakis a nevelés, semmi más.

A nevelés, vagy még tágabban a művelődés leggyakrabban a bölcsesettel kapcsolódik. Egyben világraszóló bölcsék is a neveléstudomány nagy elmélkedői. Mivel azonban a bölcsesletben, mint a tudományok tudományában, a legmagasabbrendű emberi gondolkodás virágozik ki, csupán kevesek, választottak területe. Eredményei sem egyetemesek olyan értelemben, hogy széles tömegek művelődési kincsét tennék. Amit a bölcsesleti szempontok szerint igazodó neveléstudomány vagy neveléstörténet tár föl, az hozzávetőlegesen szólva valamely nép vagy kor művelődésének csak tíz százalékáról ad képet, vagy még ennyiről sem. Kolostori nevelés, stúdium generale, udvari ember, Ratio Studiorum, Emile, Philanthropinum meg a többi korszakalkotó, közkeletű fogalma a nevelés történetének mind-mind bölcsesleti alapon határolódik el. Csak azokat illeti, akik az idők folyamán részesültek *valamilyen* nevelésben. Az emberi gondolkodás történetének és a nevelésnek a kapcsolatát pedig már olyan hiánytalanul fölfedte a kutatás, hogy róla újat mondani nem lehet.

Ámde ott van a másik, a nagyobb fél, a művelt, iskolázott réteg vezetője, a névtelen tömeg. Bajos volna állítani, hogy azokból a köznevelési elvekből, amelyeket ma oly pontosan sürítünk egy-egy irányt jellemző, szinte számtani tömörségű fogalommá, valami is szét szívárgott volna az iskolán kívüli sokaság közé. Viszont a művelődéstörténet tanunk, hogy ez is létezett valamilyen állapotban és a neveléstörténet által eddig föl nem tárt, vagy alig méltatott módon, de mégis csak nevelődött valamilyenné. Nagy magyar elméink is Nyugat legmagasabb teljesítményeihez vonzódtak és irodalomban, tudományban, művészetben keresték a nemzetit. Ők felemelkedhettek egy emberéleten belül a nyugati szellemekkel egyszintű magaslatra, de egy nemzet óriás teste nem képes akkora ugrásra, mint az egyén. Más a pehelysúlyú turistának csúcsra hágni és más nagy munkával megépített fogaskerekű vasúton tömegeket fölvenni rá.

A széles tömegek művelődésállapotának keletkezési folyamatát legsikeresebben az ellenkező oldal felől közelíthetjük meg, az eszmei oldal helyett az anyagi oldalról. Kövessük nyomon a megélhetés, a létküzdelem s kenyérkereset sokféle foglalkozási ágát. Ilyen szintézishez pedig használhatóbb szempontokat nyújt a *közgazdaság tudomány*, semmint a gondolkodás története. Megszoktuk, hogy a nevelői eszméket a bölcseslet irányainak vándorútján vezetik le az ókori görög szellemtől, töretlen folytonosságban. Ezért hat merészen, ha azt állítjuk, hogy a

nevelésnek végeredményben több köze van a birtokpolitikai helyzethez, a külkereskedelemtől függő kenyérkereseti viszonyokhoz, vagy a társadalom pillanatnyi osztály tagozódásához, mint a bölcsülethez, amelynek pedig nyilvántartott rokntudomány. Fussunk végig csak a történelmen! Tanintézetet csak ritkán teremt a tudomány s a művelődés áldásaiért *önzetlenül* lelkesedő áldozatkészség. Ez nem éppen sarkigazság, hiszen lehetne utalni lerontása végett a renaissance pápák, Richelieu, Mátyás király, Lorántffy Zsuzsanna, az erdélyi fejedelmek vagy Széchenyi alapításaira, nagyhírű intézetek csupán lelkesedéstől mozgatott fölállítására. De ha nem is kivétel nélküli igazság, a nagy számok statisztikai valósága bizonyítja. A középkor bizton hagyhatta tudatlanságban a tömegeket, míg államainak költségvetését kielégítette a maga gazdasági rendszere. A felvilágosodás kora pedig nem népboldogító eszméktől sarkalva vetette rá magát egyszerre a széleskörű népművelésre, sőt mondhatjuk, hogy a bölcsék és tudósok előítéletromboló eszméinek alig van művelődésfokozó szerepe a mellett a rettenetes kényszerűség mellett, hogy szaporodik a nép, fogy a középkor nyomorrétege, szaporodnak az adókötelesek és szaporodik az állam költségvetési hiánya.

Ugyanakkor bomlik meg a nevelés egyensúlya, amikor a társadalomgazdaságé. Ercbeöntött mozdulatlansággal uralkodik a középkor hét szabad művészete és alaposzlopai még akkor is rendíthetetlenek, amikor felépítménye már csupán töredékeiben létezik. Mikor az egyház kezéből az államéba kerül a közoktatás, tehát körülbelül a jezsuita-rend fölloszlatásakor, fölborul a hagyományos rend. Ez azonban csak egyidejűség s nem ok. *A hűbéri társadalomgazdaság megrendülése az igazi ok.* Századokon át alig rezdülve mutatta a változatlan irányt a művelődés delejtűje, a XVIII. századtól kezdve pedig mindmáig idegesen rángatózik aszerint, hogy milyen politikai áramkör vagy világnézeti kisugárzás táncoltatja a saját céljai szolgálatában. Kétszáz éve megismétlődő toldás-foldásban keresi a nevelés egyensúlyát. A hagyományos rendben zavart keltő, létretörj irányok leghatalmasabbika a művelődésben is ugyanaz, ami a társadalmat is fölforgatta: a közigazdaság új rendje. Ennek az összefüggésnek magyar földön megtett kétszáz éves fejlődését emeli ki a múlt törmelékéből s illeszti szerves rendbe ez a könyv.

A közigazdasági művelődés nem szakművelődés. Több igénye lehet az egyetemességre, mint bármely más iránynak. Mindig a társadalom pillanatnyi egyensúlyi helyzete szabja meg ugyanis a nevelés irányát. Vájjon nem szakgondolat teng-e túl a protestantizmus, a jezsuiták vagy a fölvilágosult abszolútizmus tanrendszerében? Nem egy uralomra jutott, kisebb vagy nagyobb vezető csoport örökkévalóság után sóvárgó vágyának párlatai az ifjúságot sajátmagának kisajátító kormányzati tényeik s a köznevelés eszközeivel saját eszmei s anyagi létüket biztosító rendeleteik? Egyházak, államok önfenntartó ösztöne nyilatkozik bennük tiszta szakirányban. A neveléstörténet mérlegén ugyanis éppen akkora szakszerűség bontakozik ki abból a rendszerből, amely a hittudományt vagy a jó állampolgár nevelését teszi a tárgyak gerincévé, mint amely a közigazdaságtanban, fajelméletben, történelmi anyagelvűségben vagy világbirodalmi alkotmánytanban látja az ismeretanyag és a világszemlélet közepetáját. A szakműveltség nem szakmaműveltség, nem egyes mesterségek vakondlátköre, hanem századonként másképp színeződő közművelődés. Benne felszínesebben nézve, egymást fölváltó, legtöbbször kenyérkereseti áganként túlsúlyra vergődő hatalmi csoportok egész szakszerű s egyoldalú értékeszményei fejeződnek ki. Mélyebben vizsgálva pedig a felfedezésekkel, új erőforrások föltárásával s régiek kimerülésével szüntelenül odébb tolódó gazdasági és *megélhetési viszonyok*, pontos tükörképe a köz-

nevelés még akkor is, ha papi, jogászi, katonai, céhbeli, pártpolitikai, harmadik rendi vagy iparproletariátusi mezt ölt. Egy társadalmi osztály igénye lesz az általános zsinórmérték. Bő köntöse mindent felölel s az egyetemesség látszatával, de inkább a világnak saját érdekei számára való kisajátításával elsősorban a saját léte körül keringő társadalomgazdasági okokból a nevelés egész szervezetére teszi rá a kezét.

Másodrendű a köznevelésben mindaz, amit nagy elmélkedők terveltek ki. Vagy csak elszigetelve lebegő eszmény marad, vagy épp csak a szellemtörténetet gazdagítja. Csak ha a gyakorlati életnek az idők parancsszavától kikényszerített szükségleteit fogalmazza meg egy-egy kiváló látkörű elme, csak akkor indul korszak, alakul cél s gyűlik a törekvéseknek megfogható tartalma. Csődöt mond minden eszmény, amibe a társadalmat belé akarják nevelni, ha nem a társadalomgazdasági viszonyok nyers valóságából vonták el, hanem földi salaktól mentes, tisztult pillanatokban fogant és rá akarják húzni a gondolkodó s az erkölcsi embernél is régebben volt s örökebb gazdasági emberre.

Mindebből következik hogy *a nevelés nem lehet kezdeményező*, csak céltudatos végrehajtója a történelem kibogozhatatlanul össze-vissza erőitől egy-egy társadalomban közvéleménnyé érlett követelményeknek. Elvont, magasabbrendű nevelési öncél csak addig szerepelhetett, míg *egyéneket* neveltek. Gyakorlatiság, neveljünk az életnek, hasznossági célok és sok más jelszó pontosan akkor bukkan föl, amikor a nevelés mindmáig állandóan szélesedő *tömegneveléssé* válik, központi kormány gondoskodásának tárgya, szóval magánügyből közügy lesz. A felvilágosult abszolutizmusnak ez az korszaka pontosan egybeesik a rendi társadalom demokratizálódásával, a gyáriparnak a kisipar rovására történő térfoglalásával, a terménygazdálkodásból a pénz-, majd a hitelgazdálkodásra való átmenettel, a gépek elindította ipari forradalmakkal és városi proletariátus képződésével, toborzott, hivatásos katonák helyett néphadseregekkel, a munkamozzanatainak szétválásával és külön kezekbe adott munkamegosztással stb. stb. Mind azt bizonyítja, hogy a nevelés nem indít, hanem követ, nem kezdeményez, hanem végrehajt, nem elsődleges, hanem másodlagos jelensége a társas életnek.

Ennek a nagy történelmi mozdulatnak minden elemét megtaláljuk az 1777—1848-ig vett magyar reformkorban. Az 1825-től számított igazi reformkor inkább már eredménye a nagyobbik időszak változásainak. Az addig egyetemes magyar nevelésügy nemcsak közgazdasági tartalmában lesz szakirányúvá. Orvosi kar, bányászakadémia, sebésziskola, állatorvosi tanfolyam, katonai akadémia, tanítóképző kiválása semmi egyéb, mint munkamegosztás, szakmaelkülönülés a nevelésben, egyetemes, másutt is ható társadalomgazdasági alapelv egy részletterületen.

A közgazdasági művelődés azonban nemcsak szakiskolák elkülönülését jelenti, hanem a nevelés egészére jellemző új irányt is. Tárgyköre minden gyakorlati, hasznotszerző ismeretet nyújtó intézmény és a társadalom gazdálkodását szolgáló alkalmazott tudomány. Közkeletű elhatárolás szerint a közgazdaságnak az östermelés, ipar és kereskedelem a három nagy hagyományos területe, de ezeknek szakművelődését idig nem vizsgálták együttesen, a közgazdasági gyűjtőfogalom jegyében, csak részletágazatokban. A szakművelődés úgy -/iszonyuk az általánoshoz, mint u alkalmazott tudomány a tiszta tudományhoz. Elsőbbségük épp oly örökké vitatható, de bizonyíthatatlan, mint ezen a teremtett életen átszűrődő egyetemes dualizmus számtalan, másutt kiütöző ellenpontjáié. Mindkettő benne van egymásban és mindenben.

A közgazdasági művelődés tág területéből eddig csak az *intézményes nevelést*

kutatták ki, vagyis a fejlettebb fokon iskolákba, egyesületekbe vagy más csomópontokba sűrűsödő törekvéseket. Ez a tudományos munka nagyjában befejezett is. Igen szerény s külsőlegesen célkitűzés volna azonban, ha nagyszabású kutatásba fognánk azért, hogy a már nyilvántartott intézmények sorához még egyet-kettőt fölfedezzünk, vagy hozzája eddig nem említett néhány korai vállalkozás kudarcát fűzzük. Inkább az egész széles értelemben vett közgazdasági művelődést nyomozza ez a könyv, tehát minden történeti jelenséget, társadalmi erőt, ami a magyar nép nomád-pásztor, katona és jogász jellemét gazdaságira alakította, vagy legalább is ilyen nevelő céllal mozdult meg. Ennek az összeségnek pedig töredékrésze a tanintézetek krónikája.

Megvallom, hogy ilyen széles értelmezés mellett nehéz mértéket tartani» Közel áll a kísértés, hogy az ember messze kalandozzék be csábító határterületekre és szétforgácsolja az egységet, vagy hogy mindent a szakszempontra szemüvegén át nézzen, az egyéni s társadalmi élet minden mozzanatának nevelő erőt tulajdonítson és végtelenné szaporított anyagában megfulladjon a lényeg. Ezért tárgyalásom szándékosan és tudatosan egyoldalú. A tényeket, adatokat nem fordítom át saját szavaimra s lehetőleg forrásaimat beszéltem, és pedig a magyarokat a főszövegben, az idegeneket a jegyzetekben. Túlsúlyban és hosszabban a kéziratos anyagot idézem, hogy más is fölhasználhassa, mert nekem is jólesett fáradságos és szaporítatlan aktaböngészés helyett közzétett adatokhoz nyúlnom. Tárgyunk szempontjából valamely névtelen cikkíró is ugyanaz a fontosság illi, mint közismert tekintélyeket.

Hogy neveléstörténeti jelenségeket gazdaságilag is értékelünk, az csak a kettő *kölcsönhatását* jelenti és nem a marxizmus nézetét, amely a művelődéstől minden önállóságot megtagad s gazdasági erők függvényének tartja értékeit. A világosság fölülről hat lefelé, mint a toll és gondolat szellemi kultúrája, de ugyanolyan joggal s erővel törtet alulról is fölfelé, mint a szerszám és termék anyagi kultúrája. Egyik a másik rovására éppoly kevésbé tenghet túl, mint test vagy lélek a szerves élet összhangjában. A művelődés nem *csak* szellemi terület és ma már nem a régi egyetemek, kolostorok vagy tudósok szellemi kincse az igazi érték, melynek háttérben népnevelés nem létezett. Korok változó értékelése dönti el, hogy mi a szükségesebb: egy nép kéréseinek elmebeli csiszoltsága, vagy tömegeinek mesterségbeli alkotóképessége.

A közgazdasági gondolat a magyar nevelés történetében is általános érvényű s nem elszigetelt valami. Nem hogy nyomozni kellene hatásait, hanem szinte ki kell térni előlük, olyan erővel és bőségben tolokodnak szemünk elé. Mikor nem a vékony vezetőréteg művelődése vagy épp az egyes vezetők művelődésállapota forog szóban, hanem a nemzet nyerserejét szolgáltató nagy tömegeké, akkor nem is lehet felülről, a bölcsélet fénylő gúlacsúcsáról elindulni emelkedett vasárnapjaik megértéséhez, hanem csak alulról a hétköznapok létharcának széles alapjáról. Jobban megközelítjük a kor lelkét, ha azt vizsgáljuk, hogy épületünk hány köbméterét hatotta át a talajvíz, mintha azt mérjük, hogy hány négyzetméterét milyen beesési szöggel és fényerővel éri fölülről a nap.

I

A hűbéri gazdálkodás jegyében.

1. Ázsia s Európa mesgyéjén.

Amikor Colbert a XVII. század második felében leveleiben azt jegyzi föl, hogy az állam számára nincs értékesebb valami a munkánál,¹ akkor az emberi társadalom haladásának olyan mérőkövére írta fel a határjelzést, amelyen túl még messze beláthatunk az újkor átszűvasodott rendi szervezetébe, rajta innen pedig a mindenható, központi államon meg a vele karöltve járó tőkegazdálkodáson keresztül egyenesben követhetjük az utat akár a bolsevizmus legújabb zűrzavaráig. Míg azonban nyugaton alapjaiban rendült meg a terménygazdálkodás középkori szervezete s a kastélyok urainak szerepét a pénzével tengerentúlra terjeszkedő, vállalkozó iparos-kereskedő városi polgárság veszi át, addig Magyarországon zsibbadtan alszik minden. Angliában soros vetésben, kerített földeken díszlik a gabona, gazdasági és kereskedelmi egyesületek figyelik a tőzsde hitelügyleteit, Spanyolországban a fogyó gyarmati arany s a szaporodó, gyapjában kiváló merinó juh teszik az államháztartás fő mérlegtételeit, Franciaországban magasszínvonalú közgazdasági vita folyik a merkantil vagy fiziokrata rendszer egyedül üdvözítő voltáról és a német Halléban 1690-ben Thomasius, a kamarai tudományok professzora katedráról tanít mezőgazdaságot, addig a mi törökjárta hazánkban mozdulatlanul tart tovább a középkor.² Már 1750-et írnak, de a hűbériség mindig oly erős, mintha előre tudná, hogy még kerek száz évig bírja lélekzettel. A szép királyasszony könnyeire Zrínyi érényeihez méltóan lobban föl a lovagiasság s ha hosszabb béke el is homályosítja a magyar nemes harcos eszményképét, még mindig nem a nyereséges vállalatokba bocsátkozó tőkés lép a helyébe, hanem a szónokoló közéleti férfiú. Kevesen jártak Colbertnél, mint Bethlen Miklós erdélyi kancellár s még az ő írása is visszhang nélkül kerül levéltárba. Földrajzilag és politikailag egyaránt zárt terület volt hazánk, ipar, pénz, hitel és kereskedelem nélkül, arisztokratikus alkotmánnyal, mozdíthatatlan birtokából élő, pazarló és mégis szegény nemességgel, amely a terménygazdálkodás világtrendjénél tovább nem látott, mozgó vagyont, széleskörű adózóképeségen nyugvó nemzetgazdaságot elképzelni nem bírt, jobbágiai közt serénykedve zárult be világa, kockázatos munkából élő polgárságról tudni nem akart, mert *tőle* ösztönösen félt. A nemes zsírosan hortyogó, a jobbágy pedig verítékes álomban pihente századok harcait. Minden birtok gazdaságilag zárt kiskirályság volt. Se út, se szervezet nem kapcsolta a latifundiumok népét nemzetgazdasággá, csak a megyegyűlések és diéták deákul elhangzó közjogi vitái jelezték, hogy Európának ez a furcsa, középkorból ittfeljett, álmatag foltja mégis csak nemzet.

Valamely társadalomnak művelődésügye mindig gazdasági viszonyainak következménye. Nevelésének igazi arca nem a vékony vezető réteg, hanem megélhetésükért küzdő széles tömegek művelődésállapotának tükröképe. Amikor közgazdasági művelődésünk kezdetéhez kiindulópontot keresünk, azt a társadalmi réteget kell legelőször szemügyre vennünk, amely a XVIII. század kezdetén szinte egyedül alkotta a magyar nemzetet: a jobbágyságból és a belőle élő nemességből összetevődő *őstermelő réteget*. Volt ugyan némi polgárság is, de a török hódoltság és következményei annyira hátráltatták az elpolgárosodási folyamatot, hogy kiindulópontunk művelődésállapotának rajzát azokon a csenevész formákon kell kezdenünk, melyek a hitbizományok és jobbágytelkek külterjes mm-elési rendszerében bírnak nevelő vonatkozással.

Mert nemcsak a nemességnek volt nevelése, hanem a jobbágyságnak is. Többnyire azt a néhány falusi iskolát szokták a neveléstörténetben a jobbágyság művelődésével kapcsolatban emlegetni, amely a megnyúlt középkori éjszaka sötét tömegeiben itt-ott pislákkolt. Mi azonban szűkebb tárgyunk dacára *egy sokkal szélesebb művelődési állapot átszármaztatását* értjük rajta: *a hűbériség vasszervezetének kodifikálatlan mezőgazdasági nevelését*. A nevelés látható, följegyzett vagy intézményes mozzanataival párhuzamosan halad örökké az a láthatatlan és íratlan, amelyet családi nevelés, meg egyéb nevelő hatások címen³ újabban kezdenek számon tartani. Tömegével lehetne felszínre hozni és nevelési mozzanat gyanánt bemutatni a magyar jobbágy művelődésének ezer, máig is élő elemét, amelyek mind-mind alul vannak az írni-olvasni tudás színvonalán, tehát azon a mértéken, amelytől az általános művelődést számítani szokták. De a gazdasági nevelés szempontjából ezek a kezdetleges jelenségek alapvető fontossággal bírnak. Az élet s a megélhetés mindig gazdasági alakulatokban zajlott. Nevelni, foglalkozásukba belénevelni azokat is kellett valamiképpen, akik egy fertályteleknél s egy évnél tovább nem gondolkoztak, nem iskolázódtak az egyházak intézeteiben és még a családjukban sem hallottak arról, hogy valamiféle hitvallásnak vagy hazának tagjai.

Ha ezt a szempontot a végletekig akarnánk erőszakolni, akkor az sülné ki, hogy mindég volt minden, hiszen az őállapotba nyúlik vissza valamennyi mai határozottan körvonalazódott művelődésmozzanat gyökere. Ilyen módon bármely újabb szempontok szerint rendezett ismeretsoport vagy tudomány hatalmas történelmet tudna összeszedni tekintélye öregbítésére. Ha ezzel szemben kimondjuk, hogy *gazdasági nevelés a XVIII. század közepe előtt egyszerűen nem volt*, akkor nem azt kell értenünk rajta, hogy mint vadalany, ösztönös formában, az egész magyar társadalom termelő és fogyasztó életét hajszálgököreivel átszőve nem létezett, hanem azt, hogy tudatos ráeszmélésben csak Mária Terézia uralkodásával kezdődik.

Az őstermelés középkori művelődésállapota eltart a XIX. század közepéig s így a későbbi, az intézményes nevelés látkörébe eső korok tárgyalásánál még bőven lesz alkalmunk, hogy részleteiben is tüzetesen ismertessük. Itt csupán egynehány vonást vetünk oda, amolyan közismert néprajzi és művelődéstörténeti adatot, amelyek oly kicsinyek, mint későbbi terebélyes fák csirái.

Csaplovics János, aki a magyar faj iránti rokonszenvvel nem nagyon vádolható, tehát éles megfigyeléseiben és szellemes következtetéseiben fajtánkbélieknél tárgyilagosabbnak tekinthető, így jellemzi a régi magyar mezőgazdaságot:⁴

Magyarországon kétféle gazdálkodás van: 1. a fajmagyaroké, amely *ázsiai* s 2. a német, horvát és tót nemzetiségéké, amely *európai*. A magyaroknál minden

a szabad ég alatt van, csűr helyett asztag, kéve helyett vontató. Nem csépelnek, hanem az asztag mellett nyomtatnak agyaggal kiegyengetett szérún. Ázsiai szokás, nem kell fedél alatt óvni a gabonát, mert ritkán esik. Századok óta látja a magyar szomszédaitól a cséplést (cséphadaróval), mégsem tanulja el, sőt irtózik a csürtől és egértanyának tartja. De kisebb ok, hogy az építőanyag drága, vagy nincs, a gabonaár pedig alacsony. Főök, hogy a nyomtatásnál dolgozik helyette az állat, a cséplésnél pedig neki kell dolgozni. Ázsiai szokás a lakóháztól távolabb eső kazal s asztag is. Egyetlen mentsége, hogy kívül áll a tűzveszélyen. De még ázsiaibb az utcán, a ház előtt ásott gabonaverem, mert a magyar még mindig nem tanulta meg a magtárpítést. Sőt annyira jellegzetes veremásó tudománya, hogy külön szakemberek készítik, átlagban öt forintért. Pár napig szalmával kiégetik, ha kihült, száraz szalmával bélelik ki, nyakig teletöltik gabonával, hamuval, homokkal bedugják, a tetőlyukat pedig agyaggal betapasztva földdel fölpúposítják, hogy a hólé belé ne folyjon. Előnye, hogy óriási mennyiséget lehet elraktározni, de mit ér, ha egyszeri nyitásra az egész vermet ki kell üríteni, ha pedig a hörcsög vagy patkány megfúrja és levegő fér hozzá, megrohad az egész. Ázsiai szokás végül a magános sátorra emlékeztető tanya és szállás s még inkább a pusztai állattenyésztés. Ridegmarha — írja Csaplovics — csak olyan arany időkben volt lehetséges, mikor alig látszott ki a magas fűből. De most? Hány csorda fagy meg szorosan egymáshoz bújva a hófúvásokban s a magyar mégsem tanulta meg az istállóépítést.

Ezt a vádakkal teli állapotrajzot, melynek tárgyilagosságára mindjárt visszatérünk, megszorítjuk még néhány tudományos rostán átesett, kevésbé részrehajló adattal, hogy főbb vonásaiban érzékeltessük, mi volt a magyarság hagyományos alapokon, nemzedékről nemzedékre továbbadott ősi, gazdasági ismeretkincse.

Erdőültetés ismeretlen valami, csak erdőirtás létezik, a kóborló pásztoroktól megmaradt ösztönnel, azaz hogy felgyújtják és kiégetik. De még gondolkodóbb gazdák is ajánlják a XVIII. században a szántóföldnyerésnek ezt az ősi módját, A honfoglaló ősök már hoztak magukkal Ázsiából földművelési ismereteket, s nyolcszáz év alatt csak egy ismeretet tanultak el az itteni szlávoktól: a dunántúli részekből kiinduló pannón-frank hármas forgású, ugarral váltakozó gazdaságot. Az Alföldre s Erdélyre ez sém terjedt át, ment továbbra is a lakhely (sátor) környékén való kevés szemtermelés, egyebütt pedig állattenyésztés dívik. A magyar faj különben is jelleménél fogva állattenyésztő. Amit kicsiny, szívós honfoglalás-kori lován javított a hódoltságú török lóval való keresztezés, annyit rontott a nyugati lovakkal való vérkeveredés, úgyhogy a pór loállománya kores és hitvány. Szeret bálni a marhával, bivallyal, ősi ázsiai állataival, a Dunántúlról már eltanulta és megszerette a disznómakkoltatást, de a földművelést mégis szívesebben hagyja a haza többi népeire, a régi meghódoltakra. Szvatopluktól a magyarok földet, fűvet és vizet kívántak, de kalászt, erdőt és fát nem! ⁵

A tudomány legújabb álláspontja kellő értékre szállítja le a magyarság faji képességeire, tanulékonyására nem éppen leghízelgőbb adatokat és megmagyarázza az «ázsiai nomád» jellegzetességeket. «Nomád és helyhez kötött életmód közt a mai összehasonlító néptudomány már nem lát fokozati különbséget. A nomadizálás mint gazdasági életforma csupán minőségben különbözik a gazdasági fejlődés azonos, de magasabb és alacsonyabb fokán is előforduló helyhez kötött, élettől. A kezdetleges állattenyésztés és földművelés rendszere (IX. századi szlávok és finn-ugor népek termelőgazdasága) a kulturális fejlődésnek sokkal alacsonyabb fokát jelöli a *pasztorgazdaságnak*.⁶

Az állattenyésztő földműves nomádok megtelepedtek, de nyolcszáz évig gazdálkodásuk nem mozdult. Csőkevényesen megmaradt a honfoglaló ősök idegenkedése a földműveléstől, magasabb fokáról, a kertészetről nem is beszélve. Szívesen használták a behódolt népeket földművelő munkára ⁷ és ha hosszú századok nevelő hatása ki is ölte a magyar nép tudatából, hogy a földművelés és ipar szolgálknak, nem szabad embereknek való, ha az idők, a megélhetés körülményeinek alakító és a változott gazdasági környezet nevelő hatása át is gyúrta a tegzes, kacagányos volgai lovas képét villásszarvú ökreivel szántó s ekéjének szarvára hajló magyar jobbággyá, a XVIII. század elejéig, amire jelen vizsgálódásunk vonatkozik, a magyar népnek még mindig erősebb faji sajátossága a pásztorkodó állattenyésztés, mint a kétségtelenül faji jellemvonásává, vérévé vált földművelés. Nemcsak az ország területének nagy részét alkotó puszták pásztornépe teljesen nomád, hanem a falvakba tömörült földművelő lakosság is kétlaki, téli és nyári szállásával, tanyarendszerével, legeltető, külterjes gazdálkodásával, a polgárosodásra való legcsekélyebb jel, vágy nélkül.

Ez a művelődéstörténeti kép nevelési is. Korlátokat kell szabnunk önmagunknak, hogy messze ne kalandozzunk célunktól. Ezért nem részletezzük, hogy kezdetleges szemtermelésen kívül volt szőlőművelés, bortermelés, méhészet, viasz- és sörkészítés a népnél, sőt Mária Terézia hosszú uralkodása alatt kezdtek az ugart, is tengerivel hasznosítani, a nagybirtok szórványosan kísérletezett burgonyával, dohánnyal és takarmánynövényekkel, a kolostorok körül pedig voltak kertészetek. Arról sincs mit írni, hogy a kis fogalomkincsű vadjuhász miképpen használta fel segítségül fiát a nyáj terelésénél és hogyan tanulta meg a bojtár a számadók egyhangúan szép mesterségét. Az a nevelési folyamat is szemlélhető a mai kisgazdacsalád házatájának élő, szinte örök múzeumában, hogy miképpen sajátíthatta el a telkes jobbágy vagy majorsági zsellér legényfia az úrbéri földjük és gazdasági udvaruk területén évről évre bibliai egyszerűségben ismétlődő munkákat, mint taníthatta az asszony leányait kendert áztatni, fejni vagy tapasztani.

Csak annak a gazdasági szervezetnek hatását nem mutatja a mai földműves mindennapi élete, amely a múlt idők mezőgazdasági nevelésének sok, azóta teljesen elfakult szint kölcsönzött: *az úrbéri rendszer nevelő hatásáét.* Y essünk még erre az óriási múltú, nehezen összekovácsolódott és nehezen széttörhető, közep-korból csirázott szervezetre egy pillantást, hogy teljes legyen az alapvetés céljait szolgáló képünk.

Az úrbéri rendszer két társadalmi csoportra tagolta az őstermelő népességet: nemesre és jobbágyra. A nemesség földbirtoka vagy «majorsági» birtok, melyet a földesúr maga kezel s amely később a mintagazdaságok példájával fontos nevelő szerephez jut, vagy pedig «úrbéri» amelyet telkekre osztva úrbérért, vagyis ellenszolgáltatásokért jobbágyoknak ad. A földesurak mindig csorbítani szerették volna az utóbbinak állagát, az állam pedig nem engedte, s az 1715, 1723 és 1765 évek jelentős törvényeivel közeledett távolról a jobbágyfelszabadítás nagy gazdaságtársadalmi refomja felé és egyenlőre védte a földesúrral szemben s a saját javára a jobbágy adózőképességét. A parasztság sem volt egységes. Voltak benne osztályok, így a jobbágyok (sessionati), akik belsőséget, külső szántót, rétet, erdei és nádlási haszonvételt, legelőhasználatot kaptak. Voltak azután zsellérek (non sessionati) csak belsőséggel s bérlők (subinquilini) kik más házában laktak és földdel nem bírtak. Sok apró jog, mint bormérés, pálinkafőzés, húsvágás, boltnyitás, malom, halászat, tégláégetés, rév-, és vásártartás tarkította az úrbéri törvénytárat, még több csinja-binja volt az irtványföldeknek, szőlőhegyeknek,

és pusztatelkeknek. Külön tudomány volt az urbáriumok számszerű vezetése amely a gazdatisztek képzésének lényeges alkatelemét tette. Az úrbéri táblázatokban, mint a mai mezőgazdasági számvitel régi alakjában kellett összesíteni a földesúr jövedelmét képező szolgáltatásokat. Miután az állam kivetette a *hadiadó*ját, amint ezt a szolgabírák és falusi bírák «dica»-k szerint szétosztották s termény, pénz vagy előfogat alakjában behajtották az egyes községeken, majd hogy a vármegye beszedte a *háziadót*, az egyház pedig a *tizedet*, következtek a földesúri szolgáltatmányok: füstpénz, kilenced, robot, vagyis 52 igás vagy 104 gyalognapszám, vadászatokon hajtás, favágás és nádlás. Ha mindezt megfizette a jobbágy, akkor vonakodás esetén a megye kötelezte a földesurat elbocsátó levél kiadására, melynek birtokában a jobbágy szabadon szerződhetett más földesúrral. Egyébként, mint emberi munkaerő, telkének tartozéka volt. Telket cserélnie, halmozni, megterhelnie vagy elidegenítenie csak földesúri engedéllyel és gyakorlatilag alig lehetett. Telkéhez rögzítette a törvénykezés is, viszont kiemeltíteni is csak törvényes okok alapján lehetett belőle.⁸

Úgy tűnhetik fel, hogy a magyar földművesosztálynak eddig vázolt állapot-rajza egyrészt alatta marad a neveléstudomány színvonalának, másrészt kívül esik körén. Azonban a későbbi fejezetek bőségesen igazolni fogják, hogy szükség volt rá. Az a nagyszámú okot kutató, utat kereső gondolat, amit a következő korok felébredt magyarja papírra vet, mind a középkori hűbériségnek ebből az ittfelajtott, megdermedt állapotából akarja kiragadni népünket s a haladás útján elindítani. Nem lehet méltatlan vizsgálódásunkra az együgyű paraszti nevelés-állapot rajza azért, mert ezt az állapotot legjobbaink tekintették alapnak, ősforrásnak, nemzetfenntartó, tudománytermő talajnak. A gazdasági megújódást célzó politikai eszközök többnyire csődöt mondtak és a neveléstől várták, hogy kitenyész olyan embert, aki az itt vázolt, avult és korcs társadalmi keretekbe újfent, elsajátított gazdálkodási módszerekkel belé fog helyezkedni. A hűbériség vasszerkezetébe racionálisan gazdálkodó embert dugtak. Ez pattantotta szét a régi rendet, nem ahogy általában véljük: beért forradalmi eszmék, viharzó szellemtörténeti áramlatok. A módosult termelés, megváltozott megélhetés kialakította a maga nevelését, hogy a további megélhetést szolgálja vele.

De a hűbériség szervezetével együtt annak patriarchális, paraszti nevelése is szilárd volt. Ha később újítók panaszaival találkozunk, amelyekben korholják a népet és saját kárára gazdálkodó, csökönyös és sötét parasztot emlegetnek, akkor gondoljuk meg, hogy buzgalmukban magános kalapácsütésekkel egy-két év alatt akartak szétverni olyan mezőgazdasági ismeretanyagot, amit nyolc-száz év ismétlődő gyakorlata iskolázott belé a pásztorgazdálkodás fokán ide beözönlött magyarságba.

2. Céhnevelés.

Ez a rettenetes szívós középkori szerkezet vezet át bennünket az östermelési művelődésállapot rögzítésétől az *iparihoz*. Ami ott az úrbériség volt, az itt a céh. Százados, acélkemény s elpusztíthatatlan. Mindkettő ugyanannak a gazdasági rendnek kifejezője, a középkori önálló terménygazdálkodásé. Minden birtoktest egymagában is életképes gazdasági egység volt s az egyetlen amiben külső termelésre szorult, a legközelebbi város kevés iparcikke. Ez szült valami gyér, hivatásos kereskedelmen kívüli csereforgalmat. A céhnek a nevelése áthúzódik a maga ősi módjaival fejtegetéseinknek egészen a végéig. Különbség

viszont, hogy a lomhán haladó mezőgazdasággal szemben az ipar mozgékonyabb. Az emberi művelődésben magasabb lépcsőt jelöl és ennek következtében nevelési formája élesebb, kifejezettebb. *Intézményes nevelést* mutat fel abban a korban, amikor a mezőgazdaság a készségeknek még csak szokásszerű, családi elsajátításánál tart. *A céhnevelés* már rendszer, pontos kísérője egy óriási foglalkozási ág létharcának, alkatrésze egy történelmi világrend termelő munkájának.

Éppen csak, hogy nem *egy* nagy gondolkodó foglalta össze pontjait, hanem a múlt idők ipari termelésének hajszálnyalatokra is kiterjedő gyakorlata. A céhnevelés sokkal nemzetközibb jellegű, mint a mezőgazdasági. Az a kisszámú magyar kézműves, akinek műhelye a XVIII. századig az ipari termelést jelentette, lépést tartott nyugati pályatársaival. Külön rendisége által, éppen nevelése folytán erősebben kapcsolódott messze külföldre is elnyúló nemzetközi szakmájába, Európa képzeletbeli nagy céhébe, mint a mellette lakó, vele egy nemzetet képező mezőgazdasági társadalomba, amelynek fogyasztásából élt. Mivel később a magyar faj ipari tanulékonyságának vizsgálatánál súlyos következtetéseket fogunk fűzni az ipari oktatás kiinduló formájához, forrásul kizárólag olyan okiratanyagot használunk föl, amely magyar nemzetiségű céhek ládájából került elő, bár ez semmiben sem különbözik az itt élő más nemzetiségű céhleveleitől.¹

Jóllehet hazánkban több mint hatszáz évig állt fenn a céhrendszer, igen vékony magyar réteget szívott föl kebelébe. A honfoglalók kezdetleges háziipara nem igényelt külön osztályt. A letelepedett magyarság első iparosai is behívott németek és olaszok voltak, magyarok csak később keveredtek közéjük, mint a környező földműves és pásztoralakosságból a váraljára beszármazott várjobbágyok. A céhintézményt a német vándoriparosok hozták be, de szakítatlan folytonosságában csak Erdélyben s a Felvidéken maradt fenn. Fejlődésének magyaros jellege legjobban abban domborodik ki, hogy míg a németeknél csíráját a városvédőtestületei vagy asztaltársaságok képezték, addig nálunk a céhek vallásos és emberbaráti testületekből alakultak ipariakká. Ott sörben, itt viaszgyertyában járja a bírság. Az Alföld hódoltsági részén elpusztult az ipar s a felszabadító háború után is nem országos, hanem vármegyei meg városi gondoskodás tárgyát képezte újbóli szabályozása. Verbőczy hármaskönyve adott nekik jogot statútumok alkotására s a városok felügyeleti jogában gyökereznek azok a céhszabályok is, melyek az iparosképzés menetét írják elő.²

Tíz éves korában fogadják fel a fiúgyermeket inasnak három-nég³ évre. Mestere két három heti próbaidőben állapítja meg, hogy van-e kedve a kis inasnak mesterségéhez, majd két «tisztetségbeli személynek» és apjának kíséretében a céhmesterhez mennek, egyrészt, hogy a nemzetséglevéllel bizonyítsák az inasnak «igaz ágyból» való származását, másrészt pedig, hogy kezességet vállaljanak a szegődött idő kitöltésére. Már ennél a ténykedésnél kezdődik az a két jellegzetes rendi adózás, amely végigvonul az iparos egész életén: illet meny fizetés a céhláda és eszem-iszom nyújtása a pályatársaknak. Most még csak 2—3 forint szegődtetési díjat kellett leróni és egy pint borból, pecsenyéből álló áldomást a szegődtetőknek, helyenként két tál ételt és két pint bort az egész céhnek.

E pillanattól a süvölvény gyermek részese volt a szakmaközösségnek, amely mindjobban fokozódó követelményekkel kovácsolta, össze tagjainak egyéni életét valamennyiük sorsával. Az «inasévek» néma tűréssel kezdődtek. Ruhát csak utolsó éveiben kapott, a soproni magyar szíjgyártóknál szép magyar posztóból kabátot egy nadrággal s egyrendbeli inggel, de fizetést sohasem. A céhszabály mesteréhez láncolta s csak kivételesen engedte más mesterhez, ha a jótálló panaszát

a céhmester helyénvalónak ítélte. Még a mester halála esetén is az özvegnél maradt és csak az inasévek legutolsó negyedére rendelték más mesterhez. A mesterséghez tartozó szorosabban vett ipari munkán kívül még sok egyebet kellett végeznie. Tartozott a mester szidását elszenvedni, ugrani a mesterné és a segédek parancsaira, nyaranta aratni, egész évben vizet hordani, fát vágni, seperi. Érdekes apróságokat őriztek meg az egykori céhlevelek az inasnevelés mozzanatairól, így Kolozsvárt szombatonként az inas kötelessége volt, hogy a mesterné lábát megmossa «de csak térdig, feljebb ne nyúljalj, mert megbüntetnek érte!»³ A céhszabály csak engedelmességet ismert, botlással szemben megértést alig, s könyörtelenül torolt meg mindent. Ha egy krajcárt eltulajdonított a legényke, elcsapták, ha lopáson érték rajta a komáromi ötvösöknél, a többi inas ütött rajta egyetkettőt, aztán elbocsátották. Ha olyan módon vétett a mestere iránti feltétlen hűség ellen, hogy nem súgta be, amit a legények a mesterről vagy a mesternéről fecsegték, vagy cimborázott a legényekkel s elhallgatta, hogy a zsemlét titkos helyre hordják, kitették a szűrét. Viszont meg kellett tanulnia a hallgatás erényét fordított esetben, ha mesterétől vagy asszonyától hallott házi vagy műhelytitkokat.

Gyakran előfordult, hogy a zsenge gyermek nem bírta ki a korán jött megpróbáltatásokat és megszökött. A céhszabály erre az esetre is ridegen intézkedett: ha harmadnapra visszajött, egy forint bírságot fizetett a céhnek, ha negyedév múlva került elő, újonnan kellett beszegődnie s előlről kezdenie «apródéveit». Ha még két kezeze sem tudta előkeríteni, akkor ezek tartoztak 12—32 forint kárpótlást fizetni.

De voltak az inasnevelésnek enyhébb napjai is. A régmúlt idők békés hangulatát, a szelíd kedélyélet nem siető, jámbor és derűs alapvonását mutatja az ipari nevelés fontos alkatrésze a *vallásos életre való szoktatás*. Az egyház szeme kíséri végig a városi míves polgárt tanonckorától koporsójáig. Reggel, délben és este együtt ül a mester asztalánál rang szerint a műhely népe. Imával kezdődik s végződik minden étkezés és nem hiányozhat az inas a templomból egy vasárnapon vagy ünnepnapon sem. Kalapot kell emelnie minden céhbeli mester és legény, sőt minden tisztességes ember előtt. Vácott, ahol a püspökük erősen befolyt a városi élet vezetésébe, még a térítés is hozzátartozott az inasévek nevelő munkájához. Gróf Esterházi Károly püspök 1761-ben pótcikkelyekkel egészíti ki a szabóknak 1699-ben nyert céhlevelét. «Senki a mesterek közül — szól a 15. §. — lutheránus vagy kálvinista inast ne merészeljen befogadni, vagy mesterségre tanítani.» Protestáns vándorlegénynek szabad három évig mívet adni, de «a mester tartozzék minden szorgalmatossággal azon legénynek megtérésén iparkodni és tisztelendő plébánus uramnak hírt adni, hogy megtérésében munkálkodhassék, mely két vagy három esztendő alatt, ha meg nem térne, szabad ne legyen a városban azon legényt megtartani. Nem különben minden ünnepnap és vasárnapokon mind az mesterek és tanuló ifjak, mind a mesterlegények (akárminemű valláson legyenek azok) mind az énekes misén, mind a prédikációban a parochiális templomban jelen lenni tartozzanak.»⁴

A vallás jegyében folyt le a felszabadítás ünnepéje is. Nyitott céhláda előtt hálálkodott az inas elsősorban Istennek, hogy megtanulhatta a mesterségét, aztán mesterének a bajlódásért, s végül két kezesének a jótállásért. Fizetett a pecsétes tanulólevél kiállításáért egy-két forinttal vagy még négy heti ingyen munkával és most végre kapott a mestertől egy rend tiszta ruhát, kis zsebpénzt és áldomást. Volt azonban a fölszabadításnak ezen az erkölcsi emelkedettséggű részén kívül, amelyben oly tiszteletreméltó rangsorban szövődik a hálaadás pillanatában égi

És földi tekintély, még egy valóban földi része is, amelyben a legkegyetlenebb durvaságú jelképekkel emlékeztették a sorsváltozás küszöbén álló ifjút, hogy az életben kikerülhetetlenül keveredik mocsok a tisztasággal s hogy sohase mulassza el a munka szennyét a béketűrés megadásával lemosni.

Így a mészárosoknál a Xl⁷III. század második feléig szokásban volt az *inasfürdő*. Farsangkor, télvíz idején két hordót megtöltöttek vízzel. Az egyiket tehéntrágyával keverték meg. Néhány órával a felszabadítás fenti hivatalos része előtt két segéd lovagló módon póznára ültette az inast s így vitte az utcákon végig. Az inas közben széndarabokkal kevert aszaltszilvát hajigált szét, mit az utánok rohanó inasok szedegettek föl. Fölsőruhája fölé tartozott inget s alsónadrágot ölteni, de többnyire nem tette, mert tudta, hogy mi vár rá. A hordóknál két mester ügyelt a szokások pontos betartására. Előbb a szennyest, majd a tiszta vízbe kellett merülnie s összesen hatszor víz alá buknia. Ha az undor vagy a hideg miatt kímélte a fejét, a mesterek annál mélyebbre nyomták be. Utána meleg szobában átöltöztethetett, de ez ritkán történt, mert a mészárosokat három inasév kemény szolgálata úgy megedzette, hogy az inasok virtusból is éltek hagyományos jogukkal és azon csuronvíz egy kis edénnyel a körülállókra locsolták a vizet, ha ezek nem menekültek elég gyorsan.⁵

Ha a régi céhéletnek eddig leírt folyásából kiszűrjük a nevelő mozzanatokot, akkor a következő összefoglalás sorakozik elénk. Az inas csak idejének egy részét fordítja a szorosán vett szakismeretek eltanulására. Műhelyen kívül a háznéphez tartozik s cselédi munkákat végez, de ez a kettő együttesen szolgálja a főcél: *a tanoncnak jövő kenyérkeresetébe való betörését*. Sok mester, különösen a magyar fajúak zöme, nem polgárosult teljesen városlakóvá s nem szakadt el a földtől, hanem mellékesen, akár szántón, akár szőlőben, gazdálkodott is. Az inas erre a kevert életre nyert kiképzést, amelynek szakmabeli elemein kívül igen sok figyelemre méltó erkölcsi eleme is volt. Lássuk, mi a szakmák fölötti közös elem! Elsősorban a buzgó vallásosság, majd a folytatását képező feltétlen és gondolkodás nélküli tekintély tisztelet, a rendíthetetlen hűség s e földi pokol keresztyéni tűrése. Elviseléséhez szükséges volt az akkori nyersebb életformákkal dacoló lelki és testi kitartás, aminek gyakorlására az apródévek nap mint nap nyújtották az edző alkalmakat. Hit, engedelmesség, edzett béketűrés és főleg hűség: mind csupa középkori nagy erény. Amint nem volt más kiút a jobbágy gyermek számára sem földesurával, kasznárjával vagy hajdúival szemben, mint a katonaság vagy a társadalomkízüli elbujdosás, azonképpen az inasgyerekeknek is csak úgy nyílt jövő a zárt, önellátásos terménygazdálkodású birtokok, falvak és céhek társadalmi rendjében, ha feltétlen betört a kasztba. A kaszt a termelés egyensúlyának őre és akár tudattalanul, akár tudatosan a szentírásként szabott határok látkörében és látköréig neveli utánpótlását. Sem ott, sem itt nincs *a neveltnek* joga, csak a nevelőnek. Ezt a zárttá kövült világrendet vagy el kell fogadni, vagy belepusztulni. Bele kell nevelődni a kemény, munkás életbe és *hűnek* maradni hozzá mindhalálig, így él nálunk a XVIII. század gazdasági nevelésében a *teljes középkor* s ezért folyik a magyar társadalom zömének nevelődése a *hűbéri gazdálkodás jegyében*.

Nem tartottak örökké az inasévek és nem volt minden napjuk földi pokol. Volt a kézművesek életében földi mennyország is. Belepillantott az más és biztatást meríthetett belőle. Már a legényélet első napjaiban meghozza jutalmát a sok tűrés. Eddig a mesterség szinte mellékes volt. A legény pályafutásán tovább folyik a nevelés, de ez most már mindjobban kiveti az általános társadalmi életre

előkészítő elemeket és lesz *szaknevelésé*, a mesterségben való tökéletesedése, iparművészetté. Amit ma általános műveltségen értünk, annak előfutárja a nemesség vallásos-jogi nevelése volt. Hogy a céhnevelés így értelmezett általános műveltségi elemekkel mennyire nem törődött és mennyire csak a gazdasági meg szakmabeli célok felé tört, mutatja az íródeák alkalmazása. Írástudó *nótárius* ritkán került ki a céh kebeléből s rendszerint deákat fogadtak a levelezés, bizonyítványok és jegyzőkönyvek elkészítésére.

Az ifjú legénnyel érezteti a céh, hogy ő már magasabbrendű lény. «Inassal barátságodat ne tartsad, hanem míves legénnyel, mert ha inassal tartod barátságodat, egyheti bérrel büntetnek, hanem ha szegény leszen is az te társad, meg ne utáld, hanem az, kit lác jó erköltsben és jámbor életben foglalta magát, azzal tarts az te barátságodat, tisztesség szerint is járj együtt vele; az ki pedig feslett erkölcsű leszen, barátságodat ne tartsad veled, se ne járj együtt vele; mert ha ezt meglátják a legények, két heti bérrel büntetnek meg.» (Sárvári lakatosok rendszabálya a fölszabadult legénynek 1677-ből.) A kasztgondolat a foglalkozási ágon belül is szigorúan érvényesül s erre a céhszabályok tilalmai kioktatják a legényt. Minden lépcsőn öntudattal kell éreznie emelkedését. Félévig még *apródbéres* aztán újabb szertartással válik a legények társaságának tagjává s lesz *felavatott társposháros legénnyé*. Két legény tart álla alá tányért, vagy (mint a marosvásárhelyi gombkötőknél) koszorúslány a feje fölé virágfüzért. Tíz-tizenöt köteles pohár után, melyet a királyra, városra, földesúrra, a céhre s előjáróira ürít, három arcuclsapást kell eltűnie inaskori vétkeiért s jelképekül, hogy a céhért szenvedést is ki kell állani.⁶ Keresztszülőket választott, rendszerint céhbeli mestert s feleségét, akiknek évenként négy tál ételből és elég borból nyújtott vacsora ellenében magakészítette ajándékot tartozott adni. A társposhár szertartását Debrecenben legénytársainak három tál ételből, egy kappanból és tizenkét icce borból álló lakoma fejezte be.

A felavatott legényt egymásutáni mesterein kívül még két tényező neveli: a *legények társasága* a kötelezően megszabott *vándorélet*. Amannak gyűléseire el kellett járni s apró bírságokkal rászorítva részt kellett venni e közösség minden megmozdulásában, így az atyamester és öreglegények vagy dékánok választásában, a legények ládájának fenntartásában, hogy ebből segíyezzhessék beteg társaikat, céhbbeliek temetésén és durva farsangi vigalmakon. Így a kovácsok pajzzsal és lándzsával felfegyverezve addig tartoztak egymásnak rohanni, míg a gyengébbik a körülállók nevetésétől kísérve a földre nem hemperedett, a mészárosok pedig farsang utolsó szerdáján félbehagyták a táncot és szőrén megült lovakon vágattak végig az utcán, abban versenyezve, hogy ki tudja egy rántással letépni egy liba fejét, amit élve lógattak magosán keresztbehúzott kötélén. A győztest szallagokkal díszített ezüstkanálból álló jutalomdíjával együtt lovasmenet kísérte vissza trombitaszóval a szálláshelyre (Herberge), ahol tovább folyt a «táncos lakozás» három éjszaka, mert meghívták előzőleg nagy nyájaskodások közepette a mesterek hajadon lányait is.⁷

Kérdezhetnek, hogy mikor tanult, mikor képezte magát a fiatal legény, ha ennyi mókának, kötelező furcsa hagyománynak, vagy dáridónak volt szenvedő vagy cselekvő alanya? Ugyanekkor pirkadattól vakulásig dolgoztak. Ha a komáromi csiszárlegény háromkor fel nem kelt, a mester nem tartozott «fölstökömmel». A pozsonyi és győri fazekasok céhlevelének 3. pontja parancsolja, hogy «Minden szolga reggel korán 4 órakor az munkához fölkeljen és estve 7 órakor az munkától megszűnyék.» Csak Mária Terézia enyhíti országosan a kegyetlen

hosszú munkaidőt reggel 5-től este 8 óráig szabott tartamra. Viszont vasárnap kötelező a pihenő és a céh látó mesterei vizslaszemekkel őrködtek, hogy a legények viselkedése illendő legyen. Saját legénytársai is följelentették, ha más céhbeli legénnyel ment sétálni. Korcsmába is csak saját céhbeli pajtásával mehetett be, egyedül nem és csak állva fogyaszthattak fél mérő bort. Leülni csak három azonos céhbeli legénynek volt szabad.

Ezek a kicsinyes szabályok két célt szolgáltak, 1. a legveszélyesebb kamasz-korban lévő sihederek fékentartását, 2. a legények ládájának pénzzel való táplálását. Igaz, hogy a gyűléseken be kellett tenniök a legény ladába bizonyos ismétlődő összeget csekély bérükből, amit a mester önszántából sem emelhetett, de 20—40 krajcáros bírságok szaporították igazában a közcélokat szolgáló alapot. Fizetett, ha bottal ment a gyűlésre, vagy ott durcásan viselkedett, kártyázott, korcsmába csábította társát, dologidő alatt sétált, tíz óra után kimaradt és rossz személyekkel társalkodott. Míg az inast ütleggel nevelték, addig a legényt bírsággal szorították fegyelemre. Ezeket a kis kihágásokat a céh nem is tekintette erkölcsbe ütköző vétségeknek s az ítélkező céhmester a bírság kirovásával napirendre tért felettük, viszont «cégéres vétségeikért» azonnal levette róluk a céh kezét. A tolvaj még megúsza 3—3 ütessel legénytársaitól, de már a paráznát és hamisan esküvőt a hatóságnak adták át. A sárvári lakatosoknál 1677-ben, «ha valamely legény hálótársát, tisztesség nélkül való módon tartatni találtatik, afféle egy mesternél se szolgálhasson, hanem teljességgel eleresztessék a szolgálatból, valamíg meg nem jobbitja életét.»⁸

A fanosodás időszakának nagy nevelési kérdését a céh is csak szigorú vállalásos neveléssel, rövid szabadidővel, erős dolgoztatással és drákói tilalmakkal tudta megoldani, de ezeken kívül még egy intézményrel, amelyben felülmúlja napjaink minden rendű nevelését: az *intézményes korai nősitéssel*. Erről alább lesz szó, a mesternevelésnél. A legény tehát fokról fokra világosabban érezte, hogy őt nem ez vagy az a mester tanítja s irányítja, bünteti vagy jutalmazza, hanem az a láthatatlan valami, amelynek okmány és pénzörző ládájában az isteni frigy-ládához hasonló jelképes erőt láttak: *a céh!* Ha volt valaha a nevelés történetében közületi nevelés, ahol az eredményt nem az egyes magisterek különálló vagy összedolgozó tevékenysége, hanem egy szervezetnek az egész társas élete tette, akkor a céh ilyen volt. Középkori, mint a kolostorok saját életpéldákon, szigorú és kicsinyes betűk szerinti regulákon nyugvó nevelése és hogyha a céhek százados nevelési tapasztalatainak is akadt volna az újkorban egy rendszeralkotó Loyolai Ignáca, akkor nevelésüket ma a Ratio Studiorum mellett emlegetnénk. Zárt termelőrend elhatárolt céljainak szolgálatába állított be minden munka- és ünnepnapot, minden étkezést, minden emberi erényt és fogyatkozást, vágyat, örömet és bánatot. Egészen középkori ízü a győri szabók céhlevelének 1744-i intézkedése, amely a halmozott s időnként felújított ismétlés módszerével akarja a betűt a legények fülébe rágni, hogy az írás bennök vérré váljék. Az atyamester «tartozik minden hónapban a legényeket a maga házához beszólitani és ha új legények találtatnának közöttük, mindannyiszor az ő articulusaikat előttök elolvastatni, hogy senki magát ne menthesse azzal, hogy nem hallotta és nem értette azok elméjét és valóságát. Tartozik azonban azon alkalmatossággal minden mesterlegény az ő közönséges ládájokban betenni: az társpháros legény négy pénzt, az apró-béres mesterlegény pedig két pénzt, hogy t. i., ha közülök betegségben esik, annak táplálására és szükségeire valót onnéd kölcsönöznessenek nyavalyásnak, méglen megtérétteti azon társaságnak.»⁹

Kövessük azonban a legényt az ipari nevelésnek további útján: *vándoréveiben*. A céhnevelés ebben a regényes s a régi idők kedves, atyafiságos légkörébe annyira beletartozó kiképzési stációban olyan egyedülálló ismeretgyűjtési módot teremtett meg, amelyet máig nem tudott felülmúlni semmiféle tanulmányút. A vándorlegény porban bandukoló vagy batyuját részegesen botjára fűző alakját a művészetek száz meg száz feldolgozásban: épp oly léha, kedves csavargóvá lágyították, mint a garabonciás ösdiákét. Pedig a vándorlás valóságban terhes kötelesség volt, ami alól a legények szabadulni szerettek volna, de amihez a céhek makacsul ragaszkodtak, mert nagy várakozásokat fűztek hozzá. Emlékeznünk kell, hogy abban a korban, melyről írunk, nem volt világforgalom és világ-gazdaság, ipari kémekkel, iskolákkal s helyzetjelentésekkel. Minden város önmagának és szűkebb környékének termelő zárt világ volt. A kézműves életében egyszer pillanthatott ki a nagyvilágba: vándoréveiben. A különböző műhelyek változó gyakorlata fejezte be kiképzését s egész életére abból élt, amit neves mesterek műhelyében eltanult vagy ellesett. Egy egy messzi országokba vezető, sikerült vándorlás volt az ipari oktatásnak alkalmi iskolája. Míg az otthoni inaszkodás és legényidő csak a meglévő termelési színvonalat tartotta fenn az *utánzó készség* továbbadásával, addig a tehetséges vagy szerencsés legény a vándorlásban szedte magára az *alkotó készséget*, mely az ipar fejlődésének kulcsa s melyből későbbi korokban a nemzeti ipar mintaszerűsége vagy versenyképessége sarjad ki.

A vándorlás különböző tartamú volt. A miskolci csizmadiacéh azt kívánja, hogy a legények «elsőbbben két esztendeig bujdossanak s azután tartozzanak még egy esztendőt kitölteni». A soproni magyar lábbelikészítők három évi vándorlást követeltek. Pozsonyban megkívánták az örökös tartományokba és Németországba vezető vándorlást. A vándorlásra induló legény elsősorban is régi mesterétől búcsúzik kézfogással s bocsánatkéréssel. «Uram kegyelmed én nékem megbocsásson, mert én mih szokás szerént két hétig (= 2 hét múlva) búcsút veszek kegyelmedtől, azért valahonnéd találkozik valamely jámbor atyafi kegyelmedhez, . megfogadgya kegyelmed, mert én eligyekszem és kegyelmedet elhagyom». (Sárvári lakatosok már említett céhszabályában.) Távozás előtt ki kellett öntenie tarisznyájából a portékáját ezt mondván: «ím látja kegyelmed, az mi az én tarisznyámban van enjüm; — annak utána igyekeztem kegyelmednek szolgálni.»

Későbbi korok tárgyalásánál lesz alkalmunk olyan forrást feltárni, amelyben *vándorlegény szájából halljuk*, hogy mit csinált és miben gyarapította ismereteit bujdosásában. Most csak annyit jegyzünk meg, hogy a városon kívül erdőmezőn is lebegett fölötte céh láthatatlan parancsa. «Ha penig olly személlyel esik vándorlásod, az ki nem azonbali céhhöz tartozandó, tehát az városban be ne menjenek egyszersmind az kapun, hanem vagy hátra maradj, avagy más kapun menj az városban, mert ha észreveszik az legények, hogy különb (t. i. más) rend béli legény volt útitársad, kétheti bérrel büntetnek meg.» (Sárvári lakatosoknál.)

A búcsúhoz hasonló szertartásos nyájaskodások kíséretében köszönt be a legény az idegen város céhbéli atyamesteréhez, aki tartozik a jövevényt vagy a legényszállásba beutalni, vagy ilyenek híján egy-két napra házában ellátni.

Hívátja a legények dékánját, akinek kézfogások és koccintások közben adják hírül, hogy az új társnak helyet kell keríteni. Ez a mestereket kor szerint járta sorba s szegődtette be hozzájuk a vándorlegényeket. Előnyben részesítette az

özvegy mesternéket vagy elaggott mestereket. Rendszerint tudta hol van hely, mert azt a bejáró (= munkakereső) mesterek nyilvántartották. A legénynevelés már lazábban értelmezte a hűséget, mint az inasidő. A céh megengedte, hogy két «látó hét» után más mesterhez szegődjék, de büntette az átcsábítást. Sátoros ünnep vagy vásár előtt azonban a legény felmondási ideje is hosszabb volt, 3—4 hét. De a hűséget a legénynek is hangoztatják: «Továbbá az kívántatik tőled, hogy mikor urad otthonn nem léssen, pusztán a házát ne hadjad. Ha inassá nem léssen uradnak, tehát az mészert szépen helyére rakjad, és ha mikor munka leszik és látod az munkálódó mészert széllel heverődni, minduntalan fölveszed; mert ha föl nem veszed, az te urad igen bána azt. *Az hol pedig ismerő és jó mester embernél léssz, tehát tűrj, ha kevesebbet fizet is az heti bérnél, ne gondolj vele csak tanulj!*» (Sárvári lakatosok.)

Így járt a legény városról városra s íratta be magát elszegődés után az atyamesternél a legények könyvébe, fizetett a lévai gombkötőknél 1700-ban tizenegy krajcár felvételi pénzt s ivott legénytársaival «tisztelő poharat». Ha pedig nem akadt neki hely, azonnal tovább kellett vándorolnia, mert a legények ládája terhére csak három napig tartották és a céh tétlenséget nem tűrt. Elbocsátási és igazoló pecsétet okmányait vitte magával, úgy hogy a céhek keresztlevelét, tanulólevelét, vándorlókönyvét s erkölcsi bizonyítványát ellenőrizték és kitzasíthatták, ha csavargóvá züllött. A céh keze még a falvakba is utánaért s addig üldözte a gorombaságban elmarasztalt legényt, míg urától vagy asszonyától bocsánatot nem kért. A kolozsvári szabók hatévi vándorlást és a tetejébe még egy, valamely kolozsvári szabómesternél eltöltött «*remek esztendő*» kívántak, mielőtt megadták az engedélyt a legény vágyvavágyott álmainak beteljesülésére, *a mesterremekelésre*.

Előbb okmányaival felvételre jelentkezett a céhmesternél, majd a földesúrtól vagy a magisztrátustól letelepedési jogot nyert. A nagyszombati szabók 1622-ből való 19. cikkelye így szabályozza a remekelést: «Az czéhbe menetelben való szokás és törvény imez, hogy legislegelőször az ő mesterségének bizonságlevelét megmutassa és megbizonyítsa hogy az céhnek bizonyos helyén és jámbor, tökéletes mesternél tanulta az ő mesterségét, és hogy az ő apród esztendeit éppen és teljességesen jámborul kitöltötte, és hogy mind nemzetségének s mind pedig atyjának és anyjának tisztességbeli voltokat megbizonyítsa, annak utána az czéh ládájában hat forintot, mely az társaság pénzi, és négy funt viaszt adjon; ezeknek utána tartozik *remeket* készíteni. Az mesterek pedig mindaddig az czéhmester házában tartoznak lenni, valamíg az az ifjú mester az ő mesterségének megmutatását mindenképpen el nem végezi, kiknek ugyanazon új mester ételt és italt tartozik adni».

A remeklés volt a fiatal iparos tudományának nagy vizsgája. Belőle tűnik ki a «tananyag», amiről eddig sokfélesége miatt hallgattunk. Lássunk most ebből is részletesebben tanulságos jellegzetességet! Vácott feltűnő a *papi jelleg*, mert a megélhetés érdeke papi szabók nevelését kívánta. «Az olyan ifjú, a ki a czéhben akarja magát adni, tartozzék mester remekül következő darabokat vagyis ruhákat grétával kirajzolni, ú. m.: 1. A római szentséges pápának lóra-való csújtárt. 2. Hajdani paraszt kimetszett ujjú mentét. 3. Paraszt dolmányt kicsényt nagyol összefoglalva. 4. Hajdani paraszt kifordított paraszt dolmányt. 5. Jesuiták reverendáját. 6. Dalmaticát mostani mód szerént. 7. Mostani újonnan föltámadt posztó bundát. 8. Az püspöknek kisebbik reverendáját. 9. Kis papok clericáját,

10. Az apácák habitusát. 11. Az apácák palástját. 12. Az ispitáliáknak köpönyeg-jét. 13. Az augustiniánusok habitusát. 14. Repülő köpönyeget. 15. Régi magyar püspökök reverendáját. 16. Az vesperásra való palástot, vagyis casulát. 17. Az itt való mise-mondó ruhát vagyis casulát. 18. Az római mise mondó casulát. 19. Az benedictinusok ruháját. 20. Paulinusok habitusát. 21. Magyar asszonynak való vállat. 22. Megholt embernek köntösét.

Ha pedig az annak rendi s módja szerint meg nem lévén, az czéhben be ne vétessék».

A sárospataki borbélyoktól az orvostudomány következő elemeit kívánták 1607-ben, oly időben, mikor a sebészet még iparszámba ment. « Meg tudjon orvosolni oly nyavalyákat, melyeknek gyógyítása az ő mesterségéhez illik, azaz tudjon sebet és fakadékokat gyógyítani, tudjon fogat kivonnia, szépen eret vágnia, megtört csontokat összeforrasztania, kimenyült tagokat helyére állítania, kelevényeket és különb-különbféle daganatokat meggyógyítania, kenő íreket jól csinálnia. Annak felette *az több borbélmesterek előtt* csinálja és főzze meg az íreket: t. i. szürke íret, camphorát, diraquillont, zöld íret és méregvonó íret, deolteát, veres íret, populeont, az egyiptomi íret, görög íret, azaz diacoriumot és öklelő ízet. Az több borbélmesterek peniglen híven és jól megkérdézzék az borbélmesterré leendő mindazokról az dolgokról, melyeket szükség megtudnia efféle mesterembernek. Végezetre a próbák mellé tisztességes étel és ital legyen. Az medencét (réztányér) penig az próbafozós után tegye ki».¹⁰

Tizennégy napig is eltartott az ilyen remeklés s míg a borbélylegény a gyógyt apaszokat kavargatta, addig a remeklésre látómesterek ügyeltek föl, a többi mestert pedig a munka kezdetén egy kis mesterasztallal, a céhbe való felvételkor pedig *egy* öreg mester! sztallal kellett megvendégelnie. A soproni magyar szíjgyártók még azt is megkövetelték, hogy a legény a mesterremeknek földolgozandó anyagot először a céhnek mutassa be s a céh döntött, méltó lesz-e a remekhez, amelyet egy nap alatt tartozott elkészíteni, és pedig fékagyat fékszárastul, farmatringot, egy pár kengyelstíjat, egy terhelő stíjat és kopjatokot, szóval egy háts paripa teljes szerszámját.

A rohonci gombkötők remeke 1642-ben ez volt: 1. «Felsőruhára való két pár *szűves gomb*, középen arany fonállal, szederjes karmazsin selyemből, a két széki mandola formájú, az végén csillagos vitézkötések legyenek. 2. Dolmányra való 12 gomb, szűves formára, arannyal, ezüsttel és vörös selyemmel szöve. 3. Csillagos gomb, mint egy tikmony, akkora 7 körösztre. 4. Kamukás somgomb, 3 színű selyemből. 5. Egy dupla janicsár gomb. «A pesti órásk pedig 1701-ben így remekeltettek: «Egy almáriumra állító óra német és cseh betűkre, a melynek reptáim kellett; egész órákat és minutákat vernie; amely óra kalendáriumot és holnapszámi rajzokat, holdvilágot, fogyatkozást és holdtelést és az ugró planétákat is mutassa; egyik mutatója legyen fertályok mutatására». A második remek volt egy ébresztő óra. A harmadik falra függesztő óra.

1712-ben a révkomáromi molnárok így remekeltek: «Remeket, úgymint egy hetes kis korongos orsójával eggyütt helyesen megtsináljon, és azt helyre fölállítsa, az kereszt vasát az malom-kőben helyesen belé vágjon, és az malomkővet feltéven, lisztnek eressze, és azon egy mérő búzát kenyérnek emberül és betsületessen meghörölyön. Úgy mindazonáltal, hogy mind addigh, valameddig az Remek csináltatik, hat czéhbeli mesterember jelen legyen, az kiknek is elegendő becsületes étellel és itallal gazdálkodni, az Remeknek bemutatásakor a Czéhnek ládájában 10 forintokat adni köteles. Ha pedig éppen semmit sem értene

a Remek csináláshoz. az olyatén Molnár tanulni küldetessék és mind addig bé ne vétessek, valameddig elegendő tudománya nem léssen».

1692-ben a győri takácsoknál «Mester remek: egy szövő széket tartozik újonnan föl verni, és egy Samlás mizért, az mester fonálból, az kinél munkaloszik bévonnj. illy okkal, hogy az mív, az mesternek megmaradjon, bogy áztat felkészítesse, és hemsára bevonja, és egy kis himet, úgymint a kígyó futást egy készkenyő végében vétek nélkül szőjön».

Míg a remeklés hibáit pénzzel meg lehetett váltani, addig a lakomák fogásainak összeállításában nem túrt kivételt, a «vizsgarend». *Itt kezdődik a céhintézmény romlása, amikor a nevelési célzat mögött túlteng a dőzsölés*, de ennek is gazdasági okok lappanganak a hátterében. A beköszöntő merkantil korszak az első lépést tette a középkori zárt gazdasági egység munkamegosztásos felbontása és a nemzetgazdaságfelé. Az államnak mind több lett a kiadása s a polgárság adózóképességét fokozni kellett. Ezért a városok tanácsai a közterheket mind többfelé igyekeztek szétosztani és válogatás nélkül osztogatták a polgárjogot a falaik között letelepedni kívánó vándorlegényeknek, hogy minél több adóalanyuk legyen. Kassán már 1705-ben panaszkodnak a céhek. «Nagy fájdalommal kelletik mindnyájunknak érezni, hogy az becsületes céhbeli mesterembereknek nevek cigányság, hazugság és tökéletlenség, mely nem egyébbül esett s eshetik, hanem hogy némely ifjak mesterségeket Kassa városában vagy másutt kitanulván Eperjesig, Szepesig. Lőcséig vagy Rozsnyóig 1—2 *esztendeig, vagy annyi ideig sem vándorolván* visszajönnek és elsősorban is concivitást (polgárjogot) váltván, mindjárt czéhben arra nézve bevetődnek és *szintén olyan tanult mestereknek tartják magokat, mint a ki 8—10—12 esztendeig országokrul országokra vándoroltanak*; holott találatnak az olyan tanulatlan és tudatlan ifjú mesterek között olyak is, *a kik remekjüket sem tudják maguk végbevinni*, hanem más tanult mesteremberek által vitetik végbe. Tetszenék azért a községeknek, hogy az ilyen tanulatlan és tudatlan ifjaknak a magisztrátus a concivitásnak igazságát föl ne adná, míglen az becsületes céh által jól meg nem examináltatnék, próbáltatnék és az elegendő próbák után elegendő mesternek nem approbáltatnék».

A céhek nem tudván megőrizni zárt vagy korlátolt létszámukat, a maguk módján védekeztek: *kiképzés és vizsgáztatás* címén jólétet zsaroltak a kebelükbe törekvő céhen kívüliektől. A városi, de Mária Terézia korabeli országos céhrendeletek is folytatják az áldatlan harcot és lépten-nyomon tilalmazzák az új mesterek törvénytelen taksálását, mert az koldusbotra juttatja őket és mindjobban védik a céhládában őrzött vagyont, mert az erényeiben megrokkant intézmény hovatovább hajlott rá, hogy ezt lakmározásra pazarolja. A magyar céh utolsó vonaglásában vissza is tért oda, ahonnan kiindult: a vallásba, és testületi élete az aranynapok megszorításával zászlócsinálásban meg úrnapi felvonulásban merült ki. Lássunk még egy ilyen *mesterebédet*, mert bármilyen félszegen hat is ma a szigorlati díjak és száraz avatások századában, hogy a nevelés folyamatába beletartozott a gyermeten cikkelybe iktatott eszem-izsom. a történeti tárgyilagosság színe előtt tekintve a dolgokat ez részét képezte az akkori kitanulás és képesítés költségeinek. Ami ma a pénzgazdálkodás korában szabott összeg, az volt az egyszerűbb idők naturálgazdálkodásában a remeklő költségén nyújtott étel és ital. vagy a minőségében s mennyiségében pontosan körülírt iparcikk, mint kötelező ajándék. Tiszteletdíjak helyett a jámbor korszak és az atyafiságos rend a saját divatjához és szükségletéhez mért ellenszolgáltatást kívánt a képesség hites kivizsgálásáért és a céhbefogadásért. A lévai gombkötők előírt «négy tál» *étele ez*

volt: *«első tál éték: tiszta borssal két kappan, avagy két tyúk. pár konczczal és riskásával; második tál étel: sült legyen, úgymint egy töltött malac, egy lúd s egy kappan, négy töltött tyúkfí, nyolc funt disznóhús pecsenye, nyolc funt tehénbús pecsenye és egy nyúlak az utolsó része; harmadik tál éték: káposztás hús.; negyedik tál éték: riskása tejjel, trágyával (t. i. tepertővel); ezek után gyümölcsöt adjon, a mineműt talál és e négy tál éték mellé adjon két forint ára bort és annak utána utoljára mutasson föl egy pint bort. Hogyha pedig ezeket mind nem akarná megadni, tehát adgyon tizenkét forintot, s azon a mesterek készítsenek egy mesterasztalt véle».*

Ez volt a kor jólétvágának legmagasabb beteljesülése. Résztvettek rajta a hitvesek is. Ha azonban a mesterek nem találták az étkeket magukhoz méltónak, fölkelhettek és 24 forint «pótvizsgadíjat» fizetett a jelölt a céh asztalára.¹¹ Ha valamely mester haragosan és kényszerből adná az ebédet, akkor ugyanannyi koldus és szegény költse el mint amennyi mester lett volna jelen.

Másnap fölesküdt a céhszabályokra, lefizetett 6—30 forint céhtaksát egy vagy két részletben, minden mesternek egy dukát ajándékot adott s erre beírták a nemes céh tagjai közé. I j korszak nyílik a kézműves kiképzésének rózsákkal elegyített tövises útján: az *ifjúmester* állapota. Azzal ugyanis, hogy céhbefogadták, még nem fejeződik be a nevelés folyamata. Más életpályákon az önállósodás általában a nevelés végét jelenti. A kitűzött cél teljesült, nincs kit nevelni s a neveltből immár nevelő lesz. Itt azonban nem úgy volt. A céh gyámkodó rendszabályai tovább is éreztették a fiatalemberrel, hogy még csak «szolgáló mester», aki munkáját azonnal félretéve szolgál a céhnek, ha a céhmester parancsol. Oltár előtt gyertyát gyűjt, lakomáknál felszolgál s «tartozik az öregebbeknek udvarolni azután haza is kísérni», ha eláztak. Egy pint borért gyertya mellett virraszt beteg mesterek felett. Sírt ás az elhunytaknak és viszi koporsójukat. A közép-rendbeli, de különösen az öregmesterek iránt alázatos tisztelettel tartozott s jelenlétükben állt az asztal mellett, csupán engedélyükkel ülhetett le. Oly nagy volt a fokozati különbség, hogy nagy céhekben az ifjúmesterek külön csoportot alkottak a «kulcsos mester» elnöklete alatt. «Az ifjú mester pedig tartozik a czéhnek — a lévai gombkötőknél — minden szolgálattal, valamiben kívántatik, úgymint *kapu-állással és halott hordással etz. Annakutána egy esztendő alatt feleséget venni és az mestereknek tisztességes ebédet tartozik adni, mely ebédre a mesterek feleségestől menjenek. Az asztalnál pedig az ifjú mesterek tartoznak forgolódni. Ha pedig az új mester egy esztendő alatt meg nem házasodnék, tanát mesterségeknek munkája megtiltassék».*¹²

A nőülés után fokónként megszűnt a szolgáló mesteri állapot, a szerint, hogy milyen mértékben szaporodott a céh a később befogadottakkal. A *nősítéssel* körülbelül be is fejeződik a hosszúra nyúlt céhnevelés, de ebben az utolsó mozzanatban a céh még teljes erejével működik közre, hogy tagjainak házasesete is az ő külön zárt kasztcéljainak jegyében induljon. Amilyen eréllyel igyekezett még a veszélyes vándorévek alatt is számontartani neveltjének tiszta keresztyéni erkölcsseit, ugyanolyan bölcs előrelátással igyekszik most a korai házasesetre szorítani. Legénynek nem engednek nőülést, de az ifjúmestert általában fokozódó bírságokkal szorítják rá. A füleki szabók 1674-ből kelt céhlevelének 22. §-a szerint «A melly mester közülök megh nem házasulna esztendő alatt, annak 2 forint légyen büntetése». — Ugyanígy a lévai vargáknál 1741-ben. Szombathelyen 1752-ben még kitiltottak egy nőtlen mestert a céhből, de fellebbezésére visszavonták a következő végzéssel, mielőtt a városi tanács elé került volna: «Szabad

lészen ezután afféle céhbeli mesternek házasságon kívül is élni». Hogy azonban ez az elv a gyakorlatban másképp festett, azt bizonyítják azok a céhtörvények és szokások, melyek a mesterek leányainak férjhezmenetelét biztosították. Csak nőtlent fogadtak a céhbe, még jegyben sem járhatott, de belépés után egy évre meg kellett nősülnie. Hogy menyasszony akadjon, arról gondoskodott az ezerféle címen tartott lakoma. Ez mind zárt céhbeli összejövetel volt és semmikép sem túrték, hogy az ifjúmester idegen zárt céhekbe járjon és ott tájékozódjék. Az özvegyek ellátását is bölcs intézkedéssel oldja meg a céh. Özvegyel összeházasodó ifjúmester csak fél taksát fizet. Ha pedig céhbeli mester fia céhbeli lányt vesz el, a remeklésen kívül csak köszönő-pohárral tartozik.

Még a fiatal házások erkölcsös élete fölött is iskolás gonddal öröködik céhük. Pécsi, dombóvári, ozorai és kaposvári fazekasok egyértelműleg «rothadt ág»-nak nevezik a paráznát s így intézkednek 1725 táján:

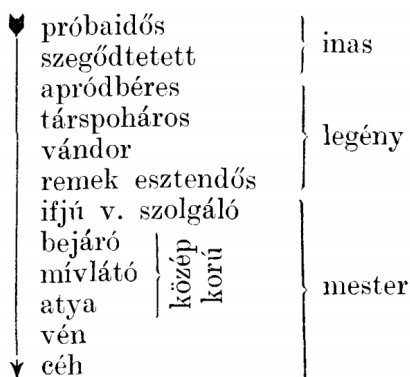
«Ha az mesterember nyilvánosságos isten s világi törvények ellen paráznaságban tapasztaltatnék, ezentúl a céhtől eltiltassék, nem különben mesterségének szabad üzésitűi, méglen újabban céhünket meg nem követi és újra az taxáját le nem teszi, az mesterebédel együtt, tudniaillik fi. 60, sine ulla exptione.

Ha ellenben az mester-asszony *hütvös férjének ágját világosan megszeplősiténé*, olyankor fél taxával, azaz harminc forintokkal beérné (a céh); de méglen ezt be nem füzeti, addig nem lészen szabad mesterségét üzni és társaságunkban jární».

Igaz, hogy a középkorú, majd öregedő mester életútján még van további fokozati emelkedés, s egymásután lehet bejáró-, látó-, atya- és egyéb más mester belőle, de itt elbúcsúzunk tőlük, mert akármily vonzó lenne is további emelkedésükön követni őket, ami most jön, az már nem nevelés. Olvasunk még apró viselkedési szabályokról, hogy pl. a mester mezítláb vagy fegyverrel meg ne jelenjék, zsebkendőjét ne lógassa ki zsebéből, halotti toron mértékkel tubákoljon, nehogy bajusza piszkos legyen és undort keltsen a többiben a közös kehelyből való ivás-kor, bottal kutyára rá ne húzzon, lámpás nélkül utcán ne járjon, templomban melyik zászló alatt helyezkedjék el és hasonlók, amelyekben a gyámkodáshoz szokott céhszellem nem bírja megállni, hogy érett eszű neveltjeivel szemben is meg ne kockáztasson még egy-egy oktató, atyáskodó megjegyzést. Mikor a korosodó mester a legmagasabb méltóságot, a *céhmesterséget* eléri, akkor már ő neveli céhét a negyedévi gyűléseken a céhlevél ismételt felolvasatásával, belügyeikben való bíraskodással, fegyelmi vétségeikért, mulasztásaikért való taksálással. Havonként bejárta három vén mesterrel a műhelyeket s elkobozhatta a rossz munkát, a kontárok szerszámain, de ugyanakkor kifelé erkölcsileg felelős volt az egész céhért és addig, míg a ládát újabb választásig saját házánál őrizte, az ő személyében öltött testet mindaz a sok emberi erény és szakmabeli tisztesség, amelyet a céhnevelésnek eddig a tekintélyes állapotig halandó és esékény emberben be kellett érlelnie. Elszámolással ugyan tartozott a városi kommiszáriusnak, hivatali ténykedése igen széleskörű, de atyafiságos színezetében mégis még mindig inkább nevelő, mint közigazgatási. Debrecenben úgy esküdött, hogy «az igazat nem hamisítja, a hamisat nem igazítja». Ha temetésekor a mesterek ünneplőben, kezökben gyertyákkal, párosan vonultak föl, az egész céh kor szerint rendezve, elől a fiatalok, majd a koporsót vivők méltóságteljes léptekkel, akkor a megfoghatatlan elmúlással szemben mindnyájan érezhették azt a százados, lüktető valóságot, amelynek vas életfegyelmébe az inasfontól kezdve a vándorlegény tisztelő poharán s az ifjúmester remekén át a céhmester hivatalbalépésekor szavalt üd-

vözlőversig, vagy a haldokló ágya melletti borozó virrasztásig mindnyájukat beletörte és belénevelte az egyént eltörpítő céhszellem.

A céhnevelés stációit nyomozó utunkon már kielemeztük s méltattuk ennek a rendszernek úgy általános, mint szaknevelési vonatkozásait. Záradékol, áttekinthető alakban még egyszer összesítjük a céhhierarchiának azokat az emelkedő rangjait, amelyeknek mindenike egy-egy nevelési fokot jelent. Az iparig nevelés későbbi koraiban még szükségünk lesz rá.

3. Tőzséreink.

A föld széles néptömegének írásba nem foglalt s a gyér ipari népességnek oklevelekből rendszerbe állítható nevelése már nyújtanak anyagot közgazdasági művelődés tárgyalására és alapot szaknevelési csírák kihámozására. De hogyan beszélhessünk östermelés és ipar mellett a gazdasági élet harmadik nagy ágának, a kereskedelemnek oktatásáról, mikor még maga a kereskedelem sem létezett? Ezt az állítást megszorított értelemben kell venni. Természetes, hogy kereskedelem volt mindig és mindenütt, hiszen fogyasztás és termelés épp oly kevéssé létezhetik csere nélkül, mint táplálkozás és szerves élet vérkeringés nélkül. Történetírásunk buzgalma bőven tár fel emlékeket minden korból, amelyek a *magyarországi* kereskedelmet bizonyítják, de olyat igen keveset, melyek a *magyar* kereskedelemről szólnának, mint fajunk egy külön társadalmi osztályának kizárólagos kenyérkereseti ágáról, fő élethivatásáról.¹ A háttérben valahol mindig ott lapang az a megjegyzés, hogy ezt a kereskedelmet erdélyi szászok, bécsiek, regensburgiak, velenceiek vagy firenzeiek bonyolították le.² Egy korszak volt történelmünkben, amikor az Adriára lépve világviszonylatba került a magyar kereskedelem, de ezt az utat is Róbert Károly és Nagy Lajos Anjou-vérbeli királyaink nyitották, a tengerre szálló «magyar» kereskedő pedig «raguzai» volt. Városainkba kedvezmények által csábítva mindig bőven telepedett német s olasz elem, gyakoroltak is óriási hatást városi életünk és állampénzügyeink fejlődésére,³ *de nincs semmi maradandó, szerves nyom arról, hogy a megindult kereskedelem további úzására magyar népelemből toborzódott volna kereskedőosztály.* A minta épp úgy megvolt, mint az iparnál, amelyre kezdett szépen ránevelődni a magyar. Mi az oka, tehetségtelenség, alacsonyabbrendűség, örökletes faji ellenszenv, hogy a kereskedelem megtanulására nem mutatott semmi fogékonytságot? Miért indul meg a következő fejezetünkbe tartozó XVIII. század minden idevonatkozó forrása

azzal a panasszal, hogy a magyar edzett pásztor, dolgos földművelő, leleményes iparos, szívós, vitéz katoná, törvényalkotó jogász — szóval telve képességekkel s erényekkel — de *miért nem űz kereskedést?*

Megkíséreljük felelni erre a kérdésre. *Azért, mert a XVIII. századig népünk még nem érte el a kereskedelem kultúrfokát.* Országunk igen, de népünk nem! Kereskedelem volt itt, de ennek a magyarság csak mint vevő vagy eladó volt részese. Bátran és szépítés nélkül ki kell ezt mondanunk. A megkeresztelkedéssel vetekedő művelődési eredmény volt portyázó népet falulakó földművessé nevelni. Még nagyobb tény, hogy ebből a nyerselemből egy vékony réteg az iparba szívódott föl és a műhely lett megélhetése a föld helyett. A kereskedelem mint élethivatás. még fejlettebb társadalmat és gazdasági környezetet kíván. Nálunk a hűbériség a XVIII. századon túlig tartott, a hűbériségnek pedig a föld az alapja, gazdálkodásának az őstermelés a gerince. Rendszerének a kereskedelem nem is alkatrésze. Anglia akkor lesz földművesből kereskedő állammá, mikor jobbágysága megszűnik. A XVIII. századig tehát szó sem lehetett arról, hogy a *magyar népjellemnek a kereskedői készség alkatelemére váljék*, még kevésbé arról, hogy ilyen készségnek a kiművelése a nevelés számára anyagot és célt adott volna.

Azonban éppen ez a kinyomozás a célja munkánknak. Miképpen tisztult a magyar művelődéspolitikai tudatában világosan fogalmazott felismeréssé, hogy ezen a hiányon segíteni kell. mert sorsdöntő létkérdés e nemzet számára, hogy elérje a kereskedelem művelődési fokát is, fiait a harc. barázda és közjog mellett iparra és kereskedelemre is ránevelje és a hiányzó közgazdasági érzéket, vállalkozó szellemei a faji jellemből oltsa. Amit a XVIII. század előtről az eddigi kutatás összegyűjtött, az nem bizonyító erejű adat kereskedelmi ismeretek szélesebbkörű továbbplántálása mellett. Többnyire olyan ismeretek közvetítésére zsugorodik, amelyek kereskedelmi szaktudás! elemeknek is felfoghatók így iratfoglalás és bányászati számadások, könyvvezetés, pénztári nyilvántartás, ügy iratfoglalás. Ezek is a felvidéki német bányavárosokra, főleg Selmecre szorítkoznak, amelyek az alsóausztriai kamara közvetlen igazgatása alatt századokon át idegen sejtéként éltek a magyar államtestben és szedték ki ércét, vannak nyomok, amelyek bizonyítani látszanak, hogy a körmöcbányai német városi iskolában tanítottak könyvvitelt és számtant, de ez kereskedelmi szakismeretnek nem sajátítható ki, mert könyvelni a bánya tisztnek is kellett, számolni pedig a papnak is. Volt több Schreibschule a hazai német városokban, de ezek működése is súlytalan szempontunkból, mert csak jóakarató feltevésekkel lehet a magyar faj kereskedésre való ránevelésében ható tényezőként feltüntetni. Náluk fontosabb mozzanat, hogy a kassai kereskedők már céhben éltek s szabályzatuk 1632-ben *magyar* nyelvű. A német Kassát a sok alföldi menekült elmagyarosította. Ipari mintára folyt az inaskodás legalább hat évig s az üzletben folyt a gyakorlati nevelés a céh ellenőrzése mellett, sőt az is valószínűsíthető, hogy az inasévek előtt tanultak a városi iskolában valami üzemtani ismeretet. Sopron német kalmárcéhének irataiból is megállapítható, hogy a kereskedők házában sok magyarajkú tanonc élt, nevelődött hat éven keresztül céhszerűleg. Szüleik tanuló-pénzt fizettek érettök s ruházták őket. A XVII. század végén már szigorúan elkülönítették a kereskedőcéheket az ipariaktól, de szervezetük s nevelési rendszerük teljesen azonos. Náluk is megtaláljuk a kezesállítást, szigorú vallási kötelezettségeket, szerződéses s felszabadítás külsőségeit, céhgyűléseket, lakomákat stb. Az is megállapítható, hogy a helybeli iskolákat látogatták s írni, olvasni mind tudtak.

A magyar városokba visszakerült, Sopronban inaskodott kereskedőkről nincs további hírünk.⁴

Van azonban két nyomós bizonyíték ismereteink mai állása mellett is arra nézve, hogy a magyarság megindult a közgazdasági gondolkodásjítján és kezdte népjellemébe fölszívni az adásvevés művészetét. Az egyik *Almássy István* neve, a másik a magyar tőzsérség. *Ahnássy István* nevében és vérében magyar kereskedő volt Kassán a XVII. század elején. Debrecenből származott s ott is tanulta ki a boltos mesterséget Nagy Imre kereskedőnél. Sikeres bécsi nagybani bevásárlásain alapuló üzleteiből hamar meggazdagodott és a város legelőkelőbb polgárai közé számított. Fennmaradt egy leltárja, egy folyószámlakönyve és egy bevásárló jegyzéke. De — és itt ütközik ki a szempontunkból döntően fontos jellembeli áthasonulás kérdése — Almássy már előbb is *birtokvásárlásra* fordítja a nyereséget, majd végleg visszavonul az üzlettől, *fiát pedig nem neveli kereskedőnek, hanem ügyvédnek és Pozsonyba küldi patvariára*. Hiába az istenadta vállalkozó érzék, hiába a szaktudás, az Almássy család sorsa mutatja, hogy a föld és jog nemesi eszmevilága még mindig lehúzza a polgári foglalkozással magasfokú jólétre szert tett és városlakóvá átvedlett magyart, hogy a kereskedelem még mindig nem «kenyere».⁵

Almássy magános kivételnek is számítható, de a tőzsérség már igazi *kereskedő rend* volt s szempontunkból elhatározó jelentőségű. Göbolytartó nagykereskedők voltak a magyar tőzsérek, művelődésre hajlamos, reá áldozó, deáki tudással is bíró, messzejáró vállalkozók. Céhféle társaságokat alkottak, szabályaik a *tőzsermesternek* «körösztlőt» írtak elő s fiaik apjuk mellett kitanulva már nem fajzottak vissza a földhöz, hanem folytatták a hagyományos marhakereskedést. A tőzserdinasztiák történelmi szerepre jutott kivirágzása a Thököly-család volt és Thököly Imre alkudozó jellemében több a tőzséri, mint a magyar nemesi vonás. Szerencsésebb viszonyok között egy magyar Medici fejedelmi ágnak lehetett volna őse. Általában a kereskedőcsaládokból kinőtt kalmárjellemtű uralkodók az az adott viszonyokhoz simuló, paktáló hajlamukkal és országuk megtartását gazdasági irányban munkáló érzékükkel több szerencsét hoztak egy népre, mint nagy condottiereknek harcias lelkű fegyveres elintézést kereső leszármazottai. Szívesen tőzserkedett az ügyes Bethlen Gábor is. Ez foglalkozás nagyon hozzá-nőtt népünk feltörekvőinek szívéhez s igaz magyarságát legjobban bizonyítja, hogy leghíresebbek a kecskeméti tőzsérek voltak. Volt ugyanakkor kalmár rend is, de már ráccal, göröggel vegyes és távolról sem akkora társadalmi becsülettel. Mint kifejezett nagykereskedelemtől, megvolt a tőzséreknek is a maguk kiskereskedői gyűjtőszervezete. Komplárok, csihesek és kuszmérok szedték össze a marhát-és gondoskodtak a Bécsbe, Velencébe, Nürnbergbe vagy Ausspitzba való felhaj-tásáról. A török hódoltság területén és zavaros viszonyai közt is tudott virágozni, viszont a felszabadító háború után I. Lipót uralma eltörölte a föld színéről a tőzser rendet.⁶

A tőzsérség szerepét abból a szempontból értékelve, hogy mit bizonyít fajunk kereskedelmi tanulékonysága mellett, a következőket kell meggondolnunk: közgazdasági vállalkozó szellem csupán akkor alkatrésze a nép jellemnek, ha belőle sarjadt. Hasonlással élve: erdőt lehet vetett vagy magától hullott magról nevelni, vagy ültetni is mint csemetét. Népjellemvonást csakis *magról lehet nevelni* vagyis saját talajából kicsíráztatni. Anglia gyapjúszövede és szene a saját talajából kinőtt iparának s kereskedelmének ősforrása, a cseh üveg vagy porcellán gyártásának alapja a cseh föld, a velencei kalmárlélek «talaja» a hullámzó tenger —

mind megannyi magról kelt elágazása a faji jellemnek. De ha ipart létesítenek mivesek és gyárak betelepítésével, vagy kereskedelmet utak nyitásával, kalmárok becsalogatásával, ez a lépés még nem jelenti azt, hogy az új foglalkozás a nép jellemébe is belégyökerezett. Telepített ipar vagy kereskedelem rendszerint nem is képes megélni külföldi utánpótlás nélkül.

Csakis *magról vetve* lehet egy népnek jellemvonásává tenni ipart, kereskedelmet, vagy *akármilyen készséget*, kertészetet, hajózást, művészetet, bányászatot, nem pedig csemeteátültetéssel. *Ezért örökké siratható kár a magyar tözsérség pusztulása, mert ebben a színmagyar társadalmi osztályban érte el fajunk a történelem folyamán első ízben a saját lelkületének talajából kisarjadt kereskedelmi művelődésfokot.* A magyar lelke mélyén állattenyésztő. Erre a vonzalmára rétegződött a föld szerete és lett belőle jó néhány század alatt «földéhes» szántóvető. A tözsérrend nem fűszerrel, vagy selyemmel, vagy dohánnyal, vagy egyéb a magyar talajtól s lélektől egyenlőre idegen portékával kereskedett, hanem *göböllyel*, ennek a földnek fűvén nőtt ősmagyar, fehérszörű, ázsiai szarvasmarhával. Ez a kereskedőrend nem adókedvezményekkel s kiváltságokkal betelepített s magyarrá hasonult más fajokból lett, hanem egy ősmagyar árucikkal a magyar pásztorból és parasztból termelt. Életerős volt, mert magról nőtt. Szerves kapcsolatban a földdel s ősfoglalkozásainkkal egyrészt alulról kapott volna mindég utánpótlást, másrészt fölfelé terebélyesedve, műveltségben gyarapodva, rátermettségekben az idők gyakorlatától s nemzedékek átörökített hagyományától megerősítve kezébe vette volna előbb azoknak a cikkeknek forgalmát, melyek népiségünknek rokonszenvesek, majd idegen cikkekét. Ilyen lett, lehetett volna a magyar kereskedelmi művelődés útja, ha létünk tartós átka: a bécsi gazdasági politika és pedig csakis ez, nem a magyar faji készség, tanulékonyág hiánya, le nem nyesett volna törzsünk-ről egy már fásodni kezdő hajtást és tönkre nem tette volna a magyar kereskedőrend nem fogadott gyermekként, hanem természetes úton, kellő társadalomélet-tani időben való megszületésének legszebb ígétét.

4. Nemességünknek nincs gazdasági gondolata.

Eddigélé csak népről szólottunk, arról az elemről, mely statisztikailag alkotta a magyar nemzetet. Most áttérünk kisebbik, de súlyosabbik felére, a *nemességre*, amely jogilag alkotta. Talán éppen azért maradt ki a nemzet gazdasági vérlüktetéséből cselekvőleg, mert csak jogilag alkotta és természet szerint adódó szerepére: a gazdasági élet szervezésére nem érzett hivatást. Benne élt ugyan a gazdasági körforgásban, jobban mondva, belőle élt, mert kezén volt úgy az irányító hatalom, mint az akkori tőke minálunk egyedül lehetséges formája, a földbirtok, de még a társadalmi rangjához szabott gazdasági cselekvéstől is távortartotta magát. Az akkor dívó «úr» fogalmával gazdasági tevékenység még sehogyan sem tudott összhangba kerülni.

Ez a beállítás természetesen csak a birtokos fő- és középnemességre vonatkozik. Werbőczy joga szerint ugyan a bocskoros nemesség is az egy és oszthatatlan nemességbe tartozik, de gazdaságilag nem, hanem a földművelő osztályhoz. Körülbelül a telkesgazdák életszínvonalán üzik a termelést a bocskoros nemesek, gyakran még maguk is igyekezve, hogy úrbéri viszonyba kerülvén a földesúrral, telekhez jussanak. Attól a tartózkodástól eltekintve, hogy jobbággal nem keveredtek, hanem szántáskor is sarkantyút viseltek, mindenben áll rájuk az a jellemzés,

amit a föld népének mezőgazdasági neveléséről fentebb elmondottunk. A jobbágy-ság földhöz kötött volt, a hétszilvafás nemesség pedig földhöz ragadt. Faluja határát magában foglaló agrár látkörön túl nem bírt, mert nem is bírhatott világos szemlélettel a tőkegazdálkodásnak nyugaton már társadalmat alakító térfoglalásáról, az iparosodásnak és pénzgazdálkodásnak új életet s új államot teremtő, büntetlenül immár el nem mellőzhető jelentőségéről.

De nem nyugtalanították ilyen gondolatok a nemességnek azt az osztályát sem, amelynek pedig módja és kellő értelme lett volna róluk tudomást szerezni: a közép- és főnemességet. Ezeknek a gazdasági művelődéstartalma sem ért ki háromnyomásos, ugart hagyó szemtermelésből, pásztorkodó állattenyésztésből és a nehezen lazuló jobbágyi kötelekek által biztosított, mintegy magától jövő a születéssel együtt felsőbb elrendelésnek látszó, a sorszerű jómód képzetköréből.

A céhek szigorúhoz méltó úrbéri vasszervezet fölmentette a nemességet attól, hogy gazdasági kérdéseken törje a fejét. Ebből az okból keveset lehet írni a nemesség gazdasági művelődéséről, ugyanoly keveset, mint a termelő osztályok neveléséről általános művelődési vonatkozásban. Az osztályok átmenet nélkül váltak szét termelőkre és kormányzókra és nem volt érintkező felület nevelésök-beh sem. A nemesség művelődéstartalma is szükségszerűen igazodott megélhetéséhez. Való, hogy ennek is a föld volt alapja, de a XVIII. században, amikor az államhatalom is kezdi visszaszorítani a földesúri jogokat a jobbágy-ság javára, ez a megélhetés *nem annyira a mezőgazdasági több és jobb termelést, ipari hasznosítási, kereskedelmi nyereség, szóval a gazdasági haladást érezte tengelyének, hanem a birtok fenyegetett, csorbítatlanul széleskörű tulajdonjogának védelmét.* Erre a jogász felkészültség vérezte föl és ilyenmódon igazodott nevelése is megélhetéséhez. Ezért szabta meg művelődéstartalmát ösztönszerűleg a középfokú deákos műveltség alapuló jogász kiképzésben. Nem csoda, ha előbb a colbertizmusról, majd később a közlőről ránk tartozó Kaunitz-nak, Borlének vagy Sonnenfels-nek vámpolitikájáról sem alkotott nemhogy tiszta képet, de még egyáltalán véleményt sem. «Valamiféle közzgazdasági eszmekör volt, hiszen szervezett állam e nélkül el nem lehet, de ez szórványosan bujkált a törvényhozásban s a nagy tömeg gondolkodása egy fejlődési stádiumban vesztegelt».¹ Még az állam pénzügyeit sem *közzgazdasági* eszmék körében fogta föl a nemesség, hanem, mint minden országos ügyet, a *közjog* szempontjából. Terménygazdálkodás és a kiváltságos osztály adómentessége volt közzgazdasági gondolkodásának két szívósan védett alappillére, már amennyire közzgazdasági eszmevilágnak nevezhető ez a hamisítatlan középkori távlat a kiépülő pénzgazdálkodás és közteherviselés századában.

Eddig a nemesség s az uszályát képező vékony értelmiségi réteg nevelése, tehát népünk kis töredékének művelődési állapotvizsgálata képezte a magyar neveléstörténet anyagát. Azok az osztályok, amelyekre mi terjeszkedtünk ki a fentiekben, bátran mondhatjuk, tudósaink szemléletében *a nevelésen kívül* állottak. Az elemi oktatás kis területétől eltekintve, azon meggyőződésben, hogy népnevelés nem is volt, érdeklődésük a termelőosztályoknak felcseperedő életútját nem fogta át, sőt az elemi oktatást is csak úgy tekintette, mint a reá épülő deáki művelődés kezdetét. Elismerve, hogy hullajtottak forgácsokat a névtelen tömegek művelődési sorsáról is, le kell szögeznünk, hogy a népoktatás intézményes bevezetéséig a *magyar művelődéstörténet csak a magyar nemesi nevelés története*, amely oroszánrészen a legfelső csúcs-hoz, az egyetemi karoknak négy értelmiségi pályát szolgáló szakképzéséhez vezető művelődési utat kísért nyomon.

Itt is úgy vagyunk, mint a kereskedőképzésnél érintett osztályokkal. Bizo-

nyára lett volna hajlama és képessége a magyar nemességnek is gazdasági foglalatosságra. Az államhivatalokba került főtisztviselők közül nem egy villantja fel közgazdasági érzékét nagyszabású újításokban vagy javaslatokban, s bizonyára nekik is ugyanúgy meghozta volna busás hasznát az áruközvetítéssel járó nyereszkedés, mint a bécsiek Keleti Társaságának s más itt arató idegeneknek, ha vállalkozószellemüket a gazdasági életben kamatoztatják.² De a környezet s a hagyomány lenyűgöző ereje még nagyobb volt, mint a tőkés vállalkozás felé mozgatót hasznos teher. A rendiség nálunk még nem halódott, még nem utolsót sóhajtozva szállott szembe a szinekúráit döngető világáramlatokkal, hanem diktált. Nevelése a, középkori rendszerre alapozott renaissance és jezsuita rendszer határaiban mozog és tökéletes összhangban áll az úrbéri világrend közé bástyázott birtoknak jogászai védelmére előkészítő, megfontoltan maradi célkitűzéssel. A nevelés egyházi kézben nyugszik, az egyháznak anyagi életere pedig szintúgy a földbirtok. A XVIII. század első felében még ellenmondás nélkül leng a nevelés fölött Pázmány szelleme, aki a nagyszombati egyetemet egyházi érdekekből alapította. A gimnáziumok alapítólevelei is az uralkodó vallás megerősítését és terjesztését adják a földbirtokadományozás indokául és ha hallatszott is jobban tájékozott vélemény a fennálló rendszer elavultságát kárhóztatva, ez csak magánvélemény volt, nem közvélemény. Még az egyházzal szemben izmosodó államhatalom se nagyon fülelt reá.³

Bennünket azonban éppen ezek a szórványos hangok érdekelnek. Rákóczi Ferenc már 1706-i levelében elítéli a jezsuiták skolasztikus oktatását. Kárhóztatja, hogy csak az emlékezetet terhelik szabályok betanulatásával, de az elmét nem fejlesztik és távozó növendékük egyedüli művelődéskincse a színpadi jelenetekben begyakorolt szavaló modor: Bölcséletük csupa elvont, szórszálhasogató homály, *távol a valóságtól, semmi vonatkozásban a mai haladó étellel.*

Ugyanazt a nézetet vallja hűséges bujdosótársa, Mikes Kelemen is 1725. június 11-i rodostói levelében. «Mit tanult a nemesifjú annyi esztendőig — kérdi. — Csak a deák nyelvet és egyebet nem tanulván, annak házánál hasznát nem sokat veszi és *a gazdaságban olyan tudatlan, mint mások.* Nem akarom ezekből azt kihozni, hogy a deák nyelv haszontalan volna, hanem csak azt mondom, hogy egy nemes embernek idővesztés annyi esztendőig csak azt a nyelvet tanulni, mivel a mellett más egyéb hasznos tudományt is tanulhatna, egy paraszt ember gyermekének még haszontalanabb, és jobb volna, mihent írni és olvasni tud *valamely ynesterségeket tanulni, mivel a mesterségek és kereskedések hajtának hasznot egy országban.*»

Félszázaddal később, 1761-ben, *Barkóczy Ferenc* esztergomi érsek még határozottabban fogalmazza meg emlékirataiban a *hasznosság* ébredező gondolatát:

«A gimnáziumi osztályokban pedig majdnem az egész időt arra fordítják, hogy az ifjak megtanuljanak latinul beszélni, de semmi gondot se fordítanak arra, hogy abban a korban, amikor az ember a tanultakat legjobban őrzi meg lelkében, és legkönnyebben fogja fel, az emlékezet oly hasznos dolgok bőségével töltessék meg, amelyeket majdnem a kor haladtával érlelődő ítélet a maga céljaira és közhasználatra fordítani és az élet kötelességeihez alkalmazni tudja».⁴

Ezek az idézetek nyíltan szemléltetik, hogy már a kortársak megítélésében is eltávolodott a nemesi nevelés iskolája a valóságos élettől. A múlt idővel pedig egyre jobban vált szét két ága *«a tenni valókra való gyakorlati előkészítés, meg a régiek gondolatvilágába való bevezetés.* Egyúttal határozott értékkülönbség is alakult ki a kettő között: minél egyszerűbb és gyakorlatibb volt valami, annál alantibb-

nak nézték, minél több elmerülést kívánt, annál fensőbbnek. Az élet szükségletei ismét visszacsúsztek a rendszertelen, alkalmi, iskola nélküli kielégítés állapotába és a nép nagy tömege ezen túl nem emelkedett: az iskola ettől fogva az élet mindennapi kérdéseit lenéző . . . előkészülésnek helye».⁵

A nemesség iskolázása intézményesen zárta el kasztját s erősítette külön rendi tudatát. Gátolta, amit a gazdasági és társadalmi fejlődés önként meghozott volna, hogy ez a rendi tudat az alkotmány vonta határokat áttörje és a gazdaságilag vele már amúgy is sorsközösségben élő alacsonyabb osztályok magához engedésével nemzeti tudattá bővüljön.⁶ A deák tanrendszer jogászt képzett és politikára nevelt. Az osztály érdekek volt eszköze és nem is csodálható, hogy olyan ismeretágak, amelyek nem rendi, hanem egyéni kezdeményezést, vagyont nem birtokelpörléssel, családi összeköttetéssel, vagy közszerepléssel, hanem spekulatív gazdasági munkával gyarapító tudást összegeztek, ebben a tanrendszerben semmiképp nem találhatták meg a helyüket. Annál jobban gerincévé sűrűsödött a közjog s a politika. Amit a haladó világ új eszméiből magához tudott hasonítani, azt fölvette s szempontjai alá gyúrte, ami pedig lényegénél fogva ellenkezett vele, vagy rendszerrobbantó gyúanyagot sejtetett, arról egyszerűen nem vett tudomást. «Nálunk egyedül a politika az önmagáért való autonóm kultúrterület és a kultúrának minden más ága tőle függ és a benne való részesedés arányában érvényesül».⁷

Éppen a deákos iskola nyugatjáró nemesi nevelteji hozták be ezt a gyúanyagot, egyenlőre ártalmatlan, kis adagokban. Gróf Bethlen Miklós erdélyi kancellár annak az Apácai Csere Jánosnak növendéke volt, aki Magyar Encyklopaediájának VII. részében a csinálmányokról, oeconomiaról és talajjavításról beszélvén, megpendítette, hogy a nevelés két fenti hangnemét, a lenézett ipari s a felmagasztalt szellemi irányt, újból hangolják össze. Bethlen Miklós Colbertnél is járt és nyugati tanulmányútján gondolkodása merkantil elvekkel telítődött. Nagy-szabású törvényjavaslatot készített, amelyben Erdély meggazdagodásához kereste az utakat s módokat. Ügy bocsássa át Erdély átviteli kereskedelmének útján más országok kincseit és marháját, mint csatorna a vizet. Hozzon be nyersanyagot, dolgozza fel s nagy nyereséggel adja vissza azoknak, akikről vette. Saját terményfölségeit, bányakincseit vigye ki, tegye pénzzé, de a pénzre, még pedig jól csengő aranyakra üljön rá, ki ne engedje az országból. Idebenn forogjon az s a forgalom teremtsen munkát minden embernek, úgy hogy henyélő ne legyen.

Ezeknek a hamisítatlan colberti elveknek hangoztatásával Bethlen Miklós megelőzte korát. Merkantil tételeket, hirdet sziklaszilárd hűbéri gazdálkodás társadalmában, 1708-ban. Továbbvezetve következtetéseit, nyilvánvalóan rá kellett ocsúdnia, hogy a merkantil államgazdasághoz képzett iparososztály kell, továbbá kereskedők és bányászok. Nem fejlődnek Lengyelország, Moldva, Havasalföld s Magyarország, «melynek lakói sem kereskedésen, sem kézimesterségen nem kapnak», csak esznek-isznak. Kellő kiképzéssel akar iparososztályt s ipari központokat teremteni, az átviteli kereskedelemben pedig egyenesen a nemesi osztályra gondol. Magától felfejlődő kereskedő osztályt az ő keveredő, hűbéri és merkantil tudattartalmával még nem tud elképzelni, hanem jellegzetes magyar megoldást tervel ki: egy nagy kereskedő kompániát, melyhez a vagyonos főurak adnák a tőkét, *nagy tisztikarral*, egyéb munkakör mellett a sóbányák és harmincadok monopóliumszerű bérletével, *szóval állami hátvéddel*. Részben sorsszerű, részben az iskola műve, hogy a nemesség csak államhatalmilag biztosított gazdasági előjogainak teljes átmentésével kísérletezett, hogy merőben egyéni kezde-

ményezésre, magángazdasági kockázatra és leleményre építő foglalkozásokba beleilleszkedjék. Az állam ő volt s annyira egynek tudta magát vele, hogy lomha bárkájából fürge, kincseket ígérő, kockázatosabb utakon is siklani tudó, apró csónakokra nem mert és nem akart átszállani. Ha pedig egy osztály nem érez magában önbizalmat, vágyat és vállalkozó kedvet, akkor nevelésében se kutasunk ilyenek után.

A gyulafehérvári országgyűlés meghallgatta és megdicsérte a nyugati gazdasági elvektől fertőzött főúr projectumát, de óvatosan bejelentette a saját önelégült tehetetlenségét is. Még ha sikerülne is összehozni a tőkét ilyen kompániára, nem tudnánk semmit kezdeni vele, mert nem hajlanak «természetek szerint» a kereskedelemre, mint a nyugati népek. *«De mi, — folytatják — kivált azok, akik pénzt adhatnának ezen commerciumhan, nemhogy kereskedni tudnának — mivel nemzetségekből sem volt soha kereskedő, de azt sein tudják, miben álljon az kereskedés»*.⁸

Minden sora fontos művelődéstörténeti bizonyíték ennek az országgyűlési határozatnak. Gyermetegen s gondtalanul büszke önvallomása a nemesi rendnek, amely nem is sejti, hogy van benne jókora adag halálos ítélet is. Gondolkodása egy nevelésével. Csupán a jelen szellemi és anyagi birtokállományát akarja megtartani és inkább tunyan szemléli a változó világot, csakhogy valami kockázatos vállalkozás el ne ragadja tőle. A borz morgó elszántságával érzi, hogyha odvából egyszer kipiszkálják, vagy ha állami sáncaiból más természetű terepre csalják ki, akkor nem lesz ereje megállani az új fegyverekkel küzdő életharcban. De ugyanakkor nem is akarja *megtanulni* az új fegyverekkel való bánásmódot, bár eszével nyilván látja, hogy saját régi szablyái elrozsdásodtak. A szükségszerű haladásra fokozódó elzárkózással felel és minél jobban ostromolja a világ, annál csöknyösebben gubózik be kastélyaiba, kúriáiba urbanizálódás helyett. Minél élesebben ostromolja maga az államhatalom merkantil kísérleteivel a régi gazdálkodási rendet, a nemesség törvényhozásában annál szabatosabban rögzíti. Minél jobban látja át gazdasági írástudatlanságát, annál mélyebben éli bele magát deákos iskoláinak dohos, külön világába.⁹ A magyar nemesség olyan gyanakodó óvatossággal vette be magát gondolkodásának és vagyonformájának jól merevített sáncaiba, annyira lemondott minden vállalkozó szellemű, vagyonosodásra képesítő nevelődésről, hogy magától sohasem jött ki az egyéni létharc porondjára. Az eseményeknek is csak egyszer sikerült kiugrasztania 1848-ban. De földjéből kivette, olyan kétségbeesett rohanásban kereste és keresi mindmáig föld helyett a hivatalt, mint az egyik sűrűből fölvert s a másik felé menekülő vad. Állam nélkül, csupán a gazdasági élet körforgására utalva, nem tudott és nem tud élni. Se gyárossá, se pénzemberré, se kereskedővé nem tudott és nem tud válni és ez a magyar nemesség legsajátosabb jellemvonása. Nyolcszáz év hűbérrendszere nevelte belé és most, amikor alapvetésünk utolsó téglasorát rakjuk, hogy figyelmünket mindjárt az idők szellemének további ostromára irányítsuk, úgy látszik nem is létezett olyan nevelési hatalom, amely, hasonlóan nyugati népek nemességéhez, át tudta volna formálni gazdasági gondolkodásúvá.

«A jónak és rossznak megítélésében a nemzet helyzete az alap. Ez mondja meg, mit erősítsen a nevelés és mi ellen dolgozzék. A nemzet helyzetének megértése pedig csak a helyzet kialakulásának ismeretéből fakadhat. A nemzet-nevelés munkája sikerrel nem folyhat a nemzet egész életére való tekintet, *az azt meghatározó gazdasági és politikai viszonyok számbavétele és megértése nélkül*».¹⁰

Ezeket a viszonyokat kell feltárnunk, hogy megértsük fajunknak a közgazdasági gondolatától elforduló egyik keleti tekintetét, és megismerjük a nyugat felé néző másikat, amely tisztán látta, hogy a megyeház és diéta helyett a gyár és üzlet meghódítása számunkra létkérdés. Azt a nagy, máig tartó nevelési folyamatot kell nyomon követnünk, amely át akarja alakítani faji jellemünket, apró nevelő munkával egy-egy vonást karcolva arculatjára, hogy ez a vonás idők múltján arckifejezéssé szélesedjék. Ha mi, mai, földünkötől elszakadt és hivatalbamenekült kurtanemes származékok Bethlen Miklósként nyugaton járva, sóvárgó szemmel káprázunk bele annak a nagyságnak és hatalomnak imádatába, amit az ottani népek közgazdasági szelleme összehordott és mindannyian tehetetlenül érezzük, hogy lehúz a súlyos akta- és földszagú örökség, és hogy a csupán hosszú nemzedékeken át faji alkatelemmé nevelhető mozgékony ipari és könnyed kereskedelmi észjárás, a vállalkozó szellem, minden lelkes elméleti belátás dacára is csak mindig másokat biztat, de alkotólag még mindig nem kering a vérünkben: akkor gondoljuk meg, hogy olyan művelődési folyamatnak vagyunk felemás lelkületű részesei, amely folyamat itt, a XVIII. század derekán indul meg és folyik mindmáig, hogy megbirkózzék egy másik, nyolcszáz éven át népjellemmé vésődött megrögzött seggel.

Újból felmerül a tőzséreknél egyszer már fölvetett kérdés: *nevelhető-e a magyar gazdasági észjárásra?* Egyelőre csak panaszból, gúnyból vagy tagadásból áll a magára, jövőjére, életfeltételeire és hivatására eszmélő nemzetnek ilyen irányú gondolatsora. De ez már mind nagy önkínzó igyekezet, hogy ne olyan maradjon, amilyenné felrizza rest borzadálya az újítástól, hanem oh^Tanná törje be magát, amilyenné a jelen kívánja, noha vére minden cseppje lázad ellene. Ráeszmél, hogy művelődésének a jelenhez kell kapcsolódnia, hogy a nevelés közügy, amely nem alakíthat egy külön társadalmi rend múltba tekintő és múltból élő, zárt világa számára utánpótlást, hanem a fejlődő nemzet *valóságos életérdekeit* kell szolgálnia.¹¹

Ez a halvány körvonalaiban kirajzolódó, jogászból gazdává átképző, századonként hüvelyknyit mozduló nevelő folyamat nemcsak az iskolák körére szorítkozik, sőt odáig csupán későbbi fejlődésében ér el. Ott lüktet kezdettől fogva a köz életének minden megnyilatkozásában, elhatárolhatatlanul az egyetemes közgazdaságtól, törvényhozástól, irodalmi és társadalmi mozgalmaktól, közigazgatástól, osztálypolitikától, egyháztól, vámügyektől és sajtótól. A társadalmat saját életének minden mozzanata neveli s azok, akik nemzetünknek a valóság felé közeledő, gyakorlati irányú átképzésén gondolkoztak, hol itt, hol amott akarják megfogni a dolgot.

Búcsúzóul a hűbéri gazdálkodás korszakától báró Orczy Lőrincnek egy közismert versét iktatjuk szövegünkbe. Orczy Lőrincről minden neveléstörténeti írónk megérzi, hogy határkő és idézni szokták «Álom a tudományoknak jobb rendben való intézéséről» című versét.¹² Orczy ebben a versében haladónak mutatkozik, mert a deákos nevelés lelket ölő és haszon nélküli időpocsékolását szidja. Ugyanakkor azonban tehetetlen az öreg generális, mert jobbat nem ajánl helyette. Mi egy másik versét idézzük jellemzésül, amely viszont a határkőnek nem az előre, hanem a visszafelé mutató lapján van. Ebben a kereskedést ócsárolja.

A kereskedésről.

Boldog Isten minek e munkás fáradság?
 Megfonnyad e miatt sok ezer parasztság
 Bátor hajózásból jöhet sok gazdagság,
 Úgy tartom, nem ebben áll az igaz boldogság.

Itt vagyon közöttünk a nagy vetekedés,
Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés?
 Mivel ebből jöhet erkölcsvetemedés,
 Mit mondasz mire megy az ily vetelkedés?

Zemplén, Bereg, Ungvár, Szabolcs vármegyében
 Van pénz, van eledel, van bor a pincében.
 Mi kell több? mért vesse életét kétségben
 A magyar, hogy több pénz jöjjön erszényében?

Orczy, noha élete jól belenyúlik következő fejezetünk korába, típusát mutatja a XVIII. századközepi magyar nemes gondolkodásának. Nála jobban senki nem fejezte ki a nemesség vélekedését a vállalkozó szellemről. Illő, hogy mi is elmondjuk szerény megjegyzésünket a «tarnaörsi nyírettyűs» rigmusáról. *«Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés?»*), ezért a sorért Orczy Lőrinc nem felelős. Fiskális, föld és fegyver világtképében csak közjog, robot, bandérium és deák iskola teremhet. A hűbéri gazdálkodás világrendjében véletlenül fogant merkantil, vagyis kereskedelmi gondolat már eleve elvetélt gyermek.

II.

Merkantil elvek a nevelésben.

1. Szántóvető és vállalkozó.

1. Belé lehet-e szivárogtatni fajunkba neveléssel a spekulatív vállalkozó szellemet? Ez a vezérmotívum bontakozott ki lassan az eddigiekből. Mindaz az összehordott anyag, amit megoldására ezután sorakoztatunk föl, marad ugyanennek a témának a nevelés soha el nem szakadó húrjain játszott további változata. Önmagunkat csaljuk, ha azt a gazdasági művelődési hagyományt és teremtő készséget, amit bevándorlók hoztak közénk, sajátunknak tüntetjük fel, csakhogy népünknek egy fogyatkozását palástoljuk vele. Mert ha a magyar nép a gazdasági vállalkozó szellemet akár mezőgazdaságban, akár iparban vagy kereskedelemben jellemvonásává hasonította volna, akkor nem sírnának fel Mária Terézia uralkodásával a derengő ráeszmélés első panaszai, hogy a közgazdasági politika eszközeivel kell ránevelni a magyart arra, amiye nincs: iparra és kereskedelemre. Ami fejlődött, azt a török hódoltság, a felszabadító és a kuruc háború a gyakorlati számbavehetőség értelmében elpusztította. Mária Terézia uralkodása kezdetén újból csak őstermelésből élt népünk, még pedig oly nyomorúságosan, hogy földművelése alig több a középkor kezdetleges, őskommunizmusra emlékeztető rablógazdálkodásánál, végtelen rónáin maradt állattenyésztése pedig a gulyát-ménestnyáját terelő ősmagyarok legelőtarolásánál.

Közben az európai világ nagyot fordult. A termény gazdálkodásból kiemelkednek a népek a városi pénzgazdálkodásba, sőt nemzetgazdasággá is tömörülnek már és építik világkereskedelmi kapcsolataikat. Miért nem mozdul meg ezekre a behatásokra a magyar? Vájjon eléggé menti-e szerencsétlen történelme, vagj^t a bécsi kormány gazdaságpolitikája? Nem rejlik-e inkább fajában oka és végzete, mely az üzleti szellem és közgazdasági világnézet szempontjából neveihetlenné teszi?

Ha a kérdést csak faji szempontból akarnók megoldani, a válasz lesújtó. Miként az egyén nevelésében alig bír változtató hatalommal a nevelés az átörökléssel szemben, a történelem azt igazolja, hogy turáni származású népekben életük átalakító behatásai nem tudtak ipar, kereskedelem, üzleti szellem és gazdasági szerződés irányában hajlamot ébreszteni. Nagyon párhuzamos sorsunk a törökökével, akiknek történeti nagysága *csak harci erényeiken* alapult, de hatalmas birodalmukat *csak* katonailag tudták megszervezni, gazdaságilag soha. A török is csak a kormányzó-rendek: papság, katonaság és közigazgatás valamelyikébe törekedett, de az iparos-kereskedő-rend nyitva álló kereteit a saját államában nem volt képes kitölteni. Ezt a területet más fajoknak engedte át. Nem kell

sokáig szaporítani a példákat a Volga felől iderajzó, nyugaton elforgácsolódott turáni népek sorsával. Mind tönkrementek, mert nem voltak képesek, vagy nem volt idejük még a vándor állattenyésztést követő földművelés kultúrfokát sem elsajátítani.

Ezen a ponton mutat a magyar nép fajrokonaitól elütő, művelődő képességet. Azzal, hogy földművelővé lett, tanújelét adta alkalmazkodó érzékének: nevelhetőségének. Azzal, hogy Mária Terézia koráig az ipar és kereskedelem területeit nem szállotta meg, városokat nem épített s csak az uralkodó faj kormányzó osztályaiban fejlődött magasabb kultúrlénnyé, túlságosan turáninak bizonyult. A változás pedig, amiről most írni fogunk és ami máig folyik, horderejében a honfoglalás utáni időkéhez fogható, amikor fajunk e föld meghódított népeitől a *helyhezkött* földművelést tanulta el. Szerencsétlen sorsa ismételtén gátat vetett annak, hogy a területére sereglett másfajú, városépítő elemtől eltanulja a polgári rend foglalkozásait. Most, Mária Terézia hosszú uralkodásának nyugalmasabb évtizedeiben népünk töretlen életösztöne lassan kezdi megérezni, hogy *polgári osztály* nélkül nincs jövő, a valóságos urbanizmusra rá kell nevelődnie, dacára a megrögzött «úri» természetének, dacára vezetőrétege csökönnyös osztályozásának.

Óriási a művelődés útja a feudalizmus szántóvetőjétől a tőkegazdálkodás vállalkozójáig. Amott teljes anyagi és szellemi függés, itt tökéletes függetlenség, mely alapot ad merész tervek szövésére. Két-három nemzedék szívós, céltudatos akarattá örökíti és gyakorolja az először nekiinduló előd állhatatos merészségét, tetterejét. A városi polgár takarékságán, szorgalmán és számvetésén keresztül visz a művelődés útja a tőkegazdálkodás embertípusának a csúcsáig, a nagykereskedőig és nagy szervezőig. De mindez oly idegen a hétéves háború utáni, távol a világ zajától, álmos falvakban ázsiai nyugalommal pipázgató, többre és jobbra nem vágyó magyar nemes és nyomorgó paraszt lelki alkatától. Az a fejedelmi jóakarát vagy erőszak sem tudta a tőkegazdálkodás iránti teljes érzéketlenségéből kibillenteni, amely a fiatal Mária Teréziában nemzetünk iránt még megvolt és amely más államokban, kedveskedéssel, egyedáruság, rang s kitüntetés osztogatásával, pénzbeli támogatással, erős nyomással, fejedelmi paranccsal, bányá-, vas- és szövőipari nagyvállalatok alapítását kényszerítette ki a nagybirtokos főurakból és nevelt részben öbelölük, részben a tömegeből feltörekvő, vállalkozó szellemű parvenukból, részben pedig a nemesség elpolgárosult részéből egy új társadalmi osztályt: a *burzsoáziát*.

Ezt a *kapitalista tehetséget* fajunkban egyenlőre nem lehetett fölébreszteni. Igaz, hogy előfeltételei mint a jó földrajzi helyzet, fényűző igények, kellő népsűrűség és fogyasztás nem voltak meg. De Mária Terézia első kormányában meg lett volna a hajlandóság, hogy ezeket megteremtse, ha nemességünk önző s éretlen gondolkodásával el nem zárkózik hűbéri gazdaságának bástyaiba, hanem felismeri a gazdasági haladás eszközeit, vállalja a kapitalista állam fenntartásában adózással a maga részét.

Pedig itt rajzoltak körötte a kapitalizmus csírái. Voltak üveghuták, vas-hámorok, agyagművek, volt virágzó bányászat. Pozsonyban már grémiumot alkotnak a németajkú kereskedők és *szaküzletek* nyílnak. Nem fajmagyar elemek élelmessége még a bécsi közgazdasági politika lassú méregként adagolt, elsorvasztó rendszerén is túljár. Leleményes eszükkel, kijátsszák vámjait. Itt volt a közel Bécs mintája, a hazánkon átvezető keleti kereskedelem alapkísérlete Kleemann Miklósnak 1768-ban Bécsből a Dunán Krimbe úszott hajójával. Nyüzsgött a pesti Medárd-napi vásáron a sokadalom látogatott volt Debrecen sertés-, Sopron

bor- és Kecskemét marhavására s gazdagodtak rajta görögök, örmények, rácok, cincárok és zsidók. Mindezekre a magyar faj nem neszel. A főnemesség Angliában és Franciaországban már régen kicsiszolta a saját vérfelfrissítését célzó *hidalgó elvet*, hogy valaki akkor tartozik az uralkodó osztályhoz, ha olyan embernek a fia, aki már nem állt a pult mellett vagy nem izzadt műhelyben. Befogadta a pénzes parvenüket sőt maga sem tartotta szégyennek a «nagy üzleteket».² Viszont a vérbeli magyar főnemesség, melynek pedig udvari összeköttetéseinek fogva még a magyart legtudatosabban kizáró osztrák gazdasági politika idején is könnyen módjában lett volna államilag támogatott nagy üzletekben részesedni, nem él ezzel az előnnyel. Egy helyen tudunk egyetlen főnemesi nevet felföldözni. A trieszti Intendenza egyik ügynöke Schley kapitány 1759-ben egy gyarmattársasági mintára szervezett fiókvállalatot létesít a Bánságban, a Temesvári kereskedelmi Társaságot, mely 1773-ban, dacára a kormány többszöri közbelépő támogatásának, botrányok miatt föloszlott. Csupa osztrák név és érdekelttség között találjuk gróf Batthyányi Tivadar nevét. Egyedül ő képviseli a magyar főnemesség vállalkozó szellemét.

Kaunitz kancellár nyilatkozata szerint a hivatalnoknemesség közül még Ausztriában is kevés akadt, akinek számára képzettsége a monarchia gazdasági egészét átfogó látkört nyitott volna. Évtizedenként váltják egymást a Commerz-direktorium, Hofkommerzienrath, Staatswirtschaftsdeputation, mert a gyakorlatban egy sem vált be, nem lévén a feudális nagyurakból toborzódott kormányzékai vezetők között lépésttartó, közgazdasági politikához értő és tetteiért vagy jóhiszemű baklövéséiért felelősségre vonható szakember. Így nem csodálkozhatunk, hogy a magyar nemesség könnyelműen mulasztja el a történelmi pillanatot, amikor még Béccsel összhangban nyílik mód hűbéresből kapitalistává átalakulni. Magyarázata csak az érzéketlenség és tudatlanság.

Azt mutatnák ezek az eddigi tények, hogy turáni fajunkban semmi fogékonyság közgazdasági művelődésre, hogy sem a műveltsége révén világosabban látó nemesség, sem az ösztönösen tájékozódó polgárság vagy a nép alsóbb rétegei nem eszmélnek a világ közöttük bongó új zenéjére és a kétségbeejtő tehetségtelenség* süket füleire talál bennök minden nevelő szándék. A helyzet azonban mégsem ily kizárólagosan egyoldalú. Hogy népnevelési törekvéseknek egyáltalán lehet értelme és foganatja, arra a magyar nép Mária Terézia uralkodásával kezdődő és máig megtett művelődésútja a leggyönyörűbb bizonyíték. Ha nem bontakozott is ki belőle oly rohamosan a kapitalista tehetség, mint az angolból, mely ugyancsak földművesből alakult át egyetlenegy lendülettel kalmárrá a körülötte végbement földrajzi és történelmi környezetváltozás nyomán, mégis kétségtelen s vigasztaló, hogy *népünk kétszáz év eltolódásában lassan újból foglalkozást és ennek következtében lelket változtatott s fokként magasabbfokú kenyérkeresetre nevelődik át*. Nincs csak parasztnép, vagy csak kalmár nép, művész vagy pásztor, békés vagy harcias, és ha van, csak addig van, míg változatlan körülményeinek ilyen jelleget tápláló talaja ki nem merül. Minden változás szükségszerűen gyúrja át jellegét mássá s az egész gazdaságtörténet ilyen *átnevelődések* halmazata. Nem intézményes és szándékolt átnevelés, hanem átnevelődés, mert a népeket elsősorban körülményeik nevelik és nem kormányaik. A történelmi folyamat erői lassan hatnak, de nevelnek és a népek jellemének alakításában való foganatjuk sokkal nagyobb, mint az egyén személyiségalakításában szereppel bíró tudatos nevelőhatások.

Gazdasági és társadalmi megkésetttségünk magyarázza, hogy a XVIII. század második felében a nyugat már kiforrott eredményeit ontja felénk, nem pedig

csak az indítást. Az átalakító folyamatot népünk *nem élte át*. Utánzott, sietve igyekezett új életformákba helyezkedni, de merthogy a formákat csak másolta, nem magából fejlesztette, ezek nem szervültek jellemévé. Annak, hogy a magyar nép szívós akaratú, céltudatosan és könyörtelenül előretörő, leleményes, kezdeményezni vágyó és gyorsan alkalmazkodó, szóval közgazdasági szellemű legyen, még ezután kell beérnie.

2. Államosított nevelés.

Attól az időtől kezdve, hogy Mária Terézia kormánya a nevelést nyíltan államosítja, a vezetők érzik, hogy az államhatalom közigazgatási vagy kultúrpolitikai intézkedésében elsőrangú és elhatározó nevelő erő rejlik. De Mária Terézia kultúrpolitikája nem kezdeményezés, hanem következmény. Nem a népeket fölemelni vágyó felvilágosult önkényuralom eszményi öncélúsága, hanem rideg gazdasági szükségből kényszerülő tett, ami elől nem lehetett kitérni. Államférfiainak, mint minden politikusnak kezében a nevelés hatalmi eszköz, amellyel nem annyira az elmaradt népet akarják emberibb életre kiművelni, mint inkább a szorongató gazdasági világversenyben színvonalon tartani. A tőkegazdálkodás kibontakozásáig végig az egész középkoron irányíthaták a nevelést szellemi áramlatok. Mióta azonban az egyház kezéből az államéba került át és hatásköre kis kulturszigetekéről a nemzetek egészére terjedt ki, *a nevelés kezdeményező szerévé megszűnik*. Ezután nem indít, hanem követ és hiába öncélú mint tudomány, a gyakorlatban politikailag kiszolgálja az államot és követi, igazolja az állam változó céljait. Az állam céljait pedig a gazdasági létezés, a világviszonylatban való érvényesülés tűzik ki. Ezért Mária Terézia óta «a nevelésnek mindenkor a jelen állapotához kell illeszkednie: tehát a nevelés ügyének intézésében mindig az tartozik megszabni az irányt: *mi a szükséglet?*»¹

Magyarországon és Bécsben egyszerre kezdik érezni, hogy az élet s a nevelés eltávolodtak és óriási társadalmi rétegek állanak intézményes nevelésen kívül. A meglévő iskolák nem szolgálhatják sem az elhanyagolt néposztályok kereseti s megélhetési céljait, sem a növekvő adóigényű állam szükségleteit. Ez a felismerés alakítja a közoktatásügget, párhuzamosan a bölcséleti elgondolásokkal, ha ugyan végső nyomozásban a Rousseau-tól Basedowig vezető neveléstörténeti vonal a maga egész hasznosságai elvével és gyakorlatias irányával nem vezethető vissza a szaporodó emberiség változó termelésére. Közszükségletet kell kielégíteni, egyes foglalkozási ágakhoz mérni a nevelést, az élet szolgálatába állítani az iskolát, ez az a pont, ahol összeházasíthatjuk az eddig igen ritkán kapcsolt nevelést és közgazdaságot s kifejtethetjük a merkantil-elvek alig föltárt szerepét.

A *merkantilizmus* Mária Terézia uralkodása alatt építette ki teljes rendszerét a Habsburg monarchiában. Külföldön, hol főleg a Spanyolországon átáramló nemesérc és a Franciaországban nagyszerűen bevált colberti gazdaságpolitika szolgáltatott elméleti igazolásához a legdöntőbb bizonyítékokat, már letűnőben volt, mikor a Dunavölgyben felvirult. Mint közgazdasági rendszer nem tisztult okozatilag felépített tudománnyá, inkább a gyakorlatban bevált egyes intézkedésekből vont el különálló tételeit. A középkor hűbéri szervezetét a központosító királyi hatalom egységes állammá olvasztja be, melynek igazgatását a régi nemeség ingyenes szolgálata helyett fizetett hivatalnoki kar végzi. Sok pénz kell az állandó hadseregtartásra is és az egész vonalon egyszerre megnövekednek az állam igényei. Eddig önmagától támadt ipar és kereskedelem, ezután az állam

központosítva irányítja a közgazdasági politikát. Gyarmatokat szerez, kereskedelmi hajórajt bocsát vízre, kipuhatólja, hogy milyen iparcikkben szorul behozatalra, külföldi iparosok betelepítésével adókedvezményrel és államegéllyel maga lát hozzá iparososztály teremtéséhez. Feltűnnek a szigorú védvámok, csalogatják be a nemesércet és tiltják kivitelét, de ezt az elvet az áruforgalomra is kiterjesztik. Jutalmazzák a készárukivitel s tiltják behozatalát. Igyekeznek korlátlan munkaidő mellett lenyomni a munkabért s emelni az iparcikk minőségét, hogy olcsó és kitűnő áruval legyenek versenyképesek külföldön, mert ezután a *piacszerzés* az állam főcélja.

A főlényes ipari termeléshez képzett munkásosztály kell. Egyenlőre az államok nem nevelik maguk, hanem megindul a verseny egymás szakmunkásainak átcsábítására. A csalogató állam azonban szigorúan tiltja s megakadályozza saját szakképzett iparosainak kivándorlását. A behozatalt sokszorosan felülmúló kivittel törekszik elérni, hogy *kereskedelmi mérlege* a többi ország, rovására cselekvő legyen, hogy nemesérc alakjában halmozódjék föl idebenn a tőke, mert «*a pénz a dolgok gerince*». Ennyi új fogalmat dobott a merkantilizmus a tájékozatlan középkori gondolkodásba, amelynek világrendjében csak a termények cserélődtek, pénz alig keringett. Most egyszerre *pénzben kezdenek gondolkodni* úgy az állam, mint polgárai, a régi bor, búza és ökör helyett. Minden dolgot és teljesítményt átértékelnek pénzzé. Pénz kell a kereskedelem táplálásához, pénzben fejeződik ki a külkereskedelmi mérleg, amelynek cselekvő állapotát mezőgazdasági termények kivitelével nem lehet elérni, csak *iparfélesztéssel*. Nagytömegű ipari termelés csak gyárakban lehetséges. Az államok maguk alapítanak gyárakat s kölcsönösen elzárkóznak egymástól, viszont *gyarmatot* szereznek, amelynek kereskedelméből mást kizárnak. Maga az állam lesz a tőkés termelési rend előharcosává, mikor saját határain belül megtöri a hűbériség külön vámjait, kis önellátásos, feudális és városi gazdasági egységeit; *erősíti a polgári osztályt* és fejlődő munkamegosztással, egységes külkereskedelmi és vámpolitikával alkatrészeiben egymástól függő és egymásra utalt nemzetgazdaságokat szervez.²

A merkantilizmusnak tehát *új társadalmi osztályt* kellett fejleszteni, mert gazdaságpolitikai céljait, a középkori rendek nem tudták szolgálni. Európaszerte kijegecesedett alapelvei változatlan erejükben kezdtek hatni minálunk is. Elvesztett Szilízia, a monarchia leggazdagabb tartománya. A hosszú háború kiadásait valahonnan fedezni kellett. «A Habsburg monarchia is elsősorban *anyagi érdekből* lépett a korszerű reformok útjára.»³ Itt is megalakul az állam központosított nagy *gazdasági egysége*, mert hatalmi szóval az állam kezd bizonyos nyersanyagokat termeltetni és feldolgoztatni. Vámokkal bátyázza körül határait, gazdaságilag zárt területté lesz, melynek létérdeke, hogy a szomszédokat sértő, ellenes kereskedelmi politikát kövessen.

A merkantil-rendszernek monopolizált gyarmat is kell s ezt a szerepet kapta hazánk a monarchiában. A visszacsatolt Bánát gazdasági berendezése mutatja legtisztábban, mi a cél: lehetőleg őstermelésre szorítani e földet. Az őstermelésben a fejlődés minden feltételét megteremtik. Kezdeményezik a rizs- és selyemtermelést, ipari növényeket és gyümölcsfákat természetnek, méneseket alapítanak, behozzák Spanyolországból a selyemgyapjú merinójuhót. Az iparban azonban gondosan vigyáznak, hogy Magyarország soha ne kerekedhessék az örökös tartományok iparának fölébe. Volt vámhatár is a két ország közt, de ez úgy érvényesült, hogy Magyarország szegényedett s Ausztria gazdagodott. Ez a túlhajtott merkantilizmus II. József uralkodásának közepén

tombolta ki magát a legmohóbban. Míg a hálás Mária Terézia gondolt arra, az 1764-i országgyűlésen, hogy kormányával nagy gazdasági munkatervet dolgoztat ki a harcos, áldozatkész magyar nemzet felemelésére, kevésbé lekötelezett fiának uralkodása alatt viszont teljessé vált a hazánkat körülzáró merkantil gazdasági rendszer. *Sonnenfels József*, a bécsi egyetemen 1763 óta a politico-cameralis tanszök tanára, szabadkőműves eszmékkel átítatott fömívében «Grundsätze der Polizey, Handkms und Finanzwissenschaft» tudományos igazolást is nyert a természet-joggal párosított új rendszer. Mária Terézia a hétéves háború sebeit a jólét emelésével akarta orvosolni, mert közvetve ettől várta az állami jövedelmek emelkedését. *Sonnenfels* pedig épp a gyakorlati kérdések tudományos alátámasztásában volt roppant leleményes. Az állam jogköre mindenre kiterjed, hogy a nép jólétéről «a kényelmes életnek biztonságos élvezéséről» atyailag gondoskodjék. Gazdaságpolitika, közegészségügy, nevelés állami gondoskodás tárgya. Már nem a lelki üdv biztosítása a kormányzat célja, hanem a *népszaporítás*.⁴ Adó kell és katona. Érték már minden ember, nem csupán a nemes, sőt minél adózóképesebb a polgár vagyis *gazdagabb* és minél több újoncot nemz, annál nagyobb érték.

Ezzel a politikával szemben a magyar nemzet képtelen ellenállást kifejteni. Nem mintha ereje nem lett volna, hanem hiányzott az *áttekintő gazdasági műveltsége*. Érvényesült vele szemben is az a régi igazság, hogy a tapasztaltabb kiuzsorázza a tudatlant. A magyarság vezetőrétege jóformán alig ismerte fel, mi történik itt. Azt bizonyítják az országgyűlések szórványos megmozdulásai, hogy fogalomkörében a közgazdasági képzetsoport még nem mint eszmevilág jelentkezik, hanem mint egyes gyakorlati esetekhez tapadó, rövid távlatú, elszigetelt ráocsúadás. Még a XVIII. század elejétől kezdve küldenek ki az egyes országgyűlések bizottságokat, hogy foglalkozzanak az ipar és kereskedelem megteremtésének kérdéseivel, céhek eltörlésével. 1751-ben a bor- és marhakivitel, 1764-ben az erdélyi, szlavóniai és bánági vámhatárok ügyében pengetnek közgazdasági újításokat, de micsoda szánalmas felkészültség ez a tudatos, szervesen kidolgozott merkantil gazdaságpolitikának azzal a fegyvertárával szemben, melyet a gazdaságilag jól tájékozott Bécs szegezett Magyarországnak testének.

Magyar érdeket szolgáló gazdaságpolitika nyíltan kimondott ára a nemesség adóvállalása lett volna. Pénzgazdálkodásra áttérő kormányzat nem is tehet egyebet, minthogy a terhek vállalása fejében szaporítja az állam jövedelmeit. A gazdaságilag műveletlen magyar nemesség egy tál lencséért, jelen adómentességéért vesztegeti el későbbi gazdag örökségét. Örül, hogy élvezetében maradhat a saját használatára behozott áruk vámmentességének és az egész külkereskedelmet, minden terményünk értékesítését kiszolgáltatja Bécsnek. Az alkotmányisérelmi tekintetben oly érzékeny és büszke faj vakon túri, hogy a saját portájának kapuja elé idegen vámos üljön és minden átmenetelnél megkoppassa. Túri, *mert nem tudja, hogy ez mit jelent, mert teljességgel hiányoznak közgazdasági képzetei*. Mikor Mária Terézia javaslatot kér a magyar kamarától, hogy miképen lehetne kezdetlegesebb cikkeket gyártó telepeket létesíteni sűrűbb népességű városokban, a magyar kamara nem tudott tanácsot adni, mert a protestáns kollégium és jezsuita egyetem nyújtotta műveltségében még az volt a véleménye, hogy «gyárra ha rá is szánnák a nagy költségeket, annak csak későn, vagy sohase lenne sikere.»⁵

Pedig a nyugati államok is, ugyanabból a hűbéri szervezetből indultak el a tőkegazdálkodás társadalma felé, amelyben a magyar nemesség és jobbágyság vesztegelt. Mária Terézia korával ért be történeti órája annak az átalakulásnak

hogy a nagybirtokos nemesség kommercializálódjék, kereskedőkből és gyárosokból frissüljön fel, az iparúzó városiakók széles jogkiterjesztés alapján gazdagodjanak meg, a földművelő köznemességből pedig egy oly szabad és művelt birtokososztály alakuljon ki, mely keveredésre képes úgy fölfelé, mint lefelé és mint fokozataiban apróra tagolt, hatalmas polgári osztály egészséges átmenetekben vezessen le a jobbágysáig.⁶ Ugyanazon gazdasági előfeltételek voltak adva nálunk is, mint nyugaton. Hogy ez az idők teljességében megszületni kívánczó új társadalmi átcsoportosulás elmaradt, annak több oka, is van. Reánk itt a főokok egyike tartozik: művelődési rendszerünk, a nép teljes tájékozatlansága, a vezetőknek pedig olyan irányú iskolázódása, amely az időkkel dacolva, még jobban beléjük rögzítette az előjogos, hűbéri világnézetet. Lássuk ezt a nevelési rendszert a mi alapfölfogásunk szempontjából!

3. Más idők, más emberek.

Minden művelődési ösztönzést nyugatról kapott hazánk s adta tovább keletre. Azon a nyugaton pedig óriási és gazdasági szellemi átalakulás volt folyamatban. Colbert óta rájönnek, hogy az állam hatalma és gazdagsága a pezsdülő iparon és kereskedésen alapszik. Ezeknek feltétele a jó közlekedés. Utat, csatornát, hidat és kikötőt azonban csak mérnök tud építeni. Egyszerre nagy becsülete lesz a technikai tudásnak s az iparoktatás első mozzanata a közlekedés szolgálatába áll. A klasszikus bölcséletben gyökerező értékelés még változatlanul lenézte azt, aki a geometriát az elme nemes fegyelmézésé helyett szükségletek céljaira használja, Platon szerint «aljas kézművességgé alacsonyítja, mely csak ácsokhoz és kerékgyártókhoz illik». Platon, noha ő maga egyik utazásához olajüzlettel szerezte meg a szükséges pénzt, erkölcsileg lebecsülte a kereskedést és ítélete áthatotta a műveit emberiség világnézetét a XVII. század végéig. Az ókor nem ismerte és nem értékelte a munkamegosztás társadalmainak pályafogalmát. Csak akkor számított társadalmi lény a rabszolgán felüli embernek, ha termelő munkán és pályán kívül állott.

A római bölcssek, Cicero és Seneca még jobban aláhúzták az ipar és kereskedelem szabad emberhez méltatlan, alantas jellegét. Seneca szerint «A bölcsélet tanításának célja a lélek művelése. Olyan dolgok feltalálása, mint a boltozat, átlátszó ablakok, gyorsírás, rabszolgáknak való vesződség.» Cicero a Kötelességekről írott művében fejti ki, hogy a kereskedőnek mestersége a hazugság.¹ Az ő szellemében iskolázott nemesség szerint a kereskedők a világ *nadályai*. De a nemességnek erre a véleményalkotásra kevés erkölcsi joga volt, sőt a kereskedők ítéltettek ugyanígy a nemességről, amely csak jogászi térre vitte át a régi harcos szellem önzését. Balassa Menyhárt 1564-ben Szatmárból még egész sereggel indul szüret idején Tokajba borrablásra, de a kereskedelemnek végeredményben mindegy volt, hogy így, vagy jogszerű vámok, árumegállító jogok, harmincadok avagy rossz pénzek eszközével koppasztják meg. Az uralkodó nemesi osztály csak ezt a világnézetet szívhatta magába abban a latin iskolában, mely értékelését a klasszikus szerzők olvastatott műveire alapította. Csodás összhangban szolgálhatta ez a nagy hagyományú világnézet a hűbériség gazdasági rendjét, amelyben dolgozó és dolgoztató osztályok voltak. Amíg az uralkodó osztály akár földjára, akár kormányzati ténykedés címén és hatalmi jogon megél mások munkájából, addig művelődése is csak olyan lehet, mely ezt a kiváltságot világnézetileg igazolja.

Mihelyt a hűbéri gazdálkodás világrendje recsegni és ropogni kezd, azonnal helyet kap az ipar, kereskedelem, a vállalkozó szellem és a munkaéthosz az erkölcsi értékelésben. Az önellátásos középkori gazdasági egységekben nem volt életszükséglet a kereskedelem s ezért nem volt becsülete. Mihelyt nemzetgazdaság bontja szét és egyesíti magasabb munkamegosztása egységbe ezeket a kis zárt sejteket, azonnal nélkülözhetlenné válik az ipar, kereskedelem s a fejlett közlekedés. A merkantil idők pénzgazdálkodásához új bölcseletet kellett teremteni, amely mást tanít az emberiségnek, mint az ókori rabszolgagazdálkodás értékelése. Nyilvánvaló, hogy az eszmék világa lassan követni kényszerül a társadalomgazdasági átalakulást, mert huzamosan e kettő nem maradhat ellenmondásban.

Bacon Novum Organumában már szerephez jutnak a természettudományok, amelyektől egy lépés az alkalmazott természettudományok, vagyis a technika területe. Voltaire éles gúnnyal fogalmazza meg híres mondását, melyben a kereskedőt többre tartja a király nemesi udvaroncainál.² Az emberi gondolkodásnak az a gyönyörű folyamata, mely a tekintélytisztelő elhívés korlátai közül kitörve a kételkedés szabad mezejére lép és vizsgálódásában forradalmas idegességgel elemezve szét minden hagyományt, eljut a felvilágosodás eszmeszövevényéig, feltűnő párhuzamossággal követi nyomon azt a romboló és újraépülő másik folyamatot, amely a gazdasági és társadalmi, szóval az anyagi világban előtte járt.

A nevelés részben nem egyéb, mint alkalmazott bölcselet. Diderot, Eousseau és La Chalotais francia földön ragadják ki a nevelést az egyház kezéből és adják az államéba. Ők prédikálják, hogy érdekes és *hasznos*, életközei dolgokat kell tanítani, főleg természettudományokat, gazdaságtant. Jelszó a célszerűség, az egységes állampolgári nevelés kasztnevelés helyett. Ebbe az újonnan válogatott tudásanyagba már nagyon jól beleillett Colbert 1671-ből eredő alapítása, az építőművészetek akadémiája, majd a híres 1747-ben megszületett Ecole des ponts et chaussées, a katonai jellegű, de mérnöki tudományokat oktató metzi szakiskola, a bresti tengerészakadémia s a párizsi bányászatot és kohászatot tanító École des mines.³

Mohón veszik át a német nevelők ezt az irányt s nagy bölcselők, Leibnitz és Wolf Keresztély törvényeire alapozva bizonyítják be, hogy minden életnyilvánulás, tehát a polgárok nevelése is uralkodói gondoskodás, állami beavatkozás tárgya. Az állam pedig elsősorban hasznos és termelő adóalanyt kíván. A termelő munka becsülete hirtelen megsokszorozódik és gyakorlása, tanítása bevonul a nevelésbe. Francke Herman Ágost, a nagy pietista indítja el hallei pedagógiumából a világáramlattá szélesedő *reális oktatást*. Már növénykertben és szertárak segítségével tanítja a természetrajzot, kézimunkát vezet be és az iskola műhelyében metszenek rézbe, esztergályoznak, csiszolnak üveget a tanulók. Ellátogatnak mesteremberekhez is. Francke tanítványai elszélednek és egymásután alapítják reáliskoláikat. Semler Kristóf elsősorban értelmes kézműveseket akar kiképezni, Hecker Gyula János építészetet, gazdasági és kereskedelmi szaktárgyakat, rajzot, eperfamívelést, selyemtenyésztést, könyvelést és bányászati ismereteket vezet be, kereskedőket, bérlőket, gazdákat és kézműveseket akar nevelni, világosan jelezvén, hogy *a nevelés a merkantilizmus iparosító elveinek nyitott kaput*.

Még jobban kidomborodik azonban ez a gazdasági célzat Basedow Jánosnak nevelésében. Basedow szoros összefüggésbe hozza nevelését az állammal és pedig a *gazdálkodó állammal*. Elve, hogy az iskola teljes berendezésével az állam jólétét szolgálja. Hatalmas rést vág a régi nevelési rendszeren, mely csak a nemesség

érdekeit szolgálta ki, amikor fölveti a kérdést, hogy miért kelljen mindenkinek megtanulni azt, amire csupán a tudós pályára lépőknek van szüksége? Igaz, hogy ő is mindenkire nézve hasznosnak tartja rendszerét, de ha túloz is, szélesebb tömegek igényeire támaszkodó túlzása igazoltabb, mint a birtokon belül állóké. Szükségesnek tartja, hogy 10—16 életéve közt minden gyermek gyakorolja magát a faiparosok, kovácsok, kőművesek és kertészek szerszámainak kezelésében, néhány hétig egy parasztgazdánál ismerje meg a mezőgazdaságot, időzzék bányában, kikötőben és kereskedelmi irodában, vegyüljön bele a legkülönbözőbb mestere emberek műhelyének mindennapi életébe és ismerje meg saját próbálkozásában valamennyinek szerszámjait és nyersanyagát. Mi más ez a sok gyakorlati ismeret a maga át nem gondolt és képtelen halmozásában, mint közigazgatási nevelés, amelyben túlteng az óriási ismeretanyagot válogatás nélkül bezsúfoló szándék? Mi más ez, mint a másik túlzásba lendült visszahatása a humánus iskola ugyanolyan egyoldalú, élettávol képzésének, mi más mint az iparosító, termelést fokozó és hasznothozó, nemzeti jövedelmet hajszólo hamisítatlan colbertizmus visszhangja?

Az «Elementarwerk» c. könyv s a dessau Philantropinum, Basedow két nevezetes alkotása, tanítványainak Campenak, Salzmannak és Wolkénak működése erősen beleveste a nevelésbe a hasznosság és az életközösség elvét.⁴ Ők egy nagy fordulattal, egyéb emberbaráti eszméik mellett, a gyakorlati és gazdasági irányú képzést akarták az állampolgári nevelés egyetemesen kötelező alapjává tenni. Csak aki ezen már átesett, mehet 16 éves kora után tudós pályára. Az ő gazdasági szakoktatásukban még rettenetes zsúfoltságban keveredik mezőgazdaság, ipar és kereskedelem s mint egység egyetemes művelődési alappá lesz. Buzgóságukban azonban nem látják meg, hogy a leendő jogásznak épp oly fölösleges pl. a szücsök műhelyében forgolódva életrevaló alapismeretet szerezni, mint amilyen fölösleges volt eddig, hogy a leendő kasznár évekig gyötrődjék a latin alaktan elemeivel.

Felbiger János Ignác sagan apát, a Habsburg monarchia közoktatásügyének nagy megújítója Heckernek berlini réaliskolájában magába szívta Francke irányának gyakorlati és hasznossági elvét. A bécsi kormány 1774-ben még nagyobb hatalmat adott kezébe a nevelésügy intézésére, mint amekkorát a jezsuiták élveztek. Lássuk, hogy átfogó munkájában az «Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen» című iskolaszervezeti kódexben hol bukkannak föl Felbiger mindenünnen kölcsönzött eszméi között merkantil elvek?

Megkülönböztet falusi, városi és tartományi elemi, vagyis német (szóval nem latin) iskolát. A falun az elemi ismereteken kívül kell adni néhány útmutatást a gazdálkodáshoz, a városok polgári elemének kell tovább is tanítani a latin nyelv elemeit, de már hasznossági okból, továbbá a háztartás és a mezőgazdaság alapvonalait, végül a tartományi központok elemi iskolái egyben normális iskolák is, vagyis a gyakorlati tanítóképzést is szolgálják. A bécsi normális iskola mintájára ezekben már bizonyos gyakorlati életpályákra is folyik előkészítés, így kereskedelmi, gazdasági, uradalmi alsóbb állásokra. Az általánosan művelő tárgyakat is, mint a természettant, számtant, mértant hasznossági beállításban, a jövőendő iparos vagy kertész igényei szerint akarja tárgyalatni. Felbiger még egyeztet és azt hiszi, hogy a latin gerincű, a hűbéri társadalomból maradt jezsuita oktatási rendszer és a hasznos életismeretek közül csoportosuló reális irány megáruulhat egy gyékényen. Beleolvaszt mindent az állami célba, de ezt a célt már a merkantil állam érdeke tűzi ki. A polgárok azért járnak iskolába, hogy engedelmé alatt-

valók, adófizetők, kereskedelmet, ipart előmozdító, fajsziporító polgárok legyenek. «Csak az fogja pontosan adóját megfizethetni s az állam jövedelmeit gyárapíthatni, aki elegendő vagyonnal rendelkezik, és csak az lehet vagyonos, ki tud írni, olvasni, számolni, ismeri a kereskedelmi és ipari élet viszonyait, a gazdaság különböző irányait».⁵

A normális iskola tantervével sokban megegyezett az 1771-ben Wolf János György által alapított bécsi reálkereskedelmi akadémia. Ez is amolyan kiforrottan vállalkozás. Kereskedelmi szakiskolának indult, kimondott szaktárgyakkal, könyvvitellel, kereskedelmi joggal, levelezéssel, élő nyelvekkel és egyik láncszemét képezte a merkantil állam érdekei felé eltolódó osztrák iskolarendszernek. Kaunitz kancellár 1766-i emlékiratában a közgazdasági szakoktatás fejlesztését kívánja, és pedig a falusi iskolákban gazdaságtan mellett földműves, állattenyésztési és ipari munkákat, a városokban viszont ipari, kereskedelmi és rajziskolákat, bányavidéken bányászatiakat. A központosító szándék azt kívánta, hogy minden Bécsben vagy környékén legyen, a többi tartományban pedig lehetőleg semmi, így működik már 1754 óta a Gumpendorfban keletkezett, de sokat vándorló császári katonai mérnökakadémia. Ez volt Mária Terézia egyetlen műszaki főiskolája. Tanítottak benne vallást, helyesírást, számtant, franciát, történetet, földrajzot, algebrát, logikát, táncot, vívást, földmérést, helyszínrajzot, mechanikát, optikát, mértani és távlati rajzot, hydrostatikát és vízépítést, polgári, katonai, sánc- és várépítést. Ez az iskola nevelte Kiss Gábort és Kiss Józsefet, a Ferencsatorna tervezőit s Bolyai Farkast.⁶ Keletkezett még Ausztriában 1762-ben kamarai számviteli tanfolyam, 1767-ben állatorvosi, 1768-ban gazdasági és 1770-ben méhészeti iskola. Műveltségünk egyetlen kapuja sokáig Bécs volt. Természetes, hogy az osztrák nevelési intézmények s rajtuk keresztül a német reális oktatásügy keltette fel figyelmét azoknak a magyaroknak, akiknek a tudatában először tisztult világos felismeréssé, hogy mi az a merkantil-rendszer és hogy ideje volna már csinálni valamit.

4. Első közgazdasági tanintézetünk.

Macchiavellista mértékben érvényesítette hazánkban is nemzetnevelő hatalmát a felvilágosult abszolutizmus. Legyen az állam gazdaságilag is, lelkileg is egység! Sajátítsa ki az egyént már gyermekkorától kezdve és hajlítsa összefogó, kollektív célok felé.¹ Jó alattvalóvá kell tenni még a falu névtelen jobbágját is. Ennek fogalmába pedig beletartozik, hogy értelmességével, jobb gazdálkodásával és takarékoságával képes legyen szolgálni a merkantil állam gazdagodását. Iparos és kereskedő előtt is a közös állampolgári cél lebegjen és érezze magát a nagy, felülről szabályozott gép egyik belátásos akarattal engedelmeskedő rugójának.

Csakhogy könnyebb volt papíron megvonni az állami közoktatás kereteit, mint az életbe átvinni. Hogy lehessen a jobbágyot iskolakötelessé tenni, mikor gyermekét a mezei munkában maga foglalja le? De meg alig van falusi iskola, vagy ha van is épület, évekig nem akad belé mester. Sok helyen évente 4—5 hónapon át tanítanak olvasást, írást, gyakran elemi latin nyelvtant, de teljesen összevissza.² Hogy is lenne egység és rendszer, mikor még tanítóképzés sincs. Csak a nagyobb városok iskolái mutatnak vigasztalóbb képet.

Ilyen keretbe nagyon nehéz közgazdasági tartalmat belevinni. De még nehezebb a százados hagyományú, a maga nemében tökéletesen kiépített jezsuita

iskolahálózatba reális tananyagot oltani, mert a latin gerincű világnézet és az anyagi hasznot tudománnyal hajszó és erkölcsi meggyőződéssel elfogadó vállalkozó szellem úgy nem tűrik egymást, mint tűz és víz. Az idő segített, mikor a jezsuita rendet feloszlatták. Mégis nagy sakkhúzás volt, mikor a pénzgazdálkodásra áttért, erősen központosító állam az oktatást eszközként ragadta meg és felülről újszerű célokat igyekezett belésajtolni a jezsuitáktól átvett kész keretekbe.

Egyenlőre a meglévő oktatásügyi szerveken kívül, új intézmény teremtésével lépett az állam a gazdasági nevelés útjára. 1763-ban alapította a királynő *Szempcen* az újkeletű iskolát, amely teljes egészében a merkantil államelvek nevelésügyi vetülete, szinte iskolapéldája. Ez a Collegium Scientiarum Politico Oeconomico Cameralium³ gróf Esterházi Ferenc kancellár előterjesztésére és anyagi támogatásával alakult. Ő biztosította birtokán az épületet és 20,000 fittőke kamatértékét, a királynő pedig évi 1400 forint ösztöndíjat nyújtott 20 ifjúnak ellátására, valamint egyszeri 1500 forintot könyvtárra és alapfelszerelésre. A merkantil állam legfőbb gondja a jövedelem szaporítása s nagy hivatalnoki karral dolgozik, hogy kimunkálhassa az adókat, vámokat, jövedelmezőbbé tegye a bányákat és kincstári birtokokat. Ilyen foglalkozásokhoz a latin iskola semmi hozzáértést nem nyújtott. Azoknak a tisztviselőknél jogász képzése, akik a kancelláriában vagy kamarai hatóságoknál és egyéb közhivatalokban ültek, érezhetően nem volt elég. Gazdasági tájékozottsággal bíró hivatalnokok kellettek s ezért a szempci kollégium növendékserege zömében ösztöndíjasokból áll, akiket a merkantil állam nevelési gépezete számára. Jellege központi, összmónarchikus. Ausztriából is van 16 tanítványa és a magyar oktatásrendszertől épp oly távol maradt, mint később a selmeci bányakadémia. Pedig a magyar rendek már ráneszeltek, hogy a szempci kollégium valami újszerű érték. Már egy év múlva könyörög feliratában a pozsonyi országgyűlés, hogy latinul és magyarul is adják elő a kamerális tudományokat, de a királynő épp a nemzet érdekére való hivatkozással utasítja el a kérést. Tanuljon meg minél több magyar németül, hogy alkalmazható legyen kamarai és bányahivatalokban.

Jellemző, hogy az egyház is kimozdul maradi, hűbérkori zárt nevelési rendszeréből és tájékozódni kezd a változott idők gazdasági és társadalmi igényei szerint. Öregember azonban már nem rugalmas, nem tudja magáévá élni az új ismeretkör tápanyagát. Így a jezsuita rend sem mozdult az idők kopogására, mintha történeti szerepét betöltve érezte volna. Támadt azonban egy új rend, a piaristáké, amely teljesen a változott idők gyermeke, hiszen alapítási éve 1617, már a korai kapitalizmus idejére esik. Ez a rend már pénzgazdasági légkörben született, fogékonyan éli magáévá a merkantil elveket és hazánkban a kegyesrendiek a közigazgatási ismeretek első hirdetői a nevelésben.⁴ Szempc iskoláját is az ő ottani rendházuk látta el tanárokkal, elsősorban a kiváló Valero Jakabbal. *Valero megnyitó beszéde tiszta colbertizmus*. A gazdasági szakképzés az állam vagyoni ügyeit előmozdító egyik eszköz. Ma már mindenki érzi — úgy mond — az államgazdaság jelentőségét, de előképzettség híján nem tudja, hogy ez miben áll. A jogtudományok nem tanítanak meg a bányakincsek felszínre hozatalára, sem az őstermelés fokozására, jobb gazdálkodásra, lecsapolásra, út, hajó és gyárépítésre, kézműiparra. Ezek az ismeretek csakis a számtan tudománya körül csoportosíthatók, mert semmilyen gazdálkodás számok nélkül nincs.

A bevételt és kiadást nyilvántartó könyvvitelre, vagyis a javak számszerű nyilvántartására az államhivataltól kezdve a szántóvető pörig mindenkinek szüksége volna, mert a tudatos gazdálkodás ott kezdődik, hogy nem az emléke-

zetünkre és gyakorlatunkra építünk, hanem följegyzett adatok nyomán kutatjuk, miképpen lehet akár az államnak, akár polgárainak kiadásait észszerűen csökkenteni és *a jövedelmet fokozni*. Micsoda irtózatos világnézeti távolságra mutat ez a papi ember szájából elhangzott beszéd az ő korában még élő múlttal szembeni Első Öntudatos megfogalmazása magyar földön annak az elpalástolhatatlan szükségnek, hogy a nevelés az emberibb emberré való idomításnak hosszú századokon át bevált magasztos célkitűzése után kénytelen akár régi eszményei ellen is működni, ha életközelségben akar maradni.

Az alapítólevél öt tanár működését irányozza elő és kimerítően jellemzi az egyes tárgyak oktatásának célját. Így a *számtan* egyesítve a könyvvitellel mai nyelven államszámvitel, hazai példákkal hazai viszonyokra alkalmazva ⁵ pénzügyi tisztviselőket képez a dikasztériumok bonyolult adóügyei számára. Már itt gyakorolják példákban a hadiadó arányosítását a lakossághoz és eredeti okmányok alapján a sz. kir. városok sóhivatalainak számtartását. Kiegészíti a *közgazdaság?* amelyben a pénzügyigazgatás nemzetgazdasági hátterét világítják meg La Porte: Einleitung zu einem verbesserten Cameral, Eechnungsfuss és Darsis Joachim: Erste Gründe der Cameral Wissenschaften vezérfonalai alapján. Honnan meríti az állam jövedelmeit? Miképp lehet az adókat fokozni gyárak alapításával, népesedéspolitikával, az adóalanyok munkaképességének, egészségének, közbiztonságának óvásával? Ezt a jellegzetesen merkantil tárgyat a Bécsben 1763 óta nagy hatással adta elő Sonnenfels és ő teremtett a monarchiában vele hosszú időre iskolát. A *mathematikában* benne volt a bányamértan és bányászati fizika, földes vízmérésstan és mechanika is, bányatérképek bemutatásával és gyakorlati felmérésekkel. Volt még *építészeti szakrajz*, hol alkatrészeket, díszítést, távlatot nagyobb terveket és épületmetszeteket készítettek. A *calcographia et stilus* c. tárgy végül Gottsched nyelvtana alapján német nyelvtant és helyesírást, szépírást, kereskedelmi levelezést és polgári ügyírályt ölelt fel.

Valami egészen sajátos keverék ez a szempci tanterv. Adótisztet is képez, mérnököt is. Csak akkor értjük meg, hogy ez a két távoli cél egy kalap alá kerül, ha az eredeti mintára gondolunk, a merkantilizmus klasszikus földjére Franciaországra. Csak ennek rendszerében függ össze közgazdaságilag indokolt tervszerűséggel a pénzügyigazgatás számvitele és a mérnöki tudományok legöregebike: az út-, csatorna- és vízépítészet. A merkantilizmusban e két, azóta még jobban szétvált ág még elvi egység és a nevelésben föltűnő egymásmellettiségüké más forrásból nem is lehet megmagyarázni.

Az alapítólevél előírása szerint reggel 7—8 számtant, 8—9 közgazdaságtant adott elő az illetékes professzor, majd kéredezett és adott példákban gyakorolt be. Délután az első óra 1—2 matematika volt, a második 2—3 írás és írály. 3—4 rajz. Hetenként kétszer volt szünnap (vasárnappal együtt), hogy a professzorok szorgalmasan előkészülhessenek óráikra. Hetenként egyszer volt nagy kikérdezés, examen és gyakorlat, hogy a bennlakók a pihenőnapokat időlopással ne töltsék. Nagyon hangsúlyozzák, hogy ennek az iskolának a gyakorlati élet számára kell nevelnie.⁶

Dacára a korszerű célkitűzésnek, nem tudott a szempci kollégium gyökeret verni a rendi Magyarországon. Igaz, hogy a felvételnél kikötötték a német nyelv tudását, de még ilyen akadály mellett is nagyobb lehetett volna vonzereje. Előbb három, 1769-től két éves volt, majd 1771-től kezdve, mikor a politico-kameralis tárggyal bővítették, megint három évfolyammal működött. A királynő mindvégig különös kegyvel támogatta. Rendkívüli pénzüsszegeket utalt ki építkezé-

seire, 1768-ban külföldre küldött két végzetet erdészeti tanulmányokra, a kiválóbb növendékek névsorát közli a kir. kamarával, az erdélyi kincstárral és a bánsági országos igazgatósággal, hogy az ifjak az állások betöltésével előnyben részesüljenek, állandóan érdeklődik a tanulmányi és fegyelmi viszonyok iránt. Érezhetőleg nagy szerepet szán államában az új elvek terjesztésén dolgozó intézetnek.

Mégis lehangolódik a szempci iskola szerencsecsillaga. 1776-ban leégnek épületei. Királyi jóváhagyással ekkor a tatai kegyesrendi gimnáziumba telepítik át az intézményt, hét tanulóval a tizenöt közül. Tatán Valero tanította a könyvvitelt és az építészetet s míg ő volt az igazgató (1766—1772), addig a gimnáziumi tanítással vegyest a szempci intézet merkantil-szellemé is szerephez jutott. Sőt mondhatjuk, hogy a tatai iskola sugározta szét a reális tárgyak ismeretét és szeretetét a hazai kegyesrendiek között. Ebben a gyújtópontban fordultak meg a neves szerzetesépítészek: Valero Jakab, Schindler József és Laczkó Ambrus. Ők képezték ki Révai Miklóst a rajzban és az építészeten, majd Simái Kristófot, Koppi Károlyt, aki egy kereskedelmi akadémia tervét hagyta iratai közt, Pór Kajetánt, Kátsor Keresztélyt, Dugonics Andrászt és az óraműves Ege Sándort. Még a jezsuita iskolázás utolsó évtizedében ezek a kegyesrendiek rajzolták szét az országba s vezették be nemcsak a reális oktatás gerincét a számtant, hanem kimondott gazdasági szaktárgyakat, mint könyvvitelt és polgári építészetet. Olyan tömegesen jöttek át hozzájuk növendékek a jezsuita iskola elvégzése után, egyenest a számtan megtanulása végett, hogy külön «post Bhetoricam et Philosophiam» tanfolyamokat szerveztek számukra. Ezek a tanfolyamok virágzottak, de hogy Tatán a gimnáziumba beolvasztott szempci ismeretanyag meddig tartotta meg külön célját és jellegét, arról semmi adatunk nincs. Valószínű, hogy a gimnázium bevezette és megtartotta a számtant, a többi tárgy 23edig lassan szétolvadt. Elemésztette a nálánál még sokkal erősebb, hatalmas társadalmi és világnézeti háttérrel bíró régi művelődésrendszer.

Ha valamilyen rendszer nem mozdul, vagy nehezen mozdul, akkor az élet törvényes szervezeten kívüli *szabad iskolákat* teremt, melyek a köznevelés hivatalos szervezetén kívül eső, «sőt néha azzal ellenkező célt szolgálnak. Ebben az alakulásban ott van a figyelmeztetés, hogy a mai szervezet nem egészen jó, de ott van az is, hogy az iskolai tanulmányok s a haladó tudomány között nincs összhang».⁷ Ilyen életből született «szabad iskola» volt *Tessedik Sámuelnek* szarvasi alapítása. Mint a szempci kollégium, ez is együtt mutatja tananyagában a közgazdaság minden ágát, mert a mezőgazdasággal kevert összefüggésben tanít ipart és kereskedelmet. Az Alföld legeldugottabb szögletében vetette felszínre a haladó élet, olyan csodálatos elszigeteltségben, hogy magyarázatát csakis egy lángeszű apostol teremtő erejében lelhetjük. De ez az elszigeteltség lett végzete is.

A mezőgazdaság állapota még alig mozdult ki abból a középkorból, melyről az első részben szólottunk. Természeténél fogva különben is ez a legmaradibb és legtartózkodóbb a közgazdasági ágak között. Az östermelő népeesség, úr és paraszt egyaránt a legnehezebben hajlik újításokra, üzeme kapitalista vagy iparosodó átszervezésére, a tőkének és a minőségmunkának bevezetésére. Úgyszólván visszhang nélkül múlik el Mária Terézia 1766. szept. 13-i felhívása, hogy a törvényhatóságok alakítsanak gazdasági egyesületeket. Hiába ismételi meg 1770. márc. 23-i leiratában. Még a legnyugatibb megyében, Pozsonyban sem bír létrejönni ilyen egyesület, hogy a többinek mintául szolgáljon. Nyomtalanul és működés nélkül

múlnak el a kormányzékeni erőltetésre Mosón- és Tolnamegyében s Debrecenben létrejött gazdasági egyesületek. Külföldön már nagy lendülettel folyik a jobbágy-felszabadítás. A birtokelkülönítést, tagosítást nyomon követi a takarmánytermelés, kapásnövények ültetése, trágyázás, okszerű gazdálkodás vegytani és természettudományi alapon.

Nálunk csigalépésben haladnak a jobbágy terhek könnyítése felé, de mégis a törvények a merkantil-kapitalista állam szellemében mind fokozottabb ellenőrzésre szorítják a vármegyéket a földesúri túlkapasokkal szemben és Mária Terézia úrbéri rendezése előkészíti a talajt II. József 1785. augusztus 22-i királyi parancsának, amely szerint *szabad a jobbágnak ura engedélye nélkül is házasodni, magát tudományos, művészeti vagy kézműi foglalkozásra adni és ezeket bárhol gyakorolni*. Ezt a rendeletét halálos ágyán sem vonja vissza.

Édeskeveset segített azonban a tényleges állapotokon a törvényhozás, mert minden végrehajtó, javító szándék megtorpant a parasztság teljes szellemi elmaradottságán. Megkötött hűbéri helyzetén és a belföldi piac csekély felvevőképességén kívül rettenetesen érezték *az iskola és a gazdasági ismeretek* hiányát. Csak Nyugatmagyarországon ismerték a háromnyomásos gazdálkodást. A Alföldön még mindig az ázsiai, félnomád rendszerrel törték fel a pihentföldű nagy határ egy darabját és különösebben nem is érezték meg, hogy sohasem trágyáztak, mert volt gazverte parlag bőven, amit a következő évben fogtak eke alá. Ment is ez addig, míg a népesség meg nem szaporodott. Amikor azonban a puszták népe is letelepedett és *teljes tudatlansággal* földművelésbe fogott, elfogyott a szűz-talaj s az évente trágyáztatlanul megművelt föld csakhamar úgy kimerült, hogy az acatos gabona csak két araszra nőtt meg benne. Erdélyben, a keleti végen is csak két fordulóban, vetésben és ugarban művelték a trágyáztatlan, gazos földet. Itt is, mint a régi hódoltsági területen, minden értelmes, haladó lendületnek kedvét szegte a robotrendszer. Az Alföldön rothadásig künn hagyják a keresztek, mert nincs igája a jobbágnak. Erdélyben már fagyott földbe vetett, mikor az uráéval kész lett és sajátjához foghatott. Itt is, amott is télvíz beálltáig csak kevés gabonát tudtak kinyomtatni, az asztagot szalmával takarták be s künn rohadt csirázó kalászokkal tavaszig. A sáros gabonát pedig a már ismertetett vermekbe fojtják, ahol fülled, rohad, egér és zsizsik rájja. Készlet nincs. Éhínségek idején a földesuraktól uzsoraáron, éveken át vermelt, félig rohadt gabonát vesz a nép, aminek fogyasztása után terjed a skorbut. Erdélyben a kitűnő havasi fűvet csak augusztus végén kaszálják, amikor magba ment, szára fás és a jószág alig eszi.

Mezőgazdasági kultúránk mai fokán elborzadunk ekkora gazdasági tudatlanság olvastára és a jelen állapothoz mérve fogjuk fel csak igazán, hogy a nevelés micsoda óriási teljesítménye volt a szakismeretek lassú, szívós, parancssal és biztatással, édesgetéssel és erőszakkal, magyarázó oktatással és csalogató utánoztatással keresztülvitt százados műve. E sorok írója még a valóságban látta néhány év előtti balkáni tanulmányútján ugyanezt a töröktől hátrahagyott hódoltsági állapotot a sokkal később felszabadult Romániában. Galac környékén a fátlan falvakban egy közös szemétdombra fuvarozzák az összes trágyát és nem a földekre. A hízósértés tehéntrágyát eszik, a tehenet nem fejkik. Búzakenyeret a nép nem tud készíteni, csak a kukoricadarából főtt puliszkát, burgonyát nem tud termelni, csak Háromszékből levonuló székelyektől cserél be egy zsák kukoricáért egy zsák burgonyát. Hallotta további útján a sivár Dobruzsza mezőgazdasági szakoktatásra legjobban rászoruló egyik vidékének, Murfatlar falu egyébként mintaszerű földművesiskolájának egyik tanítójától, hogy kétségbeejtő a hagyo-

mányaiba rögzött nép érzéketlensége a kormány jobbitó törekvéseivel szemben. Térben Budapesttől gyorsvonattal egy napi járóföld, időben a mezőgazdasági szakműveltség színvonalában két évszázad.

Ugyanilyen szélmalomharcot folytattak Mária Terézia és II. József kormányai sokáig a nyomorba és tudatlanságba süllyedt magyar jobbágyság gazdasági műveltségének emelésére. Ezek sem fejték a tehenet. Csak a sváb paraszttal lehetett megértetni a tejtermékek fontosságát, a magyar szerint borjas tehenet fejni nem is szabad. Csongrád vármegye 1773-i gazdasági jelentésében külön megállapítja, hogy területén *már vannak fejőstehenek!* Ősmagyar szemlélet ütközik ki ebből a gazdálkodásból, melynek ridegmarhája csak két szempontból fontos: hús és iga. Nem is ad az ázsiai magyar fajta négy liternél többet, de milyen tej ez is, mikor Erdélyben, hol már legalább rozoga istállóban teletetik, a sártól sohasem tisztítják meg és a fertőzött itatók miatt szinte állandó a marhavész. *Ezért kívánják a megyék az állatorvosi iskolát,* amikor a bécsi kormány 1769-i körlevelére válaszolnak, hogy miért csökken a marhaállomány. Viszont tájékozatlanul állanak a kormány terveivel szemben, amidőn tejgazdaságot, istállózást és takarmánytermelést akar a népnél bevezetni. Ámde elrendelni könnyű, viszont megértetni a néppel, hogy mi a tej, sőt megtanítani rá, hogy mi a tejgazdaság, ez nem a közigazgatási rendeletnek, hanem szervezett szaknevelésnek szinte emberfölötti feladata.

Ne higyjük azonban, hogy a harcos magyar ősi állatának, a lónak tenyésztése jobb lábon állott. Készen azért is állított Mária Terézia Pesten lóorvosi iskolát, mert a hétéves háború rengeteg lovat fölemésztett, a meglévő lóállomány pedig teljesen elkorcsosult. Sokáig elveszett a drága ménekre fordított minden költség, mert a javított vérű csikókat vagy elvetélték a sokáig dolgoztatott jobbágycancák, vagy elsatnyultak, mert a jobbágy korán befogta, sőt szárazmalomban járatta csikait. Csak a főérdekeltség, a hadsereg tudott valamit javítani részben a kiselejtezett kancáknak olcsó áruba bocsátásával, részben pedig az 1783—85-ben föllállított mezőhegyesi katonai ménesben nevelt külföldi eredetű ménekkel.

A legnagyobb haladást még a juhtenyésztés mutatta. Mária Terézia 1773-ban telepítette be Mercopail-ba, majd onnan Budaörsön át Holicra az első selyemgyapjas spanyol-merinó nyáját, amely gyorsan elterjedt, a következő időszakban pedig nagy szerephez jut s a régi magyar juhállományt visszaszorítja a havasokba. Méhészete régesrég volt a magyarnak, de nem tudta a mézet és viaszt a méhek megölése nélkül kivenni a kaptárból. Erre tehát meg kellett tanítani, mert a raj állomány igen lényeges volt a fontos kereskedelmi cikket képező s a gyertyaöntők iparát tápláló viaszgyertyák miatt. Azonban siker nélkül küldött ki a királynő méhészkedő vidékekre gyakorlott méhészeket, hogy legalább a parasztfjúságot oktassák. A mesterek is hanyagok voltak, de még inkább a nép volt elítéléssel az új eljárásokkal szemben. Több foganatja volt annak az intézkedésnek, mikor a Bánságból a bécsi méhészeti iskolába rendelték föl embereket.

Kert vagy vetett kaszáló az Alföld futóhomok vagy árvízjárta térségein ismeretlen fogalom volt. Csak a felvidéki bányavárosokban és Pozsony táján az urasági kastélyok körül voltak kertek, amelyeket cseh és morva kertészek telepítettek. Az Alföld legelőin, a török kivonulása után, embermagasságú volt a fű, de agyonlegelték és tiporták a görög és örmény urasági bérlők Pest—Bécs felé hajtott gulyái. A magyar faj kertészeti tudománya a dohánnyal kezdődik, melyet még 1663-ban honosítottak meg az érsekújvári törökök, de a bécsi kormány már nem tudja a néppel elfogadtatni az 1760-ban betelepített burgonyát. Rendezett

erdészet csak kivételkép áll fenn a koronajöszágokon, de itt is csak magától növvő fanevelés dívik. Magvetés, csemeteültetés nincsen. Erdőtörvényt hoztak többet is, de magánbirtokokon azért folyik a pusztítás.⁸

Nagyjában ez volt a mezőgazdasági műveltség állapota, amikor Tessedik Sámuel föllépett. Működése rendkívül hosszú korszakot ível át. Kezdődik a teljem hűbéri gazdálkodási viszonyok között, kibontakozik most, a merkantil állam berendezkedésének idején, de teljes erejében csak a következő időszakban fejt ki hatását, amikor a fiziokrata rendszerrel fontosságban egyszerre a mezőgazdaság szökik a merkantil ipar és kereskedelem elé. Ebből az okból Tessedik szerepét csak a következő időszakban tárgyaljuk. Oda toljuk át az egység kedvéért a kezdetnek az éveit is, amelyek úgy időrendjüket, mint okozati indítékaikat tekintve, még ide tartoznának. Ez a szabad iskola ugyanis 1779-ben vagy 1780-ban nyílt meg, de mivel szinte észrevétlenül, önmagától szerveződött alkalmoszerű gazdanevelési kísérletekből oktató intézménnyé, nyugodtan tehetjük 1767-re keletkezését, amely évben Tessedik Szarvasra került lelkipásztornak.⁹

5. Kincsek a föld felett és föld alatt.

Egyenlőre még az ipar és kereskedelem feladatai mozognak előtérben s még a tiszta merkantil rendszer nevelési megnyilvánulásának kell tekintenünk néhány szerényebb jelentőségű és egyetlenegy nagyfontosságú, máig is viruló, a magyar oktatásügybe átgökerezett alapítást. *Gróf Szapáry János* volt az első, aki a magyar társadalom fogyatékos tagozódásán s az ipart és kereskedelmet űző osztályok hiányán merkantil eszmekörben kezdett rendszeresen gondolkodni. Der unthätige Reichthum Ungarns wie zu gebrauchen c. 1784-ben Nürnbergben megjelent közgazdasági tanulmánya¹ jellemzően fejezi ki ezeknek az ébredező időknek ráocsudását.

Szapáry a hagyományos főúri, jogászi képzésben nevelődött s közgazdasági érdeklődését csak életének későbbi hivatali gyakorlata csiszolta ki. Felfogásában nagyon jellemző az a tisztán jogászi színezet, amely utána is egészen Széchenyiig uralkodó s *közigazgatási, hivatali, rendeleti és közgazdaságpolitikai eszközökkel akar az államban merkantil osztályt nevelni*. Munkájának bevezetésében történeti példákkal, főleg Hollandiával bizonyítja, hogy mivé lehet egy nép *csak* kereskedelem által. Magyarország haladása is csak gyárak, csatornák, utak és külkereskedelem által indulhat meg. Kezdetnek jó, hogy Fiúméban saját tengerpartot kapott. Most már a törvényhozásnak kell hozzálátni, hogy belőle valóban kikötő legyen. A rendekre kirótt hozzájárulásból akarna egy 2.380.000 forintos alapot összehozni, ezt már létező társaságok, cégek és bankok közt 15%-os kamatra szétosztani. A kamatjövedelemből első évben csakis csatornákat és utakat építsenek. Tíz év alatt minden folyónk hajózhatóvá lenne, eltűnnének mocsaraink, jó utak virágoztatnák fel a kereskedelmet, magától népesedne a jólét nyomán a ritka lakosság s az ország kereskedelmi mérlege cselekvővé változna. Ezért azonnal *nagyszámú mérnököt* kell alkalmaznia a Helytartótanácsnak, a városok pedig vonjanak be tanácskozáisukba kereskedőket, hogy hozzáértők állapítsák meg mi a helyi tennivaló. *Ezután ne a vér-, hanem a vagyonáldozatban nyilvánuljon meg a hazafiság!*

Meglévő törvényeinkből is kifejezhető békésen a kereskedelmi szellem,² *a nélkül, hogy a kereskedők erősítésével a nemesség háttérbe szorulna*. Tévednek,

akik azt állítják, hogy őseink nem foglalkoztak kereskedelemmel. Utal arra, hogy volt bor és vászoncsere hazánk s Lengyelország közt. Ma azonban tényleg csak az idegenül érző zsidók és görögök bonyolítják le a honi árucserét, akik szerzett vagyonukat kiviszik az országból. De van-e ezeknek a szép terveknek talajuk? Szapáry Pozsonyból kiindulva, sorra vizsgálja a megyék gazdasági, föld- és külÖT nősen vízrajzát és a közlekedés meg terménybőség egybevetéséből állapítja meg, hol lehetne gyárat állítani. Mintatartománynak állítja elének a katonai határörvidéket. Itt bizonyosodott be, hogy tisztán kormányzati közigazgatási eszközökkel lehet gazdaságilag nevelni a népet. Szívügye volt a német telepítésű Bánság a bécsi kormánynak s még II. József is egymilliót költ 1785-ben háromezer német és francia családnak tizenegy új falujára, hol a bevándorlókat kész házzal, istállóval, szekérből, ekéből, négy lóból, egy tehénből és gazdasági szerszámokból álló felszereléssel indították neki az új életnek. A granicsárok adót nem fizettek a török elleni hadi készenlét címén, de katonai vezetés dacára is békés földművelést űztek. Amit még Mercy tábornok csatornáival, rizsével, kenderjével és repcéjével eperfaival és selyembogaraival nagyban mívelt, ugyanazt csinálta minden kapitány kicsiben, falvanként: *nemcsak katonailag, hanem gazdaságilag is iskolázta katonáit*. Kár, hogy a bajor háború elszólította a Bánátból Mercy-t, mert a polgári jólét területén még nagyobb volt, mint katonának s polgári nevelőművét nem fejlezhette be.

Fölösleges részletezni, hogy Szapáry gondolatmenete teljesen merkantilista. Újszerű benne a meglátás, hogy az állam a közigazgatással, a céltudatos közgazdasági belpolitikával, sőt a katonai szolgálattal is *közgazdaságilag nevel*. Ám azonnal kiütköző hiánya fejtegetéseinek, hogy ez a gazdasági nevelés, bár széleskörű, de csak elsőfokú lehet. Nem érzi még, hogy magas gazdasági műveltséget csak intézményes szakoktatás tarthat ébren és származtathat át nemzedékről nemzedékre. Amikor út- és csatornaépítésre nagyszámú mérnököt akar beállítani, nem viszi tovább a gondolatot, hogy a levegőből nem lehet mérnökkart elővarázsolni, vagy amikor kereskedőket akar beültetni a városi magisztrátusokba, nem ötlük eszébe, hogy a hejld kereskedelem akkori látköréből nem várható valami sok termékeny reformgondolat. Valami ösztönös visszahúzás csendül ki szavaiból, amikor a történelmi nemességet félti a kereskedőrend előretörésétől, de mégis szükségesnek tartja, hogy ez a rend emelkedjék.

Pedig a merkantil osztályok emelkedése hűbéri társadalomban *élő fogalmi ellenmondás*. A nemesi írók ezt még sokáig nem érzik. Ők azt szeretnék, hogy a jelen társadalmi keretek között menjen végbe a kívánatosnak ítélt eltolódás, de *úgy*, hogy a régi előjogok mégse csorbuljanak. Természetesen ez gyakorlatilag nem valósulhatott meg. A társadalomban azonban még a legzártabb osztálytagozódás idején is működik a fölhajtó erő, a kapillaritás, de ennek egyedül nyitva álló, szűk útja nálunk nem a polgári meggazdagodás volt, hanem a deák iskola. Majd látni fogjuk, hogy tekintélyes kereskedőn, ha nem nemes, büntetlenül követhet el becsületsértést egy pelyhesállú nemesifjonc s így természetes, hogy a hazában mindenki úgy törekedett fölfelé szívódní, hogy nemessé legyen, mert csak ott kezdődik az ember. A parasztságból tehát tekintélyes számú ifjú tódult a deák iskolákba. Minden felekezet tantermeiben bőven akad étkezésnél felszolgáló kredenciális diák, vagy úrfiak melletti szolgadiák, akiknek minden vágya kegyelemkenyéren áttengődni a koldus esztendőket. Nagyrészüik pap lett s a talár már önmagában biztosította az értelmiségi osztályhoz tartozást. A kevésbbé szerencsések mentek tanárnak, vagy sebésznek, a legélelmesebbek pedig prókátor-

nak.³ Ezek a pályák, amelyekből később a városokban nyüzsgő honoráciorok rendje alakult ki, nem biztosították a nemesi osztályhoz tartozást, de amolyan átmeneti függvényei voltak. Az iparos és kereskedő pálya, amely pedig a dolgok logikus természetére szerint közvetlen útja szokott lenni a társadalmi fölszívódásnak, náluk nem volt az, mert rendi viszonyok között nem is lehetett az őstermelő réteg kiváltságjainak vágyott célja.

A kolduló diákév, háttérben a távoli jobblét ígéretével mindig elviselhetőbb kezdet volt, mint az eldurvult légkörű céhbeli inaskodás. A céh él, főleg túlkapásai-ban, s e kiöregedő intézmény kebeléből nem rajzik ki semmi olyan gondolat, amely a szakműveltség intézményes fejlesztésével törekedett volna a fejlődő töke-gazdálkodás ipari igényeivel lépést tartani. A céh már a nemzeti állam előtt létezett. Amennyire államon felüli volt a céh szervezete, ugyanoly nemzetközi a romlása is s magyar földön teljesen azokban a fokokban zökken lefelé, mint Angliában vagy Németországban. Egészségtelen volt a nevelők és neveltek arány-száma. 1772-ben 13,934 mester csak 12,516 segédet és 4671 inast képzett tovább, holott az ekkor nekilendülő gyáripár sokkal több szakmunkást igényelt. Ez volt az az idő, amikor az államok Colbert példájára képzett iparosok átcsábításával törekedtek pótolni a szakmunkáshiányt. Minálunk azonban csak egyoldalúlag hatott a merkantil politikának ez a sarkalatos elve. Bécsben nagyon vigyáz-tak arra, hogy Magyarországra ne telepedhessenek olyan ipari munkások, akik esetleg versenygyárak megalapításában segédkezhetnek és akiktől az itteni iparosság gyári technikát, műhelyfogásokat tanulhat el. Vámpolitikájukkal tel-jes mértékben keresztülvitték, hogy Magyarország csak nyersanyagot termel-jen az iparosodó Ausztria számára. Megtűrték néhány kelme-festéssel kapcsolt, durva posztót előállító kis gyárat, Versecen, Temesvárott a Óbudán néhány selyemszövőt, Szegeden és Debrecenben sziksóból főzött szappant, néhány bor-égető és pokróccsapó nagy ebb telepet, szóval csupa olyan ipart, amely az osztrák-nak versenyt nem okozott. De óras nem volt egész Szabolcs és Árva megyében, finomabb bútort és cipőt Bécsből kellett hozatni, mert itthon nem tudtak készí-teni. Itt veszi kezdetét a gyarmatpolitika borzasztó következménye, amely Kossuth idejében az iparoktatást egyszerre kirobbanóan indította meg: *hogy maga a közönség becsüli le saját tudatlan iparosait és szokványosan mindent Bécsből vásárol.*

Szakoktatással emelni versenyképessé a színvonalat, ez senkinek sem juthatott eszébe, mikor a természetes saját fogyasztópiacot mesterséges gátakkal terelték Bécsbe. Hasonló béklyók nyűgözték a magyar kereskedelmet. Tökéletes gyarmati elszigeteltségünkben kicsik a szakismeretigények. Még a nagyobb lát-körű kereskedőcéhek is megalégesznek a bolt gyakorlati képzésének változatlan állapotával. Kézenfekvő, hogyha az érdekeltség nem követel saját céljaihoz mért oktatást, akkor a kormány se állít a polgárságnak se ipari, se polgári iskolákat. Több királyi rendelet hangoztatja a XVIII. századon keresztül, hogy a boltos-inasokat szakbavágóan kell foglalkoztatni s csak az szabadulhasson föl, aki 3—4 évig tanonckodott. De ennél többet, külön szakvizsgát csak a könyvkereskedőktől követelnek hat évi inaskodás után 1772 óta.⁴

Külön iskolák híján a meglévő iskolákba szűrődik be a külvilágból valamelyes merkantil szellem. A kegyesrendiek kimagasló szerepét, ezen a téren már láttuk. De vannak nyomok a debreceni református iskolából is. Itten a nyugatot járt Maróthi György adott ki 1743-ban *egy* nevezetes könyvet: «Arithmetica, vagy számvetésnek mestersége, melyet írt és közönséges haszonra főképpen a Magyar

Országban előfordulható dolgokra alkalmaztatván ki adott». Maróthi hihetőleg tanította is, amit megírt. Ez pedig tekintélyes részben kereskedelmi számtan. Sok gyakorlati példával, mértékek és pénznemek ismertetésével bizonyítja, hogy a «kalmári számvetést» nem lehet a Bibliából vett példákkal tanítani. A pozsonyi evangélikus lyceum tanári kara is megállapodik 1752-ben, hogy a számtant ezentúl a kereskedelemre és gazdaságra való alkalmazásban fogják tanítani. Tersztyánszky, a Ratio Educationis társszerzője, már ilyen oktatásban részesült. Vácott a szegény nemesifjak kollégiumában 1762-ben szerepel az építészet. Pozsony mint a legnyugatibb magyar művelődési központ, a legnagyobb mértékben fülel, az új szükségletek kopogtatására. Itt működik Bél Mátyás, aki beutazta az országot és úgy írta meg földrajzkönyvét, hogy teletűzdelte felvilágosult tanácsokkal. Megállapította az egyes vidékek népességének életfeltételeit és rámutatott miben élnek okatlanul, hogyan élhetnének észszerűbben. Pozsonyban jelenik meg 1780-tól kezdve Patzkó Ferenc Ágoston és Ráth Mátyás Magyar Hírmondója. Ez az újság vág később úttá szélesedő ösvényt a magyar nép gazdasági művelésében, amikor híreket hoz a búzaárakról, cikkeket az elmaradt viszonyokról s vitát rendez a marha istállózásáról.⁵ Volt már neki német mintája, a Tersztyánszky Dániel szerkesztésében 1771—1779 Bécsben megjelenő «Allergnädigst privilegierte Anzeigen», amely kimondottan az «alattvalók nevelése» céljából hoz gazdasági állapotrajzokat és új osztrák gyárakról részletes ismertetést. De német volt és a magyar közönségen ezért nem sokat nevelhetett, bár Mária Terézia ingyen osztatta ki példányait a gimnáziumokban. Pozsonyban nyílt meg 1775-ben a bécsi mintára szervezett normális iskola. Az első magyar tanítóképzőben Weiss Lipót kegyesrendi szerzetes elméleti s gyakorlati mértant és polgári építészetet oktat. Pozsonyban erős a németajkú polgárság és az evangélikus egyházközséggel 1785-ben megszervezteti az első hazai polgári iskolát, amely német anyanyelven tanít a polgárság gyakorlati igényeinek megfelelően reális tárgyakat. A következő évtizedben Sopron, Lőcse és Késmárk németajkú evangélikus lakossága hamar követte a pozsonyi példát.

De felbukkannak közgazdasági tárgyak az ország más részén is. A tallósi árvaházban a polgári építészet, gazdaságtan és különösen a földművelés körébe vágó ismereteken kívül többszöri kudarc és ráfizetés dacára erősen szorgalmazzák a selyemtenyésztés tanítását. Balassa gróf főigazgató még a Fischer-céggel is szerződést köt, hogy két olasz családot telepítsen Tallósra. Ezek tanítják az árvákat eperfák ültetésére, selyemhernyók gondozására, sőt a gubók legombolyítására is. 1778-ban külön épületet emelnek állami pénzből a selyemtenyésztés céljaira.⁶ Ugyanebben az évben nyílik meg Budán az első rajziskola a normális iskolával kapcsolatban. Követi a többi. Győrött Schindler József tanítványa Révai Miklós tölti be 1780—96 lelkes iparoktatói szerepét. A győri schola graphidis «a nemzeti iskolával összeköttetvén, a jó ízlés gyarapítására, a kézi mesterségek tökéletesítésükre és a hazabeli kereskedelem virágoztatására rendeltett».⁷ Révaitól tanult rajzolni Gróf Széchenyi István is. A másik nagynevű kegyesrendi, Simái Kristóf valamivel később Körmöcbányán működött mint rajztanár. Pesten 1788-ban Pethő Jakab iskolainspektor előterjesztésére szövő-fonó iskola nyílik.

Még lehetne szaporítani az adatokat s a neveléstörténeti kutatás főleg a rajziskolák múltjából föl fog tárnai még sokat. Ezek a nyomok rendszertelen keveredésben mutatják a mezőgazdaságot, ipart és kereskedelmet, a deákoktatásba beszűrődő, de hozzá jellegénél fogva nem hasonló közgazdasági anyagot. Egy

jegecesedési pontjuk mégis van ezeknek a kísérleteknek: *a hódító merkantil szellem*, ami elől nem lehet kitérni. Örök kár, hogy a polgári réteg oly vékony és jognélküli volt, s ami volt is, jórészt németajkú. Így a nemesi világ és iskolája mellett nem tudta még erősebb lendülettel kezdeményezni és fölfeljeszteni a saját testéből nőtt iskolarendszert oly időkből, mikor a világ haladása hovatovább a polgárság szekeréhez kapcsolódott.

Emlékezzünk rá, hogy a merkantilizmus súlypontja a *nemesérchalmazás*. Spanyolország újvilági aranykincsének példájából kiindulva, ennek a rendszernek úgy elméleti hívei, mint gyakorló miniszterei azt hirdették, hogy a nemesércben rejlik az állam jóléte. Aranyat-ezüstöt kell gyűjteni, termelni, ügyes kereskedelmi politikával az államba csalogatni. De a nemesérc lett a merkantil-rendszer achillessarka is. Bajta csúszott el és omlott össze, mikor a gazdasági élet kitalálta a pénzpótlóeszközöket és kifejlesztette a hitelgazdálkodást. Féltekenyen vigyáztak az európai államok érckészletükre és a monarchiának gyarmatai nem lévén, nem sok reménye lehetett arra, hogy külkereskedelemmel sikerül néki arany- és ezüstpénzt felhalmoznia. Szerencsére azonban voltak a monarchiának testéhez nőtt gyarmatában Magyarországon gazdag ércbányák, amelyeknek teljes igazgatását már régesrég kivették a magyar állam felségjoga köréből és közvetlen a bécsi kamarához utalták. Mint a kevésszámú európai hódító tengerentúli gyarmatának színes néparadatában, olyan külön kolóniát képezett a bányavárosok német polgársága a magyar nemzet testében. Koppant érdekes megfigyelést tehet az, aki napjainkban végigjárja a selmeci bányamúzeum képtárát, amelyet a cseh megszállás érintetlenül hagyott. Ott függenek sorban a főkamagrófok, parókás, borotváltarcú, bársonykabátos képei, de ebben a zsiros állásban a kiegyezés utáni első bányaigazgatóig még véletlenül sem találunk egyetlen magyar nevet vagy arcot sem. A sok osztrák és csehnémet tekintet élő illusztrációja annak a panasznak, amelyet az 1790-ben Pannóniai Fénikszeben eszmélő Decsi Sámuel így öntött szavakba: «Hét, sőt talán többezer idegen eszi a magyar kenyeret, mi közülünk pedig hetet sem lehetne mutatni, akik hazánkon kívül volnának hivatalosan».

Ezt a gyarmati különállást nagyraon alátámasztotta a bányászat természete. Hideg hegyek nehezen megközelíthető völgyeiben él a bányász nép és folytatja a, nap jórésztében föld alá bújva veritékes küzdelmét a kőzetek világával, a föld felett a zúzók ropogó zakatolásában, hogy elhódítsa a természettől kincseit. „A bányászok lelke és társadalma külön fejlődik. Alig érintkezve a világgal nyomtalanul zajlanak le közöttük a sorsdöntő történeti események, a bányász éli a magateremtette jövedelmét belül a saját külön életét. Sem a hűbériség, sem a polgári rend uralma nem tudta áthatni a bányászvilágot. Csak külsőségekben alkalmazkodott ez a kicsi társadalom a környező nagyhoz, csak akkor érintkezett vele, mikor kiiszapolt és kiolvasztott ércét szükségleti cikkek ellenében átcsérélte.

A merkantil állam jövedelemigényével együtt hirtelen fölfokozódik a bányaművelés fontossága. Meg is van a fejlesztési lehetőség, mert a természettudományok és a matematika haladása olyan, eszközöket adott a bányászatnak, amelyekkel teljesen ki tudta szorítani a régi kézi mesterséget. Hatalmas és ágazatos bányatudomány fejlődik, mint alkalmazott természettudomány, amelynek külön didaktikája van és amelynek művelői a merkantil-államnak legértékesebb, legjobban dédelgetett tisztviselői. A bányatiszti kart Bécs ki nem adja kezéből.

Olyan szorosan fűzi magához, akár a haditanácsot. Az arany a vas mellett az állam nagyságának másik fegyvere.

Még III. Károly alatt 1735-ben dolgoztak ki részletes tervet, hogy a tudományos bányászat előmozdítására Selmecen bányaiskolát létesítenek. Addig begyakorlás útján folyt az iskolázás. Segélydíjas ifjak működtek a bányatisztek mellett, hogy műszaki jártasságot szerezzenek. Voltak kezdetlegesebb bányaiskolák Szomolnokon és a Bánságban, de működésük nem szolgálta a többtermelés célját. Így Mária Terézia örömmel ragadta meg Peittner tiszti lajstromozó akadémiaalapítási eszméjét, melyet 1761-ben az udvari kamarához benyújtott tervezetében fejtett ki.⁸ Már 1763. június 13-án tudatja a es. kir. kamara a bányahatóságokkal, hogy *Jacquin Miklós Jakab* bányatanácsost nevezte ki a királynő évi 2000 forint fizetéssel Selmecre a vegytan és gyakorlati bányaművelés tanárává. Jacquin Amerikát járt európai hírű tudós volt. Nehezen tudott egy kisebb ásványgyűjteményt és vegytani szertárat összehozni, de *egj* év múlva mégis megkezdhetette előadásait. 1769-ben azonban már elcserélte selmeci állását a bécsi egyetem növénytani és vegytani tanszékéért.

Utóda *Scopoli János* lett, aki 1771-ben már kiiryomatja ásványtani vezér-fonalát. Közben 1765-ben a bányaiskola a mechanikát és hidraulikát is felölelő matematikai tanszékkel bővül, amelyet *Boda Miklós* jezsuitával töltenek be. A kincstár jövedelmét állandóan fokozni kellett és ez a gazdasági szükséglet más tanintézetnél nem tapasztalható lendülettel fejlesztette a selmeci bányaiskolát. A szakképzés fokozásának gazdasági indítéka itt a legtisztábban jelentkezik. Míg más téren ez az okozati összefüggés közvetett és tekervényes, itt közvetlen: a nevelés a népesedő, pénzgazdálkodásra áttérő társadalom szolgai függvénye.

Nowohradsky Kollo wrath Ferenc gróf bányakamarai elnök 1770. márc. 16-án terjeszti a királynő elé azt a tervezetet, hogy a selmeci bányaiskolát akadémiává fejlesszék. A királynő gyorsan elfogadja, de kívánja az erdészet bekapcsolását is. Ekkor kapja az intézet harmadik tanszékét, a bányaművelést, amelyet *Delius Traugott Kristóf* majd másfél év múlva a már ismert Peittner Tádé tölt be. Az új szervezeti szabályzat 1. matematika-physicai, 2. ásványtan és fémkohászati, 3. bányaműveléstani osztályt szervez. Három tanár működik, a bányamértant és rajzot egy segédtanár oktatja. De a tanárok pár évi működés után mind magasabb állásokba távoznak. Ezt a zavart jótékonyan egyenlítette ki, hogy a növendékek nagy része bányatisztek filozófiát végzett ösztöndíjas gyermeke, akiket ideutaltak a monarchia minden bányavidékéről. Így hamar elterjed az iskola jó híre, úgyhogy önköltséges fiatalemberek is jönnek Németországból, sőt az északi államokból is. 1775-ben 60 hallgató van. *Csak magyar nincs!* Annak az országnak fiai, amely testében hordozta ezt az iskolát és ontotta ércét az össz-monarchia javára, a német tannyelv miatt távolmaradnak. Pedig a fényes előjutást ígérő bányatiszti pálya volt az első közgazdasági működési kör, amelyhez az agrár-jogász, hűbéri gondolkodású nemesség kedvet kapott. Ausztriában divattá lett, hogy fiatal főnemesek a jog után egy-két évre Selmecre mennek. Nagyon jól lehetett értékesíteni a bányakadémián tanultakat az állami szolgálatban.

Ez a három éves tanterv roppant gazdag volt, az állandóan gyakorlattal kapcsolódó oktatás pedig eszményien szakszerű. Az első évben az ércék, érmék és ötvözetek színsúlyát tanulták a számtanban, a háromszögtanig haladtak a mér-tanban s az alapműveleteket végezték el az algebrában. Természetanban sorra került a teljes mechanika s az elemi fénytán. Erre az alapvetésre épített a máso-

dik év bányászati földtana fémtartalomvizsgálattal, sófőzéssel s kristályosítással, ércpörköléssel, olvasztással és elválasztással, rézcsurgatással. A harmadik évfolyam anyaga a hegyszerkezet vizsgálata körül csoportosult. Tellérek, szintezés, keresztszövet, bányavizek, bányamértani eszközök használata, bányanyítás, folyosók, vajatok, robbantás és csákánymunka, ércszállítás ló- vagy vízierővel a gazdag munkaterv kiemelkedő pontjai. Kéthetenként volt bányalátogatás gaj a korlati mérésekkel, mindegyik évfolyamban sokat rajzoltak és állandóan segédkeztek a különböző bánya- és kohómunkáknál. Félévenként volt vizsga a főbányagróf jelenlétében. Gyorsan gyarapodott a könyvtár és felszerelés is.⁹

A híres regényes selmeci akadémikus élet is most veszi kezdetét. A messziről ideseregülő, saját költséges, aranyifjú főnemeseknek telt mindenre. Magánházakban laktak s az akadémia vezetősége panaszkodik is, hogy fegyelmehetetlenek. Meg kellene szerezni a jezsuiták székházát és internátusba szorítani őket. Ez a szándék nem került kivitelre. Selmec bányaifjúsága még sokáig a magyar élet- és sorsközösségen kívül élte a maga külön, vidám életét, bár van egy érdekes adatunk arra is, hogy az osztrák példa hatott s a magyar nemesség felébredő gazdasági érdeklődése elsőt a bányakincsek felé villan.¹⁰

6. Egyetlen egyetemünk.

Szívós hagyományoszeretet jellemez minden ősrégi intézményt. Erejük: változhatatlanságuk. Bár a nagyszombati magyar egyetem csak Pázmány újkori alapítása, de a középkor legmélyére visszanyúló az az európaszerre egyöntetű szabványos alapszerkezet, amely néki mintául szolgált. Amíg a hűbéri világrend főnnáll, addig a közoktatás csúcsa, az egyetem is teljes összhangban az étellel szolgálja a társadalom művelődési igényeit. Az iskolázás egyensúlyában mindenütt akkor támad zavar, mikor az állam kiveszi az egyház kezéből, politikummá teszi és olyan új szempontokat erőszakol belé, amelyek természetüknél fogva nem találhatják meg helyöket a tudós világ légkörében. Rendíthetetlen alapelvvé gyökerezett a tudomány öncélúsága és nem tűrt gyakorlati vagy hasznosságai árnyalatot. Már a tiszta természettudományok is nehezen voltak képesek a hittudomány és a jog mellett egyenjogúságukat kivívni, az alkalmazott fiatal tudományok mint építészet, géptan, gazdaságtan pedig éppen nem számíthattak arra, hogy évezredes múltú művelődéságotokkal egy vonalba kerüljenek.

De van is egy igen mélyenfekvő ok, amely a két művelődési irány egymásmellettiségét kizárja. A szellemtudományok köré csatlakozó ismeretszoport fejlődésének fő hajtóereje az egyén magába merülő, a világ zavaró képzeteit magáról lehántó szemlélődése. Mélyen szánt a gondolat ekéje és nehezen zökken ki a vont barázdából. Ezzel szemben az alkalmazott tudományok mozgása felszínesebb. Nem esküdhethetnek egy ma cáfolhatatlannak mutatkozó dogmára, mert holnap új fölfedezés jöhet és mindent fölborít. Amit a szellemtudomány alárendelt jelentőségűnek tart, az alkalmazást, az a gazdasági és technikai tudományok éltetője. Napminap feladatokat tár eléjük a gyakorlat és tőlük várja tudományos alapon a megoldást. Láttuk a francia műszaki főiskolák keletkezésénél, hogy a merkantil állam nem is kísérletezik a régi egyetemmel, hanem teljesen új és független szakoktatás teremtésével állítja céljai szolgálatába a nevelést. A franciák legkorábban ismerték fel, hogy a technikai tudományok művelésére az «univerzitások nem alkalmasak».¹

Nem így történt Magyarországon. Hazánk hűbéri társadalmában sokkal erőtlenebb és öntudatlanabb volt a merkantil réteg, semhogy saját főiskolát igényelt volna. Az egyetlen értelmiségi osztályt, az iskolázott nemességet pedig csak külföldre vetődött, vagy Bécsbe került, nyíltabb szemű egyedeiben érintette meg a közgazdasági gondolkodás fuvalma. Idehaza folyt a művelődés a régi vágányokon: grammatikai iskola után gimnázium, majd filozófiai tanfolyam és jogi akadémia, mert bármennyire szakismeret mai nézőpontból a jogtudomány, akkor általános műveltségi kellék volt és elmaradhatatlanul tetőzte be az úri nevelést. De csupán a nagyvagyonú nemességnél maradt a jogi tudás általános műveltségi elem, mivel ez agrárjövedelméből bőségesen megélt.

Egész sajtáságosan idegződött be a magyar birtokosság tudatába, hogy a jószágkezeléshez nem vegytan, gazdaságtan vagy növénytan kell, hanem jogtudomány. Feltártuk azonban, hogy ennek a különös ellenmondásnak megvan a magyarázata olyan időkben, amikor a társadalom elodázhatatlanul polgárosodni kezd és a birtok hűbéri keretek között való megtartása jogászai védelemre szorul. Itt tulajdon fontosabb, mint a kezelés, jövedelmeztetés módja. Túlteng a mennyiség a minőség rovására és a birtokosság nemhogy bizalmatlan a földtől eltérő vagyoni formák iránt, hanem egyáltalán nem képes fölfogni, hogy a kihasználatlan, holt, értékesíthetetlen és merev földvagyon tömbön kívül léteznek a pénzgazdálkodás idején mozgó, rugékony és sokkalta nagyobb jólétet biztosító járadékformák is. A közép- és kurtanemesség pedig, mely földjéből megélni nem tudott, kenyérkeresetet csinált a jogvégzettség diplomájából. Magyarországon külön művészetté fejlődött a pörök, főképp a birtokpörök csúrése-csavarása, nemzedékekre való elnyújtása és egymást falta a sok éhező prókátor. Kötött, hűbéri tulajdonjog mellett könnyebb volt a vagyon egyedül lehetséges formáját, a földbirtokot *elperléssel* megszerezni, mint *többtermeléssel*.

Előkészített azonban a jogvégzettség a gazdálkodáson és ügyködésen kívül még egy harmadik pályára is, amely megfelelő összeköttetésekkel bíró és tehetséges nemeseknek ragyogó jövőt ígért: az államtisztviselői pályára. Tárgyunkhoz nagyon közelálló személy életén mutathatjuk be, hogy a XVIII. században a vagyonszerzésnek és társadalmi közmegebecsülésnek sokkal biztosabb útja a jogi művelődésre épített hivatali pálya, mint a független gazdasági vállalkozás. *Ürményi József*, az első magyar tanügyi kódex halhatatlan érdemű szerzője, a nagyszombati jezsuita gimnázium után Egerben és Bécsben magas jogászai műveltségre tett szert. Előkelő származása és lebilincselő fellépése megnyitja előtte a befolyásos, kormányzó, bécsi főúri társadalom szalonjait. Királyi ügyészi kinevezést kap és gyors egymásutánban lesz ítélmester, udvari kamarai tanácsos, majd tanügyi előadó a kancelláriában. A képességeivel kitűnő főtisztviselő itt már közel él a tűzhöz, a királyasszony kegyéhez. Bagyogó tehetséggel dolgozza bele magát idegen ügykörébe és oldja meg a reábízott feladatot. Bendet teremt egy teljesen zűrzavaros területen és beviszi a szervezkedő állam mindenható szempontjait a magyar tanügybe. Nincs kétség azonban aziránt, hogyha egy kiszámíthatatlan hivatali pálfordulat Ürményit nem a tanügy, hanem pl. kamarai ügyek, kikötőfejlesztés vagy külügyek vitelére sodorja át, tehetsége, feltétlen udvarhű érzelme és egyetemes irányú alkalmazkodóképessége ott is hasonlóképp maradandót alkotott volna. Amikor a Jézustársaságot feloszlatták és hatalmas vagyonának világi jogcímen odakerült alkatrésze vitathatóvá lett, ennek csak egy töredékét csatolja a királynő «kegyelemből» az újonnan szervezett tanulmányi alaphoz. A többire feléleszti a korona tulajdonjogát és újból eladatja, hogy a befolyó vételár is a

tanulmányi alapot gyarapítsa. Ez az eladás inkább burkolt ajándékozás, mert befolyásos főhivatalnokok bécsi és pozsonyi kormányzékai tanácsosok, a hét-személyes tábla bírái és táborkok folyamodnak birtokvételért. Szándékosan kicsi becson jutnak jól jövedelmező birtokokhoz Kollár Ádám, Tersztyánszky Dániel, aki a récei kúriát és Ürményi, aki az agárdi pusztát s a vaáli birtokot nyeri el a volt jezsuita vagyonból.

Ilyen társadalmi lehetőségek között kézenfekvő, hogy a nemesség jogi irányú nevelődése nem változik. Hiába kezdeményezne a kormány és hiába nyitna közgazdasági tanintézeteket, nem akadna beléjük diák. A későbbi idők szolgáltának rá bizonyosságot, hogy tanügyben rendszerint az az életképes, amit a társadalom maga kezdeményez, mert az ő közvetlen hiányérzete súgja meg, mi kell. Résztvételenség sorvaszt el minden rátukmált újítást, ami túlon túl megelőzi korát s aminek táplálására a társadalmi viszonyok még nem értek be. Ezért minálunk az ősi egyetem fogadja kebelébe az új jövevényeket és enged nekik a régi, klasszikus fényű tárgyak árnyékában másodrangú szerepet.² 1769-ben bécsi mintára tanszéket kap a természetrajz, tanára pedig utasítást, hogy azoknál a természeti tárgyaknál időzzék legtovább, melyek «az emberi vállalkozásokban» szerepelnek. Ásványtanban a bányaművelési vonatkozásokat kell keresni, növénytanban alkalmilag a gyárakra és kézműparra kell kitérni. 1773 óta, amikor a jézustársasági atyák kezéből kiveszik az egyetemet, még nagyobb teret nyer a természet-tudomány. Eddig el lehetett végezni egy év alatt, most már gazdasági és kereskedelmi vonatkozásaival együtt két évig kell hallgatni.

Külön érdeklődőknek tartottak előadásokat a mezei gazdaságtanból, a felsőbb matézis cím alá foglalt építészettől, geodéziából és hidrotechnikából, kísérleti természettanból és mechanikából. A bölcsészeti kar tanulmányi rendjében már csíráznak a mérnöki tudományok. Esterházi Eerenc kancellár Niczky Kristóf kir. biztoshoz írt 1777 ápr. 12-i levelében külön földmérői és vízépítészeti intézetet sürget. A Ratio Educationis is előírja, hogy a mennyiségtanban a vízműtanra és polgári építészetre is ki kell terjeszkedni (198. §), de külön tanszéket ez a két alkalmazott tudomány csak akkor kapott, mikor II. József 1782-ben a bölcsészeti kar kebelében felállítja az Institutum Geometrico-Hydrotechnikumot.³ így végre lett volna külön magyar műszaki főiskola egyetlen önálló tanszókkal, a gyakorlati mértannal, amelybe mindent belezsúfoltak. Gyér kezdet volt, mert évente átlag csak 17 mérnököt neveltek. Cseppek a sivatagban! Párhuzamosan 1777-től egész 1850-ig, a József-ipartanoda megnyitásáig a bölcsészeti karon ugyan, de tisztán mérnökök képzése számára működött még egy «mathesis sublimior adplicata» nevű tanszék, amelyen Trauenbergi Rausch Ferenc pápai prototárus, a mérnöki intézet vezetője, szintén gyakorlati mértant adott elő.

1784-ben, amikor az egyetemet Budáról Pestre helyezik át, a mérnöki intézet a ferencesek zárdájában kap hajlékot. Tanterve is végleges formát öltött és 1850-ig rajta semmit nem korszerűsítve bocsátja ki a mérnököket. Hat kötelező tárgya a gyakorlati matematika (építészet és vízmű), térképrajzolás, felsőbb matematika, gyakorlati mértan, mezőgazdaságtan és mechanika mellett a fővárosban akkor létező gyárakat is látogatták és bölcsészkarri segédekkel előadták a gyár- és géprajzolás is. A tanítás télen elméletileg, nyáron gyakorlatilag is folyt, de a tisztán elméleti bölcsészeti karral való kapcsolat nagyon károsan nyomta rá bélyegét a gyakorlati igényű új szakoktatásra. Vezérfonalul engedélyezett művek nyomán túltengő elméleti alapon adtak elő a tanárok, a hallgatók pedig túlterhelő munkával körmölt jegyzethalmazatból készültek elő szigorla-

taikra. A dékán, az érdekelt tanárok s gyakorló hites mérnökök vagy a hajózási igazgatóság egy tagjának jelenlétében folyt le a szigorlat, amit csak egyszer lehetett ismételni.

Azonnal kitűnik a mérnöki intézet tantervéből s szigorlati anyagából, hogy gyakorlatilag hiányos elbocsátású műszaki embereket képzett. Még egy érdekes megállapítást tehetünk. Tiszta agrárországunk műszaki igényei csak a földdel kapcsolódó mérnököket kívánják: földmérés, határpörök és viták, úrbéri telkek kitagosítása, csereberéje egyrészt, mocsarak lecsapolása, csatornák húzása, ármentesítés másrészt. Innen magyarázható, hogy az építészet sokkal kevesebb helyet kap a föld- és vízimérnökök képzése mellett. Gyáripar pedig nincs hazánkban s ezért a gépészmérnöki irány némi gyárlátogatásban és géprajzban ki is merül.

Bevonul az egyetemre a merkantil eszmekörnek egy másik ágazata is, az államgazdaságtan. Sonnenfels-zel a királynő három ösztöndíjast képeztet ki a nagyszombati egyetem számára és 1769-ben kinevezi közülök Weissengruber Antalt az újonnan felállított politico-cameralis tanszékre. Weissengruber azonban lovasbaleset következtében tanszékre alkalmatlan lett, leköszönt és a tokaji sóhivatalnál kapott állást. A magyarul is tudó Ehrenfels Pál, majd 1772-ben Gyurikovics Ferenc lett az új tudomány tanára, évi 800 forinttal. Noha a bölcsészeten működnek, hallgatóik túnyomólag jogászok. Mária Terézia 60—100 forintos ösztöndíjakkal is lelkesíti a hallgatót, hogy mentől nagyobb számban szívja magába Sonnenfels tanait az állam belső biztonságáról, a politia-ról. Benne tárgyalták a megélhetés módjainak gyarapítását, a kereskedelemtudományt s az állami bevételek legelőnyösebb kezelésével foglalkozó pénzügytant. Itt fejtették ki, hogy az állam főcélja az adózók népesedése, mert akkor többfelé oszlanak a terhek. Iparkodik a kereskedők magánhasznát az állam érdekeivel összeegyeztetni. Szaporítani kell a néppel együtt a szükségleteket is, mert így teremődik ipar és így sokszorozódnak a kereseti alkalmak. A fényűzés csak akkor káros, ha külföldről hozzák be cikkeit. Ellenkezőleg, a foglalkoztatás érdekében nekünk kell fokoznunk a kivitelt, a foglalkoztatás érdekében kell szétdarabolni a nagybirtokot és a foglalkoztatás érdekében kell támogatni azt az ipart, amelyik a legtöbb munkáskezet igényli.

Ilyen adagolásban kezdte a magyar nemesifjúság magába szívni a bomlasztó merkantil eszméket Werbőczy István hármaskönyvének ősi magyar közjogával egyidejűleg. Hogy logikailag, az ok és okozatiság ellenmondásokat kiselejtező szűrőjén ugyanabban az agyvelőben milyen eredménnyel rendeződött ez a két ellentét, arra a következő század felel.

Csodálkoznunk kellene azonban, ha oly kizárólag mezőgazdasági államban, mint hazánk volt a XVIII. században, a közgazdaságnak épp a mezőgazdasági része nem kapott volna polgárjogot. Kamerális és műszaki ismeretekre még ott volt Szempc és Selmec, mezőgazdaságot azonban Tessediken kívül e hazában senki más nem tanított. A kezdeményezés azonban nem alulról, hanem felülről indult meg. Sok németországi egyetem példája lebegett a Ratio Educationis szerkesztői előtt, amikor bevezették a bölcsészeti kar tantárgyai közé a theoria oeconomiae ruralis-t. 1779-ben, mikor átköltöztették Budára az egyetemet, be is töltötték az új tanszéket a Belyén, Baranya megyében született *Mitternburgi Mitterpacher Lajos* apáttal, aki Bécsben a Pázmány-intézet kormányzója volt, majd a Batthyányi hercegek nevelője, a bécsi Teréz-intézetben pedig már tekintélyt szerzett a mezőgazdaság tudományában. A magas kort elérte Mitterpacher

működése átnyúlik a reform időkbe, de már most kezdődik tanszékének változatos sorsa, hogy végül is elsorvadjon a bölcsészeti karban, ahol lényegénél fogva nem lehetett talaja. 1785-ben bécsi mintára visszaszorította a Helytartótanács a mezőgazdaságot és 1788-ig Mitterpacher csak természetrajzot és technológiát tanított. Ekkor véleményt kértek tőle, miképpen lehetne a papnövendékeket mezőgazdaságilag iskoláztatni?

Eddigi tudásunk szerint Tessedik az első, aki magyar földön rámutatott arra, hogy milyen óriási szerep nyílhat az egyház számára a népnevelés erkölcsi oldalán kívül a mezőgazdasági szakoktatásban. Ez a gondolat, hogy a nép között pásztorkodó alsópapságnak lelkieken kívül az anyagi kultúrában is apostolkodni kell, egyszerre benne mozog a levegőben s néhány év múlva már az országgyűlést is foglalkoztatja. Mitterpacher kidolgozza válaszáat. Szerinte az ötödéves hittudományi hallgatóknak kivétel nélkül hallgatni kell mezőgazdaságtant, mert az ország helyzetét a helyesen gazdálkodó lelkészek példája fogja megjavítani. A papnövendékeken kívül hasznos volna a mezőgazdaságtan még a másodéves jogászoknak és a mérnöki intézet növendékeinek.

A Helytartótanács magáévá teszi ezt az indítványt s évi 200 forint külön tiszteletdíj ellenében napi két órában egy év alatt adatja elő Mitterpacherrel a mezőgazdaságtan teljes anyagát. Mitterpacher a bécsi Beckmann technológiája nyomán tanít, de csakhamar ő maga ír nagyszámú latin tankönyvet, amire a következő fejezetben bőven visszatérünk. A mezőgazdasági technológián kívül előadta a teljes erdő- és szőlőművelést, ipari növények termelését mint a kenderét s lenét, a mezőgazdasági iparok közül pedig a bor- és ecetkészítést, a szesz- és selyemgyártást.

7. A Ratio Educationis.

Ideje, hogy ennek az időszaknak befejező évéhez 1790-hez közeledvén; összefoglaló áttekintést veszünk a már többször érintett *Ratio Educationisnak merkantil vonatkozásaira is*. A Ratio maga is összefoglaló jellegű s így benne tisztára szűrve, készen kapjuk, hogy mit szívott föl a nevelési köztudat a nagyot változott anyagi élet követelményeiből. Hogy az oktatás csúcánál az egyetemenél és az akadémiáknál maradjunk, hallgassuk meg, miképpen indokolja a CLXXVIII. §. a mezőgazdaság bevezetését:¹

«Fölösleges volna erről a tudományról magasztalást írni és sokféle hasznát és szelvében elterjedt előnyeit ajánlani. Bizonyára nem lesz az akadémikusok között egy sem, bárhova veti sorsa, aki nyilvánvaló kár nélkül ellehetne ugyancsak ennek ismerete nélkül, vagy akinek kiváló segítséget nem Ígérhetne majdan tanulmányozása. Valóban semmi sem felel meg annyira ennek a közóhajtásnak, minthogy minden vármegyében gazdasági iskola nyitassék és az ifjúság gondosan kiképeztessék ebben az oly nagyfontosságú tudományban, amely az emberi élet számos helyzetében és véletlen körülményeiben annyira szükséges.

A gazdálkodás lényege főképpen a természet hasznos terményeinek ügyes gondozásában rejlik. Szól ugyanis a földművelésről, a dohány-, komló-, szőlő-, rétművelésről, bányászatról, marhatenyésztésről, nevezetesen pedig az ökor-, ló-, juh- és méhtenyésztésről, valamint ezeknek gondozásáról és fenntartásáról.

Ezen tárgyhoz kapcsolandó kitérésképpen a városi gazdaság és kereskedelem, hogy egyúttal megtanulják az ifjak, miféle célokra és milyen alakban használatnak fel a földnek fáradsággal nyert terményei és némi tájékozást szerezzenek

az idevonatkozó mesterségekről, iparágakról, kézművességről és gyárakról. S valamint a természettan tanára ezeket a természetrajz kiegészítő részeiként fogja előadni, azonképpen a mennyiségtan tanára a mezőgazdaságnál alkalmazott részeket fogja a maga részéről tárgyalni.»

A nemzeti nevelés egész körének befejezése itt az akadémiákon a jogtudomány. (CXCVI. §.) Sonnenfels és Justus könyveit véve vezérfonálul a politika, kereskedelem és pénzügytan tárgycsoportjában meg kell világítani «hová és mely úton, mely cikkek vezethetők be a kereskedelmi forgalomba, miképp növelhető ez és tehető virágzóvá és élénkké. Ezen három tudomány jobb megértésére előbocsátandó a művészeteknek, mesterségeknek, kézműves műhelyeknek és gyáraknak ismerete mindjárt a jogi tanfolyam elején». (CLXXXV. §.) az egész két-éves jogi tanfolyamon naponként egy órát szenteltek ennek a tanulmánynak, ami a mai tudományos beosztásban közigazgatással erősen átszőtt közgazdasági politika nevet viselne.

A kereskedelem merkantil-elvekből folyó pártolása mellett átsuhan azonban a Ratio Educationis nevelésén a következő korszak fiziokrata nézeteinek előfuvalma is. Még tervezik a kinyomtatást megelőző, egymásból alakuló szövegezők kézírataiban a *mezőgazdaság* kötelező tanítását valamennyi királyi akadémián, sőt valamely szomszédos birtokból kihalású kísérleti gazdasággal akarják kapcsolni ezt a tanszéket. Lassanként mégis elolvad az a fiziokrata ízü terv az egymást követő kéziratokban és a kinyomtatott Ratio Educationisban már csak a merkantil elv irányítja a közoktatás gazdasági vonatkozásait. Tessedik egyetlen iskolájának példája még nem lehetett olyan nyomós, hogy a kereskedelem és ipar helyett hovatovább a mezőgazdaság felé forduló közgazdasági elmélet és politika elég hátvédet tudott volna nyújtani az első tervezetekben még nagyon hangsúlyozott mezőgazdasági szakoktatásnak. Ilyen átfogó és országos jelentőségű szabályzatba, mint a Ratio Educationis, csak olyan kipróbált vagy közkeletű reformok kerülhettek belé, amelyekről már szélteben visszhangzott a nyugati példák után haladó közvélemény. A mezőgazdaság tudományos művelésének országos szüksége pedig még nem érett be eléggé a köztudatban.

Így csak a bölcséleti tanfolyam két évében adták elő elméletileg a mennyiségtan, természettan és természetrajz keretébe elosztva. A CLXVII. §. előírja, hogy a természettant az akadémiákon «nem a gyógyszerészeti vegytanból vett módszerekkel» kell előadni, hanem a szerint a módszer szerint «amelynek a fölmívelésben, a különféle mesterségekben és bányászatban van gyakorlati haszna . . . , hogy ezáltal a közre háramló hasznok biztosítható legyen». Hasonlóképpen a természetrajzban is azon legyenek a tanárok, «hogy a tárgyak gazdasági hasznát és műszaki jelentésüket tanítványaikba oltsák, nevezetesen mikép kell a természet ezen kincseivel bánni és az emberi élet javára feldolgozni, *mert ennek a tudománynak e helyütt ez a főcélja*».

Mesgye a Ratio Educationis a lanyguló rendiség s az ébredő polgárosodás határterületén. Innen magyarázható, hogy úttörő elvei mellett a közoktatási intézményeit még a rendi társadalom testére szabja. Miután rámutat, hogy Magyarország társadalmá hét nemzetre és öt felekezetre tagolódik, még más alapon is felosztja országunkat, a hűbéri jog és a foglalkozások hibásan összekevert, elvileg egymást keresztező szempontjai szerint. Vannak *a)* parasztok és földművesek, *b)* mezővárosi lakosok, *c)* vidéki városok lakói, *d)* szabad kir. és bányavárosoknak különféle foglalkozást, mesterséget és sokféle kereskedést űző lakosai, *e)* különböző állami és kincstári tisztviselők, *f)* katonatisztek, *g)* külön-

féle hivatali teendőikkel elfoglalt nemesemberek, *h)* végre az egész papság a maga szerzetesrendjeivel.

Ezeknek az osztályoknak állít az állam iskolákat. A vezető rétegeknek szánt akadémiák mellett a gimnáziumokat előkészítő szerepükön kívül a városi lakoságnak szánja. Itt is előbukkan a merkantil alkatelem a művelődési anyagban. A bécsi reálkereskedelmi akadémia mintájára «az úgynevezett kettős könyvvitel (doppia) némi általános ismeretét» sajátítsák el a számtan és mennyiségtan elemei között, rendelkezik a CXXXVIII. §., és szükséges, hogy «abban a részben, mely a helyes vagyonkezelésről és háztartásról szól, alapos oktatást nyerhessenek a tanulók s oly segédeszközökkel fölszerelten lépjenek ki a gimnáziumból, melynek jövőendő életviszonyaikban igen nagy hasznát vehetik». Csakis az iparos-kereskedő polgári rend igényeit nézi, mikor a gimnáziumból kilépő ifjútól azt kívánja, hogy sok egyéb ismeret között «a számtan minden részében, különösen a gazdasági számadásokban ügyesnek és gyakorlottnak kell lennie». (CLXI. §.)

Egész különös zűrzavarát mutatja két egymást váltó művelődési korszak érintkező határterületének a *grammatikai iskolák* tárgybeosztása. Azon tárgyak közé, amelyek csak némely ifjoknak hasznosak, sorolja a *görögöt*, természeti és polgári jogot és *geometriát*. Az utóbbiban csak *közéleti* feladatokat tanítat. «A tanár módját fogja ejteni, hogy a földmérés módszereit nemcsak mennyi iségtanilag, hanem gyakorlatilag is és a megértésre alkalmas módon adja elő s minden feladatnak az alkalmazását is bőségesen bemutassa, vonatkozással a mindennapi élet viszonyaira, az iparra, kézművességre és az emberi társadalom egyéb segédeszközeire.» (CXXVIII. §.) Csak a közgazdasági gondolkodástól már érintett hűbéri világnézet időbeli találkozása érteti meg ezt a fogalmi képtelenséget, hogy a klasszikus jezsuita nevelés görögje és a polytechnikumok földmérési tudományának elemi gyakorlati mórtana a «némely ifjoknak hasznos» tárgyak csoportjában egymás mellé kerülhetett.

Viszont nagyon tisztaelvűen építi föl a természetrajzot és vezeti át az oktatás rendszerén következetesen. A grammatikai iskolában is gazdasági ennek a tárgynak színezete és célzata. Hasznossági elvnek nevezték azelőtt a neveléstörténések és Rousseauból meg a filantropista irányból vezették le. Ne feledjük azonban, hogy az indítékot csakis a gazdasági élet adhatta és az Emil szerzőjének sem nagyon jutott volna eszébe, ha saját korának nekipezsdülő és pénzgazdálkodásra átállítódó légköre nem sugalmazta volna a régi nevelési meg világnézeti értékek megbontását szinte minden lélekzetvétellel. Így a Ratio szerzőinek sem csak a külföldi közoktatás szervezeti mintái vagy a felvilágosodás bölcséleti áramlatai lehettek ihletői, hanem az a pénzgazdasági légkör is, amit filológiai módszerek forráskutatásával lehetetlen kielemezni, de ami nap mi nap átjárta gondolkodásukat, mégha nem is tudatosodott sohasem.

Ezért kívánják a grammatikai iskolák állattanában azon honi állatok különös ismertetését, «melyeknek elterjedése az országban és haszna a földművelésnél s a mezőgazdaság és kereskedelem egyéb terén általános.» Ugyanígy a második esztendő növénytanában azon növények haszna és természete lesz a tanítás tárgya, «melyeknek ismerete a gazdálkodásban s az ember életében előforduló egyéb hasznos foglalkozásokban nagyon szükséges. Ilyenek a különböző gabonafélék, hüvelyes vetemények, zöldség és takarmányfélék, épp így a dohány, kender, len, répa stb., főleg pedig a szőlő, a gyümölcs és erdei fák, amelyek között különösen a hazai növényekre kell majd figyelmet fordítanunk». Az ásvány-

országból is elsősorban a gazdaságilag értékes ásványok, főleg a hazai só, szén és ércek jönnek tekintetbe.

Nem volna töretlen a Ratio tárgyainak tömegében bujkáló merkantil gazdasági vonalvezetés, ha a kisebb városi és falusi *népiskolákban* nem bukkanna újból felszínre. A számtan szabályai «a házkörülű gazdálkodásra és az illető helyen űzött különféle mesterségekre úgy alkalmazandók, hogy az elemi számtani műveletek gyakorlására a mindennapi élet tapasztalatai és szükségletei szolgáljanak alapul» a kisebb városokban, a nagyobbakban pedig úgy kell számoltatni, hogy a növendékek a műveleteket «mindazon esetekre, melyek a kereskedelemben és üzleti életben s a fontosabb kézműiparban még a legnagyobb városokban is előfordulnak, alkalmazni tudják». (XCI. és XCIV. §.) Hasonló közeli alkalmazást kíván a falusi iskolákban, de a mezőgazdálkodásra (LXXXVIII. §.).

Annyira hangsúlyozza a mesterségeknek és tudományoknak a *«lakosok osztályaihoz»* mért alkalmazását, hogy helyenként teljesen elfelejti az alsófokú iskola második hivatását: előkészítő szerepét a magasabb tudományokra és az elemi iskola tananyagát nem felsőbb tanulmányokhoz vezető lépcsőnek, ráépítésre váró alapnak tekinti, hanem kizárólag a kenyérkereső élet mindennapi gyakorlatának kiegészítésére szánja. Azt a gazdálkodást akarja kiszélesíteni, tudatosítani, amit a nép ösztönösen, e nagy hagyományból már úgy is tud. Azokat a készségeket alakítsuk ki a nép fiaiban, írja a 4. §. bevezető fejtegetése, «amelyek elsősorban az alázatos és igazi keresztény kötelességeinek teljesítésére vonatkoznak; továbbá azokat, melyek az ilyen növendékek életpályájának feladatát, teszik, amennyiben felnőtt korukban vagy *földművelők*, vagy *mesteremberek*, vagy családfők, vagy végre az emberi társadalom más tagjaivá lesznek». Így ölelkezik a Ratio Educationisban az egyházi kezekből csak az imént állami célok szolgálatába átragadott köznevelésnek régi valláserkölcsei magva a pályára nevelést közvetlenül szolgáló szakszerűség saját igényével.

Nyílt kapukat döngetnénk, ha az elmondottakon kívül még fejtegetni akarunk azt a korszakos jelentőséget, amely a Rationak a barokkori humanisztikus skolasztikával szakító és a felvilágosodás hasznos, gyakorlatias művelődéskörébe átevező szerepében rejlik. Neves pedagógusaink ezt, a Ratio szövegéből közvetlenül adódó szándékos szakítást a múlttal, saját szavaikra átszövegezett értékelő méltatásokban már ismételtlen és oly bőven kifejtették, hogy szinte közhellyé vált a magyar nevelés történetében. De a külföldi iskolázással és a felvilágosodás gondolkodásával kibogozott kapcsolatok mellett eddig ritkán esett szó a *gazdaságtörténet merkantil fordulatának a hatásáról*, ami a Ratio saját szavaival bizonyítható,, ha vonatkozó részeit önként adódó sorrendjükben, minden célzatos beállítás vagy hozzáfűzött magyarázat nélkül, egyszerűen csak idézzük.

Napvilágot látott többéves vajúdas után a nevelés nagy törvénykönyve 1777-ben és most már az volt a feladat, hogy az íróasztal melletti terveket át-sajtolják az életbe is. 1778. május 1—13. tartó budai értekezletükön már a nemzeti iskolák felügyelői foglalják össze a *Projectum Budense*² jegyzőkönyveiben azokat a pótlásokat, melyekkel népiskolai vonatkozásban a Ratiót ki kellett egészíteni. Szentésítés híján is sokáig használják ezt a vezérfonalat, mely a Ratio-szemléletében részletesen taglalja a tantárgyakat, de már változtat is, amennyiben a nemzeti főiskolákban az ú. n. topográfiát iktatja a hazai földrajz helyébe. Nem más ez, mint leíró gazdaság: földrajz, az ipari és kereskedelmi állapotok pontos felsorolásával. A protestánsok ellenkezése a Ratio gazdasági nevelési újításait

nem érintette, sőt ők maguk emelték ki a reális tárgyak gyakorlati hasznát s a jövőendő gazdák alaposabb képzését.

Bövid ideig hatott a gyakorlatban a közgazdasági tárgyak beszűremkedése az általános művelődésbe. Bár a Ratio Educationis magyar területen 1806-ig a második Ratioig érvényben volt, a közben Erdélyre kiszabott 1781-i *Norma Regia* már előrevetette az új, visszakozó felfogás árnyékát. II. József alig négy év múlva visszakanyarodik ezzel a rendeletével ahhoz a régebbi felfogáshoz, hogy a közművelődés nem tolóthat el szakirányba, hanem a felsőbb tanulmányokra kell előkészítenie.³ Csak a számtan marad meg a reális tárgyak tömegéből. A természet dolgait akkor tárgyalja a tanár, amikor a latin szerzők olvastatása közben alkalmilag ezek tartalmához kapcsolhatja. Nagyon határozottan fejez ki a császár parancsa egy máig is újból kísérő felfogást, amely ha egészen végiggondoljuk, szöges ellentétben áll a polgárosodás elvével. A tehetségtelenek menjenek — úgymond — iparra és kereskedelemre. Ott hasznos polgárok lehetnek, de a latin iskolába ne vegyék föl őket, mert ez elitképző tanintézet s szűrőként kell visszatartania a hivatalkereső értelmi túlermelést. Itt bukkan fel történelmileg először az a máig már egészen kiforrott és mérhetetlenül káros irányzat, amely minden szép szavakkal simogató vállveregetés dacára, gyakorlati intézkedéseiben mégis alacsonyabbrendűségi fokokat különböztet meg, egyik pályát a másik tehermentesítésére, egyik tanintézetet pedig a másik szennyvízvezető csatornájának használja föl. Hogy mennyire a rendiség szellemében fogant ez a történelmileg tovahúzó, csakis európai talajon életképes felfogás, mennyire a birtokon belülieknek a gazdasági tehetségükkel érvényesülő self made men-ektől rettegő önvédelmi gögje lüktet benne a *Norma Regia* óta mindmáig, annak kifejtése nagyon elkanyarítana tárgyunktól.

Magyarországon egyenlőre a Ratiót hajtják végre és ennek szellemében szaporítják a rajziskolákat meg a vasárnapi iskolákat. 1783-ban egy udvari rendelet kötelezi a nemzeti iskolákat vasárnapi rajzosztályok felállítására, amelyet az inasok kötelezően látogatnak, 1786-ban pedig azt rendeli el a Helytartótanács Bárány Prónay Gábor pozsonyi tankerületi főigazgató javaslatára, hogy olyan városokban, ahol rajziskola működik, az inasok ennek egyévi látogatása nélkül fel nem szabadulhatnak.⁴ Csákányütés ez is a bomló céh szerkezetén, amely mint láttuk, eddig külső beleszólás nélkül maga intézte a saját nevelését.

Nagyban támogatták a Ratio szándékait és népszerűsítették a közgazdasági művelődést az új tankönyvek. A Ratio előtt Tessedik írásain kívül csak néhány mű terjesztette a több gyapjút és jobb dohányt termelő ismereteket, így az 1774-ben lefordított «Ausztriai paraszt ifjúságot a jól rendelt mezei gazdálkodásra oktató kézi könyvecske». Minden irodalom érettebb társadalmak hasonló tárgykörű termékeinek fordításával kezdődik és ahogy Sylvester János bibliafordításával a régi, Bessenyei meg Dugonics magyarításával az új magyar szépirodalom indul meg, úgy veszi kezdetét *ifjabb Szilágyi Sámuel* fenti fordításával a magyar mezőgazdasági szakirodalom. Ha pusztán fordítás volna, akkor nem méltatnánk különösebb figyelemre. Szilágyi azonban hosszú előszavában a *saját* fejtegetéseivel vezeti be Wiegand Jánosnak, a német szerzőnek művét. Ez a rész magyar elme eredeti terméke, a magyar szellem része s így tárgyunkba nagyon is beletartozik.

Panasszal kezdi Szilágyi, hogy a parasztgazdát senki sem tanítja s nem irányítja. Földművelő módszere marad olyannak, amilyenek dédapjától látta. Semmi hasznos újítás nem találkozik széles e hazában és sok az ok nélkül műve-

letlenül hagyott föld. Ugyanakkor népünk panaszkodik, hogy szűk a határ, sovány a talaj. Ebből a jajszóból csak a második rész igaz. Való, hogy a hosszas nyúzás kimeríté a földet, de mért oly tudatlan és rest népünk? Mért hányja a trágyát szarvasokba, ahol csak sihederek heverésznek rajta és eső lúgozza, mért csak gödröket, udvart tölt vele, vagy büzletit a faluvég óriás ganédombjain, ahelyett, hogy földjére hordaná, hisz a trágya a föld lelke! Így csak nyavalyát terjeszt haszon helyett, mert láppá válik, amelybe a barom hasig süpped s lábát töri.

A népet végre *meg kell nevelni!* Leghatékonyabb volna először valami keménye megyei rendszabály, ami megparancsolná, hogy a trágyát csak az istálló mögötti gödörbe hordhatják. Azután jöjjön a felvilágosító munka! Hogy is tudná hasznát a nép, hisz nem olvas fundamentomos írásokat a gazdálkodásról saját nyelvén. Pedig csak így érhetjük utói a Nyugatot, ahol a gazdaságban tudós oskolamesterek «mellesleg a gazdaságnak okos folytatására is tanítják a gyermekeket és ahol már a Gazdaságról tanító könyvek meg szaporodtak, mellyeket a paraszt ember a maga nyelvén olvashat. Nincs tehát a Magyar Paraszt Gazdának egyéb híjjá, hanem hogy maga nyelvén a gazdaságnak okos és hasznos folytatásokról írott könyvetskéje legyen és annak oktatását kövesse, és munkába vegye: előre lemondván és örökösen el-bútsúzván a maga régi haszontalan *Paraszt-Filozófiájától, melly tsupán ebben áll: így láttam az Apámtól is, a Szép-Apámtól is*».

Szilágyi népművelő szándéka tehát még igen távol jár a szakiskolázástól. Közigazgatási rendszabály és népies szakirodalom az ő nevelő eszközei. Nem is akar erőnek erejével gyökeres újításokat. Inkább újszerűsíti a hagyományos módokat s számot vet azzal, hogy nem lehet minden külföldi eljárást hübele balázs módjára, változatainál alkalmazni magyar földön. Mezőgazdasági művelődésünknek az volna éppen legelső feladata, hogy szakirodalmat teremtsen és honi viszonyainkhoz mért könyvecskékkel áraszsa el a népet. Ez a szándék tüzeli őt is. «Ajánlom minden Hazámbéli Paraszt-Gazdáknak és Iff jaknak ezen hasznos Könyvetskét és kérem, ha magok Javokai és Előmeneteleket sőt Maradékok boldogságát akarják: *olvassák szorgalmasan a hasznos oktatásokat, melly ékkel ez a munkátska rakva vagyon, tanulják meg és kövessék*. Meg ne ijedjenek, ha holmi fáradtsággal járó munkás dolognak javallásait találják benne. Így rázhatják le magokról a Tunyaságnak, mellyben ha igazat kell vallani, átallyában meg eddig nyakig hevert a Magyar Paraszt ember, gyűlölséges Karakterét vagy Tzimerét»

Szilágyi átültetett könyvecskéje az első fecske. Már eléggé szemléltetően hozza tartalmában azt a tárgy beosztást, ami a német szakirodalomban ekkor meglehetősen kiforrott s amit később az eredeti magyar könyvek is félszázadon át követtek. Így leckét ad a föld természetéről s ami legjobban kellett a szaporodó magyar népnek: a *talajjavításról*. Megmagyarázza az állati- és földtrágyát, a márgázást; kitanít a telkesítésről, öpuszták föltöréséről, majd a szemtermelés fő gazdasági munkáit veszi elő idejük sorrendjében. Hallunk tőle a rétekről, természetes és mesterséges kaszálókról, a *marha etetéséről here-hura félékkel*. Ad állat-, baromfi-, méh- és selyemtenyésztést, ismerteti «a fábrikákhoz szükséges palánták» közül a lent, kendert, dohányt, komlót és pirocsító büzért, végül olvasunk nála a konyha- és gyümölcskert, szőlő és bor kezeléséről.⁵

Szilágyi könyvecskéje megelőzte a Ratio Educationist. Miután azonban a gazdasági nevelésirányt a Ratio is fémjelezte, nagyobb lendületet vett a közigazdasági tankönyvirodalom. Révai Miklós már 1780-ban sajtó alá bocsátja két kis művét: a «Várasai építésnek eleji»-t s «A mezei gazdaságnak folytatásáról» írott

könyvecskét.⁶ Ha azonban végiglapozzuk a népszerű építészet és gazdaságtan e krajcáros magyar zsenjeit, kételkedünk, hogy belőlük még 1780 táján is bárki megtanult volna építeni vagy jobban gazdálkodni. A tudós tisztelendő itt is filológus marad és gyakorlati vezérfonal helyett ilyen száraz, semmitmondó fölösleges, vagy a fogalmat önmagával meghatározó tételekkel tűzdelt teli a könyvecskét, mint pl.: «Épületi műszer, a vagyis matéria mind az, a miből az épület felállítatik» (5.1.). «Egész falnak mondatik az, mellyen ablak, ajtó vagy más afféle nyílások nintsenek» (14. 1.). Három részre osztva tárgyalja anyagát: a pusztá építés, ékes építés s építési rajzolás fejezeteiben. Amott az épületanyagokból kiindulva halad a fundamentomon, falon, mennyezeten, boltozaton és nyílásokon át a garábitsokig, majd a fűtés részletezése után az «épületeknek helyheztetések»T kel fejezi be. Az ékes építésben csak a görög oszloprendeket ismerteti. A rajzról szóló részben is meg kell elégedni tudós meghatározásokkal, mert «a képtáblának híjával vagyunk». Ezért csak annyit tud meg a tanuló, amit józan ésszel azelőtt is tudhatott, hogy «az építési rajzolás olly része a várási építésnek, melly a kigondolt épületeket képekbenn ékesen leírni tanítja». Ugyanilyen szegényes tartalom és tudákos gyakorlatatlanság jellemzi Révai gazdaságtanát. A kor divatjához mérten itt is szépen fejezetekre s ezeken belül paragrafusokra, majd betűjelzéses pontokba osztva adja kiskátészerű, rövid szabályait a talajnemekről, a föld műveléséről, kaszálókról, marhatartásról, kertekről, szőlőről és a hasznos bogárokról. De jellemző ez a szerény kezdet azért, mert szinte változatlanul húzódik végig a következő félszázad mezőgazdasági tankönyvein, tudományosokon és népszerűkön egyaránt, az itt vázolt anyagcsoportosítás.

Terjedelemben is, tartalomban is sokkal elmélyedőbb szakszerűsége vall a kereskedelmi szakirodalom. Egyelőre ezt is jórészt tudós, papi szerzők művelik, de a stilisztika és matematika érintkező mesgyéjén át, bár ők maguk mindig elméleti síkon mozognak, sokkal jobban megközelítik a gyakorlatot. A kereskedelmi tudományokban kevesebb a természettudományos elem mint a mezőgazdaságban s így korukhoz mérten igazán kitűnő és kimerítő.könyveket bocsátottak sajtó alá. A tudós és a későbbi években a magyar köznevelés gyakorlati tájékozódásában is nagyon talpraesett nézeteket hirdető *Wályi András* német források nyomán 208 lapos levelező könyvet bocsát ki 1789-ben «A norma és a levélíró . . .» kezdetű s az egész tartalomvázlatot fősoroló hosszú címmel. A polgári élet telje* levelezési anyagát öleli föl benne, igen sok kereskedelmi vonatkozással.

Még 1777-ben írta meg arithmetikáját a Ratio társszerzője *Makó Pál*. Terjedelmes munka ez is, általános jellegű, épp úgy mint Wályié, de igen sok kereskedelmi számtani anyaggal telítve. Felöleli többek között a kamat és diszkontszámítást, a mértékeket s pénzeket, a háztartási és gazdasági könyvvitelt táblázatos módon, amely a később sűrűn következő, még Makó halála után is megjelenő kiadásokban rendszeres kereskedelmi könyvvitellé bővült.⁷

Legjellemzőbb terméke azonban a Ratio Educationis által megmozgatott kornak *Königsacker Calazanti József* gróf *Scriptum Duplex-e*, az 1789-ben Pesten, Trattnernél megjelent első magyar könyvvitel. Königsacker a kegyesrend parancsára Bécsben az új tudomány elsajátítására vetette magát és Szempcen is működött. Mint nagy rendtársa Révai Miklós, ő is *elméleti úton*, a matematika felől közelítette meg a kiszabott tárgykört. Mikor a súlyos foliánsnak egy-egy lapja szinte megreccsen ujjaink között, érezzük, hogy a reájuk rótt tudomány a cellában született, soha áruaktárat nem látott, portékát vásárra nem fuvarozott és ember legyen az, ki öles hosszúságú, nehéz szerkezetű latin mondatain átrágya.

magát, belőle megtanul könyvelni. Königsacker azonban nem is tankönyvnek szánta művét, hanem *vezérfonálynak tanárok számára*. Meg akarja takarítani a későbbieknek azt a sok fáradságot, amit ő az önképzés hihetetlen szívósságával fejtett ki. Előszava nevelési vonatkozásokat is tartalmaz s ezért közelebről szemügyre vesszük.

Rögtön a Ratio megjelenése után gondoskodott a kegyesrend — úgymond — hogy néhány tagja külföldi forrásokból megtanulja az új tudományt, ő maga négy évet szentelt rá és elsősorban La Porte német könyveiből okult. Tizenhárom évig egyfolytában tanított könyvvitelt és így maga is jó gyakorlatot szerzett benne. Mikor pedig igazgató lett, akkor a Ratio értelmében már széltében kötelező tárgy volt a könyvvitel. Kérte egy tanárja, hogy közöljön vele egyetmást abból, amit a diákoknak erről tanítani kell. Megtette s nem vigasztalódás nélkül tapasztalta, hogy a tanár az ő utasításait megértette és helyesen alkalmazta. Így támadt neki az a gondolata, hogy tapasztalatait rendszerbe foglalja működő tanárok számára. Könyve elolvasásával a professzor ennek a tudománynak minden erejét eszével fölfoghatja és belőle közölheti az ifjúsággal azt, amit jónak ítél, vagy kifejezheti akár az egésztest is».⁸

Tudományos szempontból mai megítélés szerint is érdemes munka Königsacker műve. Magyar művelődési szempontból pedig úttörő. De a kereskedelmi élettől távol áll. Amikor példával kell szemléltetni az elszámolásokat, a szerzetnek gazdasági számadásaiból merít,⁹ problémái elviek, technikája nem magángazdasági, hanem adószámviteli, áruüzletileg tájékozatlan, könyvszagú. A kegyesrendi tudósok elméleti magaslatról ereszkedtek le a gyakorlat völgyeibe, de még nem találtak alulról feltörekvő, tudományos áttekintést szomjazó, a gyakorlati gazdasági életben támadt vággyal a rendszer után. Pedig a Ratio ilyeneket akart nevelni. Közművelődési eszközökkel, kormányintézkedéssel törekedett szaporítani a hovatovább pénzgazdaságban mozgó állam számára a merkantil réteget. Eddig nyomon követtük, hogy mekkora adag szűrődött be a Ratióba az idők merkantil szelleméből. De «a nevelési szempontú történeti vizsgálódásnak ki kell terjedni az iskolaszervezet és a tanulmányi rend *hatására* is. Nem azt nézzük ekkor, hogy egyes iskolafajok és tanítástervek miként keletkeztek, hanem, hogy milyen hatást tettek egy-egy korszak ifjúságának egyes részeire és közvetve ezek utódaira. *Nagy kérdés, hogy az egyes tanítástervek szelleme és tartalma miként jelentkezett a következő nemzedék minőségén és alkotásain?*»¹⁰ Meg tudott-e a Ratio reális tartalma gyökerezni a magyar talajban, át tudta-e hangolni valamennyire e faj értelmiségének jogász észjárását közigazdaságira vagy kapitalistává, simult-e hatására társadalmunk hűbéri rendje az ébredező merkantil világnézethez, vagy megzavarta-e folyamatát a nyugatról mind gyorsabb egymásutánban érkező hullámok torlódása: ez a vizsgálódás dönti el legmegbízhatóbban a Ratio értékét.

III.

Pallérozott gazdát a kapitalizmusnak!

1. A fiziokrata irány.

Sűrű egymásutánban éri a francia forradalom óta hazánkat a nyugati szellemi és anyagi élet viharainak hullámverése. Ami ott évszázadig ért és teljesedett be, annak hullámai már negyedszázadonként ostromolják a mi partjainkat. Az egyiknek még arra sem volt ideje, hogy hajjai messze kicsapódva a magyar fővényre lassan visszavonuljanak, ott morajlik nyomában a másik, amely dagályával borítva el az apadó, fáradt vizeket, nagy zúrzavarba kavart föl mindent. Ezért van azután, hogy minálunk nem jelentkezik egy-egy közgazdasági irány olyan tiszta, korszakokba zárható egységekben, mint Nyugateurópában, hanem egymásra torlódba. Már a merkantilizmus eszméinek gyakorlati átültetésébe belejátszanak utódjának, a fiziokratizmusnak tantételei. Amikor pedig ezek az utóbbiak jutnak túlsúlyba, még mindig akadnak nagy tekintélyű politikusok s írók, akik gondolkodásuk javarészeben a letűnő merkantilizmushoz húznak.

Jóllehet, a fiziokratizmus alaptételeiben a merkantil-rendszer ellenlábas, mégis egymásnak szerves folytatói. Mindkettő a kibontakozó tőkegazdálkodásnak egy-egy fejlődésállapota, mely egymásból mozduló kilengéseiben a szélsőséget képviseli. Még a merkantilizmus virágzása idején, XIV. Lajos korában megintott a pénz dogmájába vetett hit, amikor a kereskedelmi mérleg egyensúlyozása és a nemesérvédelem mellett lassan elnyomorodott a földművesosztály. Természetes visszahatás volt, hogy Du Quesnay, Pompadour háziorvosa, aki közelről látta, hogy mit lendített a kegyencnő-gazdálkodás a fényűzési iparon, de látta azt is, hogy mint sikkad el a föld hozadéka az állam mindenható kereskedelmi politikájában, Tableau économique-jában népboldogító, romantikus fordulattal visszatér a földhöz. Alkalmazza az egész gazdasági életre a természetjog elveit. Kielezi Sullynek, IV. Henrik miniszterének híres mondatát, hogy a *szántás-vetés meg a legeltetés az állam két emlője és azt bizonyítja, hogy minden jövedelemnek végső forrása a föld*. Az ipar csak a föld terményét alakítja át, de megfojtja a földművelést, ha agyondédelgetik vámokkal, a gabonaárak s munkabérek lenyomásával, mint Colbert cselekedte. Azt tanítja a természetjog, hogy szabott természeti törvények mozgatják a gazdálkodó társadalmat is. Csak az emberiség hátrányára térhet el a természetes gazdasági rendtől (ordre naturel) a ténjdedes gazdasági rend (ordre positif). Ezért az állam ne gyámkodik, ne vonjon gátakat, ne irányítson, hagyja a dolgokat a maguk természetes folyásában.¹ Majd elintézi az egyén, a magángazdaság a saját dolgait, nem kell összehangolni államgazdaságba. A piac természetes törvényeit úgysem lehet szabályozni. Úgyis magától alakul ki a javak körforgásában, hogy kinek mi jut a termelés jövedelméből.

Ennek a körforgásnak pedig a föld a kezdete. *Csak a földművelőké a termelőkeny osztály* (classe productive), az ipar és kereskedelem meddők (classes stériles) s éppen úgy a földhozadék feleslegéből élnek, mint a szellemi osztály, a földbirtokosság (classe disponible), amely kisajátítja a föld jövedelmét s a földművelőnek csak a létfenntartásra szükséges munkabért juttatja vissza. Kamat, adó és tőke is vég-eredményben a földből származnak. Fordítani kell tehát egyet a kormányrúdon és a földet meg népét helyezni vissza természetes jogaiba.

Észre vesszük, hogy a fiziokratizmus voltaképp fordított merkantilizmus. De Turgot, az idősb Mirabeau, Dupont de Nemours és a kisebb ökonomisták szépen kidolgozott, tudományos rendszerbe illeszkedő nézeteiből nemcsak merkantil-ellenes, hanem ívj, forradalmi következtetések is származtak. Nem elégednek meg annak kimondásával, hogy a vámok károsak, vagy hogy az iparos és kereskedő is csak magasabbrendű munkás és nem szabadna vagyont gyűjtenie. Ők bogozták ki először a jövedelemeloszlás kérdését, amiből csak veszélyes eredmények adódhattak az uralkodó osztályokra nézve. Ők vetették föl először az osztályellentét fogalmát s nyíltan hirdették, hogy a föld azé legyen, aki műveli. Az állam pedig ahelyett, hogy beleavatkozik az ipar fejlődésébe, a gabonaár természetes alakulásába, inkább a jobbágyokat szabadítsa föl, mert minél többet fordítanak a nemzeti jövedelemből az improduktív osztályok fönntartására, annál rohamosabban kell annak az országnak elszegényedni.²

Olyan lázadó ellentéte a fiziokratizmus a merkantilizmusnak, mint apának a fiú. Mégis vérük egy: mindkettő a kapitalizmus sarja. Míg a közgazdaság tudósai mind mélyebbre hatoló érdeklődéssel vizsgálják az emberi társadalom gazdálkodásának újszerű jelenségeit, addig a korai kapitalizmus halad és mind szélesebben bontakozik ki a teljes tőkegazdálkodás felé vezető útján. Nagyszerű eszközök fődöz fel, hogy az emberiség új célját, a zabolátlan mérvű meggazdagodást kielégítse. Először is *új, tetterős gazdasági alanyokat* segít felszínre a tömeg mélyéből, akiknek eddig béklyózott akarata most megvalósulhat. Átvehetik a gazdasági élet vezetését,³ kifejthetik a népben szunnyadó hajlamokat és hatalomhoz jutván, eszméikkel fokozhatják a társadalom közgazdasági erejét.

Így ők találnak rá módot, hogy a *munkaerőt növeljék*. Nemcsak a természetes népszaporodás növedékét látják el munkával, de sikeresen foglalkoztatják a nép eddig tétlen, vagy félig tétlen rétegeit is. Hatásukra az egyház is csökkenti a sok ünnepet s a nép az *őstermelés* mellett háziipart űz, házalva kereskedik, hajózik s általában többet dolgozik, mint azelőtt. A kapitalizmus úttörői vetik rá magukat Európa évezredek óta felszaporodott faanyagára s letarolják óriási erdeit, hogy legyen mivel fűteni a szén feltárásáig is a gyáripart s a növekvő bányászat kohóit. Ők alkalmazzák csakhamar az egyetlen eddigi mechanikus hajtóerő, a vízésés vízkereke helyett a gőzgépet. A céhnek csak szerszámai voltak, kéziereje csak egyedi iparcikket termelt. Halálos ítéletüket az országgyűlések kifakadásainál is vészesebben zakatolta Arkwright szövőgépe és Watt gőzkazánja, melyekkel a kapitalista termelők ontották az olcsó tömegcikket. Mindent saját szolgálatukba vontak. A természettudományok felfedezéseit azonnal gyakorlatilag alkalmazták: sűrűbbé és biztosabbá tették a hajózást és a szárazföldi közlekedést, nagyüzemmé a tengeri halászatot és a gyarmati rabszolgamunkás ültetvényeket, a gyárrá duzzadt műhelyt, a nagybirtok betelepített pusztáit, feltötetett ugarát. Ez az új embertípus tört egyfelől véren és piszkon át rablással és kizsákmányolással a pénz hatalom felé, de a XVIII. századtól fogva feltűnedező milliomosok új osztályát találta ki, vagy alkalmazta a tipizálást is, fejlesztette a hűbériség egységét számmá.

Eddig minden fuvar alkalmi volt, ezután menetrend szerint, alku kikapcsolásával kürtölt a postajarat. A keleti bazár adásvételében még fölcattan a veszekedés, érvelnek a felek, ingadozik az ár, a kapitalisták tőzsdéjén már néma típusügyleteket kötnek helyettesíthető javakban.

Elszemélytelenedik a tárgyi világ mellett a társadalom is. A régi kisvárosok egymást ismerő és támogató rendjeinek helyére lép a nagyvárosok széthulló, egyénenként harcoló társadalma. Egyéni szerződés lép a céhek szabályainak és az úrbéri törvényeknek mindenkit kötelező, családias parancsa helyébe. Elpolgárosodik a történelmi nemesség, mert a kapitalista pénze nagyobb hatalom már, mint a változott hadseregszervezettel jelentőséget veszített, semmiterő nemesi bandériumokat kiállító külön katonai rend. Csupán a papság marad a régi, különben forr az egész társadalom, mert a kapitalizmus kovásza megbontja és széterjeszti a hűbériség egész szervezetét. A régi polgárságot is megbontja az új bálvány, a pénz. Szétválík egy gazdag fölső és egy szegény alsó rétegre, amelyek között elvész minden kapcsolat, mert az a középosztálynak emlegetett, mérsékelt jómódnak örvendő, vágyaiban, érzéseiben és törekvéseiben is az arany középutat képviselő réteg inkább ködös elképzelés, semmint valóságos társadalmi híd.⁴

Így feszítette szét a rendi társadalom kereteit a tőkegazdálkodás és megvalósítója a nyereségelvűtől hajtott tőkés. A nagykereskedőben és nagyvállalkozóban teljesedik ki a történelemben leghiánytalanabbul «az egyéniség». Az ő eszközük az egyénből sarjadó szabad kezdeményezés, mely túlteszi magát állami, egyházi vagy rendi parancson, a gazdaságosság, mely azt vizsgálja, kifizetődik-e a vállalkozás és a tőkeszámvitel, mely az eljárások máig folyó észszerűsítésének kezdete, melytől ez a rendszer s ez az embertípus egyaránt nevét veszi. Szabad tulajdonát követeli a homo oeconomicus úgy a földnek, mint a gyárnak és fölszerelésének. Az ő szemében minden csak vállalat, mely szabadforgalmú piacon, bémunkás alkalmazásával hajszolja a nyereséget s a legtökéletesebb célszerűséget kifejező kettős könyvviteli rendszerébe kényszeríti úgy az állam, mint a régi hűbéri nagybirtok gazdálkodását.

A Habsburg-monarchiában természetesen Bécsből sugárzott át a kapitalizmus mindent átható és mindent fölforgató rendszere s benne válfajának a fiziokratizmusnak irán}t a, amelynek nevelésügyi kihatásai felé akar haladni fejtegetésünk. Bécs volt a birodalom egyetlen nagyvárosa. Itt teremtett nagyipart és nagykereskedelmet a fényűző udvar a köréje sereglő főnemességgel és központi hivatalokkal, mindezeknek jól fizetett alkalmazottaival s a nagy} tömegben Bécsben állomásozó katonasággal.⁵ A bécsi tanácsosok már az 1772-i nagy európai gabonáinség után pengetnek fiziokrata elveket. Meg akarják engedni a szabad gabonakereskedelmet, mert így lehet a földművelést felvirágoztatni, éhínségnek elejét venni, olcsóbb iparcikket előállítani. Az állam jóléte azon múlik, van-e a földművesnek pénze, el tudja-e adni árúit jól, vagyis azon a piacon, ahol a legjobban megfizetik. Ne a gabonaárakba avatkozzék bele az állam, hanem inkább a földművelés emelésére irányítsa minden elme kutatását. Utánozza Angliát s tegye szabaddá a gabonakereskedelmet, mert a föld magas hozadéka pezdíti a forgalmat. A kereskedő meglepetés nélkül tudja elkészíteni árvetését, a gazda pedig minden erejével tőkéletesíti a gabonatermelést s a Monarchia már annyira egységes és oly nagy gazdasági terület, hogy itt nem kell éhínségtől tartani, mert egyik tartománya kiségti a másikat.

Hamar visszhangot keltenek az osztrák fiziokrata kormányzati elvek a magyar országgyűlésben is. Az 1790—1825-ig terjedő időszakban «önállósul a köz-

gazdasági eszmékör»,⁶ vagyis nem jelentkezik közjogi kérdésekkel kapcsolatban. A rendek ráeszmélnek, hogy ezek az új feladatok nem oldhatók meg a Hármas-könyvből és kezdenek szakvéleményért átírni kereskedőtestületekhez, gyárosokhoz. Mind súlyosabban érzi a vezetőréteg, hogy *a közgazdasági kérdésekhez érteni kell*, ezt az ismeretkört tanulni és tanítani szükséges. A szemét alig behunyt II. József császár már teljesen a fiziokratizmus híve volt s az államhatalom érdekében akarta kiemelni a föld adózó népét a nemesség hatalma alól. Fiziokrata forrásból táplálkozik az a nevelésügyi intézkedése, mely a népiskolákat szaporítani, a gimnáziumokat és egyetemeket csökkenteni akarta. A kereskedelem fejlődésirányának jellemzője a hol kiélezettebb, hol lanyhább állami beavatkozással folytatott harc, az iparé a mindjobban finomodó szakmai elkülönülés, a mezőgazdaságé pedig a fokozódó belterjesség. Mindhárom növekvő mértékben követeli az átörökített hagyomány nyújtotta ismereteket meghaladó szakképzettséget. Itt megint egy folyamatban lévő társadalmi átalakulás érezteti kényszerítő hatását a nevelésben, amiként hogy a közgazdasági szakoktatást is tisztán a kapitalizmus munkamegosztása teremtette meg. Általánosan művelő iskolák abba a korba valók, vagy inkább annak a kornak maradékai, amikor nem volt munkamegosztás. Vizsgáljuk ezért a fiziokrata rendszer és a nevelés kapcsolatát közelebbről!

2. Nemesi és polgári világnézet harca a nevelésben.

Átpillantva a neveléstörténet évezredeit, lassú eltolódást vehetünk észre az általános műveltségből s szakképzés felé. Mint minden történeti mozdulat, ez is lomhán haladó s századonként hüvelyknyi — de kétségbevonhatatlan. Nagyon természetes következménye annak, hogy a társadalom élete mind bonyolódottabbá válik, az egyéné mind összetettebbé. A munka megosztódása egyre fajlagosabban különíti el a kenyérkereset és a termelés ágait. Egyre ritkábbak a mindentudók, akár a falusi barkácsot, akár a művelődési gócpontok polihisztorát tekintjük. A XVIII. század végétől kezdve hovatovább súlyos kérdés az egyesek számára, hogy megszerezzék az egész életet felölelő, mindenre kiterjedő ismereteket, ha gyökeresen akarnak ítélni a dolgokról és nem akarnak látszatra, felszínesen nagyvonalúak lenni. Ugyanakkor mind nehezebbé válik általános műveltséget adó, mindennemű oktató intézménynek, hogy kivédje az «elszakosodás» veszélyét és emelje gátjait a társadalmi szükségletek hullámverése ellen, mely a létharc tengerének örvénylő küzdelmeiből kél útra e szigetek partjai felé.

Láttuk az eddigiekben, hogy a kereszténység tömegeket felemelő munkája sem volt képes kiszorítani a XVIII. századig Aristotelesnek a tömegtől elzárkózó, arisztokratikus életeszményét, amely erkölcsstanában nyíltan hirdeti, hogy az erény gyakorlásának előfeltétele a jómód, szép alak, teljes polgárjog stb., s hogy a munka banauzia. Lehet, hogy bölcséleti magaslaton, a tények kegyetlen nézőpontjából tekintve, vagy az örökkévalóság színe előtt így is van. De a gépek, nagyipari munkástársadalmak, megnőtt városok és természettudományok főtüntével szükségkép meg kellett buknia ennek a világnézetnek, vagy legalább is nem maradhatott az emberiség sorsát uraló, világnézetét irányító tekintély. A kapitalizmus ássa alá az arisztokratikus világnézetet és ez a rendi társadalommal együtt kerül le a történelem színpadáról. Aristoteles látnokilag érezte meg, hogy ha majd gépek helyettesítik a rabszolgaságot, akkor megváltoznak az értékeszmények. Így is lett abban az időszakban, melynek küszöbéhez érkeztünk most.

A gépek korával és a polgári társadalom megerősödésével kezdődik a munka ethosza. Az üzleti erkölcs fejlődésében önállósult gondolköre kiélezve néz farkaszemet az úri és katonai életfölfogással, amely csak saját magát hirdette erkölcsösnek. A rá nem kényszerült, jómódú kereskedő is a kislembert életelvét veszi át és bevételeihez méri kiadását, forradalmilag szakítva az úri erkölccsel, amely kiadásaihoz mérte bevételeit. Szükségképpen bukni kellett a tartalmában rég elsatnyult, gögös külsőségekbe menekült lovagi életeszményeknek a gazdaságosság és takarékoság erényvilágával szemben.¹

A nevelés tárgya is *választottak* helyett mindjobban a *tömeg*. Célja nem *vezetők*, hanem *dolgozók* nevelése. Láttuk a Ratio Educationisban, hogy minden új, hasznos ismeretet egyszerre akar tanítani népnek és nemesnek, nagyrészt olyant, amit az életben jövedelemmé lehet átváltoztatni. Azonban ez a tanügyi törvénykönyv nyugati hatásokra készült és polgári társadalomra méretezték. Magyarországon viszont még mindig a nagytömegű, művelődésben igény nélküli parasztságból és a hasonlóan igénytelen, táblabíró arcú nemességből állott társadalom, a városi polgárság vékony rétege pedig magyarnyelvű iskolázásban annál kevésbé számított, mert jórészt német volt. Érthető tehát, hogy hamar szétrepedt a nevelés új köntöse és át kellett szabni a magyar társadalom testére. A Ferenc-féle 1808-ban második Ratióból Szerdahelyi György kanonok kirostálja a reáliákat, szervezeti szempontból visszatér a jezsuita rendszerre. Igaz, hogy szerényebb igényeivel, szabatosabban körvonalozott követelményeivel közelebb járt a gyakorlati megvalósíthatáshoz, mint az első, de az elemi kivételével visszakanyarodva a latin központú irodalmi és szónoki eszményhez, veszendőbe hagyta menni, a polgári művelődésigények életközei, gyakorlati vívmányait. Az élesen ítélő, öreg Ürményi József sohasem zárkózott el kortársainak értetlen ridegségével a műszakilag s mezőgazdaságilag alkalmazott tudományok elől sem, mégis az tetszett neki az új Eatióban legjobban, hogy a retorikai osztályt illető utasításokban újból fölcsillan a szónokló, közéleti magyar úr eszménye. Mert ne feledjük, hogy amikor a humanizmus vagy nemesség fogalmával labdázunk, voltaképpen ugyanazt a lényegyet nevezzük két néven. Ami a társadalomban nemesség, az a művelődésben humanizmus és hasonló módon reakciós nemesség: neohumanizmus; realiztikus művelődésirány pedig: polgárság; népoktatás: parasztság. Egész pontosan követhető nyomon a hatalomért meginduló osztályharc párhuzama a művelődési eszmény változó célkitűzésében. E pillanatban a nemesség kormányoz, ez pedig nem állja testén a nevelés polgári ruháját.

Budai Ézsaiás 1806-i álmosdi tantervét úgy alkalmazta a nemzeti szellemhez, hogy a deákos kultúrán kívül egyebet meg nem tűrt benne. Anyagkiválogatásából az alföldi magyar nemes beszél, aki még álmában sem akart ipari vagy kereskedelmi pályán boldogulni és klasszikus, arisztotelészi értékelésében csak a papi, ügyvédi, megyei pályákat, vagy országgyűlési követi megbízást tartotta magához méltó foglalkozásnak. A magyar vidéket még alig kezdte ki a tőkegazdálkodás s így még egy félszázadig zavartalanul virulhatott a «közéleti retorizmus» művelődéseszménye. A megyeházra még nem tört be a csak magyarul értő boeskoros nemesség. Azonos műveltségű, zárt társaság előtt klasszikus idézetekkel tüzdelt, antik mintájú szónoklat biztosította a sikert. A hivatalokban tökéletes latinságú fogalmazók kellettek, az országgyűlésen ugyancsak a stílusában emelkedett, barokkosán hősködő, hazafias lendületű beszéd szerzett tekintélyt és a szólamokhoz szokott, de a feladatokba való szakszerű elmélyedést űnő rendi táblák többnyire csak a megnyitó ünnepségeken voltak jelen teljes.

számmal, a bizottsági kidolgozás elől visszaszéledtek falujukba. Ötvenkét megyében folytak a perek latinul a törvényszékek előtt s nemzetünk *jogásznemzetté* most lesz, «amikor a vármegyei közigazgatás teljes kifejlődésével immár a nemességnek nagyobb tömege gyakorolhatja jogtudományát.»²

Természetes, hogy az iskola sem kapitalista nagyvállalkozó művelődés-igények számára akart embereket nevelni, hanem a pathetikus stílust szóban és írásban jól megtanító, retorikai-jogi művelődési cél szolgálatába kellett állania, hogy padjai megteljenek. Kapitalista szellemű művelődést csak a nemesség legfelvilágosultabb elméi sürgetnek és az igényeit hangoztató polgárság. A hűbéri gazdálkodás jegyében élő nemesség zömének nagyszerűen áll a cicerói tóga és keveset törődik azzal, hogy hovatovább élő múzeum lett Európában.

Mai nyelven szólva a szónokias-jogászműveltség addig vezet az élen, míg társadalmunk foglalkozásstatisztikájában számszerűleg az agrárnépesség vezet. Ez a folyamat máig tart és ez a túlsúly máig sem billent föl, de a súly szaporodás a túloldalon az 1790/91-i első reformországgyűléssel kezdődik. A Hármaskönyvből táplálkozó műveltséganyag még sokáig elhatározó eréllyel domborítja ki a klasszikus ókor s a keresztén}⁷ középkor világrendjét s világszemléletét, de tovább reped az a kis rés, melyet a tőkegazdálkodás ütött a művelődés eddig bontatlan egységén. A klasszikus jogászműveltség végső következtetésben a *mezőgazdaságból élő vármegyéből* táplálkozik. Amilyen mértékben homályosul a megyei autonómia és erősödik a központi kormányhatalom, vagy amilyen mértékben válik a városba özönlés által a régi agrárelem ipartizóvó, kereskedővé vagy közlekedési alkalmazottá és nyílnak a jóléthez vagy hatalomhoz vezető megélhetésnek új forrása], úgy tágul a művelődés eszmei és gyakorlati iránya között nyíló szakadék.

Rendszerint akkor szokott fölrezzenni és harcrakészen talpraugrani valamilyen magas életkorában elszunnyadt intézmény, amikor kívülről létét fenyegető támadás éri. Ha elhivatása örök és valóban történelemfeletti erőkből táplálkozik, akkor a saját életforrásaiból képes megújulni. Így történt az ellenreformáció ellentámadásában, mely a hitújításra volt válasz és így szökkent friss hajtásba — a történelemben már nem először — a Humbold Vilmos és szellemi köre által megindított neohumanizmus, mint művelődési eszmény, amikor a nevelésben már fenyegetően erős visszhangja kélt a gyakorlatias és hasznossági követelményeknek. A neohumanizmus jegyében virágoztatták fel a német irodalmat Herder, Goethe és Schiller, a művészetet Winckelmann. Kant súlyos tételeire építik föl érvelésüket a neohumanista bölcselők, élükön Schleiermacher, Fichte, majd Schopenhauer. A szigorú érettségivel megerősített klasszikus gimnázium nevelési egyeduralmát állítják vissza Gesner J. M., Heyne Chr. C., Wolf Fr. A., Humbold V. és Süvern. egyrészt kifejtve a híres *formális képzés* erejét, mely a klasszikus nyelvekben iskolázott elmét teszi képessé, hogy bármely későbbi, vadidegen munkakörbe könnyedén beleilleszkedjék,³ de ugyanakkor hatalmi eszközökkel is biztosítva azt, hogy a társadalom értelmiségi rétege csakis a latin—görög szűrőn átkényszerült utánpótlásból toborzódhassák.

Ekkora szellemek küzdőtáborával szemben a Rousseau-ból kiinduló, a tőkegazdálkodástól sugalmazott és a filantropizmusban kifejlő művelődésirány megtorpan. A nevelésnek lényegében rejlik az öncélú eszmények munkálása s félbeengedni kristálytavába nyitott zsilipeken, szüretlenül az élet folyóvizét, mert vele együtt benyomul a szennyes hordalék is, amely leülepszik és elsekélyesíti átlátszó mélységeit. De nem áll mindenki meg gondolás nélkül a neohumanista

rajongás pártján. Herbart üres szólamnak ítéli a filológusok érveit a klasszikus tanulmányok egyedül üdvözítő képzőereje mellett és létjogot követel a vissza-szorított reális tanulmányoknak. Nem lehet ugyanis végérvényesen visszafelé fordítani a történelem szekere rúdját, mint ahogy a nagy francia forradalom eredményeit sem tudta elföldni a később restaurált királyság. Éppen ezek a forradalmi mozgalmak dobtak Talleyrand és Concordet 1791—92-i tervezetében a Konvent elé olyan nevelésügyi javaslatot, amely az egyháztól független állampolgári, nemzeti és számtan—természettudományi központtal bíró iskolázást sürgetett. Bennük voltakép a hatalomra került polgárság parancsolta a saját igényeihez szabott művelődési követelményeket és éppúgy tette mindenkire kötelezően kultúrprogrammá, mint amilyen kizárólagossággal szorította az ancien régime nemessége a művelődni vágyók mindegyikét a saját, klasszikus központú nevelési rendszerébe.

Ebben a nyíltan kitörő küzdelemben nemcsak elvi harcot, szelíd művelődés-politikai ellenvélemények vitáját kell látnunk. Mögöttük világnézeti alapon összetartó, sorsközösségtől társadalmi osztályá kovácsolt, egymással érdekellentétben álló és hatalomért küzdő tömegek sorakoznak föl. A polgári művelődés hasznossági iránya is megtalálja lassan a maga bölcselőit egy-egy Hobbesban, Benthamban, Stuart Millben, majd Spencerben. A reáliskolát Poroszországban nem bírja elpusztítani a teljes monopóliumhoz juttatott gimnázium, sőt mikor a reáliskola a harmincas évektől kezdve latint is tanít, hogy közhivatalokra minősítő erejét növelje, akkor gazdasági szakiskolai jellegét feladva új, általános művelő irányt képvisel, amely a gimnázium versenytársa lesz természet-tudományos központú tananyagával.⁴ A kezemunkájából élő polgárság kevesebbet törődött eszmei célokkal. Elvont, szellemi magaslatok helyett a sáros talajon akart mozogni és azt kívánta a neveléstől, hogy a földi létharcra készítse elő.

A nevelés pedig szinte szolgailag tükrözi ezt a társadalmi és gazdasági harcot, melyet legtömörebben a *toll és szerszám* küzdelmének nevezhetnénk. E kettő ellentéte ütközik ki jelszavaiban. Mi legyen: általános vagy szakművelődés? Ebben a jelképszerű kérdésben, amely az egész közép- és újkoron át a kapitalizmusig és a francia forradalomig soha föl nem vetődött, voltaképpen a durva szerszám rohamozza meg a finom toll hagyományos uralmát. Benne az iparosodó és polgárosodó, hatalmilag növekvő harmadik rend fordul a hűbériség kedvezményezettjei ellen és ennek a máig megoldatlan kultúrharcnak⁵ tragikus zsákutcájába ebben a történeti időpontban fordul a nevelés szekere, amikor először vonják kétségbe, hogy van-e joga uralkodni a tollnak a szerszámon?

Hazánkba is átcsap ennek a nagy művelődési céllellentétnek a hulláma. A beköszöntő XIX. századdal nemcsak azért támadják a magyar közoktatást, hogy a gimnázium holt latin nyelvet tanít, hanem azért is, hogy merev, eszmei tananyagával képtelen simulni a gazdaságilag öntudatosodni kezdő nemzet érdekeihez. Vádolják, hogy hagyományörző szerepe már inkább kerékkötő szerep, mert az életpályák elkülönüléséről, az új társadalmi osztályok igényeiről tudomást nem vesz és szinte monopolizálja a kormányzó rétegekbe való föl-szívódás útját. Glatz Jakab (1776—1831) a Salzman *schnepfenthal* intézetében tanítói gyakorlatot szerzett bécsi és pozsonyi evangélikus pap, egyházi tanácsos és gúnyos tollú tanügyi író jegyzi meg, hogy valóságos tanulási düh fogja el még a szegény néposztályok tehetségtelenjeit is, mert tele vannak a gimnázium-

ziumok, főleg a protestánsokéi, kolduló diákokkal, akik így akarnak a nehéz robotból a könnyebb keresetet nyújtó papi pályába fölemelkedni. Mind természetesen nem kaphat paróchiát s egy ideig kénytelen falun tanítóskodni. De szokik a zsúfolt tantermű, nyomorult és nedves épületekből, ahol sorsa arra kárhoztatja, hogy némi írás-olvasás és számtan mellett félnapig latinnal nyúzza a lurkókat, mert természetrajzot, földrajzot, történetet, ami a gyermeket érdekelné, vagy *gazdaságtant és más szükséges ismereteket* a falusi iskolában nem tanítanak. Szökik örökös anyagi gondjai elől, mert oly kevés a fizetése, hogy helyenként újévkor körüljár a faluban és a gazdáktól jókívánságokért borra-valót kap. Így nem csoda, ha csak a társadalom lecsúszottjai maradnak tanítók, a jobb elem pedig átnyergel papnak. Annál nagyobb azután a gögje, minél kevésbé a nép színvonalához mért a prédikációja. Pap és tanító ösztönös ellenségek.⁶

Egész sorát lehet felvonultatni a korabeli tollat forgató magyaroknak, akik mind az ébredő polgári művelődésigényt viszhangozzák és telve vannak panasszal, hogy a nemest képző gimnázium mellett nincsenek szakiskolák, amelyek termelő életpályára képeznének. Fején találja a szeget *Vályi András*, mikor közvetlenül az első reform országgyűlés évében így tárja föl közoktatásunk hiányait:

«A sokféle nyilván való hazai nevelések között egy tanításnak módgyára sem találunk, a nemzeti Oskolákon kívül, mellyek a közönséges Lakosokat, vagy a polgári vagy a mezei élet módgyának okos viselésére egyenesen készítenék. Ha a Földművesek, a hasznos Polgárok, a külömbféle kézimesterek, a kereskedők, s egyebek, magok tzellyaira nem segítetnek, mi szükségek nekik a tudós oktatásokra? mellyek tsak az ő idejeket lopják, s idővel is hasznavehetetlenekké változnak nálók. E tekintetben nem hogy hasznosak volnának sok Iskolák, és temérdek Tanítók a mi Hazánkban: hanem még inkább tetemes károkat okoznak. Nem lévén olyan Oskoláink még eddig, mellyek a közönséges élet módgyára való felsegállás által az Atyákat reábirhatnák, hogy Magzattyaikat az ilyen Oskolákba vezessék s a közönséges életnek módgyára készítsék, kereskedőket, mindenféle kézimestereket, talpon termelt Polgárokat, életre való Lakosokat formállyanak; *mindenek vagy Urak, vagy Tudósok kenteiének lenni Hazánkban*, vagy pedig a mély tudatlanságuk posványában maradnak. Innen származnak a mindenféle Ingyenélők, akik sem nem Urak, sem nem kereskedők, sem nem kézimesterek, sem nem Gazdálkodók; az illy ének kissébbítették meg az Idegenek előtt a Magyar Nemességnek valóságos érdemét, azok szegényíték a Népet, az illyenek köztünk a Nemzetnek és a földnek terhei; és többire mind ezek ártatlanul lettek heverőkké, mert a Nevelés módgya nem volt jó móddal előttök kimutogatva. A paraszti munkás emberek, a mezei gazdák, a kézimesterek, kereskedők és a kalmárok, mind ezek *készítés nélkül kezdenek* a külömbféle életek módgyának neméhez; ez az oka, hogy a nevezetesebb hasznosabb mesterségeket, *a kalmárságot is többnyire tsak Idegenek folytatják*. Tudom nagyon ugyan, hogy ezek azok, a kik által a közönséges Társaság fentartatik, de nem volt még ez ideig gond arra, hogy az ő tehetségek s tzellyokhoz képest alkalmasabbakká, és a Hazára nézve is nagyobb haszonvehetőkké tétettek volna.»

«Ha a polgárokat *saját életszükségleteik* szerint nevelnék, nem követnék pusztá együgyűségből az apjok nyomdokát s egy jól elrendezett nemzeti nevelés által virágzásba jöhetnének a polgári, élet mindenféle módjának nemei.»

Minden társadalmi réteget nevelni kell! Tehát a *jobbágy*nak sem elég az ép test, legföljebb arra, hogy az udvari tiszték kegyetlenségét el tudja viselni, hanem értelmét is csiszoljuk. Másik réteg a «középrend, a földművelő gazdák, a kézi különbféle mesterek, a kereskedők és a kalmárok». Ezek nem érzik magukénak a nemzeti iskolát, mert a németesítés szervének tartják. Tehát anyanyelven nyújtson az iskola polgári életpályákra segítő szakismereteket deák grammatika helyett.

«A nemzeti előmenetelt akadályoztató vélekedés az is sok Hazafiakban, hogy a Kereskedést, a Kalmárságot, és a nemesebb Kézimesterségeket kisebbnek tartják, mint azoknak valóságos érdemei kívánnák. Ezek azok az eszközök, amelyek életet s világi tehetőséget adhatnak a Nemzetnek, boldogságot a Hazának, előmenetelt az ezekkel fáradozóknak, s mégis sokan készebbek illetlenülül szűkölködni, *mintsem az ilyen tisztességes és hasznos életnek módgyát választani méltóztatnának*. Az isteni bölts gondviselés és a Természet úgy alkotta az Embereket, hogy a közönséges világi szükségeknek teljesítésére közönséges tehetségű Emberek legyenek minden Országokban leg-többen. A mi Hazánkban e pontra nézve szembe tűnő kifogást látunk: mert felette sokan lehetnének a közép Rendek közt, a kik most, vagy a tudatlanságban, és a miveletlenségben kínlódnak, vagy pedig a felsőbb Uraság közzé magokat méltatlanul befűrták.»

Vályi még a nemesi és polgári társadalom történeti határán állt és természetesnek veszi a nemesség megkülönböztetett jogát a vezető szerepre, de még nem *tehetség*, hanem *születés* címén. A nemes hazafiaknak ezért külön iskolát kíván, «egy katonaságra készítö- de világi tisztségre is kimehető nemesek oskolá»-ját. Végül a társadalom negyedik részét a hivatalbéli hazafiak, a földes nemesség és «a különbféle méltóságokkal fénylő tisztaságok» teszik, akik nevelkedésükben is sokkal magasabbrendű kötelességekkel tartoznak a hazának.⁷

Vályi társadalomlátása még zavaros, de a jövőendő igényeit már éles tekintettel ismeri föl. Még tiszteli a nemesség hagyományos, hasznossági célképzet nélkül szűkölködő művelődését s nem nyúl hozzá, de már erélyesen követeli az egyetemes, mindenkire kiterjedő művelődést és benne a polgári kenyérkereső pályához mért elvet, a szakképzést. A nevelésben találja meg orvosságát a magyar faj tartózkodásának a hasznosabb mesterségektől és kalmárságtól, amiket idegenek lepnek el. De már nemcsak panaszkodik, hogy népünkben nincs vállalkozó szellem, kapitalista érzék, hanem kutatja a segítség módjait. Megnyitja azoknak a pennát forgató hazafiaknak sorát, akik ezen a kérdésen töprengtek s akiknek írása nem más, mint fajunk vérének önmardosó gyónása.

A Vályi által megütött hangnemben írt *Gáti István*. Midőn gúnyosan szembeállítja, hogy mit tanítanak a népnek és mit kellene tanítani, már egyben bírálatot is gyakorol, tervet ad s a nyersanyagfeltárás és az elemi fokon nyújtott mezőgazdasági és háztartási szakismeretek javára dönti el a toll és szerszám művelődési harcát. Ásványtanát talajismerettel kezdi, növénytanában a gyümölcs- s haszonnövényeket, gabonaféléket, kerti és gyógynövényeket, állattanában a háziállatokat és termékeiket tárgyalja.

«Vajha el jönne az idő, — kiált föl — hogy az oskoláknak tanítói ne a sovány tudálkozást indító ritkaságokkal, hanem az egész életnek hasznot nyújtó tudományokkal fárasztanak a tanulókat! Hány betűik vágnak a görögöknek, ki találta fel azokat, vajon a H-t betűnek kell-e venni a deákoknál, hány a név mássá, Jupiternek miért a genitivusa Jovis, az első monarcha Nimród

volt-é vagy más? Mennyire van a föld a holdtól, a naptól, forog-é a föld? Micsoda lakosai vágnak a planétáknak, vagynak-é antipodések? a régi görögöknek, rómaiaknak micsoda saruik voltak, hogy temették el halottjaikat, Homeros hazája melyik volt az arról vetélkedő városok közül stb.: mind szép gyanítani, tudni meg annál szebb. De ezeknél úgy tudom, többet tesz a boldogságra, azt tudni, hol kelljen keresni a főző fazéknak való földet, a tűznek való köszenet, a puskapornak való kénkövet, a fegyvernek s házi eszközöknek való érceket, az épületeknek való köveket és a drága gyöngyöket a hamisaktól megkülönböztetni, hogy kelljen gyarapítani s aztán használni is a gyümölcsös és gyümölcstelen fákat, a zöldségeket télen is megtartani, mikor kelljen elplántálni, vetni, a földet kövériteni: a mérges gombákat a méregtelenektől megkülönböztetni, a marhahúst besózni, a veszfáliai sódort megkészíteni, a tejet állandó haszonra fordítani, annak felét, vaját, mikor megromlik, megjavítani, bőrét, gyapját haszonra fordítani, az enni való szárnyas állatokat tenyészteni, és mindezeknek esméretivel s haszonra való fordításával az életet boldoggá tenni.»⁸

Ezt a nevelési céllentétet feszegeti *Genersich János* késmárki evangélikus liceumi tanár a protestáns iskolarendszerről írott munkájában és kellően képzett tanárok hiányának tudja be, hogy alig van gazdának, iparosnak és kereskedőnek szükséges ismereteket nyújtó iskolánk. Szakiskolák hiányát panaszolja *Gróf Teleki László* «Buzgó esdeklései»-ben. A latinus művelődés gyökereitől való lassú elszakadást jelöli *Gáti István* és *Vedres István* Bécsben 1790-ben megjelent pályamunkája, «A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó honfíui elmélkedések», melyben azt fejtegetik, hogy elég a deákat érteni, beszélni szükségtelen. Vedres később «A magyar nemzeti lólekrúl» értekezésén, másoldalú túlzásba esik Nyugati próbálkozásokkal szakítva, felsőbbrendű és színesebb cél nélkül csupán a mezőgazdaság gyakorlati művelődésigényének akar helyet adni,⁹ noha sorából az Alföld népének jőzan ösztöne szólal meg, amely sokszor megvalósíthatóbb és egyszerűbb célok felé tör saját szükségletének pusztá megérzésével, mint sok nagyraméretezett, tajóságunktól idegen kultúrpolitika.

Bredetzky Sámuel a német nevelésügyi mozgalmakat, Frankot, Basedowot, Schützöt és Campét viszhangozza. Élesen megkülönbözteti az általános és a szaknevelést. Felfogásában haladás rejlik, amennyiben a társadalmi osztályokhoz mért külön nemesi és külön paraszti iskolázást elveti és tehetség szerint osztja a társadalmi állást. De kortársaival együtt téved abban, hogy mikor a pályára való hivatottságot tehetség szerint ítéli meg, vagyis az összes kiválóakat úrnak neveli, minden ostobát pedig parasztnak vagy iparosnak szorít le, az utóbbi osztályokat megfosztja kebelükben maradó természetes vezetőiktől, társadalmi öntudatuk hordozóitól, osztályukat nemzeti értékke kiegészítő színvirágától. Ez a vészes kultúrpolitika, mely lekaszála az östehetségeket gyökerrükről s pappá vagy ügyvéddé torzította, nagyban felelős azért, hogy népünk televényén ritkán virágozhattak ki olyan magyar emberpéldányok, mint B. Tóth Ferenc, kinek emlékét Nagykőrös szoborba öntette, továbbá Csókás József, a Nagy András Jánosok, Thék Endrék, vagy Nagyatádi Szabó Istvánok. Bredetzky Tessedik irányzatában is hiányolja, hogy hasznossági lázában minden gimnáziumot gazdaságpedagógiai intézetté akar átszervezni s a kenyérkereset szempontja miatt veszni hagyná a közvetlen hasznot nem nyújtó, csupán gyönyörködtető, erkölcsileg felemelő tudományokat.¹⁰

3. Kereskedőink nevelődése.

Nem mulasztottuk el az eddigiekben kidomborítani, hogy az intézményes köznevelés csak felerészben öncélú eszmék fejlődésének valóra váltása, a másik felében azonban gazdasági és társadalmi állapotoknak szolgálai függvénye. Keresve sem találhatnánk jobb bizonyítékot ennek az állításnak bemutatására, mintha a XVIII. és XIX. század fordulóján vizsgáljuk meg a gazdálkodó társadalom (és a nevelésügy kapcsolatát). Ekkor kezdődik meg hazánkban az az osztálytagozódás, amely a kapitalizmus magasabb fokán lévő nyugati államokban már megkülönböztethetőleg kialakította a máig élesen szétvált négy társadalmi osztályt: a hűbéri főnemességet, kispolgárságot, burzsoáziát s proletariátust. Az ókorban nem volt társadalmi osztály, a középkorban családi közösségekből származó, azonos foglalkozást űző, külön erkölcstannal és joggal bíró, tárgyi alapon nyugvó szerves képződményekbe: a *rendekbe* tagolódott a társadalom s ezek a rendek, mint a nagy egység tagjai, összhangba hozták saját érdekeiket az összességével, mihelyt a politikai elismerést, külön rendi joguk alapját kivívták. Mihelyt a kapitalizmus felforgatja a rendiséget, az európai társadalom osztályokba tömörül, de az osztályok összetartozása már nem természetes, hanem mesterséges úton jön létre, az *érdekközösség tudatosodása* folytán. Külsőleg, mechanikusan kovácsolódnak össze az egyének nagy, nem az életközösség *tárgyi alapján nyugvó*, hanem az *érdekközösség eszmei egységébe*. Van osztályöntudat, de nincs osztály erkölcs és jog.¹ Az osztály nem szerve a társadalomnak, mint voltak az összedolgozó, egymás munkahívását kiegészítő rendek, hanem mechanikus alkatrésze, amely önzően sajátítja ki a maga számára a fennálló gazdasági rendszert. Mivel azonban egyszerre csupán egy rendszer létezhetik, az egyes társadalmi osztályok érdekei is kizárják egymást. Azért tűnnek fel a későbbi osztályok állam- és társadalomellenesnek, mert politikai elismerés híján jogilag rendezett s az államba illeszkedő csoportot nem képeznek, mint a jogilag rendezett s az államot kisajátító birtokon belüli osztály.

Körülbelül ez az újkori kapitalista társadalomnak helyzetképe, amely tapasztalható törvényszerű igazság s így hazánkra is áll. Ha már most felülről lefelé tárgyunk szempontjából haladva vizsgáljuk meg a XVIII. századvégi magyar társadalmat, azt látjuk, hogy a főnemesség a szatmári béke óta élt három nemzedékben kimerül. Szerzett óriási földvagyonát alig képes tartani, részben elidegenedése miatt, mert a bécsi udvar és kongresszus mulató légkörében testileg és lelkileg elfárad, részben pedig, mert csak egyes kiváló egyedei értik meg az idők szavát és térnek át hűbéri mezőgazdaságról kapitalista birtokkezelésre. Főképp az utóbbi fogyatkozás okozta, hogy dacára a napóleoni háborúk nagy gabona- és állatárainak, a hadseregszállításban nem vettek részt. Sem tudásuk, sem ösztönös érdeklődésük nem vonzotta őket az üzlet felé és tünnyen engedték át a zsíros nyereséget az ekkor megerősödött zsidó kereskedelmi és banktőkének.

Grassalkovich Antal herceg emissziós hitelművelete a bécsi Arnstein és Eskeles céggel, híres típusesete az egyik fél kicsiszolt kapitalista tudásának s a másik elernyed, nemtörődöm hozzánemértésének. Olyan sorozatosan mennek tönkre a magyar főnemések, hogy a velük még osztály ellentétben álló polgári írók is fájdalmasan kiáltanak föl. *Sándor István* még 1796-ban ismerteti, nyilvánvaló nevelő céllal, «Sokféléljében» az angol főnemesség kapitalista hasonulását. «Minden országok közül, hol a Nemesség s következőképpen az ősi rátartás uralkodik, Angoly Ország első vala, melly az Elő-ítéletnek lánczait letette. Az Angoly

Nemesség az első vala, melly nem tartotta szégyennek a Kereskedést. Az ifjú Kapitány *Bodney*, az Admirálnak a Fia s *Harley-nek* ama gazdag Aldermannak a Veje erről új példát adott. Az Attyának nagy neve, a Pérséghez nagy remény-sége s a Királyi Gárdánál való Kompániája meg-nem tartóztathatták őtet, hogy Kereskedő ne legyen, s a maga Ipával kompániába ne lépjen, kinek a Firmája azóltától fogva neveztetik: *Harley és Bodney.*»³

Sándor József a pohilisztor-orvos pedig 1808-ban a mesterségek és kereskedés tanulására buzdítja a nemességet, amely kapitalistaellenes érzéketlenségével semmi-ben sem maradt el a főnemesség mögött. Míg a nemesség, írja, «a kereskedésen jobban nem fog kapni, addig mind kevés értékű s mind kevés tapasztalású marad s az idegenek tovább is belőlük fognak gazdagodni.» A magyar földesúr megvetette a kereskedőket. Arról a nagyszerű kultúráról, amit világrészek távlatában gondolkodó nagykereskedők és gyarmatokat uraló nagyvállalkozók teremtettek, fogalma sem volt. Ő csak annak a rövidtávú, kezdetleges kereskedelemnek lebonyolítóit ismerte, akik majorjába jöttek, hogy megvegyék évi termését vagy jószágait s elszállítsák Pestig, esetleg Bécsig az országos vásárokra, ha ugyan kizárólagos és tudatlan terménygazdálkodásában nem maradt nyakán,, értékesítés nélkül, birtokának hozadéka. Képzetköre annyi volt, amennyit birtoka nyújtott s ezen mit sem tágitott a rétori nevelés. Az első Ratio Educationis még kiinduló-pontja lehetett volna olyan ismeretanyag, mely kívánságot ébreszt az újdonságok, felfedezések és vágyat a városok, a határokon túli, mesék messzeségébe tolódott világ után. A második Ratio azonban, talán akaratlanul is, kezére járt a bécsi gazdasági politikának. Miután az agrártermelésre kárhóztatott ország gazdasági körülzárása teljessé vált, a rétori művelődésanyagba visszakanyarodó második Ratio körülzárta a szellem továbbtájékozódását is és betokosította annak a 20—30,000 ezer jómódú, tehermentes birtokú középnemesnek az eszejárását is, akik szélcsöndben, vágyaikat, tetterejükét a megyei sérelmekben, országgyűlési szónoklatokban és bizottsági feliratokban élve ki, tunyán és tájékozatlanul túrték, hogy országunk gyarmattá legyen.⁴ Ha volt művelődésigényük, vágyuk iparcikkre, azt előjoguk alapján vámmentesen hozhatták be, de ezzel az előnnyel is alig éltek.

Védelmére szóljon azonban a magyar nemességnek, hogy kivételes egyedeiben felcsillant a közgazdasági érzék s a kapitalista művelődés vágy. Ezek, főleg nagybirtokosok, teremtik meg a mezőgazdasági művelődés szempontjából kiváló fontosságú *első magyar mintagazdaságakat*. Megérinti őket a tőkegazdálkodás mozgó ereje: a haszonvágy. Lehetőleg saját kezelésbe veszik vissza birtokrészeiket, mert a jobbágyok robotját finomabb munkákra nem lehet használni, vagy ha ez nem sikerül, irtásokkal, közlegetők feltörésével szaporítják saját termőterületüket.

Olvassák Thaert és megtanulják tőle, hogy földbirtok is ugyanúgy lehet tőkegazdasági vállalat, szerves üzem, mint a gyár, bank vagy külkereskedelmi raktár. Lilien József Ercsiben, Hunyadi gróf Ürményben, József nádor Alcsúton, Festetics György Keszthelyen, Csekonics József alezredes Mezőhegyesen gépekkel, vaskékkal, képzett bémunkásokkal műveltetik a rendszeresen trágyázott földet, a tudatlan jobbágyokat pedig csak boronálásra, szénagyűjtésre és fuvarozásra használják.

Társadalmunk fejlődésének az lett volna a természetes folyamata, ha a városi polgárság felemelkedő, meggazdagodott rétegéből és a tőkés vállalkozóvá átalakult nemesi rend összeomlásából megalakul a burzsoázia, a tiers état, a

harmadik rend. Érintett okokból ez a folyamat elmaradt s a nemesség közigazgatási nevelhetősége után nem létező középosztályunk egyik alkateleméről, a meglévő *hivatásos kereskedőrétegről* szólván, valami egész levantei tarkaságú zagyvalékra bukkanunk, ami még alig társadalmi osztály, nemhogy közössé vált osztály-öntudatból sarjadó szakművelődési törekvéséről lehetne nyomokat fölfedezni.

Kereskedelem azonban mégis volt e földön, még pedig az egykorú források szerint egyes mozzanataiban már igen élénk s szép jövővel biztató belkereskedelem. Voltak hivatalos lebonyolítói, akiknek akár üzleti tanonckodás, akár kereskedelmi iskola híján, valamiképen belé kellett tanulni a mesterségükbe. Vizsgáljuk tehát miképpen nevelte a XVIII—XIX. századforduló évtizedeiben Magyarhon kereskedőit a legnagyobb tanítómester: *az élet!*

Kereskedőink műveltségének látköre csak kis töredékben terjedt az ország határain túl. Még a főnemesnek is bajos volt az ismereteket gyarapító utazás, mert vagyona föld, jövedelme termény, amit nem vihet magával, pénzre pedig alig tudta átváltani.

Nemtelen kereskedőnek a külföldi utazását minden módon gátolják. Az osztrák vámőrök rosszindulata egyenesen kihívó. Dohányát a levegőbe szórják, málhait földülják, tárgyait, szövöttáruait piszkos kezükkel összefogdossák, vagy a föld porában huzigálják s az árakat Ausztriában rögtön fölverik, mihelyt látják, hogy magyarral állanak szemben.⁵ Miután a remekül működött osztrák vámhatár sikeresen fosztotta meg a magyarhoni kereskedőt a külkereskedelmi tájékozódás és művelődés lehetőségétől, tevékenysége csak a belkereskedelemben mozoghatott. Gyakorlati iskolázódásán egész évi lanyha és kisszerű helyi üzleteinél többet képeztek rajta az *országos vásárok*. Pesten négyet tartottak évente. Józsefnapkor márciusban, Medárdkor júniusban, János lefejezésének napján augusztusban és Lipótnapkor novemberben. Itt cserélték ki az ország nyersterményeit bécsi iparcikkal és pedig a vásárok első hetében nagy-, a másodikban kiskereskedelmi forgalomban. De oly nagy volt a forgalom, hogy a vásárok hivatalos helyén kívül és idején túl is folyt az adásvevés Pest minden utcájában, hol a házak udvaraiból raktárakat, ablakaikból pedig kirakatot, vagy egyenesen boltot csináltak.⁶ Pest kedvező fekvése nemcsak sok komoly, árukereskedelemmel, bizományi és szállítmányozó ügylettel foglalkozó kereskedőt nevelt, hanem kitenyészett egy még nagyobb, hirtelen meggazdagodni vágyó spekuláns és uzsorás réteget is.

A hétfői napon kezdődő vásárok sokadalmában nevelődhetett az, aki fejét a kereskedelemre adta. Itt nyüzsgött a temérdek kisárus, alkusz, közvetítő és házaló a vámon négyesfogatolással bevontatott 14.000 megrakott kocsi körül. Itt cserélt gazdát körzetek szerint szétosztva a könyöklő forgatagban a gyapjú, bor, szilvapálinka, méz, viasz, nyersbőr, fölthajtott temérdek állat, vasáru, vászon, posztó, prém és szalonna. 1820-ban a Kerepesi-úton 517 csizmadia 20.000 csizmát rakott ki. Egész útegek állottak boroshordókból és vasalatlan parasztszekerekből. A hajóhídtól északra evőeszköz és edény lepte el a partot s a lehorgonyzott bárkákat, távolabb a fapiac végeláthatatlan sora vonult. A központi vásártéren nyolcszáz bódében bámulta a tömeg a bécsi kereskedők fényűzési cikkeit, a bécsi műipar remekeit. Az élelmicikkek nem is képezték eseményét a vásárnak, mert a heti piacokon is volt belőlük garmadában. Rongyokba takargatott fazekakból mérlik a kofák a meleg ételt vörösre festett fakanállal belemerítve, igazi és álkoldusok mutogatják nyomorék testrészeit, vakok énekelnek zsoltárt, bénák morognak könyvből legendát, utcagyerekek csennek a kocsikról, vagy kéregetnek árváknak

hazudva magukat, zsidóasszonyok árulják a be üvegezett szentképek és egyéb kegytárgyak ezreit, miközben kirikácsolva a szentek csodatetteit, ébresztik a vételkedvet. A ponyvára kirakott rövidárú, vagy a gabona és szénapiac kereskedői között ha egy hely szabadon marad, azonnal befészkel magát egy vándor rózsa-fűzér-, feszület-, kén-, tapló-, pipa, vagy borotvaárus, aki bűvészkedve, csalóka mutatványokkal sózza rá a báméskodókra késeit. Fiatal zsidógyerekek rohanganak a parasztkocsik között egy csomag kendővel s vásárfiát, kanalat, kis tükröt és egyéb vicikvacakot kínálva, itt kezdik magasba ívelő mesterségüket. Serdültebb legénykorukban már alkuszok, akik ugyancsak vásár idején ingatlantól kezdve árun át a pénzig minden lehető dolgot közvetítenek csekély díjért, de nagy rábeszélőképességgel. «Nincs Pesten ilyenkor ház, hol valamit ne adnának, vagy vennének.»⁷

Debrecen vásárainak képe ugyanily színes. Terjedelmükben a lipcseihez foghatók. Magyar, oláh, zsidó, cigány, szláv, görög, német, cincár, örmény, lengyel, macedón és török látogat el Debrecenbe, hol minden vidék kereskedőnépe lerakatot tart s a Hatvani kapu előtt vászonban, szarvasmarhában és sertésben az ország legélénkebb vására zajlik. Bűn és erény minden fokozatában előbújik ebből a sokadalomból, amelyből mégis a *magyar elem* szedi ki legkevésbé a hasznot.⁸ De merészség kellett hozzá, hogy valaki Debrecenbe kereskedni elmenjen. Gyalog a pusztákon át hamarabb odaért, mint a rendes út homokjában, vagy sarában elakadva, lassan mászó, áruval rakott szekerekkel, lusta, morgó és káromkodó kocsisokkal. Semmi falu, csak csordakútak és nyomorult üzemi csárdák. A szabadban, gulyák közt, a végtelen síkon és végtelen ég alatt kell éjszakázni, ahol zsiros kalapja alól reásandít az idegenre gyanakvoan, piszkos, sötét és veszélyes népsége a pásztoroknak, akik a kereskedőt fényes kabátgombjairól is leütik.

Ez a környezet volt a kereskedő «iskolája» az 1800 körüli Magyarországon.

Megmagyarázható belőle, hogy nem volt a kereskedelem különös megbecsülésnek örvendő pálya, amely a nemességet vonzotta volna. A vásári vándor kiskereskedelmen túlemelkedő, öntudatos osztállyá tömörült igazi kereskedőrendet csak Pesten és nyugati határszéli városainkban találunk. Pesten grémiumba, tömörült a bejegyzett 130 kereskedő. Független testületük választott elnökség kormányzatával céhszerű társaságot alkotott. Közgazdasági szakértelemmel figyelik már a vásárok s a kereskedelem menetét, szaporítják a forgalom eszközeit, tárgyalnak a hajósokkal és közlésteszik a vásári árakat. Mindmegannyi mozzanat, amely a zűrzavarból a törvényszerűt kiemelő, az ösztönmesterséget ismeretanyaggá tömörítő szakműveltség előjele. Egyenlőre még ez is német, de képviseli a kereskedelmi foglalkozás élő példával bizonyított áldásait és becsületét a kereskedelemnélküli nyomorult állam szellemileg is körülzárt tájékozatlanságában, nyomorult közvéleményében.

Munkánk körén kívül állónak tekintjük, hogy a hazai nemzetiségek lelki alkatát, közgazdasági hajlamát és kapitalista nevelhetőségét vizsgáljuk. Hogy most mégis rációkra, görögökre és zsidókra kerítünk sort, azért tesszük, mert ők voltak vagy *lehettek volna* egykorú forrásaink szerint népünk tanítómesterei. Kik voltak itt azok, akiktől kereskedelmet tanulhatott a magyar s milyen kereskedelmet, ez a legközelebbi kérdés?

Az érem visszajáról, az osztállyá szervezett s a szó tisztult értelmében vett, nagyvárosban letelepült kereskedők panaszaiból tudjuk meg, hogy kiknek a kon-tárkodása állott a kereskedőrend vagyoni és művelődési emelkedésének útjában.

Mert sok a visszaélés. Csendes társak «garázdálkodnak», megszegik azt az elvet, hogy egy kereskedőnek csak egy boltja lehet, mert hol itt, hol amott vállalnak érdekeltséget s tútelitlenek egyes nekilendülő szakmákat. Így a rendes kereskedő is kényszerül fontolóra venni, kitartson-e híuen régi szakmája mellett és ránevelje-e fiát? Hogyha elejét veszik hatóságilag az álfióküzletek nyitásának, akkor a kereskedősegedeket is hűségre kényszerítik és aki rossz viseletű, nem tud majd addig helyet kapni, amíg meg nem javul. Aki hű a választott szakmához és kapzsíságtól üzve nem pártol át más üzletágakhoz, az mindig fog tehetségéhez tökét is találni, amellyel társulva önálló lehet. Így nevelődik a tisztességes kereskedelmi szellem, így kerül a kereskedőrend a polgárság legelső soraiba, ahová való is.

Ezzel a nyárspolgáriás kereskedőszellemmel szöges ellentétben áll a *házalók* csapatja. Házalóknak nevezi forrásunk⁹ mindazokat, akik miatt szerteágazó és messzetekintő, tőkeerős nagykereskedelem nem fejlődhet ki. Ötven házaló esik minden letelepült kereskedőre. Csempésznek, adót nem fizetnek s az ellenőrzésnélküli lopással, orgazdasággal kapcsolatos házalás egész külön fajtákat «képzett ki.» Annyira közismertek voltak ezek a típusok, hogy a most ismertetésre kerülő fölosztás szinte szóról szóra húzódik végig 1790/91-es országgyűlés tárgyalásain is. Házaló e szerint:

1. A sáfrányos paraszt, aki fűszerekkel és apróságokkal járja a falvakat. Jobb volna, ha az állam visszaszorítaná ezeket a munkabíró kezeket az eke szarvához, vagy közülök fogná az újoncokat, hogy kiegészítse ezredeit.

2. A krajnaiak, akik olasz gyümölcsökön kívül most már mindenféle fűszerrel, cukorral és kávéval kereskednek. Vagy kényszerletelepítés vagy kitiltás kell, mert minden pénzt kivisznek, itt semmit nem fektetnek be.

3. A felvidéki vászinasok. A tót paraszt inkább állana napszámba s a megyék fogadnák el adóba magaszotte vásznát. Legalább olcsón látnák el a katonai raktárakat.

4. A bécsi kisgyárosok, akik már 150 ffrt értékű silány gyártmányukkal elindulnak Magyarországra és vigigjárják a földesúri kúriákat, polgárházakat. Károsítják a letelepült kereskedőt, a hazai ipart s a vevőt, mert miattuk jó cikkekkel nem lehet forgalmat csinálni.

5. A bécsi kereskedők, akik nem elégesznek meg a pénzét Bécsben szóró magyar főnemességgel, hanem ellepik a pesti vásárokat, utána a kastélyokat járják sorra, cicomákkal megvesztegetve a cselédséget. Ami árujok még így is megmarad, azt beadják az országos vásárokon áruló magyar szabók és kézművesek sátrába. A nélkül, hogy közterheket viselnének, eleszik a helybeli kereskedelem kenyerét.

6. Iparosok, akik abbahagyják, vagy csak látszatra üzük az ipart s nem a saját gyártmányukat árulják, mint pl. fodrász piperecikket, szabó készruhát, vendéglős vasárut.

7. Kofák, többnyire oly mesterlegények feleségei, akik nem tudtak céhbe jutni és már szégyellik, hogy legények. A házimunkát kereskedelem címén kerülilik, csalfa utakon engedélyt · szereznek, sőt a férjüket is rábeszélilik a mászkálásra, kicsapongásra, tanult ipara abbahagyására.

8. A zsidók, akik az alábbi pontokba szedhető károkat okozzák a magyar-honi kereskedelemnek: áruhamisítás, csalás a mértékekben, orgazdaság olyannyira, hogy zsidók bevonása nélkül lehetetlen egy lopásnak nyomára jönni, uzsora főképp nemesifjakkal szemben és titkos egyetértés, mely a házaló zsidók révén fölszippantott családi és politikai híreket üzleteik javára villámgyorsan

terjeszti. Így elsőnek vetik rá magukat árendákra, bérletekre, árverésekre. Hirtelen összevásárlásokkal, hátrányos áru- és ékszercserékkel üzérkednek. Letelepítésre és forgótöke kimutatására kell őket is kényszeríteni, a házalástól teljesen eltiltani. Csak egy fia tanulhasson kereskedést, a többit telepítsék műveletlen földekre és neveljék át őket a polgári társadalom mezőgazdasággal foglalkozó tagjaivá.

9. Jogtalan a császári hivatalnokok kiskereskedelme. A bányatisztek, akiket a kereskedők adójából is fizetnek, megveszik a kincstártól az ércet és kicsiben árulják.

Ez a hosszú sorozat elég arra, hogy szemléltessük a tisztas kereskedelem mellett a gazdasági élet testére tapadó élőködőket, akik a kereskedői foglalkozásról táplált vélekedést a magyar köztudatban kialakították. Mi volt a művelődés útja e két kulturális véglet között a házalóktól a grémiumba szervezett kereskedőig? *A kereskedelmi erkölcs megnemesítése*, először a szervezett kereskedőktől sugalmazott közigazgatási, hatalmi rendeletek nevelő erejével, majd később, már a következő korszakban, a kereskedőosztály kebeléből kiinduló intézményes művelődéssel. A kereskedőképzés fokozata rövidtávú állomásaiban megjelölve tehát ez:

1. házalókereskedelem ösztönökben dúló fogásai,

2. letelepült kereskedőkből szervezett testület, céhszerűen képzett inasokkal, segítőkkel,

3. nevelő intézményekkel, tudományosan kiegészülő tapasztalati képzés.

Az első fokot láttuk. A második fokon kell beszélnünk a három tanítómesterről: a rácokról, görögökről és újból a zsidókról.

A *rácok* ellepték a dunamenti városokat, még a török hódoltság idején földvándorolva. De Miskolcon is az ő kezükben volt a len, vászon és prémek forgalma. Eléggé irigyelték őket jómódjukért, élelelmességükért, a magyarok. Pártatlanul ítélve azonban nekik köszönheti Magyarország, hogy a kereskedelemnek az említett ágaiban mind nagyobb a forgalom. Ők mutatnak utat, miképp lehet az ügyleteket észszerűen nekiindítani és nyereséggel zárni.¹⁰

Még nagyobb a *görögök* szerepe közgazdasági művelődésünkben. Óriási mértékben vándorolnak be a török kivonulása után, kiaknázva azt az előnyt, hogy az idegennek nincs múltja és jelene, csak jövője van. Szerepük oly jellegzetes, hogy népünk görögnek hív minden keleti jövevényt, bosnyákot, albánt és bolgárt is. Mi magyarázza meg, hogy a görögök egyik napról a másikra urai lettek a magyar kereskedelemnek? Az, hogy a rommá lett városok és a földimádó magyarság falvai, pusztái országában gazdasági «üres táblát» találtak.¹¹ Ügyes levantei gyakorlottságukkal, mely apáról fiúra viszi át a szülői házban nyert kereskedelmi iskolázottságot, rávetették magukat a nagykereskedelemre. A kiskereskedelemtől el is tiltották őket, de nem is kellett nekik. Hívják, vámkedvezményvel édesgetik be őket, annyira szükség volt rájuk, annyira nem akarta a politico-agrárius magyarság a nagykereskedelmi kereteket sem kitölteni. Urbéri tartozás, hadkötelezettség nem terhelte őket s így hamar elterjednek délről a folyók mentén. Előbb szatócsok falvakban, majd a városban szereznek polgárjogot s meggazdagodnak. Belőlük toborzódik az első *kapitalisztikus vezérkar*, ők viszik át Magyarországot a középkori gazdaságból a korai tőkegazdálkodásba, ők termelik ki magukból a *vállalkozást*, táplálják a versenyt és tisztelik a pénzt egy századdal a zsidó beözönlés előtt. Az ő élő, helyszíni példájuk szemléltette a magyarságnak legeslegelőször a *kapitalista szellemei*, amikor kezdeményezésükre

mozgásba jön a kormányintézkedésekre süket magyar közgazdaság s ők mozdítják meg cseregazdaságunkat a hitelgazdaság felé. Megtalálták a rést a rendiség által védett s a viláfgazdaságba bekapcsolhatatlan nemesi birtokhoz, amikor elválták terményei értékesítését. Előbb faluzva vásárolták össze a terményt, majd hitelezői lettek a birtoknak, később haszonbérbeadásra szorítják a birtokost s végül árveréssel tulajdonába ülnek. A görög kapitalizálja át pénzvállalattá a terménygazdasági birtokot.

Üzleti leleménye s kereskedői kompániákba szerveződő szelleme felőrli a céhet is a kiadói sáfárrendszerrel. Előleget ad az iparosnak s vállalja az értékesítést. Majd megrendelése, nyersanyaggal, később szerszámokkal látja el az elszegényedett mestert és az egy munkahelyen összegyűjtött nagy műhelyt már csak egy lépés választja el a gyártól. Görög volt az ipar kereskedelmi feje, tőle függött ezután a mester, nem a céhétől.

Kapitalizálták a kereskedelmet is. A kihalt magyar tőzsérek helyébe lépve teleppel bírnak, váltót, értékpapírt alkalmaznak széles körben, bevezetik a határ-időügyletet, később az udvar bankárai, mert pénzvagyonuk révén ők tudnak hitelt nyújtani. A magyar földjára mellett megnyitják az üzletszerű kamat és vállalkozói nyereség jövedelmi forrásait, ők az első bankárok és az első *csak fogyasztó réteg*, melynek fényűző templomai ma is emlékeztetnek pompaszeretükre, gazdagságukra.

Ahogy megteltek a társadalom kereskedelmi rétegének keretei, a görögség is sorvadni kezd. Beolvadásukban nem a magyar veszi át a görög kapitalista hajlamát, hanem a görög alkalmazkodik a magyar úri élethez, mert nem a polgársághoz, hanem a tűnő, de még hangadó rendiséghez fűzi sorsát. A *vásári kereskedelemnek* voltak mesterei s a XIX. század elején a *megtelepedett* kereskedelem visszaszorítja őket. Végeredményben sem beolvadásuk, sem egy évszázados példájuk nem nevelte át a magyar elemet kereskedővé, úgy hogy évtizedes harcok után a zsidóság veszi át szerepét.

Fentebb láttuk a zsidók egy részének szerepét a magyarországi kereskedelemben. Ezen a fokon még nem lehetett kívánatos tanítómester. Most arról a csoportról szólnunk, amely egyes közgazdák szerint döntő jelentőségű szerepet vitt az egész emberiség történetének kapitalista korszakában. Mert nálunk kétféle zsidóság volt: egy történelmi és egy nem hasonult. Egy valamivel későbbi forrás már fölismeri és így jellemzi a kettő különbségét:

«A zsidók közt két Secták uralkodnak, úgy mint a civilisiora törekedő és fanatica. Amazoknak feje az aradi Eabbinus, a fanatica Sectának, mely Haszidimnak neveztetik a Sátoraljaújhelyi Zemplénben. Az aradi egy felvilágosodott és a keresztény Vallás szent morálját nagy részben követő ember: ez egy Hebreus nyelvnél többet nem tudó s a Talmudnál egyebet nem értő bigót, ki orientális búbajossággal tele vagy, bizonyos summa pénzért Talismánokat osztogat.» Dúsgazdag ember, mert nagy ünnepeken karavánokban járnak hozzá a zsidók Orosz- és Lengyelországból, akiknek nagy része itt is reked. Nem kell tehát orosz-lengyel rabbinust beengedni az ittenieket pedig morálfilozófiai tanulmányokra és vizsgára szorítani,¹² követeli egy magyar gazdaíró.

A zsidók közgazdasági szereptágulása és művelődése sokban egyezik a görögökével. Számuk 1785-ben 75,000 s 1840 körül 241,000. Az északkeletről beszivárgó zsidóság majorizálja a történelmi rajnai eredetiét. Kezdi földesúri korcsmabérleten, ahol hitelt nyújt szomjas jobbágyoknak és elfogad potom áron átszámított terménytorlesztést, majd beletanulva a gabonába, a hadseregszállí-

toknak lesz vidéki felhajtója. Előbb parasztoktól, később földesuraktól véve át hatalmas tömegeket, háziszidó lesz és zöldhitelt nyújt a lábon álló gabonára, közvetít a földesúr és a külvilág közt gazdaságilag s az uradalom minden termékét ő változtatja át pénzzé. Legfelső állomása — mint a görögöké — a bankárság, Pesten vagy Bécsben, hová nagy emissziósügyletekkel evez be.¹³ Összeolvadás csak a legfelső fokon történt a magyar nemességgel, azzal a különbséggel, hogy a zsidóság nem veszíti el kapitalista hajlamait, mint a görög.

Itt volt tehát a magyar viszonyokhoz mért tőkegazdálkodás több rendbeli mintája, de fajtánk nem mozdul és nem tanul, több ízben elmulasztja a történelmi időpontot s átengedi a teret másoknak. Egyes vonásokban már érintettük hogy lassan tudatosodó neveléssel akarnák ezt a közöny megtörni, most még emlékezzünk meg ennek a ráismerésnek egy határozottabban fogalmazott adataról. Igazi kereskedelem a nagykereskedelemtől kezdődik, mondja *Liedemann János*¹⁴ szepességi származású pesti nagykereskedő. A kereskedelem becsületét, tisztos foglalkozásnak számító társadalmi elismertségét úgy kell megvalósítani, hogy a vagyoni állag mértéke szerint kell körülhatárolni a nagykereskedők és szatócsok működési körét. *Képességeket* kell kimutatni ahhoz, hogy valaki letelepült bejegyzett nagykereskedő lehessen. Mik ezek a képességek? *Anyagiak és szellemiek* Az utóbbiakat illetően ne azt nézzék, hogy valaki *birtokában van-e* a szükséges képességeknek, mert ez még nem nyújt erkölcsi kezességet, hanem, hogy *volt-e alkalma ezeket megszerezni?* Önálló kereskedelemre való jogosításához nagykorúságán kívül mutassa ki, hogy *néhány évig valóban üzletekben szolgált* és csak akkor ítélik képesítettnek, ha *magaviseletéről és hűségéről* érvényes bizonyítványt tud fölmutatni. Még az sem elég, hogy *olyan* üzletekben szolgált legyen, amilyenek szakmájában most önállósulni kíván. Nagyvárosi kereskedőnek csak olyan válhat be, akinek nagyvárosi boltokban szerzett gyakorlata is van. Semmi sem hivatott jobban az így értelmezett képesség ellenőrzésére, mint a kommerciális kollégium, vagyis mai nyelven országos kereskedői testület. Ilyet kellene Pesten szervezni felerészt kereskedők-ből, felerészt haladó nemesekből. Elnöke alapos kereskedelmi ismeretekkel bíró államférfi legyen, aki az állam s a kereskedő érdekeit össze tudja egyeztetni. Majd ez a testület megtisztítja a magyar kereskedelmet selejtes elemeitől, súlyt ad véleményének, kiharcolja a polgári törvénykezés béklyóitól független kereskedelmi törvényszéket, hejjet szorít a kereskedők képviselőtársaságának az országgyűlésen, részt szerez a hadseregszállításokból, eladóvá tett kamarai birtokokból és beleszól abba, hogy Ausztria számára földünk a kereskedelem hazai versenytárs nélküli aranybányája legyen. Végül megszünteti ezt az osztályt legmélyebben sértő társadalmi helyzetet, mert legalább *saját személyében* (családja nélkül) *nemesemberré minősíti a kereskedőt.*¹⁵ Ez lett volna a házaló, à la minute kereskedelemre gondolva a legnagyobb vívmány.

Mi volt ennek a Liedemann János által szorgalmazott céhszerű kereskedőnevelésnek közelebbi belső tartalma? A pesti kereskedőtestület 1808-i atyai utasítása nyomán erre is pontosan felelhetünk. Nagyon tudatában volt a testület nevelő feladatának s ezért nyomatta ki és adta kézbe minden inasztartó tagjának, hogy mint főnök továbbítsa tanonca kezébe s maga is ennek a szellemében fogantatja nevelői eljárását. Ez a kis irat 24 pont intelmeibe szedi az *inasnevelés* alapelveit s általános erkölcsi utasításai mellett érdekes történelmi okmánya a magyar kereskedelmi szakoktatás iskolánkívüli, céhszerű kezdeteinek is.

Istenfélelem s a negyedik parancsolat a kiindulópontja. Bár a szülők még

élnék, most már a főnök veszi át az inas nevelését, tisztelje tehát második atyjaként. A kereskedelmet nem lehet olyan mechanikusan megtanulni, mint az ipart, hanem *halmozott alkalmakból, a főnök oldalán*. Lásson s figyeljen tehát s olyan főnökhöz törekedjék, akinél nagy a forgalom, sokféle eset adódik. Kérdezze meg illő alázattal, ha valamit nem ért s jól jegyezze meg a főnök magyarázatát. Minden tárgy fontos, mert a kereskedelem az egész világot öleli fel. Semmi munkát ne szégyeljen, hisz főnöke mindent erejéhez mér. Legyen hálás és örüljön, ha *állandóan foglalkoztatják*, mert állandóan tanul. Különben is hivatása a kereskedőnek az éjjeli s nappali folytonos, kiszabott munkaidőt nem ismerő készenlét. Kereskedőinas abban különbözik a többtől, hogy ruházkozásában csinos és tiszta, miként főnöke is azzal válik ki a többi polgár közül, hogy minden dolgot jobban, ügyesebben és gyorsabban csinál. Ezért nem elég, ha írni, olvasni és számolni tud az inas, hanem legyen rajta, hogy szorgos gyakorlattal értelmesen olvasson, szépen és helyesen írjon és *kereskedői módon* tudjon számolni. Rend, szorgalom és pontosság váljék vérévé s ne alacsonyodjék le a többi háznéphez, hanem mindig művelt emberekhez csatlakozzék, akiknek társaságában tanulhat. A testület maga is rajta van, hogy inasait a rossz társaság nevelő hatásától elszigeteli e és kifejezetten előírja, hogy csak főnöke tudtával távozhat előre megszabott időre s előre bejelentett helyre.

Hűségre már a kis inast szoktatják. Ajándékot még a szüleitől is csak főnöke tudtával fogadhat el. A főnök köteles elvenni az ajándékot és föl szabadulásáig magánál tartani, hogy a gyermek gyakorolja magát a nélkülözés fájalmában. Utcán a kereskedők rendjének minden tagja előtt kalapot emel, a boltban pedig felváltva gyakorolja a beszéd s titoktartás művészetét. Mestersége a rábeszélés, de ugyanakkor a hallgatás is, ha az üzlet áruiról, belső ügyeiről van szó, mert rosszakarók mindig vannak. Az áruk ismeretét, mértékekkel, súlyokkal, pénznemekkel való bannitudást mielőbb lesse és sajátítsa el, nehogy kárt okozzon és főnöke vevő körét csökkentse. Úgy tekintse a boltjukba lépő legkisebb vevőt is, mint aki főnökének nyereséget hoz. Figyelemmel, szerényen, türelemmel és gorombaság nélkül alkalmazkodjék szeszélyeihez. Az emberismeret művészetének külön ága, hogy egy villanással tudjon alkalmazkodni s magaviseletét nemes, polgár vagy paraszt szájaizéhez szabni. Főnöke iránti feltétlen hűsége nyilatkozzék meg abban is, hogy másoknak a boltban tapasztalt hűtlenségét besúgja. Egyék meg mindent főnöke asztalánál, mert nem élvezetből étkezünk, hanem a munkaerő fönntartása végett, a gyermekkori válogatás, torkosság pedig későbbi romlás kezdete. Tisztelje az idősebbeket, főnöke háznépét, gyermekeit, segédeit sőt még idősebb tanoncait is. Szándékosan ne csaljon s a vevők tájékoztatlanságából se húzzon hasznot.

Legjobb nevelő-módszernek azt tartja a pesti kereskedőtestület, ha ezeket a szabályokat *havonta egyszer* szorgalmasan elolvastatja inasaival s rászorítja őket, hogy gondolkozzanak rajta. Ez az imádkozás halmozott ismétlésének nevelő módszere. Inasnevelésüknek másik sarkpontja pedig a *testületi vizsga*. A 24. pont szerint minden főnöknek szabadságában áll inasát az összegyűlt kereskedőrend előtt megvizsgáltatni a minden kereskedőnek szükséges ismeretekből, ha az inasideje alatt a gyermek már összegyűjtötte ezeket. Helyesírás, olvasás, gyors és helyes számolás, kereskedelmi irány, áruszámla, árújegy s árúutalvány kiállítása, gyakorlati s a fajtákat megkülönböztetni tudó áruisme ennek a vizsgának tárgyai. Kielégítő felelet után tanonclevelére ezt a záradékot vezetik rá «A Kereskedő Testület vizsgáztatta» (Von dem Handelsstand examiniert). Szé-

lesebbskörű könyvviteli és váltóismereti kérdések sikeres megválaszolása esetén pedig a «dicséretes» (billiges Lob) záradékot is beleírják. Felszabadítás után mérsékelt fizetés ellenében még egy évig köteles régi főnökénél szolgálni, mint ifjúságéd.

Csupa ismert nevelőmozzanat az iparos céhélethez, csak épp kifinomultabbak, a kereskedő magasabbrendű értelmiségi pályájához, eltérő hivatáserényéhez szabottak. Lényegében ugyanezek az alapelvek kormányozzák segédnevelésüket is, de itt már lépten-nyomon bővül aranszabályaik gyűjteménye a hovatovább kitörő nemi ösztönt zabolázó tilalmakkal. «Az atyai intelmek» meghatározása szerint a segéd ugyanaz a kereskedelembe, mint a hadapród a katonaságnál. Abban különbözik az inastól, hogy az asztalnál és a hálószobában rangosabb helyet kap, szüleitől főnöke tudtával legfőbb heti egy forint zsebpénzt fogadhat el, *de ennek mirefordításáról írott elszámolást mutat be főnökének*, ruházódását a főnök nem írja elő és szerződéses megállapodást köthet, hogy mennyi ideig marad nála. Még az apjánál tanuló kereskedőfiú sem élvezhet megkülönböztetést a nevelés egyöntetűsége és hatályossága érdekében.¹⁶ A testület szüntelen hangsúlyozza, hogy *mint testület* nevelik atyai gonddal inasikat s ugyancsak atyai gondoskodásból terjesztik ki fegyelmi szabályaikat fölszabadult segédeikre is, akik a rakoncátlan kamaszkorba érve legjobban szorulnak rá nevelésre. Ha már beleoltották az üzlethez szerződött inasgyerekbe, mint általános kötelességeket a hűséget, szorgalmat, becsületet, szerénységet, ügyességet és titoktartást, a segédnél nem hagyhatják abba. Csupa céherény! A hűség parancsolja, hogy önállóan, főnöki jóváhagyás nélkül a nevelt még akkor se cselekedjék, ha főnökük javát szolgálná.

A főnök pedig legyen tudatában, hogy inasát és segédjét elsősorban *puszta magatartásával* neveli. Nyesegetse hibáikat szelíd szigorral, de *jó példát* is mutasson. Az inasévek a segédi állapotra készítik elő, a segédek pedig a későbbi önállóság előtanulmányai. A segéd munkája állandóan tökéletesedik és lassan főnöke bizalmasa lesz, indítványokat tesz néki újításra, javításra. Legyen takarékos és szokja meg, hogy a saját kis filléres gazdaságáról is könyvet vezessen. Ne járjon nyilvános helyekre mulatozni, mert ha főnökénél étkezik, a családi asztalt sérti, ha korcsmában eszik-iszik. Öltözködésében legyen tiszta, de ne piperkőc. Alapelv, hogy a segédnek minden munkaereje, s ideje a főnökéé, tanulás fejében. Ezért ne lustálkodjék s ne tukmálja dolgát az inasra. Mivel a munkaideje határozatlan, ha el is küldik valahová, ne csavarogja el az időt főnöke kárára. *Esti szabad óráit használja önképzésre, hiszen nem is nagyon szükséges az esti pihenés a segédnek, aki egész napi munkáját úgy végezhette, hogy a legkülönbözőbb emberekkel érintkezett és a velők való társalgásban még élvezetet is találhatott.*

Ez után a ma már meglepő, de a céhnevelésből jólismert kiuzsorázó jellegű mozzanat után tovább ontja a pesti kereskedőtestület nevelő szabályait. Gyanús neki, ha valaki istentisztelet helyett sétálni megy. Nőszemélyekkel való társalgás éppen nem tilalmas, mert ha tisztességesek, csak a segéd életmódjának s érzésvilágának kifinomodását segítik elő, de az alja fehérréppel való érintkezés olyan útra sodorja, mely büntetteken át a vérpadhoz, öngyilkossághoz, testi és szellemi romláshoz és korai öregedéshez vezet. Csak úgy értjük meg ezt az ifjak jövőjét féltő szigorú gondot és jövőjüknek ezt a ma már félig-meddig hihetetlennek hangzó borzalmas rajzát, ha mögéje gondoljuk az 1800 körüli Pest erkölcsi hátterét.¹⁷

Úgy látszik, hogy a rácvárosi kisasszonyok büvköre a cégéres bűnök közül

leggyakrabban S legelébb a sikkasztást sugalmazta a pesti kereskedősegédnek, mert forrásunk kemény szavakkal bélyegzi ezt a vétket. Kétszeres bűn a sikkasztás — úgymond — a kereskedősegédnél, mivel a mestersége követeli, hogy hitele legyen főnökénél. Tudnia kell, hogy magaviselete az egész üzletre kihat. De nemcsak akkor sikkaszt, ha pénzt vagy árut oroz, hanem akkor is, ha munkát mulaszt. A pesti német kereskedelem ekkor még szigorúan elhatárolta magát a zsidótól. Nevelő előírásaink vevőt vonzó ereje mellett azzal biztatják a segédek rendre s tisztaságra az üzletben, hogy ebben különbözik a keresztyény bolt a zsidótól. Különös és váltig megújuló aggodalmát képezi rendtartásuknak a segédek pénze. Nagyon fél tőle, hogy a sok idegen pénzt forgató, félérett fiatalember megszedül. Ezért csak főnöke beleegyezésével hitelezhet, különben anyagi felelősséggel tartozik. A segédek pontos ellenőrzése végett a kereskedőtestület nem tart kívánatosnak számukra, ellátásukat is beleértve, 200 forint jövedelemnél többet, legföljebb könyvelőknek, utazóknak, szállítmányozóknak és raktárkezelőknek adna többet, mert több a kiadásuk. Tiszteli a szabad egyezkedés jogát s elismeri, hogy külön jutalmaknak van nevelő haszna, de mégis jobb, ha minden segéd egyenlő elbánásban részesül és külön jutalmát csak végleges kilépésekor kapja, egy összegben. *ugyaneből az okból a módosabb segéd sem kaphat szüleitől támogatást segédi ideje alatt*, legföljebb 50 forint alkalmi zsebpénzt a főnök kezén át. Az a nevelő célja ezeknek a megszorításoknak, hogy a segéd tanulja meg *a szükséges nélkülözést*, *a korai takarékoskodást*, mert ez a fő polgári erény, a vallásrökölcsi élet mellett elengedhetetlen kereskedőembernek a tőkegyűjtéshez. Ezért tartozék a segéd elszerződéskor és kilépésekor táskájának egész tartalmát kirakni, saját dolgait leltárba vétetni és bevallani főnökének, hogy mily pénzforrásai vannak. Gyanú esetén köteles bóröndjét alkalmi felülvizsgálatra bemutatni főnökének.

Árgus szemekkel örködik úgy a nevelt, mint a nevelő fölött a kereskedők testülete. Bár nem hívják céhnek, mégis a céh vaskezével markolja meg a süvölvényt s szolgálatbalépéskor 30 krajcárt fizettetve vele, jegyzékbe veszi, elszedi s távozásáig őrzi okmányait. Végleges búcsúnál főnökét két bizonyítvány kiállítására kötelezi. Egyiket a levéltárban őrzik, másikat egy forint taksa ellenében a Testület hitelesítve adja a segéd kezébe. A Testület pontokba foglalja nem annyira építő, mint tiltó fegyelmi szabályait, *a) Vasár- és ünnepnap iistentisztelet kellő ajátossággal! b) korcsma és kávéház tilalma télvíz idején este 9, nyáron 10 óra után, c) szerencsejáték teljes tilalma, d) a vasárnap délutáni társasjátékot megengedik, bár nem látják szívesen, e) a fenti záróra után főnökénél otthon kell lennie, tehát semmilyen magánházaiban nem tartózkodhatik, f) táncolnia csak főnöke engedelmével szabad, g) színházba csak kivételesen mehet, h) nyilvános helyeken példás magaviseletet s a kereskedő-főnökök iránt tiszteletet mutasson és verekedésben résztvennie nem szabad, i) nyilvános helyeken vagy a boltban nem pipázhat, k) utcai nőkkal nem mutatkozhat, l) nem piperkőcködhet és m) saját számlára üzletet nem köthet.*

Nem szolgál különös meglepetésül ennek a fegyelmi szabályzatnak egyetlen pontja sem, mert ma is benne van minden iskolának fegyelmi és minden hadseregnek a legénységet fékentartó szolgálati szabályzatában, minden közület nevelésében, ahol a férfikorukhoz közeledő és lassan felelősséget vállaló ifjakat kell a nem-sokára rájuk háramló élethivatásra betörni. Mai összehasonlításban két érdekességét emelhetjük ki. Az egyik az, hogy legtöbb szabálya a szokásos legénybűnök zabolázásával akar nevelni, a másik pedig, hogy a kereskedők céhe mint valami

nagy iskola, központi szervezet irányítja a főnökökhöz kihelyezett ifjak nevelődését.

Gondoljuk át az eddig olvasottakat! A főnök állandóan s elsősorban saját példájával neveli a kezére bízottakat. Rajtuk a szemé a boltban, visszaköveteli őket házának asztalához a boltzárás és az éj beállta közötti szabad városi csavargásukból, ott ugrál az ifjú a boltasztal s áruraktár mögött, küldözik, futtatják mindenfelé, forog vásárookban, gőzhajók, rakodó szekerek körül, megismer rengeteg embert, szakmájának áruiban, forgalmában, technikájában benne él, segít főnökének a könyvelésben, beszámol néki írásban saját pénzéről, a vasárnapi istentisztelet buzgalmától az esti táncig úgyszólván minden lépését ellenőrzik és óvják a nagyváros minden utcasarkon leleselkedő kísértéseitől. Ez a nevelés úgyis mint szakoktatás, úgyis, mint erkölcsi és jellemnevelés tökéletes volt a maga nemében és a maga eszközeivel. Teljesen kielégítette a magyar főváros kis- és középkereskedelmének igényeit. Nagykereskedő és nagyvállalkozó nevelésére még nem volt szükség, mert az általános gazdasági háttér rajzából láttuk, hogy a magyarországi kapitalizmus még nem érte el ezt a fokot.

Míntha minden inastartó főnök a Kereskedői Testület központi igazgatóságának láthatatlan nagy szakiskolájában lett volna egy-egy tanítómester. A Testület feketekönyvet vezet a kártyásokról, verekedőkről, tilalmas módon saját zsebükre kereskedőkről, paráznákról, sikkasztókról és csavargókról. Leírja benne a segédek vétkeit, hogy minden főnök elolvashassa. Kártérítés, rögtöni elbocsátás, vagy a saját üzletnyitási jog örök elvesztése a következmény és legkevésbé a kereskedői «szakbűnöket», vagyis a sikkasztást és saját számlára való kereskedést bocsátják meg. A kereskedő testület céhszigora gondoskodik róla, hogy az ilyen szempontból «nevelhetetlen» segéd soha kötelékükbe ne kerülhessen. Állás nélküli segéd 14 napnál tovább Pesten nem tartózkodhat s erről a 14 napról jómagaviseletű bizonyítványt kell hoznia a kerületi előjáróságtól még azoknak is, akik szüleiknél vagy rokonaiknál laknak. Kötelessége *azonnal* helyet keresni tisztességes kereskedőknél. Még saját üzlet nyitása előtt is csak három hónapot fogadtak el szolgálat nélküli időnek.

Céhszellemlre vall ez a könyörtelen vasszigor, de meg a vegyes, összeverődött, közbiztonságában kétes és erkölceiben le nem üledett XVIII. századvégi Pest duhaj világára is. Tudatában van a Kereskedelmi Testület is, azonban szükségesnek tartja szabályait rendjének tisztessége érdekében. Aki szigorúaknak találja, az elárulja magát, hogy nem kereskedőnek való. Ki is jelenti a gerinces testület, hogy sem gúny, sem ellenállás nem rettent vissza ezeknek a szabályoknak keresztül kényszerítésétől, «hogy a képzés nemes célja felé szilárd léptekkel haladhasson.»¹⁸

Századoknak bölcsességét, a serdülő lélek mély ismeretét s a szakma tapasztalatát összegezi ez a két utasítás, de nevelésigénye a török hódoltság utáni kisvárosi Pest kereteiben mozgott. Ám a XIX. századba fordulva, a főváros párját ritkító lendülettel bontakozott ki világvárossá, az egész ország kereskedelmének gyűjtőpontjává s előbb-utóbb föl kellett vetődnie a kérdésnek, megálljon-e kereskedelmünk határainknál, helybevárja-e a külvilágból a bécsieket, vagy maga tapogatózzék kifelé s váljon kisigényű, kistávlatú belkereskedelemből nagyvonalú külkereskedelemmé. *Dietze József Keresztély*, egy hazánkat járó német nyugdíjas főtisztviselő azért látja lomha tömegnek közgazdaságunkat, mert nincs kereskedelmi feje. Nincs kapitalisztikusan megszervezve sem a nyersanyaggyűjtés, sem a feldolgozás, sem a munkaerő. A váci csizmadiák életét hozza föl példának, hogy gyűjtő- és hitelező-kereskedelem híján, amely szervezné készítményeik piacra-

hozatalát, ők maguk kénytelenek a műhelyből a vásárra, onnan pedig szántó-földjükre szaladgálni, hogy megélhessenek. Megjegyzi, igaz, hogyha nagyvállalatba szerveznék őket, akkor önálló mesterekből gyári munkássá válnának, akik csak iparból élnének, de ezt az átszervezést még az idők üdvös követelményének állítja be s nem látja benne az érem visszaját, a kapitalizmus kisembert romboló s föl-szívó erejét. Pestnek Hamburgéhoz és Londonéhoz hasonló jövőt jósol, ha a nagykereskedelem nemzetközivé teszi hetipiacait és országos vásárait, visszaszorítja a kirakodó-vásárokból a házaló-kereskedelmet, jelzálogbankot alapít, mely tőzsdeszerűen magához szívná és forgatná az ország egész váltóanyagát, tömörítené a hiteléletet, terjesztené az olcsóbb kamatot meg jogbiztonságot. Erre a közelálló kapitalista lépésre minden adottság megvan. Az állandóan bevándorló népesség anyagi s szellemi javakat halmoz itt fel, elmúlt századok tőkéje és tapasztalata torlódik össze itt és csupán végső *megszervezésre* vár.

Világkereskedelmet folytató nagyvárosnak nemcsak díszé, hanem természetes kiegészülése volna egy *kereskedelmi akadémia*. Ilyen kifejlett közgazdasági háttér feltétlenül megköveteli a maga szakiskoláját, mivel a kereskedők hagyományos, céhszerű nevelése a szó teljes értelmében vett tőkésvallalkozót nem tud képezni. Árúelosztó közepkereskedelemben még megjárja a született üzleti tehetség, gyűjtött tapasztalat és természetes közgazdasági érzék, külfölddel érintkező, vagy az országot átfogó nagykereskedelemhez azonban a nélkülözhetetlen vállalkozó szellemen kívül még *tudományosan rendezett*, sokirányú szakismeret is szükséges, amit a boltos-gyakorlat nem képes megadni. Dietze vázlatokat hevenyész, hogy milyen tanszékekkel is bírna ez a kereskedelmi akadémia? Egyik főtárgynak az egyetemes kereskedelem-történetet véli, aminek példáiból az egyéni érdek s a közjólét gyümölcsöző kapcsolatát, kereskedő államok és lángeszű nagyvállalkozók következményekkel terhes spekulációit ismerné meg az ifjúság. Egy másik tanszék az ország gazdasági erőinek kereskedelmi föltárásával s a világgazdaságba való bekapcsolásával foglalkozna. A nehézkes körülírásból valami világkereskedelem technológiája-szerű tantárgyra gondolhatunk. Sokat beszél még az üzleti erkölcsről, a polgári gondolatról, a pénz természetrajzáról, a szakművelődés nélkül szűkölködő kereskedőtársadalomban tomboló, széthúzó kenyéririgységről. A műveltségtől várja a belátást, amely elpusztítja a kereskedelmi szellem torzszülöttjét, az önző harácsolást és a társulást teremti meg. Csakis a kapitalizmus tőkéket s egyéneket, gazdasági nyerserőt s eszet szervező szelleme képes hivatott nagykereskedőinket összehozni, hogy a magyar kereskedelem cselekvőleg lépjen föl a külföld felé is. Csakis nagy távlatot nyújtó tudományos iskolázás képes beérlelni ezt a szellemet, amely tovább néz a kisműveltségű utcasarki boltosok tudatlanságban önző, marakodó versenyénél. Ennek a szervező, kapitalizáló szellemnek a kimunkálását várja Dietze az egész országból tanítványokat vonzó pesti kereskedelmi akadémiától, de alapötletének általános méltatásánál nem igen megy tovább, illetve rendszer-telenül folyik szét fejtegetése, amidőn a részletekre gondol.¹⁹

Ragadjunk ki egy valóságos példát a sok közül, hogy körülbelül milyen embereknek szánták volna a kereskedelmi tanintézetet. Egyúttal azt is nyomon követhetjük, mikép nőtt a helyi boltos Pesten világcéggé. 1820 körül már fogalom volt Preys József András gyógyszeru-nagykereskedése. 1803-ban támadt a bevándorló egyszerű kereskedősegédnek az az eszméje, hogy a magyar talaj vadontermő gyógyfüveit, gyökereit és magvait rendezi s kereskedik velük. Budán és Pesten is azonnal megadták a polgárjogot a szokatlan bolt tulajdonosának. Nyomatott árjegyzékai tömegekben sorolják fel hazai gyűjtésű gyógyjoiövényeit s csakhamar

ellátja a katonaságot, sőt szállít a varsói orosz cári tábori kórháznak is. Piacai szaporodnak s már kapcsolatokat épít ki az egész nyugattal Londonig. Ez az üzletága vezette a festéknövények kereskedelmére s hozzáfog, hogy maga irányítsa s pénzelje a termelést. Jászberény és Tiszabeő vidékén egész falvakat foglalkoztat vele. Utóbb a borüzletet is bekapcsolja és Oroszországban korlátlan mennyiségű tokajit, ménesit és rusztit helyez el. Bort szállít Nápolytól Odesszáig, künnjárt Oroszországban, megszünteti pesti pótkávégyárát is, hogy teljes erejével két főüzletágára, a gyógynövényre s a borra vesse magát.

Egy-egy elszigetelt kapitalista tehetség még kineveli és fölküzdí magát. A nagy alapítók cége azonban már intézményes szaknevelést követel utánpótlása számára.²⁰

4. Műhely és gyár.

Míg a kereskedelem a szervezetlen és vándor kiskereskedelemből a letelepült és képesítéshez kötött nagykereskedelembé való átmenetet éli át a kapitalizmus hazai századfordulóján, addig az ipar területén a gyárak felállításának vágya és első nyugatról jött eszmehulláma éri el hazánkat. Más fogalmazásban az ipar is fölveti a kapitalista kérdést: miért nem alapít a magyar gyárakat? A lakosság sűrűségétől és *iparosodási hajlamától* függ az állam jóléte, szögezi le a többször idézett Glatz Jakab.¹ De nálunk még nem terjedt el az igazi ipari szellem, amely a természet mélyebb ismeretével anyagi tekintetben is tökéletesebbé tenné ezt az országot. Nemcsak a földművesben nincs semmi gazdasági hozzáértés, de az iparos sem követi felvilágosultabb országok példáját, mert inkább nélkülöz, semmint új eszközökön törné a fejét. Ne is várjuk saját kezdeményezésétől, hogy új eljárások vagy fölfedezések iránt érdeklődjék. Oktató-intézeteknek volna hivatása, hogy a kézműveseknek természetrajzi, műszaki, gazdasági és kereskedelmi alapismereteket nyújtson s lassú népszerűsödésük ébresztené föl az elmaradt mesterek figyelmét, keltene vágyat tökéletesebb dolgok utánzására.

A századfordulón kezdik erőteljesebben pengetni a gyáripar gondolatát, mely többé nem kerül le a napirendről és Kossuth vámpolitikájának gerincévé lesz. A magyar oly tájékozatlan, hogy azt sem tudja, hol lakik tulajdonképpen s mije van. Becsapja az egész külföld, mert tudatlanságból és lustaságból engedi magát becsapatni. Selymet nem termel, vásznat nem sző, saját finom borát Bécsben keverve, külföldi gyanánt sózzák rá, maró dohányát pácokkal kezelve, drágán adják neki vissza, mintha afrikai nép volnánk. Hiába erőszakolta II. József az eperfát és a selyembogarat, halála után a nemzeti ellenállás fegyvertárába került az eperfagyűlölet. Csak a rokka használatát és a gyapjúfonást tudta valamelyest meghonosítani. Talán megmenthetett volna valamit törekvéseiből egy népszerű és olcsó közgazdasági folyóirat, így azonban minden terve összeomlott a nép butasága s a papság és főnemesség ármánykodása miatt.²

Megáll az ember esze, sóhajt fel egy másik írónk, *Miller Jakab Ferdinánd*, hogy ennyi belhoni nagyszerű nyersanyag dacára külföldről zúdul be a sok iparcikk.³ De mindaddig viselnünk kell ezt a félszeg és káros állapotot, amíg idehaza nem lesznek gyáraink. *Tanítómesterek kellenek a magyarnak* rajzban, kézművészségben, műiparban és műhelyek, műtermek, ahol tudásukat átadhatnák az ifjúságnak. A külföld példája mutatja, hogy lehet műipart teremteni jeles mesterek behívásával, összegyűjtésével és egy helyen való letelepítésével. Az ilyen gócokban kellene műhelyotthonokat létesíteni, amelyek kifizetők is volnának, mert

a jólétet emelnék s ugyanakkor a helybeli ifjúságot tanítanák magasabb színvonalú iparra.⁴ Ezt a gondolatot szövegei tovább a kereskedelem terén való elmaradottságunkat fájlván. Bizonyára már régóta megerősödött volna nálunk is a kereskedelem, ha a magyar nép rácsúdtott volna, hogy saját hasznára is fordíthatja az elméletnek és tapasztalatnak mindazokat a tanulságait, amelyek másoknak gyümölcsöznek. Most azonban, hogy tisztán látja saját kárát, önmagától kell hibáit kiküszöbölnie és a hasznot magához vonzania

A céhek régimódi nevelésével párhuzamosan lassan kezdetét veszi az iskolaszerű iparoktatás. Sok nyom van 1802-től kezdve, hogy az ország legkülönbözőbb városaiban szervezik újjá a rajziskolákat, hol a régi kollégiummal kapcsolatosan, mint Marosvásárhelyen, hol önállóan, mint Debrecenben.⁵ Mindjobban rászorítja a megyéket is a központi kormányhatalom, hogy törődjenek az iparral, mely eddig mint a városi polgárság saját ügye, nem nagyon érdekelte a nemes vármegyét. Meg is ritkult a sok céhtaksa miatt az iparosok száma s a kevés mestert semmi verseny nem ösztönözte, hogy drágára szabott készítményének silány színvonalát emelje.

Érintettük már, hogy Mária Terézia óta fokozódik az állami beavatkozás részben iparoktatási, részben iparrendészeti okokból. A kormányok beszédtetik a céhek szabadalomleveleit, hogy egységes mintát tegyenek kötelezővé. Ez az első támadás a céh középkori egyénisége ellen, mely városonként különböző színezetű volt. Ilyen *egyöntetűséget* követel a Helytartótanács 1780. november 20-i rendeletében. Mintát ad a «Kundschaft»-ra s ettől kezdve válik *egységessé* a felszabadító levél. Olyan lesz, mint a mai iskolai bizonyítvány: kész nyomtatványokat töltenek ki alkalmilag nevekkal és számokkal, látnak el aláírással és pecséttel. II. József 1783-ban rendelte e; az iparosság képzése érdekében a vasárnapi rajziskolák föllállítását s 1786-ban kimondotta, hogy csakis ennek egyévi látogatása után szabódható föl az inas. Irányzata halála után is fönmaradt, mert az 1795. szeptember 25-i kormányrendelet négy forinttal bünteti azt a mestert, aki inasát az isko lától visszatartja. A bírságot az iskolaigazgató veszi át a céhtől s szegény inasok támogatására s fölszerelésre fordítja. *A vándorlólegény köteles olyan várost fölkeresni, ahol rajziskola van, ha inaskorában nem járt volna ilyenbe, mert csak ilyen iskola látogatása után lehet belőle mester.* A céh mester a tanács útján köteles a mulasztók névsorát a rajziskola igazgatójához juttatni.

Súlyos réseket ütött ennek a rendeletnek minden szava a céh önkormányzatán, mely eddig nem szokott hozzá, hogy az állam beleszóljon nevelésügyébe. Az állam azonban továbbmegy a megkezdett úton s 1805. február 4-én I. Ferenc helytartótanácsi rendelettel beszédteti a régi céhleveleket, amelyek csak a kiegyezés után kerültek vissza valamelyik bécsi lomtárból a budapesti könyvtárakba. Ideiglenes céhszabályzatot adtak ki addig, míg a végleges elkészül. Nevelésügyi vonatkozásai közül jellemző, hogy a remekelő legény ellenőrzésére a komisszárius által kirendelt látómestereket ezután regiusnak hívják, a vándorlást a szabadulólévélén okmányszerűleg ellenőrzik, idejét három évben szabályozzák, a korhelyhétfőt szigorúan bírságozzák.⁶

A magyarországihoz hasonló eréllyel rendszabályozza a céheket 1807-ben az erdélyi főkormányzószék s *általános céhszabályzatot ad ki*, mely a es. kir. városok céheire kötelező. A céhek védekezni próbálnak s pl. a kolozsvári szabócéh naiv beléhamisítással írt a rendelet 12-es száma után egy 6-os számjegyet, hogy 12 helyett 126 krajcárra emelje a céhládából lakmározásra költethető fejenkénti büntetéspénzt. Elárulta vele, hogy komoly, alkotó munkára már nem volt ereje ennek a

kiöregedett intézménynek. A kormányzékai rendelet azonban halad az idővel s a céhélet egészét felölelő paragrafusai között főleg a duhaj vándorlegények megfélemezésére találunk több, a régi nyomon haladó, de szigorúbban fegyelmező újítást:

28. §. «Az úgynevezett bujdosó és mesterségtanulás kedvéért vándorló idegen mesterlegények, ha a városba érkeznek, azok ne vendégfogadóba, hanem az *atyamester házához* szálljanak, aki is azon legényeknek 1 krajcárért (későbbi betoldással 21) szállást adni köteles lészen. Amely mesterlegény pedig fogadóba szállana és rejtkehelyen lappangana, 1 B. fi.-ig büntetessék.»

32. §. «Hogyha pediglen gazda és munka teljességgel nem találtatik, akkor a vándorlegény három napnál tovább szálláson és városon is ne mulasson, ne tekerjen, hanem a legények ládájából is 35 krajcárak úti költségül adatván, vándorlását követni tartozik. Ha mindazáltal olyas idegen legény tanáltatnék, aki a meghatározott napokon túl is mulatna és maga számára kantárkodni merészelve, az olyan az egész céh eleibe hivattatván, érdeme szerint büntetessék.»

35. §. «Hogyha pedig történnék, hogy a bemutatott remek a céhtől hibásnak és nem arravalónak tanáltatnék, az olyan legény mesternek mindaddig semmiképpen fel nem vétethetik, *míg mesteriségét egészen és jól meg nem tanulja és egy valószínű jó remekmunkát nem készít.*»

36. §.. «Minden legénynek szabad bővebb tanulás végett, vagy hogy magának dolga által valamit szerezhessen, annyi ideig vándorolnia, vagy otthon is legénykedni, amíg nékie tetszik, anélkül, hogy az által céhbéli rangját elvesztené.»

40. §. «Az a rossz szokás, hogy a legény éjjel a gazda házán kívül háljon, semmiképpen meg ne engedessék, akik pedig az ellen tselekednének, elsőbben 12 (112) krajcárokig büntetődjenek, de ha többször cselekszik, a büntetés mindannyiszor kétszeressé, kik pedig ezen korhelységet el nem hagynák, a céhtől elküldessenek.»⁷

A központi rendeletek egyre szaporodnak. Bermök tisztul a céhnevelés elaljasodni kezdő szelleme. Látjuk, hogy tökéletes remek kell s a hibákat már nem engedik pénzzel vagy lakomával megváltani. 1813-ban a Helytartótanács újabb latin, magyar, német és horvát nyelvű egységes szabálytervezetet küld szét a megyéknek, amely a szolgabíráknak szolgált vezérfonálul.⁸ A céhek kötelesek voltak szabályaikat erre a mintára átalakítani és megszűnt *saját rendi jogalkotó szerepük*. Már csak hivatkoznak a szabályzat szabványos pontjaira. Ezek a később is gyakran megjelenő szabályzatok a teljes központosítás felé terelik az iparügyet és bennök lassan alakul ki az iparoktatás új rendje is, amely még ugyan a céhben folyik, de *országszerte egyöntetűen*. Mintául kiemeljük az 1818. jan. 9-i⁹ királyi rendelet nevelési vonatkozásait, mely a felvidéki megyék és bányavárosok kéményseprőit szabályozza.

3—4 éves tanoncidőre valláskülönbőség nélkül lehet szerződteni inasokat. Fölvételi és fölszabadítási pénz 3*30 forint. Szökött inason be kell vasalni az elmulasztott időt, a javíthatatlant el kell bocsátani. Felszabadulás előtt a paptól is kell erkölcsi bizonyítvány. A kormos ruhát a mester adja, a tűzoltásnál megsebesültet pedig a céh gyógyíttatja vagy látja el életfogytiglan. Ha katolikus, a rendes vasárnapi misén kívül köteles szabott ünnepeken és szent Flórián napján a körmenetben résztvenni. *Különös becsületességre* kell az inasokat nevelni, nehogy a konyhából vagy a kéményből lopjanak. Felszabadulása után még félévig segédeskedik inashelyén, aztán megkezdheti a vándorlást.

A rendelet különös részletességgel védekezik a legények iszákossága és éjjeli csavargása ellen, mert sokszor vidékre kell kiküldeni őket, ahol mesterük nem

látja, kimaradnak-e 10 óra után is. Tűz esetén 50 forint jár a legénynek életmentésért, gyógyítás vagy eltartás a sebesülésért, özvegyeknél megüresedő fősegédi helyre pedig elsőbbségi jog. Iszákosságát bejegyzik a vándorkönyvbe. Csak fősegéd nősíülhet, mert a többiek keresménye nem elég a család eltartására, s így sikkasztásra és lopásra vetemednek. Hat év a segédidő, de 40 évi szolgálat után, ha nem lett mester, holtig való eltartás jár.

A mester minden munkának nézzen utána, mert kezében a tűzoltás. *Igyekez-zék, hogy minél több inasa* légyen és ha hiány van árvagyerekben, elmehet Olaszországba ilyeneket összeszedni. De ezeknek sem szabhat ki hosszabb tanonc-időt és köteles tápláló étellel, lakással, fával és világítással ellátni őket is. Megismétli a rendelet a régi céhszabályokból leszűrt erkölcsi követelményeket a segéd-átcsábításra, tisztos családi életre, zendülésre, kéményseprő gyermekek, árvák és özvegyek könnyítéseit illetőleg.

Lássunk még egy pár okmányt a céhnevelés bizonylatai közül, rendszerének alkonján.

A hódmezővásárhelyi szabó- és paplanyos-czéh vándorlegény ajánlólevele 1800 elejéről már nyomtatott űrlap, melynek keretében fadúcba metszve látható az akkor még lecsapolatlan Hódtó partján elterülő tornyos város képe s szövege így hangzik:

«Mi Tek. Nemes Csongrád Vármegyében Hóid Mező Vásárhely Városában lakozó magyar és német szabó és paplanos mesterségben lévő tzéh-mester s a t. mesterek valjuk, hogy ezen becsületos ifjú . . . Legény nevezet szerént..... született..... Vármegyében..... Hazájára mintegy Esztendős természetű.....hajú ábrázatú itt a *mi Tzéh-béli* Mester-Társunknál..... esztendeig hétig Mesterségét folytatván, melly idő alatt magát híven, és tisztoségesen, a mint egy Mester-Legényhez illik, magát viselte. Arra való nézve, kérettetnek általunk minden renden lévő Tiszt. Uraink, hogy meg-nevezett Legényünket, igaz járatbeli Személynek lenni esmérjék; azon okbul minden betsületos Tzéhbeli Uraink is, a meg-nevezett ifjúnak Mesterség szokása szerént illendő segítséggel lenni ne terheltessenek. Költ Hóid Mező Vásárhely .Városában Havának .. dik Napján !8.-dik Esztend Fő-Tzéh Mester.....Atya Mester..... Tzéh-Nótárius..... Mester kinél Műhelyben volt.¹⁰

A dévai szabócéhnél négy inasesztendejét kitöltött, felszabadult ifjú legény ajánlólevele és erkölcsi bizonyítványa 1805. nov. 7-ről, azonban még régimódi, személyre szóló- és kézírásos:

«Mi Nemes Hunyad vármegyében Déva városában lakó szabómesterek, tudniillik Vaszilia János főcéhmester, Hoffman Ferenc atyamester, Halász József vicecéhmester, a több társainkkal egyetemben, minden királyi koltsos szabad és mezővárosban lévő czéhbeli szabómester urainknak köszönetünket és szolgálatainkat ajánljuk és adjuk emlékezetére mindeneknek, akiknek illik, hogy leve-lünket mutató Dobrai Péter mester nevű ifjú legény az ő uránál fennebb is meg-nevezett Halász Józsefnél és mind pedig itt mi közöttünk magát jó erkölcsben foglalván és jámborul magát viselvén az ő inas vagy apród esztendeit, úgy mjnt négy esztendőket minden fogyatkozás nélkül híven igazán és álhatatosan ki-töltötte, a mi jóakaró urunknál mestertársunknál, feljebb megnevezett Halász Józsefnél, kinek az ő jámborul való szolgálatja, forgolódása és jó erköltse felől az ő ura is mi előttünk bizonysgot tett.

Comendálván az öt Kegyelmeteknek, kérjük Kegyelmeteket egész czéhul szeretettel, hogy valahová ő Kegyelemekhez járand, mindenütt Kegyelmetek bízvást vegye szolgálatját, mert jámbor nemzet.; Hogyha ez okáért oly szükségében vagy betegségében kívántatik, Kegyelmetek légyen minden segítséggel és oltalommal nekie, melyet mi is hasonló dolgokban meg igyekezünk Kegyelmeteknek szolgálni, mikor az Kegyelmetek tanítványi közül valamelyik közünkben jutánd azon segítséggel és oltalommal igyekezünk lenni» ...

A levél hátán ilyen feljegyzés van a társpohár megadásáról a kolozsvári szabólegények társaságában:

«Anno 1809 die 16 Januarii lévén a becsületes kolozsvári magyar szabólegényi társaságnak kántoros bejárása, ugyanakkor Dobraji Péter excontentálta a becsületes ifjúságot társpohár 30 X rok megadásával, Nagy József úr atyamesterségében, bejáró mester Pap Mihály és Bendák József urak jelenlétében, nagy dékán Nagy. Péter, kis dékán Magyar József, Sokodi János mpr».¹¹

A kolozsvári szabócéhnel a XIX. sz. elején így hangzott a «remeket készítő legények mellé kirendelt Látómesterek vagy Regiusoknak (kir. biztosoknak) az esküvése formulája: N. N. én a ki mostan ezen remeket készítő legénynek az remekje készítése mellé kineveztettem, én az egész remek készítésében sem tudva, sem titkon belé nem szólok, mely által tanult mesterségét confundáljam és azáltal az remekjében kárt és hibát ejtsek, hanem mindeneket az maga rendjén elnézek és azon remeket elkészítvén és azt mindenekben jónak látom, azt rossznak nem ítélem; sem atyafiságért, sem barátságér, sem pedig valami jutalomért és akárminémű jóakarater hamisat nem ítélek, mely által az legényt terheljem, vagy a czéhnak kisebbséget szerezzek és az czéh törvényeibe kárt tegyek, hanem ha az elkészült remeket jónak látom, azt rossznak nem magyarázom és nem ítélem. Isten engem úgy segéljen és úgy adja lelkem üdvösségét».

Végül a nevelés befejeztével ugyanezen czéh mesterei felavatáskor a következő esküt tették s

«Én N. N., aki ezen becsületes nemes szabóczeh tagjává lettem, esküszöm az élő Istenre, hogy a Czéhnek minden privilégiumait és azokon fundált articulussait és minden más törvényeit megtartom és másokkal is megtartatom, a felséges királyi gubernium és a tekintetes nemes Tanács rendelkezéseinek engedelmeskedem, úgy a czéhnak és előljároinak végzéseit híven, igazán és egész engedelmességgel teljesítem. Mesterségem folytatása alatt a míveltetőket a munkához kívántató materialékbán szerfelett nem terhelem és az munkák árában is nem taxálom, hanem az illendő fizetéssel megelégszem. A czéhnak reám következő minden közönséges terheit híven, igazán, szorgalmatosan és minden zúgolódás nélkül elhordozom, semmi titkos társaságban nem elegyedem sőt ha másokat is abban tapasztalok, előljároímnak bejelentem. Isten engem úgy segéljen minden világi dolgaimban és lelkem üdvösségét úgy adja».¹²

Hosszan lehetne a kapitalizmus és a kezdődő gyáripár korában még szívósan élő céh nevelésének adatait s okmányait szaporítani, de fölösleges. Csak a céhnevelés már részletesen megismert mozzanatai tűnnének elő újból, aprólékos bírságai, korlátozásai, előírásai jó erkölcsökre, vándoridő-tartamára, kártérítésekre, józanságra, egymás támogatására, szerénységre, kegyeletre, titoktartásra és az öregek tiszteletére. A céh velők áll vagy bukik s a tőkegazdálkodás folyton előreiramosodó, többet és tökéletesebbet nyújtó, gépekkel dolgozó ipari versenyében nevelő eszközei többé nem válnak be. Mielőtt azonban; végleg áthelyeznők vizs-

gálódásunk súlypontját *az iparoktatás kapitalista formájára, a szakiskolákra*, közreadjuk itt egy jámbor mesterembernek verses krónikáját. A neveléstörténet jobbára csak hivatásos nevelők följegyzéseit vagy a hatósági rendeleteket tekinti komoly forrásoknak s a neveltek véleményére ritkábban kíváncsi. Pedig ha végigfutjuk az itt közölt szemelvényeket, minden tudományos összegezésnél tisztább képet kapunk a céhnevelés szelleméről, értékéről olyan egyszerű ember tollából, aki ennek a rendszernek minden kínját s örömét átélte s nevelőhatásainak teljes mértékben részese volt.

Nemes Kondor Sámuel írta meg vándoréveinek hányattatását kis négy énekes eposzban.¹³ Prózaí Elöljáró beszédében helyesli, hogy a Fejedelem rajziskolát állít, tanító professzorokat rendel a mesterséget tanuló ifjak számára és parancsolja, «hogy minden mesterséget tanulni akaró Ifjú köteleztessék az olvasásnak és írásnak megtanulására, hogy annál könnyebben foghassák meg elméjekkel a kézi műveknek elrejtett titkát, melyet sem a sokszavú beszéddel s annak magyarázatával, sem pedig leírás által meg nem foghatnak, hanem a tapasztalás, látás és többnyire a tagoknak alkalmas hajlandó fogásaikkal vihetnek véghez». Majd hosszan tiltakozik a műveltebb osztályok részéről jövő lenézés ellen.

Mesterembernek is tanult kell úgy tartom,
Noha e világi némelly böltsek előtt
A köz mester-embert, mint semmire kellőt
Úgy tartják sőt nézik alávalóságnak,
Együgyű Burgernek, tudatlan Polgárnak.

Pedig három esztendeig keil az inasnak rabságban lennie és hiába teszi a céhtörvény reguláris mesternek kötelességévé, hogy az ingyen szolgálat fejében szigorú, de szerető atyjaként bánják a serdülő gyermekkel, mégis fölujjong, mikor a vándorévek elkövetkeztével megnyílik előtte a nagyvilág.

Noha a vándorlás gyakran veszedelmes
Szerencsétlenséggel vegyes és félelmes
Szükséges lesz itten a szelíd jámborság.
Békességtűrés a legnagyobb orvosság.

Elindul tehát tanulni a mesterségek titkát.

A haszontalanság kedves az ifjúnak,
Biliárd, kártya, tántz tetszik a prédának,
Ha szabad akarat férkezik melléje,
Az erkölcstelenség szívárogo beléje.
Az ifjú hódolhat könnyen ő társának,
Elveszti a virtust s kárt térszen magának.

Kondor Sámuel, legalább őszinte írásában, a puritán céherkölcset képviseli és ezért ütközik elő lépten-nyomon a leírásokból szemlélődő, oktató hangja. Valami deák iskolázottsága is lehetett inasévei előtt, mert «műfordításba» teszi át azt a latin hexametert, amivel a mester szokta volt vándorútjára bocsátani ifjú legényeit: *Perge páti patiens, patienti pálma paratur,*

Menj túrni békével, a napok eljönnek,
A mikor adatik pálma a tūrőnek.

Virtusra és jámborságra nevelték eddig: velők fogjon kezét ezután is, öröm-

mel dolgozzék, ha szenvedni kell is, ne kössön másokba perpatvarral. Majd következik a mester oktatása a József nevű ifjú legényhez, hogy miként tanuljon a világban:

A mely városba mégy, vizsgálj ki szokásit,
Mint él, mi mesterség táplálja munkásit?
Mint pallérozza ki a köz mesterséget,
Hogy ad műveinek tökéletességet?

Hasonló erkölcsi intelmekkel bocsátják el szülei, azután barátaitól búcsúzik és Jézushoz fohászkodva útrakél.

Napnyugtára egy jeles városba ér, hol mindjárt feltalálja az atyamestert,

A ki mint utazót jó szívvel fogadott,
Szokás szerént nékem jó vatsorát adott.
Béggel, hogy felköltetni mesterhez vezetett
S legényei között harmadik helyre tett.
Mívemnek jeleit előadtam szépen,
A mint nékik tetszett, igyekeztem épen.
Eszendő tölt belé, hogy itten dolgoztam,
Mívem, virtusomat szépen gyakoroltam.

De levele érkezik s két stációval odébb vonul. Ott is kedvelik jó munkájáért, sőt mestere műhelytitkokra oktatja.

A mesterség titkát, egész praktikáját
Mutogatta nékem tekervényes módját.
Itt fejembe szedtem a fundamentumot,
Jól értem, tanulám, látám a plánumot.

Mestere szigorú városatya volt abban a kövekből épült, szőlőkkel koszorúzott dunaparti városban, ahol a nép szelíd s virtusokkal ékes, tudományok vannak, de lopás nincs, mert egy szem gyümölcsért 12 pálca jár. De sorsa a vándorlás s megy tovább, neki a télnek. Barátaitól búcsúzik:

Látjátok barátim, helyünk változandó,
Nintsen itt Városunk nekünk maradandó,
Elmegyek már innen más kultsos Városba,
Szerentsét próbálni és tanulni abba.
Bujdosom a Télnek sivatag pusztáján.

Este kiéhezve, átázva kér egy faluban szállást. A fogadósnál nem kap, mert nincs pénze. Végre egy öreg özvegy könyörül meg rajta, kanapéjára ülteti, vacsoránál kegyesen beszélget vele.

Meleg fürdőjével lábam meszartatta
Jól vetett ágyába engem befektetett.
Béggel, hogy felköltetni, jó meleg borával
Ezek mellett pedig meleg kalátsával.

traktálta. Úgy meghatotta ez a könyörület, hogy megfogadta, így lát el ő is minden szegény vándort, ha jó sorsba jut. Köpenyét megbontja a téli szél, míg Pozsony felé szedegeti lábait. Két Schild wacht letartóztatja a városkapunál s az árestás házba a rabok közé csukja.

Innét másnap reggel hívat a kapitány.
 — Barátom, mond, dolgod Passzal igazítsad
 — S vándorlólevéllel bajodat tágítsad,
 — *Különben ma lészesz közöttünk katona;*
 Én mondám, amikor illy kérdésre vona:
 Nemesi törzsoökből származott levelem.

Ez hat. A kapitány azonban, jóllehet levelét helybenhagyja, most már hívás alakjában igyekezne rábeszélni a vitézi életre, melyen át már sok szegény lett főtisztá. De ő megköszöni s inkább egy özvegyasszony műhelyébe áll. Pozsonyban éri a farsang, melyre sok míveslegény sereglik össze. De pironkodnia kell, mert

Itt láttam az Ifjak s szép Leányok tántzát
 De kevésben láttam, szemérem zomántzát.
 Rabbá tette őket a Vénusz szerelme
 Vesztét úgy keresi az ifjúi elme.
 Akit a vígasság heve így elbódít,
 Ezer veszedelmet az magára lódít.
 Kutya, kotzka-játék, ép testet rontó tántz,
 A rongált testeknek lesz végső kínzó lántz.

Elhagyja a veszedelmeket rejtegető Pozsonyt s Esztergomot, Fejérvárt és Veszprémet járva jut eszébe, hogy a bányavárosokba kellene menni. Ott szeretné ellesni a bányás mestereknek különös fortélyit. Bérceken, cserjén, bozóton, erdön át el is érte a bányavárost, hol az élelem szörnyű áros, hol veszélyes a föld méhe és sok az özvegy s árva. Jobb benyomást tesz rá a Szepesség, mert

Kedvem szerént való, jó műhelybe estem,
 Tsínos és palléros remek mívet tettem,
 Mesterem ezekért engem megszeretett,
 Egész műhelyében mindjárt elsővé tett.

Víg kedvű a nép Szepesben, jó kereskedő, pénzzel bővelkedő, mert takarékos. Itt lakik a sok jól fonó, szorgalmatos asszony, de sok a német szóra adott magyar nemesúrfi is, akiken többet nevelne az irgalmatlan katonai törvény. A bástyán sétálva

Egy leányka hozzám ereszkedett
 S velem együtt sétált, szépen beszélgetett.
 Édességgel vegyült beszédével traktált,
 Ne lennék idegen, magához invitált.
 Ez a szeméremnek betses szűz leánya,
 A tiszta szüzesség tündöklő aranya,
 Szeretetre méltó beszédével intett,
 Hogy a tsalárd világ prédája ne legyenek.

Józsefünk erénye a bibliai Józsefhez méltóan szilárd. Sáros megye kulcsos városaiban a az abaúji savanjúvizes vidéken átvonulva szaporítja tapasztalatait, Kassán a mestere nagyon marasztja.

Ha tudsz *több nyelveken* jelesen szólani
 Azt itt közöttünk is lehet *gyakorolni*.

Esztendeig marad Kassán, mely a kereskedés kútfeje, s melyben vagyont gyűjthet, aki szemesen vigyáz a dolgára. Vándorútján mindent megnéz, érczuzókat, fűrészmalomokat, a dobsinai hegyet, melyből hideg szél fú, Aggteleken pedig «a papi ember, állat s kathedra kitsepegett kövé vált figuráit». A palóc-földön se szállást, se munkát nem kap. Nem kell ott a mesterség, mert szüntelen adóbehajtás, porció, executio nyomorgatja a népet. Pázsiton, a madarak szállásán szenderedik el és fohászkodik, hogy mielőbb városba érjen. Zörrenést hall s a rengetegből kicsapó zsványok veszik körül. Pénze nincs. Térdrehull s az életéért zokog. A gyilkos kapitány megkegyelmez neki

Ne bátsátok, úgymond, látjátok, hogy szegény
S az ország hasznára vándorló jövevény.

Mégis majd otthagyta a fogát, mert jágerék és kondások kezdték fegyverrel s baltával szorongatni a haramiákat. Isten csodája, hogy egy hajaszála se görbült meg az erdei csetepatéban. Egy kies városba jutott a Mátra tövén, hol roppant épületek vágnak, s hol ünnepnapokon otthonmaradt és könyvet olvasgatott, hogy így tartóztassa szívét a szüzesség. Mert

Itt barátságomat sok szüzek vadászták,
Kérő levelekkel titkon próbálgatták,
Ezek között egy szüz magához szólított
S házassági frigyre e képen hódított:
— Ha tetszik személyem és külső termetem
— Az úr eránt buzgó, igaz szeretetem,
— Ajánlom magamat holtig hív párjának,
— Válasszon el azért engemet magának.

Ő azonban kitér. Bajos a házasság köztük, mert anyja nem engedné, hogy mint nemes ember nemtelen és más vallású asszonyt vigyen haza. Trézia, a leány erre marasztalja, hogy *itt is lehet mester*, mert mint vő azonnal beülhet az ő műhelyükbe. Apja öreg, ő az egyetlen gyermeke s az ő révén hamarosan öröklí a mesterséget. József azzal bonyolódik ki a csábító ajánlatból, hogy még tanulnia, tapasztalnia kell. Majd visszatér s elveszi, ha addig nem talált volna kedve szerint való férjre.

Egerben is sokat foglalkoztatja képzeletét a szüzek szépsége, kiknek «külső dísze szemérem firhangja». Legénytársaival is folyton azt tárgyalják, hogy nem oly könnyű a házasság, mert virtus nélkül nem kap méltó asszonyt a míves legény, feleség nélkül viszont sohase boldogul. Az Alföld veszélyes pusztáinak már nem is vág neki egyedül, hanem pajtásával Istvánnal. Egy vöröstarka hacukában járó zsidó miatt hat bika ront feléjük s csak a bojtár menti meg őket az összetiprástól. A Bakonyban fára menekülnek a makkoló konda elől, mely egy köhintésükre böszült neki.

Egyik jómódú dunántúli városban öreg mestere megint elismételgette néki a céh tisztos nevelési elveit. Ha boldogulni akarsz — mondotta, ne kérkedj azzal, amid van, kártyára, pipára, táncrea ne költs, uraknak való korhellyel ne barátkozz, mert főtolvajok a naplopók. Tanulj a hangyáktól, pallérozd erkölceidet.

Tanuld ki hol vagyon mind a *Politika*
Mind a *kereskedést kitanult praktika*,
Mert ezek a vallókkal tartják a Világot. —

Vidd el mind azokat mellyeket tanultál
Írd be könyvetskédbe a mit tapasztaltál.

Az erény megtartása ezután állandó problémája a két vándorlólegénynek, különösen Budán, hol a sok cifra személyek a gavalléroknak sok pénzébe kerülnek s az ifjúság és szüzesség vesztő ragadványi. Egymásban tartják a lelket és Jézus nevében eveznek tovább okosan az élet hánykódó tengerén. Új legénnyel szövetkeznek Pállal, aki külföldet is járt. Erdélyben is vándorolt és sokat tud mesélni, mert a módi változása miatt új mesterségre kellett adni magát. Azért jött vissza Magyarországra, mert *itt nem változik a módi*. Sok várost, tájat és szokást, még több nyomorúságot ismert meg hányattatásában, sok emberfajta tapasztalt ki, a zavargó pesti jurátusoktól kezdve a kondorosi csárdában pipázó betyárig, aki azt a földet kérdezte tőle, ahol ingyen lehet megélni. Még több tapasztalattal bír negyedik társuk Henrik, a német legény, aki tengert is látott és messzi nagy kikötővárosokról beszél magyar pajtásainak. Ismét Egerben válik szét a négy legény útja. Itt József megbetegszik. Fölépül és *nyolcévi* vándorlás után tér meg szüleihez. Megfőrfiasodott, idegenként ül az aztalhoz, mígnem beszéd közben édesanyja könnyek között ismeri föl.

Hosszú volt a vándorlás, de nem kell borzadni törődéseitől, *mert szükséges*. Kedv, értelem és gyakorlás kell az iparhoz, tudatlanság a mesterember veszedelme. Mindezt az évésben, ivásban és egyéb gyönyörűségeken való *mértékletesség* egészítse ki s ebben az oktató hangú akkordban végződik Kondor céhmester furcsa kis tanéposza.

Csábító volna, hogy tudományos aprópénzre váltsuk ennek a nevelői elvektől hemzsegő kis munkának tenger adatát. Helyette inkább kivételes részletességgel magát a forrást szólaltattuk meg. Nála színesebben és szemléletesebben mi sem jellemezheti a céhnevelés gazdag pedagógiai tanúságokat rejtő rendszerét és nem volt lelkünk, hogy letöröljük a tisztos polgári világnézetnek gyakran a hihetlenségig álszemérmes, de még többször valóban érintetlen hamvát, mely oly bájosan tapad az eredeti sorokra.

A belföldi vándorlás mellett vannak adataink egész nagyvonalú külföldi vándorlásokról is, bizonyosságul, hogy a céhek Európára kiterjedő nemzetközi szervezete temérdek ismeretet és tapasztalatot nyújtott annak, akit tudásvágya a nagyvilágba üzött. A hirneves pesti mesterek közül nem egynek élete nyújt rá példát. Így Benner Károly székesfehérvári születésű lakatosmester, alighogy apja műhelyében kitanult, nagy buzgalommal kezdé a; vándorlást. Bejárta az egész Francia- és Németországot, majd a Balti-tengeren át Oroszországba került. Szent-Pétervárott, Berlinben és Münchenben művészetükről híres mesterek műhelyében dolgozott és különösen sokat tanult a szentpétervári Helfer mesternél. 1816-ban Londonban tökéletesített egy könyvnyomógépet s talált föl remek pecsétnyomó és ostyasütő szerkezeteket, emberhajtotta szecskavágót és páncélszekrénylakatot. Művészetét dicsérik az alcsúti kastély s a régi Vadászkiirt-szálló kovácsolt vas-munkái.¹⁴ Pesti műhelye a legmagasabb eredmény volt, amit céhben nevelődött vándoriparos elérhet, de gyár nem lett belőle, mert tulajdonosa a művészet fokára emelte a kézművét, de tőkés szerveződésben nem szerzett sem ismereteket, sem gyakorlatot.

Akármilyen messze földet járt is be a vándorlegény s bármennyi élet- s mesterségbeli tapasztalatot gyűjtött is, szakmaműveltsége mégsem mozgott a

kor színvonalán. Kondor Sámuel legényei bolyonganak az országban s országon túl, de eszükjárása terménygazdálkodásos. Sem érdeklődésük nem terjed ki az ipar feltünetező kapitalista formájára a gyárra, sem lehetőségük nem nyílt még hazánkban túlsók, hogy megneszeljék benne a műhely legnagyobb ellenségét, amely cápaként fogja lenyelni az együgyű hagyományai között tájékozatlan kisipart. Kézműveseink osztálya céhműveltsége zsugorodó határai között keríngett és fogalma sem volt arról, hogy géppé válik a szerszám, mérnökké a lakatos. Sajátos magyar viszonyaink még védték is ideig-óráig független helyzetét, mert a városi iparospolgárság nem szakadt el teljesen a földtől. Atyái vére lüktet benne és csak a földet érzi biztos talajnak. Termel készárut városi szűk rendelőkörének s az országos vásároknak, de féllábalával még mindig a földön áll. Nem abba fekteti fölös tőkéjét, ha megtollasodik, ami a kapitalista viszonyokhoz idomított céhes mesterségből természetszerűleg következne, *nem fejleszti műhelyét gyárrá*, hanem inkább szőlőt vesz a határban¹⁵ és ipari keresményéből pótolgatja, amit rá kell fizetnie. Városaink nem gyárvárosok, hanem mezővárosok, összenőtt óriási parasztfalvak, amelyekben híre-hamva sincs a nagyobb ipari üzemeknek vagy *csak* iparral foglalkozó, kizárólag városi osztálynak.

Nagyon nehezen akar a gyáripár gondolata gyökeret verni, pedig *ennek szoros függvénye a szakiskolába áttolódott ipari nevelés*. Egyelőre csak a közzélelményt nevelik rá az ipar kapitalista átszervezésére idegen művek fordításával. Ilyen szándék szól hozzánk Möller János művének magyar kiadásából, amihez *Mokri Benjámín*, a fordító függesztett saját előszót.¹⁶ A gyárismeret Mokri szerint nemcsak a kimondott szakembernek szükséges, mert «a kik magokat a Cameralis és a Statusok szerkesztéseket illető tudományoknak tanulására adják, azok a mesterségművek esméretek théóriájoknak tudása nélkül tellyességgel el nem lehetnek». Igen szélesen markolja az ipari szakműveltség tárgykörét. Statisztikai felvételekre gondol, mely kimutatná, milyen iparág hiányzik hazánkban, mi az oka, és mit lehetne sikerrel meghonosítani hazai nyersanyagra támaszkodva: «Jó mesteremberekre hogy lehetne szert tenni? Némely nevezetes mesterségek és művészek miért nem boldogulhatnak, közel vagy messze kell-é azt az erőt keresni, a melly azokat elnyomva tartja? Lehet-é, és ha lehet, hogy kellene a környülállásokhoz képest azokon segíteni? Az efféle kérdésekre a felly ebb említett Tisztviselők tsak akkor felelhetnek meg, a midőn a kézi mesterségek tudományok théóriájában jártasak, és azoknak esmérétét magoknak megszerzettek. De nemtsak a Tisztviselőkre, hanem más akármelly hivatalban és állapotban, kereskedőkre, utazókra, tudósokra, törvénytudókra nézve is s. a. t. a *fábrrikák, manufaktúrák produktumait tárgyazó tudományoknak esmérete nagyon szükséges és hasznos*».

Csak ipari látókörrrel bíró gazda tudja terményeit a kereskedelem igényei szerint selejtezni, csak technológiailag iskolázott szemekkel látó kereskedő tudja a gyártmányt felülbírálni. Ha külföldön a gyárakat és gyártmányokat tanulmányozták, annál «hasznosabb dolgokkal térhetnek vissza, mint a mit a nagy épületeknek és azoknak látásokból vehetnek, a mellyeket a Régiségek és Ritkaságok kabinétjaikban a kezeket már előre nyújtó Cicerone és Castellanusok tudhatnak nekik mutogatni».

Joggal írhat így Mokri, mert ő maga tájékozott ember. Olvasta Smith Ádámot és a nagy közgazda hatása alatt becsüli az állam javát gyakorlati haszonnal előmozdító tudományokat többre, «mint a minden szemlélődésbeli és változó vélekedéseken fundáltatott tudományokat, a mellyek egymást a *gondolkodásbeli módihoz képest*, mint hab a habot, eltolják». Smith korán jelentkező hatására vall

az a követelménye is, hogy «a nem produkáló dolgozók» ismerjék meg a produkáló dolgozók életét és szaktudását. Elsők közt pendíti meg a magyar ipari szaknyelv megteremtését. Egy ember nem járhatja be az országot, ezért intézményesen kell egy-egy mesterség telephelyén összeírni a mesteremberek és kereskedők ajkán még élő, de a köznyelvben már feledésbe merült magyar műszavakat, hogy a Tudományos Gyűjtemény kiadhassa és a tudósok megrostálhassák. Nyolcvanezer forintot is rászán erre, hiszen vadászatra s bálókra többet elköltünk. Magyar lelke a megírt bevezetésen túl a fordított gyárismereti részben is előtör. Helyesbíti Möllernek, a szerzőnek, főképp hazánkat illető tévedéseit, bőven szövi közbe a saját megjegyzéseit s nem egyszer vitatkozik a szerzővel.

5. Közjog és közgazdaság az országgyűlésen.

Csigalassúsággal bontakozik ki a kisiparból *gyáriparunk*. Néhány posztó, selyem, köedény és dohánygyárunk mellett inkább csak a kettő közötti átmeneti formákban vesztegel a magyar vállalkozó szellem s fajunknak ezen a kapitalista-ellenes érzéktelenségén nem javítanak sokat a Mokri-féle népszerűsítő és felvilágosító munkák sem. De van a kapitalizmusnak olyan iránya is, amely a földművelésnek a dédelgetésével egyenesen a magyar faj szájaizéhez készített közgazdasági rendszert képvisel: a *fizokratizmus*. Szálljunk tehát lejjebb egy társadalmi osztállyal a parasztsághoz és nyomozzuk, miben alakította tovább a fizokratizmus *mezőgazdasági művelődésünket?*

Népünk földhétsége, földszeretete s földjének a gazdasági valósággal számot nem is vető, rajongó túlértékelése köztudomású. Láttuk azonban, hogy ez a faji jellemvonás nem ősnépi, hanem *évszázados nevelődés* eredménye. A nevelés behatol a nópjellembé s alkatelemévé válik. Csodás eredménye, hogy földhöz láncolta a nomádot, ki csak nyergeslovát szerette. Ha napjainkban olvassuk Ibn Szaud hedzsászi király kultúrprogramját,¹ amellyel a rabló beduint oázishoz akarja kötni és földművéssé nevelni, s elgondolkozunk akadályain, vagy ha saját városlakó cigányaink életmódjának visszaütő, nomád vadhajításait nézzük, megértjük, mi a foglalkozásváltoztatást eredményező népnevelés hordereje s hiszünk lehetőségében, hatalmában.

A népjellemzés azt nem veheti tekintetbe, «amit egy nép akar és elképzel, hanem *amilyennek bizonyult és amit tett.*»² Akik a faj magyart külsőleg, testalkatában és ruházatában s belsőleg modorában, jellemében és szokásaiban leírják, mind azt emelik ki, hogy kereskedői szellem nincs benne és a spekulatív vállalkozáshoz sem kedve, sem türelme, sem értelme nincs.³ Csiszolatlan gyémánt a magyar jobbágy. A nemzet kiművelésének külső hatalom és belső zsarnokok vetnek gátat és az egész rendszer arra vigyáz cenzúrájával, hogy ez a nép képességeire ne eszméljen. Debrecen oly híres cseréppipáiról, hogy még Németországban is is szívesen megadnak érte tíz garast. A Tiszavidék népe kitűnő szappant főz. Mért nincs ezekben az olcsó tömegcikkben e nyilvánvaló népi termékekben nagyszabású kiviteli üzlet? Mért tengődik ez az ügyes, tanulékony nép dinnyén, mért fűt fa helyett náddal és szalmával, mért issza drága pénzért sem kapható ivóvíz híján az olcsó bort?

Mert egy *külső hatalom* örökös árgus szemekkel, hogy közgazdasági felvilágosodásunk meg ne induljon, írja Glatz Jakab. Ez Ausztria a vámjaival. De említi a belső zsarnokokat is, akiknek nem érdeke, hogy a jobbágnép fölszaba-

duljon. Félre nem érhetőleg céloz bennök a nemességre, csupán társadalmi értékelésében nem lát tisztán. Jóllehet a nemesség tudatosan húzta-halasztotta a jobbágyfelszabadítást, a robotrendszer már nem volt érdeke. A kapitalizmus kezd behatolni a mezőgazdaságba is és a birtokos pénz alakjában kívánja a földjáradékot, nem terményben. A napóleoni háborúk után nincs kereslete a gabonának s visszatérnek a legelőgazdálkodásra. Béresgazdáknak adják ki a birtokot, akik óriási birkanyájakkal hasznosítják,⁴ mert a gyapjú a legkeresettebb cikk. Bobotmunka nem kéli s különben is nehezen tudják fölhasználni a nagy távolságok miatt.

Nőttön nő a társadalmi feszültség úr és paraszt között. *Towson*, majd *Bright* angol utazók bejárták hazánkat s tárgyilagos szemmel figyelték az elavult hűbérrendszer vidékenkinti aránytalanságát, zavaros visszaéléseit. Angol szemmel nézve a terménygazdálkodásnak, jobban mondva a pénzgazdálkodás hiányának tulajdonítják a parasztsztyály elnyomottságát, *Towson* a szabad költözködésben s az ipari gócpontok felé özönlésben látja a kiutat. *Bright* is említi a zsíros föld éhező népét,⁵ majd fölsorolja a tojástól és csibétől kezdve az ölfavágásig magyar címekekkel s angol magyarázatokkal a paraszt szolgáltatmányait. Minden átváltható robotra, még a botbüntetés is. Csodálattal vegyesen, mint valami távolkeleti világ exotikumát festi le a hűbérrendszert, amelyben csak a nemes birtokképes, de ha a földje örökléssel elporlik, kutyábban él a parasztnál, mert adásvételi birtokforgalom alig van a gyakorlati lehetetlenségbe tekergő bonyolult jogi utak miatt. A parasztot, *Mária Terézia* úrbéri reformjai dacára, sötét tudatlanságban tartott rabszolgának jellemzi, aki a rettenetes katonai beszállásólaktól kezdve az állam minden terhét viseli.

Nem hiányzott azonban a honfiak politikai szótárából sem a jobbágyfelszabadítás jelszava. Tudomást kellett venni arról, hogy a leghamarabb iparosodó Angliában már a XVI. századtól kezdve szünt meg fokozatosan a hűbériség, hogy a francia forradalom egyszerre szökkent utána s kártalanítás nélkül tette a parasztot a föld urává. Ausztria és Poroszország, bár sokkal lassúbb ütemben követi a nyugati példát, de fokozatos intézkedésekkel halad olyan jogállapot felé, hogy a földesúr képviselte közjogi állás helyébe maga az állam lépjen, amely a többi osztályhoz hasonlóan a paraszttal is, mint egyenjogú polgárral áll szemben.⁶ Hogyan kell a társadalmi reformot végrehajtani? Úgy-e, hogy a jobbágy ezután az általa megművelt földterület s terményei fölött egyszerre teljesen szabadon rendelkezék? Vagy kárpótolni kell a birtokososztályt és lépcsőzetes átmenettel kerülni el azt, hogy a termelésben szakadék támadjon? Mert a súlypont a termelés folyamatosságán és fokozásán van. A föld tartja el az egész társadalmat, mondják a fiziokraták. Többet és jobbat kell termelni az állam számban és igényben növekvő lakosságának. *Nekilendül-e önmagától a mezőgazdaság, ha a jobbágyfelszabadítást végrehajtják és a teleknek eddigi művelőjét tulajdonossá teszik, vagy ennél fontosabb, ha magát a gazdálkodás módszereit pallérozzák és a szabad tulajdon helyett inkább a gazdasági szaktudással törődnek?*

Az egész korszakot jellemzően rajzolódik elénk ez a habozó álláspont egy gondolkodó magyar nemes hölgynek, *Takács Évának* cikkéből. Két vidéki nemesasszony barátságos beszélgetésébe öltözteti a földművelő nép állapotjának nagy választóját. *Eözsa*, az egyik, érdeklődik a jobbágyokról és *Ilka* a tapasztaltabbik oldalakon keresztül magyarázza néki, hogy az úrbéri tartozás a haza szent törvényein s régi szerződéseken alapuló kötelessége a népnek, amit a földesúrnak be kell rajta vasalni.

Ámde nem is ez az oka a nép nyomorának, hanem rest ügyetlensége. Szükségeit nem látja előre, jövőjéről semmit sem gondolkozva képes átheverni a drága időt. A szülők példáját látva, szokja meg a gyermek a tunyaságot. Már a földesúr ügyes elrendezése is megelőzheti, hogy alamizsnát kelljen osztogatnia. Még többet tehet a nevelés.

«*Nevelni kell őket és akkor gondokodások kifejelvén, magok házi dolgaikat ügyesebben tudják elrendelni.*» Jók az úrbéri törvények, csak arra szorítsák rá a népet, hogy *saját munkáját is elvégezze*, ne csak a földesúrnak járót. Tartsa jó állapotban és kövérítse földjeit. «*Olly kicsiny mértékben van meg hazámban még a pallérozódás a földművelő nép nagy részére nézve, hogy ezeknek gondokodások, még a test fenn tartására való szükségek megszerzésére sem elégséges. Ez a fő oka az ő erkölcstelenségeknek és szegénységeknek. Számosan lehet találni közöttük olyanokat, akik földjeik és szöllő hegyeik ügyes művelését teljességgel nem értik, lelkek nem lévén elég a tapasztalásból szerzett esméretek megfogására, folyvást követik még az unokák is nagy Attyok hibájit.*» Nem tud a nép marhát tartani s előre gyűjtött eleséggel kiteleltetni. Képes hidegvérrel nekiengedni a vetésnek, hogy legalább egyszer jóllakják a jószág s nem fogja föl, hogy általa egész évre kenyér nélkül marad. Erkölcscileg is káros a pallérozatlan szegény ember. A vármegye tömlöce már bem bír kenyeret és szállást adni a sok zsványinak. «*Ezen gonoszok eltávoztatására legjobb eszköz a nép nevelése*», de eddig a politikai küzdelmek miatt még nem jutott rá idő.

Több eszköze van a népnevelésnek. Legfontosabb természetesen az államilag fizetett, képzett tanító. Amíg a nép fizet felkészületlen kontárokat, addig le is nézi őket s gyermekei legföljebb csak egy-két imádságot tanulnak meg ész nélkül elgagyogni. Kötelező iskolázásban tanulják meg a gyermekek magyarul az elemi ismereteket s a földesúr és fejedelem iránti köteleességeket. De neveli a népet az is, ha bírónak nem a nagyobb, hanem az erkölcsösebb és okosabb gazdát tesz meg, ha a robotfelvigyázó nem goromba hajcsár, hanem a *jó munkához értő* ember. *Ha ugyanis a nép ura földjén megszokja és megtanulja a jó munkát, saját telkét is jobban műveli.*

Sok hazafi azt gondolja, hogy veszedelmes a köznépre a világosodás. Ám a tapasztalat tanítja, hogy szegény és tanulatlan nép hajlamosabb a békebontásra. Különb is nehéz s igazságtalan a világosodás útjába állani.⁷

Így tétovázik Takács Éva. Szeretné a földet is megtartani robot alatt, de azt is szívesen venné, ha a robotos ügyes gazda, fegyelmezhető, tanult s igyekvő nép volna. Ilyen fejlődésúton lesz a gazdasági művelődés országos üggyé s kapcsolódik a diétális politikába. Most pedig forduljunk a parasztságtól ismét azok felé, akik egyenlőre nélküle határoztak róla és lássuk, miképen intézték emberi és művelődési sorsát az országgyűlésen?

Milyen fogantja volt a közvélemény elszórt kívánságainak *hivatalos téren*, az országgyűléseken, amelyen keresztül az ígék testet ölthettek? Meggondolva, hogy csupa földbirtokos, tehát rendi gondolkozású nemes ült ott együtt, mert a városok polgári képviselote gyakorlatilag nem számított, egyfelől megértjük, hogy leghevesebben a fiziokrata irányt ragadták meg, másfelől azonban meglepő a tőlük távolálló kapitalista eszmék iránt tanúsított megértés. A gimnáziumban fölnőtt nemesség érezte, ha nem is mondotta ki, hogy *szakoktatás, akár gazdasági, akár egyéb fajta, csakis polgári társadalomban lehetséges* s a kispolgár munkaéthosza köré jegecesedik. Tiszteletreméltó, hogy a harci erényektől a közügyek vitelére

átnyergelt s a magyar nemzetet jogilag egyedül alkotó nemesség még annyi fogékonyságot is tanúsított a polgári gondolat iránt, amennyit az 1791/92, 1805, 1807, 1808 és 1811/12. országgyűlések irataiban fölfedezhetünk. De a szónokias deputációzásból kicsendülő gazdasági művelődésakarattól a munkás polgári foglalkozások egyenrangúnak vallott elismeréséig még óriási az út. Eltartott 1848-ig, sőt tart mindmáig, ha beismerjük, hogy a *magyar úr* típusfogalma még ma is lehetőleg saját földvagyonna és közügyekre szorítkozik, komoly, keleties fennsőbbségében szinte kizárván a veritékszagú polgári munkát.

Egyszerre akart mindent pótolni a nemzet, mely 1790-ben a kalapos király halála után maga kezdte mérlegelni sorsát. Rohamban dolgozott ki kilenc bizottságban egy csomó törvényjavaslatot, többek között a népesség szaporításáról, gyárak alapításáról, a nemzeti ipar föllendítéséről, vám- és közlekedési reformokról, erdők védelméről és az ifjúság neveléséről.

A deáknevelés nemességünkbe plántált középkori eszmekörét visszaszorítja a 18. század körülmények nevelése. Míg régebben csak sejtett, most már *fogalmakkal bír* az okszerűbb földművelésről, korszerű adóügyről és állampénztárról, kereskedelmi szabadságról és hitelszövetkezetről. Meglátja, hogy az állam nemcsak jogi egység, hanem művelődési rendszer és közgazdasági szerkezet is. Ám szabadkereskedelmi törekvései még iskolázatlanok, mikor csak a kivitel szabadságát követeli Ausztria felé, mintha az kölcsönös, szabad behozatal nélkül nemzetközileg lehetséges volna.⁸

Érezhetően hajlik érdeklődésük az élet anyagi oldala felé és kibontakozik a köztudatban, hogy az osztrák közgazdasági politika minden törekvése Magyarország gyarmati helyzete. Ez a felismerés olaj a tűzre s pompás reformtervezetek születnek, hogy égető kérdéseket megoldjanak. Túlcsap az országgyűlés falain a nemzeti vagyonosság természetének vizsgálata és visszhangja kél a társadalmi agitációban, a megyeházák termeiben, szakegyesületek tárgyalásain és egyetemi politico-camerális tanszékeken.

Eros *fiziokrata irányzat* befolyásolja az országgyűlésnek közgazdasági természetű reformokkal foglalkozó bizottságait. Sokszor hangoztatják alapelveként, hogy Magyarország földművelő állam. Kell pártolni a kereskedelmet is utak, csatornák építésével, folyók szabályozásával, egyedáruságok megszüntetésével, az ipari céhek helyett gyáralapításokkal, de elsősorban a *földművelés színvonalát* kell emelni. Sajátságos azonban, hogy ezt még elérhetőnek vélik gazdaságpolitikai és közigazgatási intézkedésekkel, mert azt hitték, hogy *a jobb gazdálkodást a népesség szaporodása már önmagában kikényszeríti*. Hiába kutatunk kifejezett szakművelődési intézmények után az 1790/91. országgyűlés iratai közt, ilyen még nincs.

A 67. t.-c. más bizottságok között országos választmányt küld ki az ipar és kereskedelem föllendítésére. Ez volt a híres *Deputatio commercialis tricesimalis et pro objectis publicae oeconomicae*, amelynek megbízatását az alábbi tárgyakban körvonalozták: 1. Harmincad. 2. Közlekedés. 3. Kézművesek s gyárak. 4. Mezőgazdaság, lovak, selyemtermelés. 5. Országos pénztár. Tagjai között *Forgách* Miklós gróf elnöklelte alatt szerepelnek azoknak a neveknek viselői, akik a közgazdaságtudományt először művelték magyar földön.

Aktáik három csoportban maradtak az utókorra: a tervezetek, törvényjavaslatok és ülések tömbjeiben. Harminchét törvényjavaslat lett a munka eredménye. Bennök piacokat akarnak szerezni, a vámügyet ki akarják venni a fejedelm önkényes szabályozásából, mert már felismerték, hogy az osztrák irányí-

tású harmincad hivatalok rögtön emelik a vámot, mihelyt a magyar ipar valamelyik cikke versenyképessé erősödik. Közgazdasági műveltség, vagy legalább tájékozottság hatását tükrözik azok a javaslatok, melyekben a bank és hitelintézetek felállítását rendelik, váltó- és kereskedelmi törvénykönyvet szerkesztetnek, a sójödék terhére országos pénztárat akarnak felállítani, amely gyáralapításokra folyósítana előlegeket. Ugyanekkor más bizottságokkal karöltve nyilvánították véleményüket, hogy mikép lehetne a jobbágyi viszonyokat javítani, vámügyeket célszerűbben rendezni, latifundiumokat létesítő birtokajándékozásokat beszüntetni.

A bizottság első ülészeke 1791. augusztus 10.—október 24. tartott Pesten. Gondosan átvizsgálva aktáit⁹ nyomom követhetjük, miként tisztult egy-egy beadvány, vagy saját Ötlet hozzászólásokon, kisebb változtatásokon, majd alaposan megszövegezett első tervezetek többszöri átrágása után törvényjavaslattá. Azonban meg kell állapítanunk, hogy ha fel is vetődik a beadványok valamelyikében egy halvány gazdasági nevelési vagy intézményes szakművelődést célzó gondolat, ennek már a *bizottsági tárgyalásokban* sem kél visszhangja s végleg kimúlik a záró, nagyvonalú jogászai tervezetekben, amelyek egyenlőre még csak közigazgatási eszközökkel akarnak korszerű közgazdasági kultúrát teremteni. Az anyagot a következő munkamegosztásban tárgyalták. Skerlec Miklós zágrábi főispán dolgozta ki a közgazdasági, Almássy Pál aradi követ a kereskedelmi és közlekedési, Szapáry János gróf fiumei kormányzó a közpénztári és tengeri kikötőre s végül Podmaniczky József báró helytartósági tanácsos a harmincadügyre vonatkozó javallatokat.

Mindjárt a munka megindításakor kiderült, hogy a *különböen nagyműveltségű főurak képtelenek feladatukat megoldani*. A diéta csupa nemesből állott, mert a városok és a polgárság az előjogaira féltékeny nemesség miatt, a kormány pártolása dacára sem juthattak nagyobb számú és komolyabb képviselőhöz s így az országgyűlés tagjaiból nem tudtak egy-egy közgazdasági feladat megoldására hozzáértő szakemberekből kiállítani bizottságot. Kiütközött a félszegségig korszerűtlen deákos nevelésének káros következménye: *a szónoklásra és szép stílusú fogalmazásra kiképzett jogász követek nem tudtak fölvetni önmagukból eredő termékeny gondolatot, hanem a már létező gazdasági érdekképviselőkhöz futottak, szebben mondvá, írtak le ötletekért, indítványokért, és mikor a sok adat beérkezett, a bizottság akkor sem tudta áttekinteni, hanem azt javasolta, hogy a hazai gyárosokat szólítsák föl tervezet kidolgozására*. Nevelésük, felkészültségük csak egyre képesítette őket s ennek remekül meg is feleltek: mások munkaeredményét, szakemberek eszméit tökéletes latinsággal öntötték szabatos fogalmazású paragrafusokba.

Fennmaradt az elnöknek 1791. ápr. 6-i levélfogalmazványa, melyben utasítást ad, hogy keressék meg a szabad királyi városok kereskedőit és gyárosait s hazafiságukra utalva kérdezzék meg őket, micsoda elgondolásaik volnának a kereskedelem föllendítésére nézve.¹⁰ Befut erre a tengersok projectum és vélemény, amit a bizottság ügykezelése gondosan rendez 1. közhatóságok; 2. érdektömrülések; 3. magánosok iratcsomóiba. Mi is ebben a csoportosításban tárgyaljuk művelődési anyagukat.

Az első csoporttal röviden végezhetünk. A nemesi vármegye fiók-országgyűlés volt, innen hiába várunk életrevaló reformgondolatot. Veszprém megye felirata szükségesnek jelenti ki a céheket, de kinövéseik lenyesegetésével, Sopron városa hozzáértő emberekkel akarja a mágnások vagyonát társítani, jutalmakkal és kedvezményekkel buzdítani, hogy gyáripár létesüljön. A hatóságok közül

csupán a kis Lócse pendíti meg egy *kereskedelmi kollégium* alapításának eszméjét, amely a bécsitől független volna, de vele szoros érintkezésben állana. A beadványokból összegezett első bizottsági kivonat még megismétli a lócsei szöveget, sőt hozzáfűzi, hogy más intézetek is állítsanak kereskedelmi tanszéket, de a további tárgyalásokban nyoma vész a lócsevárosi tanács ötletének.¹¹

Nagyobb figyelmet érdemel a testületek hozzászólása. Kiemelkedik a temesvári kereskedők 1790. június 30-i terjedelmes beadványa. A kalmári rend éles szemével tekintik át az egész ország kereskedelmének akkori állapotát, a termelési viszonyokat, a belső fogyasztást és a kivittellátó s a kereskedelem által mozgatott árumennyiséget. Iratuk értékes tanácsokat nyújt, hogy melyik kereskedelmi ágakat lehetne növelni s foglalkozik a gyárakkal, közraktárakkal, közös váltó-, gyári- és kereskedelmi törvényekkel, vámügyi könnyítésekkel, vásári rendtartással, kölcsönbankkal és a titkos házalás kérdésével.¹² Igaz, hogy ez mind nem tartozik bele szorosan a *közgazdasági művelődés* tárgykörébe. Felsorolásukkal más a célunk. A tudomány jelenleg Skerlec, Szapáry és országgyűlési munkatársaik érdeméért könyveli el, hogy már 1790 után szerepelnek a közgazdaság magyarországi irodalmában nagyvonalú, összefüggő koncepciók.

Ha nem is vesszük tagadásba, de legalább is kellő mértékére igyekszünk leszállítani azt az alapos közgazdasági műveltséget feltételező széles látkört, amelyet nekik tulajdonítanak. Amit az ő opusaik fejezetekbe és paragrafusokba csoportosítanak, *abban csak a szerkesztés dicsősége az övék*, de a valóságos kiagyalás, az igazi szerzőség azoknak a kereskedőknek, gyárosoknak vagy polgároknak érdeme, akiknek közgazdasági ismeretkincsét életük és mesterségük szolgáltatva és akiknek termékeny gondolata, ők maguk névtelen tömegben maradván, csak névvel bíró követeken és írókon át kerülhetett be közgazdasági művelődésünk történetébe. Skerlecnek még a távlatot sem kellett nagyon bővítenie javaslatában, mert a temesvári kereskedők kis helyiérdekeken felülemelkedve, már országos szempontból tárgyalják a dolgokat és akár szószerint lehetett beiktatni megállapításaikat.

Felterjesztésük III. szakasza kimerítően foglalkozik a kereskedőrenddel, mint társadalmi osztállyal. Itt bukkanunk határozottabb vonatkozásra a szakképzésben. A kereskedéssel foglalkozó elemek csoportosítása nagyjában ugyanaz, mint amelyet Liedemann János művével kapcsolatban már részletesen taglaltunk, ők is két csoportot különböztetnek meg: a hivatásos, bejegyzett, adózó és *tanult* kereskedők rendjét s házalók vegyes csoportjait. Beadványuk lényege az, hogy a törvényen kívüli kereskedelmet meg kell rendszabályozni, visszaszorítani a letelepedéstől, mert sem anyagiakban, sem erkölcsiükben nem tudnak komoly felelősséget vállalni, álboltokat nyitnak és csalárd bukásokkal károsítják hitelezőiket. Nyílt boltot csak az nyithasson, aki szakképzett kereskedőnél annak rendje és módja szerint *kitanulta mesterségét és tapasztalatát tisztességes cégeknél gyarapította*.¹³

Van a beadványok közt még több kereskedői testületektől eredő, így a szegedieké, de ezekben szakoktatási gondolat nem merül föl. Szélesebb közgazdasági látókörével tűnik ki azonban a *pesti selyemgyárosok* összesített tervezete.¹⁴ Bevezetésében még erős merkantil szemszögből foglalja össze a selyemkultúra nemzetgazdasági fontosságát. Két főok indokolja terjesztését: 1. bennmarad a selyemszövetekért eddig külföldre vándorolt pénz; 2. munkaalkalom nyílik épp a legszegényebb néposztályoknak. A selyemtermelést főleg mezőgazdasági oldaláról vizsgálja s kidolgozza a módot, hogyan lehet rá népünket megtanítani.

Első lépés az eperfák ültetése. Már működnek az országban selyemfelügyelők. Ezek osszanak ki magot a népek és magyarázzák meg neki, hogy első évben konyhakertjében sűrűn vesse el s öntözze, a második évben pedig sövénynek ültesse el kertje körül a kikelt csemetéket. Kétszáz hasznos fája lehet már a harmadik évben, ha udvarának minden szögletét beülteti. Eperfa lombosodjék a földek mesgyéjén s az utcákon is s így falvankint lesz átlagban háromezer. Csak arra kell szoktatni a népet, hogy állatoktól védje s az esővizet tövére vezesse, egyéb gondozást nem igényel. Így tizenöt év alatt nagyobb lesz eperfában a nemzeti vagyon, mintha az állam Mária Terézia és II. József módszerét folytatva, megint maga létesítene drágán fizetett felügyelők kezelésében epreskerteket. De veszendőbe menne az *erkölcsi vagyon is, hogy a nép megtanulta s érti az eperlevél termelését.*

A második rész a selyembogár tenyésztésének ismeretét tárgyalja. Aki ismeri a lombard tájék jellegzetes, törpére metszett eperfákkal s reáfutott lugasszöllővel szegélyezett szántóföldparcelláinak máig bevált módszerű mezőgazdasági kultúráját, az rögtön felfedezi benne a XIX. század eleji pesti selyemgyárosok mintáját. A hernyótenyésztést már egyenesen Olaszországból hozott szakértőkkel akarják taníttatni. Ez a mód sem kerülne pénzébe az államnak, mert a közterületen díszlő eperfák levéltermését díjtalanul lehetne nekik átengedni, ők pedig ezért tartoznának a népet oktatni, hogy miként lehet üres kunyhókat, istállókat, csüröket és padlásokat hernyógondozásra berendezni. A falusiak előbb csak néznék a hernyótetést, takarítást, aztán ha látnák, hogy a gubó jövedelmet hoz, maguk is kedvet kapnának hozzá. Hat év alatt a nép alaposabb kiképzésben részesülne, mint az elmúlt félszázad összes eddigi próbálkozásával. Párhuzamosan ezzel a gyakorlati oktatásai két-három lapnyi népszerű selyemtermelési kivonatot kell a parasztoknak szánt összes naptárakban elhelyezni. Szegény olasz ember tömegestől akadna, akiknek Sappel János szlavóniai selyeminspektor rövid kiképzést adna, a megyék pedig rászorítanák a falvakat, hogy hitelbe lássák el őket hússal, kenyérrrel és borral addig, míg az első gubóbeváltással jövedelemhez jutnak.

Részletesen tárgyalja tervezetük az állam szerepét a gubóbeváltásnál. Ne a közvetlen hasznot keresse az állam, hanem a közvetettet. Hiába a nevelés, ha a nép nem találja meg a számítását. Első cél, hogy a nép *tudjon* selymet termelni s ez meghozza a másodikat: a magyar selyem ki fogja szorítani a turinit és a velenceit, mert bár kevésbé finom, de olcsóbb. Népünk olyan jövedelemforráshoz jut, mely nem von el sem leget a marhatenyésztéstől, sem férfimunkaerőt a szántástól. Ha van bő belföldi nyersanyag s az állam nem engedi kivinni, magától létesül selyemipar, mert letelepszik a külföldi gyáros. De védeni is kell különböző kedvezményekkel, a kereskedelmet kikapcsoló saját boltnyitási engedéllyel s a külföldi selyem magas elvámolásával.

Utolsó fejezetükben a selyemgyártás *iparoktatási* részével foglalkoznak. *Képzett szakmunkás* kell a gyárba, hogy tőle inasok tanulhassanak. Az inasoknak valami fizetést is kell adni, különben lopnak. Az oktató elönmunkásokat *kölcsönösség* alapján szándékoznak kiképezni, úgy nevezetesen, hogy az itt felszabadult segéd tanult szakmunkás minőségét az egész monarchiában ismerjék el, akár a bécsiekét. Ilyen módon vándorolhatnak és *munkába állhatnak* az örökös tartományok selyemgyáraiban is, úgy ahogy a bécsiek minálunk s a künn megtanult új ipari fogásokat itthon a haza javára hasznosíthatják.¹⁵

Oly tökéletes ez a tervezet úgy szakszerűségében, mint a gyakorlati megvalósítással számotvető bölcs mérlegelésében, hogy az országgyűlés bizottsága

készen kapott benne minden eszmét latin paragrafussá átfogalmazandó törvényjavaslataihoz.

De bőven ömlött irattárába az anyag magánszemélyek részéről is, akik részben a felállítani tervezett új intézményeknél való jó elhelyezkedés önző reményében, részben a haza anyagi művelődése iránti önzetlen buzgalomból ontották ötletekben dús tervezeteiket.

Kurz Domokos pesti fajansz- és majolikagyáros a saját nevében jelentette ki,¹⁶ hogy a gyáralapítási szellemet ne csak nincstelen külföldiek idecsalogatásával élénkítsék, hanem *itteni vagyonos szülők gyermekeit vonzzák a gyárosi pályára*. Ezért megkülönböztetett elbánásban kell részesíteni mindazokat a gyárosokat akik valamely gyártási módszerben úttörők. Privilegiumot kell nekik adni, kiszélesíteni a nekik kedvező 1723: 117. t.-c-t, feléleszteni az 1784. máj. 11-iki rendeletet, amelynek alapján újoncállítástól és beszállásolásoktól mentesek, élvezzenek továbbá tizenötévi adómentességet.

A kedvezményekkel való kereskedelem- és iparpártolásnak ugyanez a tételes felsorolása bukkan föl *Almássy Pál* terjedelmes bizottsági előterjesztésében. Megtoldja azonban még egy jellegzetes kedvezménnyel a tárgyaltakat, azzal nevezetesen, hogy a nagykereskedő és gyáros foglalkozása ezután törvény erejénél fogva legyen nemes foglalkozás s üzhessék úgy mágnások, mint nemesek. Visszaemlékezve a kapitalizmus általános jellemzésénél mondottakra, észrevesszük, hogy a történelmi nemesség lassan maga keresi a közeledést a tőkevagyon és pénz uraihoz. Látja ugyanis, mily szörnyű kortévesztés az, hogy a falu paraszti színvonalon élő, pipás és bocskoros nemese benn van az alkotmány sáncai közt, a városi, országvilágot járt nagykereskedő, vagy tömegeket mozgató gyáros szava viszont semmit nem nyomhat az ország ügyeinek mérlegében. De rendjének bölcs ismeretével meg akarja törni a nemesség tartózkodását is. Viszont feleli, hogy nem azért húzódozott a magyar nemes a gyáripartól és kereskedelemtől, mivel nemtelen foglalkozásként nézte le (a pénz t. i. nagyon hamar legyőzi az álszemérmét), hanem azért, mert *semmi ösztönös vagy öröklött képességet nem érzett rá*.¹⁷

Plechschmidt György gyapjúfonó arra akarja indítványában rábírní az országgyűlést, hogy «valóságos fonóiskolát» állítson föl Pesten a klarissza apácák kolostorában vagy az Újépületben.¹⁸ Ő is a szegény népnek akar kenyeret adni, mert a gyapjúfonás sok munkáskezet foglalkoztat és így alkalmas rá, hogy felszívja a városokban csavargó, lusta, keresetnélküli népséget. A finom gyapjúfonás és szövés azonban bizonyos kiképzést igényel. Afféle dologházzal és menedékhellyel kapcsolt szakiskolára gondol, ahol a fonás-szövésben és a kelmefestésben járatos és a gyárosok rendelkezésére álló munkástartalékot képeznének ki. Semmibe nem kerülne az államnak, sőt 4%-ot jövedelmezne a dologházi iskola szöveteinek eladása, ő maga mérsékelt díjazásért vállalná a vezetést.

Temérdek anyag gyűlhetett össze, mert a bizottság sokat kislejtezett és csupán az érdekesebbeket mentette át az utókor számára. Készült azonban az áttekinthetőség kedvéért bő kivonat a beadványokból. Ezek közül emelünk ki még egyet és közöljük első felét a jegyzetek között.¹⁹ Valamely magánegyesület indítványoz árvák nevelésére *ipari műszaki szemináriumot*, jellegzetes merkantil indokolással. Állandóan szenvedő — úgymond — a külkereskedelmi mérleg s ezért kell berendezkedni olyan cikkek gyártására, melyekért külföldre folyik a pénz. Nagy, gyárszerű, központi intézet volna ez, ahová valláskülönbőség nélkül vennének fel 9—12 éves leányokat és 10—16 éves fiúkat és a csehországi schönfeldi ipariskola mintájára oktatnák őket.

Volt dolga a bizottságnak, amikor Pesten megint összeült, most már Skerlecnöklétével és az ő lakásán. Második ülészaka 1792. nov. 1—1793. január 29. tartott. A jegyzőkönyv véget nem érő oldalszámai tanúskodnak mellette, hogy a hosszú, szürke, téli napokon minden apró beadványt, kért és nem kért tervezetet, fölolvastak. Kiragadjuk a legutóbb említett tervezet sorsát. A január 8-i ülésen olvasták föl s a bizottság azzal a bóbiskoló végzéssel tért napirendre fölötte, hogy az eszme szép és nemes, de költségfedezet nincs rá.²⁰

Áttanulmányozva mármost az egybegyűlt iratokat, hozzáfogott a bizottság, hogy *törvénytervezetbe* szerkessze az érdemlegesnek minősített anyagot. Nézzük, mi és mennyi került bele a szakművelődési anyagból ebbe az összegezésbe! A bevezető indokolások 9. §-a hosszan foglalkozik a «nemzeti szellemmel», amely külföldön fogékonyan ragadta meg a közgazdaság fejlesztésének minden eszközét, mivel felismerte, hogy az ipari termelés meg a kereskedelem sokkal hatékonyabb támaszai a nemzet létének, mint a hadierények. Amíg a mi nemességünk és iskolái a gyakorlati és hasznos ismeretanyagtól távol állottak, addig nem is volt remélhető, hogy a nemzeti szellem az ipar és kereskedelem felé hajlik. Miután azonban a harci zörej elmúltával idestova nyolcvanévi belső békés fejlődés nyitotta meg a hasznos ismeretekhez vezető utat, ideje, hogy a törvényhozás leszögezze az iparfejlesztés alapelveit. Járuljon hozzá a most alkotandó törvény a nemzeti szellem átneveléséhez, értesse meg, hogy a hazaszeretet nem annyira az állam védelmében és kormányzatában, mint inkább közgazdasági intézmények létesítésében nyilatkozik meg.²¹

Egyelőre azonban nem nevelési intézményekben, hanem gazdaságpolitikai és közigazgatási intézkedésekben látják a rendek a haladás és a nemzeti szellem átgúrásának eszközét. Megyénként szervezett gazdasági bizottságoknak feladata volna a meggyőzés, a társadalom szabad megmozdulásából származott gazdasági egyesületeké pedig a példaadás. Megyei gazdasági pénztárak szervezésével akarnák az új, ismeretlen termelési módszereket, így a selyemtenyésztést s a méhészetet népszerűsíteni. A szemléltetés élő példáján kívül nemzeti nyelven írott *népszerű gazdasági könyvecskéktől* is nagy, de nem rögtöni hatást várnak. Ismeretterjesztés csak fokozatos lehet. Súlyos bökkenő volt a költségeket előteremteni. Hosszan kertel a javaslat indokolása arról, hogy a selyemtenyésztés eddigi tapasztalatai bőségesen bizonyítják az állami vagy közhatósági vállalkozás ráfizetéses természetét. Nem is lehet a hatóság közművelődési vállalkozása hasznosító ügy, hogy önmagát tartsa el. Odalyukad ki végül, hogy mégis csak az adózó népre kell kiróni a közművelődés költségeit. Így a méltányos. Az fizessen, akinek legtöbb haszna származik belőle. Tervezik képzett szakemberek alkalmazását is, akik a tanulmányi alap terhére megyénként járnak végig az országot és kutatnak fel a kiaknázatlan természeti kincseket, különösen a festőnövényeket. A tanulmányi alaphoz nyúlni egyházi rendeltetése és eredete miatt kényes dolog volt s az indokolás eléggé óvatos általánosságokban mozog, kivéve, amikor a célt hangsúlyozza világosan, hogy: nem a tudomány dicsőségére, hanem az ország hasznára kell feltárni gazdasági kincseinket a tudomány segítségével.²² A költségek kérdését könnyebben meg lehetett kerülni külföldiek becsalogatásával. Tized alóli mentességet ígérnek azoknak a külföldieknek, akik új termelési ágak mint dohány, len és festőnövények meghonosítása, illetve korszerűbb művelése céljából itt megtelepszenek, hogy példájok közhasznú utánzásra találjon. Figyelmük a faültetéstől és szőlőtelepítéstől kezdve a közlegelőig mindenre kiterjedt. A selyemre több § visszatér. Így a 18. § az elemi iskolákba akarja bevezetni tanítását.

Találunk végül a közgazdasági bizottság törvényjavaslatában egy kifejezett *intézményes nevelési javaslatot* is. Senki sem tudja mélyrehatóbban begyökeresztetni a nép lelkébe, szokásaiba az újmódú gazdálkodás ismereteit, mint a *lelkipásztor*, aki naponta érintkezik vele s tekintélyével is hat a népre, ha személyes példája nem segít. A papképzés azonban nélkülözi a gazdasági ismeretanyagot. Ezért a 20. § nem találja a pap hivatásával s a kereszténység tanaival ellentétesnek, ha a papnövendék egyházi szakoktatásuk mellett az elméleti és gyakorlati *gazdasági szakoktatásit* is kiterjeszkednek. Nem kötelezően, csak érdeklődés szerint nyújtanának gazdasági kiképzést. Ha jobb parochiák betöltésénél is figyelembe vennék a gazdasági szakismereteket, a papság sokban emelhetné népünk gazdasági kultúráját.²³ Jellemzi ez az indokolás a papság bárok szellemét is, mely már rég nem tekintette hivatásának az okszerű gazdálkodást s elfeledte, hogy a középkori kolostorok szerzetesei nemcsak a hitet, de a letelepedett falulakók színvonalán álló gazdasági ismereteket is terjesztették.

Kellemes gondját képezte a bizottságnak a nemrég visszacsatolt magyar tengerpart. Tengerre magyar! — ennek a későbbi híres szállóigének, amely csakis századok munkájával megvalósítható nevelési programot tömörít magába, az 1790/91-i országgyűlés bizottságai hintik el gondolatmagvát. Természetesen ők még nem látják, mit jelent az, hogy lóval a pusztán száguldó népet arra szoktassanak, hogy álmait vitorlával a tengeren kergesse. Még a magyar gondozásra bízott délszláv nép is megállott a tengerparttól néhány mérföldnyire és nem hagyta oda a közvetlen szomszédság százados befolyásoló ereje dacára sem szárazföldi foglalkozását. A horvát az Adriai tenger birtoka s a szomszéd olasz nevelő példája dacára éppoly-kevésé lett hajós nép, mint ahogy a magyart sem görög, sem német, sem zsidó nem nevelte kereskedővé. Ezért sürgeti az 1790/91 -es törvényjavaslat 33. cikkelye, hogy a tengerpart iskoláiban tanítsák a hajózás és a hajóépítés elemeit, Fiumében pedig állítsanak tengerészeti akadémiát. Gondjuk a belföldi hajózás is. A 34. cikkely ösztöndíjakkal kíván nagyobb szármí vízimérnököt nevelni, hogy országos munkálatokkal lehessen végre elhárítani a belvízi forgalom akadályait. Említi, hogy van már a pesti egyetemen tanszék, ahol az elméletet megtanulhatják, utána pedig a víziépítészeti hivatalokhoz kell beosztani őket, hogy arravaló mérnökökre tegyünk szert. Mérnökök nélkül mozdulni sem lehet, hiába minden jog és törvény.²⁴

Hivatásos kereskedő és gyárososztály teremtésében a bizottság még nem tart a saját fajunkból való nevelés gondolatánál. Eszközei inkább a becsalogatás, sokféle kedvezményel, mint adómentesség 15 éven át, mentesség katonai szolgálat és beszállásolás alól, illetékmentes fölvetel a városi polgárok sorába és *rövid úton való nemesítés* két megye ajánlatára. Céhet a kereskedők nem alkothatnak, ahol pedig van, ott fel kell oszlatni.²⁵

Ennyi az, ami a beadványokból a törvényjavaslatba került. Munkálkodott azonban a gazdasági bizottsággal egyidejűleg egy művelődésügyi is. Ennek az anyagában is találunk közgazdasági nevelési vonatkozást. Tekintsük át, mielőtt a törvényjavaslatok további sorsát vizsgálónk. Ugyanaz volt a tanügyeket tárgyaló bizottságban is a dolgok menete, mint a közgazdaságiban. Először a beadványokat kivonatolták, azután tértek át a javaslatba öntésre. Az eszmék itt tanférfiaktól származnak, akik között kevés volt a deák iskola eszmevilágánál tovább látó, Gazdasági természetű javaslatokat tehát a rajziskolák buzgó mesterei nyújtottak be, akik viszont a saját szűkebb irányzatukat hirdették

üdvösnek és nélkülözték a nagyvonalú művelődéspolitika mindent áttekintő távlatát.

Első helyen itt is Tessedik beadványával találkozunk, de a bizottság előtt való szereplését megint későbbre halasztjuk, hogy élete művét jelentőségéhez illő, bontatlan egységben tárgyalhassuk a saját külön fejezetében. Így *Strauss Gottfried* pozsonyi normális iskolai igazgató indítványa kerül másodiknak kezünkbe. Bécsből 1792. április 27-ről keltezi a nemzeti iskolák korszerűsítését célzó javaslatát.²⁶ Szerinte a csehországi *munkaiskolák* mutatkoztak a legigazabban népiskolának. Magyarországon a *vegyes iskolák* állának hozzájuk legközelebb s bár dolgozó tömegek céljaira a leghasználhatóbbak, mégsem népszerűek. Oka többféle. A magyar nemzeti iskola tananyaga nem fejleszti a gondolkodást és a «polgári erényt». Pedig a népiskola célja az volna, hogy *közhasznú* tárgyakban képezze ki az ifjúságot s annyi irányban, ahányban ez a növendékek *különböző élethivatása* szerint szükséges, hogy valamennyi jó és hasznos állampolgárrá legyen.²⁷ Össze kell ezért állítani az alapelveket s a népiskola tananyagát, mert a mostani rossz. Ne idegen nyelvet tanítsanak a nemzeti iskolában, amit a leendő üzletember az életben fog úgyis megtanulni, hanem *javított mezőgazdasági munkamódszereket* a falusi, *kertészetet, selyemtenyésztést* a városi iskolákban, általában pedig minden helyen az ottani szükséglethez mért kézimunkákat. Ezek a munkaiskolák nevelik a jövő legjobb állampolgárait. Bennök tudja az egyház örökébe lépett állam céltudatos nevelő munkával legjobban elérni az általános *polgári jóletet*, mert amit a gyermek itt megtanul, abból mint felnőtt pénzt csinál.²⁸ Strausz Tessedikre hivatkozik. Előbb a normális és árvaiskolákat, majd a városi, végül a falusi iskolákat akarja iparral kapcsolni. Az iskolai műhely növelné 1. a tanítók jólétét, 2. a tanulókéét, mert az eladott cikkek árából pénzt s ruhát adhatnának nekik, 3. csökkentené az iskolafenntartók terheit és 4. növelné a nemzeti vagyont jobb termelvények, gyártmányok és az ipari hozzáértés szellemi tőkéje által.

Ezek a *vegyes iskolák* lerombolnák azt a válaszfalat, melyet elkülönülő felekezeti érdekek, pártszellem és kasztöntudat állítanak a gyermekek közé. Megkedvelnék a szülők is, látva a vegyes iskolák haladóbb szellemét, jó módszerét. Tekintve, hogy ezeknek az iskoláknak fenntartói a városok vagy az állam, külön kellene szabályozni a legkényesebb kérdést, a vallásoktatást. Nem kell aggódni, hogy az államosított iskolaügy rovására lesz a vallásérkölcsi nevelésnek.

Minden kezdet kezdete azonban, hogy jó tanítók legyenek a vegyes — mai nyelven felekezetközi — iskoláiban az államnak, mert számuk most állandóan fogy. Elriasztják az érdemes ifjakat ettől a nyomorult pályától a közizmsért és kilátástalan életkörülmények. Nincs utánpótlás, néptelenek a képzők, a papi pályát senki föl nem cseréli az iskolamesterivel. Csak képzetlen hajótörtek vállalkoznak tanításra. Ezért újjá kell szervezni a tanítóképzőket! Neveljenek bennök értelmes néptanítókat, akik majd nem lesznek egyetlenegy módszer rabszolgái s nem magoltatnak lelketlen szabályokat, mert nem lesznek — hasonlóan a mostaniakhoz — zsarnok módszerkönyvekhez láncolva, amelyek csak visszatartják a javításoktól az igyekvő mestert és fedezékül szolgálnak a restnek.

Gyakorlati gazdasági és ipari munkákkal kapcsolják tehát egyrészt a tanítóképzést, hogy lehessen a népiskolában is közgazdasági fogalmakat és gyakorlati készségeket oktatni, másrészt szabályozzák a tanszemélyzet tisztességes fizetését. Két részből álljon jövedelmök: szabott összegből és változó tandíjrészesedésből a mindenkori tanítólétszám szerint. Így főleg az evangélikus gimnáziumokból lehetne sok tanítónövendékre számítani. Emelni kell az iskolák színvonalát s

belső életét is. Pályázatot írjanak ki jó tankönyvekre s a tanítók módszeres feldolgozását elősegítő vezérfonalakra. A szabad módszer alapján versengjenek egymással a tanítók és az iskolák, pontos vizsgarend hitelesítse a bizonyítványokat, szabatosan megszerkesztett rendtartás irányítsa az iskolafelügyeletet meg az igazgató tanító választó és ellenőrző jogát, intézze el a makacs és ellenzékiesskedő tanítók, vagy basáskodó igazgatók közötti súrlódásokat. Érdemes tanítókat 15—20 évi nehéz munkájuk után uralkodói kegyes jóváhagyással valami könnyebb hivatalba helyezzenek el, vagy részesítsenek nyugdíjban. *Fedezetet κ nyugdíjlapra az iskolák ipari műhelyeinek jövedelméből gyűjthetnének.*

Strausz Gottfrid tüzetesen átgondolta tervezetét. Az ő idejében legnehezebb kérdés az volt, hogyan lássák el tanítókkal és anyagi eszközökkel a fiatal állami közoktatást, amely nem volt képes zökkenő nélkül átvenni az iskolaügyre hosszú időn át teljesen berendezkedett egyház szerepét. Strausz nyilván tudta saját iskolaigazgatói tapasztalatából, hogy minden reform veleje a pénz, és keresztül se megy az országgyűlésen, amire nem találnak fedezetet. Ezért eszeli ki szellemes megoldását: *az önállító iskolát.* Tessedik kísérletét ismerte s országosan akarta általánosítani. Sokszor fogunk még találkozni később is ezzel a gondolattal, amelyet Strausz tár elénk legelőször rendszerre kiépítve: *hogy az oktatás gazdálkodással és termeléssel kapcsolódik, az iskola eltartja önmagát alapítvány, pártfogók vagy állami hozzájárulás nélkül, tehát a műhellyel vagy tangazdasággal kapcsolt iskola azonnal felállítható.* Oktató munkája a gazdálkodás jegyében folyik: gazdálkodik, 1. hogy maga megéljen, 2. hogy jó gazdálkodást tanítson.

Még egy érdeemes tervezetet emelünk ki a közoktatásügyi bizottsághoz befutott irattömegből: *Siegvard József* budai rajziskolai tanítóét.²⁹ Az ő látköre már nincs akkora, mint Straussé. Elgondolása a rajziskolák módszere, felügyelete és országos szervezete körüli forog. József nádorhoz intézett esedező kérvényével akart nagyobb nyomatékot adni planumának, azzal a ki nem mondott reménnyel, hogy talán ő maga, Siegvard lesz a rajziskolák országos felügyelője, ha beadványa az országgyűlésen keresztül megy. Módszerének lényege, hogy szemben a régi, szaporátlan, egyéni foglalkozással, együttesen oktatja a rajzot s mivel egy mesterre, így vasárnaponként negyven tanulót is lehet számítani, igen kevés költséggel népszerűsíti az iparosképzésnek ezt a fontos szaktárgyát. Bizonygatja, hogy a rajz révén fejlődik az inasok kézügyessége, gyorsasága a hibák kijavításában.³⁰ Példának mellékeli a toszkánai oszloprend tanításának módszeres feldolgozását.

A meglévő rajziskolákat három kerületbe csoportosítja. Az első évben az országos felügyelő az első kerület iskoláit látogatná végig, megmutatná a tanítóknak az új módszert s kiképezné benne őket, hogy bevezethessék. A következő években a másik két kerületet járva, a harmadik évben tér vissza az első kerületbe, hogy megfigyelje az eredményeket és megbeszélje a tanítókkal a tapasztalatokat. Mindig magával vinné a változó legújabb mintákat, hogy a rajziskolákon keresztül a kor színvonalán tartsa az iparosok ízlését. Központilag nyilván tartott és hónapokra beosztott tantervek szerint taníttatna országszerte és az igazgatóknak tenné kötelességévé, hogy az egységes tervet mindenütt végrehajtsák. Rajzmintákkal bőven ellátna minden intézetet.

Siegvard kegyetlenül belenyúl a céhek féltett belügyébe, az inasnevelésbe, amikor hatósági támogatással óhajtja kényszeríteni a mestereket, hogy inasikat rajziskolába járassák. Ha csak iskolai bizonyítvánnyal tanúsított 140 lecke szorgalmas látogatása után szabadulhat föl az inas, akkor benépesednek a rajziskolák.³¹ Még ott is legyen rajzoktatás, ahol nincs rajziskola. A céhmester ossza

ki és rajzoltassa le magánúton a néki megküldött mintákat. A szegényeket a városi pénztár támogassa ösztöndíjjal, a kiválókat pedig országos jutalmakkal tüntessék ki. Ha még arra is módot adnak a rajziskolák igazgatóinak, hogy a bécsi műipari ízlés változásait állandóan szemmel tarthassák, tizenkét év alatt az egész országot áthatná az ő új rendszere és nem remélt versenyképesség színvonalára emelné iparunkat.

Aprólékosan iktatta s kivonatolta a tanulmányi bizottság még a névtelenektől származó tervezeteket is. Záradékol is bemutatunk egyet. Azt indítványozza a homályban maradt szerző, hogy az elemi iskola a szokásos közismereti tárgyain kívül természetrajzi és gazdasági alapismereteket is tanítson, a leendő iparosoknak és gyárosoknak pedig mértant, rajzot, kereskedőknek természetrajzot, technológiát s gazdasági földrajzot.³²

Ennyi az a közgazdasági nevelési vonatkozás, amit az 1790 91. országgyűlési tanulmányi bizottság zörgő aktáiból kihalászható. Nem vall a kapitalista eszmekör túl nagy térfoglalására, ami a bizottság összefoglaló véleményébe átkerült,³³ de a régi állapottal szemben határozott nyomai mutathatók ki közgazdasági ismeretelemeknek. Így a nemzeti vagy népiskolák céljául jelöli ki, hogy *hasznos állampolgárokat*, vagyis a legalsóbbtól a legfelsőbb társadalmi rétegekig megtalálható kis- és nagykereskedőket, kézműveseket s gyárosokat indítson útnak. Ezt a célt munkálja már a számtan is, amidőn a falusi mindennapi életből veszi példáit, úgyszintén több fontos fejezete a közgazdaságnak, amely az elhanyagolt magyar földművelést állítaná talpra. Ezt a mennyiséget viszik tovább az előző iratokat végig ismétlő s csak töredék részeikben átfogalmazott, továbbá összesített tervezetek. Megállapítható így, hogy a falusi iskolákban tárgyként akarták taníttatni az ipar, kereskedelem és közgazdaság elemeit, a városaikban pedig rajtok kívül még a természetrajzot, a kereskedelem történetét, áruismeretet, polgári építészetet és rajzot is. Háromszáz forint évi fizetést szántak a közgazdasági tárgyakat oktató iskolamesternek.³⁴ Terveznek még egy nagy központi művészeti akadémiát, hol a szobrász, festő és rézmetszőképzés mellett még az építészet is helyet kapna és boldogabb országok példájára utalva hangsúlyozzák, hogy a művészetek föliendítik a gyárakat és a kereskedelmet.³⁵

Akármily terjedelmes is némelyik, megyének, pl. Veszprémnek felirata s akármily részletesen fordul a közoktatásügy Magyarországon elhanyagolt ágai, pl. a katonaiskola felé, közgazdasági ismeretekről nem esik szó. Oldalakat írnak a nép erkölcsseit javító vallásos nevelésről, de pl. a közjólét s a lopások vagy közbiztonság összefüggéseit nem látják. Az Ürményi József elnöklete alatt ülésző, feudális nagyurakból (Gróf Török Lajos, báró Prónai Gábor, báró Podmaniczky József, Vay István) álló tanulmányi bizottság mégis sokkal több szakértelemmel és korérzékkel dolgozta ki törvényjavaslatát, mint a megyék véleményeiket, úgy hogy ezer szerencse volt Sándor Lipót nádor közbelépése, ő mentette meg Szerdahelyi György Alajos szépen kidolgozott javaslatait a látkör nélküli megyei köznemesség félművelt bírálatától.³⁶

A bizottság földesurai viszont lelkes hívei voltak a felvilágosodásnak s a németesítés ellenszenves célját kivéve egyetértettek II. József kultúrpolitikájával, mely a Ratio Educationis nyomdokain az egyöntetű állami nevelésügyet akarta kiépíteni. De rendi kiváltságaik alatt fűrészelték volna a fát, hogyha gyökeres reformokat hoznak az agrárszág lakosságának éppen mezőgazdasági nevelése terén. Elsőízben érezhették tisztán, hogy *a mezőgazdasági művelődés elválaszthatatlan függvénye a föld tulajdonjogának és hiába kerülgetik, megoldhatat-*

lan mindaddig, amíg jobbágy végzi más birtokán a robotmunkát, mert a minőségmunka, a pallérozott gazdálkodás, a haladó jobb- és többtermelés nem is annyira kultúrpolitikai, mint társadalmi reformkérdés. A nagybirtokot szakképzett tisztikara fejlesztheti mintagazdasággá s ez feltétlen értékes alkatrésze a nemzeti vagyonnak; De csak olyan érték, mint a gyarmati ültetvények, hol az emberi erő az állaténál csak valamivel magasabbfokú nyerserőnek számít. Azt az értéket viszont, amelyet a földjáradékon, földállományon és felszerelésen túl széles néprétegek *szakértelmi felkészültsége* jelent a nemzeti jövedelemben s egy állam életerejében, pusztá ismeretterjesztéssel nem lehet megszerezni. A belterjes, kifinomult östermelő munkának nélkülözhetetlen feltétele a vállalkozói érdekeltség, egy parányi kapitalista mozzanat, mely a legkisebb polgárban is a szabadverseny s az egyéni erő kifejtés jegyében fejleszti ki a haszon után való törekvést és serkenti, hogy ügyességével, tudásával, csak magának felelős kockázatával a saját javára érjen el nagyobb eredményt a nagyobbíthatatlan földterületen. Úrbéri viszonyok között pedig, hol a jobbágy esetleges pallérozottabb igyekezete teljesen a földesúr hasznát szolgálja, ki sem váltódik lelkéből ez az igyekezet, amely minden művelődés szülőanyja. Hiába iskolázzák, ha nincs környezet, amelyben többlettudását érvényesítheti.

Azért politikusaink mégis akarják iskolázni a népet, sőt 1790 óta annál fokozottabban, minél képtelenebb módon ütközik ki társadalmunk lehetetlenül elmaradt állapota. Mintha nem akarnák látni, hogy népoktatás és hűbériség egy időben és azonos helyen fogalmi ellenmondás, hanem mintha azért igyekeznének gazdasági műveltséget adni parasztjaiknak, mert földet nem akarnak adni nekik. De éppen azért, mert a tények összefüggése beláttatta velök is, hogy gazdasági művelődés, sőt egyáltalán népművelés a szabad földtulajdonnal halad kéz a kézben a történelem országútján és a nemzet ereje letagadhatatlanul az, ha *minden* polgár vállalkozó kis kapitalista: inkább megkerülték a dolgot. Hagyták, hogy a kormány sohase emelje törvényerőre javaslataikat s ne vesse föl a nemesi adózás kérdését, mikor az került szóba, hogy rendi államban miből fedezzék a kapitalista és felvilágosult állam új szerveinek, kultúrintézményeinek roppant költségeit.

így odázódott el a sok reformjavaslat. Az 1790/91. országgyűlés bizottságának műve épp a kereskedelem terén ütközött legkevésbé hűbéri keretekbe s alakíthatta volna át a benne foglalt hiánytalan értékű, magasszínvonalú kezdeményezéssel népünk szellemét is közgazdaságibbá. Az 1802-i országgyűlés még tárgyal kereskedelempolitikai kérdéseket, de az úrbérikhez már nem nyúl. Ilyen szellemben húzódik a kérdés az 1805., 1807., 1808. és 1811—12-i diétákon végig, amelyekben a rendek és a bécsi kormány kutya-macskaként kerülgetik egymást. Míg a napóleoni háborúk szorították a kormányt, addig összehívta a karokat és rendeket és újból tárgyalta az 1790/91-i kész javaslatokat. Idő- és korszellem nem tűrt halasztást. Az országgyűlések vitái már Smith Ádám, Say és Sismondi gazdasági tanainak erős hatását tükrözik.³⁷ Nagyobb közgazdasági műveltséggel felvértezve tisztábban látnak a követek és érvelnek a közlekedés javítása, az összbirodalmi szabadkereskedelem mellett, de a lényeg nem változott. Középkori jogi és gazdasági berendezkedésünk, fejletlen hiteléletünk és terménygazdálkodásunk, bizonytalan magánjogunk s nemesi előjogaink továbbra is nyakát szegték üzleti szellem, vállalkozói hajlamok s kapitalista irányú szakképzettség kibontakozásának. A napóleoni háborúk végén megalakult Szent

Szövetség felfüggesztette az alkotmányt s 1812—25-ig nem volt országgyűlés. Újból megszakadt minden.

Tárgyunk szempontjából vizsgálva az 1805—1812-ig terjedő országgyűlési munkát, azt emelhetjük ki, hogy a reformeszmék kimunkálása még jobban társadalmi térre toldódik át. Fontos ezt följegyeznünk, mert így lesz töretlen a vonal, amely Kossuth Iparegyletéhez és Fáy Takarékpénztárához vezet. Még többet gondolkoznak ezután nemzetgazdasági kérdéseken társadmunknak azok a tagjai, akik a politikai nemzeten kívül állva, a közjogi kérdésekkel nem törődhettek, de most, hogy mind gyakrabban folyomodtak az országgyűlések szakfőriak véleményéhez, kapcsolatba kerültek az országos politikával és közvetve bevitték annak jogászai légkörébe a maguk erősen közgazdasági szellemét. Sokkal terjedelmesebb és sokkal mélyebbenszántó az a vélemény, amelyet az 1802-i országgyűlés felhívására hazánk négy legtekintélyesebb kereskedői testülete nyújtott be, mint voltak az 1790 l-i országgyűlés hasonló természetű iratai. A közvélemény *társadalmi* beérlelésének növekvő fontosságára mutat az is, hogy e négy testület nem bízta munkáját egyetlen kéziratot példában az országgyűlésre, hanem könyvben egyesítve nyomatta ki.³⁸ Mintha nem csupán az országgyűléstől várta volna eszméi valóra váltását.

Mik voltak a magyar kereskedelem eddigi akadályai és melyek volnának élnkítésének az eszközei? Erre a két kérdésre várt feleletet az országgyűlés a kereskedőktől. A pesti kereskedők testülete³⁹ azt válaszolja, hogy dacára a minden irányú megkötöttségnek, van hazánkban elég olyan ember, aki aktív külkereskedelmet képes üzni. *A kiskereskedelem a nagykereskedelem iskolája*, s így honi kiskereskedőink is nagy számban emelkednek a nagykereskedők közé. Tekintélyes külföldi cégek is meglepednének és itt fektetnék be tőkéiket, ha a kereskedelemről leszednék bilincseit. E bilincsek a vámok s a kereskedő társadalmi lenézettsége. Míg az utóbbin gyökeresen nem segítenek, addig csak zsidókból toborzódnak a nagykereskedők. A zsidókérdésben egy fokkal türelmesebb álláspontot foglal el a jórészt német polgárokból álló pesti kereskedői testület, mint régebben. Az üzleti erkölcsében hasonult kultúrzsídót sajátmagával egyenrangúnak s a magyar kereskedelemre hasznosnak vallja. Az ószeres, fűtülő zsidókat azonban a régi eréllyel kívánja megrendszabályozni, mert ezek házálásukkal s orgazdaságukkal veszélyeztetik a tisztas kereskedelmet és idegen államok kémei. Törvénnyel akarják szabályozni, hogy zsidó atya csak egy fiát nevelhesse kereskedőnek, a többi menjen földmivesnek vagy iparosnak. Amikor a cigányt eltiltják a lókupekedéstől, ugyanakkor a zsidónak csekély türelmi adó ellenében mindent megengednek. Annyi a kétes házáló, hogy nem csoda, ha a közönség a tisztas kereskedő spekuláló szellemét a zsidók üzleteivel azonosítja és nem hiszi el, hogy az igazi kereskedő legalább annyit ad a becsületre, arra a dicsőségre, hogy egy új üzletágot sikerrel megteremtett, mint a nyereségre.⁴⁰

Terjedelmes érveléssel szólnak hozzá az 1793-ban javasolt kereskedelmi törvényhez. A fenti okokból következtetve, visszautasítják azokat a cikkelyeket, amelyek *szabad foglalkozássá* kívánják tenni a kereskedelmet olyan értelemben, ahogyan azt az elméleti emberek szeretnék. A kereskedelem is épp oly külön foglalkozás, mint bármely más életpálya. Ismerete, *tudománya*. épp úgy tesz tagjává ennek a zárt rendnek, mint egyéb, előképzettséghez kötött iparnak. Nem lehet tehát akárkit rászabadítani, hogy felelőtlen nyereséghajhászattal tege tönkre azokat, *akik a kereskedelmet tanulták*, helyhez kötött boltjuk van,

tőkéjüket láthatóan befektették és üzleteikért helyt állnak. A kereskedőnek az az 5—6 év is tőkéje, amelyet fiatal élete legszebb éveiben a boltban szolgált, hogy általa megszerezze a pályához szükséges gyakorlatot és *tudományt*. Mikép lehessen tehát ugyanolyan jogokkal fölruházni minden jöttmentet, akinek csak anyagi tőkéje van boltnyitáshoz, a szellemi és erkölcsi azonban hiányzik? Biztos kenyerük érdekében követelik tehát, hogy az állam védje meg ezt az erkölcsi tőkét, a szakképzettséget, mert a *boltosinaskodás nem tudásvizketeg, hanem a kereskedő nélkülözhetetlen iskolája*, amelyben nap mi nap áru-, ember- és világismeretet tanul, kis szenvedések eltűrésével acélozza kitarását és szívja magába a türelemnek és akaratnak azt a sajátos kereskedői erkölcsét, amellyel később a maga sorsát tudja önállóan intézni.⁴¹

Ilyen öntudatos, szép szavakkal tesznek hitvallást a pesti kereskedők a szakképzés mellett és hangsúlyozzák 1802-ben, hogy a szakképzés az *erkölcsi alapon álló kereskedői hivatás* egyetlen záloga. A budai kereskedők testülete is azt panaszolja föl országgyűlési véleményében,⁴² hogy nincs a kereskedőnek tekintélye. A sok megfontolásra ajánlott intézkedés között a személyi vonatkozásúak tartalmazznak tárgyunkat érdeklő adatokat. Nem lehet szerintök sem szabad foglalkozásnak hagyni a kereskedelmet, hogy boldog-boldogtalan űzhesse és ássa alá tekintélyét, mivel óriási a különbség a képzett kereskedő és a kufár között. Amaz több nyelvet beszélő, földrajzi ismeretekkel bíró, magasabb számtanban, alkotmány- és váltójogban s áruismeretben járatos férfiú, emennek tudása csak annyi számtanra korlátozódik, hogy pillanatnyilag veszít-e vagy nyer. Való-e hogy kitanult és jöttment kereskedőnek egy sorsa legyen? Fontos a kiskereskedelem, mert a nagykereskedő iskolája, s ezért törvényesen szabályozzák, hogy csak az lehessen még kiskereskedő is, aki 1. hiteles bizonyítványt mutat föl inaséveiről, 2. segédi idejéből hat évet a monarchia vagy a külföld különböző városaiban szolgált, 3. akinek erkölcsi ellenállóképessége iránt nincs kétség, és 4. legalább 4000 forint tiszta vagyonnal bír. Minden városban meg kellene szabni a kiskereskedők túl nem léphető zárt számát, nehogy egymás rombolására dolgozzanak, ami a magyar kereskedelem szégyene Európa előtt.

A pozsonyi grémium még a legkevesebbet foglalkozik a kereskedőképzéssel, azonban a győri, mintha csak összebeszélt volna a pest-budaiakkal, szakasztott azokat a sérelmeket fejtegeti.⁴³ *A letelepült kereskedők az ifjúság tanítói s üzleteik iskolái* — hangoztatják. Tudományt, hitvallást és rendületlen erkölcsöt csepegtetnek ott beléje s nevelik hasznos állampolgárrá. Abból lesz majdan «nagy spekuláns», amit a szerény boltban tanult. Nemhogy meg kell szüntetni tehát a szabad kereskedelem nevében a Coetus Mercatorumot, mely a szabad királyi városokban még fönáll, hanem kössék a többi városban is zárt számhoz az adózó, hazafias és királyhű kereskedelmet, nehogy szabad prédájává essék a betolakodók áruhamisító versenyének. Erélyesen törnek pálcát a győriek is a *képesítéshez kötött kereskedelem* gondolata mellett, mert a bizonytalan házaló kereskedelem olyan méh, amely gyűjteni nem tanult, de a dolgozókkal együtt akar lakmározni a nyereség mézéből. Ha mindenki szabad kézre kereskedhet, akkor az összes segédek otthagyják főnökeiket, sőt a félig kitanult boltosinas is megtagadja az engedelmisséget, megszökik és kontárkodni kezd. Már is belőlük kerülnek ki a pusztá nyereszkesedési vágytól hajtott áruhamisítók, mert nem *iskolázódtak belé* elegendőképpen a kereskedelem tisztas hagyományaiiba. 4000 lélekre lehet 20 kereskedőt számítani, meghagyva a kereskedőknek régi királyi, szabadalmaikat, csökkentve a vásárokat, hogy batyuzó parasztok és zsidók mel-

lett meg tudjanak élni s társadalmi állásukhoz mérten érdemesebbjeik nemese séget igényelhessenek.

A keleti zsidóság beözönlése váltja ki a meggyökerezett, túlnyomólag német-ajkú kereskedőrendek egyértelmű panaszát és panaszuik pontokba fogalmazása ad nekik alkalmat, hogy a régi kereskedői nevelés alapelveit kifejtseik. A tisztességes és honos zsidók kivételével a többit vissza akarják toloncoltatni s a hitelszervezet, postaügy, váltójog és mindenkit kötelező váltószigor, vámreformok és javított közlekedés nagy gyakorlati közgazdasági felkészültséggel részi létezett feladatai mellett ez az előzetes szakképzéshez kötött kereskedés joga az, amitől legjobban remélik, hogy a romlott magyar kereskedelem becsületét helyreállítja.

Gazdaságtörténetileg szólva, a helyhezkötött kereskedelem küzd a vándor-kereskedelem, tölgy a folyondár ellen. A felvirradó XIX. század magyarhoni kereskedői oly óriási követelményekkel léptek az országgyűlés elé, mint lakosa sághoz mért zártszám, korlátolt verseny, amit csak a gyógyszerkereskedelem tudott kiharcolni és a főévre, vagyis a szabadverseny áruhamisítására való hivatkozással a gyógyszerügyi jogban mindmáig megtartani. A többit illetőleg sem a kifogásolt 1791: 14: 5 és 6 §-ból, sem a 35: 3. §-ból nem lett törvény. Sem a kereskedelmet nem cikkelyezték szabad foglalkozássá, sem a házalókat nem toloncolták ki az országból azért, mert nem iskolázódtak végig a nevelés gazdasági erkölcsöt és gyakorlati szaktudást beléjük kényszerítő szűrőjén. Maradt minden a régiben. A közjogi Magyarország nagy megmozdulása az 1790—1812. lezajlott országgyűlések sora nagy eredményei mellett igen sok tekintetben elvi föllángolás maradt. Hübéri szellemtől ernyedtt alkotóereje a társadalom frisebb osztályaira hagyta, hogy *társadalmi úton* valósítson meg valamit a napóleoni háborúik zavarában és a Szent Szövetség reakciójában eltemetett szép terveiből.

6. Hasznos tudományok a felsőoktatásban.

Sajátságos kölcsönhatásban hullámozott mindég az emberi társadalom önfenntartó szükséglete és művelődése. E kettő az iskolában, vagyis az intézményes művelődésben találkozik. Hogy azonban a szükséglet lassan világosodik-e meg a közvéleményben és hatóereje növekedvén, az eszme iskolában ölt testet, vagy pedig az iskolák koruknál előbbrelátó alapítóinak, amolyanféle koronként megélemedő Apáczai Cseri Jánosoknak, gyűjtőpontként izzó agyvelejből sugárzik szét valamilyen tudat, így a közgazdasági tudat is a társadalomba, ezt épp oly bajos megfogni, mint a teremtés kezdetét. Melyek voltak azok a *nevelői intézmények*, amelyek társadalmunk közgazdasági tudatát ébren tarthatták, fokozhatták, vagy ha az egyetemes élet és a kor parancsára nem váltódott volna ki: megteremthették?

Elsősorban az egyetem felé fordulunk, ahol a második Ratio Educationis olyan gyakorlati tudományoknak szorított helyet, amelyek bár lényegüknél fogva idegenek voltak az egyetem évezredes elméleti tudományainak légkörében, mégis egyéb hajlék híján odakényszerültek. A négy kar közül a bölcsészeti volt szakmailag a legkevésbé elhatárolt. Előkészítő jellege a legtarkábban ölelt fel egymástól távolosó tudományokat s így benne lehetett a legkönnyebben elhelyezni műszaki és mezőgazdasági szakképzést. Megérezte azonban a kapitalista idők

gyakorlati gondolkodásának fuvalmát a jogi és orvosi kar is, csupán a leg-régibb és legfontosabb, a hittudományi nem rezdül a kor szelére.

A francia forradalom nemcsak politikailag és társadalmilag forgatta föl az emberiséget, hanem a nevelői gondolkodásban is kövezett műüttá építette át a középkori elvek, módszerek és ismeretanyag zötyögös szekérújtját. A forradalom polgári társadalmá alapítja meg 1794-ben a párizsi École centrale des travaux publiques-t, amely 1795. szeptember 1-én az École polytechnique nevet veszi föl. Benne korszakalkotó neveléstörténeti újítás jelentkezik. Az egyetemek hagyományos tanszabadsága helyett, melyben a tudományok öncélú és önzetlen művelése fejeződött ki, az új főiskola *kötött tantervvel* dolgozik, jelezve, hogy aki valamilyen műszaki pályára adja magát, az a szó teljes értelmében *szakember*; nem követheti hajlam vagy hangulat szerint érdeklődését, hanem a szakképzés mindenkire kötelező nevelő útján kell végigvándorolnia. Ugyanilyen szervezettel alakul 1829-ben a másik híres francia műszaki főiskola, az École centrale des arts et manufactures mint magánvállalkozás.

Hazánkba természetesen Ausztrián keresztül ért el a nyugati eszmék hulláma. Bécs megelőzte a Párizshoz közelebb eső Németországot is, mert 1815-ben Prechtel tervei szerint már megnyitja Európa második mérnöki főiskoláját, a híres Polytechnikumot, míg Németországban csak 1825-ben jött létre műszaki főiskola Karlsruheban.¹ A bécsi polytechnicum nevel sokáig magyar mérnököket is és közelsége, sikerei, példája izgatja a magyar politikus főket úgy, hogy a Ludoviceum katonai főiskolán kívül nem volt még egy nevelésügyi kérdés, amely a magyar politikai történetben akkora hullámokat vert volna, mint a műegyetem.

Annál kézenfekvőbb volt idők haladtával egy önálló magyar műegyetem gondolata, mert a bölcsészeti karon már működött a Mérnöki Intézet, amely 1785. december 5-én Tichi Istvánnak kezébe adta az első magyar mérnöki oklevelet. Rossz műszaki felszerelését a bölcsészeti kartól kölcsönvett tanárok, így Bruna Xavér Ferenc, Donin József, Dugonics András, Faliczky Mihály, Hadaly Károly, Horváth János, Mitterpacher József és Lajos, Pasquich János, Rausch Ferenc, Schmiedt György és Wolfstein József buzgósága pótolta, akik Fabrici Lajos, Gröber János, Kiss György és Nemetz József János segédtanárokkal² közmegelegedésre képezték ki az első magyar mérnökkart. Szóba került a mérnökképzés az 1791/92. országgyűlésen is a hajózásról, mocsárkiszáritásról és folyószabályozásról, szóval vízmérnöki tudást igénylő munkákról folytatott vitákkal kapcsolatban. Heppe K. államépítészeti igazgató Budán 1791. október 17-ről keltezett elaborátumát³ írván, megőrizte számunkra az akkori mérnökképzés néhány érdekes mozzanatát a mérnökök egységes szolgálati szervezetéről. Heppe kielégítőnek találja a mérnöki intézet elméleti alapvetését s a reá következő kétéves gyakorlatot, melyet 1788. május 2-án rendelt el az udvar. Ő a maga részéről csak a külföldi utakkal kívánná ezt a tanulmányi rendszert bővíteni. Évente két kiválóan végzett mérnököt küldetne államköltségen a vízépítésben példaadó Hollandiába, Angliába és a rajnai országokba és elsősorban őket alkalmazná az állam szolgálatában.

Évtizedekig működik a mérnöki intézet II. József változatlan rendelete szerint. Fölvételi vizsgával szedi hároméves tanfolyamára a gimnáziumok és akadémiák végzettjeit. A bölcsészeti igazgató elnöklete alatt puhatólja ki tudásukat a felsőbb matézis, a mechanika és a mezőgazdaság tanárából, valamint egy hites mérnökből álló bizottság. Egyetemi éveik alatt a felsőbb matézis

tanára ügyel erkölcsökre. Tanulnak longimetriát és altimetriát, vagyis vízszintes- és magasságmérést, gazdasági és katonai mérést, vízepítészeti, főleg folyószabályozást, foglalkoznak a gazdasági mechanikai technológiával s a mechanika elemeivel rajzolnak és gyakorlatilag mérnek a Pest-Budakörnyéki koronauradalmak földjein.

Három év multán szigorú próba következik a matézis minden részéből, s a mezei gyakorlati mérésből. Bemutatják készségüket hegyek, völgyek és folyók helyszíni gyakorlati fölmérésében s megrajzolásában. Ez a mérnöki vizsga a közalkalmazás előfeltétele és rangja a bölcsészkar szöbéli disputációnak felel meg. Országos vízepítési munkák veszik lassan kezdetüket s így a mérnökhallgatók száma is állandóan no. 1815-ben 28-an, 1825-ben pedig már 46-an készülnek műszaki pályára. De csak az 1820-as években kezd az árvizes, mocsaras magyar földön legfontosabb vízműtan a polgári építészettel kapcsolva mint külön tárgy szerepelni. Különböző bölcsészkar elméleti tanszékek tanárai adták elő, így 1826 óta Hadaly az elemi mennyiségtan, 1829-től kezdve pedig Wolfstein a felsőbb mennyiségtan tanára. Külön tanszéket azonban nem kapott a polgári és vízepítészeti s csak azért szerepelt külön tárgyként, hogy kiszakítsák a már rengeteg mérnöki szakismerettel agyonzsúfolt gyakorlati mértan tárgyköréből.⁴

A másik tudománycsoport, mely a kapitalizmus iizokratia irányzatának jegyében nyomult be a bölcsészeti karra, a *mezőgazdaságtan* volt. Ez azonban, szemben a mérnöki intézettel, nem tudott az egyetem védőoszárnyai alatt úgy különálló főiskolává erősödni, hogy majdan elszakadjon tőle s önálló virulásnak induljon léte. Ellenkezőleg, mindinkább sorvad. A műszaki tudományok a felsőbb számtan és mértan révén még széles felületen érintkeztek a hagyományos bölcsészeti tárgyakkal és érintkeznek mindmáig, a mezőgazdaságtan azonban csak a természetrajz közvetítésével tudott valamelyes gyenge kapcsolatot teremteni. Léte a kar kebelében úgyszólván Mitterpacher Lajos személyén múlt, aki a mezőgazdaságtanban nemzetközi tekintély volt. De ő is csak rendkívüli tárgyként látta el tisztét, és elég volt neki az évi 600 forint tiszteletdíj, mert egyházi javadalmaiból megélt. Magas kora és nagy elfoglaltsága miatt nem is tudta már a mezőgazdasági tanszéket rendesen ellátni, úgy hogy a Helytartótanács 1805. nov. 15-én *Fabrici Lajos* esztergomi egyházmegyei áldozárt nevezte ki mellé másodtanárnak. Fabrici azonban 1810. augusztus 3-án bekövetkezett halála miatt nem örökölhette az őt túlélő aggastyán Mitterpacher tanszékét. Amikor 1814. május 24-én Mitterpacher is behunyta szemeit, a kar előterjesztésére évi 1200 forintos rendes tanszékké emelte az államtanács a mezőgazdaságtan katedráját. A konkursuson még így is csak *F. dicky Mihály*, Mitterpacher tanársegédje pályázott, aki véglegesítő kinevezését 1815. szeptember 13-án kapta meg a «természetrajz, mezőgazdaságtan és technológia» rendes tanszékére.⁵ Ő volt ennek a mostoha életű tanszéknek utolsó tanára, de 1841-i halála már egy későbbi fejezetünkbe esik.

Világosak az okok, hogy mért nem tudott a mezőgazdaságtan gyökeret verni a bölcsészeti karon. Alkalmazott tudományt csak tanteremben tanítani nem lehet. Hogy gyakorló terület nélkül elsorvad ez a tanszék, azt már 1811-ben felismerték és sokat tanácskozott a kar Mitterpacher meleg pártolására egy gazdasági intézetről. Pest város már föl is ajánlott hozzá 150 holdat. Kail József nyugdíjas krakkói egyetemi tanár tudomást szerezve erről a tervről, egy gyakorlati mezőgazdasági tanszék felállítását javasolja a kormánynak és Mitterpacher ezt is pártolta. Úgy látszik azonban, hogy az agg férfiú már nem bírta

szívós eréllyel keresztülhajszolni a 76,600 forint felállítási és évi 7400 forint fenntartási költséget igénylő tervet. Így bukott meg először *hivatalosan* az ország fővárosában székelő mezőgazdasági főiskola terve, hogy másodszer a magyar Gazdasági Egyesület *társadalmi* kezdeményezésében is megbukjék.

A mezőgazdasággal szoros összefüggésben álló állattenyésztés és állatorvoslás útján érezte meg az egyetem orvosi kara a fiziokrata eszmék fuvalmát. A rettenetes állat járvány ok s a meginduló fajnemésítés hívták létre 1782. szept. 14-én II. József rendeletét, mely az orvosi karon állatgyógyászati intézetet alapított. Ebből fejlődött 1787-ben egy rendkívüli állatgyógyászati tanszék, majd külön egyéves tanfolyam, és a mérnöki intézet sorsához hasonlóan, fokozatosan növe és önállósulva, mint külön főiskola szakadt le később az alma mater emlőiről.⁸ Mint tudomány igen távol áll az állatorvoslás a közgazdaság tárgykerétől, de születésében és tudománnyá emelkedésében *úgy* okozatilag, mint időbelileg elvitathatatlan a fiziokrata irány indító szerepe.

Végül a jogi karon is folytatódott a közgazdasági eszmének az a beszivárgása, amelyet a merkantilizmus megindított. A jogászképzéssel kapcsolatban ez a kamerális tudományokban, főleg az állami számvitelben nyilvánult. Bécsben Brandt J. G. külön tanszéken adta elő az államszámviteltant és mikor Ferenc császár 1793-ban elrendelte, hogy a budai és kolozsvári kamarai könyvelőségek állásainál ezután csak Brandtnál vizsgázott jogászok kerülhetnek szóba, fölmerült egy a pesti egyetemen működő államszámviteli tanszék terve is, de a Helytartótanács vonakodása miatt eredménytelenül. Sonnenfels merkantil elvei azonban, noha közben az események már túlhaladták rendszerét, zavartalanul hatottak a pesti egyetem jogi karán s a végzetek révén szűrődtek ki az életbe. Előadásaikon s vizsgakérdéseikben a tanárok kötve voltak Sonnenfels szelleméhez, de Horváth Mihály, Beké Farkas és Sax Mihály tudományos könyvei már korszerű tájékozódásra vallanak és a Smith Ádám rendszerébe való átmenetet jelölik.⁷

Gazdaságtörténeti mozzanat, hogy az emberiség mind bölcsebb előrelátással vonja hatalmába a természetnek olyan nyersanyagát vagy nyerserejét, amelyet addig rablógazdálkodásban pazarolt, mint kimeríthetlent. Így történt régebben a szűztaaj feltörésével és így történik a XIX. század küszöbén az erdőirtással, mely mint láttuk, faanyagával és hőenergiájával a kőszén gazdasági fölfedezése előtt az első lendületet adta a kapitalizmusnak. Fél évszázad ráeszméltette a társadalmat s a kormányokat, hogy az erdők sem kimeríthetetlenek, hanem velők okszerűen kell gazdálkodni. Ebből a felismerésből új tudomány és új nevelés sarjad: *az erdészeti szakképzés*.

Fejlődésfokaiban testvérét a bányászatot követi. Előbb naturalista módon a birtokos maga kezelte erdeit, jobban mondva vágta s rábízta a természetre, hogy utánaöjjon. Később kialakul az uradalmi erdészek apáról-fiúra szálló állása, ahol családirag nevelődött bele mesterségébe az utód. Majd kiválóbb erdő- és vadász mesterek fiatalembereket vettek maguk mellé kiképzésre és úgy szabadították föl őket, ha tanulóéveikben derekának bizonyultak, miként az a céhnevelésben dívott. Így volt szokásban egyes magyarországi nagy uradalmakban is. Amilyen fokban pusztította a nekilendülő kapitalista gyáripár az erdőt, egész pontosan olyan mértékben fejlődik az erdészeti szakképzés, mivel annál bonyolultabb ismereteket követel az erdőállomány védelme. Több iskolai előképzettséget kívánnak az erdészinásoktól, mert egyes erdészmesterek tollbanmondással már füzetekbe Íratták össze velők az úgy-ahogy rendszerezett tudományt. Ilyen

híres erdészek házaiban keletkeztek Németországban az első erdésziskolák, majd belőlük az akadémiák, mint Hartig G. L.-é Hungenben és Cottái Zillbachban. Tanszéket is kapott az erdészet némelyik egyetemen.

A gazdaságtörténeti időpont az erdészeti tudomány és szakoktatás számára hazánkban a XIX. század beköszöntével érett be. Nyilvánvalóan ekkor igényelt több fát a fokozott bányaművelés, a sok műszaki és házépítés. Főleg a kincstári erdők szakszerű kezelése kívánt sok tanult erdészt. «Minthogy bányát fa nélkül művelni lehetetlen és mivel elődeink Unokájikra olly kevés figyelemmel valának, hogy már Magyar Hazánk több részei is a fa szükség rettenetes következeiseivel küszködnek, szeretett felséges I-ső Ferentz királyunk a Bányász Tudományokat az Erdeiekkel öszve kapcsolta, ezen fényes és Hazánkban nem esmért Kathedrara 1809-ben meghíván Göttingai Professort, Consiliarius Wilkens Dávid urat.»⁸ Wilkens 1832-ben történt haláláig működött Selmecebányán.

Ámde a selmeci főiskola idegen test volt a magyar országtestben. Láttuk, hogy a közgazdaságilag tájékozatlan és jogászi műveltségben nevelődött törvényalkotó magyar nemességet ez a tény különösebben nem bántotta és nem érdekelte. Az 1790/91-i országgyűlésen azonban már megcsillan az első ráeszmélés, hogy voltaképp mégis csak furcsa állapot ez: itt működik egy tekintélyes tanintézet, amely a magyar föld mélyéből kitermelt bányakincsek tudományára képez tisztviselőket, a magyarságnak pedig ebben a termelő munkában, ennek a gazdasági ágának ismeretében és jövedelmében semmi de semmi része. Szerény kívánságot fogalmaznak a karok és rendek. Az a veleje, hogy állítsanak Selmeceen olyan tanszéket, mely a némettel párhuzamosan latinul közvetíti a bányatudományokat.⁹ így hozzáférhető lesz a főiskola a németül nem tudó magyar ifjúságnak is. Kezdetben latinul hallgatnák az előadásokat s vennének részt a gyakorlatokon. Indítványukban az akadémikusokról szóló II. §-ban részletesen szabályozzák az állami ösztöndíjak feltételeit. A párhuzamos német-latin oktatás más eredményt is hozna. Sokan tanulnának meg a magyar ifjak közül németül, már csak azért is, hogy több reménnyel juthassanak be a kincstár szolgálatába.

Fokozódik a selmeci akadémia magyar birtokbavételének vágya a haladó idővel és világosodó közgazdasági öntudatunkkal. *Szent Péteri Imre* türethetlenség jelzi, hogy amily nagyhirű ez a főiskola Ausztriában és a külföldön, oly ismeretlen hazánkban. Ezer év óta él itt a magyar s a bányásztságot nem ismeri. Tollat ragad tehát, hogy tudtával *első ízben* szólaltassa meg a bányatudományokat magyarul. Ha akad más, nála buzgóbb és tapasztaltabb honfi, ám gyarapítsa ezt a kezdetet, «hogy bányász literatúránk s esméreteink ebbéli neveltetésének legyen rugója.»

Mért nem ismeri a magyar a bányatudományokat? Mert Szent István óta egyoldalúlag a földhöz vonzódott s a hegyek kincset rejtő, vad bányavidékeit szívesen engedte át külföldieknek, főleg szászoknak. Királyaink azonban a bányákból nyert nemespénzzel gyógyították a hadi viszontagságok ütötte sebeket. Mária Terézia ismerte föl, «hogy jól elrendelt Tudomány nélkül a bányász tsak a setétben forog» és Selmeceet rendelé az egész birodalom bányatudományi központjául. Máig özönlenek belé külföldiek.

«Már most a Felség bőkezűsége által minden elő adott Tudományokhoz szükséges könyvek, értz nemek, modellek s egyéb eszközök meglévén szerezve, nints egyéb hátra, hanem hogy a *Magyar Nemesek közzül is akadjanak a külföldiek példásokért elegendő alkalmas növendékek, kik egykoron minden szükséges tulajdonságaikkal felruházva méltán kérhessék Ő Felségét, hogy Magyar Országnak*

legnagyobb kintsére a Bánya Hivatalokban Magyar Nemesek ügyeljenek; addig ezen, Hazánk törvényében fundált kérésnek beteljesítése csak kárára válna a Hazának.»

Szent Péteri Imre cikkéből tudjuk, hogy hat bányatanácsos adja elő az alsó, fizikai tanfolyamban az algebrát, mértant, háromszögtant, kúpszeleteket, logikát, természettant, mechanikát, hydrostaticát, hydraulicát és aerostaticát. Ezek alól még az idegen akadémiákról jött bányásznövendék sem mentesül, mert «mind ezen idő alatt elő adott Tudományok különösen a Montanisticumra alkalmaztatva a Selymetzi Académia számára vannak kidolgozva, és e mellett egy különös mestertől rajzolni tanulnak, nem különben hetenként szoktatóul a Bányákba rendeltetnek.»

A második évben válnak szét bányászokra és erdészekre. Utóbbiak tantárgyai a növénytan, földmérés, «erdők betsültetése, a fa természetes és mesterséges neveltetése és használatása, erdőrendtartás, számadás, szén- és mészegetés. Gyakorolják ezt az Institutum 2 erdő distriktusában». A bányászok tárgyai vegytan, ásványtan, «Docimasia, Liquefactória s a Montanisticum minden részében behozott számadások. Egy év múlva az igazi bányász cursusba jönnek s ezt elvégezvén Selymetzhez közel Windschachton 5 hónapig a geometria subterraneat in praxi gyakorolják.» Az utolsó év tananyaga a bányajog s kohászat is.

Szent Péteri Imre az első magyar ember, aki bányászati szaknyelv megteremtésével kísérletezik, hogy ezzel is szolgálja fajunk saját hazájában áhított közgazdasági ténfoglalását. íme néhány érdekes példa magyartításaira s magyarázataira:

«Docimasia (Probierkunde) leánya a chemiának, kitsinyben az, ami nagyban az ars liquefactória (Rütterkunde) magyarul: *imitt-amott értz próbálás és értz olvasztás mestersége*. Nagy tudás és vigyázat kell ide, hogy eskü ellenére se csaljanak s a Felsőg javára szedjék ki egymázsa kőből azt az értzet, aminek lennie kell benne.

Geometria Subterranea (Markscheiderey) a földalatti mérés tudománya, mely nélkül csak a setében kapdos. De a polgári jussok fenntartása végett is nélkülözhetetlen, mert a bíró nem tudná megítélni mi Péteré és mi Pálé. Gyakran 6 hüvelyknyi birtok is százezreket ér. Ezen tudománynak köszöni Selymetz, hogy hová fordítá a Bányász Elementumokkal megvívó erejét, nehogy eleji által kiszedett üregekre akadván levegőbe végezze hasznos tettekkel teljes életét.

Geognosia (Gebirgskunde) a hegyek alkotásáról okoskodó tudomány. Aki vakon ront a hegyeknek, az úgy műveli a bányászatot, mint a lutriát. Tudni kell, hol érdemes kutatni reménnyel.»

Halurgia (Salzbergbaukunde) sóbányász tudomány. Bár ez az ércbányásznak nem szükséges, Selmecen kötelező tantárgy volt, mert nem tudni kit hová oszt be az állam. Lényegileg a sófőzést ölelte föl, nem a sófejtést.

«Bányásztudomány (Bergbaukunde) az académiái tanulásnak végzete. Az eddig előadott tudományok csak segítő eszközei. 5 részből áll I. Értzkeresés pintze forma bányáknak fával való kiépítése, Schachták kiépítése kőfallal, rendes munkáltatás az értz erekben. Só és kőszén aknák. II. Az értz és kő kivitele emberi kezekkel vagy maschinákkal, víz vagy lovak által. III. Bányamívelést hátráltató okok (víz és levegő). IV. A tavak építéséről. V. Értzeknek földfeletti elkészítéséről (értzválasztás, törés, mosás stb.) maschináknak elkészítésére szolgáló számolás.»

Így részletezi Szent Péteri Imre a szétszört, hepe-hupás Selmec nagy hírű akadémiájának tantervét. Szinte az akadémia kévéért, mondhatjuk *tancélok*ból

folyt ott az egész bányászat, hiszen az ősi vajatok már teljesen aláaknázták a házak pincéit és sokszor a bányászok előbb találtak bort, mint ércet. Csappanás a termelésben még nem volt, mert a régi pöröllal s vésővel folytatott vajas helyett már lőporral robbantották, kerékkel emelték a bányavizet, vízzel hajtották a zúzókat és a legkorszerűbben iszapolták, mosták az ércet. Tágas folyosók nyitottak utat a föld mélyébe s a létrákat sem állították függőlegesen.¹⁰

Az újszerű művelési módszerek következtében a tárnák még dúsan ontották érceiket s így eszményi valóságban volt meg minden sikeres közgazdasági szakképzés feltétele: *a gyakorlat céljait szolgáló szakszerű környezet*. Aminek hiánya elsorvasztotta a pesti egyetem mezőgazdasági tanszékét, annak megléte világhírűvé tette a selmeci főiskolát. Külföldi utazók egyenesen az akadémia kedvéért törekednek a völgyekbe ékelt, fáradságosan megközelíthető Selmece. Elragadtatással írnak az ott dívó módszerről, mely egyfelől bejárást biztosít a hallgatónak az összes kincstári bánya- és kohóművekhez, másrészt hármás csoportokban végezteti a kitűnően felszerelt laboratóriumokban vegyi és kohászati gyakorlatait.¹¹

7. Tessedik Sámuel.

Nem a bányászat volt azonban Magyarország megélhetésének főforrása, hanem a termőföld. Nemzetfenntartó fontosságát a fiziokraták a merkantil nemesérc, ipar s kereskedelem rovására még jobban kidomborították. Míg Selmecen európai viszonylatban is vezető művelődési állapotot teremtett a kivételes helyzeti előny, a régen bevándorolt s a bányászat légkörében nevelkedett német lakosság meg a merkantil haszon dédelgetése okából feljűk forduló uralkodói kegy, addig az Alföld végtelen pusztáin nem volt a föld fokozott termőereje felé forduló szaktudásnak semmi nyoma. Az imént szabadultak föl véráztatta térségei a törökjárom alól és láttuk, hogy pihent földje bőven ellátta az állattenyésztő, gyér lakosságot. Ez az ellátási keret azonban csakhamar telítődött a természetes népszaporodás és a telepítések folytán. A gazdasági szükség pedig felszínre vetette azt a kérdést, hogy miképpen lehetne az Alföld erős, de a félvad állapot határán mozgó, kezdetleges eszközökkel dolgozó tudatlan népének többes jobbtermelés útján jólétet teremteni. Ez a kérdés örök. Ma is fölmerül, amiként hogy föl fog merülni minden évszázadban, míg csak eltolódás lesz a lakosság számaránya, fogyasztási igénye és a megművelt föld hozadéka között. Örökérvényű feleletet ad erre az örök kérdésre Tessedik Sámuel teljes élete művével: a tudásból fakadó önségítéssel.

Tessedik Sámuel (1742. ápr. 20—1820. dec. 27.) azok közé a kivételes egyéniségek közé tartozik, akik tényleg nagyobbak koruknál. A történelem távlatában ugyanis rendszerint eltörpülnek a jelen nagyságai. Minél gyorsabban emelnek szobrot valakinek, annál gyanúsabb az értéke, viszont ha mást egy század múlva ásnak elő a feledésből, annak oka van. Életműve nem rozsdásodó, egy pillanatra kifényesített talmi fém, hanem időálló, napvilágra hozott aranykincs. Mi köznap emberek bőven elférünk korunkban, Tessedik viszont nemcsak hosszú életével, hanem sokirányú munkásságával is külön, magateremtette és reászabott korszakot alkot, amelyet lehetetlen csorbítatlanul beilleszteni az itt követett csoportosításba. Nem egy kor, vagy egy szellemi áramlat foglalja magába másokkal együtt őt is, hanem ő bolyong szinte téren, időn és társadalmon kívül. Sorsa típus-sors: közös azokéval a nagy magánosokéval, akiket koruk indokolhatólag

és megbocsáthatólag nem értett meg, mivel alkotásuk méreteinél és idegenszerű, szokatlan tartalmánál fogva nem illeszkedhetett belé a kor kereteibe.¹

Csak a rendkívüli ember rendkívüli szándékai magyarázhatják meg élete folyását. A pestmegyei Albertiról származott, Szarvason munkálkodó és ugyanott meghalt Tessedik állandóan nyugat haladását tanulmányozza, de valami egész különös honszerellemmel tér vissza mindig szűkebb hazájába az Isten háta mögötti mezővárosba, mint «föl-földobott kő».

Ma már a saját termékenységéhez méltó gazdag irodalom foglalkozik vele,² iskola viseli nevét, de névtelenül él műve a lóherében, akácfaban, javított szikben, a kenyérkereső mindennapi élet számára nevelő iskolafajokban és magában a közgazdaságilag megnevelt népben. Nem célunk, hogy részletesen kövessük a korán árvaságra jutott diák hanyódását Pozsonytól Debrecenig, a fiatal, tudászomjtól űzött teológus egyetemi éveit Erlangenben, Jénában, Lipcsében, Halléban és Berlinben, ahol hétszámra gyalogol egykori homokbuckák helyén díszlő erdők, teherhajóktól nyüzsgő csatornák és szabályozott folyók mentén, fájón és sokáig gondolva a fátlan, vadvizet, árvízest Tiszántúlra.³ Szarvason pappá választatásától vesszük föl a tárgyalás fonálát, mert nevelői művét azonnal megkezdi, jóllehet iskoláját csak később alapítja.

A fiatal lelkész elméjében termékenyen olvadt össze a pozsonyi diákévekben megismert Comenius hatása német nevelőkével Petalozziéval, Rochovéval, Basedowéval, Campéével és Salzmannel. Láta Halléban Francke nagyszerű árvaházi alapítványait. Tudta, hogy Pestalozzi csavargókból nevelt hasznos polgárokat. Rochow iskolája gondolkodóba ejtette, hogy a művelődéshez a jobbagynak is emberi joga van. Ám a Lockera és Rousseaura visszamenő racionalizmusnak, az ész kultúrájának keveredése a hasznossági céllal még nem tenné Tessediket Tessedikké. Másokat is erősen befolyásolták a filantropisták, s elég hatása van a XVIII. századi híres német pedagógiai lexikon szerkesztőinek a magyar neveléstörténetben, kezdve mindjárt a Ratio Educationuson. Egyedülálló abban ez a rendeletár, hogy a fiziokrata közgazdasági irányt a nevelésbe bevitte. A felvilágosult abszolútizmus sokféle eszközzel akarta boldogítani népeit, de — amint láttuk s később látni fogjuk — a trónhoz közelálló, nagy átfogóképességű, törvényhozó férfiak közül egy sem jutott tovább tervezetknél, bő elméleti készültséggel fölépített kívánalmaknál. Hangoztatják lépten-nyomon a paraszt fölvilágosítását, ritkábban fölszabadítását. Közigazgatási és gazdaságpolitikai intézkedéseket tesznek, hogy többet és jobbat termeltessenek, javítsák a közlekedést, szaporítsák a szántóföldet. De a felülről kezdeményezett szakoktatási tervek között nincs egyetlen életképes alkotás sem, jobban mondván egy sem, amely a kezdeti ötlet ébrényállapotánál tovább jutott volna. Még a Ratio Educationis is csak nagyot markoló elmélet, ám hol áll a tanügyi közigazgatásnak e kiváló jogászai műve az élő neveléstől?

Tessedik alulról kezdte. Szívverése egy volt a népével. Tudatlanságukban boldogtalan lelki szegények tömege alakította ki benne apostolát. Az elvadult, szikkadt alföldi táj néma vágyának megszállottja volt s egy egész, még csak homályos ösztönökben gondolkozó néposztály kereste az ő racionalistát, a lehetőségeket józanul mérlegelő eszén át a földi jólét elérhető mennyországát. Papi lelkületében érintkezett ez a földi s az égi mennyország. Isten szerinte saját céljaira teremtette a világot, az embernek pedig azért adott eszet, hogy vele ezt a világot megismerje és javait bölcsen a maga hasznára fordítsa. Nemcsak prédikációval és imával tiszteljük a Teremtőt, hanem cselekedettel is. «Csak az Istennek akarátja s paran-

csolatja szerint az életnek *haszonra fordításában* álljon a valóságos istentisztelet»,⁴ írja. Lelke s akarata telítve volt Leibnitz és Wolf észokokból kiinduló bölcselétnek az evangélikus hittudományban megszelídült tanaival, amikor Szarvason telepedett le. S mit talált ott? Sarat és port, részegséget és babonát, disznó- és halotti tort, sziket és mocsarat, sovány dögvészes marhát s egy tűzveszélyes falu tudatlan népét.

Óriási munkamező s egész életre szóló munkaterv cselekvésre szomjas erejének. Iskoláját nem alapította egy adott pillanatban: észrevétlenül, lassan, szinte önmagától nőtt az ki lekipásztori hétköznapijaiból. Kezdette papi kertjében. Kiegetett gabonavermek közt díszlő akácfaát talált ott. Ez a véletlen, párosulva Tessedik racionálisan kutató szellemével alapította meg az alföldi fásítást, ő jött rá, hogy ez a fa bírja a szárazságot, etethető a levele, kemény haszonfa és tüzelő. Elmagyarázta a parasztnak s 1820-ban már százezerrel díszlett a békésmegyei határban az akác. Szakadatlan foglalkoztatta elméjét valami újabb kísérlet. Paplakja kertjéből terjedtek el a takarmánymagvak országsszerte, ott próbálta ki a téli salátát, különböző főzelékmagvakat és képes volt ötven esztendeig kísérletezni, hogy melyik fajta lóhere válik be legjobban az Alföldön. A legjobbat nagy mennyiségű vetőmaggal és ezres példányban kinyomatott röpirattal terjesztette, mert sohasem maga a kísérlet izgatta, hanem a végcél, hogy *miképpen tudja utánzásra bírni a népet*.⁵ Amit a kormány rendeletekkel nem tudott elérni, azt megvalósította Tessedik nevelő példája: legyőzte a nép bizalmatlanságát. Kipróbált minden erdei és gyümölcsfát, trágyázott gipsszel, digózott agyaggal, homokkal, sziket javított, takarmányt termelt és rajta gyönyörű marhát nevelt.

Mindez azonban csak a mezőgazdaság történetében biztosítana Tessediknek helyet, nem pedig a szakoktatásban. Nevelői művének első eredménye 1779-ben mutatkozik, amikor az első parasztember trágyáz Szarvason s 1781-ben, mikor először munkálnak meg sziket. «Ki akartam kutatni — írja — az emberi nyomorúság forrását, reá mutattam s amennyire lehetett, azon igyekeztem, hogy azt bedugjam.»⁶ Az iskolai oktatáshoz az vitte közelebb, hogy földesurától, a Har-ruckernnel összeházasodott Károlyi grófi családtól előbb hat hold sziket, majd 39 hold vegyes talajminőségű területet nyert örök használatra. Könyvtára is mindjobban szaporodott s az alkalmoszerű mutogatás hovatovább rendszeres alakot öltött. Megelőzte az 1791-92-i országgyűlés tervezetét, illetve mintául szolgált abban, hogy mi is az igazi lekipásztorkodás. A pap hivatása nem merülhet ki ígéhirdetésben s egyházközsege igazgatásában. Vele egyenrangú a nevelői szerep. Nevel saját példás életével és *közvetlen oktatással*. Istennek a természet ölében rejlő adományaira hívja fel a figyelmet és megtanítja népét arra, hogyan kell ezeket *minél jobban* fölhasználni. Úgy gazdálkodjanak egyházi földjeiken, hogy minél többen kövessék példájukat s legyenek megbízható tanácsadói a tájékozatlanoknak. Nem is elég a személyes érintkezés. Hittudományon kívül gazdasági könyvekkel is foglalkozzanak a papok, írjanak népszerű könyveket s terjesszék, szójék bele prédikációikba, hogy nem babonából, hanem tudásból származik a jólét s erkölcsi nemesedés. Templomon kívül is ragadjon meg a lekipásztor minden alkalmat a nép oktatására, olvasson fel nekik az előítéletnek, megrögzött szokásoknak káros voltáról és népszerűsítse az okszerű gazdálkodást, gondozza a falut, ostorozza a télutói éhség főokát, az esztelen dárídókat. Tessedik alapított is 1780-ban falusi önképzőkört s ez egy évig fenn is állt.⁷ Másrészt 1769-ben kimondatta a községtanccsal, hogy elmozdítják azt a tanítót, aki

keresztelőkön és lakodalmakon segít tönkretenni a szegény parasztot és a saját részegségével ad példát a népnek a mértéktelenségre.

Ilyen előzményekből jegecesedik ki fokongként az iskola. Glatz Jakab már teljes virágzásában találja, amikor Tessediket Szarvason meglátogatja,⁸ ő maga pedig 1780 körülre keltezi.

«Hazánk Anyja Mária Teresia Országglásának s életének *utolsó-esztendejében* állíttatott fel Szarvason a Gazdaság körül szorgalmatoskodó Institutum és még 1800-dik végén sem léphetett tekéletes erőre, a köz munkálkodásnak és foganatos elő-mozdításnak fogyatkozása miatt.»⁹

Iskolaalapításának gondolata elemiiskolai felügyelő korában fogamzott meg benne. Borzadállyal látta, hogyan fecsérlik a drága időt holt betűkkel, szótagolással, magánhangzókkal, bemagolt szólamokkal és mondásokkal, parancsolatokkal és tilalmakkal, ragozással és beszajkózott könyv nélküli fölmondásával. Ő viszont így jellemzi módszerét:

«Tanításnál figyelembe vettem a nagy szükségét, hogy a falusi iskolai tanítás hiányai reális tanokkal olyképpen pótoltassanak, hogy az Istennek műveiben való helyes ismerete terjesztessék.» — «A selyemtenyésztésre vonatkozó parancsot én a gyermekek által úgy hajtottam végre, hogy az egész selyemkészítési munka, kezdve az eperfáknak való föld elkészítésétől egész a selyem gombolyításáig mind a gyermekek kezén ment keresztül.»¹⁰

«A gyakorlati gazdasági kertben szemmel láthatólag és kézzel foghatólag ismerttettem meg a javított gazdaszat, szántás» mesterséges rétmívelés, istállózás, különféle kerti veteményezés, gyümölcsfatenyésztés, eleven sövények készítése, méh- és selyembogártenyésztés, lóhere és fűmag termesztése, tisztítása és felhasználása módjaival, úgy hogy mindezt saját tapasztalatok folytán ismerték a tanítványok s megtanulták, miként kelljen a gazdaszat egyes részeit az egésznek kára nélkül, kevés és gyenge kézzel, nagy haszonnal kezelni s eképen az eddig használatlan terményeket saját és a hazza javára fordítani.»

Megdöntötte azt a tévhitet, hogy szikes föld nem művelhető. Eekordtermései voltak Szarvas környékének lucernából, «úgyszintén bebizonyult, hogy az istállózás, gyümölcs- és egyéb fák nevelése, méh- és selyembogár-tenyésztés, eleven sövény és mindezeknek célszerű felhasználása nálunk is lehetséges.»

«Az iskolás gyermekek négy hét alatt három mázsa tépetet készítettek szegények számára; kétkerekű rokkán megtanulták, hogyan kell lenből vagy kenderből egyszerre két fonalat fonni; végre pedig gyakorolták magukat a magyar kecske- és juhgyapjú feldolgozásában, úgy hogy szövetük vetekedett az úgynevezett «Serge de Nimes» kelmékkal. Mindezt Istennek segítségével, eddig saját költségen, 5523 írttal hoztam létre.»

Kilencszáz növendéke volt a téli hónapokban s be sem fértek a helyiségekbe. Tantervét jóváhagyták 1791-i gazdaszati és nevelői célú utazásán a góthai Becker schnepfenthal Salzman, jénai Schützel, az erlangeni Seiler, a kupferzelli Mayer és a pozsonyi Sztrecskó.

«Ezen gyakorlati gazdaszati és iparosiskolának eszméje abból állott, hogy benne a paraszt- és polgári gyermekek, nem szerint elkülönítve, úgy szerezzék meg a minden tekintetben szükséges reál-ismereteket, hogy a mellett elég gyakorlati ügyességgel bírjanak a megszerzett tárgyismeretet az államélet különféle viszonyai között helyesen alkalmazni.»

Korához s a vidéki környezethez viszonyítva, közadakozásból és Szarvas mezővárostól átengedett taksákból nagyszabású iskolaépületet emelt. Felső eme-

létén a tanárok laktak, a földszinten Tessedik lakása, laboratóriuma, tanterem, műhelyek és raktárak voltak, utóbbiak egyszersmind a számoló-, író- és rajziskola helyiségei is. Míg az első osztályosok tanultak, a többiek ipari munkát végeztek s így váltották egymást. A folyosón a zajos munkákat, esztergályozást, gyapjútisztítást végezték.

«Az iskola *alapját* az eddig föl nem használt emberkezek és emberfejek képeztek a részint ismeretlen, részint felhasználatlan hazai termények körül; továbbá az én egész családomnak és vagyonomnak felhasználása ezen termények nemesítése, feldolgozása és terjesztése körül. A tudományokat a körülmények szerint különféle tanítók adták elő. A kisebb gyermekek az olvasókönyvet használták; a nagyobbak, t. i. a seminaristák és gyakornokok tanulták a földrajzot, természetrajzot, természettant, az emberi test ismeretét, a dietetikát, polgári építészetet, rendőrséget, pénz- és kereskedelmi tudományt, technológiát, gazdaságot, kémiát és nevelést.»

Az oktató munkákat évszakok szerint osztotta be s az időjáráshoz is alkalmazta. «Ezen iskola hasznai valának: I. A tanulókra nézve, amennyiben *a)* testi erejüket és *b.* lelki képességeiket fejleszté, *c)* ártalmas ösztönöket csillapítá, a restséget, unalmat, káros egyedüliségét, haszontalan idővesztegetést, erkölcsrontó fecsegést, játékoságot, veszekedést, féktelenséget, illetlenséget, sőt önfertőztetést és más bűnöket eltávoztatá.» *d)* Hasznos beosztással értékesítette a szabadidő szórakozásait is, *e)* az egész természeti, erkölcsi, keresztyéni és *nemzetgazdasági* nevelést előmozdította /—*g)* Becsvágyat ébresztett. II. A tanítókra és III. a szülőkre és árvákra, IV. a fejedelemre s államra s V. *a mezei gazdaságra, a használatlan földekre és terményekre, különösen pedig a felhasználatlan gyermekelőre nézve* egyaránt áldásos volt.

«Ezen gyakorlati gazdasági és ipariskolában a különféle gyermekekhez képest több mint hatvanféle munka végeztetett, de nem egyszerre, hanem lassan, egymásután idő és körülmények, lelki-teszt képességek, hajlam és kedv szerint.» Alkalmoszerűen, túlterhelés nélkül olyan tárgyakra irányultak a munkák, «melyek mellett legtöbb érdekek voltak, amennyiben vagy magoknak a gyermekeknek, vagy szüleiknek, vagy más embertársaiknak és a hazának használtak vele, s egyúttal a hazai termények ügyes felhasználásával az állami kormányrendszert is-előmozdították.» Lehetőleg a szabadban dolgoztak, változatosan s ipar vagy kereskedelem iránt keltve érdeklődést. «így igyekeztem kipótolni az elemi oktatás hiányait; így ébresztettem, fejlesztettem, buzdítottam, foglalkoztattam a parasztyermekek tehetségeit *saját munkájuk által*; így készítettem őket elő jövőendő életpályájukra, hogy a közszolgálatban, a munkában megerősödvén, a nemzeti iparnak művelt előmozdítói lehessenek.»

«Az ekképpen gyakorlott gyermekekkel bármely közhasznú vállalatnál, intézetnél, terménynél, s egészben véve az összes nemzet művelődése körül végtelen sok jót lehetne tenni. Hogyan lehetne közhasznú ismereteket és ismeretlen terményeket könnyebben kedvelté tenni a parasztember, mesterember, kereskedő, gyáros és vállalkozó előtt, mintha folytonos kísérletek által *saját gyermekeinél látja sikeresen valósítva?* Ekképpen az ifjú és öreg földműves teljesen megismerkedik saját vidéke jólétének természeti dús forrásaival és gazdagságával, ekképpen tanulja meg gyakorlatilag, hogy hol keresse eme forrásokat.»

Büszkén hivatkozik eredményeire, az 1787. május 3-i békési egyházmegye esperességi jegyzőkönyvére, amelyben az elnöklő Pongrácz B. felügyelő a hallott vizsgák után teljes elismerését fejezi ki; Lipót császárnak 1798. július 2-i királyi

dicső leiratára, mely Tessedikhez rendel minden kerületből két évre egy-egy tanítónövendéket addig is, amíg az egyetemeken és az-akadémiákon gyakorló gazdasági intézeteket állítanak föl. Hét évig így is történt. Sok apróbb helyi dicsőret öregbítette a közmegelegedésre dolgozó intézet hírnevét.¹¹ Birta főnökének, Csernyánszky evangélikus szuperintendensnek támogatását, II. József császár kegyét s intézete népszerű volt a szarvasiak előtt. Gyakorlati gazdasági leckéinek módszere után Bécsből érdeklődtek és kinyomatták osztrák népiskolák használatára. Elismerésével halmozta el a Pest—Békési egyházmegye, Sándor Lipót nádor, Eszterházi kamarás, úgyhogy dicsőretben nem volt hiány és Tessedik latin eredetiben közli a zsinati jegyzőkönyvekből s levelekből kiragadott nyomós nyilatkozatokat. A zsinati határozatokban úgyszólván teljesen érvényesültek az ő népoktatási elvei és egyhangúlag mintának ajánlották szarvasi iskoláját. Ennél jobb tanítóképzést kívánni sem lehet az evangélikus egyházban. A földesúr is kegyesen támogatta a kert területének átengedésével. Elfogadta s kipróbálta a földjein talajjavítási módszerét. Német szakemberek, neves gazdák, Mayer, Salzman, Frenzl méltatták alkotását. Az 1794-i inséges esztendő gyakorlatilag is élesen domborította ki, hogy mit jelent az ő tudása és rendszere.¹²

Nem hiába csúfolták később, meghurcoltatása napjaiban, «gyárosnak», de iskolája tényleg kis gyár volt. Fejedelmi szándékok értelmében állított elő benne az osztrák ipart nem károsító egyszerűbb cikkeket. Besztercéről a maga költségén hozatta le Meyer mestert, aki gypjűfönást tanított és csakhamar hetven fonóleány pergette az orsót iskolaépületében. Feleségét és leányát felküldte Budára Mazzacot selyemgyári felügyelőhöz, hogy tanulják ki az eperfatermesztést meg a selyemfeldolgozást. Saját családjának példájára a tanárok családjai is résztvettek az oktatásban.

Míg a három tanterem egyikében 5---7 éves leánykák nyertek vallásérkölcsei oktatást, a másikban 7—11 évesek gyakorolták rokka mellett a mesterfönást. Ugyanakkor a harmadikban 6—11 éves fiúk fontak, fönst az emeleten pedig festették a fonalat. Az elméleti tárgyak módszere szokratikus volt, Basedow és Salzman párbeszédese eljárásával, sok szemléltetéssel. A tanrendet nem kötötték meg. Figyelem lankadtával abba hagyták a tanítók az órát, de általában délelőtt és délután 2—2 órát töltöttek el tantermi tárgyakkal. Azután vonultak a kertbe vagy a gyakorló gazdaságba.

Haladottabb növendékeit szeminaristáknak és gyakornokoknak nevezte. Belőlük nevelte a népiskolai tantárgyaknál magasabb fokú gazdaságtannal, földes természetrajzzal, építészettel, végy- és neveléstannal, kereskedelmi ismeretekkel és antropológiával az első magyar gazdasági szaktanítókat.

A földesúr által átengedett 6 hold sziken varázsolt elő konyhakertet, gyümölcsöst és lucernást. Körösszigeti telepén volt mindenféle talaj: szántó, rét, kakás, nádas, szittyós. Gyakorlatban taníthattak mindent: élősövény telepítését, trágyakezelést, földfogatást, vetett réten takarmány kaszálást. Volt ott epreskert, selyemhernyótelep, 30 kaptárból álló méhes és 12 ökör az istállóban. Tehenei oly bőven tejeltek, hogy naponta háromszor fejtek. Eldorádó volt az intézet és gazdasága az Alföld tájilag és szellemileg elvadult környezetében. Föl is figyeltek rá az illetékes hatóságok, különösen akkor, amidőn Tessedik panaszkodni kezdett, hogy nemzetnevelő munkáját felülről anyagilag nem támogatják, pedig ő sajátjából 17,000 forintot költött rá, félannyit, amennyiből Harruckern az egész Békés vármegyét megszerezte. A Helytartótanács 1792-ben a nagyváradi tanulmányi igazgatóval vizsgálta meg Tessedik intézetét és csupa utánozni valót jelent. Foly-

ton dicséri egyházi fölöttes hatósága is. Pártolják módszerét, elragadtatással írnak róla, hogyan folytak le vizsgái. Az elméleti részben itt is olvasást, írást, számtant, bibliai történeteket és polgári kötelességeket vettek, de volt egy gazdasági része is a vizsgának. Az ipariskoláról beszélgettek a tanítók tanítványaikkal, vagy a szarvasi táj természetrajzáról és talajáról. Az ifjak saját szavaikkal írták papírra, hogy a teremtet világból mit fordíthat saját hasznára az ember céltudatos munkával.¹³

Munkatársait maga választotta ki Pesten, Pozsonyban, Bécsben és Sopronban. A Földváry-család volt nevelője, *Jozephy Pál* tanította a neveléstant és a természetrajzot, *Bredeczky Sámuel* a későbbi lemergi evangélikus superintended is működött nála rövid ideig, majd *Skolkai András* későbbi mezőberényi gimnáziumi igazgató, *Brodzky Sámuel*, végül az ő intézetének neveltje, *Bretschneider Gáspár*. Bretschneiderhez hasonló gazdasági szaktanítót és gazdatisztet 64-et képzett ki hét év alatt.

Hogy azonban természetbeni lakásért, élelemért s évi 120—300 forintért arravalóbb embert nem tud sokáig Szarvashoz kötni, azt ő maga is érezte. Nagyon sokat foglalkoztatta a nyomorult tanítói pálya följavításának kérdése, hogy a tanító valóban a nép tekintéllyel bíró nevelője legyen, ne kényszerüljön férfikorában élőködni, vénségére koldulni.¹⁴ Tudta a saját tapasztalatából, hogy az iskolafenntartó a tanítókat nem tudja hivatásukhoz méltóan díjazni, ha mellettük még iskoláját is korszerűen akarja feljeszteni és fölszerelni. Ő is gondol rá, — mint minden tanügyi ember az akkori Magyarországon — hogy a tanulmányi alaptól jutalmaztassa tanítóit, de ennél járhatóbb útnak tartja, ha a tanító *hivatásába illesztett gazdálkodással* javítja megélhetésének színvonalát. Mikor a Helytartótanáccsal tárgyal intézete fölélesztéséről, nagyobb kincstári területet kér, hogy kioszthassa tanítóinak mintagazdálkodás céljaira.

Tudnunk kell ugyanis, hogy Tessedik 1794-ben bezárta iskoláját, mert nemcsak hogy a fölszerelésre kórt 3490 forint kormánytámogatást nem kapta meg, hanem egyáltalán semmit. Még 1791 október 15-én nyújtott be felségfolyamodványt.¹⁵ Rámutatott benne, hogy az ő iskolája az egyetlen Magyarországon, ahol gazdasági szaktanítókat és gazdatisztákat nevelnek. Minden más szakképzésnek megvannak saját intézményei, miért éppen csak *a termőföld, az ipari nyersanyagok s az egész társadalom jólétének végső forrása* nélkülözze a saját iskoláját? Fejtegeti benne már ismert eredményeit, kiemeli, hogy még polgári építészetet s kereskedelmet is tanít, hogy eddig megélt az intézmény a pénz ügyes forgatásából, de ilyen bizonytalan alapra állandó jellegű s már 900 tanulót számláló tanintézetet építeni nem lehet.

Hosszú hivatalos utakon szaporodott az aktacsomó II, Lipót királytól a Helytartótanácshoz, onnan le a nagyváradi tanulmányi igazgatóhoz, tovább Békés vármegye törvényhatóságához, majd vissza, minden pártoló nyilatkozattal fölpipezve. A Helytartótanács komolyan foglalkozott az intézet megmentésével. Átérezte korszakot nyitó fontosságát és ki akarta terjeszteni a mezőgazdasági szakoktatást lelkészekre s nemesifjakra is. Az egyetemmel szerette volna — igen helyesen — kapcsolatba hozni, hogy országos legyen, vagy pedig nagyobb művelődési gócpontba tenni. Tessedik azonban ragaszkodott Szarvashoz. Valami egész különös módon nem akart mozdulni a Kőrös rejtett zugából s mivel minden az ő személyén múlt, arról kezdett tárgyalni a kancellária meg az udvari kamara, hogy melyik kincstári pusztát lehetne tangazdaság céljára Tessediknek átengedni. Szóba került az aradmegyei Pankota és Pécska, a békésmegyei Pusztaföldvár és a csanádmegyei Kispereg, Székese gyháza meg Pitvaros. Tessedik azonban semmi-

kép sem tágitott Szarvastól. Erre a sajtószertű ragaszkodására meg majd visszatérünk. Ő maga is tárgyalt az alispánnal, s végül odáig fejlődött az ügy állapota, hogy Szarvas mezőváros cserél a kincstárral területrészt és így Tessedik intézete a szarvasi határban jut gyakorlógazdasághoz.¹⁶

Ekkor csap le az égből a villám s egy évszázadra nyakát szegi a magyar neveléstörténet egyik legérdekesebb, legeredetibb és legdicsőbb kezdeményezésének. Boczkó Dánielnek, a másik szarvasi papnak áskálódása s a tőle szított irigység, gúny, üldözés és ármány kikezdte s elfűrészelte az intézet izmosodó törzsét. Maga Tessedik így ír róla:

«Ritkán, nagyon ritkán örül valamely pap őszintén más paptársának, bármennyire megérdemlett szerencséjén. Figulus figulum odit.» Ő ellene is paptársa prédikált nyilvánosan a szószékről és lázította a népet. Gyűlölték sokan, mert fölfedte a török határra menő hadiszállítások visszaéléseit, mert pozsonyi mesterekkel olcsóbban és jobban építette föl a templomot és az iskolát, mint szarvasiakkal s az építkezések által Szarvas nemhogy kimerült volna, de jólétre jutott. Gúnyolták őt is követőit, hogy fásitanak és ráhajtották gyümölcsösére a bikákat, hogy összetiptorassák. Kikezdték Eoehow és Campe tanmódja szerint szerkesztett olvasókönyvét, rosszat magyaráltak bele legnemesebb indokú tetteibe, pl. hogy ellenetzte a halotti torokat, iskolájába katolikust is fölvet, hogy vizén úsztatta föl az épületfát Szarvasig, nem drága fuvarosokkal hozatta tengelyen. Selyemgyártónak, vakondoknak csúfolta az egyszerre megváltozott közhangulat. Magyarul vagy németül szórói-szóra kidolgozott, majd tóra fordított egyházi beszédei dacára állították, hogy egyházi tisztét elhanyagolja. Felsorolja óriási irodalmi munkásságából a főbb műveket. Mind?.. nép gazdasági irányú nevelését és saját kísérletének sorsát tárgyalja. Nem bocsátották meg, hogy annyit írt s olvasott. Más pap és tanító pipál, disznótorra jár, gyanús, hogy ő még mindig csak tanul. Biztosan nem tud eleget. Tisztársai az egyházi életben mind más nézeteket vallottak, csak két felesége maradt hűséges és megértő támasza kísérleteiben. A második, Lissovinyi Karolin még rajta is túltett a gyógyfűvek természetében és gyógyszeráraknak is szállított borsosméntát.¹⁷

Boczkó ármánykodására Szarvas visszavonta csereajánlatát. Azt híresztelték, hogy az intézet már inkább gyár, mint iskola. Nem érdemli meg azt az egyházközségi támogatást sem, amiket a nagy építkezéskor némi taksák átengedésével nyújtottak neki *és olyan iskola kell, ahol latint tanítanak, nem pedig szöveg-fonást!* Annyira ellene böszítették a nép hangulatát, hogy Tessedik lelkeszi állása is kockán forgott s így nem szorgalmazta tovább a kormánytámogatást és bezárta iskoláját.¹⁸ Nagy fájdalomában tollat ragadott és ekkor írta a magyar, különösen a protestáns közönséghez intézett híres röpiratát. Egyik legfontosabb forrásmunka ez intézete szervezetére nézve, de a magyar közgazdasági művelődésnek is gazdag tanúságokat őrző elvi alkotása.

Hosszú latin idézeteket¹⁹ közöl még az 1782. január 9-i evangélikus konventi jegyzőkönyvekből. Azt bizonyítja velük, hogy ő már akkor is reális szakismeretekkel akarta telíteni a népiskolát, amikor a Batio Educationis protestáns szempontú végrehajtására nézve véleményét kikérték. Elismétli benne, hogy szótanítás helyett a kora ifjúságban való cselekedtetés volt főmódszere. Magoltatás helyett a polgári élet közhasznú ismereteit terjesztette, kísérletezett a növendék szemei előtt, *gyakorlati vallásos életet* tanított a szorgos igyekezetben, Isten javainak megbecsülésében. Mindent megtett, hogy közoktatásunk tátongó hiányát reális tudományokkal töltsse ki. Mégsem érzi a közönség teljes támogatását s ma-

gára maradt. Most, hogy rajta kívül álló okokból megszűnik intézete, köszönetet mond mindenkinek, aki pártolta. Magyarországon a konkoly mindig elnyomta a búzát. De időleges bukásában is feltámad benne a nevelő. Tanácsokat ad ilyenmű intézet alapításához. Feltételek: 1. Nyilvános pénzalap 2. *Hozzáértő* szakemberek, nem eddigi pedagógusok. 3. Komoly munkatársak. 4. Biztos kísérleti föld, ami fölött az igazgató korlátlanul rendelkezik. 5. Tisztességes fizetések. 6. Nem dicséret, hanem cselekvő támogatás a közönség részéről. 7. Földesúr és megye előzetes pártoló hozzájárulása. Sorsukra hagyja ismét a szegény falusi iskolákat. *Az iskola a főforrása hazánk tenger bajának.*²⁰

Függelékében újból meg újból visszatér nevelési alapelveire s megvalósított eredményeire. Kisdedként csúszkál még a mi nevelésünk az emberi tudományok legalsó rétegében.²¹ Előtte nem foglalkoztak gazdasági tárgyakkal, ő már elemi iskolai tankönyvébe is fölvetett házi és mezei gazdálkodásra vonatkozó olvasmányokat, évek folyamán tartott előadásai során pedig még tökéletesebben kialakította oktatásuk módszerét, úgy hogy méltán érte katolikus részről is elismerés, amikor legfelsőbb parancsra írásban is lerögzítette. Nagy neveléstudományi és gazdasági szakkönyvtár, házi gyógytár, fűvészkert, fa- és maggyűjtemény, 38-féle ipari munkához szükséges gép s szerszám gyűlt össze az intézetében s belőle kisugárzólag kezdett Szarvas mezőváros «gyár- és kereskedővárossá» átalakulni.

A rögtől a termény vagy készárú eladásig minden a növendék kezén ment át s az 1793—95-i aszályos évek mutatták meg tragikus nevelő példával a környezetnek, hogy mi a tudás hatalma. Szárazság és hernyók taroltak kopárrá akkor mindent, a szállások körül pedig annyi dög hevert, hogy már a kutyáknak sem kellett. Az ő rétejeinek löheréje, kertjének gyümölcsei azonban zöld szigetként díszlettek, marhája pedig egészséggel teletelt át takarmányán és gyarapodott konyhakertje hulladékán. Az ő iskolájától nem vonta el a szegény paraszt kereső-munkára gyermekét, mert nála fonással és egyéb iparral, közben meg is tanulva a hasznos mesterséget, megkeresték a gyermekek ruhájukat, könyveiket, sőt még pénzt is vittek haza. Ipari eredménye volt, hogy gyapjú- és selyemszövetben, helyi földből főzött széksóban magyar nyersanyagokból készített cikkel tudta kielégíteni a fogyasztást; kereskedelmi eredménye, hogy rámutatott a körösi vízfúvarozás előnyeire; népjóléti, hogy 60 cigányt foglalkoztatott építkezéssel és nevelt csavargóból munkássá, továbbá, hogy ügyes munkamegosztással felnőttekét felülmúló eredményeket hozott ki játszva foglalkoztatott gyermekekből.

Megdöbbsentek volna még e nélkül a kiáltvány nélkül is a hivatalos körök. Tessediknek akkor már országos tekintélye volt, hiszen híre az udvari kihallgatásig egyengette útját. Szóban s írásban bőven hivatkozott rá, hogy mit mondott néki a megértő II. Lipót király: «Magyarország sohasem fog ily gyakorlati gazdasági és ipariskolák nélkül a többi művelt államok sorába emelkedhetni!» Utóda, I. Ferenc, pedig dicsérő oklevelet és 26 aranyat érő érdemérmét nyújtatott át néki a szarvasi templomban,²² 1798. július 10-én. A királyi kegyen föllelkesülve, újabb 5000 forintot fektetett magánvagyonából intézetébe és folytatta a kormánysegély irányában megindult tárgyalásokat. Közben, 1797-ben, megnyílt a keszthelyi Georgicon. Festetich gróf a legnagyobb gonddal járt el az alapításnál és Tessedik tanácsait is kikérte. Azután sem fukarkodott a legkiválóbb szakemberek odavonzásához szükséges anyagiakkal. Tessediknek pedig egyenesen az igazgatói állást ajánlotta föl. Fordulópont lehetett volna átköltözése az ő saját életében és örök nyeresége a magyar nevelés történetének.

Megfoghatatlan, hogy mi kötötte Tessediket oly elszakíthatatlanul Szarvashoz,

az akkor még rendetlen alföldi sár- és porfészekhez, ahol csak viszály, értetlenség, kudarc és hálátlanság várt reá. Életrajzában csak ennyit ír: «De nékem lehetetlen volt elhagynom felüdült intézetemet és egyházamat.»^M Miért lett volna lehetetlen, arról egy szót nem ír s javaslatait írásban küldi el Festetichnek. Aki Festetich környezetébe került, az mind élvezte a művelődés embereit gavallérosan támogató gróf bőkezűségét. Tessediket különösen nagyrebecsülte, mert már előzőleg is öt ifjat küldött hozzá, hogy uradalmi számára gazdatisztekot neveljen belőlük és most Tessedik, mint vezető ember, egyszerre mindent megkapott volna, amiért Szarvason évtizedekig harcit. Miért nem szövetkezett értelmiségi rendünk egy kimagasló tehetsége legderekkabb főuraink egyikének megértésével és vagyoni erejével, hogy valami világraszóló létesüljön magyar földön? Mi kötötte Tessediket a szarvasi paplakhoz? A lehetetlen szívós hajszolása, mely harcmezőt keresett tettvágyának és csökönnyösen vitte keresztül saját elgondolásait, az őt megtagadó nép krisztusi szeretete, vagy belső szomj, hogy éppen időlegesnek vélt kudarc csataterén erőszakolja ki a győzelmet? Rejtély! Legvalószínűbb még a belső érzelmi ok. Lassan öregedve, még úgy akart a semmiből magateremtette birodalmában gyönyörködni, mint a lent nyüzsgő dolgozókat szemlélő Faust.

Az 1799-ben Berzeviczy Gergely és Schedius Lajos vezetésével összeülő evangélikus konvent újból megvizsgálta a feltámasztott intézetet és Mitterpacher Lajos is támogatta dicsérettel véleményével. Glatz Jakab megjelenő könyvéhez toldalékokat csatol²⁴ és felhívja benne a közvéleményt, hogy támogassák a segítségért kiáltó úttörőt. Míg a pesti egyetemen a mezőgazdasági tudományoknak intézettel kapcsolt tanszéke nem lesz, addig oldják meg Tessediknél a szaktanítóképzést s küldjenek hozzá évente öt katolikus fiatalembert a tanulmányi alapból. Az evangélikus egyház szmtén ragadja meg az alkalmat, hogy Tessedik útján ifjúságát ügyes és iparilag fogékony emberekké nevelheti s ne féljen, hogy a gimnáziumok e miatt kárt vallanak. A szarvasi földesúr is adott volna még újabb területet, de Szarvas község nem tágitott, nem tárgyalt kincstári cseréről, mert paptársa Boczkó a tanácsot ellene hangolta. Beadványukban azzal próbálták az intézet újbóli megnyitását elgáncsolni, hogy Szarvas a maga bárgyú tótjaival mocsaras, szikes, egészségtelen tájával nem alkalmas környezet, jobb volna a műveltebb, magyarajkú Orosháza. Erre írta Tessedik a magyar közönséghez intézett röpiratát s vele egyidejűleg beadványt fogalmazott az udvari kamarához.²⁵ Belőle megtudjuk, hogy folytatódtak az aprólékos cseretárgyalások. Tessedik a közeli csabacsüdi pusztát akarta volna elcseréltetni a messze fekvő Kispereg, Székese gyháza, vagy Pitvaros kincstári pusztáért, viszont a kamara ezekről nem akart lemondani, mert biztos bérlői voltak a göbolyhízlaló örmények és távolabbi, még nem jövedelmező pusztákra Ménesre, Pankotára, vagy Nagyzerindre kívánta áttelepíteni Tessediket intézetestül.²⁶

Így Tessedik élete műve ezzel a második alkalommal is ugyanazon a végzetes zátonyon feneklett meg, mint Festetich meghívásakor: csökönnyösen ragaszkodott Szarvashoz!

Intézetét föltámasztotta s Boczkó bukásával az egyház és község is támogatta volna, de a puszták cseréjéből és a kormány segítségéből semmi sem lett. Kihúzott még két évet, kiképzett újabb 64 ifjút néptanítónak és gazdatisztnak. De a maga erejéből nem tudta fenntartani. Helyiség, több föld, több pénz, alapítványi könyvek, folyóiratok, mintaképek s eszközök, gyűjtemények s gépek kellettek volna. Így a 25 évig annyi hivatalos irka-firka, pártfogó nyilatkozat, esedező beadvány, sok költség és tapasztalat árán kifejlesztett intézet 1806. ok-

tóberében végleg megszűnt. A királyi felszólítás sem buzdította a hazafiakat segítségre. Egy-két könyvsorozatot és ásványdarabot ajándékoztak csupán. A gazdasági természetrajz, technológia és vegytan, népszerű neveléstan, diaetika, építéset, népszerű állatorvoslás, időjárás- és borászat «más testvértudományokkal együtt, ú. m. a földműveléssel, a mező-, kert- és gyümölcsnemesítéssel, az állat-, selyem- és méhtenyésztéssel, melyeket az intézet alapítója sürgetett, *örökre kiszorultak a tantárgyak sorából!*»

Meg kellett érnie, hogy a már behozott jót kiküszöbölték és visszaállították a rosszat. Így a diaetika helyében mitológiát tanítottak, a beszélgető, értelmes tanítás helyett pedig a taktusra beszajkózott leckét.

Leuke mérhetetlen fájdalmát intézete megszűntén csak az enyhítette, hogy *eszméi terjednek*. Az orosz kormány kérte intézete leírását, József nádor látogatta meg, röviddel megszűnte előtt 1805. június 16-án. Vigasztalta, hogy 1809-ben nemességet kapott, hogy kertje csodás módon az árvízről megmenekült, hogy 1817. május 21-én a keszthelyi Georgicon ülnökének s munkatársának választották meg. Sok lelki gyönyörűséget nyújtott neki a szegény- s koldusügy éhségmagtárral, finom gyapjúfonással és kórházi könyörületpénztárral összekapcsolt gazdaság rendezése.²⁷

Jóllehet ő maga csak a tettel folytatott nevelést becsülte, szóval és írásban kifejtett nevelő hatását sem szabad lebecsülnünk. Rengeteget írt. Önéletrajzában vagy 135 munkáját sorolja föl, de kiadatlan kéziratok közül sok el is vészett. Még szigorú értelemben vett gazdasági tárgyú értekezéseiben is, mint pl. a hazai népelemekkel folytatott telepítésről, Duna-Tisza csatornáról, katonaszállásolásról, lovatnyúzós szárazmalomról, akácfáról, cukorrépáról stb. stb. mindig van népnevelő célzat. Szorosabban vett nevelő írásai közül elveszett egy kézírata a gazdasági népiskolákról. Ugyané sorsra jutott négy évre terjedő iskolai előadásainak tervezete, az 1781—1793-iki gazdasági oktatásról tartott beszédének fogalmazványa és egyéb tervezetek ipari főiskola létesítéséről s méhészeti oktatásról stb.²⁸ Ennek dacára meglehetősen pontosan ismerjük eszmevilágát, mert temérdek cikket szórt el hazai és német lapokban s rajtuk kívül megmaradtak főbb munkái is.

Kezdjük országgyűlési tervezeteivel, mert ezek a legkevésbé hozzáférhetők és ezt tárgyalják eddigi méltatói a legszűkösebben. Életrajzában tudósít bennünket, hogy amikor II. József az evangélikusokat megkérdezte, hajlandók-e a Ratio Educationist bevezetni oktatásukba, ő már akkor a békésmegyei evangélikus iskolák dékánja volt és báró Prónai Gábor őt bízta meg a felelettel. Így lett a Pozsonyban székelő iskolai bizottmány tagja, ahol Prónai, Skerletz és Felbiger akkori pozsonyi prépost mellett befolyást nyert a magyar tanügyre.²⁹

Tessedik szerzősége alatt több latin és németnyelvű iratot őriz az Országos Levéltár 1791/92-iki országgyűlési tömbje, de csak egyben ismerjük föl jellegzetes kézírását. Eszméire vall azonban mindnek a gondolatmenete. Az országgyűlés szaknevelési munkálatainak tárgyalásánál egyszer már futólag érintettük, hogy Tessedik is terjesztett föl beadványt. Ezt akkor nem boncoltuk és mostanra halasztottuk. Megítélésünk szerint ugyanis Tessedik egymaga nagyobb érték közgazdasági művelődésünk történetében, mint az egész 1791/92-iki országgyűlés együttvéve. Méltóbb tehát, ha a diétán megvalósításra úgysem kerülő, országos érdekű indítványát most a saját neve alá csoportosítjuk.

Az egyik terjedelmes és Tessedik neve alatt forgó latinnyelvű irat a tanulmányok elrendezéséről és a falusi iskolákba való bevezetéséről szól. Tartalma hol

bővítve, hol kivonatolva újból fölmerül a szerint, hogy az ország malmában ismételtelen felöntötték a garatra, hogy az eszméknek mindég dúsabb lisztjét őröljék ki belőle, míg nem mindent kiőröltek! Lássuk először a legteljesebb darabot!³⁰

Már Konfucius hangoztatja — úgymond — hogy a kormányzás művészete nem egyéb, mint a nép táplálása. Viszont a növekvő lakosságtól függ az állam ereje. A táplálás (eltartás) módja lehet a szélesebb értelemben vett földművelés, vagy még inkább a fölötte viruló ipar és kereskedelem, miként a népes Anglia és Hollandia példája mutatja Spanyolországgal és Portugáliával szemben.

A tudományok és mesterségek meghatározásánál az idősb Mirabeau-t idézi. Belőlük fakad minden nemzeti jólét és fényezés. A gépek fokozzák a gyártás biztonságát, a mesterségek pedig a nemzet értelmét csiszolják, leleményét ébresztik föl s gyökerükben ragadva meg a dolgokat, az előítéletektől szabadítanak meg. Ügyszólván az anyatejjel kellene már az ifjúságnak magába szívnia a hasznos tudományok szeretetét. Egyes nagy uralkodók, mint Mátyás, Nagy Lajos, Mária Terézia és II. József már sokat tettek a tudományokért, azonban a *műveletlen földek hasznosításának tudománya még mindig rejtett*. Vannak idegen nyelvű könyvek, de ugyan hány magyar érti meg?

A mesterségek és tudományok szükségesekre, hasznosakra és kellemesekre ágaznak el. Minden egyes polgárnak kell ismernie a vallás és számtan alapelemeit, legyenek alapfogalmak az államról, ismerjen a természetrajzból annyit, amennyi a gazdálkodásban szükséges. Legfőbb a gyakorlati ökonómia, mert vele kezdődik a nép jóléte. A magyar közgazdaság egyetemes elmaradottságán tudományos és gyakorlati irányban egyaránt segíteni kell. Egymásután sorolja fel a szem- és bortermelet, állattenyésztés elhanyagoltságát, a sok állatbetegséget, melyekkel szemben tanácstalanul áll a nép, a gyümölcstermelés, erdőgazdálkodás kezdetlegességeit stb. Milliókkal több lehetne a nemzeti jövedelem és paradicsom az ország, *ha volna hozzáértés*. A jobb gazdálkodás fontos a népélemezés okából is. Jó táplálékkal kezdődik az egészség, jó nyersanyagon alapul a gyár és kereskedelem. Az angol és spanyol példát emlegeti megint a gazdasági virulásra és romlásra. Idézi Smith munkaelvét a nemzeti jólétről.

Olyan egyetemesen hálózza be a gazdaság az egész életet, hogy méltán követelheti a maga iskoláit. Egyrészt az egész országban tanítani kell a falusi iskolákban, másrészt főként az egyetemeken és az akadémiákon tegyék vizsgatárggyá. Írjanak minden hazai nemzetiség nyelvén rendszeres mezőgazdasági könyveket és bocssáznak minden tanszéknek közel fekvő tangazdasági területet rendelkezésére. Keressék és tartsák fenn a kapcsolatot külföldi tudós társaságokkal. Az egyetemen két rendes és egy rendkívüli tanszék kell a gazdaságtudományoknak. Létesítsenek azonban még kereskedelmi, ipari s mezőgazdasági iskolákat is és pedig úgy az egyetemmel, mint az akadémiákkal kapcsolatban.

Még erősebben markol a hagyomány és elmélet gátlásaitól bénított magyar közoktatás velejébe tömör pontokba szedett németnyelvű előterjesztése az országgyűlés művelődésügyi bizottságához.³¹ Számunkra kimagasló fontosságú ez az irat és megérdemli, hogy pontonként tárgyaljuk. Comenius pataki beszédét Tessedik már előbb újból kiadta és belőle idézi jelmondatát. *Hasznos ismereteket* kíván a nagy sárospataki nevelő, az életben használható anyagot tanítsanak tehát iskoláink, mert ifjúságunk mindaddig gyümölcstelen ide-oda ténfergésben fogja életét eldégálni, (1. §.). Más híres nevelőktől is fősorakoztat támogató idézeteket (2. §.) és dicséri, hogy a Katio Educationis szerzői is felismerték a népiskolák hiányait. Mikor jut el azonban az újító szellem a vidék zugaiba, hol még mindig

3—12 órát kényszerítik a falusi gyerekeket, hogy napközben az iskolában üljenek, jóllehet rendetlenkedésen kívül egyebet ott nem csinálnak. A testi nevelést tökéletesen elhanyagolják, a polgári és gazdasági nevelés alig érvényesül. Egyoldalúlag terhelik agyon az emlékezetet és más testi-lelki erőket nem fejlesztenek. Csupa nem hasznosítható dolgot tanulnak, mert a hasznosíthatók nincsenek benne sem a tankönyvekben, sem a tanítók fejében. A vallást sem kedélyi oldaláról közelítik meg, csak untató módszerrel imádságot tanulnak karban. A földről és termékeiről, amiből élnek, szó sem esik. (3. §.)

Említi saját kísérletét. Intézete a gyakorlati gazdasági módszert célszerűen kapcsolja az iskolával. (4. §.) De ezt a módszert már a képezdében el kell sajátítani a tanítókkal, majd a falun tökéletesíteni. (5. §.) A legfontosabb hasznos ismereteket szemeli ki ez a módszer, gyakorlatilag adja elő, gyakorlatokkal kapcsolja, hogy ne csak *ismeretet* szerezzen az ifjúság, hanem a mindennapi alkalmazásban való *képességet* is. (6. §.) Ily gyakorlati gazdasági-ipari iskola a nevelés legnehezebb feladatát oldja meg: *a célszerű foglalkoztatást*, amelyet a *gyermek* hajlamaihoz, testi és lelki erejéhez mértek. Hozzá kell szabni ezenkívül a *vidék* igényeihez is, hogy a lakosság érezze közvetlen hasznát és szívesen iskoláztassa gyermekeit. *Az iskolán keresztül* lehet meghonosítani sok ismeretlen növényt és termelési ágat, vagy gyáripari és kereskedelmi érzéket fejleszteni. (7. §.) A gyermek munkarejének alkotó foglalkoztatásával cselekvő ösztönét ébresztjük fél és *valóságos jövőbeli élethivatására* készítjük elő. (8. §.)

Megint visszatér saját iskolájára. Mily nagyszerű intézmény fejlődne belőle, ha támogatnák! Az egész végtelen, mezőgazdaságból élő Tiszavidéken a szarva sin kívül nincs még egy iskola, ahol a népet a gazdaság forrásaira tanítanák, meg arra, hogy saját vidékén és saját foglalkozásában hol keresse a jólétet? Ugyan melyik szegény embernek van pénze távoli és költséges iskolára és *mért csak a paraszt számára nincs szakképzés?! (9—11. §.)*

Záradékuul még arra szeretné rábírní az országgyűlést, hogy az ő már fennálló szarvasi iskoláját szervezzék át tartományi főiskolává és benne képezzék Magyarország számára a falusi iskolákban működő gazdasági szaktanítókat, valamint a megyéknél, községeknél és uradalmaknál elhelyezkedő gyakornokokat. *A gazdálkodás felekezetén kívül álló tudomány*, de ismerve az egyházak féltékenykedését s az akkori időkben még élő irtózását a minden vallású honpolgárt falai között egyesítő közös iskolától, Tessedik böles valóságérzéssel tesz áthidaló indítványt.³² Alapítsanak a szarvasi mintájára különböző gazdasági tájakon négy tartományi gazdasági főiskolát, egy legyen katolikus, egy evangélikus, egy református és egy *horvát!* Elvben legyen valamennyi nyitva bárki előtt, az ifjúság pedig saját választása szerint iratkozzék be. A céhnevelés távol visszhangja csendül meg, amikor kívánatosnak tartja, hogy vándorolják végig a diákok mind a négy iskolát, közben a tájékot is figyeljék nyitott szemmel, mert *utazás képi a gazdát.*

Ezt a szabadelvű s nemzetünk fogyatkozásainak mélyére pillantó indítványt látjuk viszont az országgyűlés további irataiban és jegyzőkönyveiben latinra fordítva, majd az iktatott tervezetek sorozatában egyre rövidebb kivonatra zsugorítva, mígnem a sokat tárgyaló, de pénzhiánnyal megvert diétális politika kohójában végleg gőzzé párolják.³³ Szélesebb körben keltett visszhangot 1874-ben németül írott főműve, amit Kónyi János *«A paraszt ember Magyar Országban»* címmel 1786-ban magyarra fordított.³⁴ A jobbágy állapotával mások is foglalkoztak, de csak közgazdasági, jogászai, vagy társadalompolitikai szempontból

Tessedik, bár ez a műve túlnyomórészt társadalompolitikai, vagy újabb keletű szóval jelölve, falukutató jellegű, vezérgondolatában, javító szándékában, esz-közéiben és céljában elsősorban *itt is népnevelő* és pedig az életkörülményhez szabott szakoktatással nevelő. Lássuk, lehetőleg saját szavai tükrében, mennyire igaz ez az állítás!

A bevezetésben idézi Möser német gazdasági író, aki a weszfáliai állapotok? ról ugyanúgy gondolkozott, mint ő Tessedik a magyarországiakról. Népszerű könyvecskéket terjesszünk. Tanítani s felvilágosítani kell a népet gazdasági, egészségtani és törvényismereti kérdésekben egyaránt, mert oly tudatlan, hogy a saját javát szolgáló királyi rendelkezéseket is rosszul vagy ellenségesen fogadja. Sorra vizsgálja, kik világosíthatnák föl a parasztot? A falusi bírótól nem sokat lehet várni. Többet tehetnek a vármegyei és urasági tisztek, még többet a lel-készek és tanítók.

A köznép tudatlanságának második oka *«A jó, kiváltkép a gyakorlott gazdaságbéli Oskolának héjánossága.»* Halhatatlan emlékü Theresia anyánk és Felbiger apátur már fundamentumot tettek az oskolának jobbítása végett, de ez még csak kezdet. Sok nehézséget kell legyőzni. Így mindenekelőtt az előcskult tananyagot frissítsük föl.

«Ama régi, még mind eddig a homályos századokból a mi megvilágosított századunknak szégyenére majd egyáltalában megtartott és a mi időnknek szükségére és tulajdonságaira nem egyező s hozzá nem szabott izetlen tanításnak módja, valyon mikor veszi el tisztelőit és serény oltalmazóit? A balképződésnek és a Paraszt embert oly sokféleképpen károsító vélekedésnek kiirtásában, a gazdaságot illető természetbeli dolgoknak esmérétsége által a parasztnak megvilágosításában nem munkálkodtunk ó-s most sem munkálkodunk. Ama Szentzi Oskola és árva házban a tanításnak módja minden igazgatónak betsületet hoz, de sajnos, hogy *tsak egy* illeténeli fundátzió vagyon.»³⁵

Szörnyű a közegészségügy! A haramiák nem gyilkolnak annyit, mint a nép együgyűsége. Az ábécé mellett elemi egészségtant is oktasson a falusi iskola. El-veszti Istenben való hitét a nép, ha imádságra nem javul meg gazos földje. Nincs is idő a mai iskolarendszer mellett behatóan foglalkozni a gyermekekkel s el kell ismerni, hogy szegény ember még gyermeke munkaerejét sem nélkülözheti. De nem is kívánatos, hogy a büzhödt, meg poros tantermekben rontsák egészségüket. *Iskolakertekben*, szabadban nevelődjenek. A tanítót ne közpénzben fizessék, mert eltunyul. *«Ki a Parasztot jól és az ő jövődbéli tzelja szerint nevelni akarja, tehát magának jó Paraszt gazdának kell lenni*, ha pedig nem, tehát az oskolában úgy okoskodik és ítél, mint a vak a színrül. Melly kívánatos volna ezért olly rendelkezéseknek tétetődni, hogy az oskola Candidatusok valamelly Seminariumban idején korán egy új paraszti gazdaságnak leg alább tsak kezdetére is szükségképpen oktattatnának, nékiek az illeténel szükséges tudományoknak módja s gyakorlása meg-mutattnának, hogy a legújabb, legjobb, de még ebben az országban esméretlen gazdaságbéli eszközöket és az ezekkel való hasznos élést is meg esmér-nék, így aztán lennének kamatosak, kivált minden oskolánál leendő gazdaságot gyakorlandó kertben az ő tanítványinak jelenlétekben, ezeknek úgy, valamint önnön magoknak is hasznokra, próbát tenni.»

Önmagától szünne meg az egy nyomorult lakószobában nyolc gyermekkel szorongó tanítónak életkeserve. Több lenne a jövedelme, foganatosabb a munkakedve, mint most, amikor látja, hogy neveltjeiről falrahányt borsóként hull le a sok vesződség, mert a tanya nevelő hatása minden eredményt megsemmisít és

belőlük kerülnek ki «a pásztoroknak leg-gonoszobbjai, tekergő s fatsargó betyárok». Bár volna tanyák helyett *jól elrendelt falu*, amelyben az értelmes vezetés alatt álló kultúrkörnyezet más életmódra szorítaná a népet!

»Harmadik ok: a meg-világosításnak héjánossága, főképpen a haszonra való gazdaságnak természetbeli esmértségére nézve.« Népünk nem fordítja haszonra áldott földünk kincset termő erőit, szegény, de azért alig lehet közülök egyet észszerűbb módokra rábírní »mert nints nekik fundamentomos jó gazdaságbeli természeti ismeretségek, a bal-ítéletek, régi bé vett szokások, hamis példa-beszédek meg-vakítják őket.« Honnan is vennének ilyen ismereteket, mikor «azon tudományok, mellyek a paraszti gazdaságnak jobbításokra leghasznosabbak, mind eddig a mi Hazánkban majd egészen el-henyéltetnek.» De míg a kulturális előhaladást gátló vallási gyűlölködés meg nem szűnik, külföldi iparcikkért szórjuk a pénzt, a nyelvi kérdést meg nem oldjuk és «ama balgatag és régen kitsapást érdemlett ótska rossz tanítás módjához olly sokan ragaszkodnak», addig nem lehet iskolareformot csinálni. «Mit használ ott orvosságokat ajánlani, hol a beteg nem érzi és nem hiszi, hogy ő a beteg?»

A negyedik okot abban leli Tessedik, hogy a királyi rendeleteket nem lehet a községekben végrehajtani. Ha parancsal irtjuk a koldulást, akkor lopásra szoritjuk a koldusokat. Kórház, szegényház, dologház, árvaház és iskola az igaz orvosság. Mindegyik lehet hasznos gazdasági ismeretek tanításával és kényszergyakorlatával kapcsolatos s termeléséből néhány év múlva eltartja önmagát. Az ötödik okot kutatva, fel kell tárnunk a paraszt «igen elrejtett szűkölködéseit» falusi uzsorásokat, gazdanábobokat, lovatölő szárazmalmokat. A vizeknek igaz, hogy Isten parancsol, de *emberi tudás* szabályozhatja folyásukat, ha irányukat nem is.

Hosszú sorozatát említi az elgazosodott, használatlan földek, hibás és kevés szántás, silány állatállomány körül uralkodó tudatlanságnak. A pásztor oly buta, hogy képes egy kövér kancát agyonütni, mert a zsírjából haj- és csizmakenőcsöt csinál s romlott virtusból még az akasztófát sem veszik semmibe. «Már ítélld meg, óh keresztény ember! ha nem szükséges é itt is a *meg-jobbított nevelés.*»³⁶

Nem remélhetjük, hogy gyarapodni fog a paraszti gazdagság, amíg a parasztot magára hagyjuk. A földesurak járjanak példával elől és vezessék karjánál fogva helyes intézkedésekkel, mert nem követhet olyasmit, amit nem ismer. Előbb kinevetik az újítást, aztán, ha egy közülök csinálja, a többi nyáj ként megy utána. Legtöbbet egy Gazdaságbéli Társaság tehetne megyénkénti alosztályokkal, vagy pedig egy képzett inspektort alkalmazzanak megyénként, aki teljes szakértelemmel népszerűsítene a gazdasági újításokat. Olyan ember legyen ez, aki «elsőben a paraszti új gazdaságban és annak minden részeiben gyakorlott, aki egyszersmind a Természeti történeteket, Physieát, Mathematicát, Hydraulicát, Mechanicát, Építés mesterséget, Geographiát, Politica, adó és kereskedésben" tudományt, Technológiát és a más ide tartozandó tudományokat szorgalmasan gyakorolta, értekező fővel idegen országokat járt.» Legyen továbbá ment bal-ítéletektől és világosan lássa, mit lehet és hogyan a paraszt és polgár hasznára rendelni, elavult szokások helyére újakat bevezetni, aki hely- és körülmény ismeret alapján a Királyi Kamarának javaslatokat tud tenni, a megyénként felállítandó gazdasági iskolát igazgatni tudná és állandóan tudományos színvonalon maradna olvasás, önképzés, utánajárás révén.

A következő okokban a túlnagy és túlkicsiny falvak káros népnevelő hatását és az úrbériségnek azt a minden haladást gátló rendszerét fejtegeti, hogy

«a néki osztatott földben minden beléakadás nélkül biztosan és szabadon» tehesse azt, ami néki javára szolgál. A tudatlanságon kívül elszegényítik a jobbágyot a babonák és rossz szokások is, mint lakodalmak és torok. Míg nincs iparosodás, nincsenek gazdag városok és nincs jó közlekedés, addig a paraszt csekélyke terményének sincs értéke, mert nincs fogyasztó piaca. Ennek idejét a népszaporodással be kell várni, jó falubéli rendtartást azonban már most is lehet tenni. Példa Harruckern nagy műve, amely emberséges jobbágyi terhek kivetésével a Tiszántúlt virágzó községekkel népesítette be. De a népszaporodással elfogyott a föld s a régi művelés mindjobban kiszorítja a meglévőt. «Az ifjú paraszt tudatlanságban és balgatagságban felnevelkedvén semminemű jobbító módot sem javallást el nem hiszen.»

Tessedik sok alföldi községet tanulmányozott végig s könyve végén függékben egy eszményi falunak tervrajzát adja. Ide vezet további gondolatfűzése és következő fejezetei ezt a plánomot, vagy rajzolatot magyarázzák. Egyenes, fásított utcák, célszerűen beépített telkek jellemzik elképzelését. Ölekre mér ki a paplaktól, kórháztól és mézszárséktől kezdve a kis zsellér belsőségig mindent, lakóházat, istállót, gyümölcsöst, veteményeskertet. A rosszat gyökerében, okai-ban kell megfogni, nem következményeiben, ez a gondolat húzódik végig fejtegetéseiben. Sonnenfels szellemében magyarázgatja a közigazgatás rendeleteinek népnevelő hatását. A pap prédikációit is ez a tudat hassa át s tárgyakat sorol fel szentbeszédre, textust keres ki Salamon példabeszédeiből.³⁷ Ő maga minden beszédét s tettét alá tudta támasztani szentírásbeli szövegekkel. Később írt tűzrendészet] javaslatát arra építi, hogy «Azon idők, melyekben az embereket a legnagyobb csapások érték, voltak egyszersmind a legnagyobb kultúrának epochái». A 320—396. lapokon egy falusi rendtartásnak 47 rendelésből álló tervezetét dolgozza ki. Minden apróságát felöleli a falugondozásnak ez a mintatörvénykönyve. Van benne szó az állategészségügyről, tűzrendészetéről, járványokról, királyi parancsok foganatjáról, árvaügyről. Mindet nevelőszándék szövi át. Ki-fejezettebben akar érvénji szerezni az iskolázásnak a 15. és 16. rendelkezésben s a szülőket rászorítani, hogy gyermekeiket iskolába küldjék. A 17. rendelkezés nem engedne olyan inast felvenni «ki az oskolai bizonyság levelet meg nem mutathatja, mivel az ollyatén ifjú, ki az oskolával egybekapcsolt gyakorlott gazdaságbéli oskolai rendelkezésekben külömbféle hasznos, újabb értelmet vett, hasznosabb fog neki lenni, mint más.» Legerősebb foganatot a 19. rendelkezés szerezne az iskola-kötelezettségnek. Csak az a legény köthet házasságot, aki bizonyítani tudja, hogy «a falusi oskolában addig járt, míglen azt haszonnal elhagyni megesmértetett légyen; hogy 6 vad, 6 ifjú gyümöls fákat saját kezeivel plántált, hogy ezek a fák ötet magosságokkal meghaladták légyen; hogy ő egy hold földet jól, a mint illik, szántott és bé vetett; hogy ő 6 kévét tökéletesen jól kötött; egy baglya szénát, úgy mint azt a szél s rossz idő kívánja, rakott; és egy öl fát rend szerént elhasogatott. Ezt a próbát az Ifjak a Faluban leg inkább az Uraság vagy a Község dolgán tehetik.» Jobb eszköz, mint a fenyegetés, vagy büntetés. A menyasszonyoknak is «vizsgáznjuk» kell. «Az Leány 3 nap az Uraság — vagy Faluházánál maradjon, ott az alatt eg}7 rokkát le fonnyon, egy réf vásznat szűjjön, egy üngöt varrjon, háromféle ételt főzzön, 6 kenyeret süssön. Ha pedig az Ifjak ezen dolgot nem tudják, tehát az Uraság vagy a falu házánál mind addig ingyen dolgozzanak, míg azt meg nem tanulták, az után házasonjanak.»

A falusi rendtartás minden kényszereszközével törekszik a népet észszerűbb gazdálkodásra nevelni. Se szeri, se száma ötleteinek. Főeszköze azonban mind-

végig a -falusi iskola. Ez győzi meg pl. az ifjút arról, hogy a pusztáknak göböy-hízalás útján való értékesítése káros. Hovatovább feltörik a legelőket és istállózásra kell áttérni. «Az Ifjúság ez eránt ösztönt és példát vessen a gyakorlandó gazdaságbeli oskolákban. Ezt az új megjobbított falusi gazdaságnak egyetlen egy fortélyát tanulni bizonyára sokkal hasznosabb a Paraszt ifjúságnak, *mint mindert* más oskolabéli *larefare* bolondságokat, mellyről a magyar valóban mondhatja, hogy azok a parasztnak szükségeire való nézve nem egyebek, mint se sütni, se főzni, se gyúrni valótska.»³⁸

Szaporítja a regulákat maximákkal és itt is egymást kergeti a sok nevelői gondolat. Falusi bírónak pl. csak olyan értelmes parasztot enged választatni, akit a pap, a község bíróviselt előljárói s az urasági tisztek oktattak hivatalára. Állandóan Sonnenfelsre hivatkozik, a másik tekintély pedig Montesquieu előtte. Egyetemes népboldogító eszméi nem teszik naívvul rövidlátóvá. Az eszményi falvakat elsősorban a Tiszán túl szeretné látni, mert a jó falusi rendtartásban felnövő okos, egészséges és tehetős parasztnemzedék hamar kiszorítaná az örmenyeket. Úgy lakmároznak ezek most a parasztszorgalom mézéből, mint herék a kaptárban II. Katalin példáját emlegeti, hogy mit tehet a népnevelésben a jól átgondolt és hatályos királyi rendelet.

Igazi pedagógus léleknek jellemvonása az ismételtetés. A nevelő hivatásából folyik, hogy oktatását több nemzedéknek fáradszór el kell magyarázni. Tessedik irodalmi működése is központi eszméje körül forgó szünetlen ismétlés. Hogy gépiessé ne váljék, változó alakba öntve nyújtja az elmondottakat. Már kifejtette terveit az érkező részben, majd a falusi rendtartásban és összefoglalta a maximákban. Most még egy hosszú fejezetben rágja az okulni vágyók szájába mondanivalóit s könyvében át szinte látjuk az örök iskolamestert, amint szemléletesen táblára írja végeredményeit, hogy meggyőzze tanítványát: az Alföld nyomorult népét. «Öszve hasonlítása avagy tulaj donságbéli látatja az ő és új rendbe vett faluknak» ennek a fejezetnek a címe. Baloldalt korholja, hogy mi a rossz, ósdi, elmaradt, párhuzamosan jobboldalt pedig dicséri, hogy milyen földi édent teremthet a tudás. Temérdek nevelői idézetet lehetne innen is összeszedni. A legjellemzőbbet az *oskolákat* szemeltük ki, hogy eddig követett eljárásunkhoz híven lehetőleg *saját szavaival* rajzoljuk meg Tessedik nevelői egyéniségét.

Oskolák.

Az ó faluban:

Majd egy tömlözhöz hasonló, melyekből az igen szorosán ülő gyerekektől a bűdösségek gőze, főképen télen füstölög. Gondoljon az ember egy nem igen nagy és többnyire setétes szobában két, három száz gyermekeket együtt 4—5 óráig. És meg e mellett a nyomorult ó tanításnak módját í Í — Télen az oskola teile vagon, nyáron és tavasszal üres: Ámbár a Tanító még olly tudós és szorgalmatos legyen is, mit használ, ha az oskolák első tavasztul fogva utolsó

Az új faluban:

Itt a Normális szerént való oskola világos, tiszta és a szellő által jár rajta, a gyakorló gazdaságbeli kert mellette, hol a gyermekek a szabad, árnyékos fák alatt örömmel tanulnak és az ő jövendőbeli hivatalokra a megjobbított tanításnak módja szerint oktattatnak. Az új faluban az oskolai órák tavaszai és nyáron reggel 4. 5. órákor kezdődnek, akkor leg nagyobb buzgósággal vagon a gyermek; legfeljebb 7. óráig tanulnak; az után a Gyermekek az Attyának segíthet, oda haza a kert-

őszi napig üresen állnak? A Parasztnak szüksége van a gyermekre oda haza és bizonyára a rendelt iskolai órák idejében sokszor nála nélkül nem lehet, Akármilyen együgyű legyen a Paraszt, gondolkodik még is. *Az én gyermekem olly dolgokat tanul az iskolában, mellyeket néki tudni nem szükséges és a melyeket ma vagy holnap, ha az iskolából ki ált, azon kívül is el kell néki felejtteni.*

ben, a kender földön, a közel való mezőn és a marha mellett és a gyermek nem tanul azért, hogy azt ismét élfelejtse, hanem hogy egész életében annak hasznát vegye.

Még egy bé-fejezésben élezi ki a régi nyomor s az új jólét párhuzamait és figyelmeztet rá, hogy az eszményi falu nem képzelgés, vagy vigasztaló mese. Ott szunnyad népünkben minden képesség, csak fejtsük ki, szálljunk le hozzá. Ő maga szinte paraszt lett tizenöt évig, hogy megismerje «miért ebben a természetűl olly igen meg áldott Magyar Országban nem gyarapodhatik?» Valóságot irt le, mert ő 15 év alatt sokat végrehajtott és tapasztalatból beszél.³⁹

Nevelő szándéka még olyan távolieso kérdéseknél is előtör, amelyek szakszerű természetűknél fogva látszólag alig hozhatók az iskolaüggyel elvonatkozásba, így a rétgazdálkodásról 1800-ban írott és 4000 magyar-német példányban elterjedt művének már első lapján szarvasi intézete sorsával foglalkozik.⁴⁰ Nem gyarapodhatott, — sírja — «mivel ezen a maga nemében új Institutumnak belső mivolta és össze-szerkesztése nem volt elégségesen esmérates és nem tudatott: mi, s melly nagy végre (tudniillik a Haza javának elő-mozdítására) erányoztatik.»

«A Rétek igazításának nen Új Módja az Institutumnak bé-vett tanításnak mutató táblája *a végre szereztetett, hogy a Haza javára serénykedő emberi Nem Barátjának mint egy például, s kalauzul szolgáljon.*»

Az Alföldön nincs víz, a tavaszi szelek kiszikkasztják a réteket. Sorozatos aszályok ellen végre cselekedni kell s ímhol a plánum, mely egy tizenöt holdas rétgazdaságot galagonya, akác, mogyoró vagy szederbokrokból ültetett élősövénynyel vesz körül. Ez gátolja a tüzet, levelet s gyümölcsöt terem, nap- és szélárnyékot vet, levéltrágyát hullajt s védi a juhokat hófúvásban. «Kémülni fogunk a Gazdának azon *szörnyű tudatlanságán*, hogy ily irtózatoss károk ellen foganatos eszközt régen nem kerestek» — mint a szép nyájak pusztulása. A tagot gyümölcs és mézjuhar fasorokkal osztja apróbb parcellákra s vonalukon végig két öl szélességben főzeléket termel. Minél több fajta fát ültessen a gazda és figyelje, hogy melyik díszlik közölök a legjobban. Közepén méhes áll, mert a rét virágait itt érik közel a méhek és a méhészt más munkákra is be lehet fogni, majd közötté némi dohány- és kenderültetvényt legyen s a szükséges kút.

«Verba movent exempla trahunt. Mozdítanak a szók, húznak a példák. Ő Daphnis körtyélyt ültet: Unokád meg — kapja a gyümölcsét!» Ő maga ezt sikerrel valósította meg Mária Terézia 1770-i erdőrendeletén buzdulva. Részletesen oktat a trágyázásról, alkalmas fűmagokról, elgazosodás elleni küzdelemről. Mennyi sivár fátlan pusztát lehetne így viránná varázsolni «ha egész ház helyű Gazda a maga telkének tsak negyed részét is így fogja megigazítani: ezen jó művelés által *öszönt vejend* a többi gazdaságának is olly lábra állítása, a millyenre emelték a magokat a ki pallérozott népek: Anglusok, Bráabantia-béliek, Kupferzeller nevezetűek, Hollandusok és rész szerént már az Amerikánusok is.»

A földesurakhoz fordul. Óhajtás nem elegendő «hanem ezenkívül szükséges

végig a -falusi iskola. Ez győzi meg pl. az ifjút arról, hogy a pusztáknak göbolyhízalás útján való értékesítése káros. Hovatovább feltörik a legelőket és istállózsra kell áttérni. «Az Ifjúság ez eránt ösztönt és példát vessen a gyakorlandó gazdaságbeli oskolákban. Ezt az új megjobbított falusi gazdaságnak egyetlen egy fortélyát tanulni bizonyára sokkal hasznosabb a Paraszt ifjúságnak, *mint minden* más oskolabéli *larefare* bolondságokat, mellyrül a magyar valóban mondhatja, hogy azok a parasztnak szükségeire való nézve nem egyebek, mint se sütni, se főzni, se gyúrni valótska.»³⁸

Szaporítja a regulákat maximákkal és itt is egymást kergeti a sok nevelői gondolat. Falusi bírónak pl. csak olyan értelmes parasztot enged választatni, akit a pap, a község bíróviselt előljárói s az urasági tisztek oktattak hivatalára. Állandóan Sonnenfelsre hivatkozik, a másik tekintély pedig Montesquieu előtte. Egyetemes népboldogító eszméi nem teszik naívvul rövidlátóvá. Az eszményi falvakat elsősorban a Tiszán túl szeretné látni, mert a jó falusi rendtartásban felnövő okos, egészséges és tehetős parasztnemzedék hamar kiszorítaná az örmenyeket. Úgy lakmároznak ezek most a parasztszorgalom mézéből, mint herék a kaptárban II. Katalin példáját emlegeti, hogy mit tehet a népnevelésben a jói átgondolt és hatályos királyi rendelet.

Igazi pedagógus léleknek jellemvonása az ismételtetés. A nevelő hivatásából folyik, hogy oktatását több nemzedéknek fáradszathatlanul, százszer el kell magyarázni. Tessedik irodalmi működése is központi eszméje körül forgó szünetlen ismétlés. Hogy gépiessé ne váljék, változó alakba öntve nyújtja az elmondottakat. Már kifejtette terveit az érkező részben, majd a falusi rendtartásban és összefoglalta a maximákban. Most még egy hosszú fejezetben rágja az okulni vágyók szájába mondanivalóit s könyvén át szinte látjuk az örök iskolamestert, amint szemléletesen táblára írja végeredményeit, hogy meggyőzze tanítványát: az Alföld nyomorult népét. «Öszve hasonlítása avagy tulajdonságbeli látatja az ő és új rendbe vett faluknak» ennek a fejezetnek a címe. Baloldalt korholja, hogy mi a rossz, ósdi, elmaradt, párhuzamosan jobboldalt pedig dicséri, hogy milyen földi édent teremthet a tudás. Temérdek nevelői idézetet lehetne innen is összeszedni. A legjellemzőbbet az *oskolákat* szemeltük ki, hogy eddig követett eljárásunkhoz hiven lehetőleg *saját szavaival* rajzoljuk meg Tessedik nevelői egyéniségét.

Oskolák.

Az ó faluban:

Majd egy tömlözhöz hasonló, melyekből az igen szorosan ülő gyermekektől a bűdösségének gőze, főképen télen füstölög. Gondoljon az ember egy nem igen nagy és többnyire setétes szobában két, három száz gyermekeket együtt 4—5 óráig. És még e mellett a nyomorult ó tanításnak módját!! — Télen az oskola telle vagy, nyáron és tavasszal üres: Ámbár a Tanító még olly tudós és szorgalmatos légyen is, mit használ, ha az oskolák első tavasztul fogva utolsó

Az új faluban:

Itt a Normális szerént való oskola világos, tiszta és a szellő által jár rajta, a gyakorló gazdaságbeli kert mellette, hol a gyermekek a szabad, árnyékos fák alatt örömmel tanulnak és az ő jövődébéli hivatalokra a megjobbított tanításnak módja szerint oktattatnak. Az új faluban az oskolai órák tavasszal és nyáron reggel 4. 5. órakor kezdődnek, akkor leg nagyobb buzgósággal vagyon a gyermek; legfeljebb 7. óráig tanulnak; az után a Gyermekek az Attyának segíthet, oda haza a kert-

őszi napig üresen állnak? A Parasztnak szüksége van a gyermekre oda haza és bizonyára a rendelt iskolai órák idejében sokszor nála nélkül nem lehet. Akármilyen együgyű legyen a Paraszt, gondolkodik még is. Az én gyermekem olyan dolgokat tanul az iskolában, melyeket neki tudni nem szükséges és a melyeket ma vagy holnap, ha az iskolából ki ált, azon kívül is el kell neki felejtetni.

ben, a kender földön, a közel való mezőn és a marha mellett és a gyermek nem tanul azért, hogy azt ismét elfelejtse, hanem hogy egész életében annak hasznát vegye.

Még egy bé-fejezésben élezi ki a régi nyomor s az új jólét párhuzamait és figyelmeztet rá, hogy az eszményi falu nem képzelgés, vagy vigasztaló mese. Ott szunnyad népünkben minden képesség, csak fejtsük ki, szálljunk le hozzá. Ő maga szinte paraszt lett tizenöt évig, hogy megismerje «miért ebben a természetiül olyan igen meg áldott Magyar Országban nem gyarapodhatik?» Valóságot irt le, mert ő 15 év alatt sokat végrehajtott és tapasztalatból beszél.³⁹

Nevelő szándéka még olyan távoleső kérdéseknél is előtör, amelyek szakszerű természetüknél fogva látszólag alig hozhatók az iskolaüggyel vonatkozásba, így a rétgazdálkodásról 1800-ban írott és 4000 magyar-német példányban elterjedt művének már első lapján szarvasi intézete sorsával foglalkozik.⁴⁰ Nem gyarapodhatott, — sirja — «mivel ezen a maga nemében új Intitutumnak belső mivolta és össze-szerkesztetése nem volt elégségesen esméretes és nem tudatott: mi, s melly nagy végre (tudniillik a Haza javának elő-mozdítására) erányoztatik.»

«A Ketek igazításának ezen Új Módja az Intitutumnak bé-vett tanításnak mutató táblája a végre szereztetett, hogy a Haza javára serénykedő emberi Nem. Barátjának mint egy például, s kalauzul szolgáljon.»

Az Alföldön nincs víz, a tavaszi szelek kiszikkasztják a réteket. Sorozatos aszályok ellen végre cselekedni kell s ímhol a plánum, mely egy tizenöt holdas rétgazdaságot galagonya, akác, mogyoró vagy szederbokrokból ültetett élősvénynyel vesz körül. Ez gátolja a tüzet, levelet s gyümölcsöt terem, nap- és szélárnyókat vet, levéltrágyát hullajt s védi a juhokat hófúvásban. «Rémülni fogunk a Gazdának azon szörnyű tudatlanságán, hogy ily irtózatoss károk ellen foganatos eszközt régen nem kerestek» — mint a szép nyájak pusztulása. A tagot gyümölcs és méz-juhar fasorokkal osztja apróbb parcellákra s vonalukon végig két öl szélességben főzeléket termel. Minél több fajta fát ültessen a gazda és figyelje, hogy melyik díszlik közölök a legjobban. Közepén méhes áll, mert a rét virágait itt érik közel a méhek és a méhészt más munkákra is be lehet fogni, majd közötté némi dohányos kenderültetvény legyen s a szükséges kút.

«Verba movent exempla trahunt. Mozdítanak a szók, húznak a példák. Ő Daphnis körtvélyt ültet: Unokád meg — kapja a gyümölcsöt!» Ő maga ezt sikerrel valószínűsította meg Mária Terézia 1770-i erdőrendeletén buzdulva. Készletesen oktat a trágyázásról, alkalmas fűmagokról, elgazosodás elleni küzdelemről. Mennyi sivár fátlan pusztát lehetne így viránná varázsolni «ha egész ház helyű Gazda a maga telkének csak negyed részét is így fogja megigazítani: ezen jr mivelős által ösztönyt vejend a többi gazdaságának is olyan lábra állítása, a millyem emelték a magokat a ki pallérozott népek: Anglusok, Brabantia-béliek, Kupfzeller nevezetűek, Hollandusok és rősz szerént már az Amerikánusok is.»

A földesurakhoz fordul. Óhajtas nem elegendő «hanem ezenkívül szükséges

volna: *először* a Tiszt Urakat, *Másodszor* a Jobbágyokat, *Harmadszor* ezeknek gyermekeit, mintegy «kézen fogva vezetni, szoktatni» s a legjobb eredményt elérőt *azzal jutalmazni, hogy megigazitott telkén életfogytiglan nem cserélik, sőt fiára is átruházzák*».

Ebben az utolsó kívánságban már Tessedik is súrolja az eddig óvatosan került veszélyes pontot, mert nem volt tanácsos belebonyolódni: a jobbágyfölszabadtítást. Ő maga volt az eszményi alattvaló, és mint alkalmazkodásra kényszerülő kisebbségi egyháznak papját lelke mélyéig a fennálló rend meggyőződéses tisztelete itatta át.⁴¹ Ösztönzést a királyi rendeletekből merített, támogatást a földesúrtól várt és kapott, szarvasi szűkebb köréből nem akart s talán nem mert kimozdulni, mert gondolkodó ember volt. Érezhette, hogy a nép fölemelése gazdasági nevelés által nem oldhatja meg emberibb sorsát és soha nem nyilatkozott arról, vájjon az iskolában kiművelt, gazdálkodásában okszerűen eljáró parasztember magától értetődőnek fogja-e tartani állapotát, ha róla nagyobb műveltség birtokában lesz képes gondolkodni. Pedig mint láttuk, tőkegazdálkodás, egyéni tulajdon, népoktatás és szakoktatás egyazon kornak egymást szervesen kiegészítő szülöttei. Ezért maradt meg Tessedik a népnevelő apostol szűkebb körében. Ha eszméiből országos programot csinál, mi sem védi meg attól, hogy a politika területére ne sodródjék és társadalmi újtóvá ne legyen s vagy csírájában fullad meg kezdeménye vagy Martinovicsek sorsával kacérkodik.

Így jelentősége eszmei, történeti s helyi. A magateremtette kis körben azonban keményen vetette meg lábát, ő volt a szarvasi magánintézet és gyakorló gazdasági kert alapítója, gondnoka, tanítója, lelke, mindene és a környékbeli Szentandrás, Köröstarcsa s Mezőberény községekből is sereglettek hozzá mindennemű és korú tősgyökeres magyarok ipart és gazdaságot tanulni. Mind több fül hallotta a Horneck és Sonnefels nyomán tartott népszerű előadásokat az államjóléttel összefüggő mezőgazdasági eljárásokról és mind több látta, hogy Tessedik kertje és rétjei aszálykor is teremnek. Az ő gazdaságának példája szerint kezelte birtokait Szarvas község s az evangélikus egyház. Az ő papi személyének elő példája serkentette utánzásra a sanyarú nyomorral és anyagi függőséggel küszködő, tehát minden társadalmi tekintély nélkül szűkölködő lelkészeket és tanítókat, hogy lázadó panasz helyett milyen hatalom a szívében cselekvő tudás, mennyire népnevelő hivatásukba vág saját kis gazdaságuk mintaszerűsége.

Ma már terjedelmes irodalom értékeli Tessedik úttörő jelentőségét és fejezeteiket szentelnek egy-egy, az életművéből kielemezhető nevelői mozzanatnak, amiket mi az ősforrásból merítve s első kézből adva, *saját szavaival* kíséreltünk meg érzékeltetni. Összegezzük röviden: mikben úttörő Tessedik hazai földön! Elveti a lelketlen magolást és alkalmazza a *szemléltető módszert*. Kizárólagos betűkultúra helyett visszatér a *szerszámhoz*. *Műhelyoktatása* a szem és agy mellett a kezét is fogalkoztatja. *Átgondolt fokozat* szerint kezdi a tépéscsinálással és halad a nagyobb kézügyességet kívánó, ipari munkák felé. Hirdeti s megvalósítja, hogy az iskola az életnek neveljen, forrjon egybe a környezettel, mert a műveltség nem öncél, hanem a megélhetést kiszolgáló eszköz. A mindennapi kenyérkereső életnek legyen tehát az iskola a küszöbe és *egyéni foglalkoztatás, átélés* útján azt tanítsa, ami az embernek, a gazdálkodás alanyának, adott és ismert társadalmi és gazdasági viszonyai közepette hasznára válik. Tessedik nálunk az első, aki a nevelést *társadalomgazdaságilag* fogja föl és céljait a legkezdetlegesebb, legelsődlegesebb életigények (élelem, ruha, lakás) kielégítése szerint tűzi ki. Mint hív alattvaló a kormány merkantil politikájából merít ösztönzést, megéri a kapitalizmus hódító

térfoglalását, vallja, hogy a nemzetgazdaság ősforrása a föld, majd eszmei és gyakorlati munkásává szegődik az iparosodásnak, rendezett községet s városokat akar: mindezt gyakorlati példának, iskolának és könyveknek nevelésével. Mikor e földnek s lakóinak történeti adottságából törekszik kifejteni anyagi és szellemi eszközökkel a táj- és jellemalakító tökéletesedést, akkor a szó mai értelmében *nemzetnevelő*.

A könnyű és szemléltető módszerben, az egészségtan közismereti tárggyá tételében s a latin nyelvtan helyett életrevaló gazdasági ismeretek tanításában a filantropisták, Eochow és Campe tanítványa. Kora nagy nevelőinek követője és egész szellemi áramlatának részese, amikor a fogalmi tudást gyakorlati tudással támasztja alá s még az erkölcsi nevelést is elválasztja a tételes vallástól. Erkölcsi nevelés az ő *munkaiskolájának* minden mozzanata, iskolája pedig része az életnek. Felfedezi az öntevékenység gyönyörét, beosztást nem szab a gyermek cselekvő vágyának és Montessori rendszerét előzi meg, amikor hajlamuk szerint engedi a gyermekeket ismeretet gyűjteni. Megelőzte korát a *szabadtéri iskolával* is, mert amikor csak lehet tantermen kívül, évszakok s időjárás szerint a természet ölen tanít, és pedig nem az életet utánzó iskolás gyakorlattal, hanem komoly, valós értéket termelő *gazdasági munkával*. Felismerte népünk idegenkedését az iparos és kereskedő pályáktól. *Neveléssel* akarta az ipari szellemet beléoltani és a kereskedelmi érzéket belőle kifejteni. Megérzi, hogy a dolgozó társadalom mind több foglalkozásra különül, tehát a deákmagyú általános műveltség hovatovább elmarad a kortól és a sajátos életpályán tökéletesítő gazdasági beállítottságú *szakműveltségé* a jövő.⁴²

Tudományos irodalmunk hiánytalanul tisztázta Tessedik művelődéstörténeti szerepét és megállapítottái, hogy nevelőnek sok, társadalmi újtónak kevés. Az is kétségtelen, hogy tanügyi eszméit nem tudta országos érvényre emelni, viszont apostola volt az alföldi nép gazdasági művelődésének a fásításban, rét- és szikjavításban, takarmánytermelésben, ézszerű földművelési módszerekben. De még mindig kifejtésre szorul nevelő művének kapcsolata a gazdaságtörténet nagy rendszereivel és ezzel az utolsó, célzatosan mostanra hagyott láncszemmel akarjuk hozzákapcsolni tanulmányunk további menetéhez.

Minél maibb szemmel nézzük Tessediket, annál korszakalkotóbbnak látjuk. Egyenesen következik a magyar társadalmat a világháború után mozgó törekvésekből, hogy újból fölfedezik. Még nem mondták ki sehol s ezért rávilágítunk a feltámadt érdeklődés okára: *Tessedik az első, akinek úgy gazdasági elgondolásai, mint szaknevelési rendszere a kisbirtokra* vonatkoznak. Ha végiggondoljuk ugyanis az eddig olvasottakat és előlegezzük a rövidesen következőket, észrevesszük, hogy a mezőgazdasági művelődés érdekében született minden eszme, íródott minden könyv vagy alapított minden intézmény a *nagybirtokra* gondolta el összes elméleteit, még akkor is, ha ezt nem fejezi ki külön és általános megállapítások területén mozgott. A jobbágyfelszabadítást mind több gondolkodó fő emlegeti, de a *kisgazda önállósulásának művelődési előfeltételeit alig néhányan látták tisztán*. A kormány gondol az önálló gazdasági egyedek szaporítására *politikai okokból*, hogy a kiváltságos nemességgel szemben hatalmas tömegeket nyerjen. A nemesség szintén gondol reá *gazdasági okokból*, mert a robotmunkával szints már semmit nem ért: a pénzgazdálkodás üressé tette ezt a formát, mielőtt jogilag megszűnt volna. A törvényhozás csak az utolsó lökést adta a roskatag épületnek, de már előbb rendszeresítik, hogy a robotmunkát váltsák meg a jobbágyok pénzzel vagy terménnyel. A csere eltolódott s az uradalom jobban jár, ha terményeit értékesíti,

bérmunkásait pedig nem természetbeni részesedéssel, hanem *pénzzel* fizeti.⁴³ Művelődési kihatása ennek az eltolódásnak abban mutatkozik, hogy a pallérozott mezei gazdálkodás első lépése a *minőségmunka*, ilyené pedig a robotmunka nem fejleszthető.

Ezt a foglalkozásokra tagolt, termelő minőségmunkát prédikálja Tessedik és puritán, apostoli, inkább cselekedeteiben imádkozó világszemléletével jobban illett volna az óceánon túli fiatal, feltörekvő Amerika őserdőt eke alá irtó társadalmába. Az újvilágnak hagyománynyűgtől mentes erkölcsi értékelésében már szentség volt a munka, Európa arisztokratikus világszemléletében még mindig banauzia. Odaát Smith Ádám tana a munkáról, mint gazdasági értéktermelőről, sejtékig hatoló hitvallássá lett, idehaza a lelkek a mindennapi élet bizonyossága dacára titkon Aristotelesnek adnak igazat, nem hiába hatott bölcselete cáfolatlanul kétezer évig. A nevelésben is nekigyürkőzött a két nagy életeszemély egymás eltiprására vagy beolvasztására, akár a gondolkodásban. Semmi kétség nem lehetett azonban, hogy a hagyománnyal megrögzített tudós, deáki irányzat európai s még inkább honi talajon ellepi a gyakorlati irányzatot. Már ez a *történeti ok* is nagyon erősen hatott. De még döntőbb, bár kevésbé ismert, az a tényező, hogy hazánk *kezdetleges agrárállam*. Hűbérrendszer, nagybirtok s a tőlük függő megyei közigazgatás reális oktatásnak háttérét soha sem képezhette, mert az a kisbirtok kertés, belterjes minőségmunkájával, valóságos városok iparos polgárságával és fejlett közlekedés kereskedőivel él egymást teremtő kölcsönhatásban. Eddig úgy rajzolták meg, hogy Tessedik tanügyi vállalkozása a kicsinyes irigység, helyi féltékenykedés és személyi torzsalkodás zátonyán szenvedett hajótörést. Szeretnénk ezt még egy gazdaságtársadalmi okkal megtoldani. Nevelését azért buktatta meg a paptársa Boezkó által alapított gimnázium, mert Tessedik akart nevelésével olyan közgazdasági és társadalmi háttérrel teremteni, amilyenből az ő intézményének kellett volna kivirágoznia.

Belőle a nevelőt nem papi hivatása, hanem fejlett közgazdasági érzéke váltotta ki. A hasznos tanító tudomány mégsem teszi önzővé, hogy veszélyeztesse nevelői személyiségét. Lelke a könyörületben rokon Pestalozziéval s Calazanti Józseféval, mert az igazi nevelői lélek ismérve, hogy nem az emberi tudás koronája felé fordul, hanem a társadalom nyomorultjait fogja kézen. Mintha keresve keresné, hogy nagy lelkének nagy tér nyíljen a tetre, szándéka pedig a lehetetlenbe törjön. Valami prometeuszi tűz izzik ezekben az apostolokban, mikor saját erejükkel akarják újjáteremteni a már megalkotott világot. Hisznek benne, hogy a nevelés eszközével kiküszöbölhető az ördög műve, az évszázados statisztikai valóság, az emberiségnek számszerű hányadát szükségszerűnek látszó következetességgel áldozatul követelő nyomor, bűn és sötétség. Tessedik példája gondolkodóba ejthet bennünket, hogy vájjon a bölcsélet emlőin nevelkedik-e a nagy nevelő. Nem! *A nevelés elmélete*, Kant vagy Herbart színvonalra semmi a *nevelés tette*hez képest és szinte annál tisztábban leljük meg az alkotó nevelői egyéniség ismérveit az emberekben, minél züllöttebb viszonyokban és tudománytalanabb környezetben keressük őket. A sötétség váltja ki a világosságot s a nevelés igazi apostolai a falusi iskolamesterségtől indultak el tudományos, de egyben tömegek számára is megközelíthető magasztos célra, bevallott erkölcsöt csinálni abból, hogy enni kell, ruházkodni kell — megélni kell.

Kivételesen nagy jelentőségéhez mérve kivételesen nagy terjedelemben tárgyaltuk. Szakoktatási szerepét nem lehet a mezőgazdaságra korlátozni, mert

jelentős részt követel belőle az ipar, sőt még a kereskedelem is. *Az osztatlan közgazdasági szakoktatás képviselője ő*, miként hogy intézete is kicsinyített tükre a gazdálkodó emberi társadalom összedolgozó munkamegosztásának. Gazdaságtörténeti irányzatok torlódnak benne össze és amilyen kevéssé sajátíthatja ki magának az ipar, mezőgazdaság vagy kereskedelem, ugyanolyan átmenet elméjének képzetsora a merkantilizmusból a fiziokratizmuson át a smithianizmus felé. Legerősebben még a termőföldhöz húz. Ez a kapcsolat magyarázza, hogy itt, a fiziokrata irány fejezetében tárgyaltuk.

A nagy hiány nagy tettvágyat szült és egyszerre akart földmívest, iparost, gazdasági szaktanítót, gazdatisztet nevelni. Ott követte el a végzetes hibát, hogy amikor tisztán látta a saját ereje fogyatékosságát, nem ment át Keszthelyre. Festetich pártfogása és uradalmának hatalmas anyagi ereje ott teret nyitott volna neki mindenféle hiányzó közgazdasági szakember nevelésére. Kár, hogy ez egyszer a pap legyőzte benne a közgazdát. Így nélküle, de mindjárt kezdeti sokoldalúságával az ő tanácsai nyomán nyílt meg 1797-ben a *keszthelyi Georgicon*.

8. A tudományos gazdaképzés elmélete. Thaer Albert.

Nem csupán Tessedik tanácsai jutottak azonban érvényre a *Georgicon* alapításával, hanem összetorlódtak benne az okszerű gazdálkodásnak nyugat felől mind szélesebb mederben felénk áramló eszméi. Vándoroljuk vissza előbb forrásukig, hogy a *Georgicon* születésének előzményeit és okait teljesen átpillantsuk!

Amerika fölfedezése és a világpolitika, világgazdaság és belőlük folyólag a művelődés súlypontja Angliába helyeződött. Középeurópa helyett a tengerek közepén fekvő szigetország lett a világ közepe, az emberi haladás zászlóvivője. Nemcsak az eszmék világában kezdeményezője minden újításnak, hanem az anyagi művelődés korszakalkotó fölfedezései is az angolszász fajtól származnak. A rohamosan iparosodó és túlnépesedő Angliában állott elő legelőször az a helyzet, amelyre valamennyi kultúrállamban sor kerül, hogy minden földet művelés alá fognak már, de hozama még úgy sem elég a lakosság eltartására. A szükség rászorítja a gondolkodó embert, hogy jobban megfigyelje a természet működő erőit, amelyekre eddig ösztönösen bízta rá magát és ráocsudják, hogy a termőtalaj kimerül, az időjárásban pedig megnyilvánul valami okozati törvényszerűség. Azóta gerince a mezőgazdaság összetett tudományának a talajvegytan, az időjárás ismerete viszont máig is csak az észlelet fokán áll. Anglia érdeme, hogy a belterjes talajművelést hasznára fordította az emberiség. Onnan indult el a trágyázás, a mélyszántásos talajforgatás és a vetésforgó rendszere. Angolok találták föl az alagsövezést, ők alkalmazták először a gazdasági gépeket, ők vetettek számot azzal, hogy meddig lehet fokozni befektetésekkel a tegnap még kimerüléssel fenyegető talaj termőképességét. Párhuzamosan a földműveléssel az állattenyésztés is a világon létező legmagasabb fokra emelkedett a brit szigeteken. Bakewell Róbert alapítja meg a tudományos állattenyésztést s a XVIII. század végén Angliából szerzi be a többi állam a legkifibetőbb állatfajtákat.¹

Joung Arthur (1741—1820) nevével forrott össze a tudományos angol mezőgazdaság. Mint gazdasági szempontú híres útirajzok szerzője, a földművelési minisztérium titkára s az *Annals of Agriculture* szerkesztője a kereskedői pályáról áthozott üzleti érzékével fejtette ki a nagybirtok tőkegazdasági üzemének elméletét.

Egy ideig párhuzamosan haladt Angliában a mezőgazdasági fejlődés az iparival, de csakhamar lemaradt, mert nem volt oly korlátlanul fokozható még gépekkel sem, mint a gyáripari termelés. A XVIII. század végén már kezdik túlszámolni a kontinentális államok, főképp Németország, amelynek földesurai elsőnek utánozták az angol tudományos mezőgazdaság módszereit. A belterjes mezőgazdasági minőségmunkával szorosan összefüggő társadalmi előfeltétel, az ősi kommunizmusból visszamaradt hűbéri határközösség Angliában már 1574-ben megszűnik, a többi államban kelet felé pedig *úgy foglal teret a szabad parasztbirtok, ahogy a nép mezőgazdasági szaktudása emelkedik*. A legkeletebbre fekvő Oroszországban ez a történelmi időpont 1861.

Mihozzánk német közvetítéssel került az angol tudományos mezőgazdaság forradalmi átalakulásokat eredményező művelődésáramlata. Úgy, mint sok más művelődésanyagban, Bécs volt számunkra a ny ugat kapuja és a német nép a tanítómesterünk. Nem jelent azonban ez a tény kulturális függést, csak földrajzi szomszédságot és a magyar tudományos mezőgazdaság csak annyiban «magyarra fordított német kultúra», amennyiben a német mezőgazdaság tudománya sem egyéb, mint angol alap viszonyok továbbfejlesztése.

Thaer Albert nevével jelölhető legtömörebben ez a láncolatossági függés. Ő közvetítette a német mezőgazdaság számára az angol fölfedezéseket és félszázadig ő volt az a tekintély, akire minden tollat forgató vagy újítást bevezető magyar gazda hivatkozik. Thaer ismertette 1801-ben összefoglaló műben az angol mezőgazdaságot, ő számolt be a haladni vágyó világnak, hogy miképpen sikerült német földön tudományosan gazdálkodni és ő foglalta a német lélek jellegzetes alaposágával rendszerbe a mezőgazdaság teljes tudományát.² Orvos volt, járatos a természettudományokban, így kézenfekvő, hogy az ösztönös mezőgazdasági hagyományt természettudományi alapra fektette. Möglini mintagazdaságának közvetett nevelésén kívül közvetlenül is nevelt (1810—18.) a berlini egyetemen számára felállított mezőgazdasági tanszéken. Korának igazi fiaként páratlan fogékonyságot mutat a kapitalizmus eszmeköre iránt és a hűbéri birtokot átgúyrja *tőkés vállalat*á. Kifejti a nyers és a tiszta jövedelem szerepét a mezőgazdaságban, megalapozza a termelési költségek számszerű nyilvántartását és kijelenti, hogy a birtok nem az elérhető legmagasabb termelésre, hanem a legmagasabb pénznyereségre, haszonra tör.³ Távollab esnek tárgyunktól a juhtenyésztésben, a váltógazdaságban és a burgonyatermelésben elért teljesítményei, mert eszmevilágának magva: *a földbirtok kapitalizálása az a pont, amelyből kiindulva akarjuk kifejteni a magyar tudományos mezőgazdasági szakképzésnek is alapját képező nevelési nézeteit*.

Háromféle módon lehet megtanulni a mezőgazdaságot: *mesterség szerűen, ügyességből és tudományosan*. A mesterségszerű elsajátítás a fogások gépies utánzásában áll. Gyakorolja a növendékgazda idősebbek mellett szemmértékét, időjárásismeretét. A mesterség útján nevelt gazda csak utánozni tud, önálló értelmi továbbalkotásra képtelen s legfőljebb csekély módosításokat végez időben és térben korlátozott fogásain.

Ügyességnek nevezi Thaer az eszme valóra váltását. Az ilyen gazda eljárásának zsinórmértékét mások tekintélye képezi. Elhisp s alkalmaz idegen szabályokat.

Végül a tudományos képzés nem kész szabályokat ad, hanem olyan alapvetést, amelyből minden gazda esetenként maga fejleszti ki a gyakorlatilag legjobb eljárást. Az ügyesség kész, bevált szabályt nyújt, a tudomány maga alkot szabályt. Csak a tudományos képzésmód vezethet a legmagasabb eredményekhez. Hasznos a két előbbi is, de nem pótolja emezt, csak kiegészítheti.

A régimódi gazdaképzés teljesen a céhet utánozta és a céhnevelés fokozatainak megfelelően itt is megvolt a gyakornok, írnök, alintéző, intéző és jószágigazgató. A kamaszodó ifjút irodába dugták egy írnök mellé, hol egy darabig unatkozva bámulta, hogy emez mit csinál. Aztán őt is leültették valami munka mellé, amiből bár nézte egy darabig, semmit sem értett, mert alapjairól hiányoztak fogalmai. Miután ott butult egy darabig és hozzáadződött az előjárók garabonciás hangnemű korholásaihoz, megtanult jól kártyázni. A mesterlegény s az akadémikus diák között mozgott társadalmi szerepe. Kikerül a majorba alintézőnek, majd intéző lesz. Vagy a véletlen, vagy a kartársak feledékenysége, vagy egy városi könyvkereskedő állhatatos rábeszélése folytán ott már könyvek is kerülnek kezébe, esetleg többedmagával előfizet mezőgazdasági folyóiratra. Szükségét érzi, hogy jó volna valamit tudni és ráveti magát a *receptgyűjtésre*. Meggyőződése, hogy a mezőgazdaság egészében jobb nem lehet, mint ahogy ő tanulta, de részletekben tudnak valamit használni a tudósok. Így nem csoda, ha a gazdatisztek a társadalomnak épp azok a rétegei tartják műveletlen s bárdolatlan embereknek, amelyek felé ők maguk is törekednek.

Micsoda ezzel az ósdi képzésmóddal szemben a mezőgazdasági szaknevelés helyes útja? kérdi Thaer. Az, hogy a fiatalember *maga* végezzen mindenféle munkát *mezőn meg majorban* és a legügyesebb munkások tanítsák rá. Haladását figyelje a jószágigazgató és maga is foglalkozzék vele, mielőtt irodába küldi. Ott először másolást végezzen, aztán rovincsoljon s ha már e kettőt érti, akkor osszák be idősebb, gyakorlott gazdatiszt mellé. Tőle vegye át a napló és leltár vezetését s készítsen jelentéseket. Úgy fog ott kifejlődni, mint vékony csemete vastag karóhoz kötve.⁴

A mezőgazdaság *tananyagára* térve részletesen foglalkozik Thaer az elmélet s gyakorlat sokat vitatott arányával. A *csupán tudós* gazda több, mint a *csupán gyakorlati* gazda, mert az utóbbi képtelen megérteni és hasznára fordítani a könyvek kidolgozott tanulságait, változott helyzetben nem találja föl magát s önképzésre, fejlődésre képtelen. A tudós gazda viszont képes a gyakorlati fogásokat bárhol magáévá tenni. Tudatosan alkalmazza saját eseteire a tudományos elveket, mert hiszen mi egyéb a tudomány, ha nem az eddigi tapasztalatok rendszerezése és okozati indokolása? Csak a tudományos nevelés képesít mások bírálatára.⁵

Mostanáig a mezőgazdaságot csak részleteiben, jobban mondva segédtudományaiban tanították, de összefüggő, rendezett egységében soha. Tanai csak egyes tájakra bírtak érvénnyel s egyéni alkalmazáshoz tapadtak. Ezek a tapasztalati megállapítások egységbe foglalva zűrös és részleteiben ellenmondó kompilációt képeztek és nem olvadtak rendszerbe. De nemcsak a mezőgazdaságnak volt ez a sorsa: minden tudomány így alakult ki. Mezőgazdasági könyveket eddigél csak olyanok írtak, akik a gyakorlatban sohase őrizték ellen állításaikat. Gyakorló gazdák viszont azért nem segíthetik ezt a tudományt rendszerbe, mert a saját egyetlen bevált módszerüknél tovább nem látnak, hiányos a matematikai és logikai képzettségük, sőt ki sem tudják fejteni rendesen, amit gondolnak és akarnak.

Csak olyan koponyák teremthették meg ezt a tudományt, amelyek össze tudták hangolni az elméletet és gyakorlatot. «A mezőgazdaság tudománya tapasztalaton épül, azonban az eredményekké való kifejlesztés meg a tudománnyá való szerkesztés az elme munkája». Az okság törvényei szerint kutatva a *miértet* jutunk el a végokhoz, az erőhöz, az Istenséghez. Azonban a post hoc ergo propter hoc következtetése épp a mezőgazdaságban vezethet a legtöbb csalódásra. Óriási

szerepe van tenne *az egymásmellettség gyakoriságának*, mert egyetlen kivétel évek ismétlődő törvényszerűségét döntheti halomba. Sehol annyi összetevőt nem kell tekintetbe venni a helyes következtetéshez, mint a mezőgazdaságban. Pl. egy egészséges búzakalász kitermelése legkevesebb nyolc főfeltételtől függ: csíra, talaj, nedvesség és meleg, amiket mindenki tud, de kell még levegő, oxigén, szén-sav és fény, amit kevesen tudnak és még mennyi minden egyéb *lehet*, amit senki sem tud.

Oksági következtetésünket támogatja 1. a megfigyelés, ami kezdetlegesebb és 2. a kísérlet, ami tudományosabb mód. *Kísérlet* csak a XVIII. század óta folyik, de *vele kezdődik az ember hatalma az anyagi világon* s a kísérlet nyújt kifejlesztésére végtelen lehetőségeket. A mezőgazdasági kísérlet nem olyan, mint a vegyi. Pénz és időpocsékolás volna anyagokat taláalomra úgy összekeverni, amint a laboratóriumban folyik, hogy *véletlenül* fedezzünk föl valamit, *összehasonlító kísérlet* a mezőgazdaság módszere. Teret különítünk el itt is, hogy kizárjuk az éghajlatnak vagy egyéb körülményeknek célunkat zavaró befolyását, de ugyanazt a kísérletet különböző tájakon igen sokszor kell megismételni, hogy tudományosan igazolt mezőgazdasági tantételnek jelenthessük ki.⁶ Jobbadán az állam vagy társaságok hivatottak kísérletezésre, az egyes gazda csak a tapasztalati anyagot szaporíthatja elszigetelt adatával, amiket hozzáértőknek kell elbírálni, selejtezni és óvatosan rendszerezni.

Ebben a munkában járnak kezünkre *a mezőgazdaság segédtudományai*. Legfontosabbjuk a vegytanból és természettanból összetevődő talajtan, majd sorban következnek a növénytan s állattan. Alkalmazott *számítan* kell a földméréshez, könyvvitelhez, árvetéshez, mechanikához, építészethez és vízműtanhoz. Szintén fontos segédtudománycsoport a kereskedelmi ismereteké s a politikai, jog- és államtudományoké. Szükséges végül technológiai tájékozottság, hogy a gazda a gyárossal szemben ismerje a saját eladni kívánt nyersanyagának értékét,

Thaernek fenti tudományelméleti fejtegetései évszázados, máig betartott irányt adtak a mezőgazdasági ismeretanyag fejlődésének és a mezőgazdasági szakoktatásnak. Mielőtt azonban magyarországi hatásukat vizsgálónk, lássuk még, hogy miképpen hozza összefüggésbe az ő koráig hűbéri terménygazdálkodásban mozgó mezőgazdaságot a pénzre váltott tőkegazdálkodással. Ez a kapcsolat adja meg ugyanis a szóban forgó időszak közgazdasági művelődésének kidomborodó jellegét, ez magyarázza meg, hogy miért a termőföldet védő fiziokrata irány az uralkodó benne s ez indokolja, hogy mindenekelőtt miért akarnak nálunk is *a kapitalizmusnak nevelni pallérozott gazdákat*.

Három főtényezője van a mezőgazdaságnak: 1. alany, 2. tőke, 3. birtok. Az alanyhoz fűzi nevelési észrevételeit, amelyekre alább kerítünk sort. A tőkét és a birtokot összekapcsolja, amikor kimondja, hogy a mezőgazdaság is *vállalat*. Hogy a tőkegazdálkodás e fogalma, amelyet a gyáripár alakított ki a maga szerves összefüggésében, milyen forradalmat jelent az emberiség egyik legpontosabban kialakult s több mint ezer esztendőn keresztül csiszolódott üzemszervezetével, a hűbérrendszerű birtokkal szemben, azt nem kell bővebben megvilágítani. Számtalan idézettel lehetne szemléltetni, hogy Thaer a mezőgazdaságot a maga egységében jövedelmet hozó tőkének fogja föl, legfőljebb a benne lüktető különböző természetű tőkék elhatárolásában nem oly tiszta még a látása, mint a miénk ma, száz évvel utána. Gondolkodása még közel áll a hűbériséghez, mikor külön fogalom alá sorolja a földet s a szilárd építményeket *alaptőke* címén és külön veszi a leltári élő és holt fölszerelést *állótőke* néven, *forgó- vagy üzemi tőkének*: pedig

csak azt a *pénzkészletet* tartja, amelyet karbantartás és bérfizetés céljaira a pénztárban kell tárolni készpénz vagy a *raktárban termény* alakjában. A letűnő terménygazdálkodás vagyonőrző formája még belérezeg a pénzgazdálkodás és nyereségre dolgozó tőkésvállalat rendszerébe.

Mit kell *tudni* ehhez az újfajta szemlélethez, amely a földbirtokot tőkésvállalatnak látja? Thaer azzal kezdi, ami a hűbéri kötött ingatlanforgalomnál soha tisztult szerepet nem játszott: az *értékbecsléssel*. A mezőgazdaság íróit ő tanítja ki először arra, hogyan kell a talaj táperezjét, a rét s erdő várható hozamát megállapítani. Figyelembe veszi a károkat s terheket, tizedet s úrbéri jövedelmeket. Hangsúlyozza a földrajzi fekvést, városközelséget, jó utak értékemelő befolyását, a környező vidék népsűrűségét, az állam alkotmányát s a katonai szempontokat. Sehol oly tiszta *üzletemberi* szempontokat nem találunk mint nála. Számban fejezi ki azt az értékemelkedést, amely a birtokon áthaladó bozótos vízmósásokból ered, mert ezek a -terepet hadműveletre alkalmatlanná teszik, viszont leértékel pompás utak mentén, de erődök között fekvő jószágokat, ahol hadműveletek várhatók «a mai bizonytalan időkben».⁷

Azonban nem szigetelődik Thaer vizsgálódása a mezőgazdaságra. Egyrészt a segédtudományok betagolásában, másrészt az *általános közgazdasági kapcsolatok* folytonos nyilvántartásában mutatja meg tudomány teremtő erejét. Jól ismeri a fiziokraták és az őket folytató Smith Adám rendszerét. Mikor az *oeconomia* szó jelentéstörténetét vizsgálja, gyakran hangoztatja Smith nyomán, hogy a föld jövedelme sem egészen önmagától terem, hanem csakis a *munka* által nyerhet a föld értéket. A termény és árviszonyokból, a munkabérből és az életszükségletekből vezeti le a belterjes vagy külterjes üzemet, a mezőgazdasági munkamegosztást, az eszményi mezőgazdasági naptárt és üzemtervet. *Jellemző, hogy körülbelül 800 oldalas nagy művében a robotnunkának lényegileg csak másfél oldalt szentel.* Csak annyit mond róla, hogy a gazdatiszt okosan, kevesebb szigorral, sok jószággal bánják az emberekkel és már eleve nyugodják bele, hogy három robotos napi teljesítménye legfeljebb két napszámot ér el.⁸ Ezt azért emeljük ki már itt, hogy rövidesen lássuk, milyen félszegen eredetit termeltek ki a Thaer nyomán gondolkodó hazai írók, amikor kapitalista fogalmakba szerkesztették belé a robotmunkát és arra nevelték a gazdatiszteket, hogy a hűbériség e jellegzetes munkaerejével próbáljanak tőkés módon gazdálkodni.

A birtokkal vállalatba kapcsolódó tőkének nyereséges üzemét hivatott már most kiszorgálni a mezőgazdaság harmadik, illetve sorrendben első tényezője az *alany*. A gazdatiszt egyéniségének vizsgálata nyújt Thaernek mégegyszer alkalmat, hogy neveléséről szóljon. Sokoldalú egyéniséget kíván a sokoldalú mezőgazdaság és kárhóztos az a szokás, hogy egyébre nem való ifjakat küldtek erre a pályára. Aki kényszerből, fellobbanó szeszélyből lesz gazdává, vagy unott, csalódott városi embernek sohasem megy ez a hivatás vérebe, éppen mert nincs meg benne a hivatásérzet, a természet ösztönös, érzelemben gyökerező szeretete. Noha jobb, ha gyermekkorá óta folyó gyakorlat után kap tudományos kimívelést, van sok sikeres példa az ellenkezőre is.

Legalább tizenötéves korában kell az ifjút egy sokoldalú gazdaság üzemébe állítani, hogy ott gyakorlatilag nyerjen fogalmakat a gazdasági ágakról, időről és térről, szokja meg a munkásokkal való érintkezést, a mezei élet fáradalmát, *jegyessen mindent zsebkönyvébe* s tanulja ki a fortélyokat, hogy később a bajokat elháríthassa. Ezután mehet tudományos képzésre. Így Thaer nem helyesli, hogy a gazdászifjú előbb mindenféle segédtudományt, pl. kamaralisztikát tanul a

főiskolán, mert figyelme elterelődik a földtől és megoszlik. Örvendetes, hogy a legtöbb egyetemen polgárjogot nyert a mezőgazdaság tudománya, de a hivatásos gazdanevelést nem oldja meg. Csak arra jó, hogy egyháziakat, tisztviselőket, törvénytudókat és orvosokat tájékoztasson. Az egyetemi életmódtól és az ott követett tárgyalási szempontoktól félti a gazda hivatáséthoszá, mely csak higgadtan ítélő elmében verhet gyökeret, amikor a természet ölen, ráérő idejében tudományosan kémleli annak titkait. Több isteni rendet talál benne, mint az emberek társadalmában, a nagyvárosok tudományos gócpontjaiban. A természethez való állandó közellét egyensúlyozza tehát még a tudományos képzést is. Ez magyarázza a földművelő népek nagyobb vallásosságát, ez a művelt gazda hivatástudatának is a kútfeje.

Eddig pénzügyi emberek, statisztikusok írtak mezőgazdasági könyveket, de a saját idegen mintáikba szorították be a mezőgazdaság tudományát. Azért nincs mostanáig a mezei gazdasághoz alkalmazott törvényünk, mivel önállóan kiépített tudományunk sincsen róla. Új utakat kell tehát vágni e tudomány s a vele karöltve járó tudományos képzés megteremtése felé. Sokat gyarapít a gazda tudásán idegen országokban tenni szokott tanulmányút, de nagy elszánás kell hozzá, hogy az út valóban tanulmányút legyen s ne csak abból álljon, hogy sebespostával átszel vidékeket s megszáll fogadóknak. *Vajha a földművelő mesterség is oly kötelezőleg vándoroltná az ifjakat, mint a céhnevelés legényeit!*

Szól végül a szakiskolák szerepéről. Az a főhátánya a gazdasági tanintézeteknek, hogy alig lehet a gyakorlatot kielégítőleg beléjük kapcsolni. Így az állam szerepe biztatóbb lehet a faluközel, olcsóbb, alsófokú szakiskolák fönntartásában, mert felsőfokú, tudományos oktatóintézettel szemben igen nagy követelményeket kell támasztani. Benne minden fő- és segéd tudományt szoros kapcsolatban a főcél szempontjából kell előadni. *Mindent a gyakorlat kísérjen nyomon* s ezért nélkülözhetetlen a tangazdaság. Nem szabad azonban rendkívüli segédforrásokból teremteni példát. Mintagazdaságul csak úgy szolgálhat, ha átlag-eszközökkel éri el azt az optimumot, ami a szóbanforgó tájon lehetséges. Tökéletes szertár egészítse ki a segéd tudományokat, de az az intézet anyagi fölszerelésével egyenrangúan fontos, hogy tanítómesterei csak hivatásszeretettel bíró gazdákat tőrjenek meg falai között s az odakényszerülteket igyekezzenek kiselejtezni.⁹

A hivatásérzetet szinte vallásos áhitattal ismételteti és fejtegeti Thaer nagy művének további köteteiben is, amelyeknek anyagcsoportosítása mondhatni kötelező mintául szolgált a magyar irodalomnak. Még az első kötetben tárgyalja «gészen magángazdasági alapon a mezőgazdasági könyvelést, az állatállomány — trágyázás és takarmány összefüggését, belekapcsolva a különböző mezőgazdasági rendszereket és vetésforgókat, az istállózás és váltó gazdálkodás hozadékmérlegét. Összehasonlító táblázatokkal bizonyítja, hogy *nagyobb foigatókével* korszerűbb rendszerek többet jövedelmeznek. A második és harmadik kötet részletesen veszi sorra a talajt és művelését, a vegyi és mechanikus talajjavítást, a telkesítést, szűz talajok feltörését és a rétgazdaságot, végül a negyedik kötet fejtegeti az őstermelés s a gyártás közti különbséget, adja a növény- és állatvilág fajtánként csoportosított tudnivalóit. Gondolkodását mindvégig kapitalista eszmék telítik, ami újabb bizonyíték rá, hogy a tudományos gazdaképzés, tudományos gazdálkodás és kapitalizmus egy kornak szülöttei, egy logikai szülőöknek tejtestvérei.

Szükség volt rá, hogy részletesen boncoljuk Thaernek, a tudományos mezőgazdaság atyjának főművét, a mezőgazdaság bibliáját. Valóban a bibliához hasonló tekintély és kútforrás összes gazdairóink előtt. Eszméi uralják a magyar

mezőgazdaság egész tudományát s a velők összefüggő szakképzési törekvésekben is pontosan kimutatható egyedülálló és huzamos hatása. Minden más külföldinél nagyobb hely illeti meg a magyar közgazdasági művelődésben, mert gazdáink angolul nem tudtak s Thaeren át kapták az indítást, amely őket pallérozott gazdálkodásra ösztönözte.

9. Mezőgazdasági tanintézetek.

Thaer tanácsát kikérte a keszthelyi *Georgicon* alapításakor gróf Festetich György is, aki tanintézete fejlesztésében Tessediknek kívánt nagy szerepet juttatni, így olvadt össze a német elmélet a honi tapasztalattal és szült termékeny, életképes, magyar valóságot. Feltűnt az éleslátású, nagyműveltségű főúrnak, hogy a magyar nagybirtoknak s elsősorban a sajátjának viszonylag kevés a hozadéka. Nem indokolta ezt a tényt szeszélyes, szélsőséges időjárásunk és hamar megtalálhatta okát elmaradt gazdálkodásunkban, mely idegenkedett a külföldi tudományos módszerektől. A Kárpátok kisaliforniai peremén már voltak mintaszerű nagybirtokok, amelyek sikerült kísérletekkel, gépekkel, szakirodalomból merített észszerű eljárásokkal nevelték a környező köznépet háromnyomásos gazdálkodásra, arra, hogy takarmányt vessen, szénáját rendesen kezelje s marháját istállózza. Megmozdult a nép, de jobbadán a nyugati végek tót és német lakossága. Meglegyinti őket a kapitalizmus szele és már *pénzre* dolgoznak. Leghamarabb a tótok és a szepesi százok vándorolnak és háznak olajjal, vajjal, sajttal, viasszal, borral, készített vagy vett portékával, vászonnal, csipkével, szítával, üveggel, dróttal. A magyar elem nem jut el az önálló kereskedelem fokáig és nem teszi maga pénzzé terményeit, de már kimozdul falujából és bekapcsolódik a tőkegazdálkodás növekvő áruforgalmába hivatásos fuvarozással, mint a győriek, kemenesaljaiak, szegediek, debreceniek és szolnokiak.¹ Semmit nem érez meg a kapitalizmusból a rutén s oláh lakosság.

Bgyszerre pénz kell mindenkinek, hogy maradandó értékbe varázsolja át az elfogyaszthatatlan mennyiségű és egy éven túl nem tartható terményt, kielégíttesse ébredező igényeit. Pénz kell Festetichnek is és a tőkegazdálkodás haszonelvével akarja jövedelmezőbbé tenni nagykiterjedésű birtokait. Ezért akarja gazdatiszti karát kellő ismeretekkel bíró, művelt szakemberekből összeállítani s ezért alapítja meg Nagyváthy János és Tessedik Sámuel közreműködésével 1797. júliusában Thaert s minden európai államot megelőzve földrészünk első rendszeres gazdasági iskoláját, a keszthelyi *Georgicon*-t.² A kapitalizmus első hatása nálunk tehát nem az volt, hogy új *társadalmi és jogi* berendezéssel kényszerítse ki a jövedelmezőbb gazdálkodást, hanem egyelőre csak az *ismeretterjesztés szelíd eszközeivel* törekedett erre, de az érintetlen Werbőczy-féle jogrendszerben.³ Tessedik sem merte élete művének következtetéseit levonni és az úrbériséget megbolygatni. Festetichnél még természetesebb, hogy Mária Terézia népnevelő nyomdokain, a Helytartótanács gazdasági ismeretterjesztő könyveivel összhangban az észszerűbb, elméletileg okadatolt, belterjes gazdálkodási tudomány meghosszabbításában hódolt a külföldi mintáknak s az idők parancsszavának. Vállalkozását hosszantartó siker koronázta, mert 1848-ig terjedő 51 éves fennállása alatt működött 97 tanára és az életbe bocsátott 1444 végzettje újveretű gazdamezdekkel népesítette be a magyar uradalmakat. A nagybirtok érdeme, hogy képzett tisztjeivel a tudományos gazdálkodást magyar földön megindította és a sok major intézője volt népünknek a pallérozásban tanítómestere. A fejlődés

gzükségképeni útja volt azután, hogy éppen a kapitalista többtermelést célzó gazdasági iskolázással nevelte a nagybirtok mintaszerű gazdálkodásának utánzásra talált példája létének első számú ellenségét, a szabad földbirtokra vágyó, önállóan, tehát kapitalista módon gazdálkodó, egyéni haszonra, tehát a prédikált eszközökkel belterjességre törekvő magyar parasztot.

A keszthelyi egyemeletes uradalmi épületben megnyitott tanintézet minden tekintetben megfelelt Thaer a mezőgazdasági főiskola elhelyezéséről vallott elvének. Vidéken, egészséges, «földközeli» környezetben nevelték a gazdaszifjakat, akiknek gyakorlóterülete volt az egész mintaszerűen igazgatott uradalom, s a közelebbi tancélokra kiharított 543, később 932 katasztrális holdnyi iskolai gazdaság. Külön kezelte ezt a «főgazda», aki az uradalmi tanácskozásokon is részt vett. Kezdetben németül s elvértve magyarul tanítottak, 1794-től kezdve pedig minden «a hazai nyelven», vagyis latinul folyt. Így csak hat deákosztályt, vagy filozófiai tanfolyamot végzett 18 éves ifjakat vettek föl a három évfolyamú tudományos gazdasági iskolába, de hamarosan bővült az intézet egy parasztiskolával, hová elég volt az írni-olvasni tudás. 1804-ben állították föl a Pristaldeumot, ahol végzett jogászoknak, leendő uradalmi ügyvédeknek tanították az úrbéri jogviszonyokat, a magyar közjogot és a felsőbbírószági döntvényeket. 1806-ban nyitják meg 14 éves fiúk számára az erdész-, vadász- és ménésmeisteri tanfolyamot, 1808-ban pedig a mérnöki előismereteket nyújtó építésziskolát és az anyányi leányok háztartási és baromfityényszövő iskoláját.⁴

A virágjában lévő intézet célját egykorú ismertetés így írja körül:

«Ennek az elmélkedő gyakorlással folytatott Gazdasági Szervezetnek az a tzejllye és állhatatos törekedése, hogy abba, rész szerént tanultabb és pallérozottabb Ifjak, nem tsak a Mezei gazdasággal esmerkedjenek meg gyakorlás által, hanem egyszersmind, annak *Igazgatóivá* is formáltassanak; hogy idővel az illy en fontos Hivataloknak méltán és egész haszonnal megállhassanak: rész szerént pedig, hogy az alaton sorsú paraszt gyermekek, az olvasás, írás és együgyű számvetés tanulása mellett, minden mezei s majorbéli munkának helyes fojtatására alkalmasakká tétessenek: hogy osztán ezekből, utóbb jó majorbéli Gazdák, értelmes munkásvezérek, és jó dologra-igyelők váljanak; utoljára, hogy ezen Gazdasági Szerzet által, alkalmatosság adódjon a jövendőbéli Birtokosoknak, es minden mezei gazdaságot kedvellőknek arra, hogy magoknak ezzel a szép és legszükségesebb foglalatossággal, a Mezei gazdasággal, okos esmerettséget vehessenek; s ennél fogva, idővel a munkabeli szorgalmat és a Pallérozott Mezei Gazdaság előmenetelét Haza jókban, példáson eszközölhessék, és hasznos lépésekkel mozdíthassák elő.»⁵

Hasonlóképp látja rendeltetését Bright angol utazó, aki személyesen kereste föl a nagy hírre vergődött intézetet s Festetich vendégszeretetét élvezve alapos tanulmány tárgyává tette⁶ tagozatait. A magyar forrásokét felülmúló részletességgel közli az intézet tananj agát, leírja az erdésznevendékek nemzeti viseletben lejtett fokostáncát, Liebbald professzorral tett tanulmányi sétáit és hosszú oldalakon át közli a Georgicon naplóját, mely a kertek, szőlők, szántók és kaszálók művelésében mutatja, mit tanított növendékeinek az elmúlt nyáron, majd a téli tanterv elméleti képzését. Táblázatokban mutatja be a 9—11 évre terjedő kipróbált vetésforgókat. Különös belemélyedéssel tanulmányozta Keszthely vidékét, a gróf könyvtárát, történelmi nevezetességű ekéjét,⁷ mellyel az ország nádora szántott barázdát, a gyűjteményeket s az olvasótermet.⁸ Azonban nem ebben mond számunkra újat az angol úr, hanem abban az egykorú meglátásban, amellyel

a magyar latifundium szervezetét nézi. Azonnal feltűnt neki, hogy mily óriási személyzettel dolgozik egy magyar uradalom a főúr körüli központi irodától kezdve lefelé a számvevőkön, titkárokon, gazdatiszteken, írnokokon, kasznárokon, botosispánokon végig a hajdúkig és porkolábokig. Mindnek megvan a maga körülhatárolt s az egész szervezetbe beillesztett munkaköre. Ennek a személyzetnek nevelése követelt iskolát. Mint angol ember elképed rajta, hogy a végtelen ezer holdakat nem farmerek művelik, hanem olyan parasztok, akiknek minden mozdulatát uradalmi tisztviselők irányítják. Nemcsak gazdaságilag intézkednek, de bizoíryos ügyekben törvényt is látnak s gondolnak a rengetegeken bujkáló betyárnéptől veszélyeztetett közbiztonsággal. Talpraesett jellemzéssel mondja ki, hogy a magyar nagybirtok katonai fokozatokra emlékeztető fegyelemmel és kereskedelmi vállalat írásos elszámolására emlékeztető pontossággal vezetett nagyvállalat.

Ennek a kapitalizálódó nagyvállalatnak a kiszolgálására hivatott személyzet tudományos kiképzést kapott. Lássuk mármost magyar és latin forrásaink vezetésével, kik tanítottak e nevezetes szakiskolában, mit és hogyan?

Valamennyi tagozatnak állandó igazgatója 1814-ben «ama híres, esmeretes és több tudós társaságok tagja» *Asbóth János* a Festetich jószágok Praefectura. A tudományos Mezei Gazdaság iskolájának három fő ágazatiya 1. Mezei gazdaság, 2. Mathesis, 3. Terményi, Mesterségi és Baromorvoslási Tudomány.» A két első csoportot *Ruvii Károly* tanítja német tankönyv és saját kézirat, a harmadikat *Jánosy József* ugyancsak kézirat nyomán. Rumi a végzetek közül választ magának egy segédet. A tulajdonképpeni mezőgazdaság tárgyába osztják a számtartást és a jószágok igazgatásának módját is. A mathesist Jánosy adja elő latin kézikönyvekből s kéziratokból. Ebben is benne van a tiszta matematikán kívül alkalmazása a hydraulicában s az építészetben. Legterjedelmesebb a harmadik tudománycsoport a természetrajz és állatorvoslás minden ágával, szintén Jánosy kezében. «A botanica úgy tanítatik, hogy vele együtt a füvezés össze legyen kötve, és ezen füvezés lígy intéztetik el, hogy minden (nem téli) hónapban Keszthelynek egy órányira való környéke megjárasson. Mivel a professor egyszersmind az uradalom baromorvosa, a praxis a teoriával hasznosan köttethetik össze.» — *Liebbald Gyula* tanítja a vegytant, természettant, élettant, technológiát latin kézikönyvek nyomán. Ő «egyszersmind a Terményi és Mesterségi Tudományokban szükséges próbamunkákat is elköveti». Kiváló férfiú, aki a mustból vett cukrot kristályosította a juharlé cukrát pedig meg is fehéřítette «azon alkalmaztossággal, midőn ezen esztendőszázban egész Európa sokféle tárgyaknak helytálló mássá, különösen pedig a tzukor helytállója kitalálásában izzadt». Liebbald ezenkívül még kiváló állatorvos is volt s 1818-ban egy évre átment tanárkodni Magyaróvárra. Mikor 1825-ben végleg megvált a Georgicontól, az Esterházy uradalmak főállatorvosa lett. Keszthelyen prorektori tisztén kívül ő volt a lovásziskola inspektora és a lyceumban is tanított természetrajzot.

Tíz év gyakorlata más tárgycsoportosítást teremtett és Thaer hatására vall, de azért már a Georgicon saját törzséből nőtt ágazatot mutatja az újabb rendszer. Liebbald Gyula dr., ekkor már az intézet vezetője, közli 1824-ben s *a)* alapvető, *b)* fő- és *c)* segédtárgyakat különböztet meg. Az első csoportba physiognosia címen a létező szerves és szervetlen világ ismeretét, a logaritmusokig terjedő algebrát s a kvipszeletekig haladó mértant teszi. Ide sorolja továbbá az egész fizikát s belé veszi a természettan mai anyagán kívül az általános vegytant s ennek talajvegytani meg mezőgazdasági-ipari vonatkozásait, nemkülönben a gazdasági géptant, hydrostaticát, hydraulicát és aerostatical.

A főtantárgyak csoportját a következők teszik: Különös mezőgazdaságtan (talajtan, gazdasági növény és állattan) és általános mezőgazdaságtan (birtokkezelés, mezőgazdasági munkák, rendszerek, vetésforgók, termelési módok), jószágigazgatás és ügyvitel, gazdasági ügyirány és könyvvitel. A *segédtudományok* körében elől jár a mezőgazdasági ipar. Növényteni része a liszt, kenyér, bor, ecet, olaj, festék, cukor stb. gyártását, állattani része a tej-, hús- és gyapjúipar, az ásványtani pedig a mész, gipsz, szóda és salétrom készítését ölelte fel. Tanultak állatbonctanból — kórtanból — gyógyászatból álló, gyakorlatokkal kiegészülő állatorvoslást s egyenként tárgyalták a fő állatbetegségeket és járványokat.

A segédtudományok hosszú sorában szerepel a *gyakorlati mértan*, léptékekkel, földméréssel és parcellázással, vízépítészet a folyóvizek fizikájával, partvédelemmel, út és hídépítéssel és lecsapolással. Itt kap helyet az építészet (anyagok, épületrészek, lakóház, istálló, magtár, pajta stb. költségvetése és építése) az ábrázoló mértani s építészeti rajz, a természet-, gazdasági-, magyar köz- és magánjogból főképen az ingatlanforgalomból adódó jogesetektől összerótt jogi ismeretek tárgya, külön pedig az osztrák magánjog a magyar büntető, kereskedelmi és *úrbéri jog*. Az utóbbi ma már kihalt az élő jogtudományok közül, illetőleg beolvadt a közigazgatásba. A Georgiconban főleg telepítési és mezőrendészeti vonatkozásait művelték.

Olyan tömkelege ez a tananyag a különemű, de vonzóbbnál vonzóbb tudós ismereteknek, hogy ma nagyszabású egyetemek vagy külön főiskolák birkóznak vele. Méltán érdekelhet tehát bennünket, hogy a kicsi, vidéki és hazai földön sokban úttörő Georgicon mekkora terjedelemben ölelte fel egyikét-másikát. Példa gyanánt és nem minden célzatosság nélkül a gazdasági számvitel részletes tanmenetét ragadtuk ki. Tudjuk, hogy a kettős könyvvitel a kapitalizmus egyik teremtménye s ismerve. Lássuk, miképpen illesztették bele a lényegében már kapitalizált, *pénzértékben* folyó elszámolásokkal vezetett, külső formájában azonban még a termény- és robotgazdálkodáson csüngő hűbéri nagybirtok főiskolájának tananyagába?

Kezdték az alapkönyvekkel. Általános leltárak, kataszteri birtokrészívek, urbáriumok könyvei, majd a szerződések, tőkék és adósságok (így!) s határozatok irattömbjeinek iktatott nyilvántartása képezték az első részt. A másodikban a részletező könyveket ismertették, mint tagolt szakleltárakat, különböző naplót, pénzanyag és termény nyilvántartást. Végül a harmadik rész a gazdasági számtartás segédkönyveit tárta fel, a fentiek további részletezését, közöttük a robot - szolgáltatások, napszámok, munkanaplók könyveit. Könyvkivonatok készítése, rovanesolás és ellenőrzés zárta be, a számviteli tanulmányokat.

Ezzel a tenger tudománnyal egy év alatt végeztek. Kétféle gyakornok volt, belső és külső. A belsők a gróf saját ösztöndíjasai.

«Két ifjak stipendiummal a Gazdaiskolába bé-fogadtatnak Praktikáns kötelességgel; de azokban megkívántatik, hogy a Filozófiát, vagy legalább az alsób öt Deák oskolákat jól elvégezvén, Deák, Magyar és Német nyelveken beszéljenek, és írjanak; az el-végzett tanulókról és jó-magok viseletekről bizony ság-levelet hozzanak: ezeknek szabad szállás, fűtés, gyertya, és az első esztendőben 100, a 2-dikban 120, 3-dikban 150 forint adatik élelemre, s hogy *bizonyosakká tétetnek arról, hogy ha az egész Cursust dicséretessen elvégzik, a Gróf jószágaiban Gazda Tisztséget fognak nyerni*. Minden egyéb Ifjaknak is szabad magok vagy Jótévők költségen a Keszthelyi Georgiconbéli gyakorlásba állani, annak törvényei megtartása szerént.»

A gróf hazafias áldozatkészségéből ezek a külső gyakornokok sem fizettek tandíjat, csak táppénzt. Nem volt rájuk kötelező a tanrend sem és tetszésszerinti idő alatt tanulhatták meg a választott tudományt.¹⁰ A belső gyakornokok közül a filozófiát végeztek még egy, a többiek két évet töltöttek külső uradalmakban, majd tudásukról kötelezőleg számot kért a rendszerint május 20-án «a gazdasági látogatás alkalmatosságával megejteni szokott kemény próba és vizsgálat»,

Íme mutatóba néhány vizsgatétel a Festetich György jelenletében megtartott próbákról:

»*Mezei Gazdaságból*: 1. Tsupán tsak a tudományos értelem vetheti meg a mezei gazdaság fészket, az állíthatja feszes lábra, és könnyítheti annak folytatását, de ezt a tudományt követni kell a gyakorlásnak (praxisnak). 2. Jóllehet a föld, mint ásványi termény nem adhat a plántáknak tulajdonképpen való tápláló eledelt, mindaz által kötés szerént sokat teszen, és eszközi a plánták nevedéseket és telyesedéseket. 3. A termőföldet megkövériteni tsak az teszik, hogy a föld részeit felszabadítani s erejedzésbe indítani! 6. A parlagolás — rossz szokás vagy más. 7. Bitka vetés jobb a sűrűnél? 8. Az ekkoráig feltalált vetőmívek hibások és alkalmatlanok. 9. A vetnivalónak sokféle tsávázása haszontalan és ártalmas.

A gazdasági igazgatás intézetéből. 1. Munka által szerzi a mezei gazda mindenét, a mivel bír? A jószág betség az arra fordított munka mennyisége és minemüége határozza meg. 2. A hol a föld bő s erő szük, ott kiterjedt gazdaságot (extensiv), ahol a föld szük és betség erő bő és jutalmas, ott erőltetett (intensiva) gazdaságot szükséges fojtatni. 4. Mi jobb, béres tseléddel fojtatni a gazdaságot, vagy napszámossal? 5. A sok jobbágyerő hasznos a nagy gazdaságnak, veszedelmes a pallérozásnak.»¹¹

Vizsga után Festetich elrendelte, hogy a gyakornokok még a Georgicon kancelláriájában szolgáljanak s erről is kapjanak bizonyítványt, esetleg ajándékot és érdempénzt. Az ifjak egykori tudósítónk szerint pompásan állják meg a sarat, pedig káptalan legyen a feje annak, aki ezt a sok tudományt mind észben veszi. De serényen is folyik ott minden, «ösz farkán — írja a gazdasági napló — a nagy szakaszQkkal volt dolgunk, tatárkát, kerek tehénrúpát, krumplit takartunk, s az arravalókat tisztogattuk, tsiráztuk, répaveremre raktuk; a lutzernást trágyáztuk, ganélével lotsoltuk. — Az egyik juhlegelő pagonyt különböző fatsemetékkel körül ültettük. — A szöllőben rész szerént venyigehomlítás, rész szerént tökesüjjesztéseket tettünk, még a múlt tavasszal készült, megidült gödrökbe, a fiatal gyümölcsfákat nyulak ellen megsúpoztuk. Az erdőben a tavaji vágópagony béli kopaszságokat tser, csoportos és tsüngő tölgyekkel s nyírmaggal beültettük: az új vágópagonyt, a Fő Vadász útmutatása szerént, vágóba tettük.

A konyhakertbeli kései zöldegeket kiszedtük, s vagy eladtuk, vagy pintzére raktuk válogatva. A kései plántamagvakat a táblaprémekről leszedtük, s állóhelyre raktuk. Ástunk, trágyáztunk, nyúlárnyékot (spárgát) porháztunk, melegágyat tisztogattunk, magnakvalókat ültettünk, földet rostáltunk. A gyengébb természetű fákat a hideg és nyulak ellen oltalomban súpoltuk; az eleven kerítéseket kifoltoztuk. A nagy fás kertben szintúgy, gödröket ásattunk, fákat ültettünk. A kiszáradt fák kipótoltattak. A figefák is annak téli módja szerént, sással és friss ganéval befedettek. A tsatornaárok mellé eperfasövény ültettetett. A takarmánysomózás és aprítás (szetskametszés) folytattatik; gazdaságbéli szerzőszámok készíttetnek, mindenféle gabona forgattatik; a veres maglóher, lutzerna, tatárka egészen a gabonák nagy részént, eltsépettettek.»

Ilyen keményen ment a téli foglalkoztató tanítás. Annyi köszönet szálljon érte Festetlen grófra, amennyi a hajaszála, írja forrásunk. Ezt a hálát a történeti értékelés csak fokozhatja, mert a Festetich uradalom belső ügye, a Georgicon csakhamar nemzeti *ügy* lett, áldozatkész alkotója pedig művelődésünk történetének egyik méltán emlegetett nagy neve.

Következetes alapelv volt az elmélettel párhuzamos gyakorlat a Georgicon alacsonyabb tagozatain is. «*Parasztgyermek*ek az őhozzájok szabott mezei gazdasági iskolában az Olvasást, írást, Keresztényi Tudományt, könnyű Számvetést, a közönséges mezei Gazdaságot ennek kalendáriumával együtt, magyar nyelven tanítja két belső Főgyakorló bizonyos jutalomért.» Nem volt szabott idő s a tanrend változott a gyermekek kora és tehetsége szerint. Őket teszik a majorokba algazdáknak majd majorosgazdáknak, a tehetségesebbeket pedig pajtamestereknek.

Három évig tartott az *erdei és vadász iskola*. Feischel József fővadász tanította benne kéziratos jegyzetekből az erdei mineralogiát és növénytant, halászatot, madarászatot, méhészkedést, a «vadak és plánták terményi tudományát, fák nevelése módját s az erdőgazgatás intézeteit». Obermayer János német számtankönyvekből¹² az erdészeti tárgyakhoz alkalmazott elméleti alapvetést nyújtott a számtanból s mértanból, a harmadik tanító Meszner Ferenc pedig az általánosan művelő tantárgyakat képviselte a keresztényi erkölcsi tudománnyal, zenével, magyar és német helyesírással. Egy év gyakorlat követte az iskolázást erdőmesterek mellett s az erdészinások az uraságtól kaptak kezdettől fogva ruhát meg élelmet.

Filozófiai lyceumot is állított a gróf Keszthelyt a premonstreiek gondozásában. Nagyon meglepő azonban, hogy ennek a kimondott humánus középiskolának Festetich alapításai között nem a hagyományos jog és hittudomány alapvetése a célja, hanem még a gimnáziumot is fiziokrata közgazdasági célok nevelő szolgálatára szeretné rendelni, — «hogy így a szülők könnyebbségekre módot szerezhessen az abban tanulóknak a gazdasági szerzetben előforduló Tudományok hallgatására és a mezei gazdasággal való megismerkedésre.» A Georgicon professzorai tanították benne a természettudományi és matematikai tárgyakat.

Működött végül a Georgicon keretében hároméves *gazdasszonyt iskola is*. Úttörő vele a nagynevű főúr a sokáig elhanyagolt vagy tanintézet formájában nem is létező magyar nőnevelésben, Gazdasági iránya sajnos nem folytatódott a magyar nőnevelés további történetében, legalább is a jó gazdasszony eszménye mindmáig alacsonyabbrendű maradt a Fáy András és Steinacker Gusztáv értekezéseiben elképzelt, széplelkű honleány nevelési eszménye mellett. Horgolás, kötés, varrás és beszegés, külön magyar varrás és zene az első évfolyam tárgyai. Gyerekeknek való kabátkát, kesztyűt és sapkát horgolnak a második évben, gomblyukat majd fehérneműt varrnak, fonnak és selymet gömbölyít anak, tanulják a selyemhernyóápolást és tovább a zenét. A harmadik év anyaga csipkehorgolás. női felsőruha varrás, mosás, mángorlás, vasalás, főzés, rajz és zene.¹³ Egyoldalú női háziipari tanterv — igaz, de vajjon nem erre volt legegésőbbben szüksége a magyar parasztlányoknak, akik a Georgicon korában varrni még nem tudtak, főzni pedig máig sem tudnak, ha csak az alföldi tanyásnék siralmas és szomorúan tudatlan készségét főzésnek nem tekintjük. Hogy a zene miért és miképpen vetődött e tárgyak közé s miben állt tanítása, arról nem beszélnek forrásaink.

Tisztességes jövedelemmel biztosította Festetich, hogy a Georgicon tan személynzete mindenkor kiváló erőkből toborzódjék. A professzorok szabad és

állásukhoz mért lakást kaptak, évi 1000 bécsibecsű forintot s a vizsgák után kb. 400 forint kegyes jutalmat «melynek fele mindenkor a penzionális fundusba tétetik.» Hét évi szolgálat után már segílyt kaphattak belőle, akik esetleg munkaképtelenné váltak. Ingyen lakás, fűtés, gyertyaés ötszáz forint járt az adjunktusoknak, 270—300 forint s ugyanaz a természetbeni szolgáltatás a főgyakolónak, a parasztgyermekből kikerült algyakorlók pedig ellátást, ruhát és valami készpénzt kaptak.

Hagyjuk ott a tantermeket s a bennök előadott elmélet szépen csoportosított rendszerét és lépünk ki a *tangazdaságba!* Nélküle nincs mezőgazdasági szakoktatás. Hány de hány nagyszerű kezdet hullott alá szárnyaszegetten, mennyi papíron szépen kitervelt, központi, hivatalos elgondolás feneklett meg azon, hogy nem tudtak az iskola mellé gyakorlóterületet adni. Festetich olyan 932 holdat hasított ki keszthelyi uradalmából, amiben volt telek, külső kert, szántó, legelő, kaszáló, rét, szőlő, erdő, út, folyó és töltés. A belső telken sorakoztak az iskolák, személyzeti lakások, aklok meg istállók, közöttük baromfiudvar és «méhkelentz, veteményes és plántáskert», eperültetvény. Nagy haladás Volt, hogy a cselédség családonként elkülönített szobákban lakott, mert a magyar majorokban szokás szerint egy nagy helyiségnek szét nem választott sarkaiba szállásoltak egy-egy családot.¹⁴ Az ökoristállóban svájci mintára kádak állottak, hogy a mürtzali marha télen állottvizet ihassék a belőlük töltött vályúkból, a juhtenyészetben a Georgikon végezte az első sikerült téli elle test s folytonos cserével idehozták a törzspéldányokat a külső uradalmak állattenyészetéből.

Nyolc virágszegélyes táblából állott a veteményes kert, benne évelő s elvirító növényekkel, három főosztályból pedig a botanikus (plántász) kert. Egyben fákat neveltek magról és dugványról, a másikban «vínövényeket», a harmadikban gabonát, takarmányt, ipari növényeket, gyógyfüveket és ritkább kerti zöldségeket kísérleti célokra. 178 apró szögletből állott ez az osztály, bennök 70 féle fűnemet találtak a hetenként kétszer itt gyakorlatozó gazdasznövendékek: Már üvegablakkal bírtak a méhes csúcsos szalma vagy fiókos deszkakaptárai, gesztenyékkel árnyékolt juhlegelő terület el a gyümölcsös- és epreskerten túl a szántók felé.

Három osztályra tagolták a szántókat. Volt egy ötholdas *próbaosztály*, tíz egyenként 600 négyszögöles szakasszal. Négy szakaszban a burgonyát, tavasz-búzát, lóherét s őszi-búzát egyszeri trágyázással forgató Fellenberg-rendszert tanították, a többi hatban pedig olasz búzákkal, georgiai zabbal, rigai lennel kísérleteztek. Huszonnégy 500 öles szakaszból állott a *kisosztály*. Nyáron ott istállózták a fejősteheneket. Kétharmadrésze állandóan nyolc évig kaszálható, trágyalével öntözött luarnai lóherét termett, egyharmadát pedig trágyázással készítették ugyanezen növény alá. A *nagyszakaszban* tanították a tudományos váltógazdaságot. Trágyázás után tavaszbúzával közönséges lóherével vagy árpával kezdődött a kilencéves forgó. Három év múltán jött bele őszi-búza, zaboslednek, őszi-rozs, a hetedik évben tiszta parlag maradt, aztán zab és tengeri zárta be a sort. Volt a Georgiconnak minden külföldi mezőgazdasági szerszámból példánya és mindnek a használatát megtanították.

A legelő nem volt külön tag, hanem sokféle fával körülültetve tíz szakaszban váltakozott szántókkal. Ugyanígy vegyítettek a rétek s kaszálók közé parlagot, őszi-búzát, fűmagokkal kevert zabot. A szőlő egyik osztályában csak soproni fajtákat szaporítottak döntéssel és bűjtassál. Két tagból állott az erdő is. Póznának, karónak és lécnak való fa termelését tanították az első tag 12 pagonya-

ban, tűzifát a második harminc vágásban, a tisztásokat pedig famaggal vetették be.¹⁵

Múzeuma is volt a Georgiconnak gazdasági, mathesisi és physico-veterináriai csoportokkal, oktató hatását pedig közleményekkel tette közkeletűbbé. A Nemzeti Gazda éveken át hozza a Georgicon mezei munkarendjét és mintakalendáriumnak ajánlja. Ugyanott számos hirdetést találunk bizonyosságául, hogy Festetich alapítása nemcsak uradalmainak egy mintamajorja, hanem az egész nemzet kultúrkincse volt. Gazdasági és vadásziskolájába szóló ösztöndíjpályázatokat is tett közzé.

Thaer szellemében és Thaert megelőzve váltotta valóra a Georgicon az elmélet s gyakorlat összhangjában fogant mezőgazdasági szakoktatásnak emberi esz-közökkel megközelíthető eszményét. Két évtized múltán a tapasztalatokból már *tudományosan indokolt nevelési elmélet* szűrődött le, amelyet Liebbald Gyula dr. 1824-i *commentatio*-iban olvashatunk.¹⁶ Nagy a Georgiconnak a hivatása ebben az országban, kezdő, mert a földművelés már életkoránál fogva is első helyre tarthat számot a tudományok közt. Ősidőkben kell azt a pillanatot keresni, amikor a vadember ráocsúdott, hogy az anyaföld táplál is, ha *értjük a módját megművelésének*. Így a törvények jogrendjébe sorakozott emberek a földhözköttőség sársadalommá nevelte. A megmunkált föld szelídítette magához a vadembert s benne keresendő minden további művelődésnek ősforrása. Évezredek át maradt a földművelés tapasztalati utánczás, bár az oktatásnak ez a hagyományos módja is folyton fejlődött. De az emberi ész a tapasztalattal nem éri be. *Okozatiságot* keres, hogy a tapasztalat következményeit biztosan tartsa kézben. Mikor Festetich gróf őt bízta meg a tanterv kidolgozásával, az volt vezető gondolata, hogy az alkalmazott tudománv *elméletével* tárja föl az *okság* forrásait.¹⁷

Thaer hamisítatlan iskolájára vall az eddigi gondolatmenet. De a további is. Nem haszontalan járulék az elméleti gazdaságtudomány, hanem általa pallérozódik a természet erőinek tapasztalati ismerete vagy a gazda veleszületett hajlama. Szükséges minden gazdának. Az elmélet írt ki ostoba hagyományokat, babonát, előítéletet. A kormányshoz hasonlítja a gazda szerepét. Az is lehet edzett, világotjárt hajós, mégis kell értenie a műszerek s iránytű elméletét. Így a jó gazdát is az elmélet és gyakorlat helyes egyensúlya teszi és káros, ha bármelyik túlteng. Liebbald ezután sorra veszi és egyenként meghatározza az alapvető és a segéd-tudományok szerepét a gazdaképzésben. Megfigyelés, kísérlet, gyakorlat kapcsolja a valósághoz a tudományosan kifejtett okozati láncolatot s az effajta iskolázás képesíti a gazdát, hogy önállóan tudjon okozkodni, következtetni, változott időben és környezetben helytállani, a tudomány további haladásával önképzés útján lépést tartani, kétes, tapasztalatot nélkülöző esetekben, zavaros körülmények közepette talpraesetten intézkedni.¹⁸

Bőbeszédűen magasztalja Liebbald a mezőgazdaság tudományának elméletét.¹⁹ Valóban a Georgicon korában részben oly megátalkodottan, részben oly resten csüngött legtöbb földbirtokosunk a tapasztalati gazdaságon, hogy a hosszú érvelésre is szükség volt a Georgicon kézzelfogható sikerei mellett az elmélet érdekében. Kiemeli, hogy a gróf bőkezűsége, az intézet tökéletes és folyton gyarapított felszerelése és változatos talaja a legmagasabb színvonalú képzést nyújtja és *itt az ideje, hogy a tudományosait megalapozott mezőgazdaságtant bevezessék az egyetem, az akadémiák és a lyceumok tárgyai közé*. Ebben a művelődéspolitikai követelményben jelentkezik legtisztábban a fiziokrata közgazdasági irány hatása hazai

neveléstörténetünkben, amikor agrárországunk éltető forrásának, a járadékával minden társadalmi osztályt eltartó földnek tudománnyá fejlesztett művelését *nemzeti közismeretté* akarják tenni. Így remélhető, hogy *szakértelmükkel is* a földhöz kapcsolódnak a magyar sorsot intéző körök és a tudományos földművelés emeli ennek a természettől áldott földnek nagyszerű népét a gazdag nemzetek sorába.²⁰

Megadja azonban a tudomány mellett a császárnak is, ami a császáré a Georgicon nevelése. Szózatban intik az ifjúságot, hogy ne csak a gazdaság tudományában nevelkedjék, hanem a fejedelem iránti hűségben és hazaszeretetben is, épüljön továbbá erkölcsiben, mert így alakul a tökéletes ember. Ebben a rendszerben nevelte a Georgicon félszázadon át a magyar gazdákat és tisztázta hazai irodalmunkban első ízben a mezőgazdasági szakoktatás tudós alapú elvi kérdéseit.

Kisebb népszerűséget ért el az 1818. október 15-én alapított Magyaróvári Gazdasági Intézet. Talán mert túlközel feküdt a nyugati határszélhez, talán mert nem a nemzet szívéhez nőtt latin, hanem a gyűlölt német nyelven oktatott, talán mert alapítója nem volt magyar főnemes, hanem a terjedelmes birtokai révén Morvaországban, Sziléziaiban s Lengyelországban éppen *úgy* érdekelt Albert Kázmér szász-tescheni, lengyel és litvániai herceg, Mária Terézia veje, tény az, hogy az egykorú újságokban, közleményekben, útleírásokban, hivatkozásokban sokkal kisebb viszhangot kelt, mint a Georgicon.²¹ Tanulmányi rendszere szintén Thaer nyomán jár, hasonlít a Georgiconéhoz s így forráshiánytól eltekintve is sokkal rövidebben végezhetünk vele.

Az intézet 1850-ig a főhercegi család magánintézeteként működött. Alapításának *érzelmi indokát* a hercegi párnak a Bécsben kelt alapítólevélbe szőtt nyilatkozata magyarázza. Alapította pedig a herceg «a magyar nemzet iránt érzett hajlandósága és szeretete tanulságául, úgy annak emlékéül, hogy a nemzet körében a helytartói állást több éven (1765—1780) keresztül betöltötte, valamint, hogy életének legvirágzóbb szakát itt élte át, a magyar királyság javára». Alapításának gazdasági indoka éppen olyan kapitalista-iizokrata, mint a Georgiconé. A Habsburg monarchiában elszórt, de központilag, külön kiskirályságként kormányozott óriási birtoktestek számára akart szakképzett személyzetet nevelni. Az eszmét a magyaróvári uradalom nagynevű jószágigazgatója *Wittmann Antal* vetetette föl, terjesztette elő és dolgozta ki. Ő érezte legközvetlenebbül, mit tehet a birtok jövedelmezőségének fokozására a képzett gazdatiszti kar.

Nagyon hasonlít az intézet a selmeci akadémia első időszakának összmonarchikus jellegéhez. Igazgatója cseh, négy tanára közül három német s egy magyar. 1821-ben *Schachner Károly* a «gazdaság rendszerént való tanítója», *Kanyó Mihály* a földmérésé, *Orkoni Adolf* a baromorvoslásé. Rendkívül való mesterek: *Kleerborni Girtler Ferenc* a növények természeti históriájának, *Fritz János* az erdőkészítésnek, *Kait Péter* az építésrajzolásnak, *Zollekker Antal* a sör- és pálinkafőzésnek mesterei, egyszersmind az uraság tisztjei. Tanulóifjúsága az egész birodalomból toborzódik, mert magániskola jellege dacára nyitva állt, a Georgiconhoz hasonlóan, minden szakműveltségre szomjas gazdanövendéknek. A magyar elem arányszáma már sokkal kedvezőbb, mint Selmecen. Nyilvánvalóan közelebb állt a nemzet lelkéhez az agrártudomány, mint a bányászat.

Kétéves tanfolyamának anyaga lényegileg a Georgiconéval egyezik. Itt sem volt tandíj s a fenntartás összes költségeit a herceg és neje Mária Krisztina hercegnő fedezte. Kötelezték rá utódaikat is. Ösztöndíjkkal tanult évente hat érdé-

mes hallgató, lehetőleg saját gazdatisztjeik szegénysorsú fiai. Létesültétől számított harminc éven át 782 pallérozott gazdát nevelt a tanintézet, jórészt a ma«gyár földnek. Időszaki közleményeket adott ki: «Landwirtschaftliche Blätter den Zöglingen der Bildungs Anstalt in Ungarisch Altenburg gewidmet» címmel Wittmann szerkesztésében értékes közleményekkel, főképp a juhászaiból. Tantermei és gyűjteményei számára az ódon várkastélyt alakították át. Benne laktak a tanárok is. Miként az alapító főhercegi család érzésben s érdekeltségben mindjobban beleolvadt a magyar társadalomba és földbe, úgy közeledett nyelvben, hagyományban és művelődési kapcsolatokban a magyar glóbuszhoz intézetük, míg nem a selmecihez hasonlóan alkotó részévé szervült. Későbbi fejtegetéseinkben még találkozni fogunk vele.

Nyilvántartja mezőgazdasági szakoktatásunk története még több, kisebb jelentőségű iskolának az alapítását. Mindmeggannyi a fiziokrata közigazdasági áramlat nevelésügyi lecsapódása, így *Nákó Kristóf* bánáti nábob 1799-ben alapított «kis mezőgazdasági iskolája» Nagyszentmiklóson Torontál megyében. Ez már jobbágyiskola volt s a legszegényebb elemet tanította. Tudunk Esterházi Miklósnak 1806-ban alapított kismartoni magyar tannyelvű erdésziskolájáról, ahol tizenöt ösztöndíjast képeztek erdészettanban, mértanban és erdőkezelésben s a hradeki, karánsebesi és kassai erdésziskolákról.

10. A magyar mezőgazdasági szakoktatás elméledői.

A néhány gazdasági tanintézet kevés volt ahhoz, hogy gyökerében alakítsa át népünk széles rétegeinek gazdálkodását. Pedig a kapitalista elvekkel telített állami kormányzat az új gazdálkodást szorgalmazta volna minden jószándékával. Mégis, akár az iparoktatás területén, úgy itt sem tudott az állam egy országos tanintézetet létrehívó teremtő akaratot összehozni. Magánosok buzgalma és a nagybirtok példája volt a mezőgazdasági szaknevelés két legfontosabb tényezője. A harmadikat pedig a virágzásnak indult *szakirodalomban* kell nyomoznunk, még akkor is, ha a széles népréteg írástudatlansága miatt nem tudott terjedni ez a műveltség ott, ahová a buzgó, hazafias szerzők szánták.

A kormány nevelő szándékát dicsérik a *népiskolai mezőgazdasági tankönyvecskék*. Katechizáló módszerűekkel egyeneságú unokái a Felbiger által megindított tankönyvirodalomnak. Sok Felbiger-féle mechanika, polgári építészet és gazdaságtan volt magyarra átdolgozva használatban. Igen nagy a száma 1790 óta a latinul, németül és magyarul nyomtatott eredeti vagy fordított népies mező-, erdő- s rétgazdálkodási, méhészeti, selyemtermelési, állatorvosi és állattenyésztési, főleg *juhászati* munkáknak. Könyvészeti művek hosszú oldalakon keresztül sorolják fel. Még több a betű lassan ható erejével gazdasági szakműveltséget terjesztő *népies naptár*. Óriási sorozatot őriz a Nemzeti Múzeum könyvtára. Bennök nemcsak «a nap és hóid járási és változásai, hanem a hasznos gazdaság-béli új találmányok, arany és ezüst pénzeknek, máriások, petákok vetései, interestek és szolgálati bérek föl-találtatnak». Az 1810 körüli kalendáriumok közlik a «vásárok s posták járását s a folyó pénzeknek külső érdemét, nehézségét és szokott uzoráját». 1830 felé van bennök «tökéletes tanátsadó a belső és külső gazdaság minden ágazataiban, úgymint: Mit kellésék az udvarban, mulató -és konyha kertekben, a gyümölcsfák és virágok mellett, nyárban és télben, a szőlők, szántóföldek, rétek és erdők művelésében, marha, baromfi, méhek nevelésében, halászat

és a vadászat dolgaiban csalhatatlan előmenetellel cselekedni — több tapasztalt gazdák és saját észrevételei szerint.»¹ A biblia mellett a kalendárium és a váaári ponyva volt a magyar nép írástudó rétegének olvasmánya. A szentírásból szívtva magába télbegubózó ráérésének időtlen napjaiban a múlt szemléletét s az erkölcsi világrend tudatát. A ponyván nevelődött képzeletvilága, a kalendárium pedig a jövőt vetítette elé: mit nyer vele, ha kicsiny birodalmát, több és jobb terményét a gazdasági tudás eszközével kapcsolja belé a külső, távoli, alig ismert és a ponyvák meséinek színvonalán elképzelt nagyvilágnak a pénzforgatagába.

Erről a más bálványok irányába forduló, a magas kapitalizmus felé kibontakozó nagyvilágról hoznak hírt fölnyílt szemű olvasóközönségüknek a magyar *hírlapok*. Többek között a Magyar Kurir egykorú számai tanúsítják, hogy közön-; ségünk már igényelte a közgazdasági híreket is az uralkodház tagjainak cselekedetei és a pletykálgató újságcikkek mellett.² A közjogi kérdéseken kívül érdeklő olvasóinkat, hogy a saját városán kívül mik az élelmiszerárak, hogy halad a drágasági hullám és milyen intézkedéseket tett ellene a kormány?

Népiskolai tankönyv, kalendárium és hírlap volt a szaknevelés három irodalmi eszköze. Tőlük volt várható, hogy megszűnik a tájékozatlanság, gazdasági öntudat ébred és számíthatnak közvéleményt alakító olvasóközönségre a tudományos, igazán pallérozott gazdának szóló, de egyenlőre alig vásárolt művek is. *Mitterpacher Lajos* tekintélyes munkája a mezőgazdaságnak magyar használatra szánt elemei már 1777-ben megjelentek.³ Nem minden ifjú kerülhet az egyetemre, hogy tudományos mezőgazdaságot hallgasson — fejtegeti előszavában. A közvélemény alacsonyrendű, tanszékre méltatlan ismeretnek tartja a mezőgazdaságtant, az akadémiákon pedig éppen hogy csak segédtudománya a növénytan révén kerül szóba. Így könyve magánhasználatra is készült, hogy tájékoztassa az érdeklődőket mibenlétéről s irodalmáról. Szokás és gyakorlat természetesen a siker titka, de könyvből is meg lehet tanulni annyit, hogy akik magukat beledolgozzák; tanítani tudják ezt a tudományt.

Ilyen általános elveket bocsát előre Mitterpacher, mielőtt a részletes növénybonctanra s élettanra térne. Többi szakkönyvének bevezetésében is ki-kitér a mezőgazdasági ismeretek népszerűsítésének kérdésére. Gazdasági technológiájában amolyanféle házi mezőgazdasági iparnak gyűjteményét dolgozza ki, mert az igazi gazda nemcsak szánt-vet és legeltet, nemcsak begyűjti a földtől s az állatoktól kapott nyersanyagot, hanem folytatva a természet alkotó munkáját, fel is dolgozza, átalakítja fogyasztás céljaira.⁴ Sok mindent összehord benne- a kenyérsütésről, dohánykezelésről, szövés-fonásról, bor- és ecetgyártásról, szappanfőzésről, tejtermékekről, méz- és selyemipar házilag elvégezhető mozzanatairól. Betűrendes cikkeiben előbb a nyersanyagot ismerteti, majd paragrafusokba osztva tárgyalja a gyártás fázisait, eszközeit és segédanyagait. A népek szánta ezt a technológiát, amely folytatása fenti nagy művének. Miképpen gondolta, hogy a nép megérti tudós latin magyarázatait, arra nézve nem nyilatkozik, de dicséretes a kapitalizmustól átítatott szándék, hogy a népet szabad idejében, otthon, saját javára, saját terményei értéknövelő földolgozásával akarja foglalkoztatni. A tudás fokozza a termelést: röviden ez a gazdaságnevelési lényege.

Nem maradt ki Mitterpacher óriási látköréből a nemesség teljes tájékozatlansága, gazdasági dolgokban. Még mielőtt a budai egyetemre került, bécsi tanár korában hirdette, hogy a nemesifjúságot gazdasági ismeretekre kell tanítani és tervezetet is készített a Terézakadémia számára,⁵ ahol tudvalevőleg számos magyar nemesifjú is tanult. Kötelessége a nemességnek, bizonygatja, hogy gazda-

sági tudományokat sajátítson el, mert kezében van a főszükségleti cikkek termelése, a föld termőerejének elhanyagolása pedig nemcsak a birtokos kára, hanem az államé is. Ilyen tanulmány egyben hazafias áldozat is. Három irányú gazdaságtudományt ajánl a nemesifjúságnak a földalatti, földfeletti termékek gazdaságtanát és a nyilvános vagy közönséges ökonómiát. Az első részben a birtok sík vagy dombvidék szerinti természetét tanítaná, aztán a trágyázás jelentőségét, és az állatokat, hogy a *birtokos értse birtokának termelését*, tudja felügyelni irányítani, javítani s felfogja gazdasági olvasmányai tartalmát. A második rész Mittelpacher elgondolásában a bőséges ásványtannal kapcsolt mai talajismeretet nyújtaná, a harmadikban pedig a gazdasági segédeszközöket, emberi, állati és természeti munkaerőt, főleg a jobbágy gondozását ismerteti, hogy kutak, egészségügyi rendtartás, népszaporítás által a hűbéri birtok legfőbb kincse, a robotmunkaerő csorbitatlan maradjon. Tájékoztatna még a termények forgalombahozataláról, a kereskedelem, raktárak, boltok szerepéről és megismertetné a nyersanyag további útját a gyárakon s az ipari feldolgozáson keresztül a fogyasztásig. Emberbaráti s népboldogító merkantil elvek szövik át Mitterpachernek ezt a gondolatmenetét, de ne feledjük, hogy még 1773-ban írta a hosszúéletű tudós ezt a munkáját. Épp oly célszerűtlen lett volna munkásságát korszakokra földarabolni, mint Tessedikét. Ezt az ismeretkincset vitte magával az új századba s élete műve szövegszerű, selyemtenyésztési kis népszerű munkákban hangzik ki. Magyarra fordítva már megtalálta az utat a parasztsághoz, de latin természetrajzi könyvei is használatban voltak a gimnáziumokban. Száraz felsorolások, melyekbe gazdasági nézeteiből semmit sem szőtt belé.⁶

Mitterpacher és Bécs közvetítésével jutott el hozzánk az okszerű angol gazdálkodás. Nem hiába volt a termőföld fajunk szerelme, a közgazdasági művelődésnek legelőször a mezőgazdaságot zsendítő csírái hullottak foganos talajba. *Nagyváihy Jánosban* törölmetszett kiteljesedését érte el a magyar mezőgazdaság tudománya s az ő szittya agyvelejében tömörült rendszerré a honi talajon szerzett tapasztalat és az idegen könyvekből merített elméleti tudás. Mitterpacher apátnál még tógában jár a tanszéki tudomány, de Nagyváihyt már foglalkoztatja a gazdaképzés mikéntje is és könyveiben sorra fedezzük föl tempós magyarsággal, jól megrágott nézeteit. Világ- és társadalomszemlélete keveréke a hűbéri és a tőkegazdálkodásnak. 1755-ben született Miskolcon szegény nemesi családból és Csurgón 1819-ben bekövetkezett haláláig megéri a jobbágyfelszabadító törekvések fokozódó nyitányát. De élete sora a nagybirtokhoz kapcsolta és míg egyrészt tüzes, újító buzgalommal kívánja bevezetni a pallérozott gazdálkodás minden vívmányát, addig határozottan szögezi le, *hogy* «a jobbágyokat úgy kell gondolni, mint a Földes-Urasággal kétoldalú szerződésben élő embereket». Célzatosan jellemzik viszonyainkat az idegenek, amidőn a nemességet rabszolgatartó zsarnoknak állítják be, mert a jobbágyság olyan igaz jusson alapuló szerződés, amely a földesurat házhely, föld, legelő stb. adására, a jobbágyot pedig úrbéri tartozásokra kötelezi. A papok tanítsák meg rá a népet, hogy állapota jótétemény. Hány szegény nemesember telkét porlasztja szét örökösödés, kiházásítás, míg a jobbágyé oszthatatlan és így nem juthat koldusbotra. Jobbágy annyi, mint jobb ág, vagyis férfi ág, amelynek birtokát nem lehet a leányokra, vagyis bal ágra ruházni. Nagy kegyelem a Felső s a földesúr részéről, hogy ilyen állapotban élhetnek.⁷

Ezzel a gondolatmenettel megpendítettük Nagyváihy társadalomszemléle-

tének alaphangját. A gazdasági nevelést ő a nagybirtokra szabja. De gondol a néppel is. Nagyváthy maga Sárospatakon, majd Losoncon előbb a költészeti tanulmányok iránt lelkesedett, csak a pesti egyetemen lett Mitterpaehér előadásait hallgatva gazdává. Katonakorában barátkozott össze Festetich György gróffal, ki azután 1791-ben hatéves, nyugdíjas szerződéssel Keszthelyre hívja jószágai teljhatalmú igazgatójának. Mint kiváló szakember rendbeszedi az elhanyagolt uradalmat, mint németül, franciául, angolul és olaszul szellemesen társalgó szalonember, kedveltje a főúri köröknek. 1797-ben Csurgóra vonul vissza. Gimnáziumot alapít ott, sok gazdasági munkát ír, de rövidesen bekövetkező halála miatt könyvei megjelenését nem éri meg.

Nagyváthyból jószágkormányzói munkaköre váltotta ki a gazdasági nevelésre vonatkozó gondolatokat. Főműve, az 1791-ben megjelent *Szorgalmatos mezei gazda*, melynek Festetich meghívását is köszönhette, az első magyar tudományos rendszerű mezőgazdaságtan. Alapvető mű, de szaknevelési tartalma még elmosódott. Későbbi műveiben viszont határozottan jegecesedik ki a főtiszti gyakorlatból elvont gazdaképzés pedagógiája. A szorgalmatos mezei gazda Elöl-járó-beszédében arra mutat rá, hogy «a máii legvirágzóbb Nemzetiségek édes álmaikból fel ébredvén, az *elme-futtató* Tudományokat a *kintses Természetnek bűvár kergetésével* tserélik föl s Könyvtárjaikat a tapasztaláson és józan okosságon épült Természeti Gyűjteményekkel s könyvekkel rakják meg. Most kezd az idő felderülni, amelyben az emberek leginkább azok közül szorgalmatoskodnak, a mellyek *lábaik előtt* vágynak».

Így jellemezve kora művelődésének hasznossági irányú fordulatát, a magyar viszonyokra tér át. Tipikus fiziokrata érveléssel fejtegeti, hogy hazánkat a természet is, meg *lakóinak hajlama* is, földművelésre rendelte. Az ő könyve is hazafias célt szolgál: a mezei gazdaságot fellendíteni. Panna-fogás előtt még habozott, nem volna-e jobb egy kiváló külföldi munkát fordítani le, aztán mégis az *önálló tapasztalatokon* épült könyv mellett döntött, mert a külföldi igazságok itt nem válnak be kivétel nélkül. De értékesítette a legkülönb külföldi szakmunkák tanúságait, sőt műve második kötetében közli is a felhasznált irodalmat. 1771—1790 német eredetiben megjelent vagy németre fordított könyveket bűvárolt át, de mindben együtt nem lelt annyi tapasztalatot, mint tanítójának, Mitterpaehér Lajosnak kisdéd könyveiben és a hazai viszonyokra készült egyetemi jegyzeteiben.

Sajnos Mitterpaehér latinul írt. Sok haladni vágyó gazdának nincsen ideje azonban idegen nyelveket tanulni, ő tehát anyanyelvünkön ír, hogy minél többen okulhassanak tanácsain, vagy adjanak jobbakat, ha nem válnak be. Jégtörős az ő munkája, folytatókra vár, mivel «a gazdaságban csak tapogatva lehet elől-menni». Előbb volt a tapasztalat, később foglalták tudományos regulákba. «A mezei gazda, ha csak a Gazdálkodás mesterségét *nem tudja*, nem boldogul». Tudatosan kell tehát gazdálkodni. Határ- és vagyonkönyv nélkül lehetetlen a birtok termőerejét karbantartani, nem is beszélve javításról, ahol a pallérozott gazdálkodás kezdődik.

Hogy öntudatos gazdákat neveljünk, a gazdaság mesterségét az iskolákban is szükség volna tanítani. «Nints egy-egy nagyobb hiba a Társaságban, mint az, hogy a Falusi Oskolákban a Gyermekek Deák szóra taníttatnak, a mellyeknek sokan egész életekben nem veszik hasznukat; s arra a mitől a Mezei gyermekeknek jövődöbéli boldogsága függ, nem készítetik. Kívánni kellene tehát, hogy a *Ozdaságtanítás Catechismussá válna*, és hogy a Papság ezt a mesterséget külön-

sen tanulván Hallgatójainak e részben is Út-mutatója lenne. Így készítettett erre Pesten a Királyi Universitásban különösen a kis-papság eddig az ideig». ⁸

Paraszt és úr, a föld művelője s műveltetője épp a foglalkozására nem kap semmi nevelést. Milyen természetellenes, hogy földművelő országban nem a földművelés az oktatás gerince és főcélja! «Igen keserves látni, amikor az Uraság gyermekei az Oskolákból, *Patvariákról* kikerülve, *a Jobbágytól tanulnak gazdálkodni*, a kit igazgatni s boldogsága keresésében vezetni s biztatni nekünk kellene». Van már mód rá, hogy gazdaságtudományt tanuljanak, hiszen ott működik a pesti egyetemen Mitterpacher, csak még egy göttingai mintára berendezett gazdasági kerttel kellene tanszékét összekapcsolni.

Nagyváthy gyakorlati észjárásával még ott is felfedezi a korában dívó nevelés eltorzulását, az ország és társadalmának gazdasági szerkezetéhez nem simuló teljes összhangnélküliségét, ahol még hozzáértőbb kultúrpolitikusok sem sorakoztak egy főirány mögé: *a nőnevelésben*. Kellemesen lep meg bennünket a hagyományos magyar nőtisztelet és a kapitalizmus minden munkaerőt értékesítő irányzata között létesített kapcsolat és ahogyan a magyar feleség erkölcsi fogalmát gazdasági tartalommal telíti. Nemcsak hűségeskünek, hanem valami gyakorlati, szerződéses érdekszövetségnek értelmezi a házasságot. A gazdasszony nemcsak *feleség*, hanem szakértő társ is. Helyettesíti tejhatalommal férjét, «mikor közügyekbe kénytelen menni, ami csak visz, nem hoz». Tegyük le arról, hogy leányainkat kényeskedő dámáknak neveljük, ő maga látott grófnét leányaival ponyvát szabni és zsákot foltozni és sok nemesasszonyt, kik tejből, tojásból, túróból úri módon ruházkodtak, de olyanokat még többet, akik a búzás kasból lopott köből búzákból «tziifrálkodtak s kávéztak». Ismerje az asszony a birtok egész fekvését, sajátítsa el a gazdálkodás egész menetét, különben ha ura meghal, mindenéből *kiforgatják!* Leányait a divat mellett tanítsa ilyen széles értelemben vett gazdasszonyságra is, hogy ha a férfi nősülni akar, ne bábut vegyen el, hanem *fele-segítségét*. «Bizony már valaha ideje volna, hogy ezeknek a szép Teremtéseknek Nevelésekhöz a Magyarok is hozzáfognának!» ⁹

Eddig a fókig jutott el Nagyváthy főmunkájában. A szorgalmatos mezei gazda többi része tárgyunkon kívül eső mezőgazdasági szaktudomány. Nevelőszerepe van ugyan ennek is, mert *olvasmányt úton* akarja az elmaradt gazdákat a szántók, rétek, puszták, legelők és szőlők okszerű, többet jövedelmező kezelésébe bevezetni és az *önképzésre* számít, amikor hasonló, rendszeresen csoportosított fejezetekben nyújtja a baromtartás meg méhészet legkorszerűbb tudni-valóit. Hogy azonban a pallérozódásnak illetően útja még merész álom volt, azt mutatja gróf Széchenyi Ferenc, belső titkos tanácsos pénzáldozata. Támogatása nélkül nem jelenhetett volna meg a «Szorgalmatos mezei gazda» és Nagyváthy holta után is várható volt a gazdaközönségünk tudásszomjára. Van még egy szaknevelési vonatkozása főművének. Megjelenése után lett rövidesen jószágkormányzó és a «Szorgalmatos mezei gazda» fogalmazása közben jó tollforgatóvá gyakorlódva, összeállított 1792-ben, hivatalbalépésekor egy belső használatra szánt útmutatást. Negyven íves munkáját az uradalmi gazdatiszteknek *le kellett másolni és be kellett tanulni*. «Közönséges instructio a méltóságos Tolnai Gróf Festetich György Kir. kamarás uradalmában gyakorlítani szokott gazdaságnak rendjén keresztül Nagyváthy János, nemes Zala sat. megyék táblabírája és az említett mgs grófi jószágoknak Directora által». Egyenlőre így is lehetett gazdát pallérozni.

Csurgói nyugodtabb napjaiban, egy évvel halála, előtt, már higadtabb nevelési

észrevételeket tesz. 1818-ban írta a «Magyar practicus természetöt» s visszapillant élettapasztalataira. «Huszonöt s harmincz esztendőktől fogva — írja élőbeszédében — a Termesztés és Tenyésztés a mi Hazánkban szembetűnőleg megjavult. A hosszas háború és az egymásután következett mostoha esztendők a gazdasági iparkodást felelevenítették. Talán az én szorgalmatos Mezei Gazdának is volt legalább annyi haszna, hogy a Magyar Gazdákat tselekedeteikre figyelmesebbekké tette. A keszthelyi Georgicon pedig példátlan bőkezűséggel és szorgalommal a szomszéd nemzetek gazdasági Fogását, talált szerszámjait, dítsért magjait s. a. t. a mellyeket sok Majorokba az újságokon való kapás és személves ajánlás szekerekkel behordott, próbára vonta; és a mellyek a sárt kiáltották, azoknak egész kiterjedését adni igyekezett: azok pedig, a mellyek a mi Erőnkkel, Consumciónkkal össze nem fértek, hazafíságot nála éppen nem nyarthettek».¹⁰

Tanítani akart ezzel a könyvével is, bár csak halála után jelent meg. Vezérgondolata a *belterjesség*. Az ugart fel kell törni, de a gépekben bízni nem lehet, maradjanak vele az ipar területén. Bámulatos, hogy a képzett, olvasott és az összes hazai mintagazdaságokat ismerő Nagyváthy milyen ellensége a gazdasági gépeknek. «Arató és cséplő gépelyek» költségesek, kényesek, a «vető gépelyek nem érdemlik, hogy a Mívesek fejeket azon törjék». Se vetőmagot, se időt, se igát meg nem takarítanak. Jókezü vető jó szélben négy ölet is fog, a gép pedig csak négy lábat, a ló pedig hatot fordul addig, míg a gép egyet. Később rájön, hogy magyar viszonyok között azért nem alkalmazhatók a gépek, mert könnyen romlanak és *nincs, aki javítsa*. Ennél tovább nem viszi a gondolatot, hogy hiszen lehetne hozzáértő gépészeket nevelni. Bizonyos túljózan óvatosság jellemzi az újításokkal szemben, ami nem vall kapitalista szellemre. Ajánlja, hogy olvassák Thaer Anna-leseit, Fellenberget és Schönburgot, ő maga azonban inkább saját tapasztalataiból és szomszédaiéból szedte össze könyve anyagát. Így pedig arra a következtetésre jutott, hogy az egyoldalú szemtermelés bajt fog nyakunkba zúdítani. Állattenyésztésünk teljesen alacsony színvonalú, pedig lényegesebben függ össze a föld termőerejével, mint bármi más. Hiába áldott föld e honok, mert vájjon «áldott föld *okos* és munkás iparkodás nélkül terem-e arany kalászkodat? A mi termesztésünk csak akkor fizeti magát, mikor a szomszédok termése hibázik, ellenben Tenyésztésünk mindenkor és minden ágaira nézve betses, mert mindnyájunk kapitálissát bátorságba tartja».¹¹ Állattenyésztő könyve tudományos rendszerességében méltó a növénytermesztéséhez, dicsősége a magyar mezőgazdasági szakirodalomnak, fontos tényezője az irodalom útján folyó ismeretterjesztésnek.

Tárgyörünkben azonban «Magyar gazdatiszt»-je vág belé legszorosabban. Szaktudományán túl, az okszerű gazdálkodás tárgyá feltételeitől megint a személyihez fordul érdeklődése s az öreg, sokat tapasztalt főtiszt mégegyszer szabatosan összefoglalja, hogy miképpen képzei a helyes gazdanevelést. Minden sorából hivatásszeretet csillan ki, minden törekvése az, hogy ezt az erkölcsileg lenézett pályát társadalmilag emelje. «Ha a Birtokosok a Gazdálkodást minálunk vagy a közhivatalviselés, vagy talán megvetésből elmulasztják: tsak ritka, hogy kárát ne vallják. *Az értelmes és serény Gazdatisztek* mindazonáltal sokat helyre pótolhatnak. *De hol van értelmes és serény gazdatiszt?* Mellyik és hányadik ifjúnak van a mostani szük üdőben abban módja, hogy a gazdaságnak hosszú és költséges tanulását elvégezhesse? Bizony a kinek elegendő költsége van: az azt más Tudományok tanulására fordítja».

Csak az keres ispáni állást, aki egy kicsit számolni és írni tudván elhitheti

magával, hogy gazdatisztnak beválik, mert parancsolni könnyű. Nagyváthy az ilyen alakokat saját mestersége fokozottabb megbecsülése érdekében kereskedőnek vagy iparosnak akarja eltanácsolni. Már láttuk régebben, hogy a kereskedők mennyire tiltakoztak selejtes elemeknek az ő pályájukra való özönlése ellen és fölmerült itt a XIX. század művelődésében több hasonló mozzanat, amely a magyar társadalomban máig is meglévő kiselejtező mozgalommal akarja a másik rovására anyagi s erkölcsi előnyökben részeltetni a saját mesterségét. Mindjárt látni fogjuk, hogy mennyi panasz volt Nagyváthy korában a gazdatisztek ellen.

Az ő gondolkozása tipikus irányzata lesz az utána következő kornak. Nagyon erős még a rendi tagozódás és a nemzeti társadalom érdekközösségének tudata még nem látta világosan, hogy *minden fajta kenyérkereset* joggal igényelheti a maga számára az ifjúság javát és valamennyi joggal tiltakozhatik ellene, hogy míg elméletben szólalomokkal dicsérik föl hazafiúi fontosságát, addig a gyakorlatban és a szavak mögötti meggyőződésben úgy kezelik, mint az elitpályák szemétkerakodó telepét és a gondatlanabb vagy felsőbbrendűnek hitt állások munkakörének végrehajtó és veritékező tartozékát. «Eredj inasnak!» ez a felelőtlenül ismételt szálloige százados múlttal bír a magyar nevelésben. Annyira átítatta közvéleményünket az iparos és kereskedő pályák lekicsinylése, hogy íme még Nagyváthy is tehermentesítő igénybevételökkel akarja a saját gazdatiszti rendjének akkortájt nem sokkal följebb álló társadalmi tekintélyét megjavítani s nem az állásszerű erények belső kimunkálásával. Itt találhatjuk történeti gyökerét a köznevelés nem *megnevelő*, hanem *kiselejtező* irányzatának, melyben az egyik társadalmi osztály vagy életpálya vagy iskolafaj körforgásszerűen igyekszik a másiknak hivatásává tenni, hogy az ő szemétkét fölvegye. A másik lebecsülésével igazoltabb lesz a saját felmagasztalása.

Nagyváthy is rabjává esik ennek a felfogásnak. Előtte a hivatalképes jogásznemesség társadalmi állása lebeg eszményül. Ide akarja fölemelni a gazdatiszti rendet egyrészt szakképzéssel, másrészt a dolog könnyebbik végét fogva meg, a kereskedő és iparososztály rovására végrehajtott kiselejtezéssel. Valahogy érzi azonban, hogy a burkolt lebecsülésnek a kapitalizmus rendjében nagyobb erkölcsi súlyra vergődött munkaétoszra nézve káros eszmei következményei lehetnek és vigasztalásul megjegyzi: «Aban a Hazának is használnak és magoknak is bizonyos és tisztességes kenyeret keresnek». Már a felvilágosult abszolútizmus államában sem lehetett rendi világnézettel mérni az ipart és kereskedelmet. Az ország azonban mégis a jogot gyakorló nemességben létezik, ez szab ízlést, értéket, életmódot, világnézetet. Érthető, ha minden feltörekvő osztály a birtokos nemességet veszi mintául, hozzá igyekszik hasonulni és nem érzi meg a mély lényegbeli ellentmondást a birtokon belüli feudális életpályák *védekező* és a vagyonszerző ösztönrel rohamozó kapitalista életpályák *támadó* jellege között. Az előbbi mindig úri, az utóbbi mindig parvenu és leglényegét adja föl, ha a másik formáinak behódol.

Saját életpályájának a nemesi pályák felé igyekvő emeléséből fakadnak Nagyváthy szaknevelési gondolatai. Részletezzük, hogyan is képzelet! Miben áll az *előkészülés* a gazdálkodáshoz? — teszi föl a kérdést.

1. Az ép, virgonc *testnek az edzésében*, mert szobából nem lehet gazdálkodni. «A testnek ez a megkeményítése elsőb és szükségesebb a tántz és musikabeli gyakorlásoknál». 2. Tanulják meg szóban s írásban a német, tót és *deák* nyelvet, 3. a helyesírást, 4. a pontos számolást. 5. «Mindenekfelett szerezzenek magoknak *Emberi szívet* és hajló erkölcsöt. Amannak elmúlatása tette a Gazdatisztek retentőkké: a makats Erkölts pedig egész életekben szerencsétlenekké».

Ennyi előkészület már elég a gazdaság tanulására, de nem magára a gazdatisztságra, mint sokan hiszik, mert a gazdatisztnak már befejezett tudással kell bírnia az östermelésről, állattenyésztésről és orvoslásról, gazdasági építésről és számvitelről. Ismernie kell «a Haza törvényeinek azt a részét, a mely Jus Oeconomicumnak nevezetik, és a Felső Urbáriumi rendelkezéseket, s. a. t. A kiket a sors az ilyen előkészülésből kirekesztett: azok a Birtokos Uraságokhoz folyamodjanak, hogy őket készülésekben gyámolítani méltóztassanak. *Az ilyen Ifjak nevelésére tett költséget a Méltóságok csak kevés idő múlva is gazdag uzsorával vissza fogják venni.* Valóban a keszthelyi Georgicon a készülő Ifjakra nézve egy jóltévő Intézet, a Földes Uraságokra nézve pedig egy oltsó és megbecsülhetetlen Veteményes-kert».

Világosabban senki sem mutatott rá a tőkegazdálkodás és a szaknevelés kapcsolatára, ahol a kapitalizmus az ok s a nevelés a következmény. Felpanaszolja ezután, hogy hazánkban csak naturalista gazdaképzés dívik. írnokokat küldözgetnek egyik irodából vagy egyik uradalomból a másikba. «Természetes következés, hogy az ilyen Praktikáriusok a Földes Urak kárával okosodnak meg vagy végtére kenyér nélkül maradván, Bujtogatok lesznek».

Más a nevelés helyes útja. Mindjárt a gyakorlat elején osztályozni kell az ifjakat és kipuhatolni hajlamukat. Akik a kalkulusra születtek, azokat már kezdettől fogva mag-, pénz- vagy számtartónak kell nevelni, másokat pedig természetőnek vagy kormányzóknak, mert a három tulajdonság ritkán találkozik ugyanegy személyben. «Gazdákká és Ispányokká *készültebb embereket* kell tenni, mint a Számadás mellé: mert az Ispányoknak, Termesztőknek, Tenyésztőknek, Építőknek, Számadóknak, sőt Kormányzóknak is kell egyszermind sok helyen lenni». Illendő fizetéssel lássa el tisztjeit vagy gyakornokait az uraság, inert nélkülözés a hűtlenség kezdete. Kezdőket gyakran helyezze át, önálló munkakörben dolgozókat azonban ritkán, mert öt-hat év is kell a belétanuláshoz és az uradalom természetét, népességét nem ismerő új tiszt temérdek kárt okoz. «Rosszabb a változtatásnál az egymástérő elkergetés, a mely hamis árulkodásokon és személyes bosszúállásokon tapasztaltatik épülni». Árulkodóiból sohasem lehet jó tisztet nevelni. Hogyan küzdhetnek tehát a sikkasztások, lopások ellen, mely a gazdatiszt társadalmi lenézettségének gyökere? Fizetésemeléssel! Ne úgy jutalmazza a földesúr az igyekezetet, ahogy most szokás: «hogy búcsúzzon el és keressen nagyobb kenyeret». Aki pedig maga akarja vezetni birtokát, ne tanult tisztet alkalmazzon, mert ennek önálló véleménye van, hanem némán szót fogadó parasztgazdát. Így maga lesz felelős a hibákért, mért nem bízza jószágát hozzáértő emberre.

Addig nem alakulhat ki a gazdaképzésnek sem határozott menete, míg hiányzik a legtöbb uradalomban a pontos *személyzeti rendtartás*. Ez írná körül szabatosan, hogy mit kell tudni a jószágigazgatónak, miért lehet felelősségre vonni a főpénztárnokot és számvevőt, mi az uradalmi ügyész s mérnök munkaköre, mikor mulaszt kötelességet az erdőbíró vagy a jegyző! Nagyváihy az uradalomigazgatás gépezetét elemzi és állásonként körvonalozza, hogy kitől mekkora mértékű szakértelmet és tudásmennyiséget lehet megkövetelni. «Jobb, ha a kormányzékeknek minden tagjai *fractious gazdákból* állanak, mint az: ha megfordítva a pennások több esztendőig való szolgálat jókért Gazdatisztságra emeltetnek». Minden kormányzék foglalatossága kétféle, ú. m. Iromány (Cancellistica) és Gazdálkodás (Oeconomia). Az irodai munka ismeretanyaga: üzleti levelezés, jobbágytelek összeírás, majorhelyszínrajzok épületalaprajzokkal, térkép az erdővágásokról, vizekről, vetésforgókról, «az allodiaturának nyomások szerint való abrosza majoronként», feltört puszták térképtervei, «számadó könyvek havi

kivonatai, mint a kalmári számadásban a conto courantok, a részes bilantzok formája terméstről, cséplésről, tenyészetről, maradékról s előző évekkel való egybevetése, a számadó könyvek megrostáltatása s a talált nehézségek kiadása megfejtés végett». Figyelemmel kíséri a központi iroda a mezőgazdasági termékek kereskedelmi árhullámzását, szerződik kereskedőkkel és felállítja a «közbilánxot minden munka költség, Termékek és Jövedelmek közt: a melly a Birtokosnak *egy summában* szeme eleibe terjeszti az egész esztendei költséget és jövedelmet.»

íme a kapitalizált nagybirtok központi ügykezelése, ahol a mai nagyvállalat kettős könyvvitelének, évi mérlegének, jövedelmezőségének, nyilvántartásának minden elemét megtaláljuk. Ide már valóban hozzáértő embereket lehetett csak beültetni s a gazdatiszti utánpótlás másik bő forrásának, az érdemes komornyikoknak és kiszolgált urasági inasoknak *csak a* külső gazdálkodás maradt meg. Ott még változatosabb ügykör várt a tisztre, mint «a mesterséges és számtalan Rubrikából álló számadó-könyvek és részes, de szövevényes bilánxok» belső irodájában.

Külön fejezetekben boncolja Nagyváthy, részben saját korábbi munkáinak ismétlésekép, hogy mire kell megtanítani az idősebb tiszteteknek alantas gyakor-nokaikat. Legfontosabb dolguk a robotmunkaerő arányos szétosztása szántóra, erdőbe, szőlőbe. Makkoltatnak, gubacsot szedetnek, építtetnek, árendába adnak birtokrészeket csendes ígérréssel vagy kidobolt kótya-vetyén, eladnak állatot s terményt a tisztülésen (*sessio officiosa*) megvitattott feltételekkel. Elsősorban termelnek. De amryit tudnia kell a gazdatisztnak a kereskedés külön tudományából is, amennyi az *eladáshoz* szükséges. Vételjoguk csak háromezer forintig terjedjen néhány nyersanyagra, mint malomkő, épületfa, mész, só. Az eladásban viszont annál több szakismeretre s éleslátásra teygenek szert. Tartsanak állandó érintkezést, még vendégeskedés árán is, szótartó, régi és hitelképes kereskedőkkel s ezeknek akár olcsóbban is adjanak el. Apró vevőket hagyják a januári holtévadra. Levelezzenek a városi barátokkal, hogy tudják a folyó árirányzatot. Építtessenek fogadókat kicsiny, sok padolt és jól fűllő vendégszobákkal, vasrácsos ablakkal a folyosó felé is, hogy az utas szemmel tarthassa az udvaron hagyott kocsiját és portékáját. Űzzenek bölcs falupolitikát, mozdítsák tlő a népesedést, de ne egész telkek elfertályolásával, hanem a fölösszámú lakosság kitelepítésével töretlen területekre. Ügyeljenek, hogy legyen köztük jószágos gazda, mesterember, jobbágy, felebeli s árendás vegyest.

Ennyi kortörténeti érdekességet ragadtunk ki «A magyar gazdatiszt» rengeteg anyagából. Többet kellett tudnia, mint egy miniszternek. Csak a nagybirtok *üzeme* volt már kapitalizált, *társadalma* még nem és a jobbágyságnak a gazdatiszt volt vezetője, bírāja, jegyzője, állatorvosa, végrehajtója, irányítója, esze, szellemi vezére — mindene. Nagyváthy érezhette, hogy mindezt a major idősebb ispánjától nem tanulhatja meg a hozzá beosztott gyakornok. A tiszt alá tartozó majorokban és jobbágyfalvakban még hűbéri formákban élt a társadalom, de a nagybirtok már a nemzetgazdaságba kapcsolódott, sőt néhány cikkével, mint a gubaccsal, gyapjúval, marhával már a világgazdaságba. Ez a félig őstermelő, félig kereskedelmi kapocs a gazdatiszt volt. Munkakörét már nem láthatta el a terménygazdaság boldog idejének szűkös tájékozatlanságával. A majorokba és pusztákra kiszivárogo a pénz s lassan erjedésbe hozza a társadalmat. *Távlat* kell a gazdatisztnak, hogy sokágú hivatalát elláthassa és a vezetésére bízott, egyenlőre még külön gazdasági egység fokozódó belétagolódását a közigazdaságba megértse. Ezt a távlatot adja meg néki közvetlen, de tudatlan nevelői helyett Nagyváthy könyve, ez a félig tankönyv, félig mezőgazdasági lexikon, részben hivatal-

noki rendtartása tervezet, részben pedig kezdőket segítő vezérfonál, a rendeltetésének fogalmi hatáiraiban elmosódó «*Magyar gazdatiszt*».¹²

Pontos előírásokat fogalmaz arról is, hogy milyen tudást kell megkívánni az alantas uradalmi személyzettől (hajdú, erdőkerülő, méhész, kerékgyártó stb.), de tárgyunkat mélyebben kimerítjük, ha Nagyváthy kortársaihoz, az ő nyomán elmélkedő gazdairókhöz fordulunk. Ha olvasottabb nem is, de világlátottabb volt nála az 1762-ben Büdszentmihályon született *kisszántói Pethe Ferenc*. Vérteli gazda. Maga vallja, hogy már 5—6 éves korában «a szűrű körül piritotta az alföldi rekkenő hőség, örvendeztette a mezei szütskökelepelés harmóniája újjonnan hasított barázdákban földimogyorók után kuntsorgó bugyborékos gyermeki kápriztiámat». Nyolc évig járta a külföldet az egykori debreceni tógátus, majd udvari-i tanító és Utrechtben bibliakiadások meg gazdasági tudományok között oszlik meg érdeklődése. Huszonhárom éves korában már nyugati gazdasági szakkönyveket olvasott, a helyszínen tanulta meg a világnyelveket, de egyikre sem vesztegetett annyi napot, mint ahány esztendőt a deákra. Nézte az ánglus farmereket, a hollandus tehenészetet s közben 1794-ben az angol királytól jutalmat nyert magyar bibliakiadásáért.

1797-ben dől el végleg életsorsa. Visszterve ugyanis Bécsben megindítja folyóiratát a *Vizsgálódó Magyar Gazdát*, mire a magyar mezőgazdasági művelődést annyira szíven viselő Festetich azonnal meghívja s a Georgicon születésében volt egyik eszköz. Szakoktatásunknak ehhez a gyújtópontjához kapcsolódik Pethének is tudományos kibontakozása. Itt fog bele főművébe a *Pallérozott mezei gazdaságba*, míg közben négy és fél esztendeig könyvelő (rationum ductor), majd «professor matheseos, oeconomiae et technológiáé». Beckmann lelke vezérlése mellett írogat.¹³ A tudós göttingi tanár ekkortájt már nemzetközi tekintély a gazdaságtanban, technológiában és kamerálisztikában. Pethe 1799-ben mint keszthelyi tisztartó újít a tízszakaszos fordulóval, szélmalomokkal s nagymérvű sáfránytermeléssel. Eszterházi nyeri meg 1801-ben tíz uradalom főtisztjéül a kitűnő hírvé szakembert. 1814-ben újból Bécsbe költözik s egy másik lapot alapít, a *Mezei Gazdát* Két év múlva Pesten nyomatja s még két évig megjelenteti. Különös buzgalma folyóiratok kiadásában tovább serkenti Erdélybe költözésekor az *Erdélyi Híradó* megindítására. Országos nevű ember, több megye táblabírája, a dunamelléki püspökség ülnöke, a bécsi mezei gazdasági társaság tagja. Szilágysomlyón halt meg magas korban, 1832-ben.

Nagyváthy mellett Pethe érzi meg hazai művelődésünknek mind többet hangoztatott hiányát, hogy nincsen magyar nyelven színvonalas mezőgazdasági szakirodalom. *Becsi Sámuel* sokat idézett könyvében a «Pannóniai Fenix, avagy hamvaiból feltámadott magyar nyelv»-ben (Bécs, 1790) azon sóhajtózik, hogy a csak deákul tudó nemest a «valóságos» tudományokban való írástudatlansága elzárja az élő nyugati nyelveken íródott szakmunkáktól s az österményeket fölvásároló kereskedelemtől egyaránt. Zsidók értékesítik terményét, «Bécs szedi az epret, minékünk pedig koppan a szemünk». A Bécsi Magyar Kurir élesszemű szerkesztője ugyanazt rója föl, amit minden nyugatot járt hazánkfia sürgetett: élő-nyelveket kell tanulnunk, hogy behatolhassunk közvetlenül az ipar, kereskedelem és gazdálkodás tudományába. A tudás majd felvilágosít bennünket bárgyúságunkról, és akkor nem fogjuk másoknak átengedni a meggazdagodás útjait, hanem magunk is kereskedünk, mint az angol lordok.

Amit Decsi az újságíró a közvéleménybe dobott, azt tetté váltotta két nagy

gazdánk, Nagyváthy s Pethe, majd utána mind többen. Teremtettek folyóiratokból és tudományos rendszerű könyvekből mezőgazdasági szakirodalmat. Ez a belőle sugárzó művelődés közvetlen tényén kívül a gazdasági szaknevelés kérdéseit is felszínre hozta, s így Pethe Pallérozott mezei gazdasága is bőven vizsgálja a kérdést. Szükséges a mezei gazdaságot «minegyik tudományhoz magához systematizálni, de nem hajszátra, nem körömrre — mondja — hanem az ott is ezerképpen változtatható környülállásokhoz s ezerféle állapotú, mezei gazdaság hoz szabva. Hasznos, ha külföldi szakmunkákból tanulunk, de ne kövessük vakon. Az ő könyvét viszont nyugodtan lehet követni, mert egyenesen a magyar viszonyokhoz szabta. «Én magyarnak varrtam nadrágot, elég vándorlásom után többnyire olyat, hogy a bolha is rikótvá mászkál alatta. Ha valahol bugyogósan esett volna: segítss rajta, ha jobban tudsz hozzá. Ha ennek a Darabnak 5 első szakasszát jól az ujjaidra szeded: hidd el azt, hogy hazádhoz alkalmas, akármi plánta termesztésével, egykét szó után könnyebben és szerentséebben boldogulsz». Ő is a tudományos elmélet és a hazai földön bevált gyakorlat összhangjának híve s ebben méltó tagja a Georgicon képviselte nevelő irányzatnak. Egyrészt csak egy-egy növény termesztésével foglalkozó szakkönyv bírálattalan követésétől óv, másrészt, hogy a csak gyakorlatot népszerűsítő mezőgazdasági naptárakra esküdjünk.

Mint Nagyváthy, ő is kitér a művelt gazdák társadalmi helyzetére. «Van nekünk Magyaroknak egynéhány igen keserves nemzeti nyavalyánk; mellyek még annál is veszedelmesebbek, az egész Hazának áltajában, hogy *nagy részük mezei gazda lenni szégyent*. Nem akar gazda lenni olyan igazán, *mint Kavalier*: *A mezei gazdaságot tsupán tsak azok pallérozhatják nagy haszonnal, a kik azt fundamentumosan tanult jak s próbát kiáltott mezei gazdák nyomdokának figyelmetes és vigyázó empiricussai.*»¹⁴ Szakműveltség és a rajta keresztül szerzett független jólét a társadalmi emelkedés útja. Tanulás, érdeklődés, *önképzés*: «Tulajdon potzakos erszényeden fogod tapasztalni, hogy a 7—8 forintos könyv tsak egy esztendő alatt is meg tud neked érni 70—80, 7—8 száz s ugyanennyi ezer forintot könnyen». Nem nagyon bízik a magyar gazdák művelődésszomjában s inkább ráfizet a könyv megjelenésére, csakhogy a hazát «valósággal gyarapító szabad princípiumok» el ne múljanak vele együtt. Bár Nagyváthy kön vvei már közkézen forogtak, Pethe mégis magának tulajdonítja az úttörő érdemét. A többi folyóiratból és szakkönyvből csak kész gazda okul szerinte, míg a kezdő csak *papiros gazdává* lesz belőlük. Saját könyvét azonban kivételnek tekinti. «Meglehet a pallérozott mezei gazdaságot is, melly több kettőnél, egy olyan könyvből tanulni, a mellyet úgy szuszakoltak össze, hogy *éppen arra való* lehessen. Meg tíszerte jobban és hirtelenebb, mint akármelyik iskolában, ahol a fundamentumnak fundamentumait szoktuk többnyire észnélkül tanulni, vagy csak tarisznyára rakni. Egy jól hozzád szabott theoretico-practicus könyv, mely téged a mezőn, szántóföldön, kaszállón, legelőn, kertekben, szőlőhegyen, erdőn, a vadak s marhaseregek között, majorban, istállón, méhkelentzben, még a tyúkolban is nem orrodnál, hanem kezedenél fogva vezet». Tankönyvként használják tehát könyvét, vagyis *olvassák át ismételten* földbirtokosok, éves árendások, sőt telkesgazdák is, szedjék ráncba tanai nyomán gazdaságukat, hogy meg tudják győzni «a *megélemedett ígyszoktáko*U.»¹⁵

Pethe Thaeer modorában törekszik meghatározni elméletileg is, hogy mit értünk tudományos gazdálkodáson. «Pallérozott mezei gazdaságnak nevezem pedig ón az olyan. mezei gazdaságot, mely *a tudományoknak mostam állapotokhoz képest*.

legjobb és leghasznosabb módon folytatatik». Tehát alkalmazott tudomány, nem ellesett ok- és céltudat nélküli hagyomány. Tudományos okszerűségéből két következmény ered. Az egyik, hogy tanuljuk meg Nyugateurópa összes tudományos vívmányát és gazdálkodási módját, a másik, hogy ez az okozati gondolkodás gyakoroljon bírálóat minden észszerűtlen kísérletezéssel szemben. Művelt gazda nem öli pénzét s buzgalmát olyan termények meghonosításába, amelyeknek létfeltételei már eleve hiányoznak és nem babrál rizzsel, gyömbérrel, citrommal vagy kávéval, hanem minden leleményét a hazában rangot nyert termények nemesítésére és szaporítására fordítja. Tudományos alapon induló, következtető képesség szerinte a pallérozott gazda ismerve. Ez különbözteti meg a csak gyakorlatilag nevelődött gazdától. «A tsak gyakorlásból lett mezei gazda többnyire küszködik a bizonytalanságokkal, szoros határok közé van szorulva, különböző környüállásokban felakad. A ki pedig magát a mezei gazdaság fundamentomiban, annak helyes teoriájában jól megfészkelte, ezt a fundamentumot gyakorlással és tapasztalással értelmesen egybe kaptsolta, a változások tsalárdságát jól az ujjaira szedte, kész az ilyen theoretico-praeticus minden esetre, keresztül töri magát a nagy viszontagságokon, nem uralkodik azon az örökkévaló *így szokták*».

Nem ismeretlen már előttünk ez a gondolatmenet: a Thaer körül csoportosuló nyugateurópai gazdanevelő elvek félremagyarázhatatlan visszhangja. Rájuk emlékeztet Pethe további okfejtése, amikor sem a csak elméleti, sem a csak gyakorlati gazdát nem tartja jónak. Amaz elbódul a mélységes tudománytól, emez rendkívüli körülmények között is tört úton akar járni. Találkoztunk azokkal a «fundamentumos esmérettségekkel is, amelyek a mezei gazdaság körül foglalatoskodóknak segédeimül lehetnek» és amely segédtudományokat Pethe elődei sorrendjében sorol föl és méltat. Nem mulasztja el ő sem, hogy vigyázó tekintettel fedezze föl a kapitalista kapcsolatokat és a mezőgazdasági üzemen túlterjedő, általános közgazdasági látkört plántáljon gazdáinkba. «Hogy egy jó mezei gazda a naturálékkal való kereskedés módjait is tudja, ez az ő mezei dolgaiban semmi jobbítást nem okoz, de okoz a gazdaságbeli dolgoknak rendtartásában. Kereskedés nélkül is lehet valaki jó mezei gazda, de ha egyszersmind kereskedő is, úgy az ő mezei gazdasága sokkal hasznosabb». Hasonló előny, ha a terményeit közvetlenül feldolgozó mesterségekhez is ért és *az ipart be tudja kapcsolni* a mezőgazdaságba.¹⁶

Jóllehet világos vázlatban nem veti papírra, hogyan gondolja a tudományos gazdanevelés menetét, összeállíthatjuk mégis elszórt kitéréseiből, sokszor ellenmondó megjegyzéseiből mezőgazdasági szakképzését. A szokással átörökített szántásvetés csak parasztgazdálkodás. Most, amikor az egész világ rohamléptekkel halad a számában s igényében megnövekedett fogyasztó népességet több és jobb terménnyel ellátó, okszerű gazdálkodás felé, hazánk sem állhat meg a parasztgazdálkodás színvonalán. Hazafias érdek ennélfogva, hogy pallérozott gazdáink legyenek. A gazdasági szaktudást azonban *tanítani kell*, és pedig bizonyos átgondolt fokozatban. Kell hozzá általános iskolázottság majd a segédtudományok alapvetésére építő szakiskola. Veszteség a magyar művelődésre, hogy csak Tessedik és Festetich magánalapításaival dicsekedhetik és legfőbb ideje volna, hogy vagy az 1793 óta létesült angol Board of Agricultur mintájára szervezett gazdasági társaságok karolják föl a szakismeretek terjesztésének ügyét vagy Thaer és Beckmann elgondolása szerint képezzenek «tulajdon gazdasági szaktanítókat», ahogyan ez Upsalában s Göttingában történik.

Tény, hogy a mezőgazdaság még csak most születő tudomány, de művelői-

nek ezen nincs mit szégyenkezniük, mert ha a dolgok mélyére pillantunk, a mezőgazdaság az emberi művelődés atyja. «Így lett minden nemzet legelső mesterségéből, a mezei gazdálkodásból, Káintól és Ábeltől fogva volt empirica folytatása és szokásból lett (ízese után systéma, végre a legközelebb múlt százban a tudományok rangjába tették». Ezt előmozdította Verulami Baco: Túll ki rendszeresen tanította és Joung Artúr «a pallérozott ánglus mezei gazdaságnak a nemzője». A tudományos szakképzés csakis gyakorlattal párhuzamosan folyhat, de lehet pallérozott gazda abból is, aki szegénysége miatt nem tud szakiskolát végezni, ha szeret olvasni és bír az önképzéshez bizonyos elemi műveltséggel a vezetés nélküli kísérlethez pedig természetes értelemmel. Már igen terjedelmes a szakirodalom: «Mezei gazdaságot tanító, de nagyobb részént gyomrozó írárok vannak már számtalanok. Vannak egész könyves házak lajstromai is, systematicus könyvek, darabonként kijövő tudósítások, tanúságok írásai, gyűjtemények, a mezei gazdaság különös ágairól írt munkák, utazások, encyklopédiák s egyebek. Lábrakapogattak idő jártával hasznos és haszontalan tudósítások is, mellyek a mezei gazdaságot érdeklő híreket és értelemeket, próbákat és tapasztalásokat az egész mívelt világról összegyűjtik».¹⁷

Pethe nem értékeli túl e mezőgazdasági szakirodalom nevelő szerepét, de saját könyvét s folyóiratát tagadná meg, ha kiválóbb, rendszeres és a hazai viszonyokra alkalmazott munkáktól elvitatná a pedagógiai jelentőséget. Az ő Pallérozott Mezei Gazdasága valóban mintája a rendszernek, de Nagyváthy után szaktudományi részéről már nem tudunk újat mondani. Második kötetével különben is késett. A napóleoni háborúk a pénzhígítás és a pesti kiadó sikkasztása miatt csak 1808—13 tudta kinyomtatni, épphogy megelőzve a keszthelyi tanintézet körül kibontakozott gazdanevelők csoportjának harmadik tudós tagját *Rumi Károly Györgyöt*.

Rumi (1780—1847) iglói születésű hazafi volt és németül írt. Göttinga híres egyeteméről hozta ő is mezőgazdasági tudományát és 1803—13 terjedő tanárkodás és lelkeszkedés után került Festetich meghívására a Georgiconhoz. Állhatatlan természete szüntelen pálya- és valláscserére üzte. Karlócától Teschenig, lyceumi igazgatóságtól a mezőgazdasági kézikönyvig mindennel foglalkozott, mígnem 1828-ban áttérése után Eudnay primás meghívásából Esztergomban kötött ki, mint a magyar jog és statisztika tanára. Főműve¹⁸ a mezőgazdaság népszerű tankönyve nem saját gyakorlatából szűrődött le, mint Nagyváthyé vagy Pethéé, hanem tudós kompiláció. Fel is sorolja forrásait, sok német mezőgazda között Thær és Beckmann nevét. A magyar szakirodalomból Mitterpachert, Nagyváthyt és Pethét használta. Tőlük kölcsönzi a már kötelező hagyománnyá váló tárgybeosztást. A gabonaneműektől indul ki s a kert-, szőlő- és erdőművelésen át jut el az állattenyésztéshez. Új benne az ipari növények fejezete, a kecske, fácán, baromfi- és haltenyésztés, bő állatgyógyászat s mindenütt külön jegyzetek az élőködők irtásáról. Beckmann pórázán mozgó elméleti gazda, mert minden állításában mint tekintélyre hivatkozik a göttingai mesterre. Az iglói evangélikus gimnáziumban tartott előadásából összegezte könyvét.

Szaknevelési nézeteiben a saját gazdasági kiképeztetését veszi alapul. Elméletét még a késmárki lyceumban tanulta a tudós Asbóth Jánostól. Göttingában 1802—3. Beckmann János előadásain és fűvészkertjében nyerte iránytadó kiképezését a gazdaságtanban, technológiában, közigazgatási és kamarai tudományokban, de hallgatott a többi tanártól is segédtudományokat. Hazatérő útján Készt-

helyen meglátogatta a közben jószágigazgatóvá lett Asbóthot, tanulmányozta a Georgicont és sok szakkönyvet olvasott el. Ő maga eredetinek tartja rendszerét és bizonygatja, hogy bár könyve írásakor Teschenben csak konyhakertje és gyümölcsöse van, volt bőven alkalma Magyarországon résztvenni a mezei munkákban, így tehát gyakorlati gazda is.¹⁹ A magyar viszonyokat ismeri legjobban és hazafiságból is magyar gazdák okulására dolgozta ki könyvét, szándékosan kevés elméleti alapvetéssel.

Külön részt szentel a *gazdasági oktatás módszerének*. A mezőgazdaság történetének rövidre fogott áttekintése után bizonyítja itt, hogy az előző századok munkája nyomán ez a termelési ág ma már a tudomány fokán áll. Már ismert nyomokon fejtegeti ő is a gyakorlati vagy tapasztalati és az elméleti vagy tudományos gazda közötti különbséget, összekapcsolja a kettőt s bizonyítja, hogy az elméleti gazdaképzés megalapozza és megkönnyíti a gyakorlati gazdálkodást. Sokan természetesen nem juthatnak oly fokra, hogy a szakirodalmat megértsék, de a helyzet itt is ugyanaz, mint a számolásban: a jó számoló csak annyit tud, amennyit tanítottak néki, a matematikus pedig önmaga fedez föl szabályokat.

Ugyanúgy rendszerezi a segédtudományokat, mint Pethe. A gazdasági tudás első forrása a tudományos képzés. *Vele kell kezdeni* miként az orvosoknál! Második a megfigyelés s a tapasztalat, mely *kiegészíti* az elméletet. Rumi nevelésében oroszánrésze van tehát az elméletnek²¹ s ebben elhajlik a két már tárgyalt nagy magyar gazdától. Szepesi szász szeme többet olvas ki a könyvekből, mint a kék égbolt alatt folyó történeésekből. Olyan birtokos, aki uradalma átvételekor máitudoományos képzéssel bír, nem lesz kiszolgáltatva szemtelen tisztjeinek, ha látják, hogy van átnézete a dolgokról. A jövő kincstári tisztviselője, bírája s jogásza sem nélkülözheti a gazdasági hozzáértést. Ő is hangoztatja a pap fontos szerepét a példátadó gazdálkodásban és mintául emlegeti a svéd lelkipásztorokat. Egyenesen kár, ha pénzjövédelmet kap a lelkész. Jobb néki is, ha jövédelme a viszonyokkal lépésttartó terményárból folyik be. Majd így saját szüksége is ösztönzi okszerű gazdálkodásra.

A gazdanevelés menete Rumi szerint ez: 1. megfigyeltetni a növendékkel a terményeket s a gazdasági munkákat, 2. tanulja a legfontosabb segédtudományokat (term, rajz és tan, számtan), 3. olvassa a legjobb hazai és külföldi gazdasági írókat, 4. ha már önállóan gazdálkodik, szüntelenül érdeklődjék a szomszédjában vagy távolabb működő neves tapasztalt gazdák új módszerei iránt és kezdeményezzen maga is.²² A mezőgazdasági művelődés több mint szakképzés: országos feladat, mert a kereskedelemmel együtt *a földművelés az állam jólétének alajja*. így megpendítve a fiziokrata alapelvet Rumi a közigazgatás feladatává teszi hogy lebontsa a gazdasági művelődés akadályait. Legelőbb is *elméleti közgazdasági ismereteket* kell terjeszteni a társadalomban. Az elmélet mutatja meg a jobb- és többtermelés útját. Az elmélet érteti meg a talajkeverés, trágyázás, angol vetésforgó célját, ha természettudományokra támaszkodhatik. A vegytant, természetrajzot, állatorvoslást és természettant szükséges tehát fejleszteni iskolázással, egyetemi s akadémiai tanszékek alapításával. Gyakorlati tudományá a kísérleti gazdaságok teszik. Sok pénzébe kerülnek igaz az államnak, de kicsiben is létesíthetők saját birtokon, sőt ha fölszabadítják a jobbágyokat a saját földtulajdon öröme mindegyik telkesgazdát művelődésre sarkalja. A hűbéri viszonyokkal kapcsolatos bérgazdálkodásnak tulajdonítja Rumi, hogy a földbirtokokat nem lehet nyugati mintára mezőgazdasági társaságokba tömöríteni. A bérbeadás ténye elárulja, hogy semmit nem értenek a gazdálkodáshoz, a bérlő pedig annál jobban

érti, kereskedelmileg gondolkodik s szükségképpen uzsorázza ki a földet, mert a cselédséggel nem vesződő, s a biztos bérösszeg élvezetében távol élő tulajdonosnak nincs világos fogalma a föld termőerejéről.

Kumi mélyen rokonszenvezik a történelmi nemességgel és hosszú utasításokban fejti ki, hogy miképpen tarthatja a *szaknevelés hatalma* továbbra is felszínén ezt az energiájában megtorpant és örökletes földadatával mind kevésbé birkózó osztályt. Többre becsüli a nevelés erejét és azt hiszi, hogy huzamosan fölülmara, ha az átöröklés még elhatározóbb erejével mérkőzik. Nem veszi észre, hogy nagybirtokos osztályunk felszínén maradását a hatalmi szóval körülbástyázott rendi, úrbéri vagyon biztosítja csupán, de a kapitalizmusnak a szabad kereskedelem és szabad verseny felé fejlődő világrendjében önerejéből fejlesztett *gazdasági arravalósággal*, tudásból, gyakorlatból és szakértelemből táplálkozó harc-készséggel már nem tud helytállani és osztályöntudatának egyedüli éltetője a hagyomány forgácsoló, halványodó külső ereje, amit nem egészít ki belső, magából termelődő életerő.

Rumi sok figyelmeztető szóval akarja a birtokosokat kitanítani a «csalafinta» bérlőkkel szemben. Új mintaszereződéseket ajánl, mert az eddigiekben a földesurak *csak a vadászattal* törődtek s csak ezt az egyet tartották fenn maguknak a szőröstől-bőröstől átengedett birtokból. Egész különös, hogy a világvárosi légkörbe került nemességet már csak ez az egy szórakozás, az emberi foglalkozások legősibbjé köti földjéhez. A vadászat társadalomgazdasági jelentősége még történelemelőtti korban megszűnt, de mindennél beszédesebb, hogy a birtokososztály cselekvési vágyát a vagyonkezelés sok és változatos ága közül épp a «legúrabb» tudja csak lekötöni. Mintha a felsőbbrendűség ismérvét keresné abban, hogy a legkevesebb hasznot hozó s a legkevésbé termelő jellegű foglalkozás iránt érdeklődik, ami önmagában es önmagáért lehet szép, változatos és pazarló. Műveltségelemek között a gazdasági szakértelem nem szerepel és még Széchenyi is csak lóverseny ürügye alatt tudta a Gazdasági Egyesületet megindítani. Birtokosaink a kezelést hagyták a jószágigazgatóknak, jobb-rosszabb tisztéknek. Tettvágyukat kimeríti a lóspórt s a vadászat, a búzát és gyapjút átengedik a háziszidóknak, a göbolyhízalást pedig az örményeknek, akik «értenek a dologhoz», hajszálalig finomult szakértelemmel.²³

Ezen a ferde irányba torzuló gazdálkodáson akar segíteni Rumi alapos elméleti és gyakorlati szakképzéssel. A gazda ismerje birtokát, s ha nincs kellő tapasztalata, fogadjon ügyes gazdatisztet, de ne vesse ki nyakából a kezelés gondját, hanem lessé el annak gyakorlatát. *Akinek van alapos elméleti előképzettsége*, annak ez könnyen *megy* s függetlenítheti magát tisztjétől, ha az kezd a fejére nőni.²⁴ Nagyváthyhoz hasonlóan ő is kitér a nőnevelésre és aggódik rajta, hogy a magyar feleség *gazdasági hivatásköre* férje oldalán kezd veszendőbe menni. Már az ő fel-fogását is megérintette a tőkegazdálkodás előszele és a földbirtokot, úgy mint Thae, vállalatnak tekinti, ha nem is használja ezt a szót. A gazdasági üzemnek fontos személye volna a földbirtokos felesége, ha nem is részesült elméleti gazdasági képzésben. Otthoni nagylánykodása idején s az ura oldalán kellene mindent megtanulnia, azonban, sajnos, mind kevesebb ilyen nő akad. A jobb földbirtokos a városban keres asszonyt, de a városi lányok csak a háztartáshoz értenek valamit és tudatlanságukkal temérdek kárt okoznak a gazdaságban. Itt a feleség férjének közszerzeményes keresőtársa, helyettese, bizalmasa és gyakorlati szakértő a mezőgazdasági üzem irányításában. A szorosabban vett konyhakörűli háztartáson kívül teljesen ő vezeti a pincét, az állattenyésztést, tejgazdaságot,

felülvizsgálja a kulcsárnó számadásait. Jobban mondvá kellene vezetnie, panaszkolja Kumi, ha növevelésünk nem tolódná el a szalonok felszínes irodalmi irányába. Már ő is észreveszi, hogy *a magyar feleség híres és történelmileg kivételes jogállása apránként veszendőbe megy a ferde nevelés miatt*. Igaza volt. Termelő gazdasági szerepe ma már csak a közszerzeményes parasztasszonyoknak maradt a családban. Az eltolódás a reformkor elején még élő, ható és cselekvő földesúri nagyasszonyoktól napjainknak csupán fogyasztó nagyságos, méltóságos és kegyelmes asszonyai felé az ő idejében kezdődik.²⁵

A pénzgazdálkodás művelődési követelményeit Kumi még hangsúlyozottabban kívánja érvényre juttatni a gazdanevelésben, mint Nagyváthy és Pethe. A birtok már annyi szállal kapcsolódik a nemzet-, sőt világgazdaságba, hogy az egyszerű gazdasági számadásokhoz minden birtokosnak értenie kell. Sajnos, panaszkolja, nálunk még az egyszerű könyvvitelről sincs gazdáinknak fogalma, nemhogy a vagyონrészeket, terheket és követeléseket tárgyanként nyilvántartó kereskedelmi kettős könyvvitelt tudnák a mezőgazdasági üzemben alkalmazni.²⁶ Nagy vonásokban már vázolja, hogy melyik őt könyvet tudja feltétlenül vezetni a gazdatiszt, ha a nagybirtokot tőkegazdasági alapon akarják kezelni, pontosan kémelelik a hasznot és kísérleteznek, hogy a jövedelmezőség állandó fokozására mekkora összeget szabad és kell a talajjavításba ölni. Nélkülözhetetlen 1. a külön *lettár* épületekről, ingóságokról, *jobbágyokról!* állatokról stb. szóval minden vagyontárgyról, 2. tömbökbe rendezett *jegyzőkönyv* úrbéri rendelkezésekről, politikai dekrétumokról, 3. *gazdasági napló* a végzett munkákról, rossz időjárás késleltető hatásáról, károkról, piaci árakról, 4. parancskönyv a tiszteteknek és számvevőknek kiadott rendeletekről s 5. számadási könyvek a bevételekről és kiadásokról.

Hovatovább nő a nagybirtok kapitalizálása. Kezelői már nem dolgozhatnak atyafiságos, bizalmi alapon. A kereskedelmi szellem benyomul és mindenről pontos nyilvántartást követel. Fokozottabban kívánják, hogy a tiszt minden tettéről pénzértékben tudjon elszámolni. Egész furcsa keveredést szül a hűbéri gazdálkodásnak és a kapitalizmusnak, e két gazdaságtörténeti korszaknak érintkezése a számviteli tudományban, mikor a *robotteljesítményt kettős könyvvittel számolják el*. Tájékozatlan birtokkezelők okulására írta *Csondor János*, gróf Festetich Gjörgy keszthelyi uradalmának jószágigazgatója Gazdaságbéli számadó és számvevő tiszt utasításait.²⁷ és benne még Kuminál is szabatosabban ad hangot a gazdaképzés legújabbkeletű művelődési igényének. Kiemeli, hogy már egyetemes törekvés hazánkban a több és jobb termelés. Hogy lehet a földesúrnak szeme elé tárti tisztjeinek hív és nyereséges gazdálkodását?írott számadással! Az úr nagy terjedelmű jószágait sáfárok kezére bízza, de ahány uradalom, annyiféle a számadás. Ezért egység kell s alapelvek. «Mivel Hazánkban a Gazdaságbéli számadás, mint tudomány, gyakorlással összefoglalva egyedül azon nagy lelkű Hazafí, s Méltóság által fundáltt, s szerentsés következeseiért méltóképen nagy hír névre kapott Georgiconi intézetben tanítatik» — igen kevesen sajátíthatták el ezt a tudományt. Öreg számadóktól csak néhány fogást lehet ellesni, rendszert nem és gyakran megakadnak a számadások szövevényében. Utóbb tilalmas utakon hozzák helyre a hibákat, az uraság kárára. Az exactoratusok (számvevő hivatalok) sose fogyanak ki a rendetlenségből. Ezért csak gyakorlott és számadásban tervszerűleg képzett tisztet kell könyvvezetésre berendelni. Csak így fog csalhatatlan és szembe-tűnő igazságokon alapulni az elszámolás. Ő maga 34 éves gyakorlattal bír és

tapasztalatait rendszerezi a fiatalok okulására. Elismeri, hogy az övénél tökéletesebb számviteli módok is vannak. De sem a kamerális, sem a kereskedői módok nem alkalmazhatók mezőgazdasági üzemben. Áttekinti az egyszerű kasznári nyilvántartásoktól kezdve a központi iroda összetett könyvvezetéséig az egész rendszert és külön kidolgozza az uradalmi számtartás teljes revízióját igazgatók és ellenőrök számára.

Hét részre osztva az anyagot ad elméleti bevezetést, majd a robotgazdálkodásra épített uradalomnak teljes munka, anyag, termény, állat, felszerelés, jövedelem és személyi nyilvántartását táblázatos mintákkal magyarázva. Igen érdekesek a robotteljesítményt elkönnyvelő rovatolások, napszám és fuvaregységekben.²⁸

A tudós, nagy gazdák után még sok kisebb követő visszhangozza eszméiket. Igen virágzó mezőgazdasági irodalom keletkezik a XIX. századforduló első évtizedeiben, jelezve, hogy a kor közigazdasági érdeklődése túlnyomóan a föld felé fordul, tehát fiziokrata. Ebben az irodalomban tallózva még sok gazdanevelő gondolatot találunk, itt-ott újat is, de nyugodtan tekinthetjük őket a nagymesterek követőinek és nevezhetjük el ezt az írócsoportot a *Thaer-Georgicon iskolának*.

Határozottan elkülönül ez a csoport a régitől, amelyet merészebb általánosítással Mitterpacher iskolájának nevezhetünk. Képviselőit megismertük. Ahogy egyik még 1798-ban írogató tagjuk, *Kő-Halmi Fekete Gergely* mondja, német közvetítéssel fordítottak angol gazdasági műveket, de a tanúságok «általán mindenütt a Hazánk földjéhez, levegőjéhez és népéhez alkalmaztattak s saját több esztendő-béli fáradságos és költséges tapasztalásaimmal nem csak meg bővítették, hanem meg is világosítottak a végre, nehogy azoknak követésére valaki ki-fogásokkal élhessen».²⁹ Ez az iskola az olvasgatást, szakkönyv tárgy új test, önképzést sürgette s külföldi gyámsággal tipegett. De fordított irodalmat teremtett, vitát indított, közvéleményt alakított s apja volt a maga lábán járó, magyarul író és magyarul gazdálkodó, eredeti meglátásokat kipattantó, nem olvasgató önképzés, hanem iskolai szakképzés, nevelés útján teremtőzőtt, tudós gazdaiskolának.

Az új irányhoz tartozó *Páka-Teleki Kondé József* Gazdaságbeli jegyzéseiben pl. magyar önérettel mutat rá, hogy míg tatár, török s kurucjárás dúlta országunkat, nem lehetett gazdasági haladást kívánni.³⁰

«Nem tsuda tehát, ha azon Magyar Hazánkba soká elébre nem kaphatott a Mezei-gazdaság, mellyben valaha a Majorosnak inkább azon kell volna fejét törni, *miképen védelmezhesse a földjét*, sem mint, hogy mennél *jobban mívelhesse* és nem a lehetett szerentsés Gazda, a ki tsúrébe, Isten tudta kinek, sok természetvényt takaríthatott, hanem, a ki az első lármára lábán a Majorságát azonban-is bátorságosabb helyekre szállíhatta, méglen maga nyergelt paripáján nemesi kötelességét a Haza mellett kardjával vitézül meg-tehette.

Valamint a természetvények jutalmazni kezdték betsek által a Mezei-gazdát, azon szerént szaporodtak tüstént hazánkban az olyan Majorosok is, kik semmi erőlködést a Földnek szorgalmatosabb mívelésétől nem sajnállanak, és ha fel nem hághattak-is eddig a tökéletességnek azon poltzára, mellyre több más Nemzeteknél szinte hosszassabb tapogatások után, juttathatott a Majoroskodásnak leg-szükségesebb mestersége, el-vitték mindazonáltal azt kevés esztendőknél lefolyta alatt a pallérozódásnak azon garádsára, mellyet mind azon Idegeneknek is tsudállani kell, kik vagy annakelőtte látták gazdálkodásbéli tökéletlenségünket vagy olv? fcák leg-alább utazóiknak feljegyzéseikben néha hátramaradásunkat mellyet ő¹- tudatlanságnak inkább és *néminemű nemzeti érzéketlenségnek*, sem mint

az ő igaz nevéből ébresztő ösztönre várakozó aluszékonyságnak tulajdonítottanak. És bizonyára nem ezen időktől fogva jutott-e hazánkban a Mezei gazdálkodás tudományi rendbe? nem azóta állottak-e fel, akár a szarvasi, akár pedig azaz ennél kiterjedtebb és az ő alkotójának Méltóságával fényeskedő keszthelyi tökéle-
sebb Majoroskodást oktató Intézetek? Nem azóta jöttek-e ki több Mezei-gazdál-
kodást tárgyazó magyar írások, könyvek és újságok is? — idegen Tudósítások, amelyek a Mezei-gazdálkodásnak tökéletesítését tárgyazzák».

A külföldet azonban nem elég utánozni, hanem átgondolt tudományossággal alkalmazzuk vívmányait, elveit a magyar földre.

«Magunkra hagyatván, minden vezér nélkül, többnyire csak majmozzuk írásainkban, majoroskodásunknak tökéletesítésében az Idegeneket — kiknek fortélyaik sem mindenkor egyeztethetnek meg éppen azon formában a mi földünknek természetével, szokásainkkal.

Hogy megbecsülhetetlen kints ugyan előttem is a Mezei gazdaságnak tudományos oskolázása, mert kivetkezeti az Embereket azon vélekedésekből, mely szerint a földnek művelését mert paraszti és csak paraszthoz illő foglalatosságnak szemlélik vala és alkalmatosságot nyújt az élemedettebb kornak bővebb vizsgálódásra azok iránt is, a menyekre fetskendi Ifjúságunk figyelmeztetni nem tudott; nagy az érdemnek minden Mezei-gazdaságról szerzett tökéletesebb Munkáknak, mert helyre is hozhatjuk az elmulasztott oskolázást, különös hasznunkra válnak a keszthelyi és Szarvasi gyakorló-Intézetek, mely ékben végre-hajtani tanítatnak fiaink azt, a mit vagy az oskolában hallottak, vagy a könyvekből tanulhattak, de hány az a" sok ezek közül, a ki ezekben a jókba részt vehet?»

Éppen az iskolákat hívatott pótolni a szakirodalom. Sok tanult s gyakorlott gazdánk van már. Fölvették a versenyt külföldiekkel tudásban, sikerben. Mért nem közlik tapasztalataikat a nyilvánossággal, hogy a többi is okulhasson? Mért öl meg minden művelődést vívő betűt a lusta közöny? «Az eddig Hazánkban kijönni kezdett gazdaságbeli Újságok elébb ismét el-tűnni kénteleníthettek volna, sem mint azokat a Mezei gazdaságnak kedvelői észre vételeiknek közönségesítésében hasznokra fordíthaták volna».³¹

Gazdasági jövőnk nem nélkülözheti a haladást. Ha a szakfolyóirat vállalkozások egymásután dőlnek dugába, *magánlevelezéssel* pótoljuk, és ne hagyjuk elaludni a szükséges eszmecserét. Ez a hazafias szándék készítette Póka-Telekit is arra, hogy saját költségen adta ki művét. Felszólítja gazdátársait, levelezzék meg vele tapasztalataikat. Majd ő ezeket is kiadja, hogy szolgálja vele a köznek okulását. De nem elégedhetünk meg elszigetelt, hazai tudományunkkal. Állandóan fordítsuk s adjuk ki a jelesebb külföldi szakmunkákat. Ebben is jó példával kíván előljárni és lefordítja Sassure francia szőlőművelését s borászatát.

Úgy látszik Póka-Teleki buzgó hazafias felhívása sikerrel járt, mert a napóleoni háborúk zivataros hanyattatásai dacára hét évre az első kötet után kiadta a hozzá beküldött tudósításokat.³² Önzetlenségét mutatja, hogy a további gyűjtést beszünteti, mert közben megindult báró Prónai Kálmánnak a «Gazdaságbeli gyűjteménye» s a «Nemzeti Gazda», Nem akarta csökkenteni olvasóközönségét «szaporításával az efféle még Hazánkba úgy se igen kapós írásoknak». Hosszú bevezetésében azt fejtegeti, hogy a gazdasági művelődés érdekében a földtulajdon tetszésszerű használatát korlátozni kell. Egy századdal előbb gondol afféle *irányított gazdálkodásra*, amilyent ma sok államnak a világgazdasági helyzetet tájékozottabban látó vezetősége rákényszerít a termelőkre. Póka-Teleki is azt hánytorgatja föl, hogy nálunk mindenki kénye-kedve szerint művel szántót,

ötlete nyomán írt erdőt vagy telepít szőlőt. Az állam törvénnyel avatkozzék be a sok szakszerűtlen és tudatlan vállalkozásba, épp az ostoba tulajdonos érdekében. A megyéken át szorítanak a birtokosokat olyan elvek betartására, amikben most a tájékozatlanságukban a tulajdon sérelmét látják. Rablógazdálkodás folyik hazánkban. A jelen nemzedék bárgyú önzése mit sem törődik az utódokkal, pedig «sem a Nemzet, még kevesebbet pedig a birtokos tulajdoníthat juszt magának arra, hogy ő magát a következőségnek kölcségre gazdagabbá tehesse». ³³ Ennek a csökönös maradiságnak megtörésében jutna nagy nevelő szerep az újonnan megindult mezőgazdasági folyóiratoknak. Ne csak a külföldit majmoljuk, hanem vitatkozzunk magunk is és neveljük egymást tapasztalatainkkal!

Póka-Teleki már epigon. Sokat hivatkozik Pethére, Nagyváthyra és Thaerre. Ugyanígy cselekszik s a Georgiconhoz kapcsolódó gazdairók iskolájába tartozik a roppant termékeny és minden európai nyelven beszélő *Angyalffy Mátvás András* is (1776—1839). A naszályi születésű, tudós, előkelő családoknál nevelősködő férfiút 1818-ban hívja meg Festetich a Georgiconba tanáru, de már 1823-ban otthagyja keszthelyi állását. Pesten csak az irodalomnak él s könyvein kívül az itt többször megbukott s föltámasztott «Mezei Gazdák Barátja» c. folyóirattal is kísérletezik a húszas években. 1832-ben az Akadémia levelező tagságát nyerte el s nagy szegénységben Pozsonyban halt meg.

Művei között vannak népszerűek³⁴ és tudományosak. «A földművelés alapelveinek előszavában»³⁵ már maga is sokallja, hogy annyi kiváló oktató szakkönyv után ő is a közönség elé merészkedik, de a tanításból sohasem elég. Nem is akarja Thaert fölmúlni, csak kicsiben utánozni és a saját szerény tapasztalatait a köz javára értékesíteni, hogy előmozdítsa a mezőgazdaság *tudományos elveinek* még mélyebb benyomulását a gyakorlati gazdálkodásba.

Ugyancsak tudományos előképzettség birtokában gondolkodó gazdáknak szánja másik nagy munkáját, a jószágkezelés alapelveit.

Nagy külföldi irodalmat böngészett át, sok nyelven vizsgálja az oekonomia szó tudományos jelentését, majd Thaer nyomán a munkaerőt fejtegeti, amely értéket ad a különben értéktelen földnek. Mesterét Thaer itt is állandóan vezérfonálként tartja szem előtt. Széles közgazdasági tájékozottságra valló párhuzamot von a munkaerő gyáripari és mezőgazdasági szerepe közt, ebből vezeti le a gépek munkája és a kézimunka közötti különbséget. Egész eredeti a felfogása és Smith Ádám híres elvének növekvő térfoglalását mutatja, hogy Angyalffy már nem a talajból és talajnemekből indul ki tárgya felé, hanem a *munkából*. Szabatosan elemzi a házicselédek, napszámosok, akkordmunkások és robotosok teljesítményét és ennek tapasztalati átlagából vezeti be, hogy kit merre lehet alkalmazni a leggazdaságosabban. Ismeri Joung A. Eural Oeconomy-ját, egész tömeg német gazdára hivatkozik és a *munka keretében tárgyalja* a mezőgazdaság egyes mozzanatait, nem pedig a növényfajták természetrajzi csoportjaihoz kapcsolva, amint az eddigi gazdasági írók tették. Felfogása tehát erősen *közgazdasági a természettudományos helyett*. Munkateljesítmény, nem pedig állattani hovatarozás szerint veszi sorra az ígás barmokat is. Teljesítményit számol akkor is, amikor súlyban adja meg a takarmányok tápértékét s a szántók, rétek stb. művelését is állandóan a számszerű hozadék szempontjából tárgyalja.

Soha annyira a magyar szakirodalomban nem érvényesült úgy az alapfelfogásból folyó szerkezetben, mint a könyv részleteiben a kapitalizmus minden mozzanatot és minden vagyonszerzést *számokban* lerögzítő elve, mint Angyalffy

munkájában. Legnépszerűbb és egyben legkitűnőbb a második rész, ahol a birtok *értékbecslését* tárgyalja négy fejezetben. Haszon, költség, beruházott tőke, csereérték, kamat, folyó ár a vezérszempontok az eddigi meszes és márgás talaj, kérődzők vagy gabonafélék s ipari növények helyett. Senki annyira nem azonosította a mezőgazdasági birtokot a kapitalista vállalat fogalmával, mint Angyaíffy és a haszonra törekvő üzletszerűségben még mesterén Thaeren is túltesz. Pontos és ötletes a birtok láthatatlan értékeinek fölbecsülésében is, a láthatókban pedig, mint pl. fekvés, népsűrűség stb. mai értelemben hiánytalan. Nála csak a harmadik részben kerül sor a tulajdonképpeni mezőgazdaságra, amivel az eddigiek kezdtek és miután tudományosan méltatta a főbb mezőgazdasági rendszereket, tér át a gazdálkodás bennünket közelebről érdeklő *személyi* tényezőire.

A maradandó és folytonos tiszta haszon elve kormányozza a birtok jövedelmeztetéséhez szükséges személyzetet is. A tisztikar kiuzsorázása rablógazdaság. Két nagy csoport működik: tisztviselők és szolgák s a birtok nagysága, belterjessége dönti el számukat. A 230. §-ban terjedelmesen foglalkozik, hogy mit követelhet a birtokos tisztjeitől. Általánosan ismert jellemvonások ezek, mint becsület, hűség, szorgalom, tettvágy, engedelmesség, fegyelem, biztos ítélet, emberismeret s tapasztalattal párosult, szóval nem csupán könyvből szerzett *szak-tudás*. Ugyanily részletességgel szól az érem másik oldaláról, az orgazdálkodó, kémkedő, tolvaj s besúgó típusokról, amelyeket a birtokosok ostoba zsugorisága tenyésztett ki. Ezért a birtokosnak is vannak jellembeli kötelességei, mint atyai, emberséges gondolkodás, bizalom, illő fizetés, a szolgálat szeszélytől mentes biztonsága, érdemjutalma és nyugdíj (231. §). Igen részletesen boncolja, hogy miként található meg sol· ráfizetéses jószágkezelés okai a birtokos személyéből kiinduló kegyencgazdálkodásban, mely nem szakembereket, hanem udvaroncokat nevel. Mindenkit képességeinek megfelelő helyre állítat, de pontos rendtartással veszi elejét, hogv hivatalának köteleességét és a felelősséget másra tolhassa át. (233. §.)

Külön fejezetek foglalkoznak részletesen az egyes gazdasági tisztviselők állásával, a személyek jellemkövetelményeivel, jószágigazgatótól lefelé. Pontokban elemzi, hogy mórt legyen erélyes vagy titoktartó a vezető, miért töltse el igazság és emberszeretet, jóindulatú tárgyilagosság és pártatlanság lefelé, hűség és önzetlenség fölfelé. Alantas tisztviselőknél még szemet lehet hunyni, ha a kereskedőtől vagy a bérlőtől kisebb ajándékot elfogad, a jószágkormányzó azonban az uraság érdekeit testesíti meg s állásából folyik, hogy rendíthetetlen jellemű legyen. Lehet-e ilyenné nevelni valakit, arra Angyaíffy nem ad választ, de hangsúlyozza, hogy már a kisebb állásokban megismerszik a tevékenység s a rendszeretet. Amelyik gazdatiszt pontos volt a parancsok végrehajtásában, attól remélhető, hogy főtisztnek is határozott kezű ember lesz, akinek saját gondolatai vannak és nem forog szélkakasként az utolsó befolyásoló irányában. Ilyenekből válasszák ki a földesurak jószágigazgatóikat. (166.)

A jellemevelésnél határozottabb eredményeket mutathat a *szakismeretek* terén való képzés. Magától értődik, hogy a jószágigazgatónak alaposan és tudományosan kell ismerni úgy a voltaképpeni mezőgazdaság teljes szaktudományát, mint szétágazó vonatkozásait. A közismert természettudományi és műszaki segédtudományokon kívül főleg a *birtokigazgatás szervezését* tökéletesítő tudományokban kell mélyreható jártasság, Angyaíffy a gazdasági képzésnek ezt az irányát még jobban hangsúlyozza, mint a szorosabb értelemben vett szaktudományt.

Még Thaernél is fokozottabban érezni, hogy gondolkodásában a kapitalizmus központi helyet foglal el. Az irodai ügyvitel tiszta ismerete mellett értse a főtiszt, a könyvvitelt s mérlegtant, hogy meg tudja állapítani a számadásokból, mennyire volt gazdaságos a gazdálkodás és *elérték-e a lehető legnagyobb tiszta nyereséget?* ³⁶ A főtiszt maga nem könyvel, de ő *rendezi be az irodát és ő szervezi meg a számvitel menetét.* Ezt pedig máról-holnapra tudni nem lehet, csak hosszú évek gyakorlatával lehet megtanulni, különben lehetetlent vagy károsat parancsol, ha olyat kíván, aminek végrehajtása módját s várható végeredményét a saját régebbi kísérleteiből vagy tapasztalataiból egész pontosán nem tudja.

A lehető legnagyobb tiszta nyereség kapitalista alapköve továbbra is vezérelve marad Angyalffyknak fejtegetéseiben. Száz évvel az amerikai nagy munkaszervezők Ford, Taylor, Bedaux stb. előtt olvasunk nála észszerűségi követelményekről. A jószágigazgató úgy ossza szét a munkaerőt, hogy mindenki a képességeinek legjobban megfelelő helyre kerüljön, mert munkájával így növeli leghatályosabban a tiszta nyereséget. Egész tisztán olvassuk nála a gazdaságosság elvét. Az ő idejében még nyakló nélkül ment a tessék lássék terménykezelés, közérkölcös volt az urambátyámos jut is, marad is pazarlás. Azért meglepő hallanunk tőle, hogy a legkevesebb munkaerő és tőke takarékos befektetésével kell a legnagyobb eredményt kiaknázni. Üzletileg is érvényre juttatja: úgy tartsa a főtiszt a kormányt, hogy élesen figyelje a kereskedelmi áringadozásokat és a gj akorlatban iskolázott, a nemzetgazdaság kellő átértéséből sarjadt érzékkel mindig a legkedvezőbb időpontban adjon és vegyen.

Angyalffy maga bevallja, hogy köteteket tudna írni a jószágigazgató személyiségét alkotó szakismereti és jellemkövetelményekről. Kötetek helyett óriási olvasottsága alapján aranymondások tömkelegét zúdíttja reánk. Mindegyik olyan magvas és annyira használható volna tárgyunkhoz, hogy válogatás nélkül boncolhatnók ki belőlük a XIX. századeleji magyar gazdaképzés alapelveit, de a tér * idő bennünket is gazdaságosságra int.

Egyetlenegy középponti magból sugározzon szét minden cselekvése. Ez a mag a *gazdaságosság* fenti alaptörvénye s a jószágigazgató tevékenysége nem más, minthogy szakismereti segítségével ezt az alaptörvényt valósággá fejtsse ki. Belőle folyik, hogy apró kísérletek sikerei nem kápráztatják el, hogy többet vár *hozzáértésétől, mint a biztos robotszolgáltatmányoktól.* Ugyanazt a munkaerőt lehetőleg ugyanazon a munkaterületen működtesse, mert így képződnek az élet gyakorlatában jó szakemberek. Megértőleg hagyjon nekik azonban egy-két évet, míg ügykörükbe tökéletesen beletanulnak. A szolgálati hűséget tanítani nem lehet. Ránevelés is csak akkor használ, hajó fizetés, emberséges bánásmód örömmé teszi a szolgálatot, ha a szerződéses kapcsolatból *mindkét fél* hasznot húz. Ellen-tét a pökhendi, sértő és basáskoló magatartás. Rendszerint fejtől бүдösödik a hal, s ha a földes úr rossz fizetés mellett besűgókra építi a hivatali szolgálatot, akkor szeszélyes ajándékaival kegyenceket nevel, nem szolgálati hűségtől buzogó szakmájukat haladóan művelő férfiakat.

Hasonló szellemben boncolja Angyalffy a ranglétrán lefelé következő kisebb gazdasági tisztviselők eszményi jellemrajzát. A kisebb-nagyobb hatalmú, egy vagy több falut szinte mindenhatóan kormányzó intézőkben vagy tisztartókban is a hűségre és a gazdaság eszméjének szaktudáson alapuló keresztül-vitelére akar ránevelni. Nevelőeszköz nála még nem az előzetes iskola, hanem a *birtokigazgatás egész rendszere.* A szaktudás négy alapkövetelménye szerinte: 1: a gazdálkodásnak és birtokigazgatásnak a jószágigazgatóéval egyenlő fokú

ismerete,³⁷ hogy alárendeltjeit tudatosan taníthassa és vezethesse, 2. a gazdasági számvitel tökéletes ismerete károk megelőzésére s jövedelmezőség megállapítására, 3. a helyi magánjogban s az úrbéri törvényekben való jártasság, hogy jogtalan intézkedésekkel a földesúrral szemben föl ne bátorítsa az «alattvalókat», 4. a durva dölyf s határozatlan pipogyaság végleteit kikerülő emberséges, bizalmat ébresztő modor.

Több eszköz szolgáltatja efféle tudású és jellemű végrehajtó tisztek kialakítását. Ilyenek: a saját ténykedéséről vezetett napló, gyakori érintkezés az egyes ágak szakembereivel erdésszel, pénztárnokkal, mérnökkel, ügyésszel, gyakori tiszti értekezletek és szolgálati jelentések. A többre hivatott, értékes tisztet két mozzanattól ismerjük meg: először feltétlen *engedelmességben*, másodsor *önállóságában*, vagyis, hogy halaszthatatlan esetekben maga is célszerűen tud cselekedni és mer felelősséget vállalni, a nélkül, hogy a felsőbbség pórázán mozogna. A nagybirtok személyzetének kiképzését valahogy az iskolára emlékeztető módon látja Angyalffy. Tökéletes függésben él, az alantas feljebbvalója pedig «atyja és védelmezője», egyben azonban *tanítója is, aki megfigyeli s osztályozza képességeit** A főtiszték írásos minősítéseket készítenek alárendeltjeikről, ezek tovább lefelé, személy szerint tartják fejben, ki mire termett rá, és hol alkalmazható az uraság legnagyobb hasznára.

A tisztartónál meg is szűnik az átfogó szaktudás követelménye. Kasznárok, juhászat, tehenészet stb. vezetőitől már csak jellembeli rátermettséget kíván, így hűséget, szorgalmat, pontosságot s megbízhatóságot, sőt káros is, ha sokat tudnak, mert ez okvetetlenkedésre vezethet. A gazdaság altisztjei ők. Mivel Magyarországon dicséretes szokás, hogy a nevelésbe fogott előzetes elméleti képzésben már részesült tisztnek szánt ifjakat ide osztják be, más szolgálat és más követelmények szintere is lehet az altisztjellegű állás. Kitűnő továbbképző iskolája a gyakoronokoknak és kitűnő terep a fölötteseknek, hogy kiszemeljék a hivatottakat.

Nem volna Angyalffy gazdanevelése a kapitalizmustól átítatott, ha külön fejezetet nem szentelne a számvivőknek. Az egész IV. fejezet azt tárgyalja, *milyen emberek* képesek szolgálni az uradalmi számtartás két célját: 1. a birtok jövedelmezőségének részleteiben is százalékos kimutatását, 2. a hivatalnoki kar ellenőrzését. Három fő elszámolási forma divott ekkor: a kamerális, a táblázatos. és a számlarendszerű vagy kereskedői kettős könyvvitel. Az elsőt tudják a legtöbben és méltán, mert a mezőgazdaságra legalkalmasabb. A második ugyanis gazdatiszték számára túl bonyolult és nehézkes, nem is szólva a kereskedői kettős könyvvitelről. Lehet a legtökéletesebb a maga nemében, de uradalomban csak akkor tudnák alkalmazni, ha a számtartók csupa «tisztá és felvilágosult fejű» férfiak volnának, akik a kettős könyvvitel mezőgazdaságát teljes szaktudással értenék át. Míg azonban ismerete általánossá nem válik, addig maradjunk meg könnyebb, kamerális rendszernél. (258. §.)

Thaerből hosszú idézetet előrebocsátva sorra veszi most már a számviteli hivatalnokokat, pénztárnokokat, raktárnokokat, ellenőröket, pincemestereket, különféle kisebb rendű anyagkezelőket. Szolgálati rendtartás ez inkább s benne csekélyebb a nevelési anyag, mint az előbbiben. A gazdatiszték és hivatalnokok részéről a bonyolult rovincsolásokról s ellenőrzésekről beszélve azonban ejt néhány szót az ellenőrök tökéletes és szakszerű hozzáértéséről. Meg kell tanulniok és jól emlékeztetben tartaniuk az előírásokat. Angyalffy műve ezen a ponton tankönyvszerű vezérfonallá válik, mert mozzanatonként ismerteti, hogyan rovincsoljanak gyakorlatilag. A házi vizsgálatoknak külön bíraskodása fejlődött ki.

hol az ellenőr vitte a vádló szerepét, Nagyon gyakoriak lehetnek a hiányolások, mert szabályos belső joggyakorlat fejlődött az ítéletben, végrehajtásában s a földesúr kegyelméért való esedezésben.

A VI. fejezetben jut el az ímokokhoz s gyakornokokhoz. Ezt a két állást vegyük részletesebben szemügyre, mert Angyalffy idejében *az alkalmazás kezdőfoka volt maga a szakiskola s a szaknevelés*. Rögtön föltűnik, hogy a gazdaképzés egészen *céhszerű*. Úgy osztják be a fiatalembert különböző tisztartók vagy számvevők mellé, mint inast mesteréhez. A vezetőknek *kötelessége, hogy a kezdőket oktassák, munkakörükbe gyakorolják és leendő kiváló hivatalnokká képezzék*. Sok múlik a *kiválasztáson*. Minden módon akadályozzák meg, hogy titkos mellékszempontok vagy pártfogás útján érdemtelenek és használhatatlanok csempésszék be magukat urasági szolgálatba. A tisztikar vezetői legyenek jó emberismerők és csak a tehetséget keressék. Nékik a legkínosabb, ha már bevett embernek a szűrést kell később kitenni, mert elterjed a rossz hír, hogy annál az uradalomnál bizonytalan a szolgálat.

Ha pedig a nevelés megkezdődött, kétszer is lelkére kössék a vezetőnek, hogy a hivatali munkára segítségül melléje rendelt ifjakat magánügyeiben ne használja. Sohase tévessze szem elől, hogy *tanítás* végett dolgoznak mellette, mert ő a felelős, ha néhány év múltán, amikor önálló beosztást kapnak, értik-e dolgukat vagy sem.

Hozzon-e szakismereteket az ifjú gazdasági tanoncévei előtti iskolából? Tudja-e a mezőgazdaság és jószágkezelés elméletét? Angyalffy ebben a kérdésben határozottan a szakiskolák ellen tör lándzsát. Jóllehet hasznos, ha inaskodásuk előttről már magukkal hozzák a tudományos elméletet, de úgy, ahogy ez most szokásos, nem sokat ér. Az iskolai oktatás, hol tudós, de a gyakorlathoz mit sem értő professzorok adnak elő, csak feltevésekre épített agyrémekkel tömi meg fejüket s azt a hitet kelti bennök, hogy mindent tudnak, holott még évekig nem használhatók. Másrészt teljesen írástudatlanul sem kerülhetnek tisztartójuk keze alá. Nélkülözhetetlen előismeret a gazdasági gyakornokoknál a vidék népének a nyelve s a mezőgazdasági segédtudományok mint szám-, természet- és \egytan, természetrajz stb. Szilárd alapismeretekhez járuló kevés gyakorlati tudományosan tájékozott gyakorlati gazda keze alatt, ez Angyalffy szemében az eszményi gazdanevelés. Így önmaga vonja el az ifjú a gazdálkodás elméletét, ha fokozatosan lépést tartva gyakorlati beavatottságával, megfelelő szakkönyvek tanulmányozására buzdítjuk.

Megkülönböztetett nevelő értéke van a *naplónak*. Belépése első percétől szoktasa rá mestere, hogy minden nap írja belé mit látott a gazdaságban s az irodában, milyen idő járt, milyen munkát végeztek s mekkora sikerrel. Hogy osztották be a gyalogrobotot vagy az ígás munkaerőt, hogy vágta be a tisztartó spekulációi. Ha az élet naplóba szedett magaszerkesztette tankönyvet lapozgatja, átnézi s összegezi, több s jobb rendszer alakul ki fejében, mint a gazdakollégiумok padjaiban.

Hátra van még azoknak a gazdasági személyeknek a nevelése, akik különösebb képzésre nem szorulnak, de hatalom, intézkedő jog és felelősség nyugszik kezökben s ezért nem sorolhatók a nyers munkaerőhöz. Ilyenek a hajdúk, majorsok, parasztgazdák, birkások, kulcsárok. Értsék jól a munkakörüket, hogy irányítani tudják a vezetésükre bízott munkásságot.

Egy sor oktató szemelvényt nyújt még Angyalffy kiváló mezőgazdasági írókból válogatva. Csondor könyvéből idézi a számviteli és rovincsolási eljárást,

Thaeréből a takarékoság elvét, Karbétól a váltógazdálkodás mértékét. A szemelvények arányából kidomborodik, hogy vezérelve a nyilvános számadás, s hogy könyve legalább annyira gazdanevelő, mint tudományos munka.

De elég is már a XIX. századeleji évek rohamosan gyarapodó mezőgazdasági irodalmának szemléléséből! Sokat tallózhatnánk még az iskolai népszerű gazdaságtanokból, egyik-másik olvasmányain föllesülést gazdatisztnak vagy jószágigazgatónak könyvéből. Tárgyunkhoz újat azonban már nem találunk bennök. Mind Nagyváthy, Pethe vagy Rumi nyomán haladnak, kivonatolva, rövidebbre fogva fejtegetéseiket vagy saját tapasztalataikkal bővítve ki. Tárgyalásuk, anyagfelosztásuk rendje olyan fokban azonos, hogy szinte már megkövült. Szemléletesen mutatja, hogy milyen kényszerítő erejű a kor szokása által szentesített hagyományos minta.

Szűrjük ki mármost ebből a higan és bőbeszédűen ömlő irodalomból a lényegét s értékeljük mai gazdaságtörténeti szemléletünknek megfelelően! Íróink s szaknevelőink kezdik tudatosítani, hogy a mezőgazdasági művelődés rugója, éppúgy, mint az egyetemes emberi művelődés, a szükségletből fakadó *előrelátás*. Éhség, nélkülözés meg más keserves tapasztalatok kényszerítik az embert mind okszerűbb gazdálkodásra. Ebben az előrelátásban *időszakokkal mérhető fokokat* különböztetünk meg. *Minél rövidebb időre szól valamely munka vagy intézkedés hatálya, annál alacsonyabbfokú a társadalom kultúrája.* Csábító volna ennek az oksági összefüggésnek bizonyítására a művelődés más területére kalandoznunk, pl. az értelmiségi osztályok egykéjére s a sötét nyomorban élők szaporodásának kritikátlan lendületére, de maradjunk csak a mezőgazdaságnál!

Népünk 1800-ig alig haladta meg az *egy év* határáig gondolkodó mezőgazdasági műveltség színvonalát. Ez az állapot az évenként vetett gabonaneműek és az évenként ellő állatállomány karbantartásának színvonala. Nagyjában 1800-tól fogva egy félszázadon *ét* a gazdasági nevelés, vagyis az imént sorra vett sok könyv, folyóirat, előadás, cikk, gyakorlati utánczás, példa és törvény kényszere, szentbeszéd és utolsó sorban az iskola beléviszik népünk tudatába a körülbelül *három évre terjedő gazdasági előrelátást*. Ezt az állapotot nevezhet nők az évelő takarmányok, vetéscorgók, eper- s akácfaültetés meg az egyévi borjú- vagy csikónövedéken túlterjedő, az állatállomány pusztta fönntartásánál többet igénylő s kereszttezzéssel nemesítő állattenyésztés művelődési fokának. Hogy tárgyalt korunkon túlcsapva befejezzük ezt a gondolatot: a három évig gondolkodó színvonalra a szaknevelés emelte népünket és legszélesebb rétege ezen a fokon maradt a világháborúig. *Harmadik foknak* az erdőgazdálkodást és a törzskönyvezett állattenyésztést látjuk, ahol a művelt, tudatos előrelátás egyszerre fölszökik 20—80 évre, sőt az emberöltőt meghaladólag a 80—100 évre üzemtervezett erdők unokákhoz nyúló időszakáig vagy pedig nyilvántartja Gidránt és Furiosot a nemesített magyar lóállomány ős apaménjeit. A művelt gazda már nem a búza, hanem a tölgy életkoráig gondolkodik. Nem véletlen, hogy tanult gazdáink már 1800 táján siratják erdeink pusztulását és még mindig a második művelődési fokon való veszteglésünket bizonyítja, hogy a leghosszabb előrelátást igénylő erdőgazdálkodás, a fa átérzett megbecsülése ma sincs benne népünk tudatában. A kúnfajta magyart arra bírni, hogy germán meggyőződéssel higgyen a fában és erdőben, ugyanolyan csodája lesz a nevelésnek, mint amilyen volt Szent István királyé, amikor kereszténységre szorította rá a pogányt.

Még szemléletesebben mutatja a gazdasági előrelátás s a szaknevelés összefüggését a következő táblázat:

Fokok	I.	II.	III.
Termelvény	Búza (gabona)	Lucerna (évelő- takarmány)	Tölgy (haszonerdő)
Előrelátás időtartama	1 év	3 év	30 év
Gazdasági nevelés	ösztönös	tudatos	intézményes

Népünk gazdasági művelődése, mint más népeké is a kenyérmagvak természetével indult meg. Századokig vadon maradt a rét, legelő és erdő a feltört szántó mellett. Mária Terézia koráig előrelátás nélkül aknázzák ki, csak *ösztönösen* szedik hasznukat, vagyis rablógazdálkodásban. *Csak a hagyomány nevel.* Mikor az Alföld lakossággal telítődik s fogyóban a feltöresre alkalmas szűztalaj, gondolni kezdik a rétet s legelőt is. *Tudatos* válik a XIX. század fordulóján, hogy ez is elfogy s kimerül és különböző eszközökkel, hatósági kényszerrel, sajtóval, elszórt és alkalmi oktatással kezdik terjeszteni ezt a felismerést. Legutoljára terjed ki az emberi gondolkodás az erdőre. Németországban már nincs őserdő, *csak ültetett* erdő van. Ebben a korszakban élünk ma. Mind tudományosabban mérik föl a terület eltartási képességét, mind nagyobb szakértelemmel, öntözéssel fokozzák a hozadékát. Ez a művelődési fok állandó *intézményeket* követel, hogy nemzedékről-nemzedékre adhassák tovább a szinten tartó felkészültséget.

11. Közgazdaságilag nevelő irodalom.

A mezőgazdasági irodalom imént föltárt bősége dönti el közgazdasági művelődés tárgyalt korszakának *fizokrata* jellegét. Természetesen ez az irányzat nem kizárólagos. Megszólalt benne szerényebben az ipar, bővebben a kereskedelem művelődési igénye is, sőt az egyetemes közgazdasági szemlélet nagyszabású alkotásai koronázzák a jogászkodó magyar szellem gyakorlatibb célok felé tartó mozdulását. Mindkettőt sokkal részletesebben tartja nyilván nevelésügyi és közgazdasági irodalmunk, mint a mezőgazdasági szakművelődés sajtótermékeit és ezért szemlének is sokkal rövidebb lesz, mint ha az eredeti forrásokra kellene visszamennünk.

Általános használatra szerzetté levelezőkönyvét 1793-ban *Mészáros Ignác* «Minden esetekre elkészült magyar szekretárius, ki örvendetes és szomorú, bajos és peres, s különb különb más környüállásokban és alkalmakban naponkint előkerülő leveleknek írására némely elkészített példákat közönségessé téssen» címmel. Lelkes magyarító mintákkal akar szolgálni mindennapi használatra, de akad köztük kereskedelmi tárgyú is. Uradalmi ügyész volt a Batthyány családnál, s így a kölcsönt, halasztást kérő, adósságtörlesztő és intő levelet tartotta a közönség számára legszükségesebbnek. Az igazi kereskedelmi tárgyhöz, csak váltómintáinak van több köze. Wályi András kimondottan tankönyvnek készült levelezőkönyvével szemben szemben Mészárosé visszaesés, de Wályi

elavuló művét frissíti fel szakszempontról még korszerűbb gyűjtésű anyaggal Kiss János dunántúli evangélikus püspök 1805-ben kiadott «Magyar és német levelezőkönyve». A sokoldalú Kiss német tankönyvekből szerkeszti össze a sajátját, hogy az önképzés útján támogassa a fiatal kereskedőket, akiknek iskolában effajta szakismereteket nem nyújtottak. Német részt is ad, mert a magyarországi kereskedő német nyelv nélkül meg nem élhet. Tárgycsoportosítása: 1. Általános kereskedésbeli levelek, 2. tört (fuvar) levelek, 3. Assignatiók (meghitelező levelek). 4. Contók. 5. Austsziglik (fizetésfelszólítás). Buzgón magyarít, stilisztikai s elszórt üzemtani útbaigazítást ad. 1824-ig öt kiadásban kapkodták szét könyvét, mert nőtt a közönség és a szakművelődési igény, sőt a Pesti Polgári Kereskedelmi Testület segédvizsgát kívánt a grémiumba való felvételhez.¹

Lassan, de biztosan érik az idő, hogy a kereskedelmi szakoktatás is, hasonlóan a mezőgazdaságihoz, intézményessé sűrűsödjék, de az első szakiskola megnyitáig itt is az idősebb nemzedék oldalán történő gyakorlati képzés nyújtja a pálya kívánta szakismereteket. Láttuk, hogy kereskedőrendünk zöme német vagy németül beszélő zsidó volt (a görögök s örmények beolvadóiban), így érthető, ha a közígyén elsősorban németnyelvű tankönyveket kívánt. A zömében magyar elemekből álló mezőgazdaság szakirodalma hamar szólal meg nemzeti nyelven, viszont a magyar elem idegenkedése miatt a kereskedelemben tartja magát legtovább a német nyelv. A kapitalizmus tudománya s a kereskedelem magva a könyvvitel Königsacker föliánsában latinul szólalt meg hazai földön, a másik könyvviteli munka *Piere Henriké* pedig németül.² Magánhasználatra íródott ez is és szerzője számításában nem csalatkozott, mert sokan rendelték meg főuraink és kereskedőink közül. Hovatovább tisztán akarnak látni a magyar tőkésnek is vagyomryilvántartási üg3'ekben, s így az ígém meghozza magyar szerző tollából 1822-ben az újabb könyvvitelant.³ *Szarka József* pesti egyetemi tanár törekszik vele rendszerezni gyakorlati könyvelők szétszórt tudását. Írásában még együtt szerepel az államszámvitel s a magángazdaság. Üzletterveken mutat be katonai majd adóügyi, kincstári, s kereskedelmi elszámolást. Tudós ember, nagy külföldi olvasottság alapján ismerteti a különböző rendszereket, de a gyakorlathoz éppoly kevésbé ért, mint Königsacker. A gyakorlati kereskedőkből nem nőtt ki olyan írógárda, mint a gazdák társadalmából. *Packh Miklós Ferenc* is inkább könyv viteltanítónak, mint kereskedőnek mutatkozik iskolai s magánhasználatra készült könyvvitelében.⁴ Ő már maga is eszel ki saját rendszert, célszerűbbet az eddigiek mellé és a kereskedők gyakorlatához sokkal közelebb áll, mint a tanszéki tudósok. Előbb az egyszerű könyvvitel keretében ismertet három rendszert, majd a kettős könyvvitelében, leltárral, naplóval, pénztár-, áru- s főkönyvvel. A központi napi könyvelés után mérleget is szerkeszt és rovancsolja a számadásokat. Valóságos üzleti eseményeken mutatja be elméleti fejtegetéseit.⁵

Sokkal gyéresebb szakirodalom ez, mint a mezőgazdasági, de természetes következménye népességünk akkori számarányának: ¹⁹/₂₀-a él földművelésből és csak ¹/₂₀-a űz egyéb kenyérkereső foglalkozást vagy tartozik a csak fogyasztó, járadékos osztályhoz. Szakművelődésünknek ebből a társadalmi összetételéből folyó fiziokrata jellege uralkodik az *általános közgazdasági* irodalomban is. Azt hangsúlyozzák, hogy agrárország vagyunk és mindenekelőtt a földművelést fejlesszük új termelési ágakkal, melyekre szakférfaik taníthatják meg a népet. Csak ezután következék az útpítés szakavatott mérnökökkel, hogy nyomán megindulhasson a várost sűrűsítő, fogyasztóréteget s így ipart és kereskedelmet nevelő közlekedés.

Ez a gondolatmenet a gerince báró *Skerlecz Miklós* (1731—1799) műveinek.⁶ Igaz, hogy elsősorban horvát hazafi volt, de közeli magyar rokonsága, magyarországi neveltetése és a magyar szent korona állameszméje iránti hűsége miatt igényt tart rá a magyar művelődés története is. Skerlecz pályafutása, jelleme, műveltsége nagyon hasonlít Ürményi Józseféhez. Szűkebb hazájának föllendítésén dolgozik, mint báni törvényszéki ülnök, ítélőmester, tanácsos, majd mint zágrábi főispán és az összes horvát-dalmát iskolák főigazgatója, de ugyanekkor sohasem jön összeütközésbe az udvarral. Rokonszenvet ébreszt s tart mindkét irányban s a közpályán a valóságos belső titkos tanácsosságot éri el. Ő volt a horvát helytartótanács lelke és az ott született sok előterjesztés mindegyikében része van. A túlzott adóztatás miatt lázongó nép nyomorát akarták javított mezőgazdasággal, iparosítással, adriai utakkal és jobb vámpolitikával orvosolni ezek a fölterjesztések. Gazdasági egyesületeket alapított Horvátországban és Szlavóniában, hogy a tudatlan gazdákat haladó tanácsokkal lássák el, kitüntetéssel buzdítsák és gazdasági iskolákat szervezzenek.⁷

Ilyen előzmények után került kapcsolatba Skerlecz a magyar művelődéssel. Az 1791/93-i országgyűlés kereskedelmi bizottságában vitt kimagasló szerepet és ennek felszólítására dolgozta ki nagyszabású törvénytervezetét. A közgazdaság eszméinek története hosszú fejezetekben tartja ezt az írást számon,⁸ bennünket azonban csak az érdekel, hogy mi benne a közgazdasági művelődési, vagy még szorosabban véve a nevelési mozzanat. Mint mindenkinek a figyelmét, aki ehhez a tárgyhoz valaha is hozzányúl, a Kárpátok koszorúján belül lakó nemzetiségek jellegzetes foglalkozása köti le, úgy Skerlecz is a lakosság iparosodási hajlamából indul ki.

«A magyar nép, írja a 24. §-ban, mint *régi állattenyésztő és kevésbé munkás faj*, leginkább östermeléssel foglalkozik, ámbár ott, ahol a helyi viszonyok megengedik, más foglalkozásban is szorgalmatoskodik. Leginkább a Duna-Tisza között elterülő Alföldön laknak, hol a nagy uradalmak az östermelést és az evvel járó életmódot lehetővé teszik. A horvátok és szlávok részint földjük terméketlensége miatt, részint közönyös természetük miatt kevésbé hajlandók a földművelésre. A németek, bár nem vonakodnak a földműveléstől, inkább az ipar és a kereskedelem felé hajlanak. A rácok, örmények és zsidók természeti hajlandóságuknál fogva foglalkoznak kereskedelemmel. Az oláhok öröklött butaságuk miatt a földműveléssel is csak ímmel-ámmal és akaratlanul foglalkoznak, az iparnak egyes ágait megvetik, a cigányok pedig lusták és csekély kovács munkán kívül alig foglalkoznak valamivel.»⁹

Ezután tüzetes vizsgálat alapján fest helyzetképet a közgazdaság állapotáról. Bár a marha főkiviteli cikkünk, tenyésztésünk istállók híján külterjes. Ősi fajtánk gyengén tejelő, tejipar reá nem épülhet. (39. §.) Haladottabb a juhászat, mióta Mária Terézia elrendelte, hogy anyanyelven írott könyvecskékkel is népszerűsítsék a szövésre alkalmatlan magyar fajta gyapjú helyett a merinót. (37. §.) Nem vesz tudomást a gazdasági élet haladásáról lótenyésztésünk sem. Ősi, ázsiai lóanyagunk tüzes és könnyű teherrel hosszú távon kitartó futó, de mióta a nehéz lovasság jött divatba, a nemesség nyereg helyett kocsin utazik, a kereskedelem pedig mállás szekereket vontat, magasabb testű és teherbíróbb lovakra van szükség. Meg kell tanítani népünket a vad párosítás helyett a fajtát céltudatosan keresztező tenyésztésre s nagy a hivatása a katonai méntelepeknek. (40. §.) A méhészet csak a Felvidéken tudott gyökeret verni, hiába parancsolta meg a királynő, hogy a megyék küldjenek ki eltanulására alkalmas ifjakat. (66. §.)

Az ipar állapotában rossz az arány. Alig jut 140 lélekre egy iparos. Kártékony a céhrendszer is iparosképzés szempontjából, mert 1605-tel kevesebb segéd van, mint mester, holott egy mesternek legalább két segédet kellene továbbnevelni. Inast is alig tartanak, hogy a versenyt csökkentsék. Így egyrészt a hazai ipar marad hihetetlenül alacsony színvonalon, másrészt sok bécsi kisiparos gyárrá fejlesztheti műhelyét a pompás magyar behozatali lehetőségek miatt. (42. §.) Tudatlan mesterembereink épp csak hogy tengődnek, nemhogy gyáralapításra volna tőkéjük. Hogy versenyezhetne a tőkeerős, nagyban s olcsón termelő bécsi gyárak kiváló cikkével, mikor csak tapasztalatlan segédeket kap? Legnagyobb szükség volna szövő- és fonógyárakra, de nem kelthetők életre, mert a lakosságban nincs meg az *ipari szellemű háttér*. Skerlecz a köznépek hagyományos szövőfonó készségét érti rajta. A magyar nép azonban *asszonyi foglalkozásnak* bélyegzi a szövés-fonást, már pedig ha a férfiak idegenkednek ettől a hasznos házimesterségtől, akkor a gyáraknak nincs biztos szakmunkás utánpótlása. Az ekeszarvától elhozott jobbágyból ugyanis *nem lehet* azonnal textilmunkást nevelni. (45. §, 51. §.) Pedig a zsellérek olyannyira szaporodnak, hogy módokat kell keresni *meggátlására!* A tervezet III. törvénycikkelye azt ajánlja, hogy a telek nélkül maradtakat sorozzák be katonának, vagy a városok és céhek vegyék föl polgáraik közé. Ha még így is marad mezőgazdasági népfölösleg, akkor vezessenek be új termelési ágakat. Jutalmakkal, indító segéllyel, a megyék s városok házi pénztárainak terhére kiküldött *alkalmas oktatók* tanításával honosítsák meg főleg a méhészetet és a selyemtermelést. Minden vallás papnövéndéke végezzen *gyakorlati gazdasági tanfolyamot*. Ismeretlen terményekről, festőnövényekről tudós férfiak írjanak a tanulmán vi alap költségére természetrajzi könyveket. (III. te. 4., 9. és 10. §.)

Mivel tehát az *iparosodás* hivatott elsősorban fölszívni a mezőgazdasági népfölösleget, mélyebben kell belenyúlni az iparosképzés rendjébe. Ezután ne követljék a céhek, hogy az új inas tömény es származását bizonyítsa. Ne legyen szükséges remek a mesteravatáshoz, csak egy évig legyen köteles vándorolni a legény. Kontárnak is szabadjon — *de inas és segéd nélkül* — gyakorolni iparát, *ha érti*. A mester csak szakmailag foglalkoztassa inasát, ha pedig mezei munkára meri fogni, a céhbiztos értesítse róla a városi hatóságot. (XVII. te. 5—7. §.) 25 évi közadó- és hadmentességgel csalogassuk be a hasznos mesterséget folytató külföldit és 15 évig védje a törvény a feltaláló titkát, ha a közhatóság tudomására hozza. (XVI. te. 1—2. §.)

Csupa ismerős követelmény! Az országgyűlés tárgyalásakor már találkoztunk úgyszólván mindezzel. Skerlecz nagysága is tipikusan jogászi: nem az ötletek kitermelésében, hanem a begyűjtött anyag hasznos részének rendszerezésében nyilatkozik. Eredetét teremtő ereje a kereskedelem és a közlekedés paragrafusai-ban csillog. Itt kaphatott legkevesebb építő gondolatot a kommerciálisán alig művelt magyar közönségtől s itt érvényesíthette előző közszolgálati folyamán szerzett átfogó tekintetű, óriási tudását, közgazdasági világszemléletét a leghatékonyabban. Viszont kereskedelmi és közlekedési elgondolásaiban még kevesebb szerep jut a közvetlen nevelésnek, mint amennyit az iparnál találtunk. Skerlecz népnevelő eszközei *gazdaságpolitikaiak és közigazgatásiak*. Gondolkodásának java-része a vámok irányában mozog. Szerinte a helyesen alkalmazott vám *nevel* ipart s kereskedelmet, nem az iskolázás.

Az ő érdeklődését is foglalkoztatja fajunk maradi idegenkedése a kapitalista nyereszkezdéstől. Hangsúlyozza és hosszú indokolással bizonygatja, hogy a nagy-

vállalkozás nemeshez is méltó és itt az ideje, hogy törvényhozásunk a máig megvetett kalmárkodást rangossá mázolja és szalonképessé tegye. Lássuk szószerint ezt a nagyon érdekes s a hűbériség megkapitalizmus értékszemplétének kölcsönös átítatódását mindennél élesebben jellemző okfejtést!

«145. §. Bármiféle kis kereskedést üzni *tisztességes foglalkozás*, ellenben ércbányákat művelni, *különösen nagyban kiviteli kereskedést üzni és gyárakat létesíteni oly előkelő foglalkozás*, hogy ez sem a nemesség, sem pedig a mágnások iránt való tiszteletből nem von le semmit sem.

Megokolás: a kis és vándorkereskedelem veszélye és kockázata kicsi. A nagyvállalaté nagy, hol tetemes a tőkéért vállalt felelősség. A kiskereskedelmet csak a haszon ösztönzi, a nagyhoz a haszon kívül még a *tisztesség* ösztönének is kell járulni. Mindezen tulajdonságokkal *csupán azon emberek* bírnak, kiket ezekre nézve a természet észben és indulatban *a köznép fölé* helyezett, ezek ugyanis *már jellemüknél fogva tisztességesek* és ha abban nem reménykednek, hogy nagyobb tettek által ezt elérik, könnyen más foglalkozásra adják magukat, amelyben tisztességesen élhetnek, habár kisebb haszonnal is. Ez az elv nem egyedül éles elméjű okoskodáson, hanem minden népek és századok tapasztalatán alapszik, mert amint a kereskedői állás valamely népnél nagyobb vagy kisebb tiszteletben állott és áll, úgy kevesebb vagy több vállalatot alapítottak régen is és alapítanak manap is. Jó lesz tehát, ha a törvényhozás *ezt a kereskedői állást* nemesnek nyilvánítja».

«Lesznek talán olyanok, akik azt hiszik, hogy a mágnásokat és nemeseket világos törvénnyel kell arra buzdítani, *hogy ily életmódra adják magukat*; ez a mi alkotmányunk szellemének nem felel meg. Ez által a kereskedelem szenvedhetne kárt. *Alkotmányunk ugyanis katonai szellemű és ez a kereskedelmi szellemmel nem fér össze.* A főurak és nemesek *nevelése maga is olyan, hogy nagy dolgokban való szerencsés előmenetelt alig várhatunk tőlük*; a nagyobb kereskedelem sikere ugyanis rendszerető életre, folytonos alapos munkára és gyakran igen terhes, néha veszélyes vándorlásokra szorul: ez pedig aligha felel meg valamelyik főúr vagy nemes életfelfogásának». Ezért elég, ha a törvényhozás megengedi a kereskedői vállalatokat, hogy az arra valók vállalkozni merjenek, különben szégyennek tartanak.

Skerlecz, a magyar gimnázium és az egri akadémia híres jogi karának neveltje, fején találja a szöveget. Nem lelünk a magyar közgazdasági irodalomban még egy mondatot, amely egyetemes műveltség és minden szavát böles megfontoltsággal megrágó felelősségérzet birtokában ily súlyos és ily szomorú ítéletet mondana hagyományos nemesi nevelésünk bűneiről. Kár, hogy nem fűzött hozzá hosszabb következtetéseket, részletesebb terveket, hogy a törvényhozási noszogató kereskedői pályára csalogató erejével megelőgessék.

Tegyük a kereskedelmet nemes foglalkozássá! ez Skerlecz tervének gerince. Égető szükség van hazánknak kereskedelemre. Kívánatos, hogy a legjobb elemek tartsák kezükben. Ne csak a nemeseket vonzzuk azonban fölülről a nagyvállalkozáshoz, hanem adjuk meg az alulról föltörekvő érdemes kalmárnak is két megye vagy város ajánlatára a nemességet, ha kivitel bonyolít le vagy gyárat alapít. A behozatali kereskedelmet üzöt viszont ne nemesítsük, mert ez a könnyebbik ág s elszaporodásuk nem államérdék, míg a piacot kutató kivitel a nehezebb és táplálja a haza közgazdaságát. A zsidókra való kiterjesztés tárgyában meggondolásai vannak és egy részüket ki akarja telepíteni, mert aránytalan nagy számukból következtet kereskedelmünk elfajulásaira. Vámokból, sorsjátékból táplált kereskedelmi pénztárral akar még a főurakból és nemesekből s a hozzánk hasonlított,

megnemesített külföldiekből toborzott új magyar kereskedő rend számára segélyt előteremteni. (146--147. §.)

Skerlecz a kereskedéshez *semmi képesítést nem köt ki*. Szabad foglalkozás s elvben bárkinek megengedi (XXXVII. te. 138. §.), csak erkölcsi bizonyítványt követel a csavargás megelőzésére. Nem engedi meg a kereskedés osztályozását nagy és kiskereskedőkre, pedig láttuk, hogy a városok kereskedelmi testületei országgyűlési beadványaikban ezt nagyon szorgalmazták. Skerlecz fél, hogy akkor a nagykereskedők monopolizálhatják a forgalmat és tönkretehetik a sátoros kalmárokat. Ugyanezért tiltja a kereskedői céheket. Iparosoknál is csak azért tűri, hogy a legények külföldi vándorlásával az ismeretek kölcsönösen kicserélőd-hessenek. (135. §.) Általában résen volt, hogy magán vagy testületi érdekeknek ne kedvezzen a törvényjavaslat s a beadványokba burkolt ilyenmű törekvéseket kirekesztette. Hagyja élni a saját cikkeit áruló iparost is, a vásárosokat is, de hátán, vagy lovon, vagy magahajtotta kocsin elvihető mennyiségre szorítja portékájukat, hogy védje a letelepült kereskedelmet.

Egészen úttörő Skerlecz a *közlekedés* kérdéseiben és örömmel fedezünk fel itt is nevelői vonatkozásokat. A Dunán nincs olyan hajóskapitány, aki *megfelelő tanulmányok* befejezése után gyakorolta volna a hajózás és hajóépítés művészetét. (71. §.) Tudatlan ácsok eszkábálják össze a hajókat a kapitányok utasításai szerint. Az evezős vagy a hajóslegény még tudatlanabb és csak azért veszi föl bizonyos idő múltán a kapitányi címet, hogy a kereskedő rá merje bízni áruját. Ezért a folyami hajózás megjavítására a keményfából készült rajnai mintájú hajók használatát vezessük be s kormányzásukra az *új hajósnemzedéket államilag képezzük ki*. Így biztonságos lesz a szállítás és kereskedők is építenek az állam mintájára hasonló hajókat. Kezdetben az állam adna nékik kapitányokat, akiket a saját hajóira felfogadott újoncokból képezne ki s ha ilyenek nincsenek, külföldieket hívjunk be. Az állami hajók legyenek a kapitányok *gyakorlati iskolái*. (XXXV. te. 124. §.) Végül, mint az Adrián közléről érdekelt horvát ember, Skerlecz Kossuthékat jóval megelőzve pengeti a tengeri hajózás föllendítését. Már a tengerparti népiskolákban kívánja taníttatni a hajózás elemeit, a tengerészeti földrajzot és a csillagászatot, hogy sokan adják magukat erre a hivatásra. A tengerpart fővárosában pedig hajózási tanszéket követel. (XXXIII. te. 113. §.)

Átfogó elme óriási tervei ezek. Pedig a bemutatott közgazdasági művelődési vonatkozás csak töredéke a nagyszabású gazdaságpolitikai egésznek. Skerleczben kincset bírt az országgyűlés. Széleskörű hozzáértése pótolta a követek teljes értetlenségét. Még külföldről is kért ki véleményeket és mohón tanulmányozta Smith Ádám, Colbert, Harnington, Temple, Child, Petty, Locke és Spinoza műveit. Bölcselők és közgazdák gondolatai forrtak elméjének kohójában, hogy végül is alapfelfogásában merkantilista közgazdasági szemléletet alakítsanak ki. De ismerte Sonnenfelset is, sőt korán belészíneződnek javaslataiba fiziokrata eszmék is. Olyan védvamos rendszert gondol el, mely itthon tartja a vert nemespénzt, kizárja a dalmát bort és a cseh posztót, több vásárral, több kivitellel több pénzt forgat a magyarok és szlávok közt, itthon dolgoztatja föl a nyersanyagokat és itthon fogja a munkabért. Ebből a merkantil gondolatból folyik a fiziokrata, hogy minden osztály tartsa el önmagát, különben a termelő földművesosztályra lesz utalva. Akit pedig nem lehet munkára szorítani, azt toloncoljuk ki. Ebből a két összetalálkozó gondolatból pattannak ki közgazdasági művelődéspolitikájának szétszórt forgácsai: állítsunk iskolákat, hol a hazai nyersanyagok feldolgozását tanítják, szakembereket küldjön a kormány a nép közé, akik a mezőgazdasággal

kapcsolatos ipari foglalkozásra tanítják addig is míg gyakorlati földművesiskolákat állít. Ha nem tudunk magas színvonalú iparost képezni, hívjunk be külföldit. Szakkönyvek, vámvédelem, közigazgatási intézkedések a nagykereskedői foglalkozás főbb eszközei, amit az országgyűlés rengeteg anyagából tervezetébe fölvelt. Szikrák most — hatalmas elméletek lobogó máglyái később.

Az 1790 92-i országgyűlés Skerlecezen át megismert közgazdasági gondolatait ismétli vagy viszi tovább egy a magyar nemzet iparáról érkező államtudományi munka.¹⁰ Szerzőjét máig sem sikerült megállapítani, de egy névnel többet mond, hogy szerzője maga a merkantil eszméktől teljesen átítatott és közgazdasági létének tudatára ébredt kor. Abból indul ki, hogy a nemzetek hatalmának a népesség s a nemesérbőség az alapja. A nemesérből ered az élénk kereskedelem s ipari termelés. Gyárak táplálják az *aktiv külkereskedést* s dús terményű földművelés élteti a gyárat. Magyarországnak nagy baja, hogy gyér a népessége. A papokat és rossz személyeket okolja, hogy sok a nötlenség, kevés a dolgozó kéz s így visszamarad a mezei gazdaság. A jobbágyrendszer terhei alig viselhetők el.

Ebben a gondolatmenetben találjuk az V. és VI. részben nevelésügyi terveit a vérszegény* közgazdaságot föllendítő többi orvosság között. Minden akadémiára, gimnáziumba és elemi iskolába be akarja vezetetni a mezőgazdaságtan elméletét, mert akármily közönséges tudomány is ez, legtöbbször csak a mindennapi gyakorlatát ismerik. Fiziokrata hatásra vall további fejtegetése, hogy a nemzet üdve végeredményben a földművelésből származik, de nem kívánhatjuk, hogy a nép jóléte fejlődjék, ha elméletet nem nyújtunk mindennapi kenyérkereső munkájának lényegéről.¹¹ Mirabeau, Sonnenfels és Smith Ádám idézetekkel támogatva tart szemlét az államok fölött. Miért hátramaradt államok Magyarország, Lengyelország, Spanyolország és Portugália, a fejlett Hollandia, Anglia, Poroszország és a kínai császárság mögött? Mert utóbbiak a földművelést tetteleg megnyilvánuló kormányintézkedésekben is *úgy* tekintik, mint az állam gerincét. Társaságok kutatják módszereit és gazdasági iskolák teszik a népnél is művészetté! Tanuljunk hát ezektől a népektől. Utánozzuk iskolaügyünkben mindjárt azt, hogy *a mezőgazdaság a polgárok egyetemére tartozó közismeret.*¹²

Mi akadályoz bennünket magyarokat is hasonló mezőgazdasági társaságok alapításában? Ezek adnának ki minden hazai nyelven mezőgazdasági könyveket, vezérfonalakat az ifjúság továbbképzésére, ezeknek az összeműködése hozhatna létre folyóiratot és mozdíthatná meg a közvéleményt, hogy az egyetemen és az akadémiákon a mezőgazdaság számára is haladéktalanul alapítsanak tanszékeket. Kettős hivatást töltenének be ezek a tanszékek. Egyrészt az ifjúság hallgatna rendszeres előadásokat erről a gyönyörű mesterségről, másrészt már működő és nem közepes gyakorlattal bíró gazdatisztek nyernének az elméleti alapismeretekben rendkívüli előadásokon pótló képzést, sőt bizonyítványt is, ha előmenetelükről vizsgán adtak számot. Tanárt is kétféle akar a névtelen szerző: rendeseket és helyetteseket, hogy a mezőgazdaság tanításában zökkenő ne legyen.¹³

A szakoktatás után az angol mintára bevezetett jutalmazás volna a mezőgazdaság tökéletesítésének második eszköze. Colbert nyomán jobb fizetéssel serkentsék a kiváló gazdatiszteket. Harmadik eszköz volna, hogy a földművelés társadalmi becsületét emeljük. Végeredményben mindenki belőle él. Ha nem volna paraszt, néki kellene az ekeszarvát megfogni, akkor pedig, hogy meri lenézni.¹⁴ További mezőgazdaságot lendítő eszközök volnának még a népesség szaporítása,

műszaki tudományok és gyárak fejlesztése s gazdasági bizottságok felállítása, de ezek szorosabban nem tartoznak a tanügyhöz.

Oktatási rendszerünknek rákfenéjére tapint viszont a VI. részben az ipari művelődésről szólván. Műszaki tudományoknak — úgymond — nálunk alig van nyoma, hisz a legújabb királyi rendeletekig latin nyelven s némi logikán kívül ifjúságunknak egyebet alig tanítottak. Aztán jött az általános pálya: a jogászkodás, de a patvaristák az igazi jogtudományhoz is alig konyítanak. Méltán vetik szemünkre külföldiek, hogy mi magyarok csak két mesterséggel foglalkozunk: gazdálkodással és jogászkodással és mégis hátrább vagyunk bennök, mint ők. Ha van gazdálkodásunkban eredmény, az nem a mi tudásunknak, hanem áldott földünknek érdeme. Gyáripar alapításához tárgyi¹⁵ és személyi előfeltételt tart nélkülözhetetlennek. A tárgyi megvan kitűnő hazai nyersanyagunkban. A személyi nincs meg. Hogy azonban ügyes gyárosaink is legyenek, terjeszük a műszaki tudományokat s legalább alapelemeiket tanítsuk az iskolákban. Minden akadémiára kellene egy műszaki tanszék s minden hazai nyelven kellene közérthető ipari könyveket Íratni.¹⁶ Sokat használ a gyáralapításnak, ha a nemesség, melynek módjában áll utazni, nyitott szemmel jár külföldön és közzéteszi megfigyeléseit mások okulására. Legjobb nyersanyaga s legnagyobb hazai piaca a szövöttárunknak van. Belőle hozunk be legtöbbet, ennek állítsunk gyárakat s lássuk el szakemberekkel. Ne csodálkozzunk, ha nincsenek gyáraink és ha külkereskedelmünk veszteséges, mert úgy az ipari, mint a kereskedelmi tudományokban egyaránt járatlanok vagyunk. Azt mondhatni, hogy a kereskedelem tudományáról még halvány fogalmunk sincs.¹⁷

Ezeknek a szókimondó soroknak névtelen szerzője csakis országgyűlési, vagy az országgyűléshez közelálló, nyugatot járt nemesember lehetett. Rögtön föltűnik, hogy gondolatai mennyire egyeznek hol Tessedik országgyűlési beadványával, hol a Skerlecz rendszerezte anyaggal. Latin stílusztikában járatos fül talán még közelebb jutna kilétéhez. A jobbágyfelszabadítástól népünk iparossá és kereskedővé neveléséig terjedő nagy eszmekör páráként rezeg a terhes légkörben s hol itt, hol ott csapódik le. Sok főt gondolkoztat távol az országgyűléstől is, így a Széchenyi előtti legnagyobb magyar közgazdát, *Berzeviczy Gergelyt*. (1763. június 15—1822. febr; 23.)

A kakaslomnici előkelő evangélikus család sarja nagyszerű kilátásokkal indult neki az életnek. Neveltetése tárgyunkhoz még gazdagabb anyagot nyújt, mint a műveiből kiszedegethető közgazdasági művelődési vonatkozás s ezúttal ne eszméket, hanem életrajzot boncoljunk. A nemesi udvarház jó módja szép lelket, felsőbbrendű gondolkodást nevelt belé. De mert talán mindig megvolt mindene, nélkülözötte azoknak nyers valóságérzékét, akik többször néztek farkasszemet a nyomorral. Száraz kedély írásain át tekintve, de valami lágy rajongás mozgatja kemény cselekedet helyett. Esztétának jobb lett volna, mint közgazdának. Családjától önmérsékletet s józanságot örökölt. Bár volt annyit aprítania a tejbe, mint más nemesembereknek, a jólét nem ernyeszti el és erélyesen tör célja felé. Ürményi pályafutásánál láttuk, hogy nemesifjú számára más, mint a jogi pálya tekintetbe se jöhetett. Berzeviczy Gergely is az érvényesülés bevált útján indul, de megtoldja hosszú külföldi utazással. Takarékos volt: mindent megnézett, mindent kiélvezett s mindenből okult. Postakocsi helyett csak akkor utazik gyorskocsin, amikor Párizs csillogása, a versaillesi kastélyban XVI. Lajossal vagy Mária Antóniával átcsevegett kihallgatás pár tüneményes perce, London környékének haladott.

iparból s kereskedelemből meggazdagodott népe, parkjainak földi édene, Brüsszel szalonjaiban vagy göttingai professzorainak vasárnapi vendéglátó asztalánál folytatott eszmecserek, a német gyárak és mintagazdaságok emléke egyszerűen ötvöződik tudatában a nagyot tenni vágyó férfi felkészültségévé és Bécsbe siet hazafelé jövet. Kétszer is II. József elé jut kihallgatáson. Szinte követeli a többlet-műveltségéhez mért állást. De a nyert hivatal nem elégíti ki. Csak elméletben gyakorlati ember. Nagyon szépen kiterveli az érvényesülés sakkhúzásait, de elszámítja magát és nem tudja a hivatali pályán saját javára kamatoztatni külföldi útjainak előnyét. Még ezzel sem versenyképes, úgyhogy visszamegy földbirtokosnak a Szepességbe, egyháza ügyei foglalják le közéleti érdeklődését s közgazdasági művekben éli ki a sok tervet, amit személyében és történelmi korában rejtő okok miatt nem válthatott tette.

Berzeviczy Gergely sokat írt.¹⁸ Szárazon rendszerező tolla fölött hatalmas képzelet csapong. Képzelete nem ütközik belé a Tátra bérceibe, hanem poprádparti kúriájának ablakán kirepülve, térkép és könyvek alapján száll kelet felé s kél versenyre a világ meglévő földrajzával, hogy hazánkat elszigeteltségéből kiemelje. Elragadták tanulmányai s a valósággal szemben is előlegezte azt, amibe otthoni dolgozószobájában beleélte magát. Így érthető, hogy több sikert hozott néki Weimar hercegi fogadótermében fölengő hegedujátéka, mint tállyai szőléjéből a Poprádon, Dunajecen s a Visztulán zimankóban, babonás lengyel parasztok k zt Varsóba tutajozott hegyaljai bora. Element Dancigba is és statisztikai bűvárlatai Svédország felé kacsintgatva a Balti tengerig dolgozták ki a magyar kereskedelem lehetséges és jövedelmező voltát, de ő maga ráfizetett első borüzletére, északi kereskedelmi társasági tervének főpróbájára.

Egyénisége fajlagosan példázza a magyarság egyik sokat hánytorgatott jellemvonását, hogy *valóságnak veszi a vágyat*. Képzelete lázasan kereste az utat a Kárpátok medencéjébe zárt s az osztrák uralom karéjával kerített ázsiai jövevénynek, a maroknyi magyarságnak a világ, a kereskedelem s a gazdagság felé. Látta a luzitánok Odysseájából, hogy a forgalom és kereskedelem történeti időkben is teremthet hőskort egy nemzet számára. Ha a történelem fordulata harmadrangú népből a kereskedelmen át első világhatalommá emelhetette Angliát, miért ne lehetne ez a szerencse a magyarnak is osztályrésze? — s Berzeviczy képzelete legyőzi a keserves tényeket, szárazföldi zártságunkat.

Távol a világtengerektől meggyőződéssel vitatta, hogy kelet felé szárazföldi úton is kereskedhetik a magyar, csak akarnia kell, csak legyen kereskedő. Benne is gondolatot öltött a népek mozgási vágya, amit talán a haladó szél sugalmaz: menni kincses tartományok felé. A szárazföldi út a honfoglaló magyarok útja s Berzeviczy még reményt hirdet visszafelé az ősök útján. Nem adja meg magát a végzetnek, amely a magyart lóra teremtette, nem pedig vitorlára, hogy álmai után száguldjon. Még nem ismeri föl, hogy egy népet a tenger nevel kereskedelemre s még nem kiáltja el magát, mint utódai, amikor a gazdagság, erő- és hatalom útjait keresi népe számára, hogy *tengerre magyar!* A messzi Londonban szippantott egyet a világforgalom levegőjéből és most szűknek érezte a tállyai szőlőhegyeknek Hortobágy felé nyíló távlatát is. Tudta, hogy ez csak a tornácán Horáciust olvasgató nemes, vagy az igénytelen gulyásszamadó kalapkarima alól sötétlő tekintetének elegendő látóhatár, de nem annak, akinek klasszikus költőkön s jogászokon nőtt lelkét a világkereskedelem gondolata «fertőzte».

Élete felelet arra a szüntelen emlegetett vádra, hogy miért nem kapcsolódik

belé cselekvőleg a kapitalizmusba a magyar nemes és miért nem adja magát iparra, kereskedelemre? Ügyvédek helyett miért nem lesznek gyárosok, alispánok helyett kereskedelmi társaságok igazgatói? Régen húzódó tárgyalásunk folyamán már Gróf Batthyányi Tivadar óta nem talákoztunk nemesi névvel az üzleti világban. Berzeviczy Gergely az egyetlen Széchenyi előtt, ki a sok szólam és törvénytervezet helyett tetteleg próbálja meg az üzleti vállalkozást, de vissza kellett vonulnia, mert egy fecske nem csinál tavaszt. Szétnézett és úgy találta, hogy mégis csak biztosabb jövedelmet nyújt neki a XVIII—XIX. századforduló adott helyzetében 80 jobbágytelkes hűbértoka. Többet a valóságban nem kísérletezett, de alap gondolatába továbbra is szerelmesen, a bécsi kongresszus számára mégis kidolgozta *egy északi kereskedelmi társaság* tervét.

Megdöböntő művelődésügyi tanúságokat rejt ez a mű. Emlékezünk még az erdélyi országgyűlésnek Bethlen Miklós gróf kereskedelmi tervezetére adott válaszára. Megállapíthatjuk, hogy sem a magyar közgazdasági élet, sem a magyar nemesség közgazdasági felkészültsége egy fikarcnyit sem haladt a bontakozó kapitalizmus felé. Nemesi osztályunk gazdasági erőtudata épp oly ványadt, mint akkor volt. Most sem mert a földtől s az államtól tágitani.

Berzeviczy Gergely terve is állami gyámságból él. Nem meri az önségítés, a magángazdasági társulás részvénytársasági alakját kezdeményezni, mint Széchenyi tette később, hanem *állami hátvéddel* akarja kereskedő társaságát szervezni, *egyéni nyereséggel, de állami kockázattal*. A magyar nemesség, középosztályunk öse ezért maradt lényegében mindmáig hűbéri világszemléletű s jellemű, ha napjainkban nem is így hívjuk. Akármily szilárdan állott is még a felvilágosult abszolutizmus korában a hűbériség bástyája a földtulajdon, már idehallatszott a francia forradalom üvöltése és nemességünk megérezte belőle a jobbágyfelszabadítás előszelét. Új megélhetési terület felé tájékozódik. A kapitalista állam temérdek hivatalával most rendezkedik be. Bár régebben is részesültek a közért «ingeny» fāradó férfiak soványabb vagy zsirosabb adományokban, a közhivatal elvben tiszteletbeli volt. Most azonban egyszerre jómódot, nyugdíjat jelentő fizetéssel kezdik díjazni.

Berzeviczy Gergely is megpróbálkozik a hivatalnoki érvényesüléssel. Lényegtelen számunkra, hogy hamar visszavonul. Lényeges az a két mozzanat, hogy az ő eszmevilága sem képes elszakadni, minden közgazdasági világos látása dacára, a hűbéri gondolkodás és lét két szilárd bástyájától: *a sok lehetőséget ígérő államhivaltól és a vagyon nem szaporodó, kötött, de elidegeníthetetlen formájától, a földtől*. A gyárossá, külkereskedelmet folytató nagyvállalkozóvá, egyszóval kapitalistává levésnek első feltétele pedig, hogy az egyén vagy az osztály gazdasági erőtudatától, belülről érzett felkészültségétől és a fordult időhöz simuló vágytól táplált világnézetében a hűbéri formáktól elszakadjon. Míg egy osztálynak magángazdaságilag cselekvő lendülete nincs, addig a régi életkeretekre, nálunk a földesuraságra és közhivatalra méretezett nevelés dívik s addig merő ábránd gazdasági művelődésről beszélni. A világlátott Berzeviczy Gergelyben már forr ez az elszakadási vágy s tettbe is kicsapódik, de megtorpan, mert lehúzza a környezet, vagy még inkább, mert érzi, hogy a göröghöz, örményhez, némethez és zsidóhoz mérve még mindig nem eléggé életerős a magyar nemes kereskedelmi vénája. Ha saját lábára áll, járása még félénk s háttérül még kell a megye, az állam.

Ezek után lássuk, hogy mikép vélekedik ő maga fajunk oly szükségesnek érzett hajlam- s jellembeli átalakulásáról és mekkora szerepet juttat a művelődés

eszközeinek abban, hogy a magyar nép őstermelőből és állattenyésztőből kapitalistává fejlődjék. Műveit átböngészve, kizárólag «A parasztkor állapotáról és természetéről Magyarországon» c. könyvében leltünk tárgyunkba illő anyagot.¹⁹ Ez sem annyira intenzíves művelődést illető nézet, hanem inkább jellemrajz a jobbágyról. Berzeviczy saját földesúri érintkezéséből kitűnően ismeri a parasztság természetes eszét, lelki adottságait és feltűnik neki, hogy minden elnyomottsága és elszigeteltsége dacára milyen talpraesett véleménye van az őt kormányzókról, milyen nagymérvű osztály- és hivatástudat tölti el önérzetét.

Egyetlen nevelője volt eddig ennek a minden haladásra fogékony osztálynak: *a környezet*. Társadalmi és gazdasági helyzetük hatásából vezeti le Berzeviczy, hogy mily igazságtalan a nép elmaradottságán siránkozó nemzetnevelők vádja: *a parasztkor lusta*. Való világitásba helyezi, miért lusta, miért buta, miért csökönyös és miért nem akar haladni. A börtön és fenyíték nevelő hatásával szembeállítja a valódi nevelését, bár részletekbe nem mélyed s nem mondja ki, hogyan gondolja a parasztkor állapotához és szükségleteihez mért kiművelését. Ennél azonban fontosabb volt a forradalmi idők hajlamán arról meggyőzni a vezető köröket, hogy az ispánok és hajdúk nevelése helyett mégis többet érne a hivatott tanítóké. Földesuraink osztály önzésük beállításával általában meg voltak győződve, hogy a jómódú, írni, olvasni és távolabb gondolkodni tudó parasztkor nem fegyelmehető. Igazság volt ebben is, hiszen az első néptanítóknak még sokáig kellett alkalmazni a történeti folytonosság erejénél fogva elődeiknek, az ispánoknak és hajdúknak népnevelő módszereit, de Berzeviczy mégis megpróbálja valahogy összeegyeztetni a gazdasági jólét felé vezető haladást a merev hűbéri jogállapottal. Talán, mert maga is gazdaságilag érdekelt fél, nem veszi észre a belső ellenmondást. Nem látja minden következményével együtt, hogy a *műveltkor parasztkor hűbériség halála*. De lássuk egyeztető kísérletét saját előadásában. Műve harmadik részében a parasztkor természetéről így ír:

«Főleg két ok van elhatározó befolyással a parasztkor lelkületének alakulására: a súlyos és mindig egyforma munka és polgári viszonyaik, melyek között *állandó függőségben* élnek. Ismeretköre szűk, de amit tud, azt nagyon jól tudja. A parasztkor eszéssé teszi az a körültekintés, mellyel összes erőit folyton gyakorolnia kell, hogy életét fenntarthassa és *kutassa azon eszközöket, mellyekkel elnyomott állapotán valamiben könnyíthet*. Csak egy tárgyra vonatkozólag szerzett okosságában azt képzei, hogy nagyon bölcs. Más magasb állásúak tehetsége és esze iránt nem viseltetik valami nagy tisztelettel, mert azt hiszi, hogy azok *tanultabbak, de nem okosabbak* és nem hasznosabbak nála. Azt hiszi, hogy amazok csupán az élvezetek, ő maga pedig munka és hasznosság okából létezik».

A műveltebb, jobb módú parasztkor a becsület eszközeivel könnyebb kormányozni. Észszerűbben engedelmes. A jobbágyok durvák és makacsok, a zsellérek szerénységet színlelnek, alattomosak s a csalárd eljárásához inkább szokottak. *Azok hűségre és becsületességre képesek, ezek vak engedelmességet tetetve csalnál*. Mindketten tisztelik és nagyrabecsülik az igazságos és méltányos uraságot.

A durva lelkét leginkább a harag, vadság és félelem indulatai igazgatják. A nemesebb szeretet mindössze pusztá érzékiségben és a házi kölcsönös segélyben nyilvánul némileg.

A túlságos engedékenység keveset használ a parasztkor, de e részben alig is vétkeznek az urak. Büntessék meg a tettenért parasztkor, de szenvedély nélkül. Különböztetnek őt is ésszel bíró embernek. A börtön és a testi fenyíték soha sem képes azt a hatást előidézni, mint a műveltkor erkölcsiség. A földtől való

függésnek vele született érzeténél fogva sokkal jobban engedelmeskedik a paraszt a földesúrnak, mint tisztjének. Az intézőket és ispánokat inkább magához hasonlóknak tekinti, ezek pedig a parasztot saját hasznukra szipolyozzák ki. Sok bajnak forrása a földesurak gondatlansága.

A paraszt egyszerűen barma, jószága urának, vagyis azonkívül, hogy az saját előnyére használhatja őt, még el is adhatja, elzálogosíthatja, elidegenítheti. És ha a paraszt másnak uradalmába költözik, ebbe az állapotba ott is akaratlanul beleesik. Óvatosan és fokozatosan kellene kísérleteket tenni, önként, törvényes úton, nehogy a jobbágyoknak nyújtandó kedvezmény kicsikartnak tűnjék fel.

«Hogy mikép tétessenek a parasztok vagyonosabbakká, ez a politikai tudománynak legnehezebb kérdése. *Egy azonban bizonyos, az t, %, hogy a félelem, neJiogy a paraszt jómódú legyen, alaptalan.* A szabadkereskedelem, ipar, pénzforgalom, szerzési mód leginkább hozzájárulnak a paraszt fenntartásához. Hol fizet többet, mint Angliában és mégis hol gazdagabb?»

«Azok, kik a parasztot mai tudatlanságában megtartani kívánják s *minden-jele művelődési eszköz ismerését, mint reá nézve károst, tőle eltávolítani akarják*, így szóknak: őseink korában a paraszt sem olvasni, sem írni nem tudott, *de a földet jól művelte* és erkölcsileg sem volt rosszabb. Most közülök egyesek olvasnak és írnak, de sokkal többen vannak is ám, kik az uraság ellen panaszt emelnek és pert indítanak, akik a községet felbujtják, azok leginkább írástudók, a nép elcsábítói is ők. Viszont azok, kik a parasztot nevelés és jobb művelés által hasznosabbá tenni kívánják, ezt felelik: a legkegyetlenebb lázadások ott törnek ki, hol a paraszt nyers és műveletlen. *Lehetetlen, hogy rosszabb gazda legyen az, aki a mezei, gazdasági dolgok valamelyes elméleti ismereteit megszerezte.* A perek a népet inkább fékentartják, mert szenvedélyeit levezetik.»

«Minden feljebbvalóra, sőt mindenki iránt, ki nem sorsosa, vele született bizalmatlanságot tanúsít a paraszt, azt hiszi, hogy még *ravaszsággal is szabad neki hasznot húzni* azoktól, akik annyi előnyt nyújtotta felsőbbségnek örvendenek vele szemben. Kettős természete van ennek a bizalmatlanságnak, 1. a félelem és 2. sok földesúr önző visszaélése. Ezt a bizalmatlanságot kiterjeszti minden közigazgatási és törvénykezési hatóságra. E hatóságok a jobbágyok urai vagy pedig ezekkel különböző szálak által összekötötésben élő egyének». *Tudják a parasztok, hogy Sk képezik az ország lakosainak legszükségesebb osztályát* s azért erősen hiszik, hogy a király oltalma részökre nem maradhat el.

Minden újítást, minden bárminemű javítást, különösen ha a földesúrtól indul ki, gyűlöl a paraszt, *mert tudja, hogy a földesúr haszna ellentétben van az övével.* Különös módosuláson megy át a parasztok lelkülete annak folytán, mert *csupán maguk közt érintkeznek.* Kedves az, aki társuk a nyomorban. Mindig mint erkölcsi testület cselekszenek s egynek nyugtalansága felizgatja az egész községét.

«Honnan van az, hogy sok paraszt lusta? Minden nehezebb testi munka hajlamot szül a lankadtságra, a lelket nyugalomhoz való vonzódásra hangolja, a testet pedig meredtté teszi. Ellenben a test rugékonysága az élénk szellemből, a szép elmétől származik, mely sok dolognak ismerete és az azok után való vágyakozás által meg van ihletve. Már pedig a parasztnak kevés a gondolata, mivel lélekben és testben renyhe. *Szélesbörű műveltség és termékenyebb lélek által testileg is tevékenyebbé és képesebbé lenne, aminek igazságáról a nagyobb vásárok szomszéd-ságában élő parasztságnál észlelhető példák tanúskodnak.*» (Pásztoraink, gulyásaink félvadak.)

«Az ostoba ember lusta is, mert jobb sorsra, melyet nem ismer, nem vágyik.

Az eszes ember pedig akkor lesz lustává, ha azt a szomorú meggyőződést szerzi, hogy megfeszített szorgalommal sem képes végre felemelkedni. Ha a szorgalom ismételt kísérletei a parasztnak nem sikerülnek, elveszti lelki egyensúlyát és a leggyakrabban kétségbeesésből iszákossá lesz. Leverő a paraszt okoskodása: *ha semmim sincs, nem vehet el tőlem senki semmit, ha pedig van valamim, azt bizonyosan másnak kell odaadnom*».

Azt az ellenvetést szokták tenni, hogy nyomorult jobbágy engedelmes és mindenre alkalmazható, ellenben aki egy kissé megszédte magát, gyakran ellenszegül urának.

«Tanultságra és magasb műveltségre egyébiránt a paraszt nem való. Hol is venné azokhoz az időt és szükséges költséget. Midőn az ő tökéletesbüléséről van szó, ezalatt egyáltalán nem értetik más, mint az, hogy *oly ismereteket tudjoi szerzeni, melyek neki hasznosak és szükségesek*, hogy az a rövid tartamú oktatás, melyet gyermek korában nyer, *gyakorlati, jól berendezett és rendeltetése, valamint szükségeinek megfelelő legyen, hogy akkor szerzett ismereteit később érettebb korábban megtartani, gyarapítani és tökéletesíteni tudja, részint a lelkésznek híveihez intézett templomi beszédeiből, részint saját további képzésére törekedvén, magánúton a mezőn folytatott életbe?*».²⁰

Hozzávéve ehhez az okfejtéshez Berzeviczy többi könyvét és a bécsi német folyóiratokban megjelent cikkeit, nincs kétség, hogy Berzeviczy súlyosan elítélte a hűbéri rendszert, ha még nem is gyűlölte olyan szívéből, mint Széchenyi. Világlátottsága, nagy tudása éles logikával vetítette elé, hogy a jobbágykérdés minden haladás gyújtópontja. Olyan könyörtelenül olvasta rá saját társadalmi kasztjára, a nemességre osztályönzését, hogy valósággal megrontotta hitelét a külföldi közvélemény szemében. Gyenge próbálkozás volt viszont, Berzeviczy tökéletes gazdasági és társadalomtudományi fölkészültségével szemben, néhány földesurunknak külföldi váiaszcikkében a jobbágy helyzetét szépítgetni.

Berzeviczy Gergely népboldogító törekvése közelről érintkezett II. Józsefével. Izzig-vérig csüngött a felvilágosult jozefinizmuson. Így magyarázhatjuk, hogy a *magyar parasztság* csak mint *parasztság*, vagyis mint államfenntartó társadalmi osztály érdekelte H nem mint *magyar*. A közgazdasági haladás nála nem a *nemzet* éltető eszköze, mint Széchenyinél, hanem rideg elszigeteltségben csak emberbaráti segítség csupán. Csak németül s latinul írt. A deák nyelvet bálványozta. Német műveltsége háttérbe szorította benne a nemzeti tudatot és a magyarság politikai létével nem tudott kapcsolatot találni. Hívő híve az összmonarchiának. Száraz logikája szükséges gazdasági egységként szerepelteti a Monarchiát a más cikkeket termelő Oroszországgal szemben, de rajta belül nem vár a nemzeti nyelven alapuló magyar államiságtól semmit. Mikor a Martinovics-féle összeesküvés zavargásai veszélyeztetik az egységet, hamar otthagyja hivatalát és csak egyházi ügyekkel foglalkozik, meg íróasztal mögött üzött elméleti gazdaságpolitikával.

A közgazdasági felfogás hatalmasodik el gondolkodásán. Quesnayt, Say János Keresztélyt és Smith Ádámot már jól ismerve fejti ki, hogy hazánk akkor boldogul, ha szabadkereskedelem alapján egészíti ki közgazdaságát Ausztriával, ha az érdekek kölcsönös kiegyenlítését szolgálja, mint Ázsia felé vezető szárazföldi kereskedelmi út, ha a szabadforgalom nyomán ipara fellendül s ismét ebből származólag népessége folyton szaporodva halad a jólét felé. Használta Skerlecz műveit is saját bevallása szerint. Közös Skerleczével a közgazdasági művelődésről, mint *gazdaságpolitikai tényezőről* vallott elvük, de közös az elszíntelenedő nemzeti öntudatuk is. Viszont csak így, a Monarchia széles gazdasági területébe

olvadó, Smith Ádám szabadkereskedelmi, államközi, gazdasági súlypontú rendszeréhez hajló fiziokrata felfogásuk tette lehetővé egyrészt, hogy a horvát Skerlec a magyar művelődés történetében szerepelhetett, másrészt, hogy a magyar Berzeviczy egy németnyelvű nemzetgazdaságnak volt anyagi felvirágozást sürgető híve.²¹ A nyelv vagy faj nemzetalkotó erejével nem törődött, csak a homo oeconomicust látta. Unalmas írásait nem értékelt annyian, mint szellemi utódját a szintén Smith Ádámól táplálkozó, de a gazdasági haladást a magyar nyelvű művelődés útján kereső és magyarul író Széchenyiét. Berzeviczy Gergely már megértette a nagy közgazdákat, sőt számos pontban megelőzte Malthust és Eicardót, de a közgazdasági műveltséget csak egyes vonatkozásokban (jobbágyfölszabadtásból folyó gazdasági művelődés, földrajzunkra építő szabadkereskedelem) tudta népünkhöz s földünkhöz hasonlítani. A közgazdaság s a hol belőle folyó, hol azt megelőző művelődés élménye nála gépies. Átfogja magyarnak született lelkét, de nem hatja át sejtjeit. A gazdasági haladás eszméjét nem éli magyarrá.

Vizsgálódásunk lassan elhajlik a termőföldnek s a mezőgazdaság tudományának kedvező fiziokrata iránytól, jobban mondva visszahajlik a kereskedelemhez, amint Smith Ádámhoz és legnagyobb magyar tanítványához, Széchenyihez közelünk. Valahányszor fordul az idő a közgazdasági eszmék változgaságában, előbb mindig egységbe forr valamennyi az osztatlan közgazdaságtudomány jegyében. Oly kevéssé van ebben külön földművelés, ipar, kereskedelem vagy közlekedés, mint ahogy a pallérozott gazda fejében is együtt nyüzsög mindenféle terménynek a terve, amikor a gazdasági év kezdetén nekiül a birtok térképének, hogy kivonalozza benne a búza, lóhere, kapásnövények és kaszáló parcelláit. Valamennyi közgazdasági ág ilyen közelgő változás előtti túlsúlymentes, pillanatnyi összetorkolása *Schwartner Marion* híres könyve: «A magyar királyság statisztikája».

Schwartnernél a statisztika a jelen állapot államisméje. Nem a mai számoszlopok rendszerét jelenti, hanem számokkal és fejtegetésekkel elegyített, leíró gazdasági állapotrajz. Németül ír, külföldön becsült tudós, de jó hazafi, híve a magyar állameszmének. Egyetemi tanári állása függött azonban dinasztikus hűségétől és minthogy meggyőződéses híve volt a hovatovább kibontakozó smithiánus szabadkereskedelmi irányzatnak, még több oka volt rá, hogy pártolja az Ausztriával amúgy is fönnálló politikai közösséget.

Schwartnernél kifejezett közgazdasági művelődési vonatkozásokat még elszórva sem találunk. Más oka van, hogy ennek dacára foglalkozunk vele. Eddig sem rejtettük véka alá, hogy felfogásunkban a nevelés — nem csupán a közgazdasági, hanem minden fajta nevelés, ha tetszik a nevelés, mint ilyen — a mindenkori gazdasági és társadalmi állapotok szolgálai függvénye. Amit eddig adtunk elő, arra rá lehetne sütni az egyéni beállítás vagy hibás történeteszemlélet bélyegét, de a Schwartner könyvéből vett számokkal nem lehet vitatkozni. A fiziokrata eszmék néhány évtizedes időszakának immár végére érve, számokban adjuk a művelődési mozgalmak hátterét. Az eszméket nehéz megfogni, még hiúbb kísérlet légiessé, szétfolyó természetüket végösszegbe kényszeríteni. Ha azonban beleegyezően, hogy az eszmék a vaskos valóság vetületei, megértjük, hogy mit keres a számok alábbi kis halmazata neveléstörténeti munkában.

Magyarországon 1809-ben, amikor szerzőnk munkáját kiadta, elmosódott volt a város és falu fogalma. A városok, Pestet és Pozsonyt sem véve ki, csak *részben* éltek iparból. Akár a falu, úgy újták a földművelést s az állattenyésztést.

Ötven szabad királyi városunkban 398,210 lélek lakott, a bennlakó nemességet, papságot, tanszemélyzetet és katonaságot nem számítva. Velők együtt 423,210 városlakónk volt, fele az akkori Londonnak. Nyolcmillióval véve az ország lakosságát 1: 19 a város és falu népességének aránya. A XVIII. sz. második felében Svédországban 1: 13, Franciaországban 2:9, Poroszországban 1:3 ez az arány. Hosszú következtetés nélkül is megértjük Schwartner számaiból, miért nincs hazánkban ipar, vele együtt pedig műszaki kultúra és ipari szakoktatás. De még tovább vezet érdekes összehasonlításaival. Apró, Huszt és Libetbánya féle szabad királyi városok mellett vannak nagy vásárgócok, mint Nagyvárad, Miskolc vagy a 29,153 lakost számláló Debrecen, hol feltűnő népesek a ruházati céhek. Mégsem igazi városok, mert iparuk csak elemi szükségleteket fedez, iparosaik pedig csupán ipari munkájukból megélni nem tudnak. Mellékesen földművesek és vincellérek is. Ha ezeket a kertészekkel és szőlőkapásokkal népes vásárhelyeket is városnak vesszük, 1: $9\frac{1}{2}$ -re javulna a fenti arány.

Schwartner okos megállapítása szerint nem lehet a hatalmat birtokló nemességet okolni, hogy politikai féltékenységből nem engedélyez több, követküldési joggal bíró várost, mert a város jellegét az ipar dönti el, nem a privilégium. *Ipari és kereskedelmi művelődés csak bizonyos számon felüli tömörülésben létezhet.* Schwartner hazánkban 691 vásárhelyet és 11,068 falvat számlál. A Nagy alföldön találkozik 12,000 lelket számláló falu is, a hegyvidéken 644 lakosú, ha a mérföldekre szétszórt házakat falunak vesszük. (34—36. §.)

Társadalmunk osztálymegoszlása egyenesen következik a fenti viszonylatokból. Schwartner figyelemreméltó megjegyzésekkel tart szemlét fölöttük. Pap — úgymond — van elég, bár távolról sem annyi, mint Spanyolországban, vagy Portugáliában. Valamennyi felekezetet egybevéve 15,600 papja volt Magyarországnak, tehát 563 lélekre jutott egy. Helyenként üresek a plébániák. A papságnak kerekszám 900,000 forint jutott a nemzeti jövedelemből, széles átlagban fejenként 600 frt. A gyógypedagógusokkal, magánmesterekkel és táncmesterekkel, de guvernantok nélkül vett 8000 főnyi tanszemélyzet jövedelemátlaga évi 400 forint. Polgári hivatalnok van 30,463, nemesi szolgaszemélyzet (gazdatisztek, ügyészek, mérnökök stb. is) 110,085. Tehát az egy kategóriába vett állami és magánhivatalnokok és urasági szolgák száma 140,548. A kereskedők közt kevés a fajmagyar. A 30,921 kézművesből 13,934 mester 12,316 segéd és csak 4671 az inas. Gyáros van 9395, bányász 30,000. A parasztosztályból 643,215 telkesjobbágy és 783,364 zsellér, vincellér és egyéb. Így 1.426,579 parasztra jut 24,995 koldus és 64,000 katona. A nemességet nehéz összeszámolni, de átlagban minden $21\frac{1}{2}$ -dik ember nemes. Több dúsgazdag akad a mágnások közt, a polgári nemességben viszont kevés az igazán gazdag. (43—50. §.)

A város — falu és a társadalmi osztályok arányszámaiból vezeti le Schwartner a *polgárosodást*, vagy a mi nyelvünkön, *a vele teljesen azonos közgazdasági művelődést.* Rámutat részünkről már tárgyalt dolgokra: a temérdek hasznosítatlan pusztára, mocsárra, a minden fedél s oltalom nélkül bolygó állatállományra. Egész Békésben nincs csűr. Erdővédelmet csak a törvényhozás ismer. Sok a vadon növe gyógyfű, mégis tengerentúlról hozatjuk. Gyakori az éhínség s az állatdögvész. Thaer tanítását magába szíva, ritka rokonszenvvel méltatja Tessedik művét. (82. §.)

Az iparban a cég s a gyár induló harcát figyeli. Ipari kultúránk alsófokú. A céhbeli kisiparon kívül virul a serfőzés, kenyérsütés, szappanfőzés, szövés-fonás mint háziipar, de a gyáripar alig tud lábrakapni, mert kicsi a polgári és kézműves,

réteg. A lakosságot hajlama a földművelés meg az állattenyésztés felé űzi, csak a soványföldű Felvidéken kedvezőbb a népi háttér. De az osztrák féltékenység miatt a gácsi posztógyáron kívül nem tudott gyár gyökeret verni. A szepesi vászon táplálja keleti kereskedelmünket, mert görög, cincár és rác kereskedők garasért szedik össze az éhező néptől s viszik Törökországba.

Schwartnernek is szöveget ütött fejébe a nagy kérdés — miért nem részel a magyar faj a kereskedelemben? Föltűnik neki, hogy a kereskedelemnek csak mondvacsinált nyoma lelhető föl törvényhozásunkban, nem is beszélve a sok kereskedelemellenes tilalomról. Nincs kor, amely a magyarság világkereskedelmi részvételét mutatná, mert atyáink megelégedtek a könnyen termő szántófölddel és szőlővel és szenvedélyesen csüngtek e véráztatta földön, hátat fordítva a világnak.²² A magyar röghözkötött lelkülete olyan mozdulatlan, hogy a kitűnő földrajzi előf öltételeken alapuló belkereskedelemből sem veszi ki a maga részét. Szabadtűz mellett, sátorban élő rác árusokkal telvék az országutak, batusok, házalók tömege bonyolítja le a síkság és felvidék egymást kiegészítő árucseréjét, állandóan útközben a kalendáriumban jelzett sok országos vásár valamelyikére. Bécsi kereskedők, lengyel zsidók, görögök és törökök csinálnak nagy üzleteket a debreceni vásáron. Mért nem tömörül ez a nép a görögök és örmények kézenfekvő mintájára kereskedő társaságokba? Miért van teljes külkereskedelmünk néhány bécsi gyár és grémium kezében? Hogyan tud ez a kiszipolyozott ország, melynek állandóan szenvedőleges kereskedelmi mérlegét még a saját künn élő főurai is tetézik — mégis megélni?

Erre a sok fájdalmas sóhajra jellegzetes *fiziokrata választ* talál Schwartner. Minden hiányt betölt, minden el könnyelműsködött, vagy kicsempészett nyereséget pótol az áldott magyar föld járadéka. De hogy mi teszi bizalmatlanná a magyar faj lelkét a kereskedelem iránt, az rejtély marad előtte. Keresve keresi pedig, van-e a magyar nyersterményekre alapított, tehát fajiságunkhoz anyagánál fogva közelálló kereskedői megmozdulás? Csak Doctor Funker görög- és zsidóellenes tokaji bortársaságát találja és a lovag Schweickhard-féle Északi Kereskedő Társaságot 1804-ből, szerte az országban. Ezek is németek. A magyar továbbra is földjéhez tapad. Külön kis világába zárkózik s nem utánoz senkit, nem társul senkivel, még egymással sem. Talán a kudarc, talán *véralkatának természete*²³ az ok, töpreng Schwartner.

Ő sem talál magyarázatot és tovább szaporítja számoszlopait. Táblázatai lerögzítik osztálytagozódásunk, megélhetésünk állapotát, de nem osztják szét multunk Ázsiáig terjedő kódét. A rezgésükben látható történeti mozzanatok mögött ott húzódik a láthatatlan, a megfejthetetlen: népünk ősi lelke, amelyben tunyábbak a történések, amit nem bír versenyre ösztökélni az ügyesebbek példája, ami talpalatnyi telkébe gyökerező ódon rögszerelmével, minden nyomora dacára befelé élő ázsiai úr.

A karaván halad. Jaj, ha lemaradunk! Már félig-meddig bekapcsolódott hazánk a világgazdaságba. Már nincs visszatérés! A szabadkereskedelem eszmevilága együtt özőnlík be az osztrák vámmentes áruval és meg tud-e állani a corpusjuris magyar fölkészültség a gondolatok és árak versenyében? Mi képes kapitalistává tenni a magyart? Gazdának már eléggé pallérozott, de mi nevelheti iparossá, gyárossá, kereskedővé? Megint csak ezzel a létkérdéssel zárul ez a jelen s nyílik a következő korszak.

IV.

Hogyan álljunk helyt a szabadkereskedelemben?

1. Társadalomgazdasági alapvetés.

«Ha a bot túlságosan görbén hajlik az egyik oldalra, erősen a másik oldalra kell hajlítani, hogy egyenes legyen» — mondja Smith Ádám a nemzetek vagyosságáról szóló nagy könyvében.¹ Colbertből indulva ki, ismerteti és bírálja a fiziokratákat. Rendszerük nem más, mint a merkantilizmus visszahatása Colbert az ipart pártolta agyon, a fiziokraták a földművelést becsülték túl és *terméketlen osztályoknak* keresztelték el az iparosokat meg kereskedőket, a földjáradékot egyesegyedül termelő földművelő osztállyal szemben. Fiziokrata szempontból lehet a név találó, ám az egész nemzetgazdaságot vizsgálva nem szabad a terméketlen osztályt a haszontalan, fölösleges vagy a dolgozókon élőködő osztály belőle könnyen származtatható mellékgondolatával azonosítanunk. Smith Ádám így ír róluk:

«A terméketlen osztály nemcsak hasznos, hanem nagyon is hasznos a másik két osztálynak (földbirtokos és földmunkás). A kereskedők, műiparosok és kézművesek iparossága által a földbirtokosok és földművelők saját munkájuknak sokkal kisebb hozadékmennyiségével szerezhetik meg a szükségelt idegen javakat s saját országuknak feldolgozott terményeit, mint amennyit fordítaniok kellene, ha járatlanságok és ügyetlenségük mellett megkísérelnék az előbbieknél behozatalát, az utóbbiaknak pedig elkészítését.

A kereskedők, műiparosok és kézművesek iparossága, habár természeténél fogva teljesen terméketlen is, mégis ily módon közvetve befoly a föld hozadékának gyarapítására. Növeli a termelő munka termelőképességét, mert megadja neki a szabadságot, hogy állandóan megmaradjon saját foglalkozásánál, a földművelésnél. Az eke gyakran könnyebben megy azon ember munkája folytán, kinek foglalkozása az ekétől a legtávolabb áll».²

Korszakalkotó fordulatot jelentenek ezek a szavak. Bölcselő fő szabad vizsgálódása értékeli újjá a jelenségeket. Szakítva a társadalom, az egyház, a még életjelt adó hűbéri gondolatvilág hagyományos értékelésével, újból mélyére néz a dolgoknak. Reámutat, hogy a társadalom léte nem eszmei, hanem gazdasági alapú. Az intézményekben rendszer van, de nem az állami szabályozásé, nem az angol világforgalom kerekeit megkötő gabonatörvényé, hajózási aktáé és egyed-áruságokat élvező társaságoké, hanem a szabad tett s a gazdasági munkamegosztás rendszere. Ennek a jelenségcsoportnak saját természeti törvényei vannak s nem az állam jogalkotása szab neki törvényt. Smith tehát külön tudományt

alapít az akkor virágzó morálbölcseletből, jogtudományból és az addig egy tudomány tárgykörébe sem vont gazdasági megfigyelésekből: *az önálló közgazdaság tudományát*. Benne nem törődik sem a vallás parancsaival, sem a természettörvényekkel. Nem ismer hatalmat gyakorló tekintélyt s minden eredményt csak a gondolkodó észből származtat. Új világrendet alkot. Szerepet juttat az eddig gúzsbakötött iparos és kereskedő osztályoknak, sőt mint láttuk, a gazdasági haszon szemszögéből értékelve a történelmi nemességét felülmúló erkölcsi szerepet tulajdonít nekik

A társadalmi gazdaság törvényei egyetemesek Smith szerint. Nem hogy a történelmileg lett állam szabna törvényt, hanem követi a dolgok folyását. A gazdaság: adottság. Van, megmásítani nem lehet, legföljebb elleshetjük, tudatosíthatjuk erőinek szabad mozgását. Ezért ember ne béklyozza a gazdasági erőket, mert magának árt vele. Önámítás azt hirdetni, hogy állami beavatkozás nélkül fölborulna a társadalom rendje. Engedjünk mindennek s mindenkinek szabad mozgást. Majd a dolgok saját, bennökrejő természete rendet szül, mert a gáttalan kiegyenlítődés tusájában emberi intézkedéseknél természetesebb úton alakul az élet szervessé. Szabadítsuk föl az egyént! A feudalizmus világrendje félt a korlátalanul cselekvő osztályoktól s *egyénektől* és féligmeddig isteni alapokból származtatva világrendjét, fékezni akarta az ember természetes önzését. Ám vessünk számot vele, hogy maga az élet is önzés. Kiirtani az önzést nem lehet. Célszerűbb, ha az egészséges, természetes önzésre alapítjuk társadalmunkat. Hagyománynál, tekintélynél s parancsnál jobban ellenőrzi túlkapásait a *verseny*. Vad önzés úgyszemint érvényesülhet emberi társadalomban, csak az értelmes ember jogos önzése, melyet a belátás összhangba hoz a közérdekkel. Önző céljainkat csak úgy érhetjük el, ha a társadalomnak a legjobb szolgálatokat tesszük velők.

Itt csirázik a vallási puritanizmusból és kapitalista önzésből kevert angol-amerikai társadalomgazdasági szemlélet «szolgálat» (service) elve, mely Benthamtól nagy kortársunkig Fordig oly gyönyörű elmeművekben virágzott ki. Légy önző, de úgy, hogy saját érdekeddel társadalmi érdeket is szolgálj! Törhetsz bármily célra, de munkád csak akkor erkölcsös, ha embertársaidnak is hasznot hoz. Más törvény nincs, *szabad a verseny*, egyéni munkájuk s tehetségük szerint lesznek utolsókból az első.

Világos, hogy ha a korlátalanságnak ez az alapelve szab irányt, abból az állami védelemtől elválasztott egyház vagy egyházak, szabad szekták, jogilag egyenlő osztályokból választott népképviselő, miniszteri felelősség, mindenki fölött egyformán ítélő bíróság és esküdtszék, szabad sajtó, szabad művelődés, szabad iskoláztatás és *szabadkereskedelem* keletkezik. Ebben a világrendben pedig hovatovább csorbul a hagyományos előjogok szerepe. Smith rendszerében minden ország támasza, talpköve a *munka*. *Munkán* alapszik az ország ereje, nem merkantil nemesérctömegen és nem fiziokrata földjáradékon. Munka a társadalom-erkölcs magva, minden érték mérője, minden portéka ára, minden jövedelem forrása.

Tudjuk, hogy a szocializmuson át vészes társadalmi elméletek származtak a munkának, mint egyedüli értékforrásnak a tanából. Smith azonban szinte hitvallássá teszi s a világnézetek fordulóján célszerű lesz közelebbről elemeznünk rendszerét. Egyrészt a kapitalista, vagyis vállalkozó iparos és kereskedő osztályok növekvő szerepét akarjuk megvilágítani vele, másrészt pedig a társadalmi gazdaságtannak és a művelődéspolitikának azt az érintkező pontját megragadni, amelyre Széchenynek s kortársainak a hűbériséget gazdasági művelődési érvekkel támadó

mozgalma visszamegy. Smith megint védelmére kél az ipari munkának, sőt osztható természeténél fogva sokkal több képességet lát benne a fejlődésre, kiművelődésre, mint a mezőgazdaságiban.

«A hasznos munka termelő erejének javítása először függ a *munkás ügyességének* és másodsor a felhasznált munkagépeknek javításától. De a műiparosok és kézművesek munkája, éppen mivel részekre osztható és minden egyes munkás dolga sokkal egyszerűbb műveletre szállítható le, semmint a földműveseké és a mezei munkásoké, sokkal nagyobb mérvben alkalmas mindkét nemű javításra. Ebben a tekintetben tehát a földművelő osztálynak semmi előnye sem lehet műiparosok és kézművesek felett».

Quesnay rendszere, hibái dacára a legjobb valamennyi fiziokrataé között: «mivel a nemzetek vagyonát úgy tünteti fel, mely nem az emberi fogyasztásra nem alkalmas pénzkincsekből, hanem *a társadalom munkája* által évenként termelt fogyasztható javakból áll s mivel a *teljes szabadságot* jelöli meg azon egyedüli hatályos eszköznek, mely ezt az évi termelést a lehető legnagyobbá teheti».³ Quesnay rendszerének főtévedése szerinte abban áll, hogy a kereskedők, műiparosok és kézművesek osztályát *meddőnek* mondja. Quesnay még közelebb áll az Aristotelesen nevelkedett nemesi középkorhoz, mint Smith, aki megrója a régi görögöket felfogásukért, hogy az ipari munka hátrányos a katonás testtartásra, a szervezet ellenálló erejét csökkenti s ezért rabszolgának való. Az ókori államok Egyiptom, Hindosztán, Kína, Görögország, Róma, mind a földművelésnek kedvezett, ezt a felfogást azonban ma már sutba kell dobni, mert vele korszerű állam nem fejlődhet. Tisztázni kell végre is és meg kell mondani, hogy az iparos és kereskedő osztályoknak egész más és sokkal nagyobb hivatása van az újkori államban, mint az ó- és középkoriban volt.

«Nem nevezhetnők azt a házasságot meddőnek és terméketlennek, mely csakis az apa és az anya helyettesítésére egy fiút és egy leányt eredményezett és nem szaporította az emberi nemet, hanem ezt csak fenntartani segítette. A földművesek és a mezei munkások azonban az őket ellátó és foglalkoztató készleten túl még évenként tiszta hozadékot, a földesúr részére szabad járadékot termelnek. Miként a házasság, melyből három gyermek származik, bizonynyal termékenyebb annál, melyből csak kettő .származik, úgy a földművesek és mezei munkások munkája bizonynyal termékenyebb a kereskedők, műiparosok és kézművesek munkájánál. De az egyik osztály nagyobb termelő képessége még nem teszi a többi osztásokat meddőkké és terméketlenné».⁴

A fiziokraták iskolája befolyást gyakorolt a kormányokra, főleg a franciákéra s a földművelés sokat köszönhet nekik. Hogy azonban a földművelést tették meg államfenntartó erőnek, ezzel visszaestek az ókori felfogásba. Rendszerüknél még a merkantil is jobb, mert kevésbé egyoldalú. A földművelés államfenntartó erejével egyenértékű a kereskedelemé, kiváltképp pedig a belkereskedelemé. Virágzó ipart s forgalmat teremt a város és vidék közt lebonyolódó csere. Az iparos és kereskedő osztályok is szaporíthatják a társadalom vagyonát megtakarításukkal és nem szabatos Quesnay iskolája, mikor csak a földjáradékból származtat tőkét. Sőt az ipar és kereskedelem hozadéka könnyebben szaporítható, mert a hozadékból fenntartott hasznos munka *termelő ereje* különböző javítások által jobban tökéletesíthető, mint a mezőgazdaságé. Ezért minden kedvezményező rendszer rossz. *A természetes szabadság* rendszere az üdvös az államon belül s rajta kívül. «A földművelő államoknak sohasem állhat érdekében, hogy gyengítsék kereskedelmi államok iparát azáltal, hogy üzleteikre, vagy az általuk szolgáltatott

javakra magas vámokat szabnak. Sőt ellenkezőleg, leghatályosabb eszköz azon fölösleg termény értékének emelésére, következésképp a haza földjének javítására, ha az összes ily kereskedelmi országoknak *szabadkereskedelem* engedélyeztetik». ⁵ így eljutottunk Smith rendszerében Széchenyi álláspontjához. A szabadkereskedelem úgy teremtené meg most még földművelő államok hiányzó iparos és kereskedő osztályát, hogy a fölös termények növekedése bizonyos idő múlva nagyobb tőkét létesítene, mint amennyit a föld javítása igényel. Ez a fölösleg a belföldi iparosok felé fordulna, foglalkoztatná őket és sokkal közelebről érve a belföldi piacot, olcsóságával kiszorítaná még a tökéletesebb külföldi árut is. Tudjuk, hogy ez a politika Ausztria féltékenysége miatt nálunk nem teremtett műipart, Smith okfejtésében azonban pontosan vág. Szerinte a felvirult ipar fölös tőkéje a külkereskedelemben helyezkedne el. Igaz, hogy a vámrendszer hamarabb fejleszt ipart és kereskedelmet, mert nagyobb hasznot juttat nekik, mint a földművelés, viszont elvonja a tőkét a földműveléstől és túlgyorsan létesít egy-egy iparágat, mielőtt annak számára az ország megérett.

Ez az utóbbi smithi gondolat is surlódó felületté lett Széchenyi és Kossuth művelődéspolitikai vitájában. Mert a nagy közgazda kiragadott tanaival a saját okfejtésünket akarjuk megalapozni: *Angliából vándorútjokra kélt társadalom-gazdasági áramlatokból levezetni a hazánk közgazdasági, vagy akár egyetemes művelődésében is az 1825 táján beállt fordulatot*. Maga Smith közgazdasági irányú neveléssel még nem törődik. Mellékesen ejt szót a népoktatásról. Latin helyett mértant s mechanikát kíván tananyagként, céhkényszer helyett iparszabadságot követel — ennyi jóformán az egész közművelődési állásfoglalása. Inkább visszajáról vett vonatkozásban találunk nála egy kirohanást a nevelés korhadt rendszere ellen, mikor a nagy alapítványokkal és biztos jövedelmekkel rendelkező egyetemek csökönös maradiságát támadja. Smith mindent gazdasági okokkal magyaráz és a szabad kereskedelem korában helyesebbnek tartja a *tandíjából élő magániskolákat*, mert ezek kényserülnek a haladó világgal lépést tartani, míg a gazdag egyetem megél akkor is, ha a múlt kiszáradt tudományain rágódik és bezárja kapuit a jelen ifjú ismeretei, a lenézett természettudományok előtt. A műszaki tudományok alkalmazott természettudományok s így hazai műegyetemünk története felé közeledve hasznos lesz saját szavaiban meghallgatni, miképpen állítja szembe Smith az akkor — és talán még ma is — két ellentétes világot jelentő skolasztikus gyökerű bölcséletet és természettudományokat.

«Mit metaphisikának neveznek, ellentétbe helyeztetett a természettannal s nemcsak mint fenségesebb, hanem mint olyan is műveltetett, mely bizonyos foglalkozásra nézve a két tudomány közt a hasznosabb. A kísérletezésre és a megfigyelésre alkalmas tárgy, melynél a gondos figyelem oly sok hasznos találmányt tehet, csaknem teljesen elhanyagoltott. A tárgy ellenben, melynél néhány igen egyszerű és csaknem magától érthető igazságon kívül a leggondosabb figyelem is csak homályt és bizonytalanságot találhat, s amely tehát csak érthetlenségeket és sofismákat eredményezhet, nagy arányokban műveltetett».

«A változások, melyeket az európai egyetemek, így a bölcsészet régi folyamába behoztak s az egyháziak nevelése is avégett eszeltetett ki, *hogy az alkalmasabb bevezetésül szolgáljon a hittudomány tanulmányozásához*. De az ahhoz kapcsolt sok mindenféle csürés-csavarás és álokoskodás, a kasuistika és az aszkéta erkölcsiség, amelyet abba az illető változások behoztak, bizonyára nem tették azt alkalmasabbá a nemes ifjak vagy világnak nevelésére, vagy még jobban mondva az értelem kifejtésére és a lélek nemesbítésére.

Az újabb időben a bölcsészet különböző ágaiban elért haladások, habár részben kétségtelenül az egyetemekből, túlnyomó részükben még sem innen indultak ki. A legtöbb egyetem még csak arra, sem mutatott valami nagy hajlandóságot, hogy az elért haladást a magáévá tegye s ezen tudós társaságok nagy része: jobbnak látta, hogy megmaradjon szentélynek, melyben tönkretett rendszerek és túlélt előítéletek menedéket és védelmet találjanak, miután már a világ minden más bűvő helyéről kiűzettek. Általában a leggazdagabb és a legjobban ellátott egyetemek voltak a leglustábbak azoknak a haladásoknak elfogadásában és a leginkább elleneztek a *megállapított nevelésnek bármi kis jelentőségű megváltoztatását*. Könnyebbnek találták azoknak a haladásoknak elfogadását a szegényebb egyetemeken, melyeken a tanárok fenntartásuk végett főleg hírnevökre voltak utalva s kik tehát kénytelenek is voltak több figyelmet fordítani az uralkodó közvéleményre». ⁶

Magyar viszonyokra fordítva még nagyobb volt a tehetetlenségi erő, mely a nevelést kiépített vágányairól nem engedte más irányba zökkenni, mint Angliában. Másfél századdal később kapott csak olyan erőre az ipar és kereskedelem, hogy megdöntse a nemesség hatalmát és lerombolja a papság világi uralmát. Mert az is Smith magyarázata, hogy «a mesterségek és a kereskedelem termékeiben a papság a főurakhoz hasonlóan olyasakat talált, melyekkel kicserélhette nyers termékeit és egyszersmind felfedezte az eszközöket, hogy miként költheti el jövedelmeit a saját személyére anélkül, hogy abból tekintélyes részt juttasson más néposztályoknak. Jótékonyága fokozatosan csökkent, vendégszeretete pedig mindig kevésbé volt bőkezű».

A kapitalizmus átítatja a nemességet s papságot is, melyeknek pusztá osztályléte már hűbériséget jelent. Nagyobb járadékra törekszenek s ezért hosszú bérleteket engedélyeznek jobbágyaiknak, akik így függetlenebbek lesznek tőlük. Meglazulnak, majd felbomlanak azok az érdekkapcsok, melyek az alsóbb néposztályokat a jótékonykodó papsághoz fűzték ⁷ s a szociális gondoskodás az egyház könyörületéből a társadalom kötelességévé válik. Smith nagy tanítványának *Bentham Jeremiásnak* erkölcsstanában jeligévé lesz: «A legnagyobb boldogság a *legnagyobb tömeg* számára». Ha pedig megszűnik a *miseria contribuens* plebs eddig sorstól rendelt fogalma, akkor mi szükség hűbéri osztályokra, melyeknek hivatása idejét múlta? Mi szükség külön gazdasági kedvezményezettiségre, ha a szabad verseny elöl kitérni nem tudnak? Mi szükség a társadalomgazdasági tényekkel ellentétes világnézetükre s ezt a világnézetet plántáló, külön hűbéri szellemi nevelésükre?

Körülbelül így meredt a kérdés Széchenyi s gondolkodni merészülő kortársai elé. Ha Magyarország belé akar kapcsolódni a világforgalomba, akkor nemcsak intézményeiben szükséges átalakulni, hanem népének lelki szerkezetében is, különben nem jut néki cselekvő szerep a világgazdaság színpadán. Igaz, hogy Smith még a belkereskedelmet becsüli többre, de a tények az ő álláspontját is meghaladták. Az ő koráig már fokozatosan kialakult a világkereskedelemre épített angol világbirodalom. Semmi sem jelzi jobban a gazdasági alap s nyomán az eszmék, művelődés, világnézet és nevelés újfajta kapcsolódású szerepét, mint ennek a világbirodalomnak a szervezete. Dárius Perzsiája, Caesar Kómája vagy Szolimán ottomán császársága mind katonai hódításon alapuló s a földművelésben tartott népek adójából élő állam volt. Bennök ugyanaz az erő lüktetett, ami a XIX. századeleji magyar államiságot kifejező nemességet jellemezte: Zrínyi harci erénye és Werbőczy, Bessenyei, Berzeviczy, meg sok más magyar birtokos-

nemes földhöz szító, agrár-jogász fölkészültsége. Ilyen államokban a közműveltség is mindvégig katonai és jogász, mert az államfenntartó hatalom is ilyen. Az angol, gyarmatbirodalom viszont nem katonai, hanem kereskedelmi hódítás. Nem a meghódolt népek adója tartja fenn, hanem a velők folytatott kereskedelem haszna. Természetes, hogy hajóhada, kikötőtámpontjai, szénállomásai, katonailag is biztosítják fönnállását, de a lényege, éltető ereje a gyarmatok nyersanyagtermeléséből és tőkeigényéből, az anyaország készárukiviteléből, kereskedelmi hajórajának foglalkoztatásából és hitelügyleteiből előálló csere. Ilyen társadalom világnézete, művelődése sem hadi, hanem üzleti.

Ez a világforgalom nem csupán az angol birodalmat hatja át. A legmakacsabban elzárkózó Kínát vagy Afganisztánt is kényszeríti kapui megnyitására és ahová bevonul, ott véres nyugtalankodásban inog a régi bálványok tisztelete. Ott új világnézet s új értékelés képződik. A kereskedelem 1760 óta átfonja az egész világot, magába kapcsol mindenkit s egy félszázad alatt helyi kereskedelemből világkereskedelemmé lesz. A XVII. század végén még 80%-a belkereskedelem, vásárokon kirakodó céhekkal, a termelő és fogyasztó közvetlen kapcsolatával. A XIX. század elején pedig óceánjárókat indítanak tengerentúlra London, Hamburg és Amsterdam vagy pályaudvarokon forgatnak soha nem látott árutömegeket Párizs és Lipcse, a régi szárazföldi vásárhelyek. Új gazdasági területek keletkeznek, a közöttük áramló kereskedelem pedig szabad mozgást követel s először a belkereskedelmet szipolyozó belvámokat tiporja el.

Szabadkereskedelem, a munka mellett a Smith Ádám köré csoportosuló ú. n. klasszikus közgazdasági iskolának második jelszava. Bár Széchenyiékre csak maga Smith hatott, tanaiból épp így tovább folytak a magyar főkben a következmények, mint angol folytatónál Ricardónál, Malthusnál, John Stuart Millnél s a francia Saynél. Ricardo már elhagyja Smith bölcselkedő kitéréseit és rideg logikával csak az önérdektől mozgatott és versenytől szabályozott közgazdaság önműködő szerkezetét nézi. Malthus kegyetlen tana a nyaklótlan túlszaporodásban keresi a nyomor eredetét s a sokat hánytorgatott jövedelemeloszlás helyett „a szegény osztályok anyagi s erkölcsi emelkedésétől várja a társadalmi reformot. Say és Mill népszerűsítik s még pontosabban rendszerezik Smith tudományát, így végleges kiforrottságában minden jólét s emberi boldogság forrása a munka. A közgazdaság a folytonos kiegyenlítődéssé folyamata. Önérdektől hajtva használja ki mindenki a helyzetet, ám a verseny szabályozza a túlkapásokat és arra szorítja a közgazdaság alanyait, hogy a legnagyobb hasznot a leggazdaságosabb úton hajszolják. A termelés-szétosztás-fogyasztás körforgásában az egyén szabad mozgása biztosítja a reá s a közre egyaránt legelőnyösebb megoldást. Önműködő, államfeletti szerkezet a világgazdaság is. Szabadkereskedelem szolgálja legjobban az államok legnagyobb hasznát és jólétét, mert ösztönzésére minden állam a területén s népe által legkedvezőbben termelhető ágakat műveli. Nem szorul vámvédelemre, mesterséges iparpártolásra.

Gyorsan kergette az újabb közgazdasági elmélet a régebbit. Még meg sem «cáfolták szülőhazájában Angliában gyengéit, az egyoldalú munkaelméletet s a gyengébb nemzetekre veszélyes szabadkereskedelmet, már visszhangzik tőlük a magyar közélet. Széchenyi vezetésével már teljes meggyökerezettségükben hatnak a smithianus tanok a magyar politikában, mikor az angol klasszikus iskolán nevelkedett *Cobden Richárd*, Smith és Bentham tanítványa, a legszabadelvűbb szabadelvű, megkezdte emberbaráti harcát a nagybirtokosok érdekeit szolgáló gabona vámok ellen. Cobden a manchesteri gyárosokat és kereskedőket tüzelte

harcra, innen mozgalmának neve: manchesterizmus. Prédikálta, hogy a szabad érvényesülés tana nem azt teszi: tipord el a gyengébbet, hanem kölcsönös érdekeik szolgálatában béküljenek ki a nemzetek. Töröljék el tehát az 1815-ben bevezetett angol gabonavámokat, de elvileg töröljenek el minden kedvezményt, egyed-áruságot és vámot, ami a szabadkereskedelmet gátolja, mert bennök rejlik a köznyomor oka. Drágul az ipari termelés, Anglia elveszti európai vevőit, le a gabonavámmal!⁸

Még folyt odakünn a szigetországban ez a nagy s 1846-ban a szabadkereskedelem teljes diadalához vezető harc, mikor a magyar gazdasági, politikai, társadalmi és művelődési élet is arra ocsúdott, hogy egyszerre nyakig benne van a világkereskedelem, világgazdaság felszabadult erőket érvényesítő forgatagában. Hübéri államszerkezetünk úgy-ahogy még beleillett a merkantilizmusba, mely az abszolutizmus francia magvú gazdasági rendszere volt. Smithianus rendszerbe azonban, mely szőröstül-bőröstül követeli az angol értelmezésű alkotmányos államot, rugalmasnak hirdetett, de valójában megmerevült nemesi alkotmányunkat semmi államművészet nem tudta belekényszeríteni. Eltolódott az egész élet: halódik a robot s a hadiadó; közterhek s mind szélesebb tényleges védkötelezettség lépnek helyükbe. Halódik a természetbeni szolgáltatás és mindjobban változik át pénzzé. A pénzgazdálkodás már maga egy foka a lakosság sűrűsödésének, de más tünetek is jelzik a fogyasztók megnövekedett számát. A régi családias jellegű, kisméretű társulások, vagy gyenge egyéni cégek helyett teljes erejével lép föl a *vállalat*, munkamegosztásával, tervszerű tőkegazdálkodásával, termelőerők összefogásával, iskolázott gazdasági szimatjával. Most kezdődik a vasút, posta, részvénytársaságok, biztosítók; még nagyobb bányák és hajóstársaságok kora. A nemesi iskolázottságú, hübéri értékeszményekben fölnevelkedett magyar elme szájátva bámulja a jövedelemelosztás új rendjét, amelyet a törvényhozás nem bír utóíérni, melyben a munkabér, földjáraadék és tőkekamat mellett széles polgárjogot nyer a mindnél szédítőbb vállalkozói nyereség.

Ez a szabadkereskedelem új világa! Micsoda mármost kapcsolata a művelődéssel? Hanyag odavetésekkel kipontozva a következő:

A szaporodó népesség száma akkora, hogy a fönnálló termelési viszonyok között már telítettséget jelent. Háborúk, finomabbra tagolódó állami költségvetés, halaszthatatlan berendezkedések növelik a közterheket. Még a fokozott termőerejű talaj sem bírja eltartani a föld népét s így ez a városba szorul, hogy az ipar adjon neki kenyeret. A műhelyekből gyár lesz, a vásárosokból külfölddel érintkező nagykereskedő. Növekszik az egyén látköre s igénye. A szűkségelemek új felfedezésekre s találmányokra szorítják a gazdákat és a műszaki embereket. Észszerűbbé, gazdaságosabbá válik az egész termelés, *elkülönülnek a foglalkozások*, összetettebbek a társadalmi életformák, feszültebb a gazdasági élet egyensúlya. Ezt a magasabb feszültségű, bonyolultabb szerkezetű gépezetet csak hozzáértő gépészek tudják kezelni. Aki nem érti csö\ es, csavaros, dugattyús, szíjjas, fogaskerekes belsejét, az tanácstalanul áll fogantyúi előtt. Még szétágazóbb szakműveltséget követel az élet irama, mint ami eddig volt. Csak többletismeret tud a fokozódó feszültséggel lépést tartani s ennek a felkészültségbeli, fejlődésképes színvonalnak folyamatos átszarmaztatásáról intézményesen kell gondoskodni. Szakemberek nélkül elhálnak a társadalomgazdaság egyes szervei, működésre képtelen szervek pedig az államtestet is megbénítják.

«A nevelés olyanná tegye az ifjakat, amilyen emberekre *sziükség van*».⁹ Így

kényszeríti a változott gazdasági élet a nevelést is, hogy szolgálja a gazdasági erőforrások jobb, tudatosabb kiaknázását, az egyének növekvő fogyasztását s az állam nagyobb adóigényeit. Ez Széchenyi kora. Most pedig kövessük ezt a vázlatot részleteiben és lássuk, tényleg igaz-e?

2. Nemesi művelődésirány és polgári művelődésigény.

Ha a reformkort szűkebb értelemben csak az 1825-i országgyűléstől számítjuk, még nagyobbat zökken meredek árkolású mesgyéjén az idő szekere. Régen követelt újítások mennek teljesebbé. Tanügyi téren lezárul az egyház korábban kizárólagos kezdeményező szerepe s kezdődik az államé. Néhány évtizedre elhalványul a művelődés humanisztikus beállítottsága s erőre kap a természettudományi, majd a közgazdasági. Meginog a tudomány öncélúságába vetett hit, nagyobb teret követel a hasznossági szempontok *alkalmazott tudománya*. Távlabbi összefüggésekben azonos ez a változás a nemességtől a parasztság, a terménygazdálkodástól a pénz, majd hitelgazdálkodás felé mozduló súlyponteltolódással. A politika hullámverésében azonban még hangosak a maradiak is. A Hitel taglalójától nem lehet kívánni, hogy a Hitel szerzőjévé legyen. Csak az ifjúságon van hatalma a nevelésnek, de a világnézet mindig valamely nemzedékhez tapad s a művelődésnek valamelyik sajátos jegyében elindított nemzedék *mindörökre megváltozhatatlan*. Viszi magával elveit, felfogását, berendezkedését s akaratát ifjúkora vérmes reményein, férfikora hatalmi időszakán és aggkora visszapillantó, bíráló vagy tanácsokat osztogató pályafutásán keresztül a sírig.

Az apák s fiúk örök váltógazdasága, nemzedékváltozásuknak zavarai jelennek meg a reformkor művelődésügyében is. Nemrégén még a diéták latinságán szóltak adataink, azon a nyelven, melynek pusztá meglétét is türhetetlen élőködösnek érezték a német felvilágosodás, majd a francia forradalom emlőin nevelkedett honfiak. Átmenetileg teret foglal hazai tudományos és közéleti irodalmunkban a kalapos király gyűlöltté tett államnyelve, de 1825 után rohamosan szorul ki a német és magyarul követelik a magyarnak a hasznot természettudományos és közgazdasági alapelvek szerint gondolkodó, észszerű termelést meg értékesítést hirdető férfiak.

A váltott nyelvhez hasonlóan billent át az iskolázás is. Még él az atya: a deáki nevelés, mert intező kezében a vagyon: a társadalmi s politikai élet. Még mindig a nemesség adja a középosztály ízét s csak akkor fogad be meggazdagodott gyárost, kereskedőt vagy honoráciort, ha ez nemességet nyert. De a határok megnyíltak bizonyos feltételek mellett s a kapuk legjárhatóbbika a latin iskola. Ha latinul megtanult a parasztfiú, féligmeddig már úrnak számított, s ha nem ment papnak, mint prókátor nézhet le szűrös-subás atyafiait és dörgölözhetett az uradalomban vagy a megyeházán a nemesekhez. Tisztesrendű volt, tanult ember. Nem lefelé akart első lenni, hanem fölfelé az utolsó. Most rögződik határozottan az írni asztal tekintélye az ekeszarvával, a nadrágé a csizmával szemben.

Elisözönlí a parasztság és polgárság a latin iskolát. Tiltakozás, méltatlankodás, felvilágosító intelem éppoly keveset használt, mint ma, mert az élet cáfolhatatlan bizonyítékaival szemben akkor is éppén olyan képmutatás volt, mint ma. Hiába elmélkedik Pyrker János, Eger nagytávlatú érseke, hogy iskolai nevelésünk nem veszi számba eléggé az élet sokféle szükségeit, sem a tanulók különféle hajlamait. «*Csupa urakat nevelünk*, az urasághoz szükséges gazdaság eszközeinek megszer-

zésére nem is gondolunk; tudományunk, kevés iparunk fejletlen, földművelésünk pang, a kereskedést idegeneknek hagyjuk, akik kizsákmányolnak bennünket». ¹ A tényállás ezzel az igaz panasszal szemben az, hogy társadalmi tekintély csak úriembernek jár ki, úriemberré pedig a nemesi születés mellett vagy helyette a latin iskola elvégzése tesz. Ott megtanul a diák szépen szónokolni és verset faragni, még pedig latinul. Később, mikor a nyelv latinból magyarrá lett is, megmaradt tovább a latin iskola műveltségtartalma és eszményiránya: az *irodalmisság*. Amilyen halhatatlan érdemei vannak nemzeti nyelvünk kicsiszolásában, irodalmi termésünk sokszorozásában, ugyanannyi kárt okozott a műveltség egyoldalú és ferde értékelésével. Költőt s írókat annyit nevelt máig, hogy Kazinczy megrémülne az általa elindított lavinától, ha föltámadna. De felelős azért is, hogy meghosszabbította a hűbéri értékeszmények élettartamát, hogy a jogot végzett magyar tehetségek a műzásoknak termeltek, nem pedig az elmaradt földművelés kultúr-állapotában lézengő, anyagi jóléten át emberibb életre és Ausztriával szemben politikai súlyra vágó magyar népek.

Nyelvünk vagy gazdasági életünk erősítése-e az előbbrevaló feladat? ezzel a gondolattal emésztette magát Széchenyi is. Még akkor is mardosta a lelkiismeret, mikor túl volt az Akadémia megalapításán, vájjon nem lett volna-e jobb. ha a Műegyetemmel kezdi? De izgatta az elsőbbség kérdése az egész kort. *Kunos Endre* is törekszik 1833-ban «Alapvonatok a honi nevelés köréből jelen időnk szelleméhez alkalmazva» c. művének 33. lapján meggyőzni kortársait, hogy a nemesifjak sem születtek mind jogi pályákra, megyei hivatalokra. «A nemesi címnek nem szolgál megbecstelenítésére, ha gyermekét valamely művészségre (kézművesség) vagy kereskedésre adja. — Nincsenek-e ezer meg ezer jóbirtokú művészek (kézművesek), kereskedők ott, hol hasonló tudományos ember tíz-húsz is alig található; s nem élne-e jobban, szerencsésebben, mint sok más nem hírlelt, de valóban igazi, tudós férfiak, különösen hazánkban. — Vagy talán hazafiúi vakbuzgóságuk gondoltatja azt velők, hogy csak törvény által lehet a honunk hasznos tagja valaki? — A hon nem mind tudós, de mind ügyes és munkás embereket kíván. — S vájjon nem használna-e művészség vagy kereskedés, vagy bármi más életnem által hazájának és magának jobban oly nemes, ki oskoláit tanulás nélkül keresztül futván, férfikorba jut s hivatalok után kapkod, melyekre sem esze. sem tehetsége nincs elegendő.» ²

Ugyanezt a gondolatot írja más változatban *Horvát József Elek*, a Tudományos Gyűjtemény nevelésügyi cikkezője:

«Nagy része azon növendékeknek, kik nyilvános iskolákat gyakorolnak, három-négy osztályt végezvén vagy mesterségre áll, vagy olly élet nemet választ, amellyben a latán nyelvnek hasznát nem vévén, az annak tanulásával elpazarlott időt élete pályájára sokkal szükségesebb és hasznosabb ismereteknek megszerzésében tölthette volna, ha a helyett a polgári kötelességekkel, vallása bővebb s értelmesebb tudományával, országokkal, népekkel, a számvetéssel, gazdálkodással, Technológiával s egyéb tudományokkal ismerkedett volna meg. Akkor a Mesterember legalább becsületes Contót tudna írni. Felette célerányosnak találnám azért a Eómai nyelvre egyedül azokat tanítatni, kik ma holnap egyházi vagy világi felébb való hivatalokra vágnak magokat adni, s ebből külön előmeneteli rendet is készíteni, többnyire pedig azt a mostani Gramaticai felosztás szerént a negyedik osztályig halasztván, más hasznosabb tanulmányok előadásával foglalatoskodtatni nevendékeinket.» ³

Világos visszhangja ez a két írás a szellemművelő, bölcséleti irány helyett az

anyagi valóságához közeledő annak magyarázatát, és szolgálatát követelő irány-
nak a köznevelésben.⁴

A húszas évektől kezdve az egész zajgó politikai élet követeli, hogy a lakosság zömét tevő társadalmi osztályok jelenéhez és kenyérkeresetéhez szabott iskolázást teremtsenek. A *paraszság s a polgárság* volt ez a két osztály. Mindenki érezte és elég sokan harsogták, hogy rajtok nyugszik az állam. Ha az ő természetes igényeikhez méri a közoktatást, többet tesznek az ország termőerejének kihasználására, a vagyonosodás (nem megnevelés) útján létrejött valóságos, gerinces, magyar és politikai öntudattal bíró polgári osztály kialakítására, mintha Cicero beszédeit elemzik szónoklattanilag vagy verstani szabályokat emléznek be.

A nép az állam hatalmának szempontjából eddig csak mint *nyerserő* számított a honvédelemben és a robotban. Most viszont a tömeg számbeli erejénél többet nyom a latban a *minőségi munkaerő*. Ilyent csak széleskörű *népművelés* teremt, *a népművelés pedig majdnem azonos a közgazdasági művelődéssel, ha elemi fokán nem is, de mindjárt legelső kezdeti tagozódásában*. Hallgassuk meg azonban, mikép fejezi ki ezt a nézet változást a *Pius Desiderius* álneven csipkelődő pozsonyi evangélikus liceumi tanár, *Schöer Gottfried*.

A falusi iskolákban tárul elénk a legszomorúbb kép. Nyolcszáz éve tart el a magyar paraszt királyt, papot, urat és katonát s néki magának kenyér alig jut, nemhogy nevelés. Jogilag nem röghöz kötött, igaz, de mit ér személyes szabadságával, ha gazdaságilag teljesen a földesúr függvénye? Ezért szarvas okoskodás a jobbágyfölszabadítás ellenzőié. A restnek, makacsnak, gonosznak, butának és durvának jellemzett magyar parasztnak ezek a jellemvonásai, ha ugyan jellemvonások, akkor a bánásmódból folyó következmények, nem pedig előzmé-
nek. Senkit sem neveltek még gyermeki szeretetre úgy, hogy lenyúzzák a bőrét.⁵

Schöer megjegyzéseit mindenben támogatja *Elbrich Agost* német utazónak a beállítása, aki jellemrajzot és környezettanulmányt írt a magyar nemzetről. Szerinte hármass tagozódású a magyar társadalom: valóságos magyarok, nem magyarok és bizonytalanok csoportja. Az elsőt a honorációrok, alsópapság, kisenemesség és parasztság, a másodikat a főnemesség és katonaság, a harmadikat a városi polgárság és a kereskedők teszik. A második csoportot tárgyunk szempontjából hamar elintézi. A nemzeti jövedelmet Bécsben pazarló főuraknak csak annyi közük van a magyar gazdasághoz és társadalomhoz, hogy évente egyszer vadászatra leutaznak birtokukra. Ilyenkor intézkednek, hogyan sajtolhatnának ki bécsi adósságukra fedezetet. A tenger jövedelmű főpapságot se család, se verség nem köti az országhoz, csak a jó élet. Nem törődnek vele, holtuk után összeomlik-e minden. Protestáns ízű élcekből vizsgálja nőtlenységük következményeit. A magyar csak az osztrák hadsereg ágyúöntelékének számít s a tisztikarban csak magyarsága teljes megtagadásával juthat vezető állásba. Az idegen tiszték göggel nézik le az őket eltartó társadalmat. Ezek az osztályok a gazdasági életben nem jöhetnek számba. Sem gyáros, sem kereskedő családjukból ki nem kerül. Gazdasági szerepük a bécsi költekezés, mely olyan esztelen, hogy a bécsi tréfák céltáblája mindig a korlátolt magyar.⁶

A nincstelen kisenemesség éppúgy bandukol két lovacskája után az ekeszarva mellett, éppúgy henyél, ha módja van benne s éppúgy pipázik és köpköd, mint a földjéhez csak urasági kegyelemből kapcsolt jobbágy. A különbség csak az, hogy az egész falvakat kitevő kisenemesség büszkébben pödörheti bajuszát abban a szívesen hangoztatott öntudattöbbletben «nemesember vagyok», mint a jobbágy, kinek nyomorúsága némely vidékeken csak az olaszországihoz fogható. Hat

négyzetcolos, nyithatatlanul betapasztott, ablaknak nevezett üvegdarabon át bámul ki félmeztelenül ugránczó gyermekeire. Hogy is volna életkedve, mikor napról-napra tengődik. Honnan jönne meg munkavágya, mikor minden bizonytalan a talpa alatt s közülök csak kivételesen jut osztályrészüll egy-kettőnek a gyarapodás? Nyomasztó, komor mélabú üli meg a magyar parasztság arcát, amint vasárnap tömegesen vonulnak templomba. Csak szomorú ösztönből énekel s hogyan volna bennök vágy a haladás iránt, mikor csak a jelen a valóság számukra és hiányzik a jövőben való hitök, mert hiányzik a cél és a lehetőség. A magyar paraszt kultúrája alig több a nomád lappokénál. A disznó a magyarok rénszarvasa, mindene. Szalonnája, néha váltogatva egy kis hajdúkáposztás disznóhússal, örökös tápláléka. Zsírjával haját csöpögésig keni, inge alig van és jobban sajnálja, ha pipától meggyült kunyhójában benn ég, mint a gyerekét. Ami van az is tetves, sohasem mossa. Összes ingósága egy asztal, lóca, egy faláda, amin nincs is zár, mert úgyis mindig üres. Szekrénye egyetlen szeg, melyre bundáját akasztja. Házát egy nap alatt összeeszkábálja fából, szalmából és agyagból. Minek is építene jobbat, mikor nem lehet háztulajdonos és holnap vájjon ki költözik helyébe? Ez a magyar falu anyagi kultúraállapota 1830-ban.

Méltó hozzá a szellemi kultúraállapot, amelynek a gazdasági fölkészültségre vonatkozó része a mi tárgyunk. Ezeknek a pártatlan idegen utazóknak leírásából ugyanaz a kezdetlegesség tárul elénk, amelyet száz évvel előbből már ismerünk. Csak a nagybirtok halad a világgal. A jobbágytelkeken se híre, se hamva az észszerűbb gazdálkodásnak. Csupán a trágyázásban követik itt-ott a nagybirtok példáját. Egyébként sehol sem trágyáznak, szabályos vetésforgóról nem tudnak, csak az ugarral váltogatott hármast ismerik. Főtermény a búza, de kereskedelmi árunak rossz, mert konkollyal elegyes. Vetőmagtisztításhoz, nemesítéshez, márgával, gipsszel, mésszel végrehajtott talajjavításhoz nem értenek a jobbágyok. Ipari növények közül csak a durvarostú, kötélnek való kendert, dohányt és repcét tudják termelni. Az utóbbit sem annyira olajéért, hanem hogy megszívassák vele a kövérebb talajt. A gazdasági szakismeretek állapota legjobban az ország összevissza terméshozamában mutatkozik meg, amely a vetőmag 3—18-szorosáig változik. Állattenyésztésben is csak a nagybirtok, Mezőhegyes, Bábolna, Alesút, Kisjenő üzi céltudatosan a nemesítést, kiválasztást. A jobbágyok állattenyésztete silány, vadon folyó, elmaradott. Egyben vezetnek, a magyar juhászkutyában. A jobbágyrendszer megöli az öntudat ébredését, a gazdasági haladást és Magyarországnak nagy betegsége, hogy hiányzik a vagyonos parasztkból álló alsó középosztálya.⁷

A falusi iskolázás állapota is ennek az anyagi kultúrának és gyermekcipőben járó művelődésigénynek tükröje. Néhány haladóbb érzésű földesúr már állított falusi iskolát. Ám ez többnyire csak egy zsúfolt, sötét szobából s éhbérral fizetett tanítóból áll. Olyik tanító tett normális vizsgát, másika sohasem foglalkozott tanüggyel és csak mellékkeresetként tanít. A vizsgázottak is csak egy kis szép-és helyesírást tanultak, némi fogalmazást és sebtében összehordott magyar nyelvtant, mert a zene s orgonajáték a fő a szeminaristáknál. Zenetudásukat inkább parasztlakodalomban hasznosítják, elpóriásodnak s homályos üzemekkel foglalkoznak. Katolikus iskolákban órákhosszat énekeltek és imádkoztatják a gyerekeket, aztán betűznek s olvasnak. A mester durván rikolt s alaposan odasújt, hogy már a vinnyogó kis parasztot nevelje az életre: hisz felnőtt korában száz botot is ki kell állania. Nyelvtant, kátét magoltatnak. A gyermek esze ezt nem bírja, csak össze-vissza hadarja. «Előbb intik, szidják; azután ütök, verik s

a gyermek elkeseredik, elmakacsul, és végre katonává, betyárrá lesz. Vagy ha szorgos ostorozás mellett az oskolákon általúszik, úgy Pappá lesz, Prókatorrá lesz; de jaj annak, aki majd akkor is könyvet mer tenni elébe.» Rochow módszereinek még a híre sem jutott el ebbe a légkörbe. Mégis azt várnák a mestertől, hogy vallásos és *gazdasági* tárgyakra tanítsa a gyermekeket, neveltesse a nép jellemét s világosítsa fel értelmét.⁸ Ámde a mester mást nem mondhat, mint ami a jóváhagyott tankönyvben áll. Még a saját értelmét is vissza kell tartania, nehogy másoknak magyarázzon, hogy értelmeket megnyissa.

Ekkortájt nemcsak a hozzánk tévedt külföldi utazók érdeklődése fordult a népoktatás felé, hanem a magyar közvéleményé is. Minden a jó tanítón múlik. Egymásután jelennek meg észrevételek a falusi tanítók képzésének hiányáról s ezekben mindenütt ott találjuk, hogy a *közgazdasági hozzáértés is a nevelésügybe tartozik*. «Akár mely kézi mesterségre is gondosabban, szorgalmasabban és huzamosabban készíttetnek el a legények, mint a jövő tanítók a tanításra. Kiből válnak közönségesen a falusi tanítók! Általán oly falusi gyermekekből, kik vagy azért, hogy otthon nem igen szükségesek, vagy hogy szülők vagyonnosabb, esztendőnél talán tovább mint mások tölthetik idejüket az oskolában, s így az olvasásban, írásban a többieknél ügyesebbek lesznek, úgy, hogy majd a föl vigyázást, vagy letzkézést is a Tanító reá bízza, ha pedig az illy éneknek még az éneklésre kedvök s szavok is van, hogy a mestert a Choruson segélhetik, vagy tehetségek, hogy már a Claviert pöngetik is, már a tanuló gyerekből praeceptor válik; de hogy születése helyén sokáig, mint gyerek ne tekintessen, egy év múlva már mint formális praeceptor, és segéd más Tanítóhoz szegődik, de a kinél szinte úgy, mint az előbbinél a lotzkézésen s egy két darab új nótákon kívül alig tanul többet. Illy foglalatosságokban el töltvén egy vagy több helen még két-három esztendőt, már arra veti gondját, miképpen szerezhessen magának mesteri hivatalt: e végre vagy atyai, vagy kérelt baráti által kedvezőket keres magának valamely helységben: vagy egy öreg Tanítónak lyányát veszi czélba; vagy valamely özvegy mesternét, kivel a szolgálatot is möringul s örökségül kapja, s így meg van a Tanító, s kész a Mester».

Nagy haladás ezzel a céhszerű nevelődéssel szemben Szepesy báró pécsi püspök óthonapos tanítóképzője a szemináriumhoz kapcsolva, mert ad «ügyességokról bizonyság levelet» és műveli őket a közismereti tárgyakban. De még más is kell.

«Nem szükséges-e valahára *a földnek természetével is megismertetni; és hasznával, melyen lakik*, melyet mivel s mely ötet táplálja? *az állatok természetével, azon növényekkel s használásokkal*, melyeket plántál és mind ezekre való nézve azon együgyűbb s haszonvehető fölfödözésekkel s találmányokkal, melyek munkáját könnyebbítik, földi javait s birtokát nevelik, falusi helyheztetését, az együtt élői közösülést bátrabbá, szebbé, rendesebbé tanítják elintézni. De ki oktassa erre a falusi köznépet? Talán az olyan Tanító, ki maga is mindezekről egy szót sem hallott?»

Van ugyan néhány olvasókönyv, amelyben falusi gazdálkodásról esik szó, de mind oly rendetlen és tökéletlen, hogy a falun senki sem tudja értelmeket megfejtetni.⁹ A jó tanítóképzés a népnevelésnek s benne gazdasági előmenetelésnek is a kulcsa.

«De bezzeg nagy ritkaság oly Férjfiakra akadni, kiknek vállára e terhes kötelességet bízást lehetne mérni. Mind eddig kedves Hazánkban az iskolamestereknek választása többnyire a helybeli közönségnek Elöljáróitól függ; mester-

emberek, kik mesterségök után el nem élhetnek, — Deákok, kik iskolai esztendőjüket henyélve töltötték el, és kiknek szavajárása: *spes ultima ludimagister* nyerték és nyerik el az együgyű tudatlan közönségtől e jeles, és nagy következzel járó hivatalt, különben is csak orgonálni tudjon valaki, már beillik, a közönségnek vélekedése szerént, iskolamesternek. — Ez így nem maradhat. A vak vakot nem vezethet».

Az iskolamesterben megkívántató tulajdonságok sokfélék: testiek, értelmiek, akaratiak. Az értelmi tulajdonságokban jellemezze többek között «Élesen látó józan ész, religiójának szent igazságait értse, azon tárgyakat, mellyeket az iskolában tanulni szükséges, tökéletesen értse és azoknak tanítása módját gondosan megvigyázza. *A városi tanító emellett a különbféle mesterségekről is ösmereket szerezzen magának; a falusi tanító pedig a mezey gazdaságban mindinkább tökéletesitse magát, hogy a földmívelő embereket némelly gazdaságbeli javításoknak elfogadására önnön példája által hajlandóbbakká tegye*».¹⁰

Országos, felekezeti tanítóképzőt hangoztatnak egyesek.¹¹ Követelik továbbá, hogy az állam vagy a földesúr fizesse a nép tanítóit s ne a nép. Adjanak neki tisztességes lakást. Ne ruházzanak rá jegyzői hivatalt, hanem valami kis jövedelmet szaporító mellékkeresetet, mert ha ily nyomorult társadalmi viszonyok közt sinylődnek, maguk is határtalan durvák lesznek, nemhogy a népen faragnának valamit.

Még istenes a helyzet, ahol működik tanító. Akad azonban ösbutaságban trespő falu is, ahol nem haladó gondolkodású a földesúr.

«Sok földesuraink nagyobb gondot fordítanak lovaik, marháik nemesítésére, mint jobbágyainknak nevelésére, pedig ha meggondolnák, *a jobbágyok helyes nevelése által nyerhetnék meg azt, hogy gazdag földjük, pusztáik lehetének*, s azokon nemesített lovaik, méneseik, gulyamarháik legelhetnének. Sok földesuraink mindent elkövetnek, hogy a kortsmák a legjobb módban legyenek, azokban semmi fogyatkozás ne legyen; de hogy az iskola jó lábön álljon, hogy a jobbágyok sorsa könnyebbítessék, hogy a falusi tanítóknak több fizetések legyen, mint a lovászmesternek, vagy az erdőpásztornak, arról nem is akarnak gondolkodni».¹²

Elhagyva a falut a városokban azt látjuk, hogy *polgárságunk* vegyes. Magyarország belsejében a kisebb városokban ezüstpitykés dolmányban s botjukat méltóságteljesen emelgetve lépdelenek a tisztés, fajmagyar szappanfőzők vagy mészárosok, de nagyvárosainkban s a határmentén magyar s német keveredésű a polgárság, viseletében, anyanyelvében s lelkében egyaránt. Forrásunk¹³ ebben és a zsidókban látja a legjobb kereskedő elemet, mert szerinte elsősorban kereskedők, aztán hazafiak. A polgárság felső, de különálló rétegéhez sorolhatók az ügyvédek s jurátusok. Közgazdasági adottság nem fedezhető fel bennök s nemes voltuk olyan lovat ad alájuk, hogy a jogászfűjság a békés társadalom réme. Főlesküdték, de hogy mire, azt maguk sem tudják, verekedők, korhelyek, rendbontók.¹⁴

A magyar társadalmi osztályok között a *polgár* állása a leghatározatlanabb. Egyik oldalról a nemeséhez hasonló előjogokkal tüntetik ki, másrészt mindenfajta korlátozás, erőszak éri a földesurak, ispánságok, katonaság és papság részéről. Csak a királyok törekedtek mindég a szabad királyi városok polgárságának megerősítésére s ezért hívták be és halmozták el kedvezményekkel a németeket. A polgári lét azonban nem tágult országossá. Volt saját városi háztartásuk, tanácsuk és földesúri joguk, de az országgyűlésen hiába nyertek képviselést, városi követ ott a száját sem merte kinyitni, különben a főnemesek rögtön le-

hurrogták, hogy «Hallgass nyomorult polgár!» Isten óvja, hogy a megyénél földesúrral ütközzék össze. Por lepi régi kiváltságleveleiket, a kormányzat mit sem tesz a polgárságért s eltunyul ez az értékes osztály. Ki kellene ragadnunk a kényelmes eszemiszomból. Művészetét, kereskedelmét kellene fokoznunk, iparát versenyképesebbé tennünk, hogy jóléte, gazdasági súlya és politikai ereje nojjon s még erősebb támasza legyen a trónnak. De hogy?

Neveléssel! Allítsunk a polgárság igényeihez szabott *polgári iskolákat!* Bennük tanuljon a jövő művésze, iparos a és kereskedője. Azt nyújtunk neki az oktatásban, amire életpályáján van szüksége. A nevelésben pedig nem az úri,, hanem a jellegzetes *polgári erényeket* munkáljuk ki, mint a szerzés ösztönét s a leleményt. Mit tanítana tehát az ilyen iskola? Elemi közismereteken kívül az embernek, világnak s természetnek népszerű tanát, a művészeteknek, kézműnek, kereskedelemnek, mezőgazdaságnak és számtannak ismeretét, a magyar, német és szláv nyelvet szóban és írásban, végül rajzot, tornát és éneket.

De ilyen iskolánk nincs. Van falun nemzeti iskola, van rajz s énekiskola a városokban, ám ezeknek tanítása csak annyiból áll, hogy a mintát vagy kótát odateszik a gyermek elé. Másolja, vagy játssza, ahogy tudja. A vizsgákon olyan haladást mutatnak be, amilyent házitanítók érnek el, Iskolánál azonban ez kezdetleges. Egész selejtes képzettségük tanítóik, latinul sem értenek. Így a polgárfiú latin iskolába megy három évre, ha 6—9 éves korában kijárta a nemzeti iskolát, mesterségre azonban még gyenge. A latin iskola tananyaga nem számol jövő életpályájának igényeivel. Fél- vagy negyedtudás ragad rá s egyenesen, kárát látja iparában. Belőlük Tenyésztődnek ki a nemesnél is gögösebb városbírák.

Nem szolgálhat az oktatás két úrnak. Nem képezhet egyszerre polgárt és jogászt. Polgári iskolát adjunk a polgárságnak három alsó osztállyal a kisiparos, két felsővel a művész (-műiparos) és kereskedő számára. *A polgári iskolák tehát kicsiben ipari és politechnikai szakiskolák.* Bennök a növendék anyanyelvén tanulja, amit a latin iskola latinul nyújt. Tanítói a latin professzorokkal egyenrangú képzést nyerjenek, de több gyakorlati ügyességgel működjenek, mert könnyebb tudákos rendszerek szerint előadni, mint a tudás végtelen anyagából kiemelve a hasznosat, közérthetően bemutatni.¹⁵

A fentebb említett Schöer, mint alapos tanfőrfiú, elemzi az egész magyar iskolarendszert. A *gazdagabb polgárnál és kereskedőnél* már hasznosnak ítéli a papot, jogászt, orvost, nemes és mágnást nevelő latin iskolát, bár erősen vagdalkozik avult, jezsuita hagyományai ellen. Azt állítja, hogy Magyarországon az ostobák mennek latin iskolákba, mert ők jobban kibírják a lélektelen, száraz magolást, míg az eszesebbek mesterséget tanulnak vagy katonának igyekeznek, mert undorodnak a gondolkodás nélküli szajkózástól.¹⁶ Ez az adat kevés hitelt érdemel. Schöer maga korholja odébb a társadalom növekvő önzését. Mindenki a világ javait óhajlja erényes célok helyett, a társadalom pedig nagyon jól tudta, hogy ezeket hamarabb elérheti az úri pályákhoz vezető latin iskolán át, semmint a műhelyben. Zárószavában különben is ellenmondóvá zavarosodik eddig legalább forradalmiságában, kemény újító vágyában következetes ítélete. Neki-megy az országgyűlésnek, hogy tárgyalásain nincs egyetlen ötlet, amire a népoktatást alapíthatnák. Csak épp kívánatosnak jelzik, hogy az ifjúságot jövő életpályájára készítsék elő, de a mai nevelés inkább jövő üzleteire tanítja. Itt Schöer fordít egyet a kormányrúdon s míg az imént a latin iskola maradiságát ócsárolta, most teljes erővel a már meglévő reál és ipariskoláknak ront neki.

Rovásukra írja, hogy az utóbbi években a fennálló rendet gyűlölő, csak az aranyat imádó az igaz, szép és jó eszménye iránt eltompult ifjúságot neveltek, holott a nevelés célja magasabb. *Nem a jövőendő életpálya, hanem a magasabb humanizmus kedvéért vannak iskolák.* Ha a szó teljes értelmében ember valaki, akkor tökéletes családapa, állampolgár s keresztény is. Aki viszont csak üzletember, humanitás és vallásosság nélkül, az olyan hernyóhoz hasonlít, mely csak fogyasztja az állam lombozatát, de a közjóhoz a legkevesebbel sem járul hozzá.¹⁷

Ilyen magát cáfoló következtetéssel zárul Schöer elmefuttatása, úgyhogy a végén magunk sem tudjuk, mit is akar hát: az élet gyakorlati szükségletei számára neve ni az anyagi jólét céljának nyílt színvallásával, vagy pedig mégis visszakanyarodni az imént papíros eszményeknek kikiáltott humanista alapelvek magasabb, erkölcsi légkörébe és kígyót-békát kiabálni az aranyborjú imádatára előkészítő gyakorlati iskolákra, úgy látszik Schöer azért nem tudott tisztán állást, foglalni az eszmeváltás zavarosában, mert az ókorban fogant s az újkorig az élet minden gyakorlati esetében kipróbált humanisztikus erkölcstannal szemben a kapitalizmusnak még nem volt tisztult erkölcstana. Smith rideg és pártatlan fejtegetése még nem hatotta át a keletibb államok közvéleményét. A hivatalos egyház még jobban támaszkodott a hűbéri intézményekre, mint a tömegekre és a fiatal idő még nem érlelte be azt az igazságot, hogy a kapitalizmus vagy a belőle folyó demokrácia világrendje legalább is annyira keresztény, mint a hűbériség. Schöer is szeretné egyik percben, hogy az iskola haladjon a korral és parasztnak, polgárnak, a nagy tömegnek azt adja, ami kell neki, a másikban pedig már visszaretten, hogy az anyagi élet hangsúlya veszélyezteti az erkölcsi eszményeket. Smith és Bentham gyönyörű elvére, a természetes és egészséges önzés őszintén erkölcsös, gyakorlati és ugyanakkor bölcsen tisztult, áthidaló és semmiben sem keresztényellenes értelmezésére nem tudott rábukkanni. Így gyakorlati, közgazdasági elviségre nem mert iskolát építeni.¹⁸

Am akármint vélekedett az éleseszű és szókimondó Schöer, az élet nem sokat törődött vele, hanem ment a maga útján. Követelte, aminek hiánya égette. Új iskolák keletkeznek, mint az 1830-ban megnyílt Bibanco-féle kereskedelmi iskola, a régi működő intézetek népszerűsége pedig nő. A közgazdasági művelődés rajzó gondolatainak nagy hangversenyében eleinte még a mezőgazdaság viszi a vezérszót s élénken/ folytatódik a gazdaképzés, a nép gazdasági oktatásának irodalmi vitája akkor is, mikor a műegyetem felállítása válik politikummá. Az a kétlakiség, ami Schöer gondolkodását jellemezte egy irányra tisztul s vagy két évtizedre a hasznossági, a gyakorlati szempont uralja a köznevelés törekvéseit. Világosabban látnak a szemek s szabadabban gondolkodnak az agyak. A latin iskola töretlen folytonossága miatt sokáig úgy tűnhetett föl, mint a nemzeti lét időálló mozzanatainak a hasznossági elven felülálló őrzője. Vele szemben a géphez közeli műegyetemnél, s a földhöz közeli mezőgazdasági tanintézetnél, vagy éppen a jelen üzletmenetét figyelő kereskedelmi iskolánál kézenfekvő volt a vád, hogy múltó életmozzanatok kiszolgáltatására teremtözött, múltó jellegű intézmények. Ebben az okoskodásban a hagyomány tehetlenségi ereje győzte le az új megvilágításba került tények valóságát. A gazdasági élet nem a XVIII. század közgazdaságtudományának fölfedezése, hanem a művelődésnek az ősemberig visszanyúló terméke. Épp az nemzetünk tragédiája, hogy még ősztönei sem érezték örökkévalónak ezt a mozzanatot, sem faji lelkében, sem intézményeiben.

Egy híres s a húszas évek viszonylatában korszerűnek számító nevelőtudós *Szilasy János* bátortalanul olvasztja rendszerébe ezt a kétlaki értékelést. Buzgó,

haladó honfi s örömmel jelenti hogy, íme lehet neveléstant már magyarul is írni, sőt inkább mint deákul, mert az élő nyelv hamarabb teremt szót a fölmerülő új nevelői fogalmakra, mint a holt. Papi ember, sőt könyvtudós lettére széles és világos látkörrel bír a változó külvilágban. Jól ismeri a nyugati szakirodalmat, de a Ratio Educationis hasznossági céljait is sok hivatkozásban éli magáévá. Tekintélyes oldalakat szentel a gazdasági nevelésnek, de ezekben a fejezeteken már nagyon megérik, hogy nem sokat ért hozzá. Elméleti ember, akinek egész tapasztalata a könyvanyag s az olvasottság és az általánosságok területénél tovább nem merészkedik.

Azonnal ráismerünk a Ratio Educationis szellemére a harmadik cikkely második fejezetében. A «*másod rendbeli*» (nem elemi) tárgyról, rajzról, mérés-, erőmív-, mesterség- s építéstudományokról szólván, mindezeket nemcsak a jövőendő mestereknek és szakembereknek, hanem *minden művelt embernek* taníttatni akarja.

«A tudományok számát ok s haszon nélkül nem kell szaporítani. Mivel azonban a mesterség tudományának hasznai tagadhatatlanok: tanácsos ugyan ezt legalább azon nevelőeknek tudomány módra előadni, kik a *közönségesnél jelesebb műveltségre* tartanak számot. A méréstudomány esmerete kisebb vagy nagyobb mértékben *minden állapot s rendbeli embernek* hasznos lévén, nem illik jól nevelt embernek ebben egészen járatlannak lenni. Az erőmív tudomány sok, sőt számtalan hasznai lévén a közéletben, ennek szorgos tanítását és tanulását nem sürgetheti eléggé. Az építés tudománya nemcsak azoknak hasznos, kik az építés mesterségét jövőendőben hivatalbeli foglalatosságokká akarják tenni, hanem majd minden embernek».

Mindnyájan házban lakunk, emlékeztet rá Szilasy s nap mi nap dolgunk van az épülettel. Minden ember értsen tehát valamit az anyagokhoz és szerszámokhoz, tudja olvasni és bírálni a rajzokat. A köznevelés iskolája nyújtson ilyen mérnöki alapismereteket s tanítson meg gyakorlati módszerekkel tanulmányi kirándulásokon minél több polgárt tudományos elvek szerint röffel, láncsal és póznával mérni.

Ez a mérés földmérés legyen, hisz hazánk földműves ország. Ezt a gondolatot folytatva Szilasy a házi és mezei gazdaság egyetemes tanítását oly magától értetődőnek jelzi, hogy nem is bizonyítja. Első lépés benne a régi babonák s megrögzött, téves szokások eloszlatása a jobb s helyesebb gazdálkodás példáival. Olyanok legyenek a tanítók, «akik ezen tárgy eránt a maguk s mások észrevételeit különös szorgalommal összeszedgették, s a mit hazánkban is hasznosnak foganatosnak tapasztaltak, azt különösen ki jejelgették. Ezek tanács nélkül is, önként *úgy* fogják intézni oktatásokat, hogy mindent, mi a Gazdaság Tudományához tartozik, a Hazának tájékához alkalmaztatva adják elő». Így szolgálják a többtermelést és a haza dicsőségét.¹⁹

Szilasy csoportosításában a «harmadik rendbeli» tárgyakat a klasszikus nyelvek képezik, a negyedik rendbelieket pedig az eg\etemi tárgyak, mint papok, orvosok, mérnökök, katonák és törvénytudók szakismeretei. Ez a tudomány-elmélet kissé zavaros, de Szilasy nagy buzgalommal értékeli a közgazdasági tudományokat terjesztő selmeci és keszthelyi főiskolákat. Sokat gondolkozik rajta, hogy a növendéknek testi, lelki s erkölcsi tehetségén kívül sorsához és a társadalomban való rendjéhez mérten is kell nevelődnie s állításait «Az állapothoz alkalmaztatott nevelésről» meg «A rendeltetéshez alkalmaztatott nevelésről» szóló szakaszokban magyaráztatja, sokat idézve Rousseau Emiljéből a Ratio Educatio-

nisból s Hermann Niemayer: Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts c. munkájából.

«Az illő megfontolással választott életnemre kell nevelni» mondja, de mindenkint egyaránt *hazafinak*. «A nevelésre nézve legnagyobb fogyatkozás hazánkban, hogy a tehetősebb szülők majd mindnyájan felsőbb tudományokra s oskolákra, szánják gyermekeiket, valamint ellenben a szegényebbek nagyobb részént kézi munkára». Nagy baj ez a szokás, mert a *tehetségnek* kellene döntenie! így a buta gazdag teher, a tehetséges szegény pedig elvész a házára nézve. A hajlamot kémleljük ki tehát s szerinte neveljük pályára. A ki pedig szerény pályára szorult, azt az istenfélelem őrizze meg szerénységében.

A kereskedésre készülő nemzedéket különös gonddal neveljük. Kívánatos, «hogy az Ország nevezetesebb városaiban a közönséges oskoláknak oly osztálya is legyen, melyben a kérdésbe vett nevendékek jövő állapotjokhoz képest előre célerányosan készülhessenek». Addig is törekedjünk köznevelésünkben, hogy ezekhez a képességekhez szakemberek vezetésével hozzájussanak. Vagyonszerző szakismereteiket szilárd erkölcs ellensúlyozza.²⁰

Ilyen mértékben követel teret a közgazdaság tárgycsoportja s a polgári életpályák művelődésigénye egy régi vágású nevelő tudományos rendszerezésében.

3. Gazdanevelő tettek és íráások.

Elsőnek a mezőgazdasági művelődés erőgyarodásáról kell szólnunk. A Keszthelyi Georgicont már kimerítően tárgyaltuk, de csak futólagosan érintettük ifjabb testvérét, a magyaróvári gazdasági intézetet. Nyugati határszélünkön, németajkú lakosság tőszomszédságában, német tannyelvvel és németül igazgatott uradalmakra alakított céljaival sokkal nehezebben szervült a magyar közművelődésbe, mint a Georgicon. Lassan azonban fölfedezik. Kölcsey Ferenc megnyitása után lelkes sorokban hívja föl rá a figyelmet, pártoló ismertetést ír róla, pedig a görög-német neohumanizmus bálványozójától, a súlytalan végtelenségekbe merengő Kölcsey tői mindent hamarabb várnánk, mint a kapitalista birtokkezeltre nevelő iskola dicséretét. Meglepő, amit ír: «A magyar nemes Werbőczyvel kínlódik, hivatalokat visel, státus dolgaira fordítja figyelmét; s mikor az ország és megyegyűlésen untig kifáradta magát, falujába fut béresei s juhászai közt rendet szabni. *Neki, mint egész hazánknak egyedüli élelemforrása a gazdaság.* S mondjátok, meg: mint folytatják azt? Felelet: *úgy, mint a jobbágytelkeken lakó szegény nép,* ez pedig, mint őseitől örökbe vette. Nézzetek előre s fiaitokat küldjétek tanulni, hogy jobbak lehessenek, mint mi vaiank.»¹

Annak dacára, hogy német a tannyelv, a növendékek zöme pedig cseh és német, Magyaróvár látogatására biztatja a magyar ifjakat. Nemcsak leendő gazdaszteknek hasznos, hanem birtokosoknak is. Alig tudnak róla. «Megnyitásáról a hírlapokban tétetett jelentés; s a törvényhatóságok is vettek tudósítást: s mind e mellett is vidékünkön kevésbé ismeretes az.» Kölcsey egyik fiatal barátjának, a Magyaróvárt tanuló Simon Pálnak kezéből kapta adatait s részletes ismertetésbe foglalja össze.

«A gazdasági intézet magányos intézet s a tanítók világi vagy egyházi rendből, mindenesetre célirányos tudománnyal felruházva választatnak. Az intézetben észleli és gyakorlati gazdaságot mindenki, különbség nélkül szabadon tanulhat.» Gyakorlati oktatás folyik benne s gyakorló gazdasága az egész hercegi ura-

dalom, különösen azonban a 700 holdas Hoffwiesen—Albertsau-major. Mindenki önköltségen kaphat benne szállást, ételmezt, vannak azonban évi 120 forintot élvező ösztöndíjasok, hat ifjú, rendszerint a hercegi gazdatisztek fiai. Ingyen szállással, író- s rajzolószerszettel is támogatják őket. A többiek évi 20 váltóforint táppénzt fizetnek. Már oly népes a növendéksereg, hogy a régi várban el sem férnek s ezért évente csak 30 növendéket vesznek föl, olyanokat, akik bizonyítani tudják, hogy bölcséleti tanfolyamot végeztek. Az alapítók a nezsideri udvarházat, az egykori pálos rendházat s tartozékait hasították ki alapul. Jövedelméből fizetik a tanítókat, az ösztöndíjasokat s belőle támogatják a könyvtárat és szertárakat évi ezer forinttal.

Megnyitáskor két tanító adott elő benne gazdaságtant, fűvészetet és barom-orvoslást, továbbá maga az alapító-tervet készítő Dengelatz Wittmann Antal jószágigazgató és gazdatisztjei. A következő évben a két tanító elment, de jött négy új helyettök. *Kopecz*, a Csehországból idekerült rektor a vegytant, gazdaságtant, technológiát, növénytant s élettant oktatta, *Dr.Pollák* az ásvány-, állat- és bonctant, biotikát, juhtenyésztést s állatorvoslást, *Renner*, volt bécsi polytechnikumi növendék a mechanikát s építészetet, végül *Kanyó*, szatmármegyei származású magyar ember a tiszta és alkalmazott matézist.

Akik már tanultak más gazdasági iskolában, azok egy év alatt, a többiek két év alatt végezheték Magyaróvár intézetét. A gyakorlat s elmélet összhangja ugyanoly sikerült volt, mint Keszthelyt. Télen a vár két tantermében, nyáron a szabadban folyt a munka. «Melly szerencse az iskolát az étellel így összekötni — lelkenedik Kölcsey. — Gazdaság- és státustudomány, philosophia és költészet, és szónokság és csillagászat és chemia s minden más egyéb csak úgy bír belső becset, ha a való, meleg étellel viszonyba tételik. *A gazdasági tudományok épen ollyanok, hogy egyenesen tettbe keli általmenniök*; s ezért múlhatatlanul szükség már a tanulóknak a gyakorlat világába lépni. E gyakorlati világ a tanuló körül mennél tágasabb, annál több az ismeret, mivel magát meggazdagíthatja, iskolájából az életbe tapasztalást is vihetvén ki, ezt az élet nagy mesterét, mit könyvből tanulni nem lehet.»²

A négy tanáron kívül bevonták az oktatásba a mintaszerű uradalom minden gyakorlati emberét, az állatorvost, a mérnököt s a pallért. *Kopecz* rektor éveken át töltötte be tisztét, s így biztosította, hogy a képzés módszere folyamatosan alakulhasson ki. Nyomatott tankönyvet nem használtak. Mindent tollbamondtak s jegyzetbe írtak. De a szakkönyvtárból kikölcsönözheték a növendékek a vezérfonalakat, alapvető munkákat s amit lehetett. Szemléltettek is az ásványtár darabjain, a fűvészeti, csontváz- és mintagyűjteményben. Így, noha a tannyelv német, «a főhercegi jószágokra sikeresen alkalmazott tudomány magyar földön hoz gyümölcsöt, s következőleg saját határainkban emeli fel a világosító szövétneket, mellynek fényétől vezérelve, a hazai példát a haza több vidékén is haszonnal utánozhatnak.»³

Kölcsey lelkes felhívása azonban jámbor szándék maradt, mert szakiskola alapításához már nagyfokú anyagi érdekltség és világos gazdasági öntudat kell. A többi magyar nagybirtok vagy nem volt olyan kiterjedt, mint e főhercegi, vagy vezetősége nem volt annyira haladott, hogy a szakképzettség s a tiszta hozam közötti összefüggést olyan tisztán látta volna, mint Wittmann jószágigazgató. A működő két mezőgazdasági iskola különben is nyitva állott bárkinek. Így kisebb uradalmak nem érezték szükségét, hogy maguk neveljék saját személyzeti utánpótlásukat. A gazdasági művelődés utáni vágy inkább a társulási mozgalmak-

ban ért tetté. A régebbi, alapításukkor kimúlt gazdasági egyesületeket több hasonlóságot követve a század első évtizedeiben. Így a gróf Batthányi Tivadar elnöklétével alakult vasmegyei, az 1820-ban a finomabb gyapjútenyésztést munkáló nógrádi s 1823-ban a tolnai gazdasági egyesület. Gyökeret csak egy vert a magyar művelődésben, Széchenyi 1825 27-ben kezdeményezett pozsonyi löversenytársulata, mely a szórakozás szenvedélyén át ragadva meg a főnemességet, pályafutatói társulattól 1828-ban lótenyésztői társulattá nemesedett. 1830-ban állattenyésztői társulattá szélesedik, 1835-ben pedig hat szakosztállyal működő Gazdasági Egyesületté terebélyesedik s 1848-ig zavartalanul munkálja a haladó gazdasági öntudatot.⁴ Közvetett s közvetlen szakművelődési szerepéről később lesz szó.

A működő iskolákon s a kezdődő egyesületeken kívül még a legkevesebb pénzbe kerülő, de nem kevésbé fogadó erejű tényező: az *irodalom* szolgálja tovább higgadt vitáival haladó szellemű mezőgazdasági köztudat kialakítását. A reformkorból már temérdek gazdaképzéssel foglalkozó cikk s könyv maradt. Valamennyi a világkereskedelem számára nyersanyagot termelő mezőgazdaság függvényeként vizsgálja a gazdanevelést. A Tudományos Gyűjtemény Szilágyi nevű cikkezője a reformkor küszöbén úgy teszi föl a kérdést, hogy hibásak-e a tisztek a nagybirtok ráfizetéses gazdálkodásában? Szerinte nem, mert az uraságok melengetik a haszontalan gazdatiszteket és nem fogadnak helyettük *képzett szakértőket*. Felületes a tiszt megválasztása s a földesúr magatartása sértő, mert bizalmatlan iránta, iparkodását nem méltányolja, újító törekvéseit nem támogatja.

«Némely Uraságok fő Tisztségeket, mint Igazgatókat és Felvigyázókat rendelvén, ezeknek theoreticai Tudományokat tapasztaltságokat, és az igazi gazdálkodáshoz megkívántató Zelusokat tsak kívülről tekintvén, egyedül talán tsak másoktól hallott, és némely magokban semmit, vagy keveset foglaló és szórulszóra tanult gazdasági jegyzéseikkel megalégesznek és így az Urasági minden erőlködésnek előmozdítására hatalmas akadályokat tesznek, kik azután fő dirigensi vagy super Inspectori hivataljokat azzal végzik teljes ditsőséggel: hogy alattvalóik a gazdaságról tett mindennapi, héti vagy holnap -legyzéseikből valami üres keveset, vagy ösze zavart semmit, öszve fűznek és azt az Executio végett: teljes hatalommal az altiszteknek küldenek. Keverékjeiket már most az Exequens tiszt még a dolgaiban lett iszonyú fáradtságának kipihenésére szánta leendő egy-két óráiban is, kéntelen majd esze fitzomodva találgatni: hogy kelljen ezt vagy amaz akaróját sorsa megtartójának érteni? hogy azt valahogy annak kedve szerént végrehajthassa?» Jaj neki, ha nincs szerencséje és a főtiszt megbosszankodik. Ha a főtiszt álmában sem ért semmi dolgához, mégis az övé minden dicséret a sikerért, és a szegény, reszkető alantos tiszté a gáncs, a felelősség. Ha valami rosszul sikerül, a főtiszt jelentéseiben mindent ráken. Jaj, ha védeni meri magát. Biztos az elbocsátása, olyan időben, amikor már kezdi megismerni a birtokot.

Ez a jellemzés átlag. A jószágkormányzásba ültetett pártfogoltak zöme úgy tanult gazdálkodni, hogy összeolvasgatott valamit azoknak jelentéseiből, akiket neki kellett volna tanítania. Ebből a minden hivatalban jólismert fonák helyzetből Szilágyi azt a tanúságot vonja le, hogy az uraságok ne vegyenek «minden gyim-gyom, Isten tudja honnét került valami költött névben, az őszinte szorgalmat és a tapasztalt Tudományosságot tsak hírből és kevésbé esmérő embereket, hanem *értelmes, és arra termett és tanult gazdákat*». Ezeknek igyekvésért értékelni kell, tévedéseiket elnézni, mert *hibázva tanulunk* (errando discimus). Az ily kiválasztott tisztnek «ne kellene olly kort s gazdáknak önkényes akarójától függeni, és néha egy észre nem vett Tekéntetes titulus kihagyásáért» lakolni. Nem újság látni,

hogy inasból került basáskodó feljebbvalók előtt kénytelen hajbókolni a tanult tiszt, aki egész ifjúságát szentelte tudománya, fáradságos elsajátítására elméletileg és gyakorlatilag és nagynehezen sikerült valamely uradalomban állást nyernie. «Szüntelen félhet, hogy Lakájából lett, és a természettől is csak a tsúszó-mászó hízelkedésre teremtett följobb valója kegyességéből kiesik, ha magát a szerént alkalmaztatni nem tudja. *Van főtiszt, aki szórói-szóra beszajkózott parancsok osztogatásán kívül egyebet nem tud.* Hány dib-dáb német vagy cseh emberke tekéntetesszonya pöffeszkedik, aki a bécsi piarcon hátán vitte kötő-kosarát, akik úgy jönnek ide az urasági terített asztalra, mint kukacok a sajtra. De ezek értik a behízeltetés módját és orruknál vezetik földesuraikat. Saját dolgaik végzésére is nagyszámú személyzetet alkalmaznak, s ha a birtok csődbe jut, odébbállanak, megköszönve a szolgálatot. Az ő pazarlásuk miatt nem jut a tiszték fizetésére s a rossz fizetés rontja meg a tiszték megbízhatóságát. Az uraság szüntelen változtatja őket s ezzel válik igazgató a mondás: A Dominalista Tiszt Conventionatus tolvaj, de nem volt, az, hanem azzá tétetett.» Ilyen viszonyok miatt megy erre a pályára sepredék nép a mezei gazdálkodás nemes foglalkozására, melyre valaha fejedelmek adták magokat.

Egyetemes gazdatiszti törvénnyel, nyugdíjjal s főképp *kötelező iskolázással* akarja rendezni a tisztéknek ezt a máról-holnapra kivert-kutya állapotát, amelyben a keszthelyi vagy óvári intézetben szerzett tudománynál az előzetes főúri lakájszolgálat biztosabban képesített a jószágigazgatásra.⁵

Bármily képtelenül hangozzék is, hogy az urasági inaskodás «a mezőgazdasági szakképzéshez» tartozott, a tények ezt bizonyítják. Minden forrásunkon végigvonul a felháborodott tiltakozás, hogy a félszeg szokás az úr személye körüli alkalmazást összekapcsolja a gazdatisztivel. Mégis a kor letagadhatatlan gyakorlata ez volt. A történelemből tudunk példákat, hogy császárok személyes szolgálói, vagyis miniszterei kiváló államférfiak lettek. Az is kétségtelen, hogy kiváló emberek környezetébe került, éieseszű alkalmazottak számára alacsonyrangú szolgálatuk sokszor a legpompásabb iskola lett, csak az nem valószínű, hogy a komornyikok nagy átlaga a magyar főnemesektől valami gazdasági szaktudást lesett el.

Itt kapcsolódik be s nyer fokozottabb hangsúlyt a szakiskolák kérdése. A Tudományos Gyűjtemény egy másik cikkírója tovább feszegeti a gondolatot: kell-e a képzett gazdának szakiskola, vagy kinevelheti maga az uradalom? Van már két gazdaképző intézetünk is, «de ezeknek addig sikere nem leszen, míglen az azokból kijövő ifjak az ottan nyert nevelésnek útjában akadályoztatnak, míglen a bennük gyökerezett intézeti tudományt elfojtjuk, azaz őket az úgynevezett szokásban lett régi Schlendiánnak szoros határiba vissza rekesztjük.»

Az uradalom gazdasági iskolák nélkül maga is nevelheti tisztjeit, csak üresedés-kor alkalmas ifjakat kell kiszemelni. A főtisztek panaszkodnak, hogy volna növénydék elég, de egy sem alkalmas. *De piscis a capite foetet.* Ha a főtisztek igaz hajlandósággal viseltetnek az ifjak iránt, tanáccsal lelkesítik őket, bizonyára alkalmas tisztékké is pallérozhatják. A kezdők kiválasztásában a józan erkölcsöt és nevelést s a szükséges közönséges tudományokat leginkább számítant, és természettant kell előfeltételül megszabni.

Kár a kezdőket irodába szorítani, hol alig tanulnak a számoszlopok között valamit. Ugyanígy kár a helyett, hogy szakszerűleg foglalkoztatnák őket, *inasi szolgálatokat* dobni nyakukba. «Nyolevan forint esztendei fizetéssel kitorúljuk szemét — az ifjúság kötelességeinek pontos végrehajtása helyett, minthogy megszorult és élni nem tud, instruktorkodik, maga pedig nem tanulván, a fortélyok-

ban keresi menedék helyeit, és így tompa, a fontosabb szolgálatokra pedig alkalmatlan marad. *Ez a nálunk szokásban lévő tisztí nevendékeknek példás pallérozása.*» Az ifjakat külső és belső munkákban egyaránt képezni kell. «Nevelésüket úgy kellett vezérelni, hogy akármikor és akármely súlyos hivatalra is applicáltathassanak. Ezért bevált szokás 2—3 évig a districtuális tisztek segedelmére rendelni őket, bár ezekben megvan a hajlandóság, hogy *uradalmi tisztí munkák végzése helyett rabszolgáivá teszi és tulajdon házi cselédjeit illető munkákra fogja be.*» De így talpraesett, gyakorlati tiszteket nevelhetünk.⁶

Látjuk, hogy mennyire vissza-visszakísért a gazdatisztek nevelésében a *személy körüli szolgálatokkal kapcsolt inaskodás gondolata*. Akármilyen furcsa is ez ma, a hűbéri világrendben ez volt igen sok pálya nevelésútja. Az atyának fiára gyakorolt legősibb nevelőhatásából rejlik benne sok mozzanat, csak épp a gazdatiszteké lett inasok nem vihették oly magasra, mint a régesrégí fejedelmi kancelláriákban ajtót nyitogató, futkosó és hajbókoló, később államférfiakká bontakozott egykori kis senkik.

A Tudományos Gyűjtemény állandóan felszínen tartja a gazdatisztkópzés megoldást sürgető kérdését. Kimunkálásával párhuzamosan sok mellékes, de a szakművelődés körébe vágó föladat nyer megoldást. Így *Derecskéi Fodor Gábor* arra az unalmas, de értékes föladatra vállalkozott, hogy ismerettárszerűen gyűjtse össze és magyarázta meg a korában divó mezőgazdasági eljárások és módszerek szakkifejezéseit. Ma már azonban nem unalmasak az ő fogalomkörülírásai. Eajtok keresztül oly mezőgazdasági kultúrállapotba pillanthatunk be, amit a haladás azóta rég eltemetett. Ilyen szavakat, mint lógósbéres, megkartzott kerítés vagy süvegfa, ma már meg sem értünk, de Fodor Gábor írásában úgy elevenednek meg előttünk, mint a magyar paraszt 1827-i «Családi kör»-óról készült éles pillanatfölvétel. Pontosan megtudjuk belőle a dülökkel, mesgyékkel, kompokkal és csóvakkal divó háromnyomásos határosztást, amitől még az a gazda sem hajlandó függetleníteni magát, aki egymaga gazdálkodik az egész határban.

De Fodor Gábor ezt így rendjén is találja. Nem sokat bízik az iskolákban nevelt, vagy szakkönyvekből okoskodó gazdáknak. A régi álláspontot képviseli magyar egykedvűséggel.

«A gazdaság folytatásának reguláit, ha valaki kívánhatná tőlem, annak azt felelem: hogy a jó gazdának szöllókat írásom elején egy-két szóval elmondottam, a rossz gazdának pedig ha ezer regulát írnék is, tsak annyi, mintha egy betűt sem írok. Mert a tsupa könyvből tanult gazdát én éppen olyannak tartom, mintha valaki a díszes és komoj negédességgel telljes Magyar tántzot, minden Magyar ízlés és tűz nélkül tsupán tsak könyvből tanulná meg, és úgy próbálgatná könyvírói előtt, a kik maguk sem próbálták azt, sem nem éreznek hozzá.

Mind ezekkel én nem azt akarom, hogy a gazdaságról nem jó a tapasztalásokat írásban közönségessé tenni, sőt inkább igen jók azok, tsak hogy elő próba nélkül azokat maga reguláivá választani, nagy hibája a gazdának: tapasztalni is kell a gazdának.»

Nem is az a baj, hogy sok a szakkönyv, hanem hogy kevés bennök a valóban rtékes, amiből gazdáink igazán tanulhatnának.

«Már annyi az írott könyv, hogy azokból hazánkknak minden kisebb kerületeire is jutna legalább egy. De az én ítéletem szerint még ez nagyobb részt haszontalan még több kellene, legalább annyi, *hogy minden határnak egy különös gazdaságot tanító könyv juthatja; mégpedig olyan, a melly éppen azon határ termékenységére volna alkalmaztatva.* Vágynak olyan gazdaságot tanító könyvek is,

a mellyek a gazdálkodásnak egyedül való tzeljával, a haszonnal egyenesen azon mértékben ellenkezek; mint az olly.an ember, a ki ha setétben *egy krajcárját* a konyhában szalma közzé elejtette: a Zsidótól *egy garason* hozat egy szál gyertyát. Ha sok könyv írónk szavát áltáljában fogadnók, mind a magot, mind a költséget és fáradságot elvesztenők. A gazda ember fő regulája ez legyen — mindeneket megpróbálj, hogy ha magadtól a próba nem telik, vigyázz a magad határába legtapasztaltabb és mindenektől helybe hagyottabb gazdára, — mert a más határ sokszor megsalhat.»⁷

Ilyen valóságos haszonra igyekszik tanítani *Staut József*: A mezei gazda kézikönyvével. Nem a nagybirtokkal és nem a gazdatisztekkel foglalkozik, hanem a *telkesgazdák* műveltségállapotával. «Ha az ember egy kevés figyelmre móltatja a hazánkbeli *kisebb közbirtokosok s jobbágyok* mezei gazdálkodását, s azon módokat, mellyek által azt folytatják, úgy szánakodva fogja tapasztalni, hogy azok még jó távol vannak a *lehető műveléstől*, s némi nemű keserűség fogja el az ember barát szívét, midőn látja, hogy *hasznát venni nem tudják azon áldott földnek, mellyet félszegen művelnek a restség és tudatlanság miatt*, ha pedig ezen osztálybeli lakosaink marhájára s áltáljában véve nyomorult állapotjára veti szemeit, nem lehet csudálkozni, hogy a mostani században, midőn virágzásban van minden szomszéd nemzet állapot ja, egyedül nálunk még olly szegény a *kisebb birtokos meg a jobbágy*. Nagybórára már jól műveltetnek korunkban is a nagy kiterjedésű birtokok. *Nem ezek számára írom munkámat, inert vannak a nagyba menő mezei gazdaság folytatásáruul számos, úgy szólván classicus munkák*. Én a *kisebb köz-birtokosok s honnunk béli jobbágyokhoz* intézem javallataimat, ha oly szerencsések, hogy *tudnak olvasni*.»

Staut meg is ígéri a tudatlan parasztgazdának, hogyha az ő oktatásait követi, jól jár és «mosolygó megelegedéssel» viseli majd terheit. Gondolatmenete egészen eredeti s elüt a kortársai követte szabványtól. Nem a talaj vegyi és földtani elemzésén kezd, reá építve időrendben a fő gazdasági munkákat s részletesen kidolgozva a *szemtermelést*, a kapás- és kerti növények művelését. Ilyesmire szerinte fölösleges a magyar parasztot tudákos nagyképűséggel tanítani. «Hogy kellessék szántani, kaszálni, kapálni, abban senki se várjon tőlem leczkét, mert tudja azt minden földművelő.»

Az viszont, arait kevesen tudnak s amire minden gazdát meg kell tanítani, mert az okszerű gazdálkodás kulcsa: *a marhatartás*. «Mennyivel jobb a marhánk, annál több a trágya, mennyivel több trágyát készíthetünk, annál több takarmányt s életet termesztetünk, bőven lévén az első, táplálhat nem csak jó, de számosabb marhát is, az utóbbi által pedig kielégíthetjük házi szükségünket, sőt felesleg teremvén, könnyíthetünk sorsunkon; oda kell czélozni ennél fogva minden iparunknak, hogy szert tehessünk mennél több trágyára, mert a trágya úgyszólván rugója a gazdálkodásnak.»

Egyszerű számításokkal magyarázza meg egyszerű olvasóközönségének a mesterséges kaszáló és takarmánynövények, állattartás, több trágya, fokozott termőképesség, több gabona, tej és vaj körforgását. Ezt az akkori Magyarországon, hol a gazdasági tudás és a termelési színvonal már rég nem állott arányban a népsűrűséggel és rég a túltelítettség állapotában nyúzta trágyázatlan, soványodó földjét népünk, nem lehetett eleget prédikálni és magyarázni. Ezt a mozzanatot ragadja meg gazdasági szakoktatásunk, mert itt a legkárosabb a hiány. Ne az angol rendszereket dicsérgessük, ne divatos növényekkel kísérletezzünk, hanem abból induljunk ki, ami már megvan. Hallgassunk a divatos vetésforgókról, és

inkább azt értessük meg, hogy a meglévő marhatartás rossz. A legeltetés kockázatos eredményű. Aszályos időkben alig van jószág s ezért minél szélesebb körben terjesszük a mesterséges takarmány termesztését és meg a hizlalás ismeretét.

Ezek után Staut röviden letárgyalja a szemtermelés gazdálkodásának hagyományos fejezeteit is, de felfogásában ez mellékes, ebben nem szorul már tanításra népünk. A világkereskedelemben kapcsolódva, az a fontos, hogy legyen mit eladnunk és cserélnünk. Ha azonban csak annyit tudunk termelni, amennyit magunk megesszünk, sohasem kapcsolódhatunk belé. Azt tegyük világossá népünk előtt, hogy egyedüli csereértékontó tőkénk áldott földünk s ennek a termőerejét óvjuk, tartsuk épségben.

Staut tisztán látja a szabadkereskedelem összefüggéseit és továbbvezeti hatását a tudatlan kisgazdáig. Mindenütt pénz kering már és ő elsősorban olyasmire akarja a szegény embert megtanítani, amivel *pénzt szerezhet*, aminek egyszerű eszközei kéznél vannak. A régi tőzsérek vagyonának alapja elevenedik meg az ő beállításában. *A marhatartás nagyon közel áll népünkhöz, csak a helyes és a XIX. századhoz alkalmazott módjára tanítsuk meg!*

Egyedülálló ez a kis munka felfogásában⁸ és célzatában egyaránt, amikor a *paraszi népet* akarja tanítani s oktatással vagyonosítani. Az időszak nagyszabású gazdasági szakmunkái már visszatérnek a nagybirtokhoz. Az uradalmak viszonyaihoz mérik tanításukat és nevelő gondolataik nem a jobbágy, hanem a gazdatiszt köré csoportosulnak. Az uradalom szempontjai sugallják azt a kevés, irányító szót is, amit a jobbágyok mezőgazdasági neveléséről ejtenek s a hangsúly inkább az emberbaráti türelmen, engedelmes igyekezeten van, mintsem a jobbágyinak a pénzgazdálkodásba kapcsolódó, önállósághoz vezető vagyonosodásán.

Balásházi János (1797—1857) a legtermékenyebb szakíró a nevesebb gazdapedagógusok között. Szülővárosából, Sátoraljaújhelyről sárospataki és lőcsei iskolázás, kassai jogászoklás után ment 1816-ban a keszthelyi Georgiconba mezőgazdasági tanulmányokra, majd a tanult magyar köznemesek tipikus életútját járta: hol ügyvédkedett Pesten, hol gazdálkodott Debrecenben, hol Zemplén megyénél szerepelt mint tábla- vagy szolgabíró. Egyideig Vay Ábrahám gróf jószágait is igazgatta. Igen termékeny mezőgazdasági író⁹ volt s a Magyar Tudományos Akadémia 1830. november 17-én mindjárt rendes taggá választotta. Apróbb cikkeket terjedelmesebb munkák követték. Főleg a juhtenyésztés, meg a tagosítás érdekelte. Mezőgazdasági művelődésüggyel «Tanácsolatok a magyarországi mezei gazdák számára» c. Sárospatakon 1829-ben megjelent s a Marcibányi-díjjal jutalmazott könyve foglalkozik. Bővítve és átdolgozva «Észrevételek a honi gazdaságbeli szorgalomnak akadályaitól és orvoslási módjáról» címmel 1831-ben Pesten jelentette meg s Bercsényi Pál báró alapítványából 70 aranyat nyert vele.

Ezt a 100 aranyas alapítványt Dercsényi a pesti kaszinóban tette 1828-ban s a Balásházytól követett címet előre megszabva, 1829. május elsejére tűzte ki a határidőt. Alapító beszédét kivonatosan Balásházy is közli s belőle kiderül, hogy Dercsényi mire várt feleletet a pályázatban. «A nemzeti boldoglételnek különböző szereit között vagyon egy, mely a többit mind magában foglalja, tudniillik a *hasznos ismeretek elterjesztése*. Közönségesen valónak vagyon az elismerve, hogy *a gazdagodásnak bizonyos lépcsőjén* kell már állani a nemzeteknek, hahogy a Tudomány és Cultura magasabb lépcsőjére felhágni akarnak. De mely módon keressük a Nemzeti Vagyon el annyira óhajtott megszaporodását? Magyar Ország a maga geográfiai fekvésére nézve nem alkalmas, hogy itt külföldi természetve-

nyék vasára legyen; nem bírja a gazdagodás külső forrását, p. o. Keleti és Nyugoti coloniákat; a nyereséget hozó Fabricatumok készítéséhez sem elég tőkepénzeink nincsenek, sem járatosságunk. *Egy módunk van: áldott földünknek célerányosabb, értelmesebb, gondosabb művelése.*¹⁰

Fiziokrata érvekkel bizonyítja, hogy Magyarországot végeredményben a föld tartja el. Rajta kell tehát kezdenünk a gazdagodást. Malthusra és Montesquiere hivatkozik, mikor a kereskedelem, kézmű, a fabrikáns mesterségek és tudományok fejlődését csak a földművelés után teszi. Angol és porosz példa bizonyítja, hogy ezek szinte önmaguktól támadnak a fejlett mezőgazdaság nyomán.

Ezen a Dercsényi vágta ösvényen indul el Balásházy pályamunkája. Az «a tzelja, hogy a gazdaságbeli szorgalom s értelmesség középrangú Birtokosok s adózó Földművelők között is ébresztessen fel s terjesztessen el, kik eddig inkább a régibb, még néptelenebb időfolyamatok szokásaihoz alkalmaztatva folytatják ma is gazdaságos foglalatosságaikat, midőn megszorodottabb állapotunk és szükségének sok intéseket adnak, hogy a régi kerékvágásból helyel-helyel ki kell térnünk. Legnemesebb vonása azonban az ifjúság tökéletesítésére céloz, miként neveltessenek jó Gazdatisztek, és miként lehetne megvívni azon előítéletekkel, melyek az Industria előmenetelének is nagy részben gátat vetnek? *Egyszóval tzelja az, hogy pallérozottabb, több hasznot adó, több embert tápláló, több gyönyörűséget nyújtó gazdálkodás módjai hazánkba hozattassanak be s terjesztessenek.*»¹¹

Saját életét hozza fel példának arra, hogy már maga a környezet milyen nevelői ráhatással bonthatja ki az ifjúból a szakképzett gazdát. Őt is a fiatalember általános s még mindant felölelő tudomány szomj a égette, mígnem a «tselekvő gazdaság» felé vett irányt és pedig két úton: 1. *önképzéssel* klasszikus német gazdasági munkákat tanulmányozván és *gyakori próbatételekkel* a saját középbirtokán. Kitanulta, «hol és miben vágynak bevájj, akadályai gazdaságos dolgainknak». Nem elméletet ad elő, hanem saját kísérleteinek eredményeit. A hibák magva nálunk ott rejlik, hogy a közép- és kisbirtok előtt is a nagybirtok módszerei lebegnek, holott azoknak haladása a belterjes, minőségi gazdálkodás. A középbirtokos fölös tőkét jószágának kiterjesztésére (extensiva oeconomica) fordítja, holott új s a nagybirtok felé haladó földszerzés helyett «a gazdaságnak *józanabb princípiumok s fogások* szerént való folytatásában (intensiva oeconomica)» kellene a vagyonosodást keresnie.

A II. szakaszban vizsgálja, hogy «Micsoda könnyül-állások okozták, hogy Nemzetünk a műveltségben elébb nem haladt?» Elemzi az emberi művelődés megindulását az őállapotban, majd a foglalkozások elkülönülését. A svábok idevándoroltak s jobb gazdák, mert otthon nem volt elég földjük. «Mi Magyarok ellenben bővölködvén mindenebben, nem vala okunk, hogy jobban törjük magunkat. Azonban itt szemléljhetjük immár a *népesedéssel egy nyomon járó* szükségeknek nevedésével az előmenő munkásság nemes ébredéseit. Mind ez ideig a műveltség széles értelmű nevezete alatt gondolt előmeneteleit Nemzetünknek az is akadályoztatá, *hogy termékeny földünk segedelme által könnyen élheténk.*»

A viharos magyar történeten végigvonuló vizsgálata azt eredményezi, hogy «nem annyira political, mint természetes és környüllállásos okoktól származik az, hogy a mesterségekben elébb nem haladtunk. Közönségesen azt mondják, midőn a Magyarországi mesterségbeli műveltség jön szóba, hogy e részben való hátrább állásunk attól eredne, melynél fogva a *magyaroktól megtagadtatott volna, a természet által az a szép tulajdonság, hogy ezen tárgyokban tsak középszerű polcot*

is érhetnének el. Hogy ez a szép fajta nép, mely annyi eszességgel, tüzzel, belátással s testiképen is ügyességgel bír, jó mesteremberré ne formáltathatna, s hogy a részben természeti adományaink hibáznának», tagadja.

A jó föld bő termésének tulajdonítja, hogy a magyar nem szorult rá mester-ségre s tőlük idegenkedik. Második ok: az osztrák közösség. Ha itt is gyárak támadnának, odaát nem lenne munka és kenyér. «Minden körülményeink oda vezérlik cselekedeteinket, hogy inkább hajoljunk a *termesztésből eredő haszonkereséshez*, mert ehhez könnyebben jutunk, ehhez honi szokásaink jobban húznak bennünket, s a természetből eredő kellemeink inkább vannak ínyünkhöz alkalmaztatva. Egy szép lovat jobban bámulunk, mint ezer vég legfinomabb posztót».

Kereskedésünknek is nehéz kimozdulni az Ausztriával kialakult termény és-
iparcikkcsere kölcsönösségének dilemmájából. De vannak oly ágak, ahol nem a kormány gáncoskodásán, hanem a magunk élehetlenségén múlik, hogy nincs cselekvő kereskedésünk. «Igyekeznünk kell azon, hogy a szelíd és hasznos tudományok és szép nemzeti nyelvünk virágozzanak közöttünk, s ápolgattassanak, különösen tanítassanak nevelőintézeteinkben körülményeinkhez alkalmaztatva azon tudományok, mellyek a természetet, tenyésztést, szóval a mezei és házi gazdaság folytatását s tzélerányos fogásait tárgyazzák. Ezeknek hasznos tanítatása nem tsak jövedelmeinket gyarapítaná, de a megvesztegetett erkölcsöket is javítaná. Az esméreteknek terjesztésével illő erányosságban ébrednének az iparkodásbeli ösztönök a haszonvételeknek okosabb s termékenyebb eszközlésére, melyek tsak munkásság által érhetnek el».

Ezért hiába van gazdasági tudás, szakműveltség, nem lehet gyakorolni addig, amíg a földeket évenként össze-vissza osztják ki, amíg gyökeres tagosítással nem kapcsolják ugyanazt a gazdát éveken át következetesen ugyanahhoz az egy tagban fekvő földdarabhoz.

Balásházy világosan felismeri, hogy míg a mezőgazdaság fejlődésének alapfeltétele az elkülönített birtoktest, addig az erdőnél csak a nagy tagban folytatott üzem a gazdaságos és a tulajdonosok hányada maradjon eszmei. Vágás és ültetés *szakértők* üzemterve szerint történjék.

«Miként lehetne ezen fogatkozásokon segíteni, melyek kevésre haladt értelemben felvilágosodásunkból származnak, a gazdaság folytathatására nézve?» Igaz, hogy művelődésben elmaradásunk általános, de fokozottan áll fönn a gazdasági tárgyakra nézve. «A gazdaságbeli szorgalomnak nagyobb felébresztésére tartozó esméreteknek terjesztése nem történt mindez ideig oly sikeresítő móddal, mint azt ezen nagyfontosságú tárgy megkívánta volna. Igaz az is, hogy a közönség nagyobb részének tisztább belátásait, melyeknél fogva gazdaságos foglalatosságait tzélerányosabban, és nagyobb haszonnal folytathatnók, tudatlanság homálya akadályoztatja. Azon egynéhány Uradalmak és Majorságok, hol a gazdaságos szorgalom virágzásban vagyon az egész Országhoz képest kis rész». Haladottabb földművelést nem is lehet kisbirtokosoktól várni addig, míg nem tagosítanak. «Ezek kevésbé tehettek pallérozottabb gazdálkodás módjai körül tapasztalásokat, kevésbé vala módjok magokat jó könyvek olvasása által tökéletesíthetni. Világos, hogy az okosabb gazdálkodás módjainak a commassation kívül, az e részben megkívántató *értelmességnek terjesztésével, morális úton a nevelés által is elő kell mozdíttatni*». Nagy mintagazdaságok nevelő hatása igen lassú, ennek eredményére várakozni nincs időnk.

Vitatkozik Burger: Lehrbuch der Landwirtschaft c. könyvének nézeteivel.

Burger haszontalan fáradságnak tartja a népszerű mezőgazdasági könyvek által terjeszteni vélt okszerűbb ismereteket. A gazdálkodásban csak az *élő jó példa nevel*. Láss a földműves, más hogyan csinálja. Balásházy viszont nem a mintagazdaságokkal akar megrogzított ítéletű felnőtteket nevelni, hanem a meglevő népiskolákkal hajlítható új nemzedéket. «A gyermekek az iskolába jártokban kezdetben mindjárt avattassanak bé a gazdaság kellemetes és nagy hasznú tudományába. Csupán ily theoriai úton szerzett esméretek tehetnek az imitt-amott tapasztalt jó bánásmódoknak követésére kíváncsiakká a gyermekorból serdült-ségre jutott ifjakat, tsupán ily theoriai esméretek ébresztenék figyelemre a kisebb birtokosokat és azon nyomós gazdálkodás, és pallérozottabb földművelés és tenyésztésbeli fogásokra és bánás módokra, melyeket gyakran látnak, de a *tudatlanság hályoga* miatt azoknak hasznait kevésbé látják». Bizonyosság mellette, hogy a jobbágy évekig látja a földesúr jobb gazdálkodását, s nem utánozza.

Hála és dicséret a keszthelyi és óvári intézetek alapítóinak, de nem két, hanem sok ilyen iskola kellene a tudományos gazdálkodáshoz. Szükséges a gazdasági ismeret *az egész közoktatásban*, «mert a véghetetlen nagy híjjánosság e részben a triviális és felsőbb iskolákban, ú. m. Gymnasiumokban, Akadémiákban található. A Magyaroknak, mint a kinek physical boldogsága a természetben gyökeredzik, első tudománya a Hit-Tudomány, második a természetst, tenyésztést s marhaorvoslást oktató, szóval a gazdálkodást tanítónak kellene lenni, ezzel kellene az Arith-meticát egybetsatolni, és több segédtudományokat ezeken kívül a törvényes esméretek. Ezek után következhetnének reánk háramolható hasznokat tekintvén a többi szelíd Tudományok. *Az Oeconomiat s annak segédtudományait az olvasás megtanulása után azonnal kellene a nevéndékeknek s azt az iskolából való kikerülésig a serdülő ifjaknak mindig tanítani**.

Mintagazdaságokat tenez az iskolák mellé. Egyenlőre tízet kellene a katólikus és református egyházaknak *nagyobb iskoláik* mellé fölállítani. Hatezer forintba kerülne száz hold föld és egynéhány tenyészlő meg egy kisebb merinó nyáj megvásárlása, négyezerből kitelne az épület és fölszerelés. A fenntartás semmibe nem kerülne, mert törzsállatok tenyésztésével az iskola jövedelemre tenne szert s ebből fizetné tanítóit. Nemcsak «a mindig alább alább szálló középsorsú nemesi rend» gyermekei pallérozódnának itt, hanem szülője is, aki a majorban megfordulna «a gazdaságot tanító Professzorral hasznos beszélgetéseket folytathatna, némely dolgokban való nehézségeit megmagyaráztatná magának, sok hasznos takarmánybeli plántáknak és gazdaságos szerszámoknak esmeretére juthatna».

Az iskolával kapcsolt mintagazdaság a gyakorlati oktatás testet fárasztó módszerével közrehatna abban, «hogy a megromlott erkölcsök a munkásság és szorgalom terjedése által javulnának és több jó karakterű emberek formálódnának, és azon nyugtatlanság, mely az élehetlenségéből szokott eredni, kedvező helyzetetésünknek és állapotunknak fel nem foghatásánál fogva elenyészne, és ezen hitvány nyughatatlanságot *az industriának morális nyughatatlansága váltaná fel*, mellynek javallatai után a fanyar ízű gyümölcsöt termő fák kedves ízű gyümölcsöknek termésére, a rossz és *elfajult* házi állatok jókká, a kopár mezők gazdag termőfölddé változtatnának».

Megmérhetetlen volna az ilyen intézeteknek erkölcsi és anyagi haszna. A szabad ég alatti munkában megacélozott ifjú nem sülyedne a puhaság örvényébe. A jobb- és többtermelés vagyonossá tenné a magyar elemet, többet költhetne nevelésre, rendre. Széchenyi egymaga ajánlotta meg az Akadémia költségét. A mezőgazdasági intézetekhez szükségelt százezer forintot összeadhatnák az

országgyűlés gazdag főurai. Már van elég szakember hazánkban, akiktől várni lehet a mezőgazdasági tankönyvirodalom föllendülését. Az innen kikerülő ifjú tervezetne, próbálna, mert fogékonyságát még nem sorvasztotta el a gondterhes élet. Nem folya céltalan kísérletezés, nem döglene el a sok marha, amit házi orvosággal is meg lehetett volna gyógyítani.

Kátészerűen megírt népszerű könyvecskék kellene a gazdasági ismeretek terjesztésére. Aruk krajcáros legyen. Jó volna, «hogyha még egy kis olvasó könyvszke is készítené a gyermekek számára, mellyben érzékeny mesékben foglalva diaeteticai, életfilozófiai s a *rend szeretetet és gazdaságos szorgalmat tárgyazó* erkölcsi mesék lennének foglalva». Balázsházy maga is foglalkozott ily szándékkal.

Kisebb mértékben, de a fenti elv alapján kellene a minden kis falusi iskolához egy-kétholdas kertet csatolni, amit ki lehetne hasítani tagosításkor. Itt kellene a tanítónak foglalkoztatni a gyermekeket és bevezetni, népszerűsíteni «némely hasznos, gazdaságos plántákat».

Szól a mezőgazdaság kifejlődésének távolabbi akadályairól, a kötött birtoktulajdonjogról, a rossz bíraskodásról és mezőrendészetről, hajózhatalan folyókról és úttalan utakról, melyeken nem indulhat meg kereskedés, közigazdasági haladásunk ezer bajáról. A zálogolással előbb-utóbb kihúzzuk a nemes alól földjét, aminek felét bizonyára megmenthette volna, a másik fél örökáron való eladásával, korszerű hitellel. A serkentő gazdasági jutalmak apró pénz summácskák volnának oly jobbágyoknak, kik először kezdenek egy vidéken takarmányt, lóherét, bükkönnyt termelni, vagy a legszebb vásznat szövő asszonynak.

Az V. szakaszban összefoglalja a pályakérdésre tett javaslatait és megtoldja földművelési és állattenyésztési szaktanácsokkal. Első kerestülvihető lépés a tagosítás. Aztán kö\ 9tkezhet a most dívó két- vagy háromnyomásos, ugaras gazdálkodás átnevelése vetésforgós gazdálkodássá. Nem kell túlzásba esni. A tizes, tizenkettes üzemterv magyar viszonyok közt sok. Elég az ötös. Ilyet többet közöl is. Majd trágyázás, körülkerítés, istállózás kérdéseit veszi sorra, mind megannyi ismeretlen szaktudásterületet a, magyar nép előtt, amire legfőbb ideje volna megtanítanunk.¹²

Balázsházy teljes értékű feleletet ad Dercsényinek a közvélemény világos felismeréséből származtatott pályakérdésére. A felelő messzebb lát a kérdező távlatánál. Csak az a vigasztalan, hogy ily kitűnő szakembernek is csupán elméleti úton nyílik tér s szélesebb külföldi tájékozottsággal, Malthus népesedési elméletébe kapcsolódó érveléssel ugyanazt a, nótát pengeti, amelyet a múlt évtizedekben pengettek többen. Balázsházy csak a jobbágykérdésben mond újat. Forradalmi nyíltsággal ugyan nem veti fel a kérdést, de a tagosításról vallott nézetéből egyenesen következik, hogy mindaddig falrahányt borsó a belterjes és minőségi gazdálkodás felé vezető szakképzés, amíg a fennálló birtokviszonyok ezt a törekvést keresztezik, sőt hatálytalanítják.

Ellenkező álláspontot képvisel *Csorba András* tamaörsi érseki uradalmi gazdatiszt. «*Vezér a természetesen mivel mezei gazdálkodásra egy toldalékkal a gazdasági tiszték neveléséről s formálásáról*» c. 1834-ben Pesten megjelent munkájában nyíltan hibáztatja nemcsak Balázsházyt, hanem a két régebbi szaktekintélyt, Nagyváthyt és főképp Pethét is, aki halomra írt 3 darab vastag könyvében «a tanulni akarót vakságból hol setétben botorkáztatja, hol rendkívüli csillogó fényvel veszi körül.» Ezek az írók szerinte *tanszéki gazdák*. Tudományuk merő

elmélet, idegen országokból vett «a praxis pedig nem a magyarországi földmívelő nép bélégyeztetjéhez, álláspontjához s földjéhez alkalmaztatott». Ezért kell annyi tudós könyv dacára néki, a csakis saját tapasztalásai után haladó gyakorlati gazdának tollat ragadni, hogy legyen végre magyar könyv, mely «a mozdulni akaróknak» mutat utat a mívelt gazdálkodás felé.

Csorba a nagybirtok embere. Vezér c. fenti könyvét «Az Egri érseki megyebeli római katolika hitű méltóságos, nagyságos, főtisztelendő és tisztelendő papi rendnek» ajánlja, «mert ha a Nagy tisztelendő Plébánus Urak közül többen nevezetes summákkal vetekedve nem segítenek nyomtatási költségre, úgy én magamtól ezen áldozatot nem tehetem vala». 800 példányban kinyomott könyvéből 600-nak jövedelmét a pesti magyar játékszín támogatására áldozta. Németül is olvasó, józan ítéletű, higgadt, haladó elméjű magyar, aki később igazgató tiszt lett Egerben és 1840-ig gyakran cikkezett a Tudományos Gyűjteményben, Társalkodóban és a Magyar Gazdában.

Állása megmagyarázza beállítottságát is. A minőségi gazdálkodás és a jobbágyság összefüggésének kérdését még olyan fokban sem feszegeti, mint Balázsházy a tagosítás kérdésével kapcsolatban. *A pallérozott gazda nála mindig csak a nagybirtok gazdatisztjét jelenti.* A paraszt földmívelő csak a szokás szolgája, gazda pedig az, «ki esméri a nagy természetet, földén megtermeszt mindent, de nemcsak megtermeszteni, hanem mindent okosan használni is tud, a dolgok érdemét, becsét esméri, a kereskedés folyamatját tudja, magát szüntelen föllebb emeli s dolgait állapotjához s környül állásihoz szabja». A szántásvetés tehát csak első lépcsője a gazdaságnak, míg «a gazda» tudatosan dolgozik haszonra.

«A mívelt mezei gazdaság nem egyéb, mint a természettel való párosulása a mesterségnek. Így ott is paradicsom lesz, hol a buta egy bogáncskórót sem tudna előállítani». Am a föllendült szakirodalom sokakat megtéveszt. Folyóiratokat, könyveket bújnak s elméleteket hajszolnak, kézi munka erő helyett új szerszámokat vagy gépeket vezetnek be s a végén «dolgukat olly magas hírre tekerik, hogy míveltségüknek káros, siralmas következesei lettek. Valóban nehéz meghatározni, mellyik a nagyobb terhe a jószágnak, a szűk ítéletű régi slendriánságban élő parasztgazda-e? vagy a mindig tervekkel tele lévő s minden tapasztalás nélkül való theorétikus?»

Csorbának az ügyes gyakorló gazdatiszt az eszménye. Ez még a földmérést is jobban érti, mint némely képzelgő mérnök. Álláspontja minden fejtegetésében középutas, egyeztető, mint kortársának Hetényi Jánosnak egyezményes magyar bölcselete. Ne rohanjunk vakon a fejlett szász, morva vagy éppen angol gazdálkodás után, ne hagyjuk cserben váltógazdaságuk kedvéért azonnal a háromnyomásos, ugaros magyar rendszert. Akik egyszerre át akarják állítani gazdálkodási módszerünket, «lehetetlent feszegetnek mind addig, míg azon népet, melly a földmívelést üzi, ezen célra különösen *nevelni s mívelni* nem fogják. *Nevelni kell előbb az embert a célra s belé önteni a dolgok iránt való szeretetet, hogy kedvvel tegyen magától, nem pedig erőszakos parancsolatra. A nevelésen kell kezdeni a szebb földmívelést, minden tekintetben mívelni, tannítani kellene a földmívelőt, a vele bánókat pedig míveltetni tudni — ekkor lesz gyönyörű kertté a haza.*¹³

Ennek az alapelvnek gyönyörűen hangzó óhaja után Csorba áttér a volta-képpeni gazdálkodás szakszerű fejezeteire, amelyeken keresztül természetesen itt nem követhetjük. Átugorva ezeket a lapokat, mindjárt a *Toldalékot* emeljük ki, amelyet egyenesen a gazdatisztek nevelésének szentel s mint ilyen első a maga nemében

irodalmunkban. Eddig elszórtan szövögették belé az írók a mezőgazdasági fejezetekbe gazdanevelési észrevételeiket, Csorbának «Toldaléka» már külön kis könyv, *s elhatárolt nevelési szakmunka*. Alaposan átgondolta ítéletét s kora érlelődő szaknevelési nézeteit minden magyarázatnál jobban adjuk vissza, ha szövegéből kiragadott és nézetünk szerint jellemző néhány szemelvényvel érzékeltetjük.

«A gazdálkodás olyan nehéz, hogy sok tapasztalást és elme-tehetséget kíván, ugyanannyit azt jól folytatni, helyesen és haszonnal elrendelni csak olyan tudhatja, ki azt *tanulta, s reá nevelve volt!* Ennek következtében csudálni lehet, hogy ezen fontos hivatalokra . . . mellyekben nagy esmérettség kívántatnék a természetről a világról, (hol sokszor több ezer emberek hallgatnak egyesek parancsolatjára) — az embert nem nevelik, nem formálják, és e célra nincsen tanító iskolánk.

Minden mesterségnek s tudománynak megtanulására bizonyos határidő vagyon kitűzve — ellenben a gazdasági tisztséget olyan alacsonynak, könnyűnek, minden ész s tudomány nélkül folytathatóknak tekintik, hogy minden nehézfejú vagy épen erkölcstelen embert is gazda tisztnek szánunk, s azt hisszük, hogy ha semmi sem lesz is az ifjúból, de gazdaságbeli tiszt vagy katona lehet.

Ezen okból fejthetjük már meg könnyen, miért oly sok a gazdatiszt, s miért oly ritka s kevés mégis a jó gazda, vagy csak alkalmazható tiszt is; t. i. minden ember, kinek tudománya nincs, dolgozni nem akar, s mégis úri módon szeretne élni, gazdatiszt lesz. Innen következik a gazdatiszt ellen való számtalan panasz s azoknak gyűlölsége; innen mezei gazdaságunk praktikai részének hátramaradása, szöles kiterjedésű uradalmaknak nyomorgatása — mert javaihoz képest rendszerint felette kevés embereik vágynak, kik értenék a gazdaságot, és tudnák azt kifejtteni».

Az emberiség salakját szánják katonának vagy gazdatisztnek, de míg a katonát legalább tanítják és kiképezik, a gazdatisztet senki sem tanítja és vezeti.

«A deák, ha megunta az iskola porát, tarisznyát akaszt hátára, s addig kalandoz, míg végre valahol egy ispánságra akad. A nemes ember, ha magából nem élhet, tanulni rest, s mégis könnyen, úriasan akar élni, kézi mesterséget tanulni szégyenel, vagy a munkás élettől irtózik, gazda-tiszt lesz. A mesterember, ki mesterségét nem képes folytatni, mivel azt vagy nem érti, vagy haszontalan, dologkerülő, gazdatiszt lesz, — sőt kimondjam-e? — *az inasok, komornyikok* s több ily hereemberek, kik életük leforgása alatt nem tanultak egyebet, mint vastag erkölcstelenséget, visszaéléseket, restséget, ártalmas rágalalmazást, s minden jelességek csúszo hízelkedésben, dicsekedésben és érdemes férfiak üldözésében áll — gazda-tisztekké lesznek, kik urok mellett nevelkedvén azoknak gyengeségeket esmériek s használják.

Valamint igaz az, hogy hivatalbeli különbségek vannak: így kétség kívül van az is, hogy vétkek, hibák, rendtelenségek minden nemű hivataloknál történnek, de a gazdasági tisztségeknél legtöbb. — Célrányos nevelés s minden választás nélkül vétetnek a gazdasági tisztnek. Ha egy gazdaságot tanult morva vagy sléziai hazánkba jön, a legelső gazdasági hivatalokba lép, s annyi bizatik reá s jut egynek, mellyre más 10—12 megkívántatnék, s fizetéséből ugyanannyi tisztességesen élhetne is. — Már ha minden tisztnek úgy formáltatnának, hogy a ki melly ágat választott, azt értse s esmérje: nem lehetne-e a hazafiakból is elegendő kormányzókat, gazdákat — találni? — Hány nincs ki még ma is azt kérdezi, *minek a tisztnek tudomány!* minek a nevelés? minek több iskola, mint írni számolni? — parancsolni megtanul, s több nem kell.»¹⁴

Csorba is kitér korának szüntelen vitatott kérdésére, *a gazdasági elméletre*. Ha nyilvánvaló, hogy «sok szegény falusi ispány a georgikonbeli okleveles gazdánál többet ér s hány paraszt gazda, ki többet ért tisztartójánál», akkor úgy lát-szik, hogy fölösleges szaktudományt tanulni, mert a természet szüli a gazdát. Mégsem így van a dolog! Ezeket a születésüktől fogva arra való embereket kellene iskoláztatni, palléroztatni, mert ők a hivatott gazdák. De a fordítottja történik.

«Ha a dunántúli néhány előbbre haladott megyéket kivesszük, hol a pallér-zott gazdaság divatban vagy, s a tisztek nagy gonddal formáltak; többnyire csak olyanok lettek gazda-tisztekké, mind eddig, kik tanulni nem szeret-tek vagy nehezezske elméjük miatt nem boldogultak, s még is dolog nélkül kívántak élni: azok ellenben, kik oskolákat végeztek s elegendő tehetséggel bír-tak más hivatalok megszerzésére, vagy nem akartak gazdatisztekké lenni, vagy ha lettek, szerencsétlenségnek tartották magokra nézve. Ennek oka azon lesújtó közvélemény, melly a gazda-tisztek felől uralkodik, s azon keserű megvetés, lenézés, mellyel irántok elegen viseltetnek, mellyet elégszer kell méltatlanul érezni a jobb érzésű, miveltebb embernek.

Hiszem, hogj a *komornyikok* helyét tanult szegény sorsú ifjak töltik be nagy uraink mellett titoknoki ranggal. Ekkor kész vagyok hinni, hogy meg lesz a gazda-sági hivatalok becse.»

A tudásának tekintélyt kérő, tiszteletet, megbecsülést követelő, munkás pályáját értéke, nemes hivatása szerint szerető úriember panasza sir ki e szavak-bólU Mesterségét iskolán tanult és fizetésért felelős munkakört szerződéses jog-viszonyban betöltő alkalmazott csak a kapitalizmus világrendjében úriember, a feudalizmuséban csak magasabbrangú szolga. A 30-as évek Magyarországnak gondolkodása már a tőkegazdálkodásé, társadalma azonban még hűbéri, mely a hű komornyikot többre tartja a szakképzett gazdánál. A más értékrendszerre szabott keret égeti a változott tartalmat s nyílt sebbé fakasztja az ellentéteket.

Ha mégis túltesszük magunkat a gazdatiszti állásnak ezen a vizásságán és csupán elvi tisztaságból vizsgáljuk képzsüket, akkor Csorba is kapitalista moz-zanatot tart a nevelésök sarkpontjának: *a szoros számadást*. «A kereskedés jól-létét, virágzását, a szoros rend és számadás vezeteti, a gazdaság sem állhat fel e nélkül.» Noha bevezetésében váltig ígérte, hogy újat fog a tárgyról mondani, a nevelés menetének fejtegetésében alig tér le az elődei s főkép Balásházy által már kitaposott útról. Ő is egyetemes, minden részletet elméletileg és gyakorlati-lag átfogó tudást követel a jószágkormányzótól vagy a későbbi vezető állásra szánt tisztartótól, míg a végrehajtó közegeknél megelégszik szűkebb munka-körük tisztességes részletismeretével. Külön fejezetet szentel annak a kérdésnek, hogy «Mi módon kell a tiszteket nevelni a gazdaságnak minden ágaira?» A paraszt a mit tesz, nem tudományos belátásból teszi, hanem csak szokásból. «A tisztnek már természettudomány, haza, táj s kereskedési esméretek kívántatnak.»

«Gyakran egy nagy uradalomban fejlődik ki a természet s tudomány segít-ségével egy jeles mezei gazda, de ez olly alatt áll a hivatalok sorában, hogy tehetsége nincs magát kimutatni. Sőt ott vagyunk a vén szokás szolgái, kiknek minden érdemök abban áll, hogy uroknak régtől eszik kenyerét, s gonddal vágy-nak rajta, hogy porban maradjon s ki ne tűnjék az érdem, mellynek eltakarítá-sához rendszerént jól értenek és vagy el kell fojtani ritka tehetségét a széplelkű-nek, vagy számkivetés lesz a díja. A birtokos szokásban avult embereinek kar-jain marad továbbá is; mert nincs annyi esmérete a gazdálkodásról, hogy em-bereit megválasztani tudná.

Minden tudományokra tanítatjuk gyermekeinket, csak a természet tudományain alapult gazdálkodásra, földművelésre nem — s így azt elmulasztjuk, mi az ő szerencsésjét, élete fentartását eszközli.»¹⁵

Szemléletesen részletezi ezután a korabeli céhszerű, naturalista gazdanevelést. Sok sajtóságot már elődei műveiből ismerjük. Hogy a harmincas években még mindig dívtak, mutatja a működő két mezőgazdasági akadémia egész szűk kisebbségre szoruló hatását.

«Sokan minden cél nélkül nyomorgatják az ifjút, nem vigyázunk sem leli sem testi tehetségeikre, egyformán akarják használni mindenre, oktatni sem tudják, s legkisebb hibáért néha útnak bocsátják. Mások az ifjút bárha nálok becsületérzőbb is, mint most tekintik, hajdúig alacsonyítják; abban tartják a nevelést, ha iránta feszesek, kemények, ha minden hibáért keresztül járunk rajta s át. Némelyik szokásból tartja írnokját, dolgot nem tud neki adni, vagy ha ad, nem célra valót: innen idejüket az ifjak, mellyben esméreket kellene szerezni, játékokkal, táncmulatságokkal s egyéb ön csalásokkal töltik. — Hány tisztnél nem egyéb az írnok, mint felesége vagy leánya mulattatója? — tánczosa vagy játékos? a legnagyobb munka időben sétálni megy vagy éjjeli elmulasztott álmát átalussza, — s többnyire ez, a legelső uradalmaknál így van, — azt soha nem fogják kérdezni: alkalmas-e már az ifjú tisztnek, s milly hivatalra fejt ki? hanem számtartóság, tisztartóság deákja volt s ha van üres hely — ispány lesz, azután kasznár, számtartó, s majd tisztartó is, nem ritkán tisztartó korában is alig tud többet mint deák korában tudott.

Nem kevésbé hibáznak azok is, kik az ifjút csak egyedül írásban fullasztják. Ezekből válnak a nyomós szobabeli gazdák, kik papiroson jó terveket csinálnak, azonban kolompért sem tudnak természetelni.»

Azt a nevelést tartja legjobbnak, amelyet Hörmann, a Hunyadi grófok jószágigazgatója követ. «Legelsőbben is szükséges az ifjúnak, hogy a gazdasági folyó írást, s a sok előforduló tárgyak szervezetét tudja, a hivatalos irományokat, számadás formáit, rendjét értse, a rendes caneelláriába vétessen fel, vagy ha az nincs, a tiszt tanítsa meg reá. Ha ebbéli ügyességét kifejtette, egyenesen oly helyre menjen, hol a külső gazdaságnál léssen, s itt is szemlélődni, tapasztalni több esztendeig szükséges. Ekkor látni lehet már, hogy az ifjúnak mezei gazdálkodásra vagyon-e tehetsége, vagy talán jobban számadásra, s ha ez ki tetszett, oda kell alkalmaztatni, hol inkább tökéletesedik.

A mezei gazdálkodásban szoktattassék az ifjú a rendeléseket maga tenni, a cselédeket, végrehajtókat kihallgatni s ítéletét előadni; a bajokban tétessék próbára, mennyire tudja magát feltalálni, a rendelt dolgot ha káros, minő sikerrel tudja megváltoztatni, s a tiszt az ifjú tehetségét segítse, élesítse; szóval nem ura, *hanem mestere* légyen annak. Az idő viszontagságaihoz is szoktattassék az ifjú, s többször alkalmatosságot kell szerezni, mellyben béketűrése, bélyegzete próbaköre tétessék, sőt — az ő hasznáért sanyarú testi szenvedésre is szoktattassék, millyenek p. o. az éhség, hideg, meleg.

Ha az ifjú így neveltetik megengedtetik ugyan neki a társalkodási élet is, de a ledérség s szüntelen más nem lévők körülötti járkálás tiltatik, sőt szüntelen olly foglalatosságban tartatik, hogy ideje ne legyen kicsapongásokra.»¹⁶

Ilyen bőven és bölcsen folynak Csorba tollából a szaknevelési tanácsok. A kiképzett tiszt szakismereteinek főbb ágai: természetrajzon alapuló gyakorlati gazdálkodás, «*hazai kereskedésmik állása, folyamata és becse*, baromorvosi tudomány» főleg juhászati része, mert a birka adja Magyarország fő jövedelmét.

Pontosan a 30-as évek gazdálkodásához mért fiziokrata tájékozódású ismeret-csoport, de már erősen kihallik összhangjából a szabadkereskedelem szólama. A gazdasági hivatás érdeméhez mért megbecsülése többször is átút a nevelői fejtegetéseken és már tollára veszi a jogásztisztviselő meg szaktisztviselő napjainkig felújuló ellentétét. Nem szükséges újból rámutatnunk, hogy ezeknek a kifejezéseknek elvi harca mögött hagyomány, hatalom, világnézet, nevelés meg tűnő és feltörő társadalmi osztályok húzódnak meg.

«Felette nagy hiba az már ma nálunk, hogy azok, kik tanulják a gazdaságot s ebben minden hivatalokat esmérnek, értenek, kormányzókká nem lehetnek, — ispány, kasznár, s legfeljebb tisztartóság a végpálya — itt megakadunk mint a magyar katona a kapitányságon, — számvevők, sem kormányzók nem lehetnek, ezek rendszerint ügyészek, földmérőknek vannak feltartva, s mi oknál fogva? — mert az ügyvédli törvénytudó, ő érti mi szabad, mi nem? — s azt is, hogy kell menni a gazdaságba? — vagy az is a corpus-juris-sal van összekötésben? — A földmérő legügyesebben tud számolni, s így számvevő leginkább lehet — szerencsétlenek! — s mind kettő egyik fő eszköze a sok rendetlenségeknek, bajoknak s gazdasági hátramaradásoknak.

Az ügyész már csak azért is, mert ő törvényt fog tanulni, örökké hiszi, hogy úr lesz; ugyanazért szégyenlene is mint ifjú a gazdasági tudományokkal vesződni. — Egy mezei gazdaságnak helyes kormányzására az ember égből nem eshetik — egy uradalom igazgatását pedig — az iskolákban nem hallották. A földmérő sem gyakorlott gazda s így nem tudhatja, hol kell a hibát keresni. Esmérek olly számvevő ügyészt, ki a szegény tisztet többel terhelte számadásában, mint amennyit a keze alatt lévő jószág hozott!! és oly at, ki a számadót ezekig marasztalta; s midőn ügyes s értelmes számvevő vizsgálatára bízott a dolog, még a birtokos fizetett vissza a tisztnek. Célirányos számvevő az lehet tehát csak, ki hivatalának fogásait, terheit tökéletesen tudja, gazdasági helyes esméretekkel bír, a birtokot egész kiterjedésében esméri, esméri a gazdasági tárgyak becsét, jövedelmét, különösen s együtt véve is, különben bika alatt is borjút keres.»

A tisztképzés tehát a leírt módon, bizonyos előismeretekre építve, gyakorlott gazdák vezetése mellett folyjék. Főelv a *fokozatosság*. Mindenkit bevált képességei és tanított szakismeretei alapján foglalkoztassanak s léptessenek elő, ne a számlétrán küsszék fölfelé.

«Sőt helyben sem hagyom, ha az ifjút mindig csak esztendeji többsége tolja előre, mint a nagy uradalmaknál, mivel az illy bánás minden hasznos ipart elfojt. Én előttem több becse van az ügyes 24 esztendős ifjú tisztnek, ki meg tud felelni kötelességeinek, mint az alkalmatlan férfiúnak, legyen az bár 30 esztendős szolgálja is.»¹⁷

A helyes kiválogatás zsinórmértéke nem az ösztönös gazdasági érzék, hanem a *nevelés, tehetség s tudás*. A vérmérséklet is döntő fontosságú, mert puha ember nem tud az alattvalók közt fegyelmet tartani s «mindennapi észrevételek tanítják, hogy minél érzéketlenebbek a cselédek, jobbágyok, annál *nyersebbnek* kell más oldalról lenni a vélek való bánásnak, — mert megfelelő külhatások kívánhatnak arra, hogy ébredjen a lélek az emberben. Mikor a köznép most naponként tágulobb körében szabadabbnak érezheti magát, sőt félő hogy a hirtelen változás által magoknak több jogot fognak formálni, s az *engedelmességet s jobbágyi alázatosságot* meg is tagadhatják, — leginkább lehet kívánni, hogy a gazdasági tisztnek *készüljenek hivatalokra.*»

A francia forradalom szellője a Szent Szövetség vesztégzárán is átlibbent a

magyar pusztákra és a hűbéri berendezkedésben gazdálkodó Csorba nemcsak a derest itéli egyedüli nevelőszköznek, ha a robotos szája morog, szeme pedig engedetlenül villan. Következetes, haladó eszű ember ő. Amit megkövetel a termelés rendje és fegyelme kedvéért a tiszteknek kijáró úri bánásmódban, azt szívesen adja a népek is, ha műveltségében emelkedett. Töri rajta fejét, hogy lehetne a nép színvonalát a gazdasági tudás segélyével javítani? A sikkasztó, dézsmáló tisztnek szűrét ki kell tenni, de a becsületesnek állásához mért fizetést adjanak. Az uraság pedig ne úgy nevelje becsületre, hog³ cselédekkel leset utána s a jobbágyok előtt leszidva ássa alá tekintélyét. Nem rabszolgának szerződött, hanem bizalmi állásra, nem szükségképen tolvaj, ha kultúrigényei vannak s szebb ruhát vag⁷ lovat vesz. Aki mindig csak állásáért retteg, abból csak szolgálalkú embert lehet nevelni. Ugyanígy áll a dolog a néppel is. Erőszaknak csak bárdolatlan, félvad néppel szemben van helye, de önmagától az erkölcsi parancs hatalma váltja föl, ha a népet a nevelés megnevesíti. *Ez a nevelés mindig az anyagi jóléttel kapcsolatos, sőt nélküle hatástalan.* Tanítsuk a népet saját hasznát eszesen munkálni, tanítsunk jobb gazdálkodásra mindenkit, hiszen a földművelésből él e haza, illő, szükséges tehát, hogy *minden polgárára kötelező közismeret legyen a mezei gazdálkodás.*

«Azt kellene óhajtani, ha kívánjuk jobb létünket, . . . hogy a gyermek, úgy a minister fia, mint a paraszté, a természettudományban oktattassék s a honi gazdálkodás s földművelés velők alaposan megismeréssék, sőt gyakoroltassék, főképpen azon kellene lenni, a⁷ földművelő osztálynak, melly olly buta s rövidlátású, hogy ön hasznát általlátni nem képes, s magát inkább mindenektől megfosztani hagyja, mintsem egyik vagy másik kárhozatos szokástól elálljon. Ezeket törvényesen kellene arra erőltetni, hogy gyermekeiket oskolába járassák, e célra jól elkészült oskola-tanítóinak egészben által adják. Ezen csekély dolog alatt fekszik azon óriási terv, mellyet mindenfelé keresnek ma, hogy a nemzeti jobb léte alapíthassák. Egy falusi oskolának illy végre való elrendelése lehetetlennek látszik ennyi fontosságot magában rejteni, s még is csak ez a főszköz haladásra nálunk Magyarországon, hol a legnagyobb jóllét a mezei gazdálkodáson alapul. Ezen hűrt nem én pendítem meg legelőbb; több jeles férfiak vágnak már, kik ezt jónak találták, kik átlátták, mily elhagyatott állapotban tengődnek falusi oskoláink *mezei gazdálkodásunknak legnagyobb kárára*; mennyire hátramaradt a jobbágyi gyermek-nevelés, mellyre felette kevés figyelem fordított — s ezen kevés sem volt óhajtólag célirányos».

A földesurak ne féljenek a nép művelésétől, hanem kövessék Orczy László báró példáját s áldozzanak rá. Orczy egyik falusi plébánosával tervet dolgoztatott ki, hogy «Jószágaiban az oskolás jobbágygyermeknek ingyen taníttassanak, alkalmas nevelők s tisztjei által a mezei gazdálkodásra különös figyelemmel oktattassanak: e végre egy sessióval ajándékozá meg az oskolát, mellynek jövedelméből minden megkívántató könyvek megvétessenek, a jelesek számára esztendőként jutalmak tétessenek s egy gazdaságot tárgyazó folyóírás járattassék a tanítói házhoz. Maga az oskola-tanító is egy egész házhelyet nyere, mellvért tartozik egy ügyes, gazdaságot értő ifjú segédet maga mellett tartani. Ezekon kívül egy szép fundus jeletetett ki az oskola mellett, hog} a gyermekek *azt, amit az oskolában hallottak s tanultak, a természetben cselekvőleg is gyakorolhassák a tisztség felvigyázása alatt, hogy így tanulják meg esmérni a szebb s hasznosabb földművelést.* Ezen nevezetes példa, remény leni lehet, hogy tágabb követőkre fog találni, mellynél fogva a falusi oskolamesterek ezután meg fognak választatni, s csak

ollyanok vétetnek fel, kik mind a természet, mind a keresztényi tudományokban jártasok, s a *mezei gazdálkodás felől való esméretekről* elegendő próbát adtak.»

A mezőgazdaságtan tehát közismeret. Része a tanítóképzésnek, kulcsa a nép jobb életszínvonalához vivő kapunak, de ugyanoly szükséges az uraknak is, mert szaktudás híjján mennek tönkre. «Minden birtokos úrtól azt óhajtánám tehát, hogy esmérje a természetet s földművelést.» Nem kíván éppen annyira hivatásos szakértelmet mint a gazdatiszektől, de a, természettudományokban, mezőgazdaságtanban és állatorvosiadban való általános jártasságot legalább erkölcsi kötelességükké akarja tenni, hogy birtokukat a maguk, családjuk és a haza javára virágoztassák. Georgiconunk csak egy van, igaz, de találkozik a Dunántúlon sok mintaszerű major és kormányára termett tudós gazdatiszt, aki mellett hozzáértőkké nevelődhetnének. A természettudományos elméleti alapismereteket pedig iskoláink tanítsák, mert mégis csak méltóbb, ha egy földművelő ország közoktatása a földművelő réteg, nem pedig az orvosok meg ügyvédek művelődésigényéhez igazodik.

«Ha minden gyermeknek egyaránt tanítatik a természettudomány, s mint ifjúnak fentebb oskoláiban a mezei gazdálkodás is, még pedig nemcsak forma szerént, — hanem igyekezettel, mint a mathesis vagy más egyéb, meglátnánk, inelly nagy haszon lenne ez; mert mi nélkül szűkölködik hazánk inkább, mint gazda, jó gazda nélkül? — Orvos, ügyész, földmérő, vízmérő, s. a. t. mennyi van már ma, s milyen figyelemmel tanítatnak ezen tudományi ágazatok? — csak gazda nincs, mert a gazdaságnak még — azt hiszik — tudománya sincs. Tudom, hogy a böiceselkedési esztendőkbén tanítatik az oeconomia, technológia sat. — De azt is tudom, hogy ezen részek nagyon tökéletlenül tanítatnak, benne javítás nem tétetik, egyformaságban s figyelem nélkül adatnak elő, az ifjú nem kényszerítetik a szorgalmatos tanulásokra, a próba, mellyet belőlök tesz, semmit sem határoz tudományáról a tanító előtt, mert ezek csak — ha nem mint felesleges, de legalább mint meíiesleges tudományok tekintődnek. Minden tudományokat szebb létre akarnak hozni már ma, csak a gazdasági marad hátra. Nem is vétetik nálunk a tudományok sorába, hanem mint valami kézi mesterség vagy talán ennél is alább nézetik. — Még tudós társaságunk sem tett eddig a gazdasági tárgyak felől kérdéseket, sőt érintéseket sem.»¹⁸

így kavarnak a kor eszméi a fiziokratizmustól a szabadkereskedelemig, Tessediktől Széchenyiig, jogászműveltségtől a szakműveltségig, botozó hajdútól oktató tanítóig Csorba gazdanevelésében. Egyik egykorú bírálója, *Hölczel József* meg is rója, hogy másokat akar tanítani, maga pedig «Thaertől kölcsönzött fegyverének martaléka» lett s könyvét csak hiú becsvágyból írta. Vele akart feltűnést kelteni, érdemes hazafiakat ledorongolva s magát a magyar világ által csodáltatva egyengetni útját a jószágigazgatóság felé. Ezért fűjja föl a maga alpári tudományát, ezért ítéli Csorba, Hölczel szerint, hívatlannak az ügyvédek s mérnököket arra, hogy gazdatisztek felülbírlásába vagy éppen a cselekvő gazdálkodásba magukat beleártsák. «Azt tapasztalni, hogy a művelt gazdaság fellengősebb tudományát egy-két évek alatt annyira képesek felfogni (az ügyvédek s mérnökök), hogy igazgatások alatt lévő jószágokban a gazdasági szakirányos rendszer magas fokon áll. Mért ne lehetne földmérő a gazdasági számadások megbírlója? A gazdasági számadások olly együgyűk, hogy azoknak felfogására nem sok idő kívántatik.»¹⁹

Nem kell száz százalékig hitelt adnunk a személyeskedő bírálónak. Vitájukban nagyon igaz, hogy könnyebb bírálni, mint alkotni, s ha Csorbától meg is lehet tagadni az eredetiséget, a világos, rendszeres áttekintésben, épp a mező-

gazdasági nevelést tekintve, Balásházy mellett a kor legfigyelemreméltóbb művét hagyta ránk. Utánuk s körülöttük számos kisebb adat, könyv, fejezet és cikk rajzik. Közülök is méltassunk egyet-kettőt figyelemre a korkép teljessége kedvéért. *Leibitzer János* gazdatiszt, a termékeny és sokoldalú gazdasági szakíró is hangot adott a természettudományokra alapozott okszerű gazdaképzés immár elodázhatatlan követelményének. Ha végigpillantjuk hosszú fősorolását, egy általán nem oszthatjuk Hölczel nézetét, hogy a tudományos alapú gyakorlati gazdálkodás alantas és elemi fokú ismeret, ügyvédeknek mellékesen, egy-két év alatt elsajátítható. Még a mérnökökkel sok a közös területük, de a mezőgazdasági ipar számos ága s maga a gazdasági technológia és számvetés külön embert kíván. Leibitzer is kiemeli, hogy nincs gazda «*gazdasági kereskedés*» nélkül. Benne van ebben a termés és jószág adásvétele, a «marhabecsülésnek és azon fortélyoknak esmérte, mellyekkel a kereskedők élnek s az ő különféle maximáik, mellyeket követnek.»

Tudományos képzés nélkül haszontalan a sok külföldi tanulmányút, mert bírálat nélkül majmolják az ottani eljárásokat. «A szokott (munkamíves) gyakorlati gazdaság az, mely a felvett szokásokkal és helyzettel megegyez, noha igen gyakran az, ki azt üzi, semmi világos képzetekkel nem bír az okokra és okozatokra nézve, hanem minden esmérteit egyedül utánzó gyakorlaton és azon követve tanult fogásokon alapulnak, mellyek amaz vidékeken díszlenek. A csupán munkamívesen formált mezei gazda sohasem távozhat el megtanult főszabásaitól, mert minden új jelenségnél, mellyet gyakran egy más helyzet, vagy megváltozott környületek szülnek, zavarba esik. Az eszmélőleg — theoretice — csupán könyvekből vagy főiskolákban formált gazda, akinek azon számtalan kezeletekről, szokásokról és foglaltosságokról, a mint azoknak idő és tér szerint történniek kell, semmi esmérte nincs.»

Íme, Leibitzer is az untig ismételt arany középút mellett tör pácát. A gazdaképzés részleteire szakasztott azt az utat pontozza ki, amit már több változatból megismertünk. «Ennek áltálján nem kell oskoláikig eszközölnetnie.» Alsóbb iskolákra épül a szakképzés, de ő azt sem bánja, ha az alapismeretek humanisztikusak. A természettudományi alapvetést és a segédtudományokat szerinte a böismeretű ispán vezetése mellett gyakorlatot kezdő ifjú *magánszorgalomból, könyveit firkészve* szerzi meg. Nem zárják az irodába, hanem jár-kél a gazdaságban, minden munkát megpróbál, szerszámot javít, etetési lajstromot vezet, csűr- és munkanaplót ír, a munkásokat gyűjti össze és vezeti helyükre stb. Ott van a trágyázásnál, műhelyben, istállóban, főz pálinkát, fejt követ, éget meszet, vet téglát, mér földet, boncol hullott állatot, orvosol élőt. Felkeresi baromorvosi könyvében azt a nyavalyát, mely az állatot megölte, hogy jövőben hasonló eseteket elháríthasson. Épületek, csatornázás tervrajzainál igyekszik hozzáértést, betekintést szerezni, adásvételnél szüntelen jelen van «és megjegyzi magának azon csalárdságokat és rábeszéléseket, mellyeket a kereskedők gyakran használnak a tiszték megcsalhatására.» Mindenről jegyzeteket készít és magyarázatot kér, ha valamit nem értene.

Ha az uradalom könyvekkel is ellátja, Leibitzer szerint nem maradhat el az eredmény. «Ezen öszvehasonlító öszvekötetése a tapasztalatoknak lassan-lassan bevezetésül szolgálанд nékie a kormányzás vagy adminisztráció foglalatosságaiiba. Illy módon évekig élénk munkásságban tartatván, csaknem lehetetlen, hogy magát az ifjú mezei gazda alkalmasnak ne érezné valamely gazdaság igazgatására.»²⁰

Alkalmasnak érezte magát, csak nem volt alkalmas, mert Leibitzer elképzeleése a gyakorlatban nem valósulhatott meg. Ha a tudományos *önképzésre* a nagy

átlag is képes lett volna, nemcsak száz közül egy, akkor a kor nem érezte volna gazdasági akadémiák szükségét. A gyakorlati gazdaképzésnek ezt a tanulmányúttal és híresebb mintagazdaságokban folytatott néhányéves gyakorlattal betetözött módszerét már láttuk a régebbi írónál is. Nem vált be s a későbbi idő sem igazolta. Az elméleti alapvetésben csak tanintézet tudott vezetni, gyakorló gazdák nem, s elmélet nélkül 1830 után már senki sem számított komoly gazdának. Még általános neveléssel foglalkozó munkák is elismerik a szakképzés külön igényeit, létjogát, a szakismeretek nélkülözhetetlen voltát. Csupa oly jelenség, ami hova-tovább kívül esik akkor dívó iskolázási rendszerünkön. Így *Kunos Endre* sem felejt el megjegyezni terjedelmes és sok művelődéstörténeti érdekességet rejtető nevelésméleti munkájában.²¹

«A természetények szorgalom és okos gazdálkodás mellett szaporíthatatnak s javíthatatnak. A mezei munkára gondos felügyelés s ipar kívántatik. — Mint-hogy pedig némelly személyeket a vak szerencse vagy születés olly nagy kiterjedésű, s egymástól gyakran távol vidékeken fekvő telkekkel gazdagított meg, hogy ön személyök elégtelen mindenhol kívánt szorgalmat; s takarékságot eszközölni s erre magok helyébe más megbízott embereket szoknak helyezni: kik gazdasági tiszt nevet viselnek. Ezekben fő megkívánhatóság:

1. *A gazdaság minden ágában jártasnak lenni*, hogy ők tudományuk által a szükséges javításokat bizonyos okfők szerint gyakorlatba hozhassák. 2. Hívség. 3. Emberbecsülés, hogy munkásaikkal úgy bánjanak, mint embertársukkal.»

A gazdaság minden ágában járatosnak lenni, nagy szó — ezt a készséget csak Tessedik érte el egy hosszú életem át. De már nem lehetetlen kísérlet, mert a magyar művelődés útjai ebben az irányban is kitaposódtak. Temérdek írást tudnánk felvonultatni, amelyek egy-egy ágában nyújtanak oktatást, népszerűsítenek régi vagy új ismereteket a nép számára. Itt is azonban csak egy példát említünk, hogy éppen szemléltessük fajtájukat. A selyemtenyésztést választottuk ki, mert ennek Mária Terézia és II. József korából nagy múltja van. Gazdasági hatása, népművelő ereje Tolna megyében a harmincas évekre már megmutatkozott. Általa a köznép megkétszereződött, «szelídebb, tanultabb és pallérozottabb lett, de még lakházaik is az őlt a tágasabbak, tisztábbak és így a selyembogár tenyésztésre mind az idő, mind a nép, mint a környülállás sokkal alkalmasabb.» Ezért kormány, megye, község és egyházak fogjanak össze szederfacsemeték és népszerűsítő füzetek kiosztásában, Szekszárdon pedig rendeljék el, hogy «minden iskola mester, akármely hitű legyen, tanítványait seiyemtermesztésre Mitterpacher Apátúr köm^rve szerint oktatni, de velük azt példában is esztendőnként mutatni hivatala szerint, úgy mint akármelly más tanításbeli tárgyban, köteles legyen.»²²

Ami Balásháznál, Csorbánál, Leibitzernél terv, bölcs körültekintéssel kidolgozott nevelési módszer, gyakorlattal igazolt elmélet képében gazdagítja mezőgazdasági szaknevelésünk múltját, az Tessediknél mind valóság volt. Kevés tragikusabb visszaesést mutat a magyar művelődés története, mint ezt a félszázados benuást, amikor nem tervek csontosodnak valósággá, hanem a valóság lágyul el, foszlik szét tervekké.

4. Mérnök és céhbéli mester.

Szerencsésebb sors lett osztályrésze a selmeci akadémiának. A sajtóban elcsattanó támadásokból látjuk, hogy valami baj lehetett a régi, nagyfényű intézettel. Előreveti árnyékát az a tény, amely a világháború kényszermegoldása nélkül

is letépte volna az intézetet selmeci gyökeréről: *az ottani bányakincsek kimerültek.* Gazdaságilag sorvad a táptalaj, a bécsi kamarának nem annyira szívügye immár a felvidéki bányászat s a Felsőmagyarországi Minerva támadásából arra következtethetünk, hogy a bányászakadémiát nem látta el elsőrangú tanerőkkel. «A Selmeci Akadémia ugyan hirtelen nevezetessé lön a külföldön Delhis és Born nyomtatott munkáji s Hellnek vizet szívó gépelye által, de ezeknek halálokkal nem csak a külföldön enyészett dicsősége, hanem Hazánk Tudóssai előtt is, mostani foglalatossága annyira ismeretlen, hogy már inkább gazdaságbeli Camerális, mint tudományos köz intézetnek tartatik.»¹

Egy Oryctognostos álnevű cikkíró veszi védelmébe a selmeci akadémiát. Emlekeztet arra, hogy több, Selmecet hírneve miatt fölkereső tudós, így Beudant francia mineralogus is csalódottan távoztak, mert inkább a takarékosásra s nyereségre törekszenek, semmint a tudományok ápolására. A tanárok ideiglenesek, az ásvány gyűjtemény néhány rosszul kezelt kő. Mindez csak részben igaz. Van ott most is két külföldön jólismert szakember, Patzier és Reichetzer, sőt inasok, akik, noha mint írók nem működnek, szakmájukban becsültek. Hogy pedig a bányakadémia kamerális és gazdasági oktatást is nyújt, az természetes, hiszen gyakorlati tanintézet. Tanárai egyben bánya- vagy erdőhivatalnokok, akár Magyaróvár tanárai, a gazdatisztek s állatorvosok. Nem a takarékoság ennek az oka, hanem védekezés a szobatudomány ellen. Selmec tanárai nem szakadnak el az élettől, mint jónéhány pesti egyetemi tanár.²

Még egy évvel Magyarországnak a magyarok által való közéleti és gazdasági nagy birtokbavétele, a szabadságharc előtt is a következő névsort találjuk a selmeci főiskolán: Báró Ritterstein Ágost főbányagróf, Feistmantel Rudolf bányatanácsos, erdészettanító, akadémiaügyi előadó, Reuth Rudolf bányatanácsos, a bányakamarai számvetéstan tanítója, Marchan János, a bányaméréstan ideiglenes tanítója, Bedeghy József a vegytan és ásványtan tanítója, Adriany János, a földismeret és ásványtan tanítója. Segédek: Schwarz Ignác, Vischer József. Másodsegédek: Faller Gusztáv és Szolcsányi János.³ De a főbányagrófság tisztí címtára sem mutat vigasztalóbb számarányt a magyar elemre nézve.

Ha már a bányászati tagozat hanyatlását a tárnák kimerültével meg lehetett magyarázni, annál foltosabbá vált az erdészeti tagozat a magyarság számára.

Az erdeinkkel folytatott rablógazdálkodás ráeszméltette közvéleményünket, hogy ezt a nemzeti kincs számba menő értékállományt csak hosszútávú üzemtervvel lehet megmentem. Az üzemterv viszont *tudomány*, amit csak szakiskola nyújthat.

«Vegyük fel, — írja Szentpéteri Imre királyi bányatiszt — hogy a gabona 80 esztendőt kivárnia tökéletes megérésre, 80 részre kellene szántóföldeinket felmérni, minden esztendőben egy ilyen részt learatni, újra bevetni, megengedné-e azt a statusi kormány, hogy valamely birtokos haszon vágýából egyszerre több esztendőnek növéset, vagy egész határt egy esztendőben learattatná? amint sok erdöket elég fájdalmasan látunk egyszerre kivágattatni. Ezen vidéken a fának ára hirtelen leszáll ugyan, de kis idő múlva annál inkább ugrik fel.»

íme, a nyilvánosság előtt tárgyalt ázsiai betegség: a fagyülölet s végre tudatosított gazdasági következményei. Szentpéteri lelke sír a fátlan homokpuszták láttára, tolla pedig rikító példákkal szolgál, hog' milyen károkat tesz az erdőpusztító közös határ rendszere, meg népünk *állattenyésztő- és földműves-lelkülete.* Tüzelőjét a gané tói és nem a fától várja, ezért legelőt vagy szántót szaporít az erdő rovására. Hogyan lehetne népünket ránevelni az erdő szeretetére és gazdasági

értékelésére? Mikép lehetne becsempészni lelkébe az erdőnek olyan tiszteletét, mint pl. a búzaföldét vagy a lóét? Szentpéteri a következő *jellegetesen nevelő* eljárást ajánlja: a szoktatás és fenyítés erejével, a vad pásztornépet, amely a fát karikázza vagy az erdőt ostoba gazságból fölgyújtja, kemény tömlőccel eszméltessek tette következményeire. Kisebb rabló kártevések szokását pedig türelmesen keresztülvitt szoktatással irtsák. «Az erdőben esett károkért nem pénzben büntessük a kártevőket, hanem általuk fiatal fákat ültetessünk, faanyagot vettessünk és őket más az erdőnek művelését tárgy azó munkáknak ingyen lejendő végbevitelére kárhoztassuk.»

A magyar gazdatisztek sem kivételek. Ne érje gáncs az óvári és keszthelyi intézeteket, hogy az erdőgazdálkodást elhanyagolják de bizonyos, hog} «a földművelő gazda tsak nem mindég mostohája az erdőnek.» Egy malom vagy korcsma építése miatt egész pagonyokat irtatnak ki s nem gondolnak a silány nyír és fűz terjedésével a nemes tölgy és bükk pusztulása árán.⁴ Szentpéteri Imre, cikkei nyomán ítélve egyike azoknak a kevés magyaroknak, akik nemcsak bejutottak a selmeci főkamaragrófság német tisztikarába, hanem *lélekben is hozzáhasonultak* az ásványok és erdők gazdasági sőt — furcsán hangzik bár, de mondhatjuk — világnézeti értékeléséhez. Már többször megvilágítottuk, hogy mily óriási a faji jellem útja a szántótól, szőlőtől s legelőtől a műhelyig és boltig. E példa kapcsán még hozzájuk tehetjük a bányát, kohót s erdőt is. Az volt a selmeci akadémia küldetése, hogy erre a tudatra ráeszméltesse a magyarokat. Nevelje beléjük, hogy értéket, lássanak a lábuk alatt rejtező ércben s a szemük előtt zöldelő erdőben, amiket eddig üres s tudatlanságukban bámész szemekkel néztek.

Lassan azonban kivilágosodik-a magyar közvéleményben, hogy íme teremtett itt a maga kezére dolgozó osztrák pénzügyi politika egy világraszóló tanintézetet, ami mégis csak magyar gazdasági táptalajon virágzik. Ez volna hivatva, hogy magyar erdész- s bányásznemzedéket neveljen és vele töltse ki a tartalom után szomjúhozó úrt faji lelkünkben. Így megújul a támadás, hogy Selmec főiskoláját nemzeti birtokba vegyék.

Az 1827: 8. t.-c. értelmében tudományos tárgyokban rendelt országgyűlési bizottság észrevételei között újból felbukkan a már egyszer elhangzott törekvés, hogy a selmeci bányaakadémia mégis csak magyar környezetben és magyar földön működő tanintézet, illő tehát, hogyha nem is olvad bele teljesen a magyar művelődés testébe, legalább közeledjék hozzája. Fenntartója, a királyi kincstár a magyar államé is, a küldöttség tehát «azon buzgó óhaját nyilatkoztatja ki, melly szerént kívánatos és előmeneteles volna, hogy a *bányatudománynak is lenne egy vagy több magyar tanítója*; melly tudománynak magyar vagy deák nyelven leendő tanításának, mivel eddig a mesterszavak helyyesen nem történhetett fordítása állott ellent, a magyar tudós társaság rendelkezéséhez illő nemes munkálkodás volna egy magyar kézikönyvnek kidolgozása». A részletezést azonban a «bizottság a bányászdogokat illető munka fontolgtatásának idejére» halasztotta s így Selmecen folytak tovább a dolgok német szellemben, másodrendű tanárokkal, Ausztriából idevezényelt bányatisztekkel.⁵

Egyik angol forrásunk — némi fenntartásokkal — megismétli azt a régebbi vádat, hogy Selmecen az oktatás tessék-lássék, atyafiságos módon folyik, a nyilvános vizsga csupán móka s a kitüntetéssel záradékolt oklevél ajándékokkal megvásárolható. Az akadémiai növendékek gyakoribb vendégek a kávéházban, mint a tanteremben s többet értenek a billiárdhoz, mint a bányászathoz.⁶

Akár igaz volt a Selmecet kikezdő vád, akár nem, az idők szava szólott benne. Közgazdasági szakoktatás nem távolodhatik el a gyakorlattól, nem válhat szobatudománnyá. A pesti egyetem kebelében működő mérnöki intézet közül is ezen a ponton viharzottak legtarjagosabban az események. Maguk a gyakorló mérnökök panaszkodnak a mérnöki intézetre. Jóformán csak vízmérnököket nevel úgyahogy, építészeket viszont egyáltalán nem. Különös, hogy a szigorló mérnöktől a «gazdasági tudományból fő Rigorozumot» követelnek, ugyanakkor pedig az építészetből semmit, holott nélküle sem uradalmi sem vármegyei inzsenér el nem lehet. A múlt század negyedik évtizedében, mikor már gőzvasút pöfög s gőzhajó szeli az óceánt, gép hajt gyártelepeket, nálunk változatlanul csak három tanszéken folyik a mérnökképzés 1. földmérés s vízépítészet; 2. mezőgazdaság és 3. mechanika. A többi számtani s természettani tárgyakat a bölcsészkar kölcsönvett tanárai látják el. Nemhogy haladt volna a műszaki étellel, hanem pang, sőt sorvad. Még az 1806-i második Ratio Educationis 118. §-a szállítja le a tanfolyamot két évre. 1812-től kezdve mind szórványosabb a kibocsátott oklevelekben a II. József idején oly fontos gyakorlati rész: e praxi et arte delineandi. A gyakorlatból táplálkozó műszaki képzés nem bírta ki, hogy tartósan házasítsák össze a könyvekben elmélkedő bölcsészettel. Gyár, csatorna s épületszerkezet egyrészt, könyvtár, levéltár másrészt még úgy hatottak egymásra, mint tűz és víz: a gyengébbnek pusztulnia kell.⁷ így a bölcsészeti kar árnyékában árnyéktudomány maradt a műszaki ismeretanyag. Nem vett tudomást a műszaki élet rohamléptű haladásáról.

A századfordulón azonban még kevésbé ütközött ki elmaradottsága. Ekkor még a kor fiziokrata jellegéhez mérten lépésttartó volt képzésiránya. Föld kellett a szaporodó népességnek, terménykivitel az állampénztárnak. Itt volt a föld, de mocsarasán, vad árvíz alatt. *Hazánk első mérnökara ezért vízmérnökökből* állott s a mérnöki intézet híressé vált növendékei majd mind a Tiszavölgyből adtak vissza egy darabot a termelésnek, így mindenekelőtt Vedres István, Szeged mérnöke (oklevele 1786-ból).

A szóharcokban örökké vetélkedő két nagy magj ar vízmérnök *Vásárhelyi Pál* (1795—1846) és *Beszédes József* (1786—1852) pályafutása pontosan szemlélteti a reformkor mérnöki nevelését. Mindkettő a magj ar népből emelkedett ki. Vásárhelyi székely család sarja. Egy miskolci tanítónak a fia volt s 1816-ban szerzett a pesti mérnöki intézetben oklevelet. 1819. május 1-én vonta magára feljebbvalói figyelmét a Körös szabályozási munkálatainál s 1829-ben már a Dunatérképező Hivatal igazgatója. Németül írt háromszögelési tanulmányai 1831-ben akadémiai tagságot szereznek neki, országos főmérnök lesz és Széchenyivel jutva összekötésbe kapja a fontos megbízásokat, megjárja Angliát, szabályozza a Vaskaput, a Rábát, lecsapolja a Hanságot és Paleocapa Péter lombard építési főigazgató széles árterületű terveivel ellentétben a lefolyást gyorsító átvágásokkal szabályozza meg a Tiszát.

Beszédes József még alacsonyabbról tört föl. Atyja, Okanizsa tekintélyes, de írástudatlan parasztbírája, még az ekeszarvát fogta A i 3 éves Beszédes Szegeden négy hó alatt végez el két elemi osztályt, majd az algimnáziumban instruktorságból él, favágó, kályhafűtő, iskolaseprő, a városi szekerekre felvigyázó kurátor. 1802—3-ban a szegedi rajziskolában találjuk, 1804-ben Temesvárt *kispap*, majd 1806-ban kilép, Pestre jó, Dugonicstól tanul a mérnöki intézetben s 1810-ben mint okleveles mérnök szerződik el rajzolónak a sárvízi társasághoz. 1813-ban mint gróf Esterházi Károly uradalmi mérnöke lecsapol és vízimalmokat épít a

Nádor-csatorna, Hanság és Sió mentén. 1830-ban Széchenyivel lehajózik a Dunán s Fekete-tengeren Konstantinápolyig, de meghasonlanak egymással, útjaik szétválnak és Beszédes a Körös nagy szabályozási munkáit vezeti. Akadémiai tag lett ő is, sok szabályozási és lecsapolási dolgozatot írt és nagyszabású, Kolozsvártól Grácig vonuló belvízi csatorna tervei foglalkoztatták. Igazi magyar östehetség volt.⁸

Két műszaki cél vonul végig ezeknek a mérnököknek pályafutásán a *föld és a víz*. Földet hódítani a szaporodó magyar népnek és malmok hajtására igazni a rakoncátlan vizek eleven erejét, ez volt halhatatlan tudományuk s erre a *mezőgazdasági* célra nevelte őket a mérnöki intézet meg az állami mérnöki hivatal alacsony állása. A Tiszát szabályozta *Keczkés Károly* is (oklevele 1816-ból) és még az ő működésében sincs nyoma *ipari* alkotásoknak. Csak az 1835-ben végzett *Reuter Ferenc* nevéhez fűződnek nem vízi, hanem városépítészeti alkotások, de csak a szabadságharc utánról. A kor közvéleménye 1825 óta iparosodást, közlekedést, kereskedelmet harsogott, a mérnöki intézet neveltje azonban még az oklevele utáni kötelező kétéves gyakorlat után sem tudott sem utat építeni, sem gyárat berendezni, sem hidat emelni, sem emeletes, városi házat tervezni. Felsőbb mennyiségűt, középítészeti, ábrázoló mértant, géptant s természettudományokat alig adtak elő s akkor sem hallgatta mérnökjelölt.

Eredményes mérnökképzés mégis folyt. A halottnak tartott céhnevelés egy mozzanata kísértett vissza felvilágosult idők derekán, más társadalom és más gazdasági igények közepette: a naturalista inas és segédképzés a mester mellett. Az új tanrendszer akadémiajának oklevelét a fiatal inzenér szépen elvette s beállt díjtalan gyakornoknak az országos építészeti hivatalhoz. Itt foglalkoztatták kezdetben másoló, majd alkotó munkákkal, de volt eset, hogy tíz évet is várt míg 400 forint fizetéssel rajzolóvá nevezték ki. Az országos építészeti hivatalban folyt tehát az igazi és eredményes mérnökképzés s az oda bekerültek tudásbeli fölényükkel méltón megszolgálták azt a jövedelmi és tekintélybeli különbözetet, mely őket kevésbé szerencsés vagy kevésbé kitaró és csupán a mérnöki oklevél tudásával felvértezett kartársaiktól elválasztotta.

A hivatali munka továbbnevelő hatását a kezdő mérnöknel sokkal gyérebb szakirodalom támogatta, mint a fiatal gazdatisztnél. Itt nagyon meglátszott, hogy hazánk elsősorban agrárország. Az önmagát tovább képezni óhajtó gazda terjedelmes, magyarnyelvű könyvek tolmácsolásában olvashatta a külföldi mezőgazdasági tudomány minden vívmányát és cikkekből tanulhatta meg hazai földön való alkalmazásukat. Műszaki könyvek s folyóiratok viszont nem voltak.

«Az inzenéri tudományok nagy befolyással vannak az ország javára, de nagy is azon tudománynak kiterjedése, és sok theoretical esméret, sok tapasztalás kívántatik ahoz, hogy tsak némelly részeiben is tökéletes jártasságot s elegendő alaposságot nyerjen valaki. Pedig melly költségesek a módok, mellyek segítségével az Inzenér (akit nem csupa földmérőnek kell venni) a maga tökéletesedéséhez kimíveltségéhez jut». A matematikus könyvek kis kelendőségük és költséges réz- és kőmetszeteik miatt drágák. Csupán a jelesebb inzenéri munkákat tartalmazó könyvtár megszerzést is pár ezer forint. De még nehezebb a tapasztaláshoz való juthatás. Kinek van olyan szerencséje, hogy ennek megszerzése végett utazhat? «Feltétlenül azonban, hogy az Inzenér nem csekély feláldozásával pénzének s idejének a tudományát érdeklő fontosabb könyveket és azoknak foglalatját magáévá tette, hogy az Univerzításon és mesterségek Akademiáján tanult, privát és publikus építő hivataloknál gyakorolta magát, némelly utazásain a

mesterségét illető több rendbéli nevezetesebb munkákat nézett és vizsgált; váljon azzal kimiveltetését befejezettnek s magát egész jövődöbeli életére végképpen elkészültnek nézheti-e? — éppen nem!» — Haladnia kell a korrall az új találmányokkal, hiszen közben föltalálták a lánchidakat, vasutakat.

A mérnöki tudományokat legjobban «*egy arra különösen határozott folyóirás*» gyarapíthatná és terjeszthetné «a mellynek szerkeztetése az országos építői fő hivatalnak Inzsenérjeihez legillendőbb volna». Ezeknek betekintésük van a Helytartótanácsához az ország minden részéből befutó nagy műszaki munkák irataiba és terveibe s a H. T. engedelmével közzétehetnék ezek leírását. Még a szakkörökön túli érdeklődésre is számíthatna a folyóirat. Nagy árvízlecsapoló munkáinkról pl. a napilapok alig adnak sovány közleményeket. Ez volna első tárgyköre.

Második tárgykörét *nagyszabású kül- és belföldi szakmunkák kivonata* képezné, «azonban csak valódi új, vagy még kevésbé esmeretes, fontos és használható dolgokat kellene kiszedni; úgy a kivonat betesebb lehetne a könyvnél magánál, a mellyben talán a mi kevés új és nevezetes fordul elő, határtalan szószaporítással előadva, és száz olyannal keverve vagyon, a mi számtalanszor mondva és írva volt, és talán csak azért hordatik megint elő, hogy az árkus száma szaporítottván, több pénzében s idejében vesztes legyen a vevő. Jó kivonatokat csak gyakorlott szakember tud készíteni s ezeknek gárdáját kellene a redactor uraknak megszervezni.

Harmadik tárgykör gyakorló «inzsenérek, építőmesterek, erőmívszerkesztők» ismertetései általok készített munkákról, eljárásokról, esetleg új megoldásokról, kísérletekről, vizsgálatokról «avagy megigazított alaptervekről, a mellyekhez a számítást bátrabban lehet alkalmaztatni mint az eddig szokásban voltakhoz». Ide kerülnének az új találmányokról való híradások is.

Ne arra törekedjünk, «hogy bizonyos számú árkusok bizonyos időre okvetlenül megteljenek, közöltessék csak az, a mi köztudományra érdemes, nem valami meghatározott időhöz kötött füzetekben.» Országos munkákból nem hosszú iratváltást és jegyzőkönyveket, hanem a *lényeg*et kell közölni, néhány jól kiválasztott rajzzal, amiből haszon van. Nagyon fontos, hogy az országos építői főhivatai mérnökeiket a szerkesztésbe bevonják. Különös tekintettel legyenek a szerkesztők az *architektúrám*, mert ebben járunk legbátrabb. Építészeink a pesti egyetemen ebből semmit nem tanulnak.⁹

Nem is az egyetemből indult ki a korszerű mérnökképzés mozgalma, hanem ezúttal az országgyűlésből. Szemben a diéták régi nemzedékével, az új követek már sokkal nagyobb közgazdasági érzékkel, tájékozottsággal és tudással fogtak dolgukhoz, mint a régi bizottságozó, beadványokat tanulmányozgató, összegező és cikkelyeket tervezgető jogászok. Az 1805—12. tartott országgyűlések tanügyi újítást nem hoztak a közgazdasági művelődésben. 1812—25. nem hívtak össze országgyűlést. 1825-ben elsősorban a fölgyülemllett közjogi sérelmekkel foglalkoztak vagy az előkészített törvények rég elejtett fonalaikat szedegették föl. Nagy bizottság fogott hozzá 1828-ban kilenc albizottságban az 1791-i reformjavaslatok átdolgozásához. Az új törvényhozók megegyeztek abban, hogy a gazdasági jólétet nem lehet elválasztani a népszabadságtól, az állam ereje, tekintélye pedig gazdagságán múlik. Az angol közgazdák tanításait — ha csak vezérszavaikban is — mind magáévá teszi. A sajtó Smith-t s követőit magyarázza s rég megásta Sonnenfelsnek és a merkantilizmusnak sírját. Nő a közgazdasági szaktudományok iro-

dalma és benne mozog a közvéleményben az a tudat, hogy gyökeres társadalmi és anyagi reform szükséges. Mégis a tárgyaló albizottságokban a többséget alkotó maradiak álláspontja győz. Ők csak elméletben voltak hívei a társadalomgazdasági demokráciának, gyakorlati megvalósításától azonban hűbéri libabőrözéssel húzódtak. Közgazdasági műveltségük felszínes volt. Nem hatotta át őket olyan mélyen, hogy parancsolólag alakította volna meggyőződésüket tetté, alkotássá. A korszerű műegyetem *ügye* csak a hosszú 1832—36-i időszak végén kerül sorra, amikor már apák és fiúk erőviszonya az utóbbiak javára tolódott el s egy közgazdasági szellemmel jobban átitatott nemzedék csinált a műszaki oktatásból türelmetlen eréllyel sürgetett pártpolitikai kérdést.¹⁰

Így a műegyetem felállításának nem is volt ellenzéke. A felállítást előkészítő bizottságot kiküldő törvényjavaslat így szorgalmazza a műegyetem ügyét:

«2. §. *Köz óhajtás* lévén, az is, hogy az országban Mű- Egyetemi Intézet létezzék, azon Országos Küldöttség egy Mű- Egyetemi Intézetnek helyéről, ennek Épületeiről és egész rendszeréről is a tárgyat szinte minden oldaláról voltaképp kimerítő tervet készítsen, s véleményét a szükséges költségek feljegyzésével együtt további rendelkezés végett a jövő Ország Gyűlése eleibe terjessze.

3. §. Mivel a Mű- Egyetemi intézet rendszerébe tartozó tudományok és mesterségek bővebb kifejlődése az elsőbb neveltetésnek czélerányosabb elrendelését leginkább kívánja, az országos küldöttség az úgy nevezett Eeal oskolák elrendezésére is ügyelvén, gondosságát és terveit mind azokra is terjessze ki, mellyek a nevelési rendszeres munkálatban az eránt foglaltatnak».¹¹

Látszólag oly távol állott kérdése a nagy társadalmi reformfeladatoktól, az úrbéri ügyektől és örökváltságtól, hogy a nemesség nem neszelt benne semmi kiváltságait fenyegető veszélyt, mint a Lánchíd irányában vagy a váltótörvényben. Nem veszik észre hogy a műegyetem az új kapitalista — műszaki világrend szerves tartozéka. Szerepét egészen ártatlannak ítélik és nem tartanak tőle, hogy az új világrend bármelyik előrsének nyitnak kaput, az közvetett s láthatatlan kapcsaival húzza maga után kiegészítő részeit, sohasem fog összhangba kerülni a hűbériséggel s már pusztá létezése is gennyesztő szálka a feudalizmus testében. *Feudalista és műszaki műveltség egy gyékényen elvi lehetetlenség.*

1836-ban már az egész nemesi országgyűlés fennen követeli az iparosodást, a műszaki haladást. 1791-ben még meggyőződéssel lehetett valaki maradi, most azonban már ki mert volna érvelni a gyárpar, városépítés, gőzvasút, gőzhajó s más találmányok, alkotások tényeivel szemben? Megdöbbenő azonban, hogy nemességünk csak alakilag hasonul az új időkhöz, tartalmilag azonban ízzig vérig a régi jogász marad. Közgazdasági belátása már van. Vallja és követeli a gazdasági megerősödés munkatervét, mint az elmaradt s elszegényedett haza talpraállításának egyetlen útját, de ezt a belátást most is csak, mint mindig, *a formában éli ki*. Gazdaság és jog olyan elválaszthatatlan egységet képeznek, mint a test és körvonalazott alakja. Egyik nem élhet a másik nélkül. A magyar nemesség azonban *csak a jogot éli*, gazdasági tartalom nélkül. Megelégszik a haladás jogi, alaki biztosításával, harcol közjogi becsületből a műegyetemért, tekintélykérdést, politikumot csinál belőle — de egy sem megy sem mérnöknek, sem vállalkozónak, sem kereskedőnek. Megcsinálják a műegyetemet, ipariskolát, réaliskolát — *másoknak*, ők maguk pedig, — tudjuk miért — nem tágítanak a gimnáziumtól s a vármegyétől. Várják, hogy valaki, valakik teremtsenek magyar városokat, gyárakat, vasutakat stb., erre megadják a kereteket, de abból, hogy *gazdasági Magyarország* szülessék, cselekvő részt a *politikai Magyarország* törvényalkotásán kívül nem kérnek.

Zemplén vármegye 1836. február 22-i utasítására követte Lónyai Gábor, a március 9-i kerületi gyűlésen indítványozta, hogy az országgyűlés műegyetemet állíttasson föl. A karok és rendek április 9-én úgy határoznak, hogy országos választmányt szervezzenek a műegyetem fölállítására. «Miután a KK és ER hazájok boldogsága gyarapítására s a tökéletesedés előhaladásának eszközésére állandóul fordított figyelmüket méltán magára vonta ama körülmény, hogy mivel még magok az emberi lelket felemelő s ennek tápláló eledelül szolgáló néptudományok s mesterségek is az emberiség köz javát főképp úgy eszközölhetik, s annak érdemlett háláját leginkább azzal kötelezhetik le, ha az emberi ész és szorgalom találmányai minél tökéletesített alakban terjednek, s fordíthatnak az életnek úgy valódi hasznaira, mint nemes gyönyörködtetéseire, s tudva vannak a KK. előtt azon számos és fényes példák is, mellyeket az elhunyt Fejedelem által Bécsben, de egyebütt is a külső nemzetek által felállított közművészeti intézetek (polytechnika Instituta) a szép mesterségek a tökéletesedésnek vele született vágyától méltán ösztönzött emberi értelem és munkásság kifejlődése körében előállítottak s időnként előállítanak, méltó egyik tárgya a közóhajtásnak az, hogy a nemzeti szorgalom és a kézművek tökéletesedésének gyarapítására s azok kipallérozásának elővitelével a nemzet díszének és boldogságának elővitelére az Ország kebelében is Mü-Egyetemi olly intézet állíttassék fel».¹²

Bekapcsolódtak rögtön a későbbi nagyok is a műegyetem kérdésébe. Kossuth az Országgyűlési Tudósítások 337. számában közli a megindult törvényalkotó munkát, Széchenyi pedig, kit már 1833-as hídjelentésében is érdekelt a Játékszínhöz s Ludoviceumhoz hasonlóan «lelki dividendát» nyújtó polytechnikum. Pest vármegye gyűlésein sürgeti felállítását. Ez a mozgalom azonban már a következő országgyűlésre tartozik, mert a megyék hozzáfogtak a követi utasítások kidolgozásához. A záruló 1832—38-i országgyűlésen még az történik a műegyetem érdekében, hogy a főrendek április 20-án hozzájárulnak az alsó tábla határozatához. «Mivel a polytechnikum Intézet rendszerében lévő tudományok és mesterségek bővebb kifejlődése, az *első neveltetés tzélerányosabb elrendelését* leginkább kívánja, a megbízandó Választmány gondosságát és az úgy nevezett *Real Oskolák* rendezésére is ügyelvén mindazokra is, mellyek a nevelési rendszeres munkálatba ez eránt foglaltatnak, kiterjessze».

Ezt a leiratot az alsó tábla április 27-én elfogadja s menten törvényjavaslatot készít. A munka pereg. A következő nap már a főrendek is jóváhagyják az eléjük terjesztett négy paragrafusból álló törvényjavaslatot. Minden a legjobb mederben haladt. Buda városa hajlandó volt ingyen helyiséget átengedni s a főrendek még április 28-án fölterjesztették a javaslatot királyi jóváhagyásra.¹³

De ugyanolyan gyors volt a királyi válasz is. Mint bomba hatott másnap az elutasító végzés. A Felső királyi jognak jelenti ki a tanügyet, törvényhozásra nincs szükség, majd ő atyailag gondoskodik a nemzet művelődéséről a szükséges mérvben.¹⁴ Április 30-án Lónyai, Klauzál, Deák, Beöthy és Bezerédy emelik fel dörgelemes, tiltakozó szavukat s az országgyűlés most már csak azért sem enr 3d. Rá egy napra, május 1-én újból fölterjesztik a javaslatot.

«Az ország jussait a Haza köz boldogságát, s a jövő kor számára is, bő gyümölcsöket hajtandó magok elhíntését tárgyazo gondoskodástól viseltette a KK és Rk a már-már bezárandó Ország Gyűlésének hosszab folyamatja alatt. Szeretett Fejedelmünk elejbe több rendbeli oly, igazságos kívánataikat terjesztették, mellyekre megtagadó K. K. válaszok adattak ki, szokatlanok ezek a KK. és Rk búslakodva sóhajtának fel ugyan a balsorson, de várván mégis a kedvezőbb

jövendőtől s nem tehetvén le abbéli biztos hiedelmekről, hogy a Fejedelem atyai szívét hiv alattvalóinak igazságos kérésével meghajtani lehet még a remény fennmaradásában keresek vigasztalásukat, midőn azonban! a népnevelési előkészületi és mű egyetemi intézetek terveinek a jövő országgyűléséig leendő megkésztetése tárgyában tett Felírásokra f. e. Aprilis 29-én kiadott s említett kéréseket elvető Királyi választ vették, őszinte egyenességgel meg vallani kéntelenítettnek, hogy benne még a remény és csüggedez.

Az említett tárgyak eránt tett Fel írásukban sem királyi valamely különös kegyelmet, sem kitűzött tisztacéljaik eszközésére szükséges kölcségeket nem kértek, sem valamely új juss megadását nem sürgették, sem a Fejedelmi jussoknak avagy csak távolról is sérelmet okozni nem kívántak az Ország Eendei, hanem használni kívánván azon jussokat, mellyeket magok a természetnek mindeneknél elsőb jussaik és törvényeik zsenge mozzatóik nevelésére nézve úgy és akkép tulajdonítottak a szüléknek, hogy azokra a Polgári hatalom gátolólag még ki sem hathat, és a mely nevelésről a Ország Gyűlési rendelkezést az 1790 l: 67. t. cikkely is meghatározta, első lépéseket tenni akarva szándékjok telyesítéséhez is még csak az intézetek tervei meg készítésének javallatba vételével a szükséges kölcségeknek honnét és mikép leendő kiteléséről majdani ön gondoskodásuk előleges jelentésével fogtak, s csak ebben és ennyiben kértek segid kezeket a Kormánytól. A tehát hogy vagy csak ezt, és enyit sem nyerhetének meg bennök oly fájdalmat okozott melyet szavakkal kifejezni nem lehet.

Nem a tudatlanság nem is a büntetéstől remegés mind nagyon romladékony eszközökkel, hanem a nevelés által terjesztendő erkölcsiség ösvényén lehetvén csak ama legszebb polgári erény, és köteleességet úgy mint a törvények eránti kész engedelmeskedést is leg bizonyosabban eszközteni, de nem lehetvén a Nemzetet meg gátolni abban is, hogy a szép mesterségeknek és tudományok kimíveléséről ön maga is ne gondoskodjon, a KK és Eendek előbbi fel írásokba foglalt kérések teljesítésének szorgalmazásával a bezáródáshoz közelgető Orsz: Gyűlésének végső szempillantásaiban is fel nem hagyhatnak. Azért is

Ide reszktve közlött újabb Fel írások által Ő Felségét továbbá is arra kérni szándékozván hogy előbbi Fel írásokban kifejtett igazságos kívánataik teljesítésével az igazságnak Fejedelmi jelszavául választott védését e részben is ki tündököltetni méltóztassék, Ő cs. k: fségét köz tisztelettel arra kéri a mságos Fő Eket pedig egész bizodalommal fel szólítják az eránt, hogy a KK és Ek hazájok javára intézet szándékjokhoz járulasokkal a Fel írásnak minél előbbi felterjesztését sikeresíteni méltóztassanak». ¹⁵

A műgyetem törvénye szakoktatási, tehát nevelői kérdés. Miért mégis ez a késhegyig menő harc, hogy a király egy jottányit sem enged, az országgyűlés pedig legsúlyosabb embereit állítja csatasorba? Mert *a műgyetem szelid nevelői kérdésében viaskodó király és rendek mögött az iparos versenytől félő Ausztria s a földművelésből kilábaló Magyarország küzd*. Nagyon jól tudja már mindkettő, hogy a közgazdasági nevelés gazdasági és politikai erő.

Ebben az állapotban szakadt félbe a műgyetem ügye az 1836-i országgyűlésen, hogy a parázs tovább izzék, s a következő diétán a rendek még fölkészültebben döngessék a gáncsoskodó és féltékenykedő bécsi politika kapuit. Közben azonban másirányú ipari tanüggyel is foglalkozott az országgyűlés. Míg hosszú vajúdással próbáltak életet adni kapitalista-gyáripari és műszaki kultúrájú társadalom iparoktatási vezérintézetének a műgyetemnek, addig lassan kivégez-

ték a hűbéri gazdálkodás elaggott intézményét, a céhnevelést. Már az 1826-i országos bizottság is foglalkozott az 1791-i országgyűlés céheket megszüntető javaslatával. 1832-ben pedig újból leszögezték, hogy «a czéheknek törvénytelen s tsak nem megszabolázhatatlan zsarolásaik által szerfelett terhelhetnek s ez egy századot fellyül élt panasz légyen».

A céhmesterek olyan önkényes megállapítással s belső birságokkal szabogatták a fő iparcikkek árát, mint a mai kartell. «A Czéhbeli Mester Emberek mindent elkövettek, hogy azon egynéhány Mester Embereken kívül, kik a Zsarolásba már jól bele tanultak, többen fel ne vétessenek. A felvételhez tartozandónak állított költségeket annyira felemelték, hogy azt az Új Mester meg nem győzván inkább elállott a Céhbe való felvételének szorgalmaztatásától. Úgy a Mester és kéz művek tökéletesedésének is főbb ösztönül a vetélkedés és több hasonlóknak összejövele szolgálja, és az igazsággal is az lenne leginkább megegyezőbb, hogy minden a ki valami Mesterséget akár mások utasításából, akár tulajdon szorgalma tossága folytán megtanult, a Polgári Társaság rendszabásának határjai között szabadon gyakorolhassa, — és *kinek-kinek szabadság engedtetne inasokat tartani, legényeket szabadítani*. A természet különösb ajándékaival felruházottak Elme- és ügyességeiknek ne talán olyan szüleményeit is, a mellyeknek kiformáltatások a közönségre sok hasznot ígérne, egy két Czéhbeli Mester zsarolást szomjúhozó indulatjának alája vetni nem kénytelenítették, a közönség pedig azt nyerné, hogy a határok közzé nem szorított igyekezetek és ügyességek egymással vetélkedvén a Kéz- és Mester-Művek tökéletesedését, s ennélfogva a kereskedés virágzását a belső erőnek nevelkedését bátrabban reményleni lehetne».¹⁶

Így visszhangzott Smith Adam gazdasági elve az erők s tehetségek *szabad* érvényesüléséről a magyar országgyűlés tárgyalásain iparügyi s szakoktatási vonatkozásban. Egyebek között az volt a főérv a céhek ellen: gátolják a haladást, az ipari művelődést, érdekük, hogy kevés legyen az utánpótlás, az inas és segéd, mert ha nincs szabad verseny, akkor a kevés munkával készített silány cikkekre is akad vevő. Félték, hogyha olyan legényeket engednek remekelni, akik «*mesterségeket ő nálloknál jobban értenek*», maguk alatt vágják a fát a céhbefogadással. Ezért javasolja Bihar vármegye országgyűlési küldöttsége 1827-ben a céhek eltörlését. Hogy pedig az Ausztriával fennálló vándorlegénycsere *éppen a magasabbfokú iparosképzés szempontjából* meg ne szűnjék, mivel az örökös tartományok még fenntartják a céheket, az *ajánló leveleket* rendszeresítsék átmenetileg. A monarchia országainak céhei között ugyanis «az a szokás uralkodik, hogy a vándorló legényeket, ha csak előbbeni mesterek czéhétől ajánló levelet nem visznek, egy mester se fogadja bé, nehogy a magyar mesterlegények az érdekelt tartományokban, hol köztudomány szerént a mesterségek *sokkal jobb lábon állanak és sokkal jobban virágzanak, való vándorlás foganatjuktól megfosztassanak és előlök az út el legyen zárva, a mellyen mesterségekben esméreteket és tudományokat nevelhetnék*».¹⁷ Ezért királyi rendelettel volt mesterük erkölcsi bizonyítványa helyettesítené az Ausztriába induló magyar legényeknél a megszüntetett céhek ajánlólevelét. Divatba jön a céheket támadni és nemcsak az országgyűlés, de a közérdekű sajtó is olyan pergőtűzet zúdít rajok, hogy már lélekezni alig bírnak. Lássunk egy ilyen cikket is! A céhek az ipar haladásának gátjai, mondja a névtelen cikkíró és a nevelésük semmit sem ér. Ugyan micsoda oktatásban részesül, akit oda-löknek inasnak? Mestere hallgatólag megígéri, hogy majd tanítja a mesterségre, azonban nem ezt teszi, hanem a fiú testi erejét uzsorázza ki. Ki tudja vajjon a

kemény sors jó nevelő hatású-e, nem gátolja-e testi-lelki kifejlését? Orvosnak, építésznek s a legtöbb életpályának van külön szakiskolája, csak épp a «dolgos felekezetnek» nincs. Ha szabatos renddel, iskolában magyaráznák a serdülő gyerekeknek mesterségét, akkor néhány hónap alatt megtanulná, míg így évekig kínlódik vele.¹⁸

Hasonló régebbi ledorongoló támadások szólították porondra *Szentpéteri József* uramat, aki Pesten volt ötvösmester. Eddig is szívesen szőttük belé tárgyalásunkba, hogy mit tartanak a saját szaknevelésükről nem a hivatásos nevelők vagy az országgyűlés követői, hanem *maguk az érdekelt mesterek* s most is alaposan fogjuk taglalni ennek a világos fejű magyar iparosnak nézeteit, még ha avultak s részrehajlók is. Hosszú tanulmánya a Tudományos Gyűjteményben kapott helyet. Öröm s fájdalom tölt el bennünket olvasásakor. Öröm azért, hogy a természetes magyar ész milyen deákferenci és aranyjánosi józan bölcsességgel szólal meg egy sokkal kisebb műveltségű mesteremberből is, fájdalommal azért, hogy mért nem volt ebből a fajtájú polgárból vagy tízezer és mért nem jutott szóhoz.

Szentpéteri azzal kezdi, hogy a céhek eltörlése a levegőben van s ő is, mint céhbeli hallatni akarja véleményét erről a tárgyról. Ma már szükségtelen bizonygatni, hogy a mesterségek és kereskedés nélküli nemzet csak végtagok nélküli csonk. Már vagy két évtizede támadják a céhet és egy német statisztika tudós szerzője (talán Schwartnerre célozhat) «nem átalván a maga nemzetének egyik részét a Világ balítéletének kitenni, ezen illetlen s lealacsonyító kifejezést tészzen ki; hogy a Magyar úgymond tsak csizmadia, gombkötő, vagy legfeljebb borbély szokott lenni».

Vájjon igaz-e ez? s Szentpéteri is fölveti a sorsdöntő kérdést. «*Megtagadta-e a természet a Magyar nemzettől a nemes mesterségekre megkívántató szükséges ajándékot?*» Felel rá. *Nemzetünk egyik Karaktere, «hogy a magyar a tanulásra a természettől különös hajlandósággal fel vagyon ruházva».* Külföldi mesterek, akiknek magyar legényeik vannak, telvék dicsérettel. Miért csak itthonn nem boldogulnak hát? Hány östehetség kallódik el, térül rossz útra, *mert nincs alkalma honi földön kifejlődni.*

Akkor viszont mért boldogul a sok beözönlő német legény? Szentpéteri történeti okkal magyarázza. A törökvész után csak a legszükségesebb mesterségek maradtak meg itt. A finomabbakra vagyonosabbjaink behívogatták a németeket és *szokássá rögződött,* hogy csak ők értenek hozzá. Hitelük elnyomja a magyart. Nem tud boldogulni pártolás híjján s a tehetségesebbje inkább kivándorol.¹⁹

Hasonló történeti csapások után más nemzet igazi kultúrája is elmaradott volna, sőt kérdés, tudta volna-e annyi lendülettel pótolni hiányait, amennyivel mi emelkedtünk az utolsó harminc évben? Hogy pedig az alkalom s bátorítás hiánya nem csupán védekező ráfogás, azt példákkal bizonyítja-

Mennél kifinomultabb valamely iparág, annál több ágra szakad. Az övében. a nemes órás vagy ötvös mesterségben csak az viheti valamire, akinek «ezeknek külön ágazatai megtanulására alkalmatossága volna». A legtöbb finom óraalkatrészt órásaink Bécsből hozzátják készen. Ott is kevés hozzáértő mester van s ezek *csak saját fiaikat vagy rokonaikat veszik föl inasnak.* Hiába akarná egy magyar legény tökéletesíteni magát, inkább abbahagyja, mert nincs rá *gyakorlati lehetőség.* «A juvelierség a mi országunkban is már régtől fogva szép folyamatba vagyon s mindig voltak nagyszerű mesterek». Most került a pesti czéhbe *Kolozsvári Szigetiig Sámuel,* ki «Béts legelső műhelyeiben udvari ékszereket is gyártott.

Bizonyos, hogy ha egy magyarfi akármely nevezetes mesterségnek ollyas ágazatjára magát adhatja, a mely tellyes folyamatban lévén *annak megtanulhatására alkalmatossága vagon*, áztat szint olly nagy tökéletességre viheti, mint akármely másik. A pikszis (szelence etüi) tsinálás a legfinomabb ötvösmunka. Nincs benne magyar munkás, mert külön gép kell hozzá és nálunk *nincs annyi vevő, hogy* akár csak *egy* ily mestert el tudna látni munkával. Ugyancsak nagy béketűrés, kitarítás kell, hogy valaki az ezüstművességnek ú. n. *pontzolt* munkáiban annyira vigye, mint *Benvenuto Cellini*. De mégha vinné is különös szerencsével külföldön: nálunk nincs talaja, mert nagy kapitális, vagy alkalmatosság kell tudománya gyakorlásához». ²⁰

Ez a fejtegetés nem a magyar faj *tehetséghiányából*, hanem a fejletlen s szegényes gazdasági háttérből magyarázza csenevész műiparunkat. Szentpéteri elméleti saját életéből, hogy őt is az iparművészet felé sarkalta tehetsége. Tele volt eszmével, ötlettel, pedig itthon éppen *nem volt alkalma* «a mesterség ollyas nemes részeinek még tsak kezdetét is látnom. Bétsbe is pedig, a hova 1805-ik évben esett felutazásom, tsak igen kevés alkalmatosságom volt, s inkább szóbeli magyarázás, mint tselekedetbeli mód». Hazatérve tökehiánnyal küzd, míg nem 6¹ évig egy vidéki kisvárosban annyit összehozott, hogy Pesten félbehagyott törekvéseit folytathatta. De ahhoz, hogy tehetségéhez mért nagyszabású munkákat vállalhatott volna igazi műértők számára, akik azt megfizetik, legalább 30,000 frt kellett volna, neki meg csak tizedrésze volt ennek, felesége hozományát is beleértve. Mégis belefogott egy műdarabba, felesége könyörgése, mestertársai nevetése dacára. Az elsőre 2 évet s 8 hónapot pazarolt s elrontotta. A másodikon majdnem tönkrement a jobbszeme világa, negyedfél év múlva azonban befejezte, Bécsben kiállította s *Őfelsége meg is vette kincstára számára*. Új kedvet érez mesterségéhez kora dacára, és a saját életét állítja ide például, hogy *van a fajmagyarbanri is tehetség az iparhoz, csak a mostoha honi körülmények szegik a legtöbbnek szárnyát*.

Az ipar éppúgy elágazik, mint a tudomány s csak egy ágát lehet egy embernek jól tudni. Mily könnyű a tudósoknak! Ott vannak előttük fölhalmozva a könyvtárak, hogy képezhessék magukat «a mesterlegény pedig kénytelen országokon kívül az alkalmatosságot keresni a tanulásra, és ha az ollyan mesterembernek, akinek tudományát akarná megtanulni, vagy elégséges munkája nintsen. vagy több legényt n.em akar tartani; így az ifjú a maga szándékát kénytelen félbe hagyni». De meg a mesterek amit lehet, *eltitkolnak* tudásokból. Ha sikerül is ellesni, hol van a 60,000 frt, a megfelelő helyiség, műszerek és ágazatok beszerzése? Jönnének csak ide oly tökeszegényen Paris és London vagy Bécs első mesterei, mint a magyar mesterlegények, majd meglátnák többet tudnak-e, mint az iparra alkalmatlannak kikiáltott magyar!

Ezek után tér rá a céhnevelés védelmére, mert szerinte tévhit, hogy a céhek eltörlése egyszerre föllendíti az ipart. Sőt, ha a hatóság a nekiszabadult kontárt, ki «egy minden alatsónyságoknak és ravaszságoknak elkövetésére készen álló ember s a maga szerencsáját mások érdeme kisebbitésével s más egyéb ártalmas fortélyokkal bátran kereshetné» egyenrangúnak venné a betsületes mesterrel, akkor az ipar olyanná lenne, mint az elgazosodott vetés, tele haszontalan füvekkel. Igaz, hogy egyes külországokban bevált a céhek eltörlése, ámde ott általános a *fejlett ízlés* mesterek és közönség körében egyaránt, s nem azt keresik, melyik dolgozik olcsóbban, hanem melyik jobban és szebben. Hazánkban várni kell a céhek eltörlésével addig, míg a jóízlés, a nemes mesterségekben is úgy megszilárdul, mint a szabó, gombkötő és csizmadia mesterségekben.

Inkább azokat a *módokat* kellene tanulmányozni, amelyekkel a külső nemzetek erre a fokra jutottak. Első a *tudatos műpártolás*. Ha nem vesszük meg kiválóbb mestereink készítményeit, akkor nem *nevelődhetnek* a nyugatiakkal eg3'rangú iparművészeink. Kezdetben a szerényebb tökélyt is méltányolni kell. Második a *társadalmi közbecsülés*, hisz ma egy szegény nemes inkább hagyja tehetséges fiát a földesúr robotosának, semhogy mesteremberi sorssal homályosítaná meg. Ma kiváló mestereink szenvedik a lenézés súlyát és saját külföldet járt gyermekeiknek s legényeiknek tanácsolják, maradjanak odakünn, ha szerencsájük akadt. Így nemzetünk nem számíthat legjelesebb fiainak hazatértére. Kaunitz herceg Bécsben *műpártoló társaságot* alakított. Ilyen kellene nálunk is és *meg kellene tiltani a bécsi mesteri művek behozatalát*. Ez a társaság 1. jutalmakkal tüntetné ki a haladó igyekezetet, felhívná rá a közfigyelmet s *eladhatóvá tenné*, 2. tehetséges ifjaknak vagy ösztöndíjat vagy pénzkölcsönt adna, 3. más mestereknek alkatrészeket készítő, elég munkával nem bíró specialistákat egy ideig segélyezne, 4. csak hazai mesterekkel dolgoztatna. A magyar könyveknek is kicsi a keletje a német s francia mellett, s ha nem propagálják tüzzel, sose lesz magyar irodalom. Ugyanígy van a magyar iparral is. Nem lesz, míg a közönség Bécsből vásárol. A lehetetlen társadalmi közbecsülés szomorú következménye, hogy megtollasodott mesteremberek fiaikat tanult pályára adják s leányaikból sem lesznek mesternek. Okul azt hozzák föl, hogy a mesterségből nagyon nehéz megvagyonosodni és szinte kivételes szerencse kell hozzá.²¹

Az ötvösmesterségnek még volna magyar hagyománya és tekintélye, «de micsoda nagy ártalmára vagyon, hogy itten a zsidóknak szabadságok vagyon ezüst és arany készületekkel kereskedni és azokból dolgozni». Sok lopott holmit összeolvasztatnak szerencsétlen mesterekkel, akik megteszik olcsó fizetésért, csak hogy élhessenek, de becsapják a vevőt, mert ráütik hamisan a bécsi próba címet. Különösen a késnyelekbe szükségtelenül annyi forrasztó szert bele olvasztanak, hogy mikor az ember össze olvastja 12 próbásra sem jön ki. Ezzel csapják be a közönséget. Míg ezt túrjuk, sose lesz iparunk. Ezért:

1. El kell tiltani a zsidókat a tanonctartás jogától. Menjen kereskedőnek a zsidó fiú, vagy ha iparos akar lenni, «álljon olyan mesterségre a melyben az ő tsalárdságát nem gyakorolhatja, ú. m. kőműves, áts, kovács, lakatos, asztalos, timár, varga, takács. Különben még eddig a tapasztalás bizonyítja, hogy amely tsinos mesterségre a zsidó a kezét tette, azon mesterség azonnal, a megvesztegetés által minden betsét el is veszítette.» Így tették tönkre rossz munkával becsapva a közönséget a filigrán ötvösséget. Ma fél venni mindenki, kiment a divatból, az *inasoknak nincs alkalmuk megtanulni* s 20 év múlva kihalnak azok a mesterek, akik még tudják. Kihal vele egy hazai iparág, külföldre kell menni érte. A pesti és pozsonyi ezüstkereskedő zsidókat el kellene tiltani a kereskedésnek ettől az ágától, mert hálójukba kerítik az ötvös mestereket, éhbérért dolgoztatnak, leszállítják a színvonalat s vásári értéktelen holmivá sülyeszítik, a tisztas, nemes tudás pedig feledésbe merül. Egy ily zsidó asszonynak számos gyermeke mind ezüstkereskedő lesz és eleszi a régi ötvös családok kenyerét úgy, hogy ezek kénytelenek vagy más pályára áttérni, vagy kivándorolni.

A mesterembernek sorsa határozza el az egész nemzetét. Ahol az iparos szegény, ott koldus és szolga a nemzet is. «A mesteremberen mutatja ki magát a nemzetnek ízlési és erkölcsi tsinosodásának elért mértéke, a legnagyobb tudós és tanult emberek is pedig egy olyan országban, ahol a mesterségek hátra vágnak, tsak

annyit tehetnek, mint szernek és fülek és az ékesen szóló nyelv az olyan testben, a mellynek kezei szélütés által haszontalanokká lettek.»

Ha jól menne az iparos sorsa, ő volna «a hazában a Literatúra előmenetelének egyik gyámola.» A színház is az iparosságból veszi jövedelme egy negyedét. Könyvet is szívesebben vásárol a tehetős magyar mester, mint a német. Képtelenség azt vární, hogy egy emberöltő alatt utólérjük Bécs iparát. Ott sokkal több hagyományon, műreken iskolázott mester van, természetes tehát, hogy sok főben több új gondolat és magasabb színvonalú műipar terem. Egymással folyton ötletet cserélhetnek. De ugyanily nehéz Bécsnek az iparművészeti hagyományokban korosabb Párizst, Londont vagy Rómát utolérnie. Ezért rázzuk föl nemzetünket, hogy *előre tudva a szükségképpen gyengébb teljesítményt pártolja saját iparát*. Epp a törzsökös magyar vidékek tehetetlenek önmagukkal s a bőség terhe alatt a szegénységgel küzködenek. Újítástól félve, úgy bújnak a lakosok a kezdetlegesség kemény kérégebe, mint a csiga a házába. Ha mozdulnak is néha. visszahúzódnak, mint a nyáron mászni kezdő, télen betokolódó csiga.

Amint Szentpéteri az ipari művelődésünket gátló okokat kutatja, újból meg újból belé ütközik a magyar társadalom előítéletekkel terhes, mozdulatlan kasztjaiba. Mít tehet ott bármi nevelés, ahol a teljesítmény jutalma nem a siker és közmegebecsülés, hanem a dölyf elzárkózó közönye! Mennyire lenézi a német szóra a Felvidékre, vagy jurátuskodni Pestre özönlő nemes ifjúság a polgárságot. A polgárok már mulatságban, vagy játékszínben sem mernek megjelenni, annyi bántalmat kell eltűrniök. Fennmaradhat-e, hogy a magyar társadalom két részre szakadjon s az erőszak uralkodjék az ész helyett most, amikor az ész minden fortélyá ízlést fejleszt, szokást és erkölcsöt tökéletesít. Ha nemes magyar mesteremberek telepednének németajkú iparos városainkba és engednének az idegent lenéző ázsiai gögből és «a magyar nemzet ő eránta és az ő szokása és ízlése eránt a maga idegenségét szinte a legnagyobb megsértésig ne mutatná», sokat magyarosítanának rajtok. Hiszen a német barátságos és tiszteli másnak a tudását. Az ő életének legnagyobb elégtétele is az volt a sok keserű mellőzésért, mikor Kheber bécsi udvari tanácsos, a művészet akadémia egyik igazgatója, hírét hallván, Erdélyből jövet műhelyét meglátogatta.

Emeljük fel tehát a kézművet s iparososztályunkat a hazai német iparossággal keverve, tegyük a nemesség előtt is kívánatossá. Ne bántsuk a céheket, mert a céhek teremtik a városokat s nevelik a magyar *polgárrá*. «A mesterembereknek czéhek már régtől fogva megvoltak állapítva, akiknek rendelések szerént a ti fajitok a vándorlásra köteleztetvén a más városokban való szokásnak elfogadására hajlandókká lettek» s velök szűrődött be hazánkba minden nyugati művelődés. Ám a magyar nemzet vezetői erről a polgárosodásról s az egymás felé elzárt osztályok társadalmi közeledéséről nem beszélnek. Külföldet járó nagyuraink csak az idegen nemzetek haladását prédikálják s a hazai értékeket nem fedezik föl. «Tsak minékünk mesterembereknek vagy az a sorsunk, hogy mind érezzük, mind viseljük azt az egész nemzet fejében. A mi tanult férj fiaink úgy látják a külföldi nemzetek sorsát a magyar nemzet sorsára nézve, mint a megérett gabonát: — de *az a nagy köz, a melly itten a mesterembert a tanult embertől külön szakasztja*, meg nem engedi, hogy ennek sorsát esmérje; — és ha a mi mesterembereinknek a kiművelődésben és a mesterség kitanulásában való előmenetelét látják is; azt tsak annyira nézik, mint a selyem eresztő bogárnak munkáját, a mellyet ő megtészen, a nélkül, hogy annak betsit vagy hasznát ismerné: így minékünk mesterembereknek, a legnagyobb igyekezetünk is, tsak annyiba tar-

tatik, mint a mi helyeheztesünkötől reánk kimért kényszerített kötelesség és a nemzet díszének feltartására vágyódó hajlandóságunktól tsak oíly an távol lenni gondolatunk, valamint a teherhordó állat attól az érzéstől, hogy ő gazdájának betsületét nevelje.»

Szentpéteri sok oíly magyar ífút ismert meg külföldi vándorlásán «kik ha más tudományokra fordították volna azon igyekezeteket, a mellyet ők a mesterség kitanulására fordítottak, felette sokra tudták volna tudományokat vinni.» *De mi lenne a nemzetből, ha mindenki a tudományokra adná magát?* «Tsak egy kártya játékban is, ha tsak egy- vagy két színek, és tsak a legalsó meg a legfölsőbb kártyák volnának, tudná-é egy jádzó társaság a játékot tsak egy minutomig is folytatni? Valamint tehát a kártya játék is tsak úgy eshetik meg, ha mind aszokott színek, mind pedig azon számú kártyák mégvagnak, a mellyek a" legalsótói fogva a legfölsőbbig való köztkitöltik: úgy a nemzet boldogulása is tsak akkor mehetne elő, mikor azt a nagy közt, a melly a földművelőtől fogva, a hivatalt viselő és tanult személyek közt vagyon, a mesterembevek kitölthetnék. Mi mesteremberek, művészek és kereskedők, annyit tsak képzelhetünk magunknak, hogy mi az egészre való nézve annyi vagyunk, mint a testben az életérből kifolyó és az egész testben munkálkodó vérerek; a mellyek az ő épségekkel mind a tson tokat, mind az ínakat és húst elevenségbe hozzák, valamint az ő romlottságokkal az egy egész testnek nyavalyát okoznak: erre való nézve méltán tarthatnánk mi számot a nemzetnek egy kevésbé nagyobb figyelmére.»²²

Ennyit értekezik ez a nemes mester az ipari művelődésről. Megbocsáthatjuk néki tévedéseit, nagyszerű meglátásaiért. Érthető, ha védi a céhet, felsorolja hajdani érdemeit s nem akarja megtagadni azt az intézményt, amelyben ő maga is nevedett. A versenyt kizáró céhgondolat szorítja arra is, hogy tisztelje a műhelytitkokat, ne valamilyen ipariskola szabad közlésére bízza iparfejlesztő közkeletűségüket, hanem a véletlen szerencsére vagy ügyes ellesésre. Hadakozik a zsidók tisztességtelen versenye ellen s nem gondolja tovább, hogy míg ő a kereskedeésre akarja őket átkényszeríteni, a kereskedőtestületek meg az iparospályára szeretnék visszaszorítani. Feledtetí azonban e tévedéseket a reformkori magyar társadalom kasztbetegségének boncolata. Szent péteri kézenfekvő érvekkel cáfolja meg, hogy a magyarokban nem szunnyad ipari tehetség és mindent fejletlen, satnya közgazdaságunknak, meg vénhedt, idejét múlt társadalmi tagozódásunknak ír rovására. Ha a nemesség és polgárság közti szakadékot a kölcsönös megbecsülés tölti ki, akkor értékes pálya lesz az ipari s érdemes lesz rajta nagyot alkotni.

Ne is annyira iparosainkat neveljük tehát. Ezt jól elvégzi a céh, s nem itt a Jriba. - Társadalmunkat neveljük iparpártolásra, a magyar kezdet támogatására s a magyar munka megbecsülésére. Ezért javasol iparpártoló egyesületet, hogy az majd tudatosítsa a munka értéktermelő, nemzeti fontosságát. Szentpéteri egész biztosan hírét sem hallotta Smith Ádám tanának a munkáról, de korának fia, mikor a munka nemzeti haszna alapján követel végezőinek a születési előnyökkel egyenrangú társadalmi becsületet s jelöli ki az iparúzó polgárság áthidaló, kiegyenlítő, közelebbhozó hivatását nemes és pór között.

Ismerve társadalmunkat, talán sokan megütököznek rajta, — mondja — hogy egy mesterember kalapács és reszelő helyett a pennához nyúl. «De mondd meg édes nemzetem, ki lehetett volna más, mint egy mesterember a ki a te sorsodnak egy illyen rántzát fejtse ki, a mellyet más rendű tagja a nemzetnek még eddig nem is esmért. Hogyha pedig valaki nékem azt vetné szememre, hogy ezen előadásomban nem éltem azon ékesen-szóllással és logikai rendtartással, a melly-

hez egy írónak kellene magát szabni, én arról engedelmet kérek, mivel én azt nem mint Literátor, hanem tsak mint olyan mesterember tselekszem, akít a nemzet díszének s virágzó sorsának óhajtása felettébb érdekel. Úgy tartom, hogy jobb egy valami szükséges dolog isméretét egy híjános előterjesztéssel elfogadni, mint ötven vagy száz esztendeig várni, hogy egy Literátor arra a gondolatra jöjjön, hogy ékesen-szóllói és logikai tehetségének a nemzet előtt való kimutatására ezen tárgyat válassza. A mesterségek nevedése tsak a culturával nevededhetik és a mesterségek sorsát a nemzet bátran úgy nézheti, mint a culturának legbizonyosabb barométerjét.»²³

Így vizsgálja egy céhbéli mester az egész nemzet sorsát az ipari művelődés sorsában. Mai szabatoságban még ki nem fejezett nagy gondolata, hogy a művelődés hozza előbb a megértés, aztán a megbecsülés, végül a keveredés közelségébe az eke, szerszám és toll munkásait. Alaptévedése, hogy a céheket menti, a szabad társadalmi osztály áramlás e nyilvánvaló kerékkötőit, az ipari nevelés kiöregedett hordozóit, ugyanolyan maga felé hajló elfogultsággal, mint ahogy az országgyűlés nemessége odázzgatta a szép elméletek mellett a valóságos és gyökeres társadalmi reformokat. Bármennyire ugyanazon világrendnek a hűbériségnek szerves tarozékai a földbirtokos nemesség és az iparos céhek előjogai, a hatalmi helyzetből kifolyólag előbb lehetett a céheket és nevelésüket eltörülni, mint a különálló nemesi rendet s nevelését. Az országgyűlés is egyenlőre csak az előbbi irányban tevékenykedik.

A közoktatás egyéb területén végzett országgyűlési munkában a bizottságok csak az 1790—91-i országgyűlésnek időközben a hosszú állásban összekeményedett anyagát örölték újjá. Az 1827: 8. te.-kel kirendelt tanügyi bizottság véleményében nem sok újat mond tárgyunk számára. A régi Ratio Educationis vágányain haladva szedi sorra az iskolákat a kis falusin kezdve. Kiemeli, hogy a számtant, a falusig élet szükségleteihez, iparosok, kereskedők igényeire való tekintettel tanítsák. Gazdasági hasznosítás legyen a szempont a természettudományi ismereteknél.²⁴ A nagyobb városok iskoláiban szintén érvényesüljön a fenti elv. Ahol három osztály van, célszerű a harmadikat kettéosztani. Az egyik fele közismereti tárgyakat tanuljon anyanyelvén, a másik a mértant, építészetet és mechanika alapfogalmait, így egyrészt későbbi pályájukhoz kapnának hasznos előkészületet, másrészt a följobb igyekvők nem özönlenének a latin iskolába, két elemi osztállyal túl zsenge korban.²⁵ A városi elemi iskolák mellé elvből kellene iparosiskolákat szervezni, hogy a polgárságnak ipari foglalkozás felé törekvő része már itt kapjon alapképzést egyszerűbb kézimunkás oktatásban. Joggal igényelheti ezt a sok leendő iparossegéd. Sikeresen lehetne így saját élethivatásuk felé terelni a magasabb tanulmányokra alkalmatlanokat.²⁶ Aki gyakorló mérnöknek készül, az tanuljon mezőgazdaságtant is, szintúgy vizsgát követeljenek e tárgyból a pénzügyi tisztviselőktől. Kitér végül az országgyűlési bizottság véleménye a mérnöki intézetre is, hangsúlyozva a vízépítészetet s több gyakorlati oktatást követelve a földmérésben.²⁷ Csupa olyan kívánság, amelyeknek további folyományát a mérnökképzés fentebb tárgyalt részleteiből már ismerjük.

Az országgyűléssel párhuzamosan a közirodalmat is foglalkoztatja az iparoktatásnak két főtémája a *céhügy és a mérnökképzés*. Széchenyi Hitele felizgatta a közvéleményt, vájjon egyáltalán képes-e a magyar faj közgazdasági működésre? *Idősb Jankovich Miklós* a Tudományos Gyűjtemény hasábjain száll vitába a Széchenyinek tulajdonított tagadó válasszal és hazafias kiállással utasítja vissza,

hogy vezetőink, «nemzeti jelességeinknek némelly műveltségi héjjának miatt magukat lealázni, ellenben az idegeneket mindenben magasztalni és jelenkori szándékoknak általlános követésére bírní s gerjeszteni törekedjenek.»²⁸ Nem vagyunk alacsonyabbrendűek szomszédainknál, csak sorsunk volt szerencsétlenebb. Ha azonban magunkat ócsároljuk, a külföld is tódítja és elhitegeti, hogy művelődésben századokkal sántikálunk utánok. Íme egy jellegzetes adat: Horváth János apát, természettan tanár a pesti egyetemen megelőzte a bécsi és párizsi egyetemeket azzal az újításával, hogy már 1786-ban adott elő molnárnak készülő magyar mesterlegényeknek gyakorlati géptant. Kicsi adat, de jellemző, hogy mi elfelejtjük értékeinket, a külföld pedig mellét veri s njálvántartja. A magyar nemzeti jellemhez ne nyúljunk, hisz ez az erőnk s belőle is kifejthető az ipari művelődés.

A haladás nem a külföld majmolásában rejlik «mint inkább és egyedül a *Nemzeti Character* javításában, tsinosításában, józan felvilágosításában és a jövődők tekintete bölts tökéletesítésében az az: *tsak olyan műveltség elfogadásában, mellyel a feltűnt Nemzetisége sem által változik, sem szerentséltetik, méltán és valódiképen helyheztetik.*»

«Ellenségnek valóban és a nemzetek mostani felforrásában méltán veszedelmes ellenségnek állítom, a *Nemzetiség változására törekedőket*, mert kisded erejét Nemzetünknek többiekhez hasonlítván, tsupán és egyedül Isteni tsudának tulajdoníthatom, hogy annyi századok alatt, e világ hatalmas nemzetei özönében több kihalt nagy Nemzetek sorsával mind eddig el nem sülyedett.»

Jankovich védekező buzgalmában nem veszi észre, hogy voltaképp azt a Széchenyit visszahangozza, akit cáfolni akart. Világosabban fejezte ki korát s értette meg nagy kortársát *Beszédes József* a híres vízimérnök. Beszédes nemcsak vonalzóval és mérőszerszámokkal szolgálta hazáját, hanem tollával is. Irodalmi munkatervét éppen úgy vázlatba foglalta és pontról-pontra dolgozta ki, mint belvizeink szabályozását. Nagyváthyhoz, Pethéhez, Balásházyhoz és többi tősgyökeres nagy gazdáinkhoz hasonlítható abban, hogy szaktudományának művelése közben a szorosabb mesterségbeli nevelést is vizsgálja és mélységes fajszerezettel keresi az utakat, hogyan lehetne ezt az ismeretágot a magyarba csepegtetni, vagy benne elmélyíteni. «A közhasznú gyakorló tudományok elősegítésében egyik baj szokott lenni az, hogy a kinek igen sok ideje van írni, annak az írásra nagyon érdemes öntapasztalásbéli tárgya ritkán van, a kinek ez van, amaz nintsen. Nállam az írásra szükséges idő hibáz; erőlködni fogok mind az által tulajdon úgy nézéseimet leírni azon dolgokban, mellyeket ösmérek, és így azokhoz szólhatok.» Beszédes az első, aki magyar nyelven követel létjogot a különálló, zárt műszaki tudománynak és a hivatásszerető, önérzetükben bántott gazdák érveihöz nagyon hasonló fejtegetéssel bizonyítja, hogy az ipari kultúra velejében épp oly ősrégi, mint bármelyik más, nagyobb tekintélyt élvező ismeretscsoport.

«Az Inzsenérség az a tudomány, melly a mérést, számolást, képezést, vajast, építést, az erőműveket és ezekkel való bánást, mindennemű elrendelést, még a külön vált tárgyaknak is egy egészebe való szerkeztetését, czéleránnyos, gazdaságos és állandó okkal-móddal tanítja.

Inzsenéri tudományokat a vadember is kénytelen volt művelni a maga kezdetleges fokán, tehát az inzsenéri tárgyaknak gyakorlása egyidejű az emberi séggel. A vadásznépénél fejlettebb volt a pásztorok társadalma, majd a földművelőké, melynek már utakat, kutakat s a haza határait kellett kijelölni, házat építeni, földm. szerszámait számbavenni.»²⁹

Amikor a foglalkozások elkülönülnek és tervszerűen vizsgálják az emberek a természetnek erőit, akkor kezdődik — a mérnöki tudomány csiráival egyidejűleg — az egész emberi művelődés. Követve az iparfejlődés történetét, jut el a gyárakhoz. «Az egyes kézi mesterségek kimíveltségeknél első lépcsőjétől tovább haladván fabrikákat szülnék, az által, hogy az atyafiságos egyes mesterségek társaságba állnak egymás segítésére, ebből következik, hogy a költségekben, időben, a mesterművek jóságában és mennyiségében az összevállalkozott mesteri tehetőségek nagyobb nyereséget szereznek, mint külön válva.» A gyárak összpontosítottak minden szellemi, anyagi és természeti erőt egy helyre s egy célra. «Még a föld alatt is világot, rendet, erőt, mozgást és értelmet ihlet az *inzenéri hatalmas tudománynak Felségei*). Az árucseré és a kereskedelem újabb lendületet adott a műszaki tudománynak. Ma is elválaszthatatlanok. Nemcsak a közlekedést tartják a mérnökök a kor színvonalán, de műszaki tudás nélkül egyszerűen megbénul a gazdálkodás és vele a nemzet egész élete. «Lehet ugyan valamelyik Nemzetnek mezei gazdasága, Kézi mesterségei és kereskedése, de ha az Inzenérség nála nem virágozik, soha pallérozott nemzetté az olyan nem létezik.» Műszaki tudás tesz lehetővé igazságos adófelosztást, (ellenkezőjét mutatja a beteg Török birodalom) korszerű honvédelmet fegyverekkel, erődökkel, várakkal. Újabb ígéretes területei pedig a gőz, távíró, delejesség, villamosság, «levegőszoritás és a földindulást nemző szereknek erőmívűkre való használata.»

Beszédes egyenként boncolja, hogy a műszaki tudományoknak mi a szerepe egy művelt társadalom egyes foglalkozásainál és bebizonyítja, hogy a XIX. század egész művelődését áthálózzák. Tápláló hajszálérként ott rejtkeznek a gépek s gyárak felé haladó életünk sűrű hétköznapijainak szinte minden percében. Beszédűtjain nem követjük, csak kiemeljük, hogy ennek a nélkülözhetetlen tudománynak követelt méltóbb létet, több érdeklődést, több tekintélyt és több intézményt a magyar művelődésben. Szakemberek részlettudományából is sarjadhathatnak átfogó, nagy, nemzetmentő tervek, nemcsak a politikusokéiból. Beszédes mestersége a vízi inzenérség, a belvízszabályozás. Látta a közlekedés fontosságát, megvillantak előtte is a gazdaságtörténelem nagy példái, hogy miképp tette naggyá a Jóreménység foka körül felfedezett tengeri út az európa-ázsiai világkereskedelmet, ez a kereskedelem pedig Portugáliát és Angliát. Feltámad benne a régi magyar gondolat, amely Berzeviczy Gergely terveinek is szárnyat adott, mikor népét kereskedésre akarta fogni: a keletre vezető régi, szárazföldi szekérút. Beszédes is hirdeti, hogy vissza kell állítani, ami hajdan természetes volt. Mint vízimérnök ragadja ki a feledésből Berzeviczy eszméjét, meg akarja nyitni a Vaskaput, hogy a Dunán és a Fekete tengeren vigye a magyar árut Georgiáig. Az orosz birodalom legelőin semmibe sem kerül az állattartás, olcsó lenne a tengeren való szállítás tovább Ázsiába és meg tudna jelenni a magyar is mint kereskedő nép a világpiacon.

Így vergődnek a magyar lelkek legjobbjai e gazdaságföldrajzilag elszigetelt kis hazá kapuk nélküli határai között. Érzik az emberföldrajzi igazság súlyát, hogy mindennek előtt a föld s a táj neveli az embert, de ismerik az érem visszaját is, hogy az emberi művelődés hatalma áttöri a föld akadályait és megváltoztatja a tájat. Keresik azt a varázsigt, amelyik megnyitja a Kárpátok bástyafalait, hogy «börtönéből szabadulhasson sas lelkük» a nagyvilág felé. Ez a varázsige a *kereskedelem*. Most, a szabadkereskedelem korában, mikor az emberi ész versenyre mer kelni természetadta előnyökkel, mikor a szomszéd német államok nemzeti öntudattól fűtve készülnek vámszövetségükben az angol mellett porondra lépni:

még kínzóbban vetődik fel a régi, megoldatlan kérdés, hogyan nevelhetnők ezt a harcos, földművelő és sötét mélabúval magába zárkózó szittya fajt pénzt csörgető, a világban forgó, vidám, nagy tervek után futkosó *kereskedővé*?

Vizsgáljuk tehát ezt az ismert kérdést az ifjú reformkor megvilágításában!

5. Tisztességes ember-e a kereskedő?

«Forrón óhajtotta a Nemzet, hogy még e jelen Ország Gyűlésen a Kereskedési Rendszeres Munka egész kiterjedésében felvétessék, s alkotandó hasznos Törvények és célirányos Intézkedések által a *Nemzeti Kereskedés* biztosíttassék, mert mélyen és fájdalmasan érzi, hogy kereskedésének sínlődő s számtalan gátokkal küszködő állapotja, a Nemzeti Szorgalom kifejlődésének a Haza virágzásának, s az egyes Polgárok jóllétéből származó köz boldogságnak legnagyobb akadálya. Int az előre halladó idő, sürget a szorongató szükség, hogy ha már a Nemzet óhajta egész kiterjedésében nem tellyesedhetett, halladék nélkül történjen legalább valami, a mi a Nemzet kereskedésének minden kifejlődését sorvasztó mostani állapotjában enyhítést szerezzen.

Előttünk a Külföld dicső példája, hol a munkás szorgalommal párosított emberi elme bámulást gerjesztő roppant munkálati által emelvén az egyesek jóllétét, biztosabbra építette a Nemzetek köz boldogságát, és sok tekintetben ki vívta az emberiség háláját. Most tehát midőn Európa minden mívelt Nemzetei a Nemzeti köz jóllétnek előmozdításában ily munkás törekedéssel haliadnak előre, egyedül a Magyarak munkátlannal vesztelve elmaradni nem tanácsos sőt elmaradni nem is szabad.»¹

Így ír föl az 1836-ban ülésező alsótábla a főrendekhez. Nagy nemzeti gyónás húzódik meg szavaiban. Ráébrednek, hogy a műszaki találmányok és a gyorsuló forgalom századában nem maradhatunk a hűbéri terménygazdálkodás állapotában és terjedelmes iratsomag őrzi, hogy mennyi javaslat ébredt a kereskedelem akadályainak elhárítása terén. Utak, hidak, csatornák, vámkönnnyítések, hitelügy s a társadalmi reformmal kapcsolt átmenet a pénzgazdálkodásra tüzelik az elméket. Lázba hozta az előretörő ifjú követeket Széchenyi gyűjtő szelleme és az egyesületek, vállalatok megalakulásának könnyítésével akarnak kereskedelmet indítani. Ám itt is megáll a törvényalkotó magyar társadalom a *keretnél*. Tartalommal éppoly kevésbé tölti ki, mint az iparnál. Kereskedőnek nem megy a magyar nemes, csak politikailag kormányozza mások kereskedelmét.

A polgárosodás első állomása a kézmű, s így érthető, hogy az országgyűlés minden hévvel az iparosodást szorgalmazta. Egyelőre termeltetni akarnak cikket s aztán jöhet csak eladásának a gondja. Deák Ferencnek az 1835. június 5-i vitában elhangzott beszéde az egész országgyűlés nézetét fedi. A kereskedelemhez nem kell külön tudomány, szakképzés, maradjon szabad pálya, ahol *bárki* érvényesülhet, ha ügyes, míg a hozzá nem értő bukják el — ez volt Deák álláspontja a céhszerűleg tömörült kereskedőtestületek már régebről ismert beadványaival szemben. Kereskedhessek akárki, ne legyen ez a jövedelem inasképzés ürügye alatt testületek családi egyedárúsága. Mélyebben nem is érdekelte az országgyűlést ez a kérdés. A társadalmat azonban igen.

Figyelemreméltó jelenségekre bukkanunk a lassú világnézetváltozás mesgyéjén. Ki hát az előbbrevaló, — teszik fel a kérdést — a született, de vagyonában romlásnak indult hajdan erős nemes, vagy az alacsonyról feltörekvő kalmár?

Egy vitatkozó követ a karthágóiakat hitszegőknek nevezi, mert munkanélküli nyereségből, csalásból és ravaszágból élő nép más nem is lehet. «Mi a kalmárnak egész számvetése egyébb, mint annak reá szedése, aki magát reá bízza? És legye-nek legfellyebb takarékoság s mértékletesség a kalmárnak virtusai: nem sokkal kisebb érdemmel bír-e mégis, mint a nemes embernek irgalmassága a szegények eránt, vagy pedig vendégszeretete az ő szomszédi között?»

A vita másik szószólóját azonban nem csalja lépre ez az olcsó szólam. A polgári takarékoság a nemesi vendégszeretetnél magasabbrendű erény. «Érdemes lenne a megfontolásra, ha azok a kézi mester-emberek-e, akiknek én tíz napig tartozó munkát adok, vagy azok a parasztok, akik Sz. úr költségén vigadoztak tartoznak nekünk többel?» Jó volna a karthágóiak viszontvéleményét tudni a rómaiakról. Mi van azon botránkoztató, hogy a kalmár mindig számol. Bár a nemes is számvetéssel gazdálkogna! A kalmár ugyanakkor se kerítést nem tör, se vetést nem tapos össze, se a gazdától el nem vesz semmit, hanem a szegénynek minden dolgáért megfizet «és nagyobb számú embereket tart el, mint a leggazdagabbik nemes.» Ha a nemes is számvetést tett volna vadásztatás helyett, akkor a kalmár nem vásárolta volna ki birtokából és sohase mehetett volna minden értékével is arra, «hogy a maga képének Urak gallériájában helyet találjon, vagy pedig származását nemes asszonytól vegye. Sokkal jobban megérdemli a jószágot, aki azt szorgalma által szerezte, mint az, aki azt gondatlansága által elvesztette.»²

Újszerűen hangzó szavak ezek a magyar társadalomban, de ugyanabból a változott értékítéletből születtek, amelyből az országgyűlés előbb közölt felirata eredt. Még hozzá nem is elszigetelt, nyilvánosság elé merészkedő magánvélemény, hanem egyetemes pálfordulást jelző szózat. Bárhol tallózzunk a harmincas évek sajtótermékeiben, mindenünnen a kereskedelem dicsérete hangzik felénk, világosan mutatva, hogy a szabadkereskedelem értékrendszere áthatja a magyar közvéleményt is és más ítéletre kényszeríti, mint csak még kevéssel azelőtt. Felső-magyarországtól Erdélyig azt olvassuk, hogy a kereskedés becsületes emberhez méltó foglalkozás és az országnak talán minden pálya között a legnagyobb szolgálót teszi. *Csiszár Sámuel* nagytiszteletű uram Kolozsvárt egész hozsannát zeng búcsúztató beszédében Trandafir György görög kalmár koporsójánál a kereskedésről. Szakítva a hagyományos református egyházi beszédstílussal, egész oktató értekezést szó halotti prédikációjába a kereskedő államok irigylésreméltó erejéről, műveltségéről. «Kérdezd meg, mi ad fényt és erőt a Státusoknak? Úgy fogod találni, *a böltsen rendszerezett, virágzó kereskedési Intézetek mesteri keze.*» Micsoda ferde szemforgatás az, mely a kereskedő hasznát munka nélkül szerzett csalafintaságnak nevezi. Hát nem üzlet ez az egész világ és pedig megengedett, tisztességes üzlet? Talán a városatyák ingyen tanácskoznak, vagy a papok csupa nemesebb indulatból hirdetik Isten országát? Egész különösen hangzik *Csiszár Sámuel* szájából és csak közös, puritán-presbiteriánus hagyományokból magyarázható, hogy az eldugott kis Erdély országban 1833-ban a mai Amerika Fordjának nagy üzleti elvét a *service-t* halljuk: a kereskedő akkor teljesíti hivatását, «ha esmérí és érzi valódi célját a kereskedésnek, melly abban áll, hogy a maga körének tőle kitelhetőleg *jóltévő szolgálatot* tegyen.»

A kereskedelem az értelmi haladás fáklyája. Gondolatokat, árut, találmányokat, ismereteket egyszerre terjeszt. Smith Adám s Bentham elveire ismerünk rá *Csiszár Sámuel* szavaiban. Hogy-hogynem, eljutottak a kolozsvári református papig, mikor egy göröghitű koporsója felett mennydörgi: «Kereskedés nélkül nints élete a népeknek, nints magános kívánt állapot, nints közönséges is. Nem

ritkán hallunk megvető, kevély ítéleteket a kereskedés kigúnyolt sorsáról, igen az emberek azon osztályáról, mely kereskedést űz. Miért lenne megvetésre méltó a kereskedési munkás életre hivatás? Mentől többeknek tehetünk *szolgálatot*, ha érdemlett bérért tettük is aztot, annál több becsületre tarthatunk számot. De azt veti valaki szememre, hasznot hajt a kereskedő magának s felejtí a másokét. Mutassatok nékem egyetlen egy embert, aki mindent csupán másokért csinál? A legbuzgóbb, a köz lélekkel legtellyesebb ember kebelében is lappang valami *ön édes el nézés*, s keresett haszon legalább egy kicsiny nagyra becsültetés ingerlő vágygya. Miért kívánjátok hát, hogy csak a *kereskedő* nyissa csupán másokért boltját.»³

A kereskedés tisztességes volta — ha ugyan ilyen meggondolás tartotta vissza tőle — nem támasztott többé kételyt magyar elmékben. Nehéz is lett volna kétségbevonni olyan igazságot, aminek az egész művelt világ hódolt. Elméletileg megpuhult a magyar társadalom rideg, tartózkodó s lebecsülő értékítélete s a legnagyobb gát, a lelki, a világnézeti leomlott. Mi sem tartotta vissza honfiainkat, hogy beözönöljenek arra a pályára, melyen a közvélemény, a hivatalos közegek s az országgyűlés egyöntetű jóakarattal biztosítottak nekik tág érvényesülési lehetőségeket. Itt ütközik ki azonban újból a vészes valóság: keretek alkotása úgyszólván semmi, hiába csalogatják a bátrakat, ha *a fajban nem él az új foglalkozás iránti hajlam*. Emberileg itt is csak a nevelés segít, ennek alakító műve pedig lassú, százados. A harmincas években történetileg számottevő mértékben még mindig nem találunk magyar elemet a kereskedő-pályán.

Am mintha érbevósett törvényszerűség volna, úgy ismétlődik meg Bethlen Miklós és Berzeviczy Gergely gondolata a magyar agyvelőkben. Az idő cselekvésre szorít s valamilyen formában a magyaroknak is hozzá kell látni a kereskedéshez. Nem az *önálló vállalkozás* útján indul el azonban, hanem *egy állami háttérű* s egyed-árusággal felruházott külkereskedelmi hivatalról sző terveket a szabadkereskedelem évtizedeiben. A megyeház vagy a harmincadhivatal nyugodt ügymenetének alapeszméjét ültetik át a kereskedelem pezsgő, ideges világába. Sok értékes közgazdasági fejtegetéssel alapozzák meg, hogy ez a külkereskedelmi egyesülés mikép tudna szembeszállani a bő hitelnyújtással dolgozó hamburgi cégekkel. Mezőgazdasági érdekeltségeket szolgálna, mert egykéz-rendszerrel vinné ki a földesuraknak a robotszolgáltatmányból megmaradó fölöslegét saját szekerein, hajóin, melyeket visszafelé első-kézből és nagyban vásárolt csereárukkal terhelve használna ki. Lerakatai, gyűjtőhelyei volnának külföldön úgy a behozatal, mint a kivitel számára, saját tőkével dolgozna és a külföld nem tarthatna markában bennünket uzsorahitelével. Állami beavatkozással szabályoznák az áruhiányt és torlódást, idehaza állítanának műhelyeket s amit lehet, itthon gyártanának. Előnytelen gazdaságföldrajzi helyzetünket pedig átviteli kereskedelemmel javítanák. A szárazföldi utat tökéletesítenék, *hogj* a burkus áru ne a kerülő tengeri úton kerüljön Törökországba.⁴

Ez az egyetlen valóságos terv, amelyet a harmincas évek magyar társadalmá a kereskedelem saját kézbe vételére kitermelt. Ez is hivatal-ízű, inkább megszorításokon fölépülő és vállalkozó szellemet nélkülöző. A kereskedelem lényegét középnemességünk csak elméletileg látta át. Valóságát nem volt képes megragadni, hogy az állami gyámkodás előjogos védőszárnyai alól kimerészkedve, garast fogá-hoz verő, széles, népi kultúrát hordozó, szélsőséges osztályellentéteket kiegyensúlyozó és éppen a foglalkozása által örök kezdeményezésre, önálló ítéletre szok-

tátott, ki nem forrott áramlatokkal szemben nagy ellenállóképességű, városlakó, patricius osztályvá alakuljon.

Ez a sajátságos és következetesen ismétlődő megtorpanás, valahányszor a magyar a kereskedelem felé indul, feltűnt az élesszemű s éleseszű *Csaplovics Jánosnak* is. Azt ő sem tagadhatta már, hogy a művelt és gondolkodó magyarok a kereskedelmet teljes meggyőződéssel pártolták, de szöveget ütött fejébe az a tény, hogy az elméleti belátásnál megállottak és sem a külföldet járt főnemes nem alapozott birtokaira terményeit kivívó nagy gabonaüzleteket, sem a magyar serfőző-, takács-, szücs- vagy kékfestő-mester nem fejlesztette műhelyét gyárrá, sem a magyar paraszt nem indult neki, hogy egy kocsiderék szilvával, fakanállal vagy cserépkorsóval házalja végig az országot. A szlávbarát beállítottságú *Csaplovics* ezt a tünetet azonnal kiaknázza. Szerinte Magyarország nemzetiségei közül közigazdasági művelődésre a tót a legfogékonyabb. Ez itt a haladás zászlóvivője s lelemény, kereskedelemérzék dolgában csak Európa vezető népéhez az angolhoz fogható. *Csaplovics* afféle képességi rangsort állít föl, melyben lefelé menőleg a tótot követi a német, majd a zsidó, örmény, horvát, szerb, magyar, sziavon, rutén, cigány és oláh. Legsokoldalúbb a tót, mert űz földmívelést, állattenyésztést, ipart s bányászatot egyaránt, fuvaroz vizén és szárazon, madarászik, vadászik, szívesen tanul az iskolában és olajjal, vászonnal, dézsával járja az országot. A többi fajt aszerint elemzi *Csaplovics*, hogy testi munka mellett melyik dolgozik *ésszel* is. Ezt csak a németről és zsidóról ismeri el. A magyart már lej ebb sorolja s leleményét csak abban látja, hogy lustaságból nem erőlködik, hanem barmával végezteti el azt, amit az angol géppel csináltat, pl. az őrlést szárazmalmokban.

Csaplovics száz év távlatából bajos vitatkozni. El kell ismerni, hogy nyilvánvaló érzelmi egyoldalúsága mellett vannak szellemes és helytálló megfigyelései is. Így pl. hogy Magyarország kicsiben Európa s e hazában nagyszerűen egészítik ki egymást a különböző foglalkozású nemzetiségek gazdasági egységgé, vagy hogy a magyar a kevésbé mozgékony fajokhoz számít, mert faluját nem szívesen hagyja el. Igaza van abban is, hogy a mozgékonyosság hiányából, a tespedésre hajlamos nehézkességből származik fajunk idegenkedése a kereskedelemtől, nem pedig nyílt becületességével össze nem férő önértetéből, mely a kereskedelmet csalásnak tartja. Téves, hazafias beállítás! Egyik népfaj sem sokkal becületesebb a másíknál és kukoricatolvaj meg lókötő van elég a magyarok közt is. Nem a catói tisztesség tartja vissza tehát a spekulációtól, hanem rest természete. Korcsmát nem nyit, mert mást kell kiszolgálni, nem házal, nem ad és vesz, mert ez fáradságos. Ha azonban egy spekuláns nyereséghez juttatja, egész szívesen osztozik.⁵

Több összefüggésben láttuk már, hogy a közigazdasági művelődés s még jobban mindenféle szakoktatás közvetett függvénye az emberiség szaporodásának. Hazánkban is a benépesedés váltotta ki, mert a földet a terjeszkedő lakosság csakis fokozottabb szakismeretekkel tudja birtokba venni s eltartására kényszeríteni. A mezőgazdaság terén közel jártunk a telítettségi állapothoz már a századfordulón és a szükséglet meg is teremtette a mezőgazdasági szakoktatást. Már érzik, hogy a növekvő nép fölöslegét az iparban kell elhelyezni s az országgyűlés felszínen tartja az ipari szakoktatást. A kereskedelem azonban még mindig távol áll a magyar néplélektől. Társadalmunk fejlettsége még nem olyan fokú, hogy tudatosan akarná megszállani a kereskedelem hadállásait is. Egyrészt a polgárosultság pillanata nem érlelődött még be, másrészt a magyar értelmiség vékony rétege még mindig megélt a földbirtokból és a vármegye körüli jogászi munkából, úgyhogy nem kény-

szerült földadni szilárd hagyományokban gyökerező rendiségét. Műveltsége is megmerevedett s a birtokon belüli nemesekből alakult értelmiség mint vékony, de minden pillanatban fölpattanható kéreg fogta körül a nyugtalanzkodó kurta nemeseket, polgárságot és jobbágyságot, mint a földburok a vulkanikus erőktől feszülő magmát.

Értelmiségi rétegünket nem a polgárság képezte. Így a magyar közművelődés tovább zápult évszázados latinságában és nem is volt remélhető, hogy az országgyűlés a kereskedelmi kiművelődés irányában tegyen olyan lépést, amelyet a műegyetem sürgetésével — noha még mindig mások javára — iparoktatási irányban tett. A kereskedelmi szakoktatás még fokozottabb polgárosultságot kíván hátterül. A szakoktatás úgy bokrosodik, ahogy a társadalom munkamegosztása kifinomul. Mindenfajta szakképzést a polgárosodás szül s az igény iránta olyan mértékben nő, ahogyan a társadalom fejlődik, tagozódik, ahogy a polgárosodás a városokból halad kifelé, a mezőkre és pusztákra, együtt az épített utakkal és gépekkel. A rendiség nem is tudhatta megteremteni a közgazdasági művelődési irányzatot, mert ennek halála mindenfajta megmerevített állapot és a Smithtől—Cobdenig prédikált szabadon képződő erőegyensúly az éltetője.

Így magyarázható, hogy az országgyűlésen kereskedelmi szakoktatásról nem esik szó. Kereskedelem azért volt magyar földön, mint élő testben van vérkeringés. Sok színes leírást adhatnánk az 1830-as évek fejlődő forgalmi életéről, ha művelődésügyi vizsgálódásunk megengedné, hogy teljesen a gazdaságtörténet vizeire evezünk át. Mert a kereskedők számára készült egykorú zsebkönyvek pezsgő adásvevéseiről számolnak be. Már nem alkalmi fuvarral vagy ekhós szekéren fagyoskodik az utazó kalmár, hogy megelőzze a Pest felé hajtott göbölcsordáját, hanem váltott lovakkal, menetrendszerűen közlekedő es. kir. gyorspostakocsin foglalhatja le néhány nappal előbb helyét. Betűrendben nyújtják neki az európai nagy kereskedőházak címtárát, a hazai vásárnapárt, a Pesttől vett távolságokat mérföldekben s minden német államocskának külön vett érmetáblázatát. Választhatja a kocsis melletti, vagy a hátulsó külső helyet, hol szabadon pipázhat, vagy a belsőt, hol nem csípi a szél. A menetdíjban benne van a párolgó reggeli és az ötfogásos ebéd is, s tudja, hogy az utolsó esti stációnál fűtött szobában bújhat tisztára húzott ágyba— pontosan 7 órai éjszakai pihenőre. 28—30 órai menetben 12—20 forintért Bécsbe juthat Pestről. Kezébe az európai városok közlekedési lexikona, a bonyolult levélpostai díjszabás s a postajáratok napjai. Pontosan értesítik az állampapírok árfolyamáról, a vámeljárásról és feldíszítik kereskedői mindentudó naptárát az uralkodóház családfájával, az élő főhercegek pontos leírásával is.⁶

A kereskedelem sokkal nagyobb földrajzi látkört, politikai és áruforgalmi tájékozottságot kíván és mindezt a bolt utánoztató, ösztönös nevelése nem adhatja meg. Ugyanúgy szaporodnak a kereskedő *önképzési* szükségletére építő kézikönyvek, ahogy az Isten háta mögötti pusztára szigetelt tisztartóknak szánt mezőgazdaságiak. Bonyolult volt a régi mértékrendszer is és valahonnan csak meg kellett tanulni a kupák, pintek, bécsi és magyar itcék, kis magyar csebrek, erdélyi vedrek, török okák, pozsonyi mérők, fél köblök, erdélyi vékák, patikai és polgári fontok, unciák, bécsi és párizsi lábak, hüvelykek, vonások és pörtzenések, királyi rőfök, igazi singek és együgyű ölek «keresztező sokasítását», ha mindezen nyomó és kockás mértékeknek a tizes számrendszerrel veszélyesen hadilábon álló bozótjában el akart igazodni.⁷ Kereskedői újság is indul 1829-ben s vasárnap és szerdán

megjelenő 4—8-oldalas füzetekben hozva áruismereti, gazdaságföldrajzi, népszerű és ismeretterjesztő cikkeit, szolgálja a kereskedők szakirányú művelődését.⁸ Tervek merülnek föl, hogy «Kereskedő és utasító bolt» címén amolyan tudakozódó, hitelközvetítő és minden cikkből mintákat tároló országos bizományi irodát nyissanak, amely gondolna «az igen szükséges gazdaságbéli könyvekre is. Azoknak pedig, akik a gazdaságbéli Tudományokban nem igen járatosak, fog az Intézet kívánságokra a Gazdaságot érdeklő könyveket ajánlani, ezekről Tudósítást adni és ha megkívántatnak, meg is szerezni.»

Mindez azonban nem a magyar faj műve volt, hanem bevándorolt s még csak nem is hasonult németeké vagy zsidóké. Csaplovics a szomorú igazságot mondta ki: a magyar megint és megint csak nem kereskedik. Ilyen szempontból kell elbírálnunk azokat a kifejezettebb szakművelődési törekvéseket is, amelyek hazai kereskedelmünk gyújtóponyjában Pesten gyökeret vertek. Pest nyugatról tekintve a bécsi osztrák kereskedelemnek volt nagyobb lerakatú ügynöksége, keletről tekintve pedig a Galíciából nyugat felé törő zsidóságnak első szállása. Két kereskedőtársulata közül a Pesti Polgári Szabadalmazott Kereskedelmi Testület kevéssel a török hódoltság után (1699-ben) alakult s katolikus németekből állott. Ez volt az ősi s csak kivételesen fogadott kebelébe görögöt vagy rácot. 1815 táján kezdett el működni az Izraelita Kereskedők Testülete. Magyar tag, neve után ítélve, csak 21 volt a 228 tagot számláló Polgári Testületben.⁹ Hazai kereskedelmünknek még mindig jóformán csak annyi köze volt a magyarsághoz, hogy itt folyt s magyaroktól is adtak, tőlük is vettek, de mindkét testület nyelve s így szakművelődése is német volt, amiként hogy az akkori viszonyok között alig is lehetett más.

A német művelődés jegyében indult meg a Pesti Polgári Kereskedelmi Testülettel kapcsolatos első magyarföldi kereskedelmi szakiskola. Kereskedelmünknek erősödő nyugati kapcsolatai, növekvő hatósugara, kiépülő hálózata rendszerezett ismereteket követelt. *Bibanco Gyula Manó*, a bécsi polytechnikum végzettje s helyettes tanára, majd a gyakorlati életben is jártasságot szerzett férfiú, felismerte, hogy Pesten a jól tanító kereskedelmi szakiskolának talaja van. Magániskolát már nyitott itt *Rojmann Károly* is, de Bibanco sokkal nagyobb felkészültséggel és messzebb tekintő szándékkal telepedett le Pesten. A Grácban 1828 óta működő vasárnapi tanonciskolát mintázta és tervét a Polgári Kereskedelmi Testület elé terjesztvén, biztosítékot nyert, hogy a kereskedők évi öt forint tandíj ellenében tanoncaikat vasárnap hozzá járatják. Azonnal fel is állította s négy órában oktatta nekik a német nyelvtant, helyesírást és fogalmazást, a könyvvitelt, kereskedelmi számtant és a szépírást.

Ez az alapítás volt az ugródeszka Bibanconak a *mindennapos kereskedelmi szakiskola* felé. A kereskedőtestület támogatásának birtokában és pártoló véleményével a Helytartótanács 1830. március 16-án 6585. sz. alatti végzésével mindennapos nyilvános szakiskola nyitására kapott engedélyt. Meg is nyitotta azonnal mint magániskolát és a gyors virágzásnak indult tanintézet hamar elérte a 150 körül hullámzó állandó létszámot. Egykorú hírverő lapközleményekből és az iskola fennmaradt értesítőiből pontos adataink maradtak erről a korszakot kezdő, németül induló és lassan a magyar művelődésbe átbújtott vállalkozásról. Hat hónapig tartó s napi 6—7 órát foglalkoztató előkészítő osztályában elemi és polgári iskola átmeneti színvonalán vezette be a hiányos előképzettségűeket a számtan, könyvvitel, fogalmazás, leíró földrajz és természetrajz alapismereteibe. A német nyelvtan és helyesírás mellett magyart is tanított. Másik csírája későbbi

elmagyarosodásának a magyar történet. Vizsga után vagy kimentek a tanulók valami iparba, vagy tovább jártak Bibanco «Első Magán Kereskedelmi Tan- és Nevelőintézetének» 12 hónapos kereskedelmi osztályába. Itt találjuk a kor egész, iskolai oktatásba tömöríthető, kereskedelmi szakismeret-anyagát. A *kereskedelmi számtanban* 2500 gyakorlati példát dolgoztatott ki évente, *foglalmasás* címen üzleti levelezést tanított, Tschögl fűszerárus adományából és máshonnan beszerzett 1500 darabot számláló portékagyűjteménye *áruismeretet* szemléltetett, saját módszere szerint váltakozva mutatta be a tíz legjobbnak talált *kettős könyvviteli* eljárást. Német tankönyvek nyomán haladt a *kereskedelmi jogban, ismeretekben és földrajzban*, de később maga is termékeny tankönyvíróvá lett. Volt még tantárgyai között technológia, világtörténet, kereskedelmi történet, német, olasz és magyar nyelv. Még tovább tanulóknak számára ennek az osztálynak végeztével *gyakorlóirodát tartott fenn*. A kereskedelmi iskolával *tanintézet* volt kapcsolatos gyengébb ifjak számára, akikkel külön még két órában foglalkoztak s ez a berendezkedés máig fennmaradt magánkézben lévő kereskedelmi iskoláknál.

De megvolt Bibanco intézetében már száz évvel ezelőtt minden eleme a mai kereskedelmi szakiskolának, mert hiszen ez a tárgyak arányának tologatásán kívül azóta lényegileg csak néhány kézügyességi tárgy bevezetésével bővült. Vasárnapi iskoláját csakhamar saját kezelésbe vette a kereskedőtestület, sőt Bibanco további igazgatása mellett három évfolyamúvá fejlesztette. A mindennapos iskola átvételére nem vágyott a testület, mert ennek széleskörű szakművelődési színvonala meghaladta a polgári kereskedők tudását s inasképzésük igényeit.

Úttörő volt Bibanco a felnőttek szakképzésében is novembertől májusig megtartani szokott *esti kereskedelmi tanfolyamaival*. Ám az úttörőnek mihamar versenytársakkal kellett megküzdenie. Nyilvános jellegével bizonyítványkiállítási jogával ugyan eléje került a magániskoláknak, 1831-ben még kivédte a könyvviteli-író Pachk Miklósnak iskolaalapítási kérvényét, de a harmincas évek végétől kezdve mind gyakrabban hangzik elő helytartótanácsi folyamodványaiból panasza, hogy elemi iskolákban utánozzák intézetét, lemásolják könyveit, lopják jegyzeteit s a magántanítók serege vonja el tőle a növendékeket. Egyedűrséget a kereskedelmi szaktanításban nem tudott elérni Pesten és hamar talált utánzásra iskolája németajkú városainkban, részben az ő tanácsait követve, így Budán, Győrött, Sopronban, Temesvárt, Szebenben és Pécsen. Tanítványai magánoktatásban vidéken terjesztették a kereskedelem tudományát, Pesten pedig saját mesterüknek támasztottak versenyt. Ami a magyarság művelődési törekvéseiből nem tudott önmagától kifejeződni, azt előlegezte neki a beszámazott Bibanco, aki távol az országgyűléstől s még távolabb földművelő népünk akkori lelkeségétől, meg tudott gyökereztetni egy idegen palántát a magyar talajban. Bibanco maga családjával megélhetésével és talán lelkével is Pesthez kapcsolódott. Pestbuda még mint német szív lüktetett akkor a magyar államtestben, de a társadalmi művelődési és gazdasági vérkeringés cseréje elég hamar átjárta a Bibanco kezdeményezte új iskolafajt, a kereskedelmi szakoktatást. A kölcsönhatás azonban aránytalanul egyoldalú volt: *gyorsabban vált a kereskedelmi szakoktatás s a kereskedelem magyarrá, mint a magyar kereskedővé.*¹⁰

Angol felfogáson csiszolódott értékítélettel száll síkra a tisztos foglalkozásá emelkedett kereskedelemért *Wesselényi Miklós báró*. Nem a mezőgazdaság vagy ipar, vagy kereskedelem, hanem az *egész közgazdaság* szemszögéből nézi műve-

lódésügyünket. Művein általános nemzetnevelő gondolat vonul át,¹¹ de híres, forradalmi hevtí könyvében, a *Balítéletekben* — ha inkább negatív kárhozzátással is, mint alkotó tervvel — szót ejtett a közgazdasági nevelés vesztes hiányáról is. Nézzük írását ebből a szémszögből s amikor olvassuk a panaszt, hogy milyen *rossz van*, kitalálhatjuk a ki nem mondott feleletet, hogy milyen *jó nincs és volna a kívánatos*.

Kedves öccseinek, a nálánál fiatalabbaknak ajánlja könyvét. Igaz, hogy senki sem hívta őt fel a nemzet bajainak feltárására vagy ostorozására, de mégis megteszi, hazafi érzésből, használni akarván. Tapasztalatait közli leplezetlenül, hízelkedni nem akar.

Balismeret s előítélet rengeteg van. Legtöbb gyermekkorunk óta él bennük, hagyományos szeretettel vesszük körül s megválni tőlük nem akarunk. Lelkünkben állandóan hullámzik a változás és a régiek szeretete. Baj, ha a régihez ragaszkodó előítéletek gátolják az újításokat, mert a társadalom rothadni kezd, de az új dolog bírálat nélküli hajszolása is «emésztő tűz, felforgató szélvész». Közelről a régi idők sem oly derűsek és hangulatosak. Ugyanily középutat kell követni a *külső és belső műveltség* arányában, mert ne gondolja senki, hogy csak az állandó erkölcsi öntekéletesedés a fontos. Társadalomban élünk és bizony nálunk sok magaviseleti, megjelenési kisiklás történik: gondozatlan, mocskos külső, pökés, undorító evés stb. Balítélet, hogy mindez lényegtelen és tűrhető.

A születés s a polgári helyzet körüli előítéletekben kimerítően ostorozza a családfájukra büszke arisztokraták minden mást lenéző gögjét. Pedig ismerve az emberi erkölcs esékenységet, származásuk hitelességéhez szó férhet. Még ha oly céltudatos fajnemesítéssel szaporodna az emberiség, mint a lótenyésztésnél történik, akkor igazolt volna a főnemesi gög. De a házasságkötéseknél az érdek s a vagyon döntő s kiváló ősök utódai korcsok. Átkozott előítélet tartja a parasztot rettenetes sorsában. «Szinte kilentz millió embernek kell munka alatt görzsedni, erejét felülmúló adót fizetni s a katonafogás vad szokása félelmei közt rettegnie azért, hogy nyolcszáz-ezer tőkélletes bátorságban henyélhessen.» (54. 1.) Bettenetes képet fest a jobbágy sorsáról, a földesúr hajdúkkal botoztató önkényéről, e vigasztalan, menekvés nélküli pokolról, amit ő nagyon jól ismerhetett. «Nemcsak a szolgálat terhe alatt nyög, nemcsak bot kínozza a szegény földmívelőt: — nincs házi csendje, nincs személye s létele bizonyos bátorságban; fajtalan földesura megszeplősíti leányát, elcsábítja feleségét; fíját — ha útjában áll, vagy magára haragítja — katonának fogatja; a bús anyának könnyei hiában hullanak; a gazdát a vármegye tiszttjével czimborálva, elúzi telkéről, kihajtja falujából, oda kell atyai lakhelyét, kedvesei sírját hagyni s a munkás, addig magát jól bíró gazda vándorbotot v eszén.» (56. 1.) Igazságért — csak földesúrhoz folyamodhat s egyik varjú ritkán vájja ki a másik szemét. Legtöbbször őt húzzák le s 25-öt vágnak rá, amit az úr párnázott székéből pipázva néz. Ritka földesúr fogja fel nemesen hivatását és kevés atya népének. Viszont a paraszt is ily életkörülmények közt hihetetlen durva, nem lehet egyszerre szabaddá tenni, elő kell készíteni. «*A földnép művelésén kezdjük a dolgot*: falusi oskolák, idegen nyelvűek megmagyarosítása, nép kezébe illő ész s szívet képző jó kézikönyvek, ezek a fő dolgok, ezeket kell elébe bocsátani.»

Hogy a népneveléssel együtt *vagyoni* és politikai függetlenség is kell a jobbágy-ságnak, különben gyökértelen, azt Wesselényi így nem mondja ki, de egyenesen következik abból a megjegyzéséből (65. 1.), hogy az emberséges bánásmód semmit sem ér, ha ajándék, önkény, nem pedig törvény s amíg a visszaélésre a lehetőség

megvan. A jobbágyok nem létező nevelésén kívül a földesurak létező, de visszajáról bemutatott gúnyrajza sejteti, hogy mi volna a helyes. (70 kk.)

«Nagyrésze mágnásainknak nemzetiségét levetkezve sötét tudatlanságban él; egész műveltsége egy felesleges simultság s léha udvariasság külszínéből áll. Hogy valódi műveltség, alapos tanultság mágnásaink közt ritka, az nevelésök miatt szinte nem is lehet másként». Ha háznál nevelik az ifjút, nővéreitől kezdve mindenkin, a cselédségen és nevelőjén zsarnokoskodik. Tanulnia csak akkor kell, ha vadászat, séta, lovaglás vagy vendéglátás nem foglalja el az idejét. A nevelő alig került ki a kollégiumból s maga is nevelésre szorulna. Ha pedig a szülők látják, hogy az úrfi teljesen elkanászosodik viselkedésében és fenyítő hatalmat adnak a nevelő kezébe, akkor csak vak félelemből engedelmeskedik, de csömört kap a tanulástól és mint súlyos robotot, meggyűlöli egész életére. — Ha iskolába adják, ott is szolgálai vannak, kiknek parancsol. «A publicus praeceptor vagy professor ugyan hogy tegye az úrfi ő nagyságát örökké legutolsónak? hiszen hatalmas nagy ember ura-atyja, kinek majd egy Dicasteriumnál, vármegyén vagy egyházi pályáján protectiójára lesz szüksége. — A professorok ritkán felejtik el a szép, kövér sertéseket s jó hordó borokat. Eljönnek az examenek; az úrfi helyett izzadnak praeceptorai, s professoral kisajtolják, kihalásszák, kiségitik belőle a feleleteket; s igen dicséretes volt az examen! melynek vége felé már józúen előre nyelik azon felséges ebédet, mely ő Nagyságok úri asztalánál reájok vár».

Így növe fel a mágnásifjú csak kutyához, puskához és kártyához ért, a «szép-nem társaságában üres viczogással tölti az időt — míg egy kitanult asszony vagy okos szülők hálójokba kapják, hogy a szent házasságban unalmát kettőztesse». — Így nem válhat belőle képzett közéleti férfiú, hazafi, így érhető, hogy a Diétán a megnyitó ünnepségekre sokan becsődülnek, de mihelyt a komoly munka kezdődne, visszapárolognak falujokba, érezve, hogy képtelenek az ügyekhez hozzászólni.

A nemesi rend nevelése alig különbözik a mágnásokétól. Előítéletektől kölcsönösen elvakítva, külső hízelgés, nyájaskodás dacára gyűlölik s lenézik egymást. A nemes örül, ha a mágnás elfajul, pazarol, «mert a fény s hivatalok bíráját, mellyet gyakran mágnások monopóliumként kezeik közt tartanak, irigyli tőlük, ezt kezökből kijátszani, kicsikarni s magáévá tenni szeretné, nem hogy ő azt nemesbre használja, hanem hogy éppen oly henyén, mint amazok, ő lépesedjék».

A polgárságról táplált balítéletekről szólván Wesselényi nagyon fején találja a szöveget, (75—76 l.)

«Ebben a mágnások s nemesek nagy része igen egyet ért. — a polgárokat s azoknak foglalatosságait sokan pöffedt kevélységgel méltóságok s tekintetök alattinak tartják; felejtik, hogy főként a közép rend az, melly a világon legtöbb műveltséget terjeszt s bír, azt sem gondolják meg, hogy zavarba jött értékök s halmozott adósságaik miatt annyian egészen vannak kezei közt ezeknek, kik országunkban ma legtöbb tiszta s rendbeszedett vagyonnal bírnak. Ezen dölyf szülte előítéletét a legsötétebb időkből származék. *A kereskedést, melly nálunk egészen a polgárság kezében van, alacsony dolognak tartja némelly, s megveti a kereskedőt*; az ilyennek a társasági lét ezen, egy fő életeréről képzeete sincs: — egész észfogatját arról jórészt a vásárról vásárra járásból, — s vándorló kalmárok vagy szatócs örményektől vette. Hlyen elfogultságban élő ember maga sem sejtíti, hogy csak azon nemzetek gazdagok, hatalmasok s műveltek, hol a kereskedés virágzik s hogy e nélkül soha nemzet a szegénység s bárdolatlanságból ki nem emelkedett».

«Nem tudja vagy nem akarja általlátni, hogy mai világban a kereskedők közt műveltsége, életre való tudás s valódi tudományos műveltség nagy mértékben vágyon; és ez igen természetes is: mert emberismeretet nyer az, kit életmódja s foglalatossága sokféle emberrel hoz különböző érintésekbe. — Nem élhet az előítéletes álmodozások s üres teoriák körében, kinek minden gyarapodása csak igazi practical józan számításon épül. De mindezt nem tekintve sokak előtt nálunk a kereskedő csak kalmár, barátságunkra nem méltó, társalkodásunkhoz nem érdemes. Illy restség s kurta látásból jövő előítéletnek szomorú következése az, hogy hazánkban ami kevés kereskedés vágyon is, idegenek bírják. A polgárság más részit a nemesség büszkén vargának titulálja; sok megvetéssel néz öntudatlanságából a munkás mester-emberre, ki bajjal s fáradsággal tanult kézi művével szerzi érdemlett kenyerét s gyarapítja vágyonát; van aki inkább sanyarog, gyakran éhezik, hogy sem mesterségre adja magát. Szégyenlené s elszomorodnék némelly Tekintetes úr, ha tenyeres talpas, de tudományos pályára épen nem született fiából ácsmester, mészáros, vagy talán épen varga lenne; deákul kell neki tanulni, poétának, logicusnak lennie; 5—6 iskolát végeznie s így kiből a társaságnak igen hasznos tagja, egy magát jólbíró mesterember lett volna, lesz rossz pap, bárdolatlan kántor vagy pervesztő prókátor, kiknek úgy is az elégen sokkal túl vágyon nálunk, felesleges száma».

Ilyen logikus összefüggésben s szabadkereskedelmi értékeléssel mutatja be Wesselényi, hogy társadalmi osztályaink mily ellenséges távolságból és mily meg nem értőleg méregetik egymást. A nemes előtt semmi becsülete a polgárnak, mert sohasem értették meg vele társadalomfenntartó, gazdasági javakat termelő szerepét. Léha gögijében lenézi az ipart s kereskedelmet, mert fogalma sincs nemzetgazdasági szerepéről. Mi sem áll távolabb akár házi, akár kollégiumi neveltetésétől, hogy a gazdagodás nagy néppé tévő külföldi példáit vele megismer-tessék.

Ugyanilyen meg nem értő s kölcsönös balítélet uszítja a gazdasági érdek-ellentétben álló parasztot és nemeset egymásra. Ezen sem tompít semmit a nevelés felvilágosító, egymás szerepét, hivatását megértető műve. A paraszt és polgár balvélekedése gyűlöletté fokozódik a nemesi rend iránt, melly az előbbit kiuzsorázza, az utóbbit megveti. Olyan a társadalmi berendezkedés, hogy nem foghat-nak kezét, mert ami hasznos az egyiknek, sérti a másikat. A polgárságot a nemesség gögje elzárja a nemzet ügyétől. Ez a főoka, hogy miért nem magyarosodik meg. A rendi tagoltság okozta sebeket csak mélyíti ez az ék, melyet a sokféle vallás és nemzetiség ver a társadalomba. (77—79. 1.)

Elfogult s önbírálat nélküli a magyar társadalom saját magával szemben. Konyhánkat, borunkat legjobbnak hirdetik olyanok, kik mást sohasem ízleltek. Hiába szűrünk jó bort, ha tudatlan kezelés tönkreteszi. A külföldi versenyképesség-hez előbb a népet meg kell tanítani helyes kezelésre, általában helyes gazdálkodásra. Wesselényi szerint a kapitalista érzék minden népben benneszunnyad és kibont-ható sajtáság.

«Faja vagy nemzeti sajtásága sem eredeti oka a nemzet meggazdagulásának, mert a legszebb tulajdonok csiráji kifejtetlen maradnak, ha a műveletlenség, tudatlanság vagy elnyomatás jég lehellése fagyva tartja a nemzetnek melegséget nem kapható földét. Egy nemzet meggazdagulásának egyedüli kútfeje, lelki műveltsége». (107—109. 1.)

Avult alkotmányunk keretében szinte lehetetlen kifejteni az értelmi műveltséget. Nevelésünk s társadalmunk jogi berendezkedése között világos összefüggést

lát: egymás életét hosszabbítják, tartalom- s léleknélküli, történelmi kolonccá fagyott alakiségükben. «Számátalan szükség feletti, egy rakás léha, nem kevés elfelejtendő tárgyakkal terheltek a nevendék emlékezete — sokat tud, keveset ért; eszmélni sem út nincs mutatva, sem idő engedve. Majd csak nem végtére tanítatik, sokszor pesedht pedantizmussal, egy tudós homályba borított Philo- .sophia, mellynek a nevendék eszét mindig s a férfi belátását is gyakran felülhaladó szőrszálhasogatásain kínosan s unalomtól gyötretve keresztül laktatván, kezdenek végtére az erkölcs tudományához». Pedig a kis gyermek lelkébe kell a haza megismertetését, a *polgári helyzet elérését* és a honfi kötelességeket belecsepegtetni, de nem «rákönyödött szagú tudomány penészlepte alakjában» (117. 1.)

Hosszasan vezeti tovább azt a gondolatát, hogy *polgári alkotmányunk*, — mai nyelven törvénnyel merevített társadalmi állapotunk, — okozza hazánkban az ipar s kereskedés, pénz és hitel hiányát. Ez a négy gazdaságilag szorosan összefügg. Feltételeiket: a haladott művelődést, gyarapodott népességet, fogyasztók és termelők közti helyes arányt és a szabad birtokszerzést egyenként vizsgálja, majd mintha Smith Ádám súgta volna tolla alá a gazdasági erők szabad érvényesülésének koreszméjét, így folytatja.

«Mi kár lenne hazánkra nézve, ha némelly nemzetségek mellyeknek fájdalom! Jeles ágai s tagjai a honért semmit sem tesznek s többnyire öneszelősködésökört adósságok terhe alatt görzsednek, jószágait eladhatván azok nélkül maradnának s az illyeket más okosabb iparkodók megszerezvén, új birtokos nemzetségek állanak amaz elredvesültek helyébe? Hogy idegenek váltanak fel a mostani birtokosokat, Görögök, Ráezok, Zsidók — megvallom én ettől sem tudok nagyon félni. Hajdan idegenből sok jó magyar vált; hány már most igaz magyar nemzetiség van, mellynek törzsöke külföldi?

A kereskedés most már oly világszerte uralt hatalmasság, mellynek minden nemzet s az uralkodások minden neme egy iránt hódol. Ennek öletmíve a nemzetek közti közösülés; folytatása elkerülhetetlenné teszi, hogy minden országból sokan mennyének külföldre: onnan pedig nemcsak portékák, hanem tudósítások, képzetek, gondolatok s mind ezekkel bővelkedő emberek jönnek». (260; 277. 1.)

Ennél megértőbb dicséretet a kereskedésről magyar mágnás tollából alig olvashatunk s ennél lázítóbb beállítást kevesen adtak a társadalmunkat feszítő, gazdasági érdekkellentétekből született és egymást taszító, művelődésbeli balítéletekből táplálkozó erőkről. Így érthető, hogy a balvégzetű Wesselényi könyve csak Bukarestben jelenhetett meg. Pedig művelődésügyi megjegyzései még a szelídebbek a többi közt.

Wesselényi könyvébe botorság volna határozott közzgazdasági művelődés-irányt belemagyaroznunk. De a forrongó, új irányok felé tájékozódó reformkor az ő agyán át is felszínre vetette azt a vágyat, hogy fajunk polgárosuljon, tanuljon és becsülje az ipart, kereskedjék s ez a vágy ott habzott összevissza cseppjeivel a többi tajték között. Rendszer természetesen nincs benne és ebben a sajátságában rokon nagy kortársával, a vakító felvillanásokban látó Széchenyivel.

6. Széchenyi István.

Gróf Széchenyi István óriási szellemi hagyatéka a haladó magyar gondolkodás bibliája, amelyből minden világnézetű felekezeti tud saját igazolására textust meríteni. Mindjárt látni fogjuk, hogy a nevelői gondolkodás számára legalább

oly gazdag anyagot hagyott, mint a politikai szellem, a szépirodalom vagy a közgazdasági eszmefejlődés számára. Nem lehet kétség az iránt sem, hogy sok egyéb minden között *akarta és hirdette fajunk közgazdasági művelődését* is. Tanúsítja egész életműve. Ha azonban kifejezetten ennek a szempontnak rostájával olvassuk írásait, akkor sem kell erőszakkal keresgelnünk a bizonyítékokat. Önmagukból és zsákszámra hullanak elének a gondolatszemek s inkább válogatnunk kell tömegükből, mintsem szaporítanunk.

Széchenyi sokirányúságát kora magyarázza. Temérdek szellemi hatás torlódik benne össze. Központi mag ebben a tömkelegben mégis a Smith—Bentham-féle gazdaságerkölcsei gondolat: *Az egyén ereje fejtse ki magát korlátlan szabadversenyben!* Ebből a meggyőződésből vezethető le egész politikai magatartása, a rendiséggel szemben táplált ellenszenv, a jobbagyi helyzetet, céheket ostorozó izgatása, alkotó gazdasági munkaterve, védvámellenes, szabadkereskedelmi alapon való békés egyezkedése Ausztriával — s utoljára de nem utolsó sorban, közgazdasági irányú művelődésterve az áporodott deákos iskolázás helyén. Széchenyi nézetei a korszellem nézetei. Ezek az elgondolások mind benne remegtek a napóleoni háborúkat követő, ismételt pénzhígitásokkal becsapott nemzedék agyában s közéleti férfiaink ajkán szinte szállóige lett a szabadkereskedelem jelszava s az ipari fejlődésünket nyűgöző vámok letérése. Így az eszmék beérésének folyamata fordítva történt, amit ahogy általában hisszük: nem az apostolok elvei forradalmasítják a társadalmat, hanem lappangó történeti változások világosítják meg az ő elméjüket s épp csak felismerik, kimondják, ami már nélkülök rég tényné lön.

Nem csökkentjük Széchenyi halhatatlanságát, ha korába beállítva kisebbnek látjuk, mint amekkorára időben s térben távozva növekedett. Az erdőből is távolabbról nézve csak a legmagasabbra nyúlt fákat vesszük szemügyre s a tömeggel nem törődünk. Pedig ha a korszellemet vizsgáljuk, amely sok ezernyi egyéni gondolatnak összetétele, *átlaga*, akkor tisztul elének, hogy Széchenyi, Kossuth s a többi ismert nagyság sem olyan értelemben kezdeményezett, ahogy ezt ma tulajdonítjuk nekik, ők is csak koruk közkeletű szólamait visszhangozzák, keserveit nyögik, panaszát zokogják, legfőljebb nagyobb vagyoni háttérrel, szerencsésebb életpályával, több születési tekintéllyel és messzebb hangzó torokkal, mint az idők porától névtelenségbe borított kortársaik. Ilyen értelemben Széchenyi életművét is többen írták az ő tollával. Sorozatnak tetőpontra került tagja ő. Sok nevet nehéz megjegyezni, de számosan leírták előtte, amit ő hangoztatott és *egy egész nemzedék tanát ismerjük az 6 nevén.*

Így Széchenyi lelkének szűrőjében fönnekadt kora szellemáramlatainak minden szilárd részecskéje. Ez az anyagözön s áttekintése száz év óta még rengetegbebb irodalmat termelt. Méltán ötlhet eszünkbe, van-e még értelme újból bejárni ezt az erdőt, ahol már minden ösvényt térképeztek, minden fát megszámoztak és minden tisztást elláttak jelzőtáblával az előttünk haladt természetjárók? Tehetünk-e mást, mint hogy kegyelettel visszhangozzunk közhellyé vált tényeket?

Ám mi bizonyítja jobban, hogy Széchenyi hagyatéka az utána következő magyar gondolkodás örök textusa, mint hogy minden nemzedék újból belemélyed írásaiba és ugyanolyan joggal bányássza ki onnan azt, ami saját jelenének igazolására szolgál, vagy ami saját történetiszemléletét a múlt tekintélyével támasztja alá, mint apái s elődei tették. Így vizsgálódásunkban mi is előbb filológus lelkiismeretességgel fogjuk összegezni, hogy nevelői vonatkozásban eddig ki mit mondott Széchenyiről, a nagy terjedelem miatt természetesen csak a leglényegét.

aztán pedig független lélekkel fordulunk magához az agyonidézett ősforráshoz, Széchenyi írásaihoz, hogy bennünk is lüktető vérré váljék a legnagyobb magyar emléke. Új barázdát itt annyit lehet vonni, ahány iránya van a szélrózsának s egy-két rög még mindig akadhat, amit eddig eke meg nem forgatott.

«Most csak pénz kereskedés s gazdaságbeli tárgyakat kívánok fejtegetni. Ha tán *egyebeket is* bele kevernék — azért előre is bocsánatot kérek, mert nekem már az a szokásom, vagy jobban mondva — hibám». (Hitel 15.) Ilyen írónak vallja magát Széchenyi, csapongónak, aki hiába szabja ki címében tárgyát, végtelen tudása területéről mindig hozzákeveri az is, amit honfíúi tettvágya közlésre szükségesnek érez. Mondhatnók: *minden munkájában mindenről írt*. A közben megnövekedett időbeli távlat azonban meglátatja velünk, hogy ebben a sokoldalú összevisszaságban mégis van rendszer. «Sokszor rendszertelennek bélyegzett eszjárása egyszeriben egységesnek mutatkozik, amint egész cselekedetének legegyszerűbb, végső mozgatóit keressük: ha érezzük, hogy gondolkodásában *a nevelés gondolata* van középen».¹

Ezt a nevelői központú rendszert azonban magunknak kell kimunkálnunk, vagy belelátunk életművébe. Széchenyi nem nevelő a szó hivatásos értelmében, de politikai rendszere a nemzetnevelés céljaival azonos síkon mozog. Csak a nemzetnévelés gondolatával lehet egységgé kapcsolni szerteágazó politikai céljait, közgazdasági tetteit és ritka terjedelmű írásait.²

Az egyén nevelése Széchenyit nem nagyon érdekelte. A «Hunniában», «Naplójában» és Döblingben írott «Önismeretében» ugyan sokszor hánytorgatja saját ifjúkori neveltetésének hiányait, de tárgyunkra tartozót csak annyit mond, hogy a szó nemes értelmében vett *gyakorlati* neveléssel vezessük be az egyént hivatásába. Ha a nevelés megmutatta a néki megfelelő munkakört, célját el is érte, mert boldoggá tette Ahány egyén, annyiféle munkakörben leli boldogulását, tehát egyéni boldogságát. Ugyanakkor azonban a társadalmi összhangot is megteremti a nevelés s itt véget is ér az egyén szerepe. Közvetett cél, végcél a társadalom haladása, a nemzet kifejlése s egyéni nevelés csak azért szükséges, mert «a nemzet» csak egyéneken át közelíthető meg. Ez a különbség magyarázza, hogy Széchenyit a nevelés csak nemzetet átfogó mozdulataiban, csak politikailag érdekelte. Egyénnel való bibelődés hivatásos nevelők dolga. Széchenyi nem is abban nevelő, hogy iskolákat alapít, vagy közművelődési tervezetet dolgoz ki, «hanem abban a magasabbrendű értelemben, amely szerint a pedagógus a *jövő alakulásának tudatos előkészítője*, a haladás lelki feltételeinek elgondolója és megalkotója».³

Ebben találkozunk a politikussal, aki szintén nagyobb távlatú előrelátásra, ésszerűbb gazdálkodásra, egyesülési szellemre s a szalmatüzként lobbanó-lohadó kezdeményezőből szívós cselekvővé akarja ránevelni tetteivel és írásaival népét. Mindenki nevelő, akit az ifjabb nemzedék jövője foglalkoztat. Széchenyi is világosan lát egy eszményi társadalmat és hozzá akarja közelebb vinni népét, lelki ráhatásokkal. Keresi a módokat, hogyan nemesítheti a magyarságot, miképp adhatja meg néki, ami faji jelleméből hiányzik.

Ez a gondolatör nem egy csapásra tisztult Széchenyiben politikai céllá. Felépését 1825-től számítjuk, de köznevelésről, népnevelésről, *közgazdasági nevelésről* csak az 1832—36-i országgyűléstől kezdve ejt szót, mikor már Eötvös és Kossuth is fennhangon hirdették saját véleményüket. Épp a velők folytatott vita alakította ki Széchenyi saját felfogását. Fellépésekor még tartózkodó volt a népneveléssel szemben. A társadalmi átalakulás mindig rejtett forradalom és félt, hogy a

hirtelen belélegzett szabadsággal nem tud majd a nép élni, ha oktatással még mesterségesen is szítjuk lázát. Ám tíz év alatt sokat haladt a nép felvilágosodása és 1832-ben, mikor régebbi nézeteiért támadják, már Széchenyi is köznevelést hirdet. A Kelet népében majd az Eszmetöredékekben már annyira tágulnak látja népünk politikai jogkörét, hogy veszély nélkül lehet a következő nemzedéket belénevelni.⁴

Kimunkálták a politikai kereteket, kezdődhet a *nemzetté nevelés* — ez Széchenyi sorrendje. A nemzet olyan tagja az emberiségnek, mint egyén a nemzetnek. Ahogy az egyént *saját* munkakörébe kell belénevelni, úgy kell a nemzetben is *tősgyökeres jellemvonásait* kiművelni. A természet ellen dolgozik a nevelés, ha idegen gúnyába akarja a testet belészuszakolni. Szabjuk nevelésünket fajiságunkhoz, erősítsük — de nyesegezzük is — eredeti sajátságait ez Széchenyi nemzetnevelése. Mivel pedig az ő nemzetképzetébe beletartozott a reformkori Magyarország minden nemzetisége, nevelői munkaterve azt is felölelte, hogy ezt a sok különemű elemet egy testté, nemzetté olvassza. Csak gyökös, de megneemesített tulajdonságaival nemzet a nemzet, s csak így értékes tagja az emberiségnek. Mivel nálunk még sok nemzetiség keveredik, egyenlőre határozott nemzeti szellemről, közös tudatról még nem beszélhetünk. Hol ütköznek ki csalhatatlanul azok a nemzetté tevő közös jellemvonások, amellyeket a köznevelés alapul vehet? A nemzeti irodalomban, művelődésben, a politikai történetben, egyes kiválóan mély belátású hazafiak nyilatkozataiban. Ezeknek következetes csoportosítása adja a nemzetnevelés vezető elveit s a nevelés alakítja ki lassú «talán százados munkával, apró eszközökkel nyers adottságokból a világnézetileg is, tudattartalomban is egyenművé ötvöződött nemzetet.»⁵

Mindez általános nevelési feladat. Mekkora azonban benne a *közgazdasági nevelésnek* a része, mely jogosulttá teszi tárgyalásunknak eddigi hosszú előkészítését? Ebből is föltárt két lényeges vonást a Széchemdt boncoló neveléstudomány. Az egyik az, hogy Széchenyi sem tudja a közgazdasági érzéket fölfedezni fajunk jellemvonásai között és fájón állapítja meg, hogy a magyar vagyonával nem tud bánni s «így a haladásnak egyik feltétele, a vagyoni rend nincsen hatalmában». A másik pedig a tulajdonképpeni nemzetnevelő munka egyik lényeges feladata: neveljük a magyart is kapitalistává. Ennek az utóbbi nemzetnevelő munkának egyik eszköze, amit Széchenyi egyenesen Smithtől és Benthamtól tanult, vagy legalább is hatásukra alakított saját meggyőződésévé, hogy az embereket *haszonvágyuknál* ragadjuk meg.

Akárhogy ítéljen az erkölcsstan a haszonvágyról, ez mégis elutasíthatatlan, kiküszöbölhetetlen s az ember lényegéhez tapadó örök tény. Széchenyi a Világban és a Stádiumban ismételt hangoztatja, hogy haszonkeresés nélkül semmi sem történik e világon és hogy «előbb vége lesz a magyar honnak, de még csillagunk is visszatér a nagy mindenség kebelébe, mielőtt azt onnan ki lehetne irtani». Ne ócsároljuk tehát a haszonvágyat, ne kiáltsuk ki alacsony ösztönnek, hanem építsünk rá és nemesítsük meg. Átlagembernek, vagy még inkább elemi létgondokkal küzködő szegény embernek hiába szónokolunk magasztos erkölcsi elvekről. Csak az győzi és csak az mozditja meg a tömeget, a társadalmat, ha egyénei *nagyobb anyagi eredményhez* jutnak a vezetők útmutatása nyomán. A nevelésnek a jobb értelem felébresztésével éppen azt kell megmagyaráznia, hogy magának árt, aki durva önzéssel hajszolja egyéni hasznát, mert másokat károsít s ezt a hasznot tápláló környezetet teszi tönkre. Mindenki megtalálhatja egyéni hasznát az egyetemes közhaszonban, a mások hasznából eredő kölcsönhatásban.

Hamisítatlan benthami elv a lehető legnagyobb szám lehető legnagyobb boldogsága és ha Széchenyinél nem angol közgazdasági tanulmányainak gyümölcse, akkor maga a *korszellem*, melynek a keresztnevet Bentham adta. Ne úgy neveljünk e szerint nemzetet, hogy önfeláldozást, természetellenes áldozatkészséget prédikálunk, mert csupa magukat megtagadó, anyagi lényekből nem szerveződik nemzet. Az egyesek ereje a nemzet ereje és önhasznukat üző gyarapodásuk a nemzet gyarapodása is. Ezt az azonosságot kell megértetnünk. Az értelmi fejlettségnek erre a fokára kell fölemelnünk az elméletet, hogy a pillanatnyi haszontól különböző távoli haszonban erkölcsöt lássanak. Széchenyinek ez az eszményített haszonelvűsége a nyers tények egészséges kiindulópontjából emelkedik a nemzeti tökéletesedés erénye felé, amelynek szolgálatát a legnagyobb közös érdek, a mindenkire hasznos nevelés az egyénben is tisztult, összedolgozó belátással érleli.⁶

«Aki az igazságot keresi, abban nem élhet önzés, mert látja, hogy az egyéni hasznot sem lehet a nemzetre való tekintet nélkül keresni. Akiben él az igazság-érzete, — nem a haszonra áhítozás mozgatja életét, hanem a hasznot tevés vágya».⁷ A haszon azóta vált erkölccsé, mióta közgazdaságtudomány van és megmagyaráz azelőtt kárhözhatott társadalmi élettényeket. Ezt az igazolást Széchenyi semmiképp sem találhatta meg hazánk akkor dívó nevelésének, a középkori egyházi nevelés egyenes leszármazottjának, a latin gimnáziumnak eszmevilágában. Későbbi idézeteink során még szélesebben támasztjuk alá a magyar neveléstudománynak már többektől leszögezett közhelyét, hogy Széchenyi szinte gyűlölte a latin iskolázást, mely egyrészt haszontalan görög-latin zagyvalékkal tömi meg az ifjúság fejét, másrészt élőködőként úgy tapad a nemzet testére, mint moh az agyonlepert fenyőre és nem engedi, hogy a saját kérge, a saját testén termett anyanyelve lélezgethessen. Álljon nevelésünk is az anyagi gyarapodás szolgálatába, vegyen új irányt és legyen a közelebbi nyers és távolabbi eszményített hasznot szolgáló, röviden élet közel és *gyakorlati*.

Széchenyi mindamellett higgadtan mérlegel. Valahányszor haszonüzést meggyakorlatíságot hangoztat, sohasem felejt el hozzáfűzni, hogy az önismeret s a dolgok józan bírálata által nem mérsékelt haszonvágy túlkapasokra vezethet. Vagyombálványozás ragadja a kereskedőt csupán szerencsére építő üzelmekre, ösztönzi a gazdát, hogy posványba is búzát vessen. A hazánkban is hovatovább teret foglaló kapitalizmus nyaklótlan, szabad versenyben száguldó irama elszédítheti az alig fölébredt magyar nemzetet, a nevelés legyen ezért résen és sohase engedje, hogy az anyag uralma kerüljön a szellem uralma fölé.⁸

Nagyjából ennyi az, amit a neveléstudomány Széchenyi hagyatékából kibányászott és rendszerezett. Oroszlánrészében az *általános nevelés* körül forog, de az említett két megállapításban már Széchenyi művelődéspolitikájának határozott közgazdasági irányát is kihangsúlyozza. Ezen az *ösvényen* kell nekiindulnunk, hogy a közgazdasági művelődésirányt legalább *szekérúttá* szélesítsük. Nem hivatásos pedagógusok figyelmét, amikor Széchenyi köznevelésügyi gondolatait érintették, inkább ez a közgazdasági mozzanat ragadta meg, semmint a nemzetnevelői, így közgazdasági méltatói azt domborítják ki, hogy alkotásaiban mindig párhuzamosan létesít egy gazdasági jellegű újítást s egy művelődésit. Ő hirdeti először, hogy az anyagi javakat föl kell ismernünk, mert bennök nemzeti és politikai erőforrás rejlik, hogy az *anyagi műveltséget* sokkal nagyobb szerephez kell juttatni a közművelődésben, mert általa tanul meg népünk sérelmi politika helyett gazdaságilag értékelni s a kor vezéreszméit gazdasági következményekkel együtt megítélni. Nemzetünk csak úgy születhetik újjá, ha a közgazdasági erővel

egyszerre mozdítja meg a művelődésieket is. Amidőn a fővárost előbb vonzó lakóhellyé, majd gazdasági és művelődési gócponttá teszi, a polgári rend, korszerű törvények s hitelügy, szabad és biztos földbirtok felé törő átalakulásban egyidejűleg *alapos és részletezett szakismeretre* akarja tanítani a magyart, hogy ez a szellemi töke is ott sűrűdjék az elmék vitájában és az új Magyarország közvéleményében, szerkezetében, a magyar faj megújult lelkeségében.⁹

Ilyen kölcsönhatásban leng Széchenyi gondolatainak ingajárása *közgazdaság és közművelődés* között. A törzsökös uralaltáji magyart alapsajátságai megtartásával akarja üzletemberré átnevelni és ideges sokoldalúsága csapongva dobja ennek a gondolatengelynek vonzási körébe a közgazdasági, társadalompolitikai, nyelvi s irodalmi meg történeti érveket. Így ma minden tudomány magáénak követeli és főképp a szociálpolitikusok vitatják ugyanolyan hévvel mint a nevelők, hogy Széchenyi elsősorban szociálpolitikus volt, mert szellemi hagyatékában *ez a tudomány viszi a rendszert*.¹⁰

Bizonyítékaik ugyanazok. Vér és arany — étvágy és nyereség hajtja az embert s hiányérzet viszi előre a művelődést. Éghajlatunk, földrajzi fekvésünk megmáshatatlant adottságait előrelátás és munka ellensúlyozhatja. A gazdálkodás legfőbb előfeltétele, a jó föld megvan, műveljük ki tehát eszünket, mert ha a nép értelmi színvonalát emeljük, abból elsősorban a gazdasági élet húz hasznot! Ha a parasztot kiragadjuk a porból és sárból és jó gazdálkodásra tanítjuk, többet mentünk az idegen kézbe csempésződő magyar földbirtokból, mintha, ha papirostörvényekkel bástyázzuk körül. Gazdasági tudás jövedelmet fokoz és függetlenebbé teszi a földművelők társadalmi osztályát. Egyszerre nem lehet a magyar jobbágyot földbirtokossá tenni, csak részenkénti, rendszeres, fokozatos megváltással bonyolítható le az átmenet. A nevelés tanítsa meg őket a nagyobb jövedelemszerzésre, hogy legyen miből kifizetni a birtok vételárát s ugyancsak a nevelés adjon egy derekabb, az új viszonyokhoz alkalmazott és jobban gazdálkodó nemzedéket. Többet fogyasztó, igényesebb parasztosztály föllendíti az ipart és kereskedelmet is. A kiművelt értelem alapít majd gyárat, mert az értelem megbirkózik minden gátlással s a maga szolgálatába kényszeríti az anyagot.

Íme, szakasztott ugyanahhoz a végeredményhez jut Széchenyi értékelésében a társadalompolitikai megvilágítás is, mint a nevelői. Ezután már valóban fölösleges, hogy a vele foglalkozó irodalom rengetegéből még újabb közművelődési vonatkozásokat tárjunk föl. Bármelyik irányból közelítjük is meg művelődéspolitikáját, ahhoz a végeredményhez jutunk, hogy *kimondottan akarta művelődésünk közgazdasági szellemű átalakulását*, mert ettől várta fajunk jellemének éppen a nélkülözött kapitalista elemekkel való gazdagítását. A táblabíróvilág szépen szónokló, deákos művelődésű embereszménye helyett a cselekvő üzletemberért, a gyakorlati érzéktől áthatott közgazdasági emberért küzd és gimnáziumok helyett reáliskolákat, műegyetemet követel. Benne jut el a humanisztikus és realiztikus művelődés harca a reformkorban tetőfokára.¹¹

Természetes, hogyha valaki ennyire szembehelyezkedik a fennálló értékítéletekkel, akkor hatása forradalmosít. Széchenyi könyvei mind szélesebb hullámokat vertek a magyar gondolkodásban. A Hitel adott tollat Pius Desiderius, Csorba András, Balásházi János és Wesselémd Miklós kezébe, hogy csak azokat ismételjük, akiknek tárgyunkra tartozó nézeteit már feldolgoztuk, de a Hitel csalta ki a két Dessewffy nemzedékből, Henfner Jánosból, Erdélyi Jánosból, Fényes Elekből, Petrovics Pálból, Pulszky Ferencből, Fáy Andrásból, Beszédes

Józsefből és még rengeteg más íróból a könyveket, értekezéseket, folyóiratokban megjelent cikkeket. A mogorva *Berzsenyi Dániel* a régebbi Magyarország háborítatlan, klasszikus bölcseséggel átitatott világrendjében még nyugodtan élvezhette az ő robotgazdálkodásra alapított «Osztályrészét» s zenghetette az agrár-örömökbecéjét:

Van kies szőlőm, van arany kalással
Biztató földem: szeretet, szabadság
Lakja hajlékom. Kegyes istenimtől
Kérjek-e többet?

Hiába nem vágyott Berzsenyi sem városi házra, sem ércbányára, haszonerdőre, gyárra, színház vagy egy nyugati utazás örömeire, polgári életet tarkító iparcikkre, nagy gabona- vagy gyapjúüzletek hasznára és hiába szerette volna a dolgok jelen állását örökkévalónak tudni, valami egyszerre megzavarja agrárhűberi biztonságérzetét. A költő prózáiróvá lesz s 1833-ban «A mezei szorgalom akadályairól» értekezik. Ő is földesúr volt, méltán idegesíthették új agrártársadalmi törekvések. Némelyik az imént említett íróval még találkozni fogunk, a többi felett pedig elsiklunk, mert műveikben a társadalomgazdaság történetét vizsgálók, nem a művelődését. Lényeges számunkra az, hogy a Széchenyi körül felpezsdült irodalom egy egész nemzedék gondolkodását mozgatja ki régi sarkai-ból és telíti közgazdasági szellemmel.

Ennek a hatásnak a nagysága ne mentsen azonban föl bennünket attól, hogy miután lelkiismeretesen számbavettük, amit a tudomány jelen állása a nevelő Széchenyiről tanít, épp oly függetlenül menjünk vissza a következményektől magukhoz az okokhoz, az irodalom meglátásaitól a forrásokhoz, amint ezt a Ratio Educationisnál, Tessediknél s a többi kimagasló alkotásnál vagy egyéniségnél tettük. A következőkben tehát mások helyett Széchenyi szavai fognak beszélni önmagukért.¹²

Kiindulópontunk eddig vallott felfogásunkhoz híven *a magyar faji lélek*, mely híján van a közgazdasági érzéknek, tehát belé kell nevelni. *Minden nevelés kezdete, hogy megismerjük a nevelői ráhatás tárgyát, itt önmagukat: földünket s népét.* «Van minden hazában felesleg és hiány, s csak az, ki azokat tökéletesen ismeri, szerezhethet lassan-lassan magának s hazafiainak több birtokot. Kell tehát ismerni hazánk javait, hiányait s helyzetünk minden oldalát, mert csak így bírhatjuk valódi jól magunkat. Tagadni nem lehet, hogy csak azt művelhetjük tökéletes ügyességgel, amit mesterség s nem időtöltésképpen üzünk. *Ismerje meg tehát kiki, mi az ő mestersége s tisztje*, ha valamiben felsőbbiséget vágy elérni, fejtse ki azt tehetsége szerint, foglalatoskodjon azzal minden nap, s tegye azt s csak azt minden vizsgálati s tanulási fő tárgyává minden egyebet melleleg folytasson, az legyen dolga, egyebek nyugalmi, pihenési. Így mi magyar birtokosok a törvény, ország védelme, *gazdaság s kereskedelem* közül foglalatoskodjunk, mert ezeket ismerni tisztünk s kötelességünk, s nem csak úgy ahogyan azok hazánkban vannak s voltak, hanem amint külföldön is vitetnek, ne hogv egyoldalúakká váljunk » (Hitel, 29, 55.)

Hogyan láttatja Széchenyivel ez az önismeret fajunk lelkét, jellemének erényeit s főképp hiányait, *a nevelés területét?* Egyéni és faji jellem egyaránt adottság. «Az embereket természeti hajlandóságaikból kivetkeztetni haszttalan, vagy igen is hozadalmas munka és így csak úgy fogunk vélek boldogulni, ha őket valóság szerint ítéljük s velők a szerint bánunk is.» (Játékszín 10) Faji keveredés

nem lehet eszköze a magyar népjellem gazdagításának. «Összeolvaszthatni-e más nemzetekkel az ási sarjadékot önbecse lealacsonyítása, megsemmisítése nélkül? Homogén s egy nyelvű nemzetek, habár elszakadtak is egymástól, legnagyobb hasznokra megint egyesülhetnek; de *törzsök nemzetele*, olyan mint a Magyar, mellynek nyelve semmi atyafiságban nincs, vagy magok által s magokban fejlődnek individuális magasságokra ki, vagy sarkalatjokbul dülnek el. de soha egybe nem olvadnak.» (Világ 72.)

Melyek lelkiségünk meglévő s hiányzó vonásai? «Minekünk magyaroknak elemünk *nem kereskedési elsőbbség*, vagy dics- és hírvágy, sem vallásosságból eredő elmékedési szenv, vagy a szép művészetek köre, vagy a magasb és fellengző tudományokbani bűvárkodás, jóllehet végirányunkban ez is mind ki van tűzve. Csak akkor emelkedünk földi erőnkön túl s érezzük keblünket isteni tűztől hevülni, mikor *alkotmányos szabadsagunkról, nemzetiségünk fertőztetlenségéről van szó*. mikor ezeket fenyegeti veszély, mikor ezeknek megmentése körül eped keblünk.» (Kelet népe 8.)

«Apáink, mióta elhagyták vagy, velük hagyatták el a keletet, megnepszünő irigy fondorkodások közt fecsérték el erejüket. Kitűnő férfiak s kivált *csatadezett vitézek* nagy híjával ugyan soha nem volt honunk; *de oil y polgári erény*, melly hódító varázzsal bírt és az egész nemzeti testet áthatotta vala, bizony csak úgy jelenik meg nemzeti évrájaink unalmas lapjain, mint szaporán elenyésző egy-egy fényes bolygó, hazai tenger mocsárink mérget lehelő végnélkülisége fölött.» (Politikai programtör. 57.)

«Hogy tatár, török, meg francia annyiszor s oly sokáig ült nyakunkon, sőt dült beleinkben, miszerint kivált régiebb időkben néha bizony alig-alig lehetett még csak igazán, lélekezethez is jutni; s ekkép nem csuda ha kifejlési szellem helyett, mely munkával jár, inkább *contemplativ hangulat*, mely olly könnyen sülyed álomba, szállotta meg az illetőket.» (Polit, progr. 51.)

Fajszeretet, harckészség, alkotmányos érzék és valami merengő, végzethitű elszántság tehát a meglévő, Ázsiából hozott, mondjuk állammalkotó erők. A hübériség középkora azonban elmúlt és a kapitalizmus újkorában elsősorban a polgári erények tartják fönn az államot. A polgári gondolkodás gerince pedig városiasodás, messze előrelátó, tervező és takarékos gazdálkodás. Mielőtt Ausztriától elszakítana bennünket Kossuth, Széchenyi figyelmezteti, hogy a magyar állam egy percig sem tud a maga lábán megállani, annyira semmis gazdasági felkészültsége.

«Ha Magyarország tudja Isten micsoda különös fatum által, el birná szakítani magát, fajtánk legcsekélyebb száma, vele született irigy fondorkodása, lapos hona és legfőképp sokkal erősebb szomszédai következtében tán csak tizen-négy napig sem volna képes fennállni, minden támasz, vagy inkább valamely erős fenntartó kéznélkül önállólag.» (Politikai progr. 66.) Ismerjük meg tehát fajunk hátramaradását a gazdasági művelődésben! Mit gátol a nemzeti spiritus?

«Fejtsük ki hidegvérrel s részrehajlás nélkül: mért nem viszik vagy vihetik iparkodó gazdáink gazdaságaikat olly magas pontra, mint azt éghajlat s föld engedné s hogy hazánkban kereskedés mért nincs?» (Hitel 20.)

«Én legalább mulatságosnak tartom kinyomozni s felvilágosítani azt, p. o. Franciaország kereskedése szép és igen szerencsés fekvése mellett, mégis mért olly csekély? Spanyolország mért szegényedett el minden kincse s aranya mellett is? Mért gyarapodnak némelly országok lakosi mezei gazdaság által, bár földjök

rossz? S mért szegényülnek el, vagy csak bajjal élhetnek mások, jóllehet honjukban a föld jó?» (Hitel 19.)

«Ha a gazdaság jobb elrendeléséről van szó, hány kél ki így: Ez Belgiumban, Olaszországban jó lehet, de nálunk a *nemzeti spiritus*, a sajátság s. a. t.» (Hitel 26.)

«Az a mi valaha nemzetiségünk talpköve s ereje volt, időjártával elbomlott s jól mondja hazánk koszorús Lantosa

Oh *más magyar kar* mennyköve villogott
Attila véres harcai közt.

Ami elmúlt, ne akarjuk azt megint életbe visszaidézni, mert lehetetlen. — úgy-mint elfolyt óráink se térnek soha vissza többé. Szükséges inkább, nehogy homokon állapodjon minden lételünk, *új nemzetiségünk lelkét mindjobban kifejtenuk*. Eléggé meg nem becsülhető szerencse, hogy a Mindenható olly században engedett élnünk, mellyben nem korlátlan bátorság s felhevült képzelet vagy testi erő, *hanem csak polgári erény s felvilágosodott emberi elme* teszik a nemzetek tartós «— sarkalatját. A vad ember nem erős b védelme s nem keményebb pajzsa az országnak, mint a tanult, a szelíd.» (Hitel 62.)

Polgári erény karöltve jár a kiművelt elmével. Elsajátításának egyedül lehetséges útja a művelődés. Népünk még eredménnyel nevelhető, mert gyermekkorát éli. «Megmutatni iparkodom, hogy a Magyar egy erőtül pezsgő fiatal nép. melly csudálatos magasságra emelheti magát s minden lehet, ha *Közértelmességét* s Nemzetiségét tökéletesen kifejti.» (Világ 1.) Ha nem is beszél Széchenyi ezekben a sorokban közvetlenül közgazdasági művelődésről, az itt következő szemelvények semmi kétséget nem hagynak, hogy társadalmunk polgárosodását gazdaságilag értette. Kíméletlen vésőjével nagy homorulatot sülyeszt a nemzet állapotrajzába. Ha ezt kitöltjük s megvizsgáljuk a pozitív oldalt, magát az öntvényt, kiviláglik, hogy gazdasági tudás, érzék s gondolkodás hiányzik még a magyar faji jellemből. Felszínes műveltségű és boldogan tájékozatlan a magyar földesúr, rest a robotra hajtott magyar paraszt, sok millió napszámot pazarolnak el a szakmánnyal évente — panasolja Széchenyi kifogyhatatlanul, mert *nem értenek dolgukhoz*. «És ha ezen erő el nem veszne s *ésszel* lenne javításra fordítva, ugyan mit állítana elő csak 30 esztendő forgása alatt is. *Munka, munka a nemzeti gazdaság talpköve*, sok dicséretes hévvel Say, Ricardo, Malthus, Sismondi neveire támogatva. Holott nem a munka, hanem a *jól elrendelt munka*, szóval *az ész a nemzeti gazdaság talpköve*.» (Hitel 89.) Ennél találóbb idézettel nem is szemléltethetjük, hogy mikópen bővíti Széchenyi Smith Ádám közgazdaságát közgazdasági művelődéssé. Hiába erőlködünk, ha céltalanul, tudatlanul munkálkodunk, csak erőt pazarlunk.

Hol áll még a magyar a közgazdasági gondolkodástól, kereskedelmi szellemtől! «Nálunk tizedik ember se vett fel pénzt *józan számolás* okábul, hanem többnyire vagy fényűzés, vagy rendetlenség miatt.

Minő kimenetelű lehet olly megvívás, hol egy részről a tudatlan, gondatlan s adósságokba merült természetű, más részről pedig az ügyes, éjjel-nappal fáradozó s pénzes kereskedő áll. A legeltökéltebb akarattal sem lehet attul egy partie sakkot nyerni, ki ahhoz *jobban tud*. Minden enthusiasmus, török muzsika, tárogatózás, káromkodás, torzonborz vagy kipödört bajusz, zsinóros nadrág s több efféle semmivé válik a *jól elkészült* katonas háborúi mesterség előtt.» (Hitel 188.)

Közismert, hogy Széchenyi a *Stádiumban* fejtette ki legtömörebben s legáttekinthetőbben munkatervét. Itt találjuk azokat az eszközöket is, amelyekkel

«szántóvetői, mesterségi s kereskedői» szellemet lehet népünkbe csepegtetni, nagyobb vér- és pénzbeli teherbírásra képessé tenni, röviden: *gazdaggá nevelni*. Pontjai közül neveléértékkel bír elsősorban a *hitel*, amelyet nem elég törvénnyel megteremteni, hanem a tömegek előtt népszerűsíteni is kell. Meg kell nekik *magyarázni*, hogy mi a hitel, mert «készek inkább a régi utat folytatni, hogysen elszánhatnák magokat a dolog *jobb esmérete által a vak tudatlanság békóit ellökni*, szemeket felnyitni s oly útra lépni, melyen jobban s nagyobb becsülettel járnának. E feladást soha, soha nem oldjuk fel, s im ez lelke legnyilvánosabb szava, míg egyedül vámban, éghajlati mostoha létünkben, néptelenségünkben, tengerparttalanságunkban s. a. t. szóval, még mindig valami másban keressük hátramaradásunk okát, mint *éretlenségünkben, kifejlett intettigentiánk parányiségában* s az ezekből szükségképp folyó makacs pártolásában egy olly alkotmánynak, mely a nemzet nagyobb részét szinte minden polgári jogokbul kizárja s alkotmányunk személyes ellenségeivé teszi.» (Stádium 67.)

Széchenyi mindjárt maga ragad tollat és egész bankári szakértekezésben magyarázza a közönségnek a Stádiumnak *Aviticitas* c. fejezetében a jelzáloghitel várható kihatásait a mezőgazdaság termelési módszereinek s színvonalának emelésére. Szabad s általános birtokképességért harcol a *Fiscalitas* és *Jus proprietatis* c. fejezetekben is. Ha elég érett a nép az ország terheit kilenc századon viselni, akkor bizonyára polgári létre is érett már és bűnösök azok, akik öntudatlanságban tartják a közértelemet, minthogy *értelmi súly s erő, boldogság* teszi gazdaggá az országot. A paraszt állítólagos tunyjaságának pedig a robot a kútfeje. Szabad birtokos nélkül tehát nincs közigazdasági művelődés, ez utóbbi nélkül pedig nincs erős állam. (Stádium 71, 100, 116, 120.)

A magyarság faji jelleméről két tősgyökeres társadalmi osztálya alapján ítélt Széchenyi: *az úr és a paraszt* vizsgálata nyomán. A magyar nemességet minden világramlattól elzárkózó, nem egészségesen hagyományörző, hanem vészesen maradi csoportnak látja, amely önellátásos birtokának sáncaiba vonulva mint a világtól független kiskirály ságban még tartotta a hűbéri gazdálkodás rendszerét és a velejáró világnézetet, művelődést, de már létének gyökerein rágsált a kapitalizmus.

«A magyar Nemes olly irigylésre méltó helyzetben él a világon, hogy szerencsésebb sorsú szülöttet csillagunkon találni bajos. Ha leveleket s újságot házától eltilt, s izmos kapusa van, ki várába nem ereszt senkit, azon édes andalgásban ringattathatja magát, hogy ő egy külön s boldogabb planéta lakosa, mellyben minden csak öröm s víg időtöltés, gond, fáradság, munka pedig semmi. Ő az országnak semmiféle terhét nem viseli, nem adózik, se nem katonáskodik, se gyűlésre nem jár, ha nem akar — mert ezeket mind mások által vitetheti végbe — szóval ötét az Alkotó felséges jó kedvében ollyanná teremte, ki a világ legszebb örömeire s az élet legédesb érzéseire született! És gaudeant bene nati.» (Hitel 202.) Igaz, hogy a létgond keserves, de a létgond hiánya is megbosszulja magát. 1823-ban még nagyrészt németül vezetett Naplójában Széchenyi leírja május 9-i látogatását egy grófnál.

A kastély főnemesi társasága alapján művelt volna, ha művelt valaki, aki egy kicsit konyít sok mindenhez, de ennek a műveltségnek sem magva, sem határozott iránya nincsen. Kézenfekvő volna pedig, hogy *egész lélekkel* mire adja magát. Választhatna a mezőgazdaság, kereskedelem vagy a jogászi közszereplés között. Egyikben sem mélyed el s nem is csoda. Közigazdasági életünk semmi, benne dolgozni ugyanoly gyümölcstelen, amilyen hálátlan a közszereplés ebben

a monarchiában, ahol a magyar csak lázadónak számít. Így játékos fél munkával dégálják el idejüket s ezért van annyi főnemesi műkedvelőnk a képzőművészetekben és széptudományokban.¹³ Főúri nevelésünkben ugyanazokat a léha és felszínes vonásokat kárhóztatja, mint Wesselényi.

«Eleget kísér nálunk már gyermekkorában két huszár is, s minden tetteit magasztalja, mert így hópénze felemeltetését reméli, de el nem éri: ha csak ezer lépést tett is a kis gróf, jó gyaloglónak állítják; ha odahaza egy exáment adott s szülei nagyobb hivatalban vannak, minden bizonnal eminens lesz; ha sok kísérvél atyja jószágaira megy, ott már várják s ő mindent csak ünnepi állapotban lát — s végre egészen kitanulván, azaz iskoláit végezvén oda haza Gróf N-hez, Báró M-hez, onnan Vice-Ispán s onnan F. urasághoz élettapasztalás végett utaz, váltott lovakkal járja be a hazát, — volt mindenütt s mindenütt jól fogadták, még nyaratszaka Füreden és Mehádián is mulatott, most pedig minekutána Velencében s Monachiumban külföldi bölcsekedést lelteni hat hetet töltött, hivatalba lépett s íme ismeri a hazát, külföldöt s angol parlamentről, francia camerákrul szól s azt fejtegeti hallgatóinak: mikép szegényedett el Gallia mezei gazdasága, s hogy romlik majd meg Britannia gőz s egyéb erőművek által, ha ha ha! s. a. t. Más ilyenek csak javát kóstolták honjoknak, a boldogok.» (Hitel 85.)

Ez a nevelésirány semmiben sem tágítja a főnemes látókörét. Elzárkózó osztályönzést tenyészt ki, amely magát hiszi a világ központjának.

«A *Nemesség* rendszerint csaknem minden tehetségét kirekesztőleg hazai tudományokra fordítja. A külföldet nem ismervén eléggé, hazáját értékén túl becsüli... s így számtalan javítás ellen vak hévvel kel ki.» (Világ 44—46.)

«íme nyíltan azon vallási teszem: hogy hazánk előmenetele s magasb felemelkedése legfőbb gátjai mi tehetős birtokosok vagyunk.» (Hitel 206.)

Pedig Széchenyi a főnemességtől várta a nagy rendszerváltozást. Világosan látta, hogy a bécsi kormány saját javára kamatoztatja a szerepet vivő vezetők egyoldalú, csak a közjogi sérelmeikhez értő műveltségét és markába nevet, ha gazdaságpolitikáját az alkotmányvédelem tüzeiben és füstjében elvakult karok és rendek előtt nyugodtan üzheti. Fennmaradt Ferenc császárnak egy bizalmas levele József nádorhoz a XIX. század első évtizedeiből, melyben utasítja, hogy a sérelmi politikával foglalkoztassa az országgyűlést, hadd odázódjanak tovább a lémtéges reformok.¹⁴ A megyékben ágáló kurtanemesség még kisebb látkörű volt és még nagyobb hévvel élte ki az alkotmány ósdi területén minden tett vágyát. Ebben nagyobb volt szakértelme, mint a gazdasági cselekvésben. Széchenyi ennek a koldus, elaprózódott telkű, mámorában a nagybirtokon jobbágytelket kérő és úrbérlő szolgálatokat teljesítő bocskoros nemességnek az ország újjáépítésében semmi szerepet nem szánt. Keserűen látta, hogy hiába ajánl nekik ipart, kereskedést, a hét szilvafás nemesség nem mozdul a föld és a törvénykönyv mellől, hanem ügyvéd lesz és izzó gyűlölettel fordul a főnemesség, a nagy hal ellen, mely fölfalja a kis halat, bekebelezi kis birtokrészecskéit és hadiadó alá akarja fogni, hogy az ő zsebéből legyen emberbarát és jótékony a jobbágyság terheinek könnyítésében.¹⁵

Amilyen elvakultan tartotta a nemesi rend ¼-ét kitevő, nagybirtoktól függő koldusnemesség a főurakat török és tatár után az ország harmadik veszedelmének, épp oly egyoldalúan mellőzte, sőt nézte le a főnemesség a feltörekvő, ellene fenekedő bocskorosokat, Széchenyit sem kivéve. Ilyennek tartotta Széchenyi Kossuthot is.

«T. Kossuth Lajos úr, mikor politikai egünkön feltűnt, — s akarjuk hinni: sein szerepviselési vizketeg, sem hiú dicsvágy nem indítá őt, — akkor izgatásait mindig az ő sajtyszerű heroicus modorában legelsőbbben is a nemesi és főnemesi phaerákban kezdé gyakorolni. — Nemcsak nem tudta magát s kivált methodusát megkedveltetni, de ezek azt gondolák, hogy ő bizony nem egyéb, mint fennhéjázó idealista. Minek következtében azután K. L. kiábrándult, úgy szólván hogy *a magyar nemességi elem poshadt mocsár* s e szerint új elemeket szükség keresni, tán teremtem». (Polit. progr. 103.)

A nemesség érdekellentétbe került két osztályának, tehát kölcsönösen megvolt egymásról a lesújtó véleménye. Széchenyi nem is tudta politikáját keresztülvinni, mikor a kisnemességet művelődésképtelen s fáradt, elszegényedő társadalmi osztálynak ítélte. A vagyontalan köznemes Kossuth viszont nagyszerűen aknáztá ki sorstársai osztálygyűlöletét és kiélezte, hogy Széchenyi hideg ésszel a még papíron meglévő csökevény előjogokról való lemondást kívánta a szegény nemesektől, viszont keze, érvei, szava egyaránt nagyon a nemzet gazdag vezetői felé hajlott. A «Hitelt» megégették a falvakban.¹⁶ Széchenyi pedig sülyedő hajónál látta a kisnemességet.

«A nemesség nőttön nő, és azon egy hold földön, melyen ma egy szál tengődik, meglehet már holnap tíz nemes ág is osztozik; az ország s közönség szükségsei pedig óráról-órára szaporodnak. Miből nem vélekedésként, de mathematice az foly, hogy majd-majd még a privilegizált felekezetnek se lesz helye, hová, és nem szójátékban, de valóságosan csak ülnie is; és így még a hasnak s testi kellemeknek sikeres csatapiaczi is csak néhány kastélyokra lesznek szorítva». (Hunnia, 229.)

«Művészetet, kereskedést üzni éretlen büszkesége nem engedi, s méltósága, ellen tartja, becsületesen, ügyesség s tudománnyal fáradozni vagon után; hanem inkább dologtalan henyél otthonn, s nemesemberhez illőbb foglalatosság-nak tartja, nyúlfiakat anyjak hasában lődözni, vagy semmit sem tenni.

Gazdasági mibenlétünk hiányos princípiumok következtében, melyek minden fényesb előmenet ellen szegülnek, nem ép: nemzeti, eredeti szokásaink pedig éppen nincsenek, s a mik vagyunk, a mit tudunk, csak utánzás következtében vagyunk s tudjuk. A mi éppen úgy van más nemzeteknél is, csak azon különbséggel, hogy mi utánzásainkban makacsul ragaszkodván a régihez, s úgyszólván csak kinszerítve alkalmazkodván a többséghez, nem velejét s észletit okát tekintettük az átvett javítások s új szokásoknak, hanem csak *felszínségeiket* ruháztuk magunkra». (Világ, 48.) Ez az inkább éhenhaló, de sarkaiból kibillenthetetlen maradi szellem a kerékkötője Széchenyi szerint gazdasági föllendülésünknek. Új kenyérkereseti ágak volnának a szaporodó népességet békésen levezető csatornák, de vagyontalan nemeseink érdeklődésében semmi sem moccan a gazdasági pályák felé. Hogyan menjen utánuk a nép, ha a hivatott középosztály tudatlan s tájékozatlan?

«Parasztgazdának elég a természetes ész, de már annak, ki az ország dolgaiban vesz részt, az egész egyetem rugói, lánczai s kapcsairul világos értelemmel bírnia kell s nincs elég genie, mely természetes eszével némelly mai időkben szükséges theoriák s jól megemésztett tudományok híját pótolhatná ki. S ugyan milly állapotban van némely Patris Patriae könyvtára? S ha jóban lenne is, hánynak fejében van azok philosophiája jó rendben s világosan? Már az, ki csak honi dolgokban jártas, külföldiekrül pedig semmit, vagy csak zavarban s félsegül tud valamit, hogy lehet *gazdasági, kereskedési s hitelbeji tárgyakra* compe-

tens bíró? Elődeink legnagyobb megtiszteltetése mellett se hízkelhetünk nekik annyira, hogy földművelési, kereskedési s pénzübeli dolgokban őket választhatnák például; mert ősatyáinkat jó gazdáknak, ügyes kereskedőknek tartani csakugyan nem lehet». (Hitel, 111.)

A jelen helyzetben a nemesség zöménél csak látszat az előjog s ha elsorvadt a jogai keretét kitevő gazdasági tartalom, jobb új életerős és független középosztályt teremteni, mint a régi korhadat új életre fecskendezni.

«*A familiák conservatiója* azon cél, melyet elérni akarnak (hűbériség fenntartásával). S ugyan azok mostani systemánk által bátorságba vannak helyezve? Nem egyenesen az ellenkezőt látjuk-e? Mert oil vast tán senki se fog épen fenntartott familiának mondani, mely többel adós mint értéke van s mellyet tulajdonkép a *más birtoka közt* csak születési sánczai tartanak fen (181. 1.). Én azt hiszem [ételek se nem szükséges, se nem hasznos, és egész becsek csak ama képzeletben áll, mely a régi nemzetségeket a korona drágaköveivé varázsolja. Többet ér a királyra és országra nézve *egy új nemzetség*, melly érdemeket szerez egy olly régi familiánál, melly magát minden áldozat s munkául mentnek hiszi s gondolja ingyen élhet». (Hitel, 178—181.)

Ez az új nemzetség *a parasztság*. Széchenyi tizenkét pontba foglalt óriási munkatervéből az a kilenc, amelyet a Stádiumban dolgoz ki, úgyszólván mind a *polgárosodás* kérdése körül forog. Emeljük föl a mezőgazdaságot űző népet szabad birtokkal, hitellel, előjogok, kiváltságok helyett egyenlő törvényekkel, jó közlekedéssel polgári színvonalra. Mindegyik pontban van egy-egy fordulat, mely a reformintézmények *lelket alakító* hatására kitér, de nem írhatjuk itt újra az egész Széchenyit.

«Feltámadásunkat, legeneratióinkat mimagunk, csak mimagunk eszközölhetjük *értelmi súlyunk* nagyobbítása s *magyar nemzetiségünk nemes kifejtése* által.

Arról kell meggyőződve lennünk, hogy nem a kormány valódi oka elnyomtatásunk s hátramaradásunknak, hanem értelmi súlyunk fejletlensége, káros intézetink nevetséges magasztalása, hazaszeretet s a közhasznót előmozdítani törekvő nemes ösztön helyett kis privilegiumink bálványozása, s ön legközelebb hasznunk nyomorult vadászata, minden előmeneteli s nemesülni vágyásnak tökéletes útja». (Stádium: Előszó 1, 9.)

«ítéletem szerint, ha mai létünket tekintjük, a fő kérdés *a birtoktalan nemesség s a szántóvető sorsa*, és azon relatiók körül forog, mellyben ők a kormányhoz, vármegyéhez s az utolsó földesuraikhoz is állnak. Hunnia minden lakosának *polgári létet* adni! lélekismeret! vallomásom». (Stádium, 28—29.)

A polgárosodás, új osztályképződés egyetlen útja a művelődés. Ennek kell megtörni a törzsökös magyar kábadt restségét.

«*A Parasztság* sok nemzetbelire van tagolva, s a Sváb értelmes munkássága, a Tót irthatatlan termékenysége, az Oláh szokásihoz makacs ragaszkodása, a Eácz kereskedési ügyessége s a. t. mind szűkebb határok közé szorítják a *törzsökös Magyarat*. A Magyar független önérzésében kerüli a munkát, s büszke vadsággal félreteszi a *lelki előmenetel s csinosodás legszükségeseb eszközt napkeleti komolyságában*». (Világ, 44—46.) Míg a jobbágy adóján egymással nem törődven, veszekszenek a házipénztár, hadipénztár és földesúr, addig magasabb politikai szempont inkább a nép *anyagi emelkedésével* törődjék. A művelődés útja elvezet ehhez a célhoz, a nélkül, hogy a többletet más társadalmi osztálytól szíva el osztálygyűlöletet fakasztana. A békés reform útja nem a társadalompolitikai forradalomj hanem az emberi haszonvágyat megnevesítő művelődés.

«Azon két hatalmas rugó, mely az emberiség magasb, de kisebb s alacsonyabb, de számos részét mozdítja a nemes ösztön és a haszonvágy.

Akármily alkalommal tétesség szó a szántóvető sorsának javításáru, erre igen kell vigyázni. — A szántóvető sorsát a nagyobb rész általában nem hiszi javíthatónak más kára nélkül s itt fekszik a leggyökeresb fallacia. (Stadium, 36—37.) Mennél gazdagabb valamely ország, annál nagyobb adó s védő tehetsége s viszont. Én a gazdaság értelmét itt nem csupa pénzre, földre s. a. t. szorítom, de általában mindarra is, a mi pénzzel, jó művelt földdel s. a. t. szoros kapcsolatban van, mint teszem: *henyeség megszűnése, industriel, jobb nevelés, külföldi tapasztalás, az ember nagyobb becse s. a. t.*» (Stadium, 42.)

Természetes, hogy ez a művelődés *csak közgazdasági színezetű* lehet, hiszen az anyagi jóléten keresztül folyó új életerős osztályképződést célozza.

Elmaradottságunk lényegét vizsgálva kiütözik, hogy ez csak részben folyik jogi s társadalmi viszonyainkból. Sokkal mélyebb oka azonban a belső, a lelki.

«Azok a hiányok, melyek a gazdát egészen tehetetlenné teszik vagy minden iparkodásának ellenszegülnek ... ím ezek: az egyetértés s Hitel híja, a legelő, fáizás s birtokok oszthatatlansága, a czéhek, limitatio, a robot s dézsma létele. (Hitel, 72.) Nevetséges vagy szomorú e, ha egy nagy birtokos, kinek kiterjedt termékeny szántóföldei, szőlei s. a. t. vannak, ki nem adózik s az országnak szinte semmi terhét nem viszi, s kinek sok ingyen dolgozik, ha egy ily birtokos mondom annyira elszegényül, hogy végre adóssági miatt semminél kevesebbje marad?» (Hitel, 17.) Ritkán tudjuk tisztán, mi a vagyunk s így közönségesen abban csatlakozunk, hogy jobban véljük bírni magunkat, s ahhoz képest élünk is. Nincs továbbá jószágaink javításában systémánk». (Hitel, 49.)

«A birtokrul s vagyronrul is, mint minden egyébrül elágózik az értelem, s az tulajdonkép a szenvedelmek s érzések számtalan ellenkezési s árnyékozási miatt mindeddig nálunk sőt másutt is sokak előtt homályban dereng.

S azért látunk sokszor vagyonos embert kevés birtokkal s *ügy* szólván igen szegényt iszonyú vagyonnal, mert vajmi sok életjavakat természet ki csekély vagyron helyes körülmények közt». (Hitel, 34.)

Az, hogy az Alföld nyomorultjai közt «számos ember nyaratszaka görög-dinnyén él» (Hitel, 102.) Széchenyi szerint épp úgy a tunya értelem, vakondlát-körü világismeret folyománya s nem szükségképpen nyomor, mint a vagyonosabbak gyermek tájékoztatlansága a vagyoni dolgok természetéről. «Mindennek van rossz s kellemetlen oldala, ellenben szép s jó része is. Ezen jobb s szebb résznek legjózanabb használhatása fog az eszmélkező gazda törekedése, mint a nem különben okos ember élettörvénye lenni.

Hány gazda találkozik nálunk, ki alföldön úgy viszi gazdaságát, mintha felföldön lakna s viszont. S ugyan hány van, kirül azt lehetne mondani, hogy szikes vagy vizenyős földei, sovány domboldalai, vagy sűrű rengetegi s még legjobb szántóföldei s rétői is a lehető legnagyobb tiszta jövedelmet hoznák? Hány ismeri igazán mezeit, lapátnyit, hegyeit, mocsárit, tavait, összeköttetéseit, szomszédff, hazáját, éghajlatát s. a. t. S így nem-természetes-e, hogy nem ritkán még a legjózanabbnak látszó elintézés is semmivé lesz». (Hitel, 69.) «Hazánkban a gondolkozó gazdák általányosan véve átlátják már, hogy valóban tán nem legjobb gazdasági mód a fél mezőben elvetni, felét pedig parlagoltatni s hogy ennél nagyobb hasznot hajtó methodus tán csak mégis lehet; mely *közsejditésből* a

váltó gazdaságnak köztünk olly nagy divatja támadt. Sejdítésnek mondom, mert adolog fenéig sokaktul elismerve még nincs.

Midőn nem ritka fitogtatással Thaernek, Koppénak, Burgernek s. a. t. neveit vacogtatjuk fogaink közt és rájuk, a józan gazdaság legelső rudimentumait sem ismerjük». (Stádium, 278, 283.)

Nem a felszínes, tessék-lássék hozzákonyítál, hanem a szakismeretek legparányibb fortélyának is alaposan utánajáró gazdasági művelődés a gazdagodás útja.

«(A franciák) a legnemesebb szőlőfajokat mellyek csak földkereünkön vannak, hazájokba viszik s megnemesítik, az alávalókat pedig elhányják, mi a legnemesb fajtákat szinte még név szerint sem ismerjük, azon jobb féléket pedig, mellyeket bírunk, nem olly gonddal szaporítjuk, mint kellene; sőt sok helyen alábbvalókért, mert ezek több nedvet adnak, kiküszöböljük. A szőlőkerti vagy hegyi munka azon egyedüli ág, mellyben noha korántsem olly tökéletesen mint Franciaországban, még is túrhető lépcsőn áll a honi értelem; de mi haszna? a szüretelés hiányos módja, kádárság s pinczemesterség körüli szívreható tudatlanság mindent elront, a mit a kevert s nem legnemesb szőlőtökén napesti gond, fáradság s úgy szólván véres veríték valamennyire javítani képes volt. (Világ, 97.) Boraink hite s keleté évről évre azért csökkentebb, mert kereskedni akarunk *borkörül ismereiteink józanítása s tökéletesebb belső elrendelése előtt*». (Világ, 105.)

Gazdagodjunk! Ez a jövő kapuit táro varázsige, a magyar európai fennmaradásának záloga. Ez a politikai célú tartalmat művelődésünknek. A meggazdagodásnak példákkal jelzett, járható útja van. Ám ez az út nem a politikai ábrándozás, — mert a világgazdaság kölcsönös cserén alapszik, — hanem a gazdasági tudás.

«Elihszem, nekünk igen is jól esne, ha javainkat vám nem terhelné: de valljon hogy esne nyugoti szomszédunknak s arra Urunknak ne legyen gondja ugye? S ha egyetértés által meg is szűnhetne a köztünk lévő vám, feltehetni-e azt, hogy nem volnánk kéntelenítve valamely más terhet vállalni magunkra?» (Hitel, 107.) «Köztünk legalább még igen sokan függetlenségi ábrándozásokban mindig a szegénység teóriáját tanítgatják; melly szerint igaz ugyan, szabad lehet egy szegény nemzet kül hatalomtul, de annál nagyobb rabjává lesz ön tudatlanságának, mellynél nagyobb s fertelmesebb rabság nincs, minthogy értelmi súly mindenütt az egyedüli erő, s így a tudatlan rab végkép minden rabnak rabja. Nem elég még a gazdagodni akarás, de a *miképpenhez s hogyanhoz* is kell érteni; s ím ez azon *nagy kérdés*, mellynek megfejtésére foliantok Írtattak s azon *jó volna tudni*, mellyen törték ugyan sokan fejőket, de mellyrül a nagyobb résznek, s kivált nálunk, legtávolabbi ideája sincs. Azon földesúr nem cselekszik helyesen, ki jószágaibul nagy jövedelmet sajtol ki a nélkül, hogy azokat előbb *instruálnák*, mert ő, tán a nélkül, hogy tudná, tőkájébül él, s ekép ha tán igen távolrul is, de *szoros tudományikép* közelít a végbukáshoz. Ha ez igaz: akkor minden kétségen kívül azon kormány sem tenne józanul, mely a népre nagy adót vetne, *minekelőtte annak szántóvetői, mesterségi s kereskedési szelleme kifejtve még nincsen*. így a kormányoknak legszentebb kötelessége, a nemzet kapacitását, azaz adó s véderejét kímélni s lehetőségig *nevelni*.

Nemcsak egy társadalmi réteget, minden az ország minden lakosit fel kell ébreszteni nagyobb szorgalomra, állhatatosb munkásságra». (Stádium, 44—45.)

Széchenyi gondol a közgazdasági művelődésnek *mindegyik szakirányára*. Nézzük először a *mezőgazdasági haladásról* írott szavait! A haladás előfeltétele nem nevelői, hanem társadalompolitikai: a jobbágyfölszabadítás.

«Világos, hogy mi nemesek csak akkor fogjuk valódi hasznunk talpköveit megrakni, ha az ország minden lakosinak megnyitjuk azon köröket, melyek közt felébred a szorgalom, tágul az értelem, nevededik az önbizalom, melyek közt futó homok kerrté, berek viránná, sivatag paradicsommá bájul, s melyek közt ma jobbadán csak azon kevesek foroghatnak, kik a szerencsés születés vakító mámoritult elcsábítva, még távolról sem sejdítik állások kedvező s édes létét, s mellyet az ismer inkább, kit állhatatos szorgalma emelt oda». (Stádium, 294.)

A falusi magyar, úr és paraszt egyaránt abban a hazafias tévhitben ringatózik, hogy magyar talajon az a legjobb rendszer, ami tényleg van. «Sokan pedig minden hátramaradásunkat a kormánynak tulajdonítják . . . mint ama gazdák, kik szánakozó mosolygással hallják Joung, Köppe, Thaer neveit; új systemákrul, váltógazdaságokrul, szederfákrul s. a. t. pedig hallani sem akarnak, de magokat sokkal eszesebb s úgy nevezett practicusabb gazdáknak tartják, ha mind ezen esztelenségekkel nem bajlódnak, — s mindenjobb industria helyett jobbágyik-tul, a mit bérben bírnak, elszedik, azokat legjobb földeiktől megfosztván, újonnan regulázzák, s őket lassan lassan erejeből kivesszik és aztán szinte hazafiatlanságnak állítják, ha valaki a magyar adózó nép sorsát e részben irigylésre méltónak nem véli; az egész alkotmánynak felfordulását jövendelik pedig, ha a kormány az ő ugyancsak genialis gazdálkodási módjokat gátolja s a köznépek pártját fogja. Így gazdálkodik szomszédunk, a török is, s akárki mit mond, tagadni nem lehet, hogy annál könnyebb, egyszerűbb s olcsóbb földművelési mód a világon nincs!» (Hitel, 10.) «Hány falusi lakos emelne minket egekbe, ha szállásokra azon elhatározott feltételekkel mennénk, hogy áltáljában mindent, ami övék, vagy ami magyar, dicsérni, s mindent ami másé, vagy külföldi, kivétel nélkül gyalázni akarnánk. S ellenben hány tartana minket elkorcsosodott Magyaroknak, ha tán egyet s mást a gazdaság újabb folytatása módjárul, a legelő felosztásárul, nemesebb szállótöke ültetésérül boraink jobb készítésérül, más nemzetek elsőségérül s ilyesekrül szólalnánk?» (Hitel, 13.)

A mezogazdasági törekvésnek természetes zászlóvivői a földbirtokosok volnának. Némik van idejük önképzésre s pénzüik könyvekre, kísérletekre. Őket utánozná a nép.

«A földesúrnak az volna többek között kötelessége, hogy a jobb gazdaság s elevebb kereskedés józan systemája s ennek elismerése általa szivárgana lassan-lassan az ország minden lakosiba. Nem parasztgazda kezdheti a birka s lónemesítést, őneki azt végezni kell». (Hitel 162) A nemzetiségre állított közértelmesség semmi által nem fejlődhetik ki olly hathatósan, mint midőn a lehető legnagyobb rész olly állásba helyzetetik, melyben végzett munkája után, még olvasásra s gondolat súrlódásra is fennmarad egy kis idő, s az élet legelső szükségsei kipótlása után, egy kis tehetség könyveket vásárlani, az idő s értelmesség józan lelkével előhaladni s. a. t. igen sok pedig olly tehetőség lesz, hogy nem csak a hazát, még a külföldet is beutazhatja, hogy a Magyar, ha éppen akar, annyit tanulhat, mint a mennyit fiatal s tapasztalatlan gazda, régibb s tapasztaltabb gazdák részint jól elsült, részint szétbomlott próbálgatásaikbul utánzás vagy vagy kerülés által tanulhat.» (Világ. 128.)

Széchenyi egynéhány részletbe is behatol. A gabonatermelésnél az angol, borászatnál a francia minták eltanulását emlegeti, mintapincét tervez borkezelői oktatással, szól a spanyol juhról s az angol teliverről. «*Bor- s gabona körüli ismereteinket támogassuk, földeinket természetesebben osszuk fel, gyapjúnkat magunk fogyasszuk el, ásványainkkal ügyesebben bánjunk, érdeinket rendeljük el, dohá-*

nyunkkal, kenderünkkel czélirányosbakat tegyünk. Jobb rendszerekre állított józan szorgalmunk pedig közvetlenül csak tőlünk függ, mert ki gátolhatja elő-ítéleteinket letenni, *ismereteinket igazítani*, tapasztalásunkat tágítani s. a. t. Senki!» (Világ, 115.)

«Angol gazdaságot állítunk, de nincs sikere, s így minden szájban csak az cseng «az angol gazdaság semmit sem ér, vagy legalább nálunk nem». S ez megnyugtat. Midőn nincs világosb, hogy osztatlan legelőkkal, dézsmával, robottal, limitatioval bizonyos vásár híjával, ingadozó vámmal, s. a. t. az angol gazdasági systema szinte olly chimaera, mint főrugó, kerekék, mutatók s. a. t. nélkül az óra tán minden egyéb, csak nem óra. S így nem az angol gazdasági mód hibás, s valósíthatatlan nálunk, hanem *a mi vizsgálatunk nem elég mély*». (Hitel, 164.)

«Gazdáink egy része századát előzi meg s úgy cselekszik, mintha már 1901-ben élne; más része pedig úgy gazdálkodik, mint 2-ik András idejében volt szokás.

Egynek mezei olyanok, mintha erővel hozták volna oda Belgiumból, másíknak síkjai pedig oly ábrázatlanok, hogy azokon tevével vagy dromedárral összetalálkozni nem volna meglegő. S ezen előmenetek vagy hátramaradások nem mindég a körülállásoktul, de többnyire a birtokosok *gazdálkodás módjátul* függnek.

Némellyik a burkus, a meklenburgi s. a. t. systemát dicséri s utánozza, midőn sok kirekesztőleg a magyar s erdélyi régi szokást magasztalja, s csak úgy szántja földjét, mint azt nagyapja szánta valaha, vagy tán éppen nem is szántja! Ollyik cseréppel s rézzel fedi gazdasági épületeit, másik még nádgaradot se fon s. a. t.

Ha a Heves vármegyei vagy Bácskai gazda angol módra gazdálkodna, balul lenne, mert a sokszor uralkodó *szárazság* miatt *nem* díszlene minden fűneme lapányin olly derekasan, mint Albion szigetében, hol sok a köd, sok a nedveség, — úgy nem volna annak ítélete ép, ki azt hinné, hogy külföldön áltáljában semmi sincs, a mi hazánkra igen illene és egy s más tárgyban többé előre nem mehetnének.

De sok akad ollyan, ki valamely előmenetelen ma éppen úgy haragszik, mint 3, 4 száz év előtt azon haragudott volna, a mit ma dicsér, s a miért ő atyáink bölcsességét áldja. Mint Kupa embere éppen úgy kikelt volna annak idejében lóháton faszekér ellen, mint 30 esztendő előtt hintók s most zártkocsik ellen kelne ki». (Hitel, 70.)

«Eleinte mennyit nem kiabált sok gazda a spanyol juh ellen, ki végre akkor adta magát testesült lelkestül e társnak, midőn legszebb időszaka már leforgott. Ma éppen olly heveséggel kelnek angol ló, kender, selyembogár s. a. t. ellen ki, mint valaha megint más új javítás ellen fognak hevesen kikelni! Én józanabbnak s tanácsosabbnak látom azon határt, melly az időelőtti előmenetel *s a hátramaradás közt van*, s melly et a hidegvér s csendes ész jelel ki. Egyet s mást mindazáltal próbálni, úgy gondolom, kinek-kinek kötelessége, mert máskép egy tapodtat sem mozdulunk elő». (Hitel, 71.)

«Britanniában a lótenyésztés tudománya már kész, nálunk pedig még nem kész, s így aki hazájába józanul szerelmes, a honi lónevelés végett nem fog idehaza theóriázgatni, próbálgatni s. a. t., hanem ezen mesterséget s tudományt ott tenni sajátjává, hol az századi idő s ezeryi tapasztalás által megleghető tökéletesség ki van már fejtve, azaz Angliában». (Világ, 319.)

Széchenyi a Casinóval kapcsolatban példány-pincét tervez. Külföldről hozatának pincemestert, ki «a borkörüli szövevényes mesterséget tökéletesen s practice érti». E pince mintát tartana saját palackozásban az összes magyar borokból

s védjegye alatt törekedne kiküszöbölni a külföld felé irányuló hírnévrontó csalásokat. De nemcsak csalás van, hanem *tudatlanság* is. «A Casinói pincemesterhez akárci elküldhetné emberét, hogy attul a kész borokkal bánást tanulja meg, az egész ügy s tárgy iránt jobban ébredező élet pedig a szőlőnemesítésben, kádárságban s. a. t. okvetetlen előmeneteleket szülné». (Világ, 302.)

Végül az őstermeléshez tartozik *népünk ránevelése a fa és erdő szeretetére*. Ez állott s az alföldi magyarnál ez áll ma is legtávolabb lelki alkatától. A füves puszták szabad láthatárát kereső tekintet s az erdő gyűlölete egyik legsúlyosabb ázsiai örökségünk.

«Kevés sikere volt általánosan véve a faültetési buzdításoknak. De váljon hitte-e az, ki buzdítási szavakat koholt, hogy székes, rideg homoklapályokon fog erdőt termelni a földesúr, kinek még valami fészerre, vagy szükséges akolra sincs fordítható pénze? Vagy a censusban bírótól stb. várta azon józan cselekedetet, hogy más földén, tán marhacsapásba, mely sokszor az egész határ, ültesse a fát, a bizonyosan lenyesendőt vagy eltiprandót? Ki fog, ha *nem* eszelős és vak, nagy határban, vagy idegen földön tenni olyast, a mire a mezei munkák árjai közt, hol a legszükségesebbet sem végezhetni sokszor, idő soha sem marad.

Székes földeken, homok buckák közt csak anyai gond és szorgalom nevelhet fát. Ily gondot pedig semmi nem fejt ki általában és valódi sikerrel, mint *a saját birtoknak varázsa*, s pedig oly birtoknak, mely sem felette nagy, sem felette kicsi, de épen elég oly háznépnek, eltartására, mely maga forgatja az ekeszarvát).

(Pesti por és sár, 21.)

Ezért Széchenyi a *köszén* használatát hirdeti. A köszénnek köszönhető, hogy Angliában megszűnt az erdőirtás és «a kinőtt egészséges vén fát ereklye gyanánt tekintik. Ha meggondoljuk, mily külön s ellenkező esetek fordultak meg századi lombosok árnyékai alatt, . . . lehetetlen legkisebb vágyat sem éreznünk: utódaink számára, ha nem többet, legalább egy fát ültetni. Ha ki Tisza vidékeit ismeri — nem foghatja meg, *mint gyűlölni az ottani lakos az élő fát annyira*; s pedig hogy *gyűlöli* nincs kétség, mert másképp legalább a nevendéket ápolná. — De nem! Es azért, ki az alföldi róna s mocsárság közt tökéletesen kielégítve érzi magát, annak ereiben lehetetlen, hogy néhány száztuli daru, farkas vagy kacsavér ne lappangjon». (Pesti por és sár, 120—124.)

«Azért — számtalan egyebek közt — az is kötelessége a Magyaroknak, felruházni hazájáé -a növényvilág ékességeivel ott, hol századi lombosok zöldéinek még, meggondolni s most, most míg nem késő, gondolni meg, hogy időnek semmi nem parancsol, s bár nadirtul zenithig birjon is törni magának utat az emberiség csillagán keresztül, vagy fölemelhesse Babel tornyát a magas egekbe, az időn diadalmat nem nyer s le-döntvén a százados csert, csak századok adhatják azt ismét tökéletes szépségben vissza».

Széchenyi lázadozik a tudatlanságból eredő fapusztítás ellen s himnuszba csap lelkesedése az agg tölgyekért. Ezek a haza kincstárába tartoznak. «És ez okbul hadd éljenek a fák, s hadd jöjjön napvilágra a köszén. Mi által tartósb melegre kerülne s barátságosb egységbe forna a magyar nemzet, mint ha anyaföldének jövődjét elrontván, csak fölszínen keresi égényét, mint eddig, holott az egyedül a mélységben létez». (Pesti por és sár, 125—127.) «A fűtés tárgya *tudományi vizsgálatra* s kifejtésre igen érdemes.» A kezdetleges kellemetlen állapotból mindaddig ki nem szabadulunk, míg nálunk is kormos, szurtos házi fűtők helyett «nagyobb jutalom várhatása mellett érdemes nem lesz *jobb főnek* a művé-

szét ez ágára kirekesztőleg s így a tökéletes kimerítés hihetőségével adni magát». (Pesti por és sár, 131.)

Egész építészeti szakkérdéseket tárgyal Széchenyi, amikor részletesen fejtegeti a világítás dilemmáját. Mély, két-három helyiség soros ház, jól fűthető, de sötét és bűzös; egysoros ház világos, de szél járja és hideg. Szakavatott építészeink nincsenek, műszaki tudásunk semmi. A magyar lakásépítés tudománya a kezdet; kezdetén van, de nem csoda, mert csak a régi minták állanak előtte. *Ipari művelődésünknek az építész az első nagyobb területe, amely Széchenyi figyelmét leköti.*

«Mikép hervadoz rét s mező szárazság miatt, s viszont a gazda vagy földesúr mint kínlódik...nedves raktárokkal, nedves lakházzal, midőn egy kissé *több értelmesség* — honunk annyi elaszott mezein a tikkasztó szárazságnak elejét venné, s azt raktárinkba, lakjainkba száműzné, s eképp odakün s ideben is segítve s vízi s száraz kórságból kigyógyulván, mind a nedvességet, mind a szárazságot, kellő helyre utasítaná. *Józanul intézett egyesületek* könnyen eszközölhetnek ilyesekwt, kivált Magyarországon, hol csak Duna s Tisza folytában több kincs fekszik rejtve, mint a mennyit távolról sem sejt tizedik, sőt századik sem». (Pesti por és sár 31.) Emeletes házat alig tudunk építeni, a földszintes pedig mind nedves. Rossz beosztásúak épületeink. Semmi célszerű elkülönítés bennök. Negyedük folyosó, szagosak, füstösek, zajosak. Minden magyar helység tűzveszélyes és egy pipa elhamvaszthatja. Világos, hogy magyar földön azért nincs jó lakás, «mert köztünk szinte *senki nem tud hozzá, nem érti a dolgot* s eképp azon kevés, mi itt-ott lakkellemeinkre nézve talpra esett, inkább pusztá véletlennek, mint valami előleges combinationnak következménye». Nem kivételek a vidéki kastélyok és kúriák sem, hiába ékesíti selyemkárpit, tükör, kép és szobor egymásbanyiló szobasoraikat. A csordajárás közepén, külső és belső büzzel elárasztva nem alkalmasak rá, hogy a külföldi kényelemhez szokott főnemeseket hazacsalogassák. Földszintjük kivétel nélkül «gomba- és penészmező, csak nyavalysí lakható. Biztosabb és bátrabb a zsványok közti lakás, mint nedves falak közt, mert ezeknek gyilkoló lehetetük akkor hatnak legirgalmatlanabbul életelveinkre, mikor a nyári hőségtől kínozva legédesebben szívjuk mérges hőségeiket». (Pest; por és sár 37, 63.)

Csökönys maradiság nyilvánul meg abban a magyar szokásban, hogy akinek volna rávalója az sem épít újat, hanem a régeből meghagy egy-két nedves falat és ez lesz az új épület *sarkalatja*, elrontva minden észszerű tervet. Bolondnak tartanak itthon azt, aki angol és francia mintákon okulva egészséget meg okszerűséget keresne a lakásban s a homlokzatát nem az utca zaja és pora, hanem be a kert felé tájolná. Művelődni kezdő népek szokása, hogy a mutatósat, külsőséget keresik a lényeg és belső becs helyett. Ezért középületeink sokkal nagyobb építészeti kultúrát hirdetnek, mint lakóházaink. Középületek «felállítására, úgy hiszem, nekünk magyaroknak is van több jeles építőmesterünk. De különös, hogy ily kevésbbé szükséges rakványok közül százzorta több az ügyesség nálunk, sőt másutt is, mint oly építmények készítésében, melyek sokkal szükségesebbek. Mert hogy kényelmes lakház általában véve és saját és mások altatása nélkül mondvá gyakrabban szükséges, mint kényelmes templom, museum, iskola, színház, táncterem st. azt nem tagadhatni. Kényelmes lakház annyi árnyéklatú feltételét nem foghatja fel közönséges építőmester. Ehhezéleti tapasztalás, előítélet nélküli társaság szellemének felfogása — egyszersmind azon élénkség is szükséges, mely mindegyre új kelleme keresésére sürget». Hatáskeresés alakítja Pest városképét is. «Pesten rendszerint feláldoztatik a házbirtokos, vagy legalább a lakó az architektúrának, a bevett zsarnok ízlésnek. Nem az a főfeladás, hogy a

házban levő dicsérje lakját, de azt inkább *kívülről tekintő* bámulja. Magam is tanultam architektúrát, hanem már gyermekkoromban sem akartam elhinni, miszerint négy határozott oszloprend s egyéb már megállapított rendszabás van. Soha nem bírtam átlátni, ötödik s még hatodik oszloprendet s számos más változásokat, miért nem volna szabad divatba hozni?

Mily szemtelenség néhány száz vagy ezer évvel előbb bizonyos szabályokat állítani fel a jövők számára; vagy inkább mily gyávaság ily szabályok rabja, sőt bolondja lenni öröklég?»

Széchenyi ugyanolyan hévvel ront neki a harmincas években emelt pesti középületek neoklasszikai, görögoszlopos irányának, mint amilyennel gyűlölte a deákos iskolázást. Fajáért lobogó lelke következetes marad nemzetnevelő elveihez. Az építészet is művelődésmozzanat. Benne is maradjunk magyarok, ne csodáljunk és ne majmoljunk idegent, hanem ősi vonásainkból, magyar nemzeti adottságainkból fejlesszük korszerűvé. A szkíta építményekben keres felhasználható magyar stílyanyagot, de nem talál. Még ekkor is óv az olaszok utánzásától. A javított «éjszak ázsiai góth mintán» alapuló építéstílust kell a magyar viszonyokhoz alkalmazni, Pesten kifejleszteni s innen magától sugározna szét az egész országban. Azért, hogy pásztorgazdaságot folytató őseink nem építettek, nem esik kétségbe. A jövő fontos, nem a múlt. «De azért, mert múltja nem volt tartós fényű, világosb jövődjé se legyen a magyarnak, ezen minden európai nemzetektől elkülönzött, s annyi s oly külön sajátságokkal bíró keleti sarjadéknak? Lehetetlen! Csak magamagát ne rontsa s éghajlata s körülményei minden árnvéklatát felfogván *tanulja végkép meg a józan építés fő elveit!*» (Pesti por és sár 41—43.)

Széchenyi belemelegszik a tárgyba és egész mérnöki szakértekezésben ad művelődésprogramot a magyar építészet megteremtéséhez. Utal az angol vidéki úrilakokra, amelyek nádas, mocsaras környezetüket megnemesítették, lápból, vad berekből és vízmosásból kies tájat fejlesztettek. Mintájukra, de magyar viszonyokhoz alkalmazva eszményképet rajzol a magyar úrilakról. Agg tölgyes közepén álljon, folyóra vagy tóra tekintsen legyen mindenütt alapincézve, büztől és és zajtól távol, de köves úttal mégis jól megközelíthető. Ne szemre szép, hanem jó kandallók álljanak benne s a falak és födél anyagát is szélsőséges éghajlatunkhoz mérjük, mert «ma egy oldalunk fázik, midőn a kedveltebb rendszerint sül, füst égeti szemeinket, sőt ha odabent is csak lángját látjuk a tűznek, melegét nem tapasztaljuk». A kéményeket ne a symetria, hanem az okirányosság szerint építsük. Míg a kéményépítés «fő elveit Magyarország építőmesterei föl nem fogják, addig a fűtés dolga Magyarországon mindig a csupa véletlenek alapján fog ingadozni s belőle inkább csak füst, mint tiszta láng és kellemes meleg fejledezhet». (Pest por és sár 115.)

Egy faj arravalósága, képességeinek gazdag változata a földteke felszínét újjáteremtő hatalom. «Vegyünk pl. a Balatonból derék csatornát a Dunába, járja azt s ezt 10—12 gőzhajó s néhány ezer kisebb nagyobb vitorlás, s *környezze partjait angol civilisatio, angol szellem* csak félszázadig s nem száz, de ezer meg ezer kies lak fogja bizonyítani a helyesnél-helyesebb fekvések s kitételek számnólküliségét partjai körül». Tanuljuk tehát az építészetet, alakítsuk magyarrá inkább a célszerűt, mint a szépet, mert építészetünknek, «scythia szelleműnek kell lennie. Pest, a mindegyre fejledező fiatal Pest semmi sajátsággal sem bír, s félíg-meddig muszka légben, félíg-meddig olasz minta után épült új része, — az órul hallgasunk — úgy áll a mindennapi prósa hamuszínű köntösében, mintha a magyar

nemzet minden eredetiségéből kikopott s élet poesisát rég kilehelte volna már». (Pesti por és sár 77, 90.)

Az ipari művelődés másik nagy területe, ahol Széchenyi alkotókedve egész munkatervet hagyott ránk, a *gyáripár* kérdése. Magyarországon az ő férfikorában érett be a hűbéri gazdálkodás céheinek és a kapitalizmus gyáriparának rendszer-váltása. A céhekkal kár teketóriázni. Megengedi, hogy eltörlésökkel zökkenne az ipari termelés egy nagyot, de röviddel utána óriási föllendülés következne. «Mily szomorúk a Czéhek következési, melyek által az ipar és természeti ügyesség oly szűk korlátok közé szorítottatik, hogy a tehetetlenebb, s ekép sokkal számosabb rész soha nem szabadíthatja meg magát a felkent mesterek önkényitől, kik midőn az alattok dolgozókon uriasan hatalmaskodnak, egyszersmind a nagyközönséget is *korántsem művészi ügyességök*, hanem csupán csak összeröffenési talentumuk álfal; tetszésök szerint taksálják.» (Stádium 265-266) Észreveszi, hogy a céhek már egészen a mai kartellek fogásaival tágitják az agrárrollót, mikor «örökké hátráltatják a természetmények és mesterművek árainak egymásközi rendes arányát». (Hitel 81). Mivel így további dédelgetésüket semmi sem igazolja, gondolkozunk azon, hogyan lehet a magyart kézműipari termelés helyett gyáriparra megtanítani. Első bökkenő itt is a *szakértelem*.

«Manufacturák állítására többek közt *a dologhoz tőkéletesen értő emberek* is kellenek múlhatatlanul s kivált eleinte; s mennyire van befolyása sokszor egy embernek az egészre nézve, azt azoktól kértem, kik ily tárgyak körül már practice forgolódtak. — Nálunk is reméliek, sőt bizonyos vagyok mindennemű gyárokra tőkéletes emberek fognak fejlődni időjártável, ha azoknak legelső sarkalati helyesen lesznek rakva — ezt azonban hihetőleg csak *tanult practical mesterek* esz-közölhetik, kiket megint legtöbb manufacturák s fabrikákra nézve nem honunkban, de külföldön vagyunk kénytelenek keresni. Most mi egyoldalú szabadságunknál fogva, mellyből a kézművészi osztálynak tőkéletlen pártolása s ebből megint ebbéli rossz hírünk s szagunk foly, felette nehéz, vagy szinte lehetetlen külföldiül, bármi feltételek alatt is, oly embereket hozni hazánkba, kiknek értelmes, szorgalmas, s becsületes viseletük után a hon, a közönség valósággal nyertes lenne, midőn azonban theoriai szerencse vadászokat, korhelyeket, ügyes erszényűritőket tagadhatatlan untig találunk». (Világ 256—257.)

Ugy látszik Colbert hosszú időre teremtett iskolát a gazdaságtörténetben, mert Széchenyi is külföldi gyárosok beédesgetésével akarja az első képzett ipari szakembereket hazai talajon meggyökereztetni. Majd az ide átültetett fa már magyar földön termi gyümölcsét s hullajtja magját. Idézi egy külföldi gyáros válaszát, aki a nemesi előjogok társadalmi különbségeit mondja önérzetes ember számára túrhetetlenek.

«Én el akarom hinni, hogy igen ritkán történnek az Úr hazájában oly esetek, melyek a kézművészeknek, gyártónak, kereskedőnek bátorságát és sajátját veszély közé tennék. Hanem ilyen esetek *történhetnek-e* büntelen, mert ez a dolog veleje. ím illy damoklesi kard, melly ha soha nem szakadna is le, csak az által, hogy az úr hazájában mindenkinek feje felett szüntelen lebeg, ki a nemesi privilégiumokból ki van rekesztve, elég hátráltatni azt, hogy oda jó birtokú, ügyes s becsületes művész, gyártó s kereskedő letelepedni kívánkozzék». (Világ 258.)

Ez a tény újból visszakanyarítja gondolatmenetét a hűbéri magyar állapotokból következő sokat hánytorgatott panaszra, hogy az iparos-kereskedő osztályok a nemes társadalom lenéztettjei. «Nálunk az a tatár nézet uralkodik, hogy az iparos és kereskedő osztálynak még azon előkelői is, akikben több értelem és

pénztehetség összpontosul, mint sok magyar mezővárosban, alsóbb osztályhoz tartoznak, mint az üres zsebű és fejű úrfiak. Pedig kevés emberi lény érdemli meg halántéka körül jobban a polgári repkényt, mint a becületes kereskedő, vagy talpraesett gyáros. Mily ellentét? Gőg és folyton apadó erszény egyfelől, gyakorlati szakavatottság és mindig növekvő pénzérő másfelől. Gváripart teremteni nem csupán annyi, mint kardot rántani». (Hírlapi cikkek II. k. 515.)

Szakképzett iparostársadalom nevelése halaszthatatlan és a nemzet életébe vágó kérdés. A világ áttér gépierőre. A gépet azonban nem tudja akárki kezelni. Általában az ipari tudás nem tűr műkedvelőket, hanem a dolgok veséjéig látó, alaposan képzett és *egész* embereket követel. Ilyet csak rendszeres iskolázás képezhet. Egy pillanatra kétségei támadnak Széchenyinek, nem lett volna-e jobb, ha nemzetmentő munkáját Akadémia helyett Műegyetem alapításával kezdi? Akkor most nem ágalhatna ellene az iparpártolásra átnyergelt Kossuth. De igazolva látja művelődéspolitikáját: első az anyanyelv életmentése. Az új létre kapott nyelv majd felszívja az idegenből hozott szakembereket és majd fejleszt ágat az ipari szaknyelv számára, úgy hogy a műszaki tudományt magyarul is tudják majd közölni és művelni.

«Mesterségbeli tanulásainkat se folytatjuk olly állhatatossággal, mint azt tenni kellene s bizonyosan tennők is, ha magunkat őszintén kérdeznők, s így elhatározottan tudnók, mihez kell fogunk. Mi igen sok oldalra daraboljuk természeti talentuminkat s így se olly jó s ügyes katonák, se olly törvénytudók és szónokok, se olly jó gazdák nem lehetünk, mint azok, kik minden idejeket s törekedéseiket ezek közül csak egyre különösen fordítják». (Hitel 47.)

«A magyarság terjesztése ellentétben áll az anyagi javak s kivált a művészet s tudomány, de még némileg az alkotmány terjesztésével is. Eégóta gőzerőműveseket óhajtok kiképezni és e végett *iskolát állítani*, hogy megszűnjünk e tekintetben is, — mióta gőzöseink napról-napra szaporodnak, az idegen előtt kénytelenül görbedni. De az itt kijelelt dilema miatt nem tettem. Ha magyar nyelvre állítom az iskolát, akkor hazámban e részbeni legtöbb s minden külföldi intelligentiát kirekesztek; ha, ellenben németre állítom, akkor semmi kevesebbel mint egy magyarságolvasztó, intézettel szaporítom a honi erőművet. Az első esetben jó magyarok képződnek, de szoros tudományilag a jó erőművészség rovására, mikép meg lesz általa mentve a magyar, de hihetőleg elpattanthatlantul légbe repülend az ember. A másik esetben viszont bizonyosan jó erőművesek fognak kiképeztetni, de elviszi a magyart az ördög. Vagy csorbát ütni a magyarságon, vagy erőművészeti tekintetben még egy darabig az idegennek maradni zsoldosa és én inkább ez utolsót választám». (Kelet népe 62.)

A Kossuthal kiélekedett hírlapi és politikai vitának egyik-másik szilánkjá érintette a közgazdasági művelődést is. Széchenyi elismerte Kossuth hazafiasságát, de vészthozónak tartotta harcmodorát. A Politikai programtörvényekben epésen támadja Kossuthnak a Hetilap 1846. 100. számában kezdődő cikksorozatát, megvádolja, hogy miután az iparnevelési izgatás nem hozott neki sikert, most egyszerre társadalmi népboldogítónak csapott föl és a nemességet az adókérdésben forradalom felé vezető parasztlázadással ijesztgeti. «A védegyleti izgatásbul s az azt kísérő *kereskedési és gyári erőlködésekbül* csak azt nyertük, hogy kitévőt mindenünnen gyengeségünk».

«Ezen első mystificatio után, mely önbizalmát nem csak nem gyengíté, inkább csak edzé, t. Kossuth Lajos úrnak férfiúi akaratát, ő a socialis térre szállott le,

és a nemzetnek nagy hasznára s kivált a Hazának nagy díszére, *kereskedő, fabrikáns* lón.»

«Dacára roppant fáradságának a szegény magyar bizony socialis téren kereskedés és gyár közt sem lelendi egykori nagyságának sarkalatát. Mért ne próbálná hazaboldogító kísérleteit az igazi honfi még egy harmadik mezőn is. T. Kossuth Lajos úr ez utolsó categoriába való, mennyivel többször esik, sőt terítetik a fatumtul földre, és ábrándul ki. — Egyenesen és tartalék nélkül a «népizgatáshoz; fogott». (Polit. programtör, 104, 105, 137.)

De hagyjuk áldatlan harcait a két vezéri szerepért küzdő államférfinak és az ipari művelődés után vizsgáljuk meg, mi volt Széchenyi felfogása a *kereskedelemre való ránevelésről*, hiszen ez a foglalkozás állott legtávolabb a magyar lelki-ségtől. Mik az okai, hogy nincs kereskedésünk? kérdezi már a Hitelben. «Ezen képzelt okok nagy számúak, azért ön itt csak a legközönsögesbeket, a mindennap hallhatókat fogom előhozni, melyek alaptalanságát csekély munka megmutatni s ime ezek: Geographiai helyzetünk nem ahoz való. — Pénzünk nincs. — Más nemzetekkel a Concurrēnciát ki nem állhatjuk. — Kivitel a vámok miatt lehetetlen». (Hitel 96.). Népünk hajlamát itt még nem említi, de a Világban már rá-eszmél, hiszen aki csak fölveti a magyar művelődés történetében ezt a kérdést, az nem térhet ki a belekapcsolódó okozatiság elől.

«*Eleinknek Verbőczyvel együtt, kinek kereskedési tudományirul nagy ideám nincs, legkisebb képzeletök sem volt a nemzeti gazdaságról*, s hála az egeknek, hogy az idők szelleme lassanként mindenünnen számkivetni az irányhaladó egyenetlenség s feudális systemák szégyeneit, s hogy mostani időkben már a világ olly számos vidékin szintannyi, ha nem több, életkellem s lakosság találta a szántóvető kalibájában, mint mennyi a múlt sötétség századaiban csak néhány privi-légiáit váraiba volt szorítva.

A nemzeti jólét s gazdaság kútfejei nincsenek olly közel a földszinhez, hogy azokat minden fáradság nélkül mindenki feltalálni képes volna. A pusztá pium desiderium sem ad elég útmutatást azon mélyen rejtett okok feltalálására, mellyekhez némi közelségig csak érettebb ész, generatiók tapasztalása s kifejlett tudomány vezethet.» (Világ 284.)

Bizonyos termékeny kölcsönhatást, a humánus és practicum művelődés-anyagának mindkét fél javát szolgáló cseréjét kívánja Széchenyi egymástól messze távolodott társadalmi osztályaink között.

«Üljön nem ám számoló asztalához mindig, de néha pegazusra is a kereskedő; a szép lelkületű táblabíró viszont tanulja elvégre meg, mi egy cseppet sem fog ártani, sőt elkerülhetetlenül szükséges — a *Soll* és *Haben* kettős számolási könyv - vitelt, mihez képest soha ne felejtse el, hogy nálunk annyi tekintetben kettőn áll a vásár, és hogy az kire nézve a *Haben*, kivált a gyakorlati értelem súlyát tekintve, szenvedőleg mutatkozik, az okvetlen a *Soll-nok*, mi magyarul annyit tesz, mint «kell», szenvedésteli kelepcejébe jut, honnét nincs kibújás». (Kelet Népe.)

Ilyen kiegyenlítődes nyomán remélhető, hogy a kapitalista osztályok emelkednek a történelmi osztályok közbecsülésében.

«Nálunk a művészi és kereskedői felekezetek nemcsak a közönség által nem becsültetnek úgy mint illenék, hanem őket számos megtámadástul a törvények sem oltalmazzák eléggé, az aláírások pedig se becsületbül nem teljesítetnek rendszeren s pontosan, sem azok teljesítése a törvények által nem kinszeríttethetik kívántató vagy kötelezett idő- s költségtakarékossággal». (Világ 277.)

«Már nálunk sem kereskedő, sem olly közép személy, kit addig is, míg jobb szót találunk Ágensnek hívni akarok, nem boldogulhat, vagy korántsem emelkedhetik olly gazdag s egyszersmind bátorságos létre, mint Európának szinte minden egyéb nemzetinél, s így inkább azoknál tartózkodik, mint közöttünk; minél fogva más országok nagy mértékben élnek azon haszonnal, mellyet kereskedő s ágens okvetlenül hajt; mi Magyarok pedig azzal csak igen igen csekély mértékben gyönyörködünk». (Világ 104.)

Úgy képzeli Széchenyi ezt a kölcsönhatást, hogy a külföldről beszivárgó vagy a polgárságnak itt már honos kereskedő elemei magyarosodnának el, ha a történelmi nemesség megosztaná vele előjogait s keveredne vele. Ők lennének a magyar kereskedelmi szellem sorstól rendelt nevelői. Ugyanakkor teljes belátással akarjuk is magunkat kereskedővé gyúrni, mert minden mostoha külső akadályon diadalmaskodik a tudat, az ész.

«A *Polgárság*, melly úgy szólván egyedüli képviselője az ország művészeti s mesterségi értelmességének, *nagyobb részint nem magyar* s nem is vágy azzá lenni, holott a magyar hon levegőjét szívja, kenyerét eszi, borát issza, s nincs is egyéb hazája e tagos világ hátán a magyar földön kívül. Ellenben az is igaz, a felsőbb Rendek igen édesgetik magokhoz s nem nagy pártolásra méltatják azon statust, melly practical értelmessége, kereskedési tudománya s ügyessége által olly sok jót tehetne hazánknak. Úgy hogy a szó valódi szoros értelmében derék művészeti, mesterségi s kereskedői rend nincs is Hazánkban még s mindaddig nem is leend, míg a törvény személyit s vagyont legerősb védelme alá nem veendi, s azt a közönség nagyobbra mint eddig nem becsülendi». (Világ 44—46.)

«Sebes pénzforgás nem is íogja soha hazánkat nagyobb méltóságra s díszre emelni, míg azon balvélekedésen nem diadalmaskodunk, hogy Selmecz és Körmöcz alatt fekszik a nemzet kincse. Semmi sem emelheti fel anyaföldünket, *csak agyvélőink s kezeink*, s nem hiányos geographiai helyzetünk oka kereskedésünk nem létének.»

«Velencze, Genua, Hollandia arany- s ezüstbánya nélkül valaha *Európa* minden kincseivel fénylettek s az *emberi ész* hozta oda a pénzt; úgy mint sors és vak szerencse tornyozta fel csak kevés időre a Sevillai udvarban egykor az új világtemérdek bányabeli jutalmait, — s ma az emberi ész Britanniába idézi a félvilág javait. — Végezni kell előbb az első iskolát s aztán a magasabbakat. Az angol nem kezdette gyarapodása talpkövéét pénzzel, de jól *elrendelt*, eszes, systematizált munkával.»

«Saxoniának, Silesiának mostoha fekvése mellett kereskedése virágzó. Minden diadalmaskodik a férfiúi érett ész, eltökélt állhatatos akarat és szorgalmas munkásság; ezek virágoztatnak, gyümölcsöztetnek jegek közt is plántát, midőn a tudatlan és rest még Utópiában is éhen halna. De mennél nagyobb az akadály, annál szükségesb a fő, ipar s veríték, s kettőztetni kell mind lelki, mind testi tulajdonokat.» (Hitel, 98—100.)

A belátó észnek ez az akarata ösztönözzön bennünket, hogy végre patvariánál egyebet is tanuljunk. Előttünk az üzleti élet végtelen területe, feküdjünk néki rendszeresen tanulmányozásának! Minden kezdet nehéz, de egyszer kezdeni kell!

«Ha p. o. soha vármegyénél, curiánál vagy másutt nem praktizáltunk, pörök viteléről s. a. t. tökéletes ideánk nem lehet; ha kereskedési összeköttetésben jó-idéig nem voltunk, lehetetlen, hogy Cambium mercantilerül s egyéb . . . kereskedési cselekvőmódokrul világos értelmünk legyen. — Mért gondoljuk, hogy a nemzeti gazdaságrul értekező tudományok, papirospénz, bank engesztelhetetlen ellen-

cégeink lennének, ha azok elintézése s helyzetetésünkre alkalmaztatása becsületes mellbül s egészséges főbül forma? (Hitel, 111.)

«Kereskedésben is csak kölcsönzött alapon vagy mások példája szerint, kiknek kereskedések van, fejthetjük ki lassan lassan józan systemáinkat s csak az ő útmutatások szerint találhatjuk fel kereskedésünk nemlétének okát, melyet én közelebről tulajdonítok: a rendelések feleslegének, — productumink szűkinek, — communicatiók rossz voltának, — belső consumatio kis létének, szállítások, transitu s vámok körüli bátorság híjának, — kereskedési becsület s munkásság némelly csorbáinak» (Hitel, 113.).

Ügy, mint az ipari művelődésnél az építészetre s a gyáriparra, itt is rámutat Széchenyi néhány részletre.

«Egy gonddal vizsgáló utas . . . keveset kivéve, vendégfogadóinkban, korcsmainkban igen alávaló húst, felettebb savanyú bort, szörnyű sovány baromfit s még ugyancsak rossz kenyeret találna, ő természet szerint hazánkat földművelő tartománynak tartaná — mert még fabrika vagy manufactura nyomdokát se venné észre» (Hitel, 84.). «Borkereskedésünk elaljasodásának oka az, hogy a külföldit megcsaltuk, bőrét nyúztuk, azt gondolván, majd ő azt nem veszi észre. Mennyi idő kell most majd ezen csorba kidörzsölésére! A *becsületes cselekvő mód* haszna legtávolabb időkre hat, egyes személyekre is jól sül el, s hát még nemzetekre, mellyek élete olly hosszú. — Ha a forgolódo, piperés, pápaszemes s. a. t. ügyes, sokoldalú cosmopolita csalfa s hazug, eltűrheti az ember, mert úgy látszik, természetéhez illik; de mikor az egyszerű, nyíltképű, bátor tekintetű, férfias valódi Magyar nem olly igaz, mint az arany — bizonyára csupa pökeelem. A Francia azok ízlése szerint készíti borait, kik jól megfizetik. Mi e helyett a vevőket oktatjuk s józanabb, azaz mi ízlésünkre vinni akarjuk, s. a. t., el is sül idővel tán philanthropiai tanácsunk, de borunk azonban ár nélkül a pincében! Mind ezeken hogy lehet valamennyire orvosolni? Kölcsönös felvilágosítás, *oktatás* s rávétel által. — *A szüntelen discussio* szükséges tehát, azaz: hiedvérű, barátságos s minden oldalú vizsgálódás és tanácskozás» (Hitel, 121—125.).

Eszmecsere, napi kérdések döntés alá készítése csak egyesületben lehetséges. Társadalmunk azért tunya, mozdíthatatlan, mert szervezetlen. *Művelt* társadalom és *szervezett* társadalom Széchenyi ítéletében egy. A társadalom szervezettségét célok szerinti tagolódása mutatja. Az újkor társadalma *szabad egyesületekkel* pótolja a középkor céheit s rendjeit s ezek az egyesületek művelődési gondolat hordozói is. Bennök sűrűdik a sok gondolat, tömörül az erkölcsi s anyagi erő s az egyesületek keresztül tudják vinni a külfölddel való érintkezésben azt, ami magánosnak lehetetlen. Kaszinó és lóverseny Széchenyi terveiben csak eszköz a célhoz: kultúr-társadalommá szervezni a nyers magyar emberanyagot.

«Mennél nagyobb s általánosb a szabadság, mennél több a vetélkedési ösztön, annál több a cultura és civilisatio és viszont.

Nagy befolyású az éghajlat s geographiai helyzet; azért a szabadság még is legfőképp emberi agyvelőbül foly. Nem különben emberi agyvelő fejt ki a vetélkedés ösztönét leghathatósabbán. Minekünk mai körülállásaink közt semmire nincs annyi szükségünk, mint vetélkedési ösztönre s ezt nem szülheti egyéb, mint más nemzetekkel való contactus. Más nemzetekkel pedig érdeketbe hozni a Magyart — mert geographiai helyzetét nem változtathatni, — csak két mód van t. i. ha mi megyünk többször ki külföldre, mint eddig, s ha viszont azt eszközöljük, hogy a külföldi is többször és sűrűbben jöjön hozzánk, mint eddig. A külföld

látogatására csak akarat és pénz kell, az ottan haszonnal utazásra pedig előismeretek. Pénzt jobb hitel-állítás által szerezhethünk, a *szükséges előismeretekéi* viszont szorgalommal tehetjük sajátinkká.

Az Idegent közénk édesgetni az elsőnél nehezebb feladás. Azonban nem oly felette nehéz, mert az emberiség legnagyobb részét csak két rugó ösztönzi: a haszon s kellemvágy. Ki a haszon s kellem reményét, sőt bizonyosságát elő tudja állítani, embertársai nagy részét oda csábítja, hová neki tetszik. Ez azonban lehetetlen egyeseknek, de korántsem lehetetlen *Egyesületeknek*) (Hitel, 222—223).

«A kormánytól nem lehet várni, hogy a lótenyésztést kezdeményezze. A társadalom feladata, hogy *Lótenyésztő Egyesületté* szervezkedjék, amely futtatásokat rendez, ménbérből s lóvásárból, országos törzskönyvezésből szerzi jövedelmeit, versenypályát tart fenn. Semmi nem emeli fel egy Nemzet Lelkét, semmi nem szolgál annak Gyarapodására, kiműveltségére, belső Erejére s Dicsőségére annyit, mint *sok Emhernek* Egyesülése és *egy czélnak Elérésére való Törekedése*. — Az egyesület az örökkévalóság.» (Lovakrul, 169, 234.).

«A tiszta szándékúak nem Lóversenyzésre, de arra, amit az eszközöl, t. i. *Egyesülésre* alapíták összeboncolt s így erőtlen hazájok lehető előmenetelét. A gyenge eszköz sokszor a leghathatós s sikerű (Világ, 65.). *Egyesülés* oldhatja meg a játékszint. Nyitassék aláírásai iv. A kormánytól ezt józan ésszel nem kívánhatjuk. Csak a társadalmi egyesülés oldhatja meg.» (Játékszín, 23.).

Lánchíd, játékszín, gözhajójarat stb., minden megvalósítható egyesülettel, szervezett közszellemmel. A társulás előnyeit átlátni csak bizonyos látkörrel bíró agy képes s így az egyesülési ösztön nemcsak a nemzet művelődésállapotának, de az egyének kultúrájának is fokmérője. Kezdetben volt a magánosan, félvad állatként bolyongó ősember és amikor családon, törzsön át lassan társadalomba tagolódott, az értelme is tágult. Most is az egyén értelme mozgatja a társulást, az ész hidalja át a sorsunktól kimért, betölthetetlen örvényeket, *mert a társadalommá szervezett s kiművelt emberi ész mindenható*.

«Ha az országok s nemzetek előmenetelét, virágzását, vagy viszont azok hátramaradását s hervadását tekintjük, s mindazon okokat kifejtteni iparkodunk, mellyek növéseket előmozdították, vagy hátráltatták, úgy fogjuk találni, hogy legtöbbnyire felemelkedések oka az egészséges agyvelő, s a tudományok szoros rendszabási szerint felállított s folytatott intézetek voltak.» (Hitel, 18.). «Lehető jobb létünket semmi a világon nem hátráltatja, csak ön apathiánk, tudatlanságunk s a legkárosb előítéletekhez bortorjány ragaszkodásunk.» (Hitel, 205.).

Belátó eszünk tájékozódik a legnagyobb magyar úr: közgazdasági életünk sivársága felé. Az ész itt is áldássá varázsolhat mindent, ami mostoha eleve elrendelésnek látszik.

«Mi virágoztat egy országot, bár fekvése nem kedvező, s hervaszat egy másikat, bár fekvése felette kedvező? S ugyan hol van e titkos majd élet-, majd halál-ok rejtve? — *A lakosokban!!!!* A bölcs sziklák közt kertet állít elő, s a tudomány még Palmyra fővenyire is bájrt ruház: a buta ellenben a legmosolygóbb vidékekre gyászlepleget von, s még Árkádia virányit is szomorú vadonsággá díszteleníti.

Az emberi halhatatlan lélek jeleli ki a cultura ösvényét, s csak az bírja a nemzeteket a legmagasb civilisatiós fokra és semmi egyéb! Ha egy határban 100 ezer ökör van s esztendőnként egy millió mérő gabona terem, azt még nem nevezem nagy gazdaságnak; de ha csak egy-két ép s tökéletesen kifejlett emberfő van ott, azt nagy kincsnek tartom, mert azon egy-két, vagy csak egyetlenegy emberi agyvelőből előbb-utóbb hasonlíthatatlanul több ökör s gabna, s mindaz, ami a nép

gazdagságával összekötvé van, múlhatatlanul vagy legnagyobb hihetőséggel eredend.

A lakosok több vagy kevésb értelmi súlya határozza főképen el az országok kulturái s civilizációs lépcsőit, s így egy intelligens nép mostoha hónát igen kellemesre varázsolja, egy elfogult nép ellenben paradicsomi hazáját is igen kellemetlenre változtatja.» (Világ, 220.)

Hamisítatlanul tolmácsolják ezek a sorok Széchenyinek egész művelődés-elméletét. A kifejlett emberfő mindenhatóságának gondolata számtalan változatban merül föl, de minden sorát múlhatatlanul kíséri a példába, célzásba vagy hasonlatba szőtt mellézköngye, hogy a teremtő ész ereje a *tökéletesebb gazdaságon* át visz nagyobb jólét és nagyobb emberi boldogság felé.

«Ha Amazon vize körül valami magasb hatalom estvétül reggelig egy ott tengő vadnép hazáját csak olly tökélyre rendelné el, mint p. o. ma Csehország mechanikája van elrendelve, de a lakosok *értelmi súlyát* nem emelné, ugyan nem dülne-e minden csak kevés időforgás alatt ismét régi vadságba és sötétségbe vissza? Ha pedig holland vagy angol intelligentiát öntene a vadnép közönségébe, habár mechanikájára semmit nem tenne is, mind jobban fejledne kultúrára és civilizációra ki. Mindennek fenékköve, egyenesen kimondom, *a nemzeti értelem*. Az ország mechanikáját tehát annak morális kifejtése elibe tenni annyi, mint az ABC-t nem Á-nál, hanem Z-nél kezdeni. (Világ, 235—236.)

Valyon mért nem építhetünk már most hidat, azaz: miért nincs már ma 4 milliónk? Korántsem azért, mintha 4 milliót nem bírnánk kiállítani, hanem azért, mert a *köz intelligencia eléggé kifejtve még nincs*. Mindezekbűi mathesisi szorossággal az foly, hogy a magyar tudós Társaság nem csak oka lehet, de reméllem, minden biztonnal lenni is fog. hogy teszem például kő- vagy vashíd támadjon Buda s Pest közt, közösüléseink javuljanak, mocsárink csapoltassanak le, szóval: hazai mechanikánk tökéletesüljön; mert a tágas értelem s fejlettebb nemzetiség mindezeket eszközölheti. — Volnának mélyebb sarkalatok is, tagadhatatlan, melyek nemzeti értelmességünket határ nélkül szaporább s bizonyosabban nevelnék, mint egy tudós Társaság, Casino s több efféle egyesítő intézet, mint, teszem például: nemzeti pedagógiák, községnevelő iskolák, sajtói szabadság s. i. t.; azonban azoknak jobb s terjedtebb lábratétele egvenesen magunktól függ-e. kérdem?» (Világ, 237—239.)

Az emberi ész s a gazdasági környezet kölcsönhatásában az észé a kezdeményező szerep. Az ész indít a haladás felé s az ész elsőbbségével indokolja Széchenyi, hogy akadémiát alapított a nyelv művelésére, a tudományok ápolására. Ezzel az érveléssel utasítja vissza a tetteit nyomon kísérő gáncsoskodást, hogy «Kár volt adni nyelvpallérozásra olly nagy sommát, mellyek sokkal okosb s hasznosb tárgyakat lehetett volna megpendíteni, mint vasutakat, vízcsatornákat, hidakat, manufacturákat. Szókoholó úgy is több van, mint kell, hanem mechanikai része honunk mibenlétének hiányos, annak javítására kellene inkább ügyelni, mert lenne csak a közösülés hazánkban jobb s könnyebb lábón, s *így* elevenebb a kereskedés s ebből nagyobb az industria, volna akkor mindenre s tudós s egyéb társaságokra is elég tehetség.

Már valyon nincs-e tökéletesen felfordítva ezen egymásra halmozás? Én azt hiszem, tökéletesen fedelén áll, mert *nem az út csinálja az embert, hanem az ember az utat*, s a nemzetiségre rakott közönséges értelmi súly fejti ki a sokaságot azon emberi méltóságra, melly a henylést s a céliránytalan munkálást a nemzetbűl lassanként kiirtja s a nagyobb részt előbb utóbb arról győzi meg, hogy minél

több vészen részt az alkotmány bátorságot s hasznothajtó vázában, annál nagyobb az erkölcsi tehetség, több a munkavágy, közönségesb a szorgalom, bizonyosb a kereskedési szükség.» (Világ, 234.)

A gondolkodó észnek faji jellemet s elmaradt környezetet megváltoztató tette a *munka*. Széchenyi a smithiánus elvet is művelődéspolitikája szolgálatába állítja, amikor «a *jól elrendelt munkáról*» beszél. Mai közgazdaságtudományi műszóval észszerű munkaszervezésnek nevezhetnők röviden azt a tervet, ahogyan ő a jólét felé való haladásunkat gondolja. Tanuljunk, gondolkodjunk, hogy okosabb elrendezéssel többet hozhassunk ki ebből a földből s népéből, mint a mai robottal. «Munka, munka a nemzeti gazdaság talpköve! így áll elő sok, dicséretes hévvel Say, Ricardo, Malthus, Sismondi neveire támogatva. Holott nem a munka, hanem a *jól elrendelt munka*, szóval *az ész* a nemzeti gazdaság talpköve.» (Hitel, 89.)

«Se bot, se vessző nem hozott még egy országot is \arulásra s csak halvány s rosszillatú virágokat természet a kényszerítve dolgozó kéz . . . Most a magyar paraszt szeméire sokszor vetett restségének oka, ha annak legbelsőbb velejére ereszkedünk, többnyire nem egyéb, mint a bizonytalanság s gyarapodhatásának kétségbeesés. — Nem azért fedí posvány és díszteleníti sivatag a hazát, mert nincs ember, nincs kéz, hanem azért, mert annyi munka fogatlan vész el. — És ha ezen erő el nem veszne s *ésszel* lenne javításra fordítva, ugyan mit állítana elő csak 30 esztendő forgása alatt is.» (Hitel, 87—89.)

A cselekvő észnek két ismérve van: 1. az *előrelátás időtartama*, 2. *hasznos célok munkálása*.

«Hát ugyan mi az ész? ítéletem szerint jobb érteményét az észnek nem adhatni, mint így: «Ennek egy pár órára van esze, annak több napra, emennek 5, 10, 20 esztendőre, amannak egész életre, s ennek századokra, öröklétre.

Technikai s egyéb tárgyokban éppen így áll a dolog. Ha egy utat készítünk s csak egy pár esztendőt tűzünk ki, akkor az olcsó s így természetesen rossz út fog jobbnak látszani szemünk előtt; ha 10, 20, 30 esztendőt veszünk össze, csalahatalatlan úgy fogjuk tapasztalni, hogy a drága út a legolcsóbb. Azon országokban, hol messzebbre számolnak, kiki nevetve nézi, mint tüzelg a kémény s a Londoni lakos örül, hogy már kilábolt nemzete azon időbül, mikor városában egyszerre 13.000 ház égett hamuvá. Másutt, hol csak közelre számlálnak, kétségbeesés festékezik a szegény falusi ember képén, midőn lakhelye felül egekbe tornyodik a fekete füst, s egy kevés zsír, melly a kéményen kifut, egy darab tapló, me Ily háza mellé esik, elegendő az Istenhez hasonló embert sok ezernyi szívreható kiáltás közt gyászba borítani. A kérdés csak az: mi kívánatosb, rövid vagy hosszú időre való *ész* s abbul származó pillanatnyi vagy tartós *jólét*? (Hitel, 74—75.)

A hasznos célok pedig, melyekkel a lélek alkotóerejét leginkább érdemes foglalkoztatni, így rajzolódnak Széchenyi elé:

«(Az ember) inkább a régi szokás göröncsös útján izzad élte fogytáig, mintsem pillanatig esztét fásasztaná egy kissé jobb systéma, és simább út feltalálása végett. S valóban úgy látszik, mintha lelki erőltetés jobban fásasztana sokat, mint testi dolog.

Lefoly a domború *kőútrul* a víz, de hogy a domború *földútrul*, mely minden nedvet magába szí, lecsurogjon, azt tán senki se hiszi. — Csak ebbül is látszik, hogy a jól át nem gondolt munka inkább kárt szokott hajtani, mint hasznot. (Hitel, 94—95.)

Nem a sok kéz, de az *ügyes kéz* festi az évrajzi képet, készíti az órát, erőművet s a. t. De még kapálni s kivált kaszáim se tud száz ügyetlen kéz annyit s úgy,

mint ötven gyakorlott. S ebből az következik, hogy a *munka felosztás*, mint kiki tudja már, emeli az emberi fő tehetségét lehető legmagasb tökéletességre. Természetes, hogy az, ki mindig eggyel foglaltos, azt ügyesebben tudja vinni, amint az, ki húsz tárgyban munkás. Azon ideális arcadiai életmód, hogy minden a háznál készüljön, nem századunkra illő többé, s az ki mindenhez tud egy kicsinyt, jól közönségesen semmihez sem ért. Mennyivel számos jó és tökéletes építómester, fegyvergyártó, ács, tímár, asztalos s. a. t. van egy országban, annál rövidebb idő alatt s így kevésb idővesztéssel fognak erős építmények, jó fegyverek s bútorok s. a. t. előállítani, s azon mestereknek öszeleg ügyessége, vagy inkább azon *lelki mennyiség*, melly mind ezen tárgyak közül úgyszólván a teremtető erő határozza el egy nemzetnek a többiek közt ebbéli feljebb vagy alantabb létét. A gazdák kisebb vagy mélyebb *tudománya*, mérlege az ország földművelési erejének.» (Hitel, 160.)

«Pénzünk nincs felesleg: éljünk takarékosan, forgassuk azt, a mit markolunk. Földeink alávalók: szántsuk nagyobb szorgalommal, trágyázzuk kettőztetett erővel, diadalmaskodjunk *tudományunk* s munkásságunk által a mostoha természetben.» (Hitel, 105.)

«Szép, termékeny mező, csinos ház, falusi élet kellemei, vadászat, paripa s több eféle mit érnek, ha *egy* kis külföldi tudósítás, az emberiség egyben másban előmenetelének rajza, jó könyvek használása nélkül, s ki ura ugyan már az elsőbbségeknek, de utóbbiakkal nem él, jól bírja-e magát?» (Hitel, 58.)

Fölösleges volna tovább szaporítani a bizonyítékokat, hogy Széchenyi a művelődést kifejezetten *közgazdasági irányban* gondolta, hogy sokat emlegetett, idézett kifejezése, a *kiművelt emberfő*, szinte azonos a világot gazdaságilag néző s gazdaságilag meghódító földi teremtménnyel. E felé a nevelési cél felé tereljük a magyart. Adjunk néki új nevelést, hogy hasznos ismeretekkel telítődve gazdagodjék, mert a jólét kulcsát a gondolkodó ember kezébe adta a teremtető s a jólét ha nem is maga a boldogság, annak egyik jelentős része.

«A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma. Ezek Statistikája az ország legérdekesb része. Nem termékeny lapány, hegyek, ásványok, éghajlat teszik a közérőt, hanem az ész, mely azokat józanon használni tudja. Igazibb súly s erő az emberi agyvelőnél nincs. Ennek több vagy kevesebb léte a nemzetnek több vagy kevesebb szerencséje.» (Hitel, 158.)

«Ha az erény nem egyéb, mint a legfőbb jó s így az emberi erény abban áll, hogy lehető legtöbb embertársainkat szerencsésítsük; úgy valóban az, ki egy-két nemzetség *házi boldogságának* eszközlője, az erény magasi) fokán van, mint a régiség mind azon hősei, kiket csak földi hírszomj hajta s ösztönze úgynevezett halhatatlan tetteik véghezvitelére.» (Világ, 219)

«Honunk felemelkedésének mélyebb köve tehát a Hitel a nevelésnél, úgy e? S azért melly hiábavaló beszéd maradjunk szabadok, habár szegények leszünk is. Franklin mondja: Könnyebben összerogy az üres, mint a teli zsák.» (Hitel, 48.)

«Azoktól kell tartani, kik már mindeneket eltékozlák, s nem azoktól, kik a haza ügyében fáradozván, anyaföldöket mind magosbra emelni törekednek, midőn bal- s előítéleteket kiirtani, *valódi s életrevaló ismereteket, tudcdmeikat* mind jobban s jobban terjeszteni iparkodnak. Azok valóban a veszedelmesek, kik mindent mutatók, csak Magyart nem s kik a rendtelenség közepéből mindig csak jó rendiül s áldott nyugalomról habaláznak, helyesbekében pedig, lóherben, jobb vendéglőben, versenyfutásban, tudományos társaságban s tán még egy magyar dictionariumban is véres revolútiót látnak.» (Hitel, 217.)

Legfőbb ideje, hogy felszámoljuk nevelésünk eddigi rendszerét, mert a magyar közoktatás nem a nemzet valóságos igényeit szolgálja. *Azt nyújtsa a nevelés, ami hiányzik*, különben nem cselekszünk a jól elrendelt munka jegyében. Szakember szükséges ide, gátra alkalmas legény.

«A nevelés tárgya mutatkozik nagy nemzeti sakkjátékunk azon vonásának, melynek józan logika szerint minden más vonást alá kellene rendelni, mert ha nem akarjuk tagadni, bajaink legfőbb oka tán az, hogy nincs hazánkban elég «gátra való alkalmas legény», de e helyett inkább csak szónok, irkafirkász vagy egyedül nagyokat s kicsapongókat tervező van általánosan köztünk, és hibázik viszont azon józan és minden láрма s pompa nélkül tenni s cselekedni tudó osztály, melyből minden hivatalra s minden dologra lehetne találni elég, választásra alkalmas egyént, mi azonban korántsem lelki tulajdonunk vagy értelmi súlyunk híjából, hanem *egyedül nevelésünk fonák és még is oly bonyolódott létéből* veszi eredetét; mert valóban, ha csalni nem akarjuk magunkat, sehol sincs annyi sokat tanult s mégis annyi egészen haszon vehetlen ember, mint nálunk. — Nevelésünk egészen elhibázott.» (Kelet népe, 368., 369.)

Az ókori embereknek a társadalom közellenségeit megkövező, ádáz dühével záporozza Széchenyi érveit a latin nyelv ellen. A klasszikus műveltséganyag szerinte nevelésünk rákfenéje, mert eszményeivel és ismerettartalmával megüli az egész magyar iskolázást; métélye, mert gátolja a saját fajiságunkból kifejthető magyar nemzetnevelést. Ostorozásában szinte kifogyhatatlan.

«Más nemzetek az *idő szükségéhez és élethez* szabják nevelésüket, míg a szegény magyar még mindig konyhadiákban botorkál és húsz évi Tanulása után, habár mindig első eminens volt is, semmi valódi hasznost nem tud, a mi egyébiránt akkor látszik legjobban, ha a törvényi tekervények és országlási szövevények hazájának határán túllép.

A boldogtalan latán nyelv dúlta már bölcsőjétől fogva a magyar csinosodás szellemét; a holt nyelv mérge olvasztá már az ifjú kebelben a honinak minden szeretetét, ezen utálatos békó szigetelte őt el a többi élő nemzetektől s tartá a holt csinosodás járma alatt, mely ezer évek előtt már megszűnt. Ezen szívtelen zsarnok *vágta ketté a nemzet közérdekét*, s taszítá a szántóvetőt az ártatlan becsmérlett magyarság köribe le, midőn a nemesz az annyira bátorbecsű latin elsőségébe emelte fel; s így midőn a sympáthiának legédesb érzelmeit gyilkolta, melyek *már rég egybeolvasztották volna a nemesség és parasztság közérdekeit* az egymástóli visszavonás átkit csepegteté századok folytában a nemzet legbelsőbb ereibe. Ó Isten! Ázsiának számúzta népét mily átok forrasztá oly erősen a holtak nyelvével össze, hogy rég túllépvén már gyermekkorán még most sem szabadíthatja magát halálos öleléséből ki a rég elhunytunk» (Hunnia, 23., 36—37.)

«Ne zavarjuk össze a régi nagyságot a mai tudományokkal s ha teszem például, gazdaságunkat kívánjuk magasbra emelni, kövessük Cincinnatus dicső példáját, Cicero tanácsit, de *ne keressük ez igazi előmenetel rugóit görög vagy latin könyvekben, mert azokban hiába keressük*» (Világ, 145.)

«A köz intelligencia súlya más nemzetekhez hasonlítva, szerfelett csekély. *A hatalmasb résznek szinte minden valódi tudománya latin Classicus, rabulistikai törvény, szórszálhasogatás s költői tárgyakra van szorítva. Éltrevaló ismeretek olly ritkán vannak elszórva a képzelet határtalan mezőin, mvnt hajók a tágas Óceán hajjain;* — szorgalom, gazdasági, művészeti s kereskedési értelmesség alig van; úgyannyira, hogy ha gazdasági ismereteinken tán nem is, művészeti s kereskedési szellemünkön minden bizonnal kifog még a Török is. Hány töké-

letes magyar mesterember van az egyesült hazában? Hány magyar kereskedő?» (Világ, 48.)

Most pedig, Széchenyi-idézetsorozatunk végén adjuk ki a legnagyobb ütőkártyát, azokat a szemelvényeket, melyek bizonyítják, hogy nem mi erőszakolunk közgazdasági értelmezést nemzetnevelésébe, hanem az benne izzik politikájában, mint gondolatainak óriási tömegét átsugárzó központi mag. A gátra való legény, akire igazán szüksége van e bonnak, nem a régies közművelődés neveltje, a szónokló jogász, vagy a belőle idomult költő, hanem a szabadkereskedelem világrendszerében helytálló, gazdálkodni tudó magyar.

«A hon vizei korlátlan dühökben mindig öntsék el az ország legtermékenyebb vidékét? Severin bércei s Duna köszirtéi mindig gátolják a világ egyéb lakosaival közösülésünket? Egyetlen egy sovány esztendő gyászba borítsa jövőben is a fél hazát? A népre vetett idomlag olly csekély adó mind terhesb legyen idő folytával? A haza szívéet álló híd soha ne kösse egybe? A földművelés jobb ismerete soha ne ruházzon zöld színt naptul aszott meztelen pusztáinkra s avar fenyereinkre? Manufactura, fabrica, kereskedelem hazánk gazdaságát soha ne emelje magasbra?» (Világ 56.) «Ismereteinket s ügyességeinket is nem annyira idomítják valódi haszonvételre, hanem csakhogy meglegyenek, mint ama filigrán remek, mellyet csak nézni lehet — mert haszonvétel által ketté törnek». (Hitel 43).

«De ha megengedtük magunknak azon kardinális változást végbe vitetni, hogy örökös katonákból kirekesztőleg földművelők, tudósok, írók, ügyvédek, efélék legyünk, midőn azonban csak az adófizető nép katonáskodik igazán, — hogy ellenezhetjük józanul s igazságosan azon változásokat, mellyek a fő kivetkeztetés természetes kísérői?» (Hitel 218.)

Nagyot fordult a világ azóta, hogy a magyar földművelővé lett. Három sajtósági életpályánk: az östermelés, jogászkodás és katonáskodás már nem uralják s nem ígérnek a jövőt. Más kell!

«Nemzeti gazdaságrul, papiros pénzrül, bankrul, kinek van köztünk — tegyük kezünket mellünkre — egészen olly tiszta s olly világos értelme s ismerete mint $3 \times 3 = 9$? S mit ér rendszerint olly theoria praxisban, melly nem áll éppen olly világosan szemünk előtt? Hány nem veszi tudománya forrását újságokból, időszaki felszínes irományokból, hibás fordításokból, vagy a Conversations Lexiconból? S hány van, ki ezen most említett tudományok felírását se ismeri, s még is minden hevességgel ellenek kikel, a mi megint természetes — ő olly eszes, mint Democritus, meglehet, de körülállási, helyzete, könyvtül irtózása annyira távol tartják ötöt de facto ezen most nevezett tudományoktól, mint a bölcs *Abderita*, — és Ádám Smith közt 2000 esztendei távozat van.

(A pénzhigítást) ő nem a francia háborúnak, körülállásoknak s. a. t. tulajdonítja, hanem «midőn papiros-pénzt, bankot, Hitelt s. a. t. összezavar, ezen átkozott új mesterségeknek, mellyekrül apáink, a boldogok! egj' szót se tudtak.» (Hitel 110.)

«Szeretünk ábrándozgatni egy kissé, s Istenek közt az Olympuson tartózkodni, minél fogva fájdalom igen sokszor ebédünk s vacsoránk nem egyébül áll, mint képzeletbül; ezekben tehát buzdítás szükségtelen. Hanem annál szükségesb pénz s vagyon körül, mert ott valóban a minus más nemzetekhez képest nagyon szembetűnő. *A nevelés pedig általányosan e pontra nézve valyon miért nem tesz semmit!* mert a nagyobb szám távolrul sem gyanítja, mi a nemzeti gazdaság a *oeconomia politica* — s még cím szerint sem ismeri, vagy annak jobb szellemét latin írókban akarja fellelni». (Világ 133.)

«Hogy pénz s vagyon körüli ismereteinkben vagyunk leghátrább s azok tágitása s józan helyrehozása ki nem számítható hasznot árasztana honunkra, bírt arra engem, hogy pénz, vagyon, nyereség, haszon, hitel s több illyesek körül annyit fáradozzam, azok velejét felfogjam s véleményimet hazámfiimmal férfiúi egyenességgel közöljem. Gazdasági combinatio, nyereségi összehasonlítás, felvetés, számítás s több efféle mindig legízetlenebb foglalatosságom volt, és sokszor magamon kell nevetnem: eleinte jó szándékom, később a kénytelenség mily messze vettek azon tudományokban». (Világ 136.)

Az avult humanisztikus és az életközei közgazdasági művelődésirány küzdelme ütközik ki Széchenynek a Hitelét taglaló Dessewffy József gróffal folytatott vitájában. Dessewffynek azzal sújt elevenére, hogy hiába párját ritkító klasszikus műveltsége, ha ez addig sem segíti, hogy a saját házatáját rendben tartsa vele.

«Azon latin Classicusok munkájában, mellyeket citálgatsz, s egyesült törvény Könyvünkben nincs egy javallat is, mellyet pénz s hitelbeli dolgaink jobb elrendelésére mai időben valódi sikerrel használhatnánk. — Hagyd oda, ha lehet fényes képzeletid bájházát s tekintsd *gazdaságbeli fáradozásid csekély sikerét, pénzbeli helyzeted napról napra szűkebbülését, sajátod rendtelenségét, üres ládádat s három nagyreményű fiaidat*». (Világ 94.)

«Nézzünk ezért szemben határozottan a tényekkel és mondjuk ki kertelés nélkül, hogy mi magyarok egy elmaradt álomvilágban szendergünk ma, amikor az egész világot a közgazdasági gondolat kormányozza.

Az ember mindég azon munkálkodik, hogy sorsát jobbjítsa. Ezen fáradozás okából, a jólétei és boldogság szünet nélkül való felkereséséből származik azon aggodalom, mellynek különb különb célra való vágyása jobbára a neveléstül, a gondolkodás módjátul és az időkortul függ. Régen lándzsát törtek szép hölgyekért, majd a vallásért háborúskodtak, utóbb a romlott királyi udvarokban hajszozták a gyönyört, míg a nemzet nyomorultan тұrt. *Mostan a Gazdálkodás, Erőművek, Kereskedés, Egyesületek, Nemzeti dolgok s. a. t. vezérlik a Ne?nzetek geniusát*. Maga dolga után fáradozni, gyarapodni, pénzt nyerni és azzal, a mit már szerzett bátorságban élni kiki akar. Csak az a különbség, hogy kevés esméri az ösvényt, melly az arany ládához vezet. Hány gazda van, a kinek vagyona kevesebb, mint volt, mert azt felettébb nagyra emelni törekedett; hány hajdan pénzes kereskedő --koldus ma, mert értékét nagyon rövid idő alatt kívánta kettőztetni és hármaztatni. — A vagyonszerzés még kockázatos úton is a század betegsége.» (Lovakrul 5, 7.)

Vetkezzünk ki ezért régi, csillogó gúnyánkból, amelyen fityeg a műveltség szókinsz dísze, de alatta korog a has. Ne dacoljunk a világ haladásával, s úgy művelődjünk, hogy a változott viszonyok között is ki tudjuk harcolni létünket a nap alatt. Még csak mezőgazdasági ország vagyunk. A földművelésben nagy múltra tekinthetünk vissza. Van benne tapasztalatunk, van hozzá érzékünk s a földszeretet már belégyökerezett jellemünkbe. Induljunk ki tehát a jobb mezőgazdaságból és fokokként közelítsük meg, folyton szélesedő öntudattal a közgazdaságot, amit Smith Ádám s követői annyi képmutató előítélettel szemben prédikáltak.

«A mezei gazdaságot minden időben törekedett a józan kormány előmozdítani s a legfényesb hivatalbéliek se szégyenlettek azzal foglalatostkodni, ezt kiki tudja; s abban se fog senki kételkedni, kivált a szükölködő nem, hogy e tárgyat tudományosan s állhatatosan folytatni, akár mulat, akár untat — minden föld-

vagy mezőbirtokosnak szoros kötelessége, mert sok az ember, kinek kenyere nincs s még több a mező, mely műveletlen fekszik.

Legyen azért a *szónok*, ki földművelést javasol, bár legékesebb és szívrehatóbb előadású is, nem fog annyira buzdítani, mint egy *száraz számolás*, mely a nyereséget bizonyítja. Félre azért minden pompás és fényes ajánlással, mely enthusiasmust gerjeszt s feneké nincs, s azért éppen olly sebesen lobban fel, mint a szalmatűz, de tovább se tart; s előre inkább a hidegvérű s józan számlálással, mert gazdálkodásban, kereskedésben csak *haszon* vagy nyereség reménye mozdít.» (Hitel 66.)

«Mennél nagyobb a műveltség, annál több ágra oszlik minden tudomány, minden mesterség, s mennél jobban eloszlik, annál magasb lépcsőre emeltetik, mert minden ágán külön ember lévén azt legnagyobb tökéletességre bírhatja. S csak azon földön lehet a gazda veritékiért megjutalmazva, mellyen egyedül maga s nem más gazdálkodik, mellyen önmarhája legel csak, s nem minden bitang ront s tipródik.

Legyenek Smith és Joung hamvai, kiknek halhatatlan munkáit tudom az Olvasó ismeri, ezeryi áldással üdvözölve. Az ő erős eszék s fáradhatatlan vizsgálatak gyümölcse már hazánkban is lassan lassan pirosodni s érni kezd.» (Hitel 80.)

Ne szégyeljük tehát, ha a nevelésben is döntő elvnek tekintjük a hasznot, légies, magasröptű eszmények helyett. Ha senki sem vonja kétségbe, hogy a meggazdagodás útján elérhető jóllét ennek a nemzetnek ereje, s a kiművelt emberfők legközelebbi sorsdöntő feladata, akkor azt is tudomásul kell venni, hogy egy század alatt új tudomány született a régiek mellé: a *közgazdaság*. Nem hiányozhatok ez nemzeti művelődésünkből sem. Elmaradottságunknak van egy előnye is. Mások kipróbálták, mi a készet, a biztosan beváltat vehetjük át kockázat nélkül.

«Haszonkeresés nélkül! nem történik semmi a világon, úgy mint lehetetlen okozatot vagy következtést képzelni ok nélkül, csakhogy egyik pénzbeli haszon, másik becsület, harmadik halhatatlan név, megint más menyecske, vagy éppen mennyország után *vágy*. S így magyar vér Magyarország hasznáért bizonyosan legsebesebben dobog s legmelegebben is.» (Hitel 130.)

«Meg kell ismerni ezen tudományt, mellynek eddig neve nincs, gyermekkorában van még; de nem ellenkezik ítélő tehetségünkkel annak valaha most tán még nem is gyanított csodálatos kifejlendhetése. Újabb időkben e nevetlen tudomány, mellynek létet sok ember nem is sejdíti, ámbár maga is józanul combinál egyet s mást előre olly előmeneteleket tón, hogy annak utóbbi, még nagyobb haladásán nem is kételkedhetni, mert mi áll mozdulatlan a világon? A földművelés, gazdaság, kereskedés, pénz dolga, nemzeti gyarapodás is csak lassan bontakoztak ki, de már valamely bizonyos elvekre állították s ma tapasztalás s hasonlítás által felvilgositott tudományok segítségével jó formán s elég bizonyosan tudjuk előre mondani: milly következtést szül p. o. a legelők felosztása, papiros pénz, bank, jutalmak s. a. t. S mi ebben szerencsénkre Smithnél, Joungnál, Pittnél, Baringnál későbbek vagyunk. Mi mások utánzásában minden veszélytül menttek vagvunk, mert hatalmunkban áll mások századi tapasztalásit sajátunkká tenni.» (Hitel 137.)

Széchenyi fellépése forradalmat jelentett egész múltunkkal szemben. Forradalom volt a társadalom áttérése hűbéri tagozódásból a polgárosultság felé, forradalom a terménygazdálkodás helyett hirdetett pénz- és hitelgazdálkodás, forradalom az erkölcsi értékek rendszerében a munkának a születés elé való helyezése

s végül forradalom a művelődés gerincének átcserelése humanisztikusból közgazdaságivá. Külön könyvtárrá tágíthatnék még nemcsak Széchenyi gondolatainak további elemzését, hanem a körötte és nyomában sarjadt rengeteg irodalom vizsgálatát, de maradjunk csak a kor központi egyéniségénél s az ő külön világának is a szerkezettartó gerendázatánál.

A sok terv, pezsgő irodalom s megújuló kísérlet mind-mind egy vágyforrásból táplálkozik: a magyar társadalomnak nincs igazi harmadik rendje. Hiányzik az *erős, öntudatos polgársága* épp abban a pillanatban, amikor a régi hadakozó vagy jogászokodó nemesség már nem bírja képviselni és tovább fejleszteni az állameszmét. Erősítsük kiműveléssel az őstermelő népréteget és teremtsünk magyar polgárságot: ez a Széchenyi reformkorának szellemi zenebonájából kicsendülő vezérszólam. A polgárságnak köszönheti a magyar művelődés története a latin központú iskolák hagyományos jogásztermészetével szemben felbukkanó első határozott gondolatokat és a magyar közéletben sorra hajótörést szenvedő polgárnevelő intézmények első kísérleteit. A közgazdasági művelődés hordozója a polgárság és mikor Széchenyiek előtt újból teljes világossággal vetődött fel a nyugati élet vagy keleti halál sorsdöntő kérdése, ezt a feleletet adták rá: változtassunk nevelésünkön és úgy tartalmában, mint céleszményeiben új művelődésirány követésével legyünk rajta, hogy igazi maggal bíró polgárságot neveljünk, mert ami eddig állott a társadalom fejét tévő vezetőreteg s a lomha izmokot alkotó széles jobbágyság között, az minden, csak nem támaszt, csontozatot képező középosztály. Kik ezek? A kurtanemes, ki csak sarkantyús paraszt, a temérdek fiskális, prókátor s egyéb hororácior kik a nagybirtok függvényei, a megyei hivatalnoknemesség, amelyik félig udvarházi, félig városi életet él, összevéve is nagyon vékony s gazdaságilag erőtlen réteg ahhoz, hogy a nemzet gerincének lehessen tartani.

Széchenyit igazolta kora: az erélyes polgárosodást s általa társadalmunk megújódását ettől a túlsúlyban köznemesi rétegtől nem lehetett várni. A szépirodalom mindig híven tükrözte a koreszméket, szellemtörténeti áramlatokat, a reformkor szépirodalmában pedig, amelyet jogászműveltségű köznemesek termeltek, *semmi visszhangja nincs a polgárosodás gondolatának*. Él ez a belátás, látuk a magyar írásokban, de népszerűtlen, unalmas, könnyen eltemetődő helyeken húzódik meg. A messzehangzó szépirodalomban viszont a ledőlt diófától a felkölt nemességig, mindenki a Zrínyi hagyományozta fegyveres harci erényt zengi, a sérelmi politika jajjait öltözteti költői mezbe az anyanyelv jogaiért vívott harcban, de még előbb jut lélekzethez a bontakozó népies irányban a parasztság léte, mint a *harmadik rend* gondolata.¹⁸ Széchenyi eszméit hatalmasan visszhangozza az egész szépirodalom, de fennen hirdetett polgárosodási gondolatát nem hallja.¹⁹ Ezt a részleges süketiséget szeretnők még befejezőül megvilágítani, hogy mért nem fordul a minden hatásra oly fogékonyan rezgő magyar irodalom a polgári gondolat felé, mért csak Fáy András ötödrendű elbeszéléseiben kap szerepet közgazdasági eszme, alak vagy cselekmény, mért nem gyöngyeiben, klasszikusainkban? Ez a tünet ugyanis, mint rögtön látni fogjuk, művelődési, sőt szorosabban nevelési következmény.

A török hódoltság s az Ausztriával fennállott százados közösség elvégezte nemzetsorvasztó hatását. Magyarország Mária Terézia idején már eljutott a tűnő népeknek arra az állapotára, mikor a hódító elem államszervezetében, egyelőre még régi nevén nevezett, tartományvá válnak. Egyike voltunk az örökös tartományoknak, ezek között is a legrosszabban kormányzottak és legelmaradottabbnak. A nemzetet sokféleképp meg lehet határozni, de akár nyelvi, akár történeti,

akár faji ismérveket fogadunk el jegyeinek,²⁰ nem azt a szálát ragadjuk meg, amely a törzseket, töredékeket valóban nemzetté szövi össze. Az újkori nemzet nem annyira nyelvében él, mint gazdasági szervezettségében. Ilyen értelemben pedig a jogilag meglévő magyar állam nem volt nemzet a reformkor előtti Habsburg monarchiában. Ha csoda volt, hogy az elhanyagolt parlaggá gyengült, hajdani, szentistváni államot írók és költők ébresztették fel ismét nemzetté, akkor ebben a történeti tényben nem az anyanyelv őserije a bámulni való, hanem az, hogy egy *másodrendű* nemzetalkotó tényező hozta létre a nemzetet és nem az *elsőrendű*. A sok izzó szónoklat, felriasztó vers, a hazafi lant éji homályban késő, régi dicsőséget zengő szava és a sajtó vezércikkekben riadó harsonája megtették hatásukat: nemzet alakult megint a haza földjén, *de papiros nemzet*. Keretét hazatért és honszerelemre gyuladt főnemesek vonták meg s egyenlőre csak szép-lelkű írók, költők töltötték meg tartalommal.

Hogy a magyar nemzet nyelvében él, ez történeti példákkal bizonyított, vitathatatlan igazság. Szent jelszavá tisztult máig. Ám ez a jelíges előtérbe helyezése támasztott Széchenyiben is kétségeket a fontossági sorrend tekintetében. A reformkorban megindult a hősi küzdelem nyelvünk jogaiért. Kitessekélik a szerepét betöltött deák nyelvet a közéletből s ugyanakkor kibontakozik területünk egész vészes, nemzetiségi kérdése. Széchenyi akadémiajától Kiss János önképzőköréig minden egyesület, folyóirat és mozgalom a nemzetalkotó nyelv kérdését szolgálja. Az első lépés sikere azután mindmáig megmásíthatatlan irányt adott művelődéspolitikánknak.

Nemzetünket a megújult anyanyelv támasztotta föl s ezért mindmáig *irodalmi nemzet*. A reformkor hagyománnyá tette, hogy nekünk magyar könyv, színpad és művészet több mint más, boldogabb népeknek. A nyelv mint utolsó szalmaszál mentett meg bennünket az elmúlástól. Ez a történelmi tapasztalat oly mélyreható volt, hogy mellette elhományosult az *elsőleges nemzetalkotó erő: a szervek gazdasági egység*. Ha Ausztriával folytatott ádáz létküzdelmünk során az uralkodó államnak valamikor is engedni kellett, szívesebben tette nyelvi és művelődési, mint gazdasági területen. A bécsi kormány átlátszó szándéka a németesítő beolvasztás, de művelődéspolitikája örök alkudozás. Enged, ha baj van, szavát szegi, ha erősebb. *Ezzel szemben gazdaságpolitikája rendíthetetlenül következetes*: Magyarország függő gyarmat. Ausztria fejlettebb államiségével érezte, hogy csak a gazdaságilag hozzáláncolt állami egység a közbentartó erő. Tudományos Akadémiát enged, műegytemet sehogy sem akar engedélyezni.

Önként adódnak ebből az okfejtésből a művelődéspolitikai következmények. A feltámadt nemzet gondolata úgy született meg íróink agyában, mint papírra vetett hősköltemény. A betűt olvasták politikusaink és megindultak a nemzeti létet kiharcoló reformmozgalmak. Művelődéspolitikájukban a nemzet gondolata úgy vált tétté, ahogyan szellemtörténeti pályáján elindult: főalkateleme a rajongás és szónokiasság. Nem lekicsinyelni akarjuk a gyújtó szó erejét, csak fájlalni kell, hogy ez a gondolat eredeti tartalmánál szélesebbé sohasem bővült. *Ahogy nemzeti irodalmunk nem szívta magába a polgári, közgazdasági beállítódást, úgy nemzetképzetünk sem tárgult a gazdasági erővel egyesített nemzet szervezetévé.*

Köznevelésünkben is a nyelv s irodalomé a túlsúly, a humánus, mert egy történelmi időszakban ez mentett meg bennünket. Az irodalom előlegezte a nemzet gondolatát és patvaristákból, fiatal ügyvédekből, jogot végzett ifjú nemeseinkből toborzódott dalnokaink ezt a honmentő képzetet az ősi szerzetes gimnáziumokból és kollégiumokból hozták magukkal. Ezen az érdemen kívül

hoztak azonban onnan egy súlyos tehertételt is: *a nevelés által még csak megerősített, eredendő, faji közönyt a közgazdasági eszmevilággal szemben*, teljes érzéketlenséget a kapitalizmus, a szabadkereskedelem világrendjének új lelkeket kívánó társadalmi értékrendszere iránt. Ez az oka, hogy az általuk költött irodalomból hiányzik *a polgári gondolat*, amit sippal-dobbal kellett volna a nemzet fülébe hasonázníuk.

Irodalom a teremtő művészet valósággal kacérkodó, vágyott valóságot előlegező ábrándvilága. Közgazdaság a szárnyalni nem tudó, józan, súlyos valóság-tudat. Dualizmusuk két érzékelhető neve ábránd és valóság. Az ábránd lassan valósággá csontosodhat, a valóság viszont ábrándképeket kergethet. Nemzeti létünk irodalmi elképzelésből született meg és azóta telítődik lassan közgazdasági élet valósággal. De születhetett volna, — ami ritkább — *gazdasági felismerésből is*, mint a német vámszövetség, vagy az Egyesült Államok, amelyeknek utólag szabtak hazafi ruházatot, utólag igazolták érzelmileg és gondolatilag. Széchenyi és kortársai elindultak a vágyakban elképzelt, nyelvével föltámasztott, irodalmilag megfogalmazott nemzetépítés útján. Művelődéspolitikájuknak sarkalatos tétele azonban nem a hagyományos irodalmiság folytatása volt. Hirdették, hogy a papíron eltervezett nemzet annyi, mint az ideiglenes épületállvány. Egyszer mégis föl kell építeni mögötte a végleges házat: a gazdaságilag fejlődött és szervezett, egységes nemzetet.

Prometeuszi akarat volt Széchenyitől, hogy a volgai lovast és Hunnia földművelőjét hosszú, történelmi életútján a neveléssel alakítsa homo oeconomicussá. Szándéka Tessediket idézi. Az életakarat dacával törekedett mássá gyúrni olyan tényt, amely, úgy látszik, a teremtés emberileg változhatatlan végzésében rendeltetett sorsul.

VI.

A védvamos irányzat hatása a reformkor művelődésére.

1. A védvám varázsigéje és társadalmunk.

Utolsó szakaszához értünk a magyar nép gazdasági öntudatra ébredéséhez vezető művelődésútnak. A közgazdasági gondolat hovatovább megerősödik államférfiainkban. Meggyőződnek, hogy az eddigi nemzetfenntartó erények a harckészség és az alkotmányjogi érzék nem hozzák meg az álmodott nagyságot. Talán meghozza az «üzlet», gyűjtőértelmének átfogó teljességével, ahogy a kereskedelmi lázban gyarapodó Anglia, Hollandia és Amerika mintául csodált példái-ban kecsegtetett. A reformkor ifjabb nemzedéke már nem esküdött Smith Adámékra és a szabadkereskedelmi irányra. Érdeklődése változatlan bizalommal figyelte a *Say-vel* meginduló új angol-francia protekcionista irányt. Az elvont rendszerezési!, elméletileg bölcselkedő német közgazdák közül csak egy hatott a magyar politikusok jelszavakkal dobálózó demagógiából lassan-lassan komoly fölkészültséggé fejlődő közgazdasági megnyilatkozására, de ez aztán annál alaposabban: *List Frigyes*.

List az egyetlen gyakorlati német tudós. Neve elválaszthatatlan a velünk is kacérkodó német vámszövetségtől. Gyakorlatilag alkalmazható rendszert dolgozott ki az 1840 táján megbukott szabadkereskedelmi elmélet helyébe. Rámutatott, hogy ez csak a fejlett Angliának előnyös, de nem az önálló közgazdasági létre törő, friss, becsvágyó államoknak. Büntetlenül egy nemzet sem hanyagolhatja el iparát, kereskedelmét és az az eszköz, mellyel honi termelő erőit kifejlesztheti, a *védvám*. List nem akart teljes önellátást s vallotta, hogy a kereskedelem lényege a gazdaságföldrajzi különbségekből folyó nemzetközi árucseré. *Nevelő vámokért* kardoskodott, ami nem más, mint nacionalizmus a közgazdaságban, érzelmi visszahatás a szabadkereskedelmi irány rideg pénzévére. Szabadkereskedelem csak addig létezhetne, amíg az egyes termelőterületek között nincs verseny. Milyen helyt a termelőterületek a nemzeti államok képében politikailag szerveződnek, sűrűlődések állanak be és csak a védvám menthet meg az erősebb fél lehengerlésétől. A közgazdaságtudomány legnagyobb hivatása, hogy a politikai nemzetet segítse kifejlődni. Vetközzék ki az egész közgazdasági művelődés nemzetközi jellegéből és szolgálja a közgazdasági függetlenség kimunkálásával a nemzeti önállóságot. Nem a Smith hirdette, minél nagyobb mennyiségű csereértéket előállító munka teszi a nemzeti vagyont, hanem a termelőkézségek. Gyáripar nélkül nincs korszerű állam, mert ha nagymérvű készárubehozatalra szorul, kiszolgáltatja

magát az iparúzó államnak. Ezért a nemzeti államnak saját lábára kell állania s mindenképpen műipart teremtenie. Kezdeti áldozata dúsan megtérül az otthon maradt munkabérekben, a fokozott belkereskedelemben és fogyasztásban. Védvámot tehát, hogy gyári műveltség fejlődjék!¹

Listnek főművét már két évre megjelenése után lefordították magyarra és népszerűsége a reformnemzedék ifjú, feltörekvő politikusainál, akik az angol közgazdák nem igen olvasták, páratlan lett. A védvám irány világnézetet alakító egyeduralmának ezen kívül még volt három oka. 1. List erős magyar rokonszenve. 1844-ben Pozsonyban és Pesten fordult meg és tanulmányozta, mikép lehetne német tőkét a kiépülő magyar közlekedési vállalatokban foglalkoztatni. 2. Kossuth lobbánékony jelleme. Kossuth, akinek közgazdasági képzettsége s higgadtan latolgató tárgyilagossága messze maradt Széchenyié mögött, egyedül üdvözítő tekintéllyé népszerűsítette Listet, az egyetlen közgazdát, akinek rendszerét alaposan ismerte s megemésztette. 3. A védvám rendszer szerencsés időbeli találkozása a kibontakozó magyar nacionalizmussal.

Hamar kirajzolódott a politikai láthatáron Széchenyi és Kossuth táborának elvi ellentéte. A megújulásban mindketten anyagi felvirágzásunkat hirdették. Széchenyi súlyt helyez a mezőgazdasági haladásra is, jobb munkamódszerek, tökéletesebb eljárások követelésével, szabadkereskedelempárti és vámelles, híve az Ausztriával egyezkedő békés fejlődésnek. Kossuth érdeklődését a mezőgazdaság nem vonzza. Ausztriát védvámokkal kizárva akar nemzeti ipart és kereskedelmet alapítani. Politikai áramlatokban szabály szerint győz az esetek többségében a fiatalabbik. Így nem sokat hederítettek Széchenyi aggodalmaira, hogy a túlságos korlátozás mesterséges ipart fog kitenyészteni. A szél járása a negyvenes években egyszerre megfordult. 1841-ig hazánk őstermelő jellegű s országgyűlése oroszlánrészt mezőgazdasági reformokkal foglalkozik. 1841-től kezdve a protekcionista listianus áramlattal megindul az erőteljes iparosítás. Míg a törvényhozás közlekedésügyi, váltó- és kereskedelemjogi és gyáralapítási cikkeikkel gazdagítja a magyar törvénytárat, addig a társadalom s az irodalom is a közgazdasági alkotások jegyében mozog. Iparvédőegyesület és gyáralapító társaság, Pesti Hazai Első Takarékpénztár, Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Hengermalom, Lánchíd, Balatoni gőzhajózás a látható eredményei ennek az eszmei irányváltozásnak, a hallható és olvasható pedig az a rengeteg közgazdasági tanulmányra valló politikai beszéd, társulati eszmecsere, felsőoktatási előadás, cikk, könyv és újság, amely mint politikai gyúanyag lappangott s irányította a közvéleményt azonnal megvalósítandó, sokszor rögtönzött újítások felé.

Mindazáltal közgazdasági öntudatunk elég hevenyészett és újsütetű volt.² Pulszky, Klauzál, Gorove, Fényes Elek, Lónyai, Dessewffy Emil, Korizmics Érkövy és Karvassy műveiben még sok a higgadt, leszűrődött, európai színvonalú fejtegetés, de a közgazdasági ismeretekkel való kérdés a mindennapi újságírásnak is felelőtlen és könnyen hitelre talált fegyvere lett. Sokan úgy nyúltak hozzá a közgazdasághoz, mint a politikához, komoly előtanulmányok nélkül, az üzleti élet részleteinek és nemzetközi, nagy összefüggéseinek alapos ismerete híján, csupán felkapott jellegűket és szólamokat harsogva.

Ilyen népszerűvé nőtt jellegéje volt a koráramlatnak a *védvám*. Megújhódott benne a merkantilizmus. Otthagyta nyomát a negyvenes évek minden megmozdulásán, ott a közművelődésén is. A rendek először arról vitatkoztak, hogy belépjen-e a Monarchia a német vámszövetségbe? Voltak mérsékelt pártfogói, mint Ghiczey Kálmán s Lónyai Menyhért, akik Ausztriával alkudozva szerettek volna

nagy gazdasági közösséget teremteni és a külföldi ipari tőkét Magyarországra csalni gyáralapításra. Nem nyomhatja el a közös vámterület a magyar gyáripart — mondták — mert ilyen nincs, viszont mezőgazdasági termékeink remek piacra találnának. Trefort Ágoston és Kossuth azonban hevesen ellenezték a vámszövet-séget. A német példát állították a közvélemény elé, hogy mily gyorsan nevel gyáripart az önálló vámterület.

Mikor azonban érezték, hogy az 1841-ben megindított védvamos politikát az uralkodó többi tartománya érdekében ellenzi, a *társadalmi önvédelemre* tértek át. Szítsák fel a társadalom ellenállását és a Széchenytől hirdetett egyesülési szellemtől tömörítve állítson mindenkinek a maga számára önkéntes sorompót a külföldi iparcikkkel szemben. Kossuth megragadta az 1842 óta keletkező iparvédegyletek eszméjét és 1844. szeptember 18-án országos vódegjdetet szervezett, amely csakhamar százezer tagot számlált, köztük országunk jelesével és a mellette zalaszentgróti beszédében zászlót bontó Deák Ferencsel. A magyar ipar ilyen dacos pártolása visszahatás volt a kormány eddigi büntetlenül, üzött gyarmatpolitikájára. Jelezte, hogy az agyongyámolt nép többé nem kormányozható gyermekként, mert mindenben átlát, mindent tud, mert *gazdasági öntudatra ébredt*. De a védegyleti megmozdulásban benne volt a sorsát egyszerre saját kezébe vevő fiatal kezdőember lelkes naivitása is. Azt hitte, hogy hazafias vezényszóra egyszerre születik műipar. Nem látta, hogy az ipari felkészültség történelmi művelődés-kincs, begyökerezettséggel, hagyománnyal, nemzedékek hajlamával, tanult munkáshadsereggel, hogy a szaknevelés százados, átörökítő munkájának gyümölcse s épp oly kevésbé lehet gyorsítani, mint a cseperedő gyermek növét. A meggyökereztetés lassú és a ránevelés minden egyes mozzanatának társadaloméletteni szükségyszerűséggel kell a következmények előfeltételét képező pályaszakaszát kiélnie.

Ezt bizonyította Széchenyi s a védvámkérdésben újból összecsapott Kossuth-tal. A vita személyeskedő kilengésekkel politikai térre csapott át és élesen tömörítette két ellenkező táborba a magyar társadalom közügyeket intéző osztályait. Ebből a védegyleti vitából adódik a két államférfi *művelődéspolitikai* magatartása is. Aminthogy a reformkor imént tárgyalt első felének közzgazdasági művelődésére Széchenyi smithianus-szabadkereskedelmi rendszere ütötte rá a bélyeget, olyan határozottan jelzi Kossuth neve a védvamos évek minden nevelésügyi megnyilatkozását. Széchenyi és a mögötte álló Dessewffy Emil, Korizmics László *a konzervatív főnemesek* érdekeit féltették a védegyleti mozgalomtól. Ne bősítsük magunk ellen az osztrák iparosokat, gyárat úgysem teremthetünk egy lábdobban-tással. Van elég alkotni való a földművelés területén, inkább ezeket oldjuk meg sorjában, mert gazdasági ismeret s értelem nélkül szűkölködünk. Kivétel csak behozatal árán lehetséges és kicsoda fogja terményeinket vásárolni, ha iparcikkeiket vámmal zárjuk ki? A Jelenkor, a Magyar Gazda, a Budapesti Híradó, Világ, Hírnök és Nemzeti Újság bőven cikkezik az Ausztriával való békés vámegegyezmény mellett.

1844 után a kormány is látta, hogy a magyar nemzetgazdaságot nem kezelheti többé gyermekként s kezdeményezte a közös vámterületet. Elkésett vele. List tanaira már úgy esküdtek, mint a Szentírásra és erős középosztálybeli ellen-zék állott szemben Kossuth vezérlete alatt a főnemesekkel. Kossuth Pesti Hírlap-jában majd Heti Lapjában viszonzóság alapján a magyar érdekek teljesen egyenlő kezelését követeli a vámegegyezményben. Valóságot nyújtott pártprogramjában, mert *azonnali* megoldás felé érlelte az erőteljes nemzeti gazdálkodás előfeltételeit:

az úrbéri viszonyokat, közteherviselést, népképviselési rendszert, közlekedést, jogegyenlőséget, amelyekről Széchenyiek lassú, halogató politikája csak távoli fokozatokat ígért. Csak időleges fegyverszünetet létesített Szalay, Eötvös, Csen-gery, Trefort és Lónyai ú. n. központosító pártja, amely magyar-osztrák vámszövet-séget akart, hogy Ausztria is megéljen, a mi zsenge iparunk is fejlődjék s hogy anyagilag megerősödjünk. Akkor Ausztriából is többet tudunk majd vásárolni.³ Ez volt az erőviszonyok mérlege a védvám körül forgó politikában. Tisztán látszik, hogy cégére alatt hatalmas társadalmi reform, új polgárosodási akarat bontakozik ki. Mivel a művelődésügy nem annyira eszmeáramlatoknak, mint inkább társadalmi eltolódásoknak függvénye, rajzoljuk meg- alapvetésül a negy-venes évek harcra szedelőzködő osztályait!

Nem feladatunk, hogy statisztikai részletezésbe csapjunk át, de néhány érde-kes számot mégis ideiktatunk a negyvenes évek átlagából. A számok számszerűleg tükrözik a társadalom művelődésigényét. Fényes Elek, ezeknek az időknek leg-megbízhatóbb statisztikusa⁴ általános közgazdasági megalapozást ad össze-hasonlításainak és három főfoglalkozást különböztet meg: a természetők, művesek és kereskedők elkülönített főosztályát. Milliókra kikerekítve Hazánk lakosságát 13 millióra teszi. Ugyanakkor Nagybritanniáé 27, Ausztriáé 21 $\frac{1}{2}$, Franciaországé 33 $\frac{1}{3}$, Spanyolországé 14, az európai Török Birodalomé 10 millió. Az összehason-lítás bizonyítja, hogy még kétszerannyi lakos is elért volna hazánk területén, ha a földművelést és műipart gátoló körülmények lassanként megszűnnek s a nép ért-d-mesedik.

Fényes Elek a városokon át szeretné ezt a kultúrmunkát megindítani, de az alföldi puszták nagy földművestömörülései: Szabadka, Debrecen, Baja, Szeged, sőt még a szőlőművelő Buda sem igazi városok. Gyér bennük az iparos és keres-kező. Magyarországon minden iparos főre $7\frac{10}{14}$ földműves esik, ha pedig a keres-kezőket az iparosokkal egybe vesszük 5, holott Nagybritanniában a kereskedelemmel és iparral közel annyi család foglalatoskodik, mint földműveléssel. Hol tartunk még ettől az állapottól! Fényes négytagú családdal vett számításai szerint 77,709 kereskedő, 144,359 iparos, 1.100,706 földműves és bányász, 1.217,938 napszámos és zsellér népesíti be hazánkat. Ennek a termelő rétegnek eltartott felépítménye pedig 15,740 egyházi személy, 10,000 tanító és tanár, 56,562 tisztviselő és 65,929 katona, salakja pedig 40,000 koldus.

Művelődési szempontból figyelemreméltó az az egybevetése, hogy a 10,000 tanzemély átlagban 160 évi ezüst forintot, összesen 1.600,000-t, a 15,740 egyház személy pedig 4.560,240 összjövedelmet húz a nemzeti jövedelemből. Az arányt károsnak és igazságtalannak tartja a nyomorgó tanítókra és segítséget sürget. «Pedig ez osztályt amannál semmiben alábbvalónak nem tarthatom, sőt igen nagy fontosságát s hasznát önként elismerem». Hozzáfűzi, hogy nálunk 710, Angliában 866, Dániában pedig 1078 lélekre esik egy pap, viszont Velencében 230-ra. A gyakorlatot folytató 5000 magánügyvédből 372 Pesten tülekszik, *a vizsgázott, de pert nem folytató ügyvédek száma viszont fölbecsülhetetlen.* Orvos, sebész és gyógyszeráros él nálunk 2500, nemesi cseléd (inas, béres, kocsis stb.) 137,606.

A népesség mindig a megélhetési források bősége szerint tagolódik. A fennálló rendi korlátok csak egy ideig rögzíthetik a foglalkozások arányát, de világos, hogyha Magyarországon csak 78 lélekre esik egy kézműves, Lombardiában 8, Ausztriában pedig 15 főre, ekkora társadalmi feszültséget az erősödő, bontakozó, iparosodó kapitalizmus időszakában társadalom nem bírhat ki. A fenti számok

aránya minden összetett következtetés nélkül egyenes választ ad a művelődés-igény s iskolázás kérdésére. Ez a tagolódás még mindig tiszta agrárfeudalizmus és művelődésének gerince humanista-jogászi.

Az időszerütlenné vált osztálytagozódás feszítőereje mégis eredménj-ez olyan lassú eltolódásokat, amelyek a hazánkat járó pártatlan külföldi utazóknak is föltűnnek. Még mindig exotikumként szemlélik a *parasztság* kultúrállapotát s oázisnak nevezik Debrecent, ahol a hamisítatlan magyar néptípus már hosszú utcák apró házaiban lakik, míg künn a pusztákon vertfalú házak sincsenek. Őt láb mély, szalmatetővel fődött gödrökben él ott a pásztornép. Kiégetésére s kúp-alakú kemencéjének fűtésére elpocsékolnak minden szalmát. Ablaka fönn van a tető alatt. Ki is meszelik s falába fülkét vájnak szekrénynek.⁵ *Miss Pardoe*, aki irodalmi őse a ma nagyszámban utazgató újságíróknak, elég kedves és szemfüles ahhoz, hogy hazánkban mindenhová bekukkantson és elég ügyes, hogy befolyásos emberekkel folytatott beszélgetéseinek anyagát is aprópénzre váltsa. Ha azonban három kötetnyi, hangulatos, magyarországi beszámolójából kirostáljuk a vágyott könyvsiker konkolyát, társadalmunknak rendkívül tanulságos, angol szemmel nézett keresztmetszetét kapjuk.

A parasztság állapotát nézve, szöveget üt fejébe országunk természetáldotta gazdagsága és a nagy elmaradottság, mely már a nép veritékével kinkeservesen fönn tartott, alig járható utakkal kezdődik. *A hozzáértés hiányzik itt*, amely hasznosítani tudná ezt a gazdagságot. Valami elvarázsolt dermedtség nehezedik erre a népre, s éli napjait kiszakítva a világ vérkeringéséből, avult formák közé merevedve. Megdöbbenő, hogy mily óriásiak a meg nem művelt területek. Kétszerannyi embert is eltartának, ha nem a vézna, nagy szarvú marha és a csupán gyapjáért tartott birka tengődne rajta. Mennyi gazdasági erő pihen a rengetegekben, amelyeknek fája hajthatná egy egész megszületésre váró nemzeti ipar gépeit! *Így egész hasznuk csak annyi, hogy* szökött katonákból toborzódó betyárszázadokat rejtegetnek. Mennyivel bővebben ontaná terményeit a szántó, ha értelmesen művelnék, nem zsarolnák ki trágyázatlan három évig. Egy-két vigasztalóbb mozzanatot fedez föl a parasztság félállati sorsában. Jól műveli a szőlőt és pedig általában a tősgyökeres magyarság s ha búzáját fagyállóan bevermelte, disznáját meghízaltta, adóit jó esztendőben kifizette, saját termésű borával néz a télnek elébe. A bocskoros nemességet csak gögje különbözteti meg a jobbágyoktól, egyébként az egész földművelő társadalom úgy él a Kárpátok medencéjében, mint furcsán ittmaradt, kegyetlenül érdekes múlt. *Miss Pardoe* választ keres erre az exotikumra. Áttanulmányozza a magyar urbáriális jogfejlődést az Aranybullától kezdve, de nem talál rá közvetlen feleletet.⁶

Felel helyette egy bánati német ügyvéd, s későbbi temesvári polgármester, J. A.⁷ *Preyer*. Észreveszi, hogy minden látszólagos megmerevedés dacára tágulnak a hűbéri keretek és megindul a jobbágyosság a polgárosodás művelődés útján. Tüzetesen és hosszan foglalkozik a magyar parasztostállyal. Feltárja történetét a honfoglalástól kezdve és a polgárosodás kezdetének Mária Terézia 1756. március 15-én kihirdetett urbáriumát veszi. Az 1836-i országgyűlés pedig olyan szabadelvű állapotokat teremtett, hogy szigorú jogászi szemmel nézve sincs az európai összehasonlítás átlaga mögött. Nem rabszolga a magyar jobbágy, mint sokan célzatosan és rikító színekkel hirdetik, hanem emberi jogokkal bíró, értékes alaprétege a társadalomnak. A törvény kivette a földesúri pálca önkénye alól. Politikailag nevelődik, mert falusi eljáróságát maga választja, gazdaságilag nevelődik, mert az urbárium szerződésben szabadon egyezkedhetik a földesúrral és megválthatja

összes terheit. Igaz, hogy a telkéből való kiutasítás lehetősége még fennáll, de túlzás a róla zokogott sok jeremiád. Bizonyos fegyelmi eszközök szükségesek, hogy fékentartsák az izgága elemeket és tekintélytiszteletre, házias erényre szorítsák a népet. Az úriszékben legújában az érkeik földesúr nem vehet részt, jogszolgáltatásuk ingyenes, van föllebbezés és alig van már falu, ahol legálább egy tanító ne működne.

Ez a Miss Pardoe könyvénel sokkal kedvezőbb ábrázolat már sejteti velünk Preyer véleményét a *népművelés* kérdésében is, amire a negyvenes években nem lehetett elodázó vagy kertelő választ adni. Nem veszélyes-e a társadalom nyugodt rendjére, ha a nép műveltségét emeljük? Ez volt a kínos kétség. A magyar föld legnagyobb része ugyanis földesúri, mégis a mezőgazdaságilag megművelt terület zömén jobbágyok dolgoznak. Óhajtják a többtermelést, a mezőgazdasági haladást, a nagybirtok mintamódszereinek népszerűsítését a telkesgazdák között, óhajtják a restnek, butának, huncutnak, féktelelnek tartott paraszt értelmi kiművelését, ugyanakkor pedig nincsenek rajta mindenáron, hogy a fokozott gonddal művelt gazdaság előfeltétele a *független parasztbirtok* tömegesen létesüljön. Preyer a közéletet ajánlja. Nem lehet egyszerre fölforgatni a társadalmi viszonyokat, mert azt a termelés, az adózás és az állam sínyli meg. Lassú ütem a kívánatos úgy a népművelésben, mint az örökváltságban. A szabad parasztbirtok művelése tökéletesebb lesz, mert nem vonják el földében robotra a munkáskezet s a mezőgazdasági művelődéssel az egész ország gazdagodik, de védjük a földesúri érdekeket is.⁷

Preyer értekezésében ott villog a népművelés kétélű fegyvere egész hosszúságában. Használ-e a parasztnak, ha telkét szabad gazdálkodásra kezébe adják, hiszen azonnal elaprózódik és független kisbirtokos osztály helyett még nyomorultabb lesz, mint jobbágyi állapotában volt. *Tóth József* mérnök és tisztartó mesebeszédnek nevezi, hogy a szabadbirtokon majd ő magától indul meg a pór-nép művelődése. A Bánságban az a helyzet, hogy a hosszú török uralom alatt parancshoz szokott oláh jobbágyokat még tulajdon előnyeire is kényszeríteni kell.⁸

Általában a nagybirtokosok és az érdekkörükbe tartozó ügyvédek, gazdasítztek a lassan keresztülvitt örökváltság és valami általános szolamba elmosódó, de mégis igenlő gazdasági népművelés mellett törnek pálcát. A külföldiek véleménye s a pesti sajtó cikkei pedig a rögtöni reformot és a rögtöni, gyökeres népművelést sürgetik. A törvény úrbéri váltsága szerintök nem ér semmit, mert az együgyű paraszt sohasem fogja gazdasági önerejéből terhet megváltani. De «ha a paraszt úrbéri terhetől megszabadul, *értelmileg és anyagilag fejlődnie kell*, ha tartozásainak eleget akar tenni». A magyar földművelés azért alacsony színvonalú, mert *nem maguk a tulajdonosok végzik*. Itt rejlik az orvoslás módja is, nem annyira iskolázni kell a jobbágyot, hanem tulajdonossá tenni. A tulajdonosok semmit sem értenek a földműveléshez, mert nincs különösebb hivatásérzetük, a fogadottak pedig keveset értenek hozzá, mert nincs alkalmuk tanulásra, tapasztalatra.

Legrosszabban kezelik az egyházi jószágokat, aztán a koronauradalmakat, a kamarai birtokokat. A nagyurak jószágait «helyes és tökéletes művelés alá fogni teljes lehetetlenség, mert arra sem erő, sem ész, sem pénz elégséges nincs». Ebben a megállapításban éppúgy téved forrásunk,⁹ mint abban, hogy 1840-ben legtökéletesebb a bocskoros nemes és a telkes jobbágy birtokának művelése. De megszólaltattuk egyrészt a párviadalt folytató ellenvélemény kedvéért, másrészt, mert hegyes újságírói tollal karcot belé a rendi társadalom első sebébe: mi lesz, ha a kiművelt paraszt otthagyja a jobbágyi állapotot s a városba tódul? Ki fog termelni, ha gyáripart és kereskedelmet támogat a hivatalos kormánypolitika és

elvonja az őstermeléstől a munkáskezet? Nagy kérdés volt ez akkoriban s a falu elnéptelenedésének címe alatt nagy kérdés ma is. Sokat hánytorgatta Kossuth is, sokat hánytorgatják minden idők politikusai, akik a nép békés kormányozhatóságát féltik attól, ha kelletlenül jobban kiiskolázzák.

Az őstermelő társadalom művelődésének további foka szükségkép a kereskedelem és ipar. Nem lehet a polgárosodást kívánni is és ugyanakkor félni is tőle. «Ha a földművelés nem támasztatik ipar és kereskedelem által, az a fejlődő népet kielégíteni nem képes. Magyarországon úgyszólván az egész nép földművelő. A mint maga a földművelés tökélyül, a tudományok és nagyobb szorgalom hozzájárult okkal, a mint az ipar és kereskedelem nőnek, *azon arányban vonják magukhoz a földművelésre fordított erőt.* A földművelők száma tehát annál inkább csökken, mentül nagyobb kifejlést nyernek: az ipar, a kereskedelem és egyéb foglalatosságok». Átgondolva mármint azt a művelődésmenetet, hogy pásztor és parasztömegeinket akarjuk polgárosítani, ez pedig csak az iparra és kereskedelemre való nagyarányú áttéréssel lehet, művelődésügyünket is egyeztetni kell a társadalmi célkitűzéssel. «Mit az oskolák nyújtanak, legnagyobb részben hasznavehetetlen s az ifjúság tetemes, legbecesebb idejét elvesztette».

Szédítő távolságban áll még a pásztor a polgárosodástól. Egy évben ha egyszer vetődik emberi társadalomba. Pedig a művelődés társas létből s érintkezésből fakad. Fenyegető hézag a polgárság hiánya, mert a rosszul gazdálkodó közép-nemesség nem polgárság. Képtelen iparra és kereskedelemre, nincs fogékonysága kapitalista gondolkodásra, nincs tőkéje, mert nem tud bánni vele, nincs hivatása a nemzet gazdasági gyarapítására. A rendi alkotmány egyértelmű az ország nyomorával. Rengeteg tér nyílik még itt a munkára, alkotásra, országunk élvezi a kezdet biztató előnyét, csak döntünk le a polgárosodás gátjait, majd az értelmes földművelés, a kereskedő raktára s a mérnök kútja eltünteti az éhínséget és a dögleletes ivóvizet ebből a Kánaánból.¹⁰

A nemesség fél lemondani előjogáról, pedig az már rég nem életeleme, hisz uzsorások karmaiban vergődik. Nem tudja ez az avult rendszerű ország sehogyan megtalálni a hűbériségből a kiutat a polgári társadalom felé. A nemesség ahelyett, hogy részt venne, a fejlődő városok életében, görbén néz rajok, mert nyugati tapasztalatok alapján attól fél, hogy mit sem érő előjogait törik meg. Így nem tud erőre kapni *egy valóságos városi középosztály*, amely kitöltené a nemesség és a jobbágyság közötti óriási társadalmi szakadékot.¹¹ Pedig mennyire csalogatnák a lehetőségek a sequester alatt vergődő nemest, hogy városba vonuljon. Ott van a nagyszerűen fejlődő Pest, hová vásárra úgy is följár. Országos Gazdasági Egyesületet alakít s Medárd-, vagy Lipót-nap országos vásárainak idején a mezőgazdasági művelődés köznapi kérdéseit, a szesz- és cukorgyártást, gépeket, műmalmokat, próbakerteket és állatkiállításokat már nyugati látkörrel vitatja. Forduljon az ipar és kereskedelem felé, hiszen verik a szemét a példák, hogy mily könnyű Pesten kereskedelemből meggazdagodni.¹² Mennyi a lehetőség gyáralapításra népes mezővárosainkban, hol az ipart jóformán csak a legelemből szükségleteket kielégítő kézmű képviseli s lámpással sem lehet bennök találni egy kereskedelmi társaságot.¹³ *Város és polgárság* a magyar társadalmi reform s a magyar művelődés alfája és ómegája. Bizonyos nagyságot elért városi tömörülés a művelődést kitermelő góc s belőle áradt szét a haladás szelleme a környékre. A művelődés tárja föl a vidék kiaknázatlan erőit s emeli a népszerűséget. Ez utóbbi nélkül a közlekedés sem javulhat. Addig hiába tervez Kossuth vasutat Pest és Debrecen között,

amíg nem tud háttérül napi háromezer utast ontó városokat varázsolni a mai háromszáz utas helyett. Várost tehát a négy folyó tájára, sokat és népeset, belé iparost és kereskedőt!

Ettől a jeligtől visszhangzik a közvélemény s minél makacsabban tartózkodik a nemesség az elpolgárosodástól, annál bővebben röpül felé a szemrehányás és vád nyilzápóra. Hellyel-közzel még válaszolgat, de beérett korigazságokkal szemben gyéren győzi érvvel. «A Gyároknak idő előtti szaporítása, a nélkül, hogy a mezei gazdát elősegílené, közönségesen a nyomorúságot súlyosítja, ha csak a mezei gazdaság intézeteit egyenlő úton nem követi, vagy ezek inkább előre nem lépnek». Ezért selyemgyárak helyett inkább a selyemtermelést támogassák, hiszen sorrendben megelőzi s van ott is elég tennivaló: «*Az embereknek pallérozása, tellyes bátorság az egyeseknek törvényes igazságában, és biztosságában gyökereztetett állapotjok, a föld műveltetésének oly magas lépcsőre emeltetése, hogy a termesztvényekben bőség, a népség számában sokaság eredjen*».¹⁴

Ismerjük már fentebbről ezt a kifogást. Arra viszont nem tud válaszolni a magyar nemesség, amit külföldiek tárnak szeme elé, hogy nem az alkotmány sáncái teszik saját hazájában úrrá, hanem hogy a létharcban mekkora mértékben tudja átvenni, vagy elhódítani a közéje telepedett idegenektől az ipar és kereskedelem hadállásait. Mit ér, ha négyesfogaton robog végig a pesti boltok során, amelyek tulajdonosai mind az ő pompaszeretetéből élnek s a neki kedvező avult kereskedelmi és váltójog dacára fülig eladósítják és lassan, de biztosan sequester alá veszik birtokát? Bár jönne haza a többi, aki most Bécsben szórja a magyar pénzt és követné a sok iparos-kereskedő polgár, aki utánuk szívódott.¹⁵

«A nemesség azon nimbust, melybe beleszületett, hinné megfertőztetni, ha kilépve a kínai falon, alsóbb kasztok foglalkozásában keresne tápláló alkalmazást. Mivé legyen hát más, mint *hivatalnok vagy koldus szántóvető*? És ki ne tudná, hogy nincs veszedelmesebb, mint sok fölösleges hivatalnok egy országban? Csak egy-egy megyében a köznyilvános tisztviselők száma több mint százra megy! Miképp fejlődjék aztán az ipar, ha minden száz mér földön, sőt kevesebben is annyi mérges állat élőködik, és kiszívja éppen azon legjobb vért, melyből műipar támadhatna? *A sáska nem lepte el soha számosabban a mezőket, mint magyar hazánkat ellepik a hivatalnokbogarak*. S minden diéta egy-egy záporosó, mely után mindig valami új neme támad e szopora férgeknek. A védegyeletet minden szőrű és fajú honfiak támogatják, csak a legzsírosabb jövedelmű hivatalnokok tábora nem fogja viselni a magyar posztót, mert ez még igen durva, ők pedig igen simák».¹⁶

A társadalmi osztálykülönbség nemes és paraszt között a kultúrigényekben is megmutatkozik. A magyar paraszt szegénysége folytán oly igénytelen, hogy belőle ipar meg nem él. Egy suba, ing és gatyá, kenyér és szalonna még nem kíván tanult iparost. Főzeléket nem eszik, tehát a konyhakert fejlettebb gazdasága ismeretlen fogalom.¹⁷ Viszont, noha a nemesség fényűzése főleg ruházkozásban fejlett, ebből sincs haszna a honi iparnak, mert prémjét Oroszországból, finom vásznát Sziléziából, csizmájának szattyánbőrét Törökországból szerzi be. A magyar viselet leggazdagabb Európában gombokban és sujtásokban s alig találkozik magyar gyár, ami készítené.¹⁸ A magyar nemes megülő természetét, a világ folyásától gögggel elzárkózó, önelégült modorát és a nemes mivoltnak idegen számára érthetetlen, nesze semmi fogd meg jól büszke öntudatát mesterien jellemzi *Page*t János angol orvos, majd neje báró Wesselényi Polyxena erdélyi, gyéresi birtokán magyar földesúr, kiváló gazda és később 48-as szabadságharcos Bem mellett, egy felvidéki nemesúrral folytatott beszélgetésben. Az ódivatú ruhájú, bajuszát

pödörgető öregúr fejtegette neki, hogy ez a világ első országa és még Angliát is messze fölülmúlja. «Szabad vagyok, azt tehetem amit *akarok*» pattogta s mikor az angol faggatta, hogy mi ez a párját ritkító jog, amire oly büszke, az ujjain sorolta föl. Házába senki nem merészkedik. Neki magának van szántója, rétje, erdeje, az országnak aranya, ezüstje, reze, vasa. Van továbbá, vászon és selyem, jószág, vad és hal, bor búza és dohány. Csak kávéban és cukorban szorulunk rá a világra — folytatta — de még ezeket is termelhetnénk, ha olyan nagyon akar-nánk. «*Csupán pénzünk nincs*» — tette hozzá némileg szerényebb hangon.¹⁹

Ennél találóbb jellemzést nem találtunk céljainkhoz az egykorú írásokban. A Tiborcok, Violák, Nyúzó főbírók és Pató Pál urak alakját eléggé ismerjük, de velősebben egy sem fedí föl a kilátástalan lótharcban életkedv nélkül vánszorgó, vagy a dohos eszemiszomban egy boldog világnak érzett szűk portáján tunyuló és basáskodó, két fajmagyar társadalmi osztály közös vérszegénységét, mint ez a kapitalista észjárású angol. «*Nincs pénzünk*» mondja jobbágy és nemes egyaránt és közben pipaszó mellett zötyög tovább a magyar sors szekere, körben vár-megyéről vármegyére, kiút nélkül.

2. Fáy Andrásék osztó igazsága szellem s anyag között.

Ám itt az ideje, hogy közeledjünk célunkhoz és megismerve a negyvenes évek magyar társadalmát, áttérjünk a társadalmi alapon nyugvó felépítményre, a művelődésre. Járjunk utána, hogy megtalálta-e a művelődés politikája ezt a kiutat a polgárosodáson át a pezsgő forgalom és tőkés termelés társadalma, a nagyvilághoz simuló, pénzlelkű embertípus felé, a terményben gondolkozó kemény arak és kemény parasztok klasszikus ódáiban siratott, egymás miatt sorvadó, szűk világból?

Sűrűbbé érlelte az egyes fogalmak tartalmát a Tessedik óta eltelt fél évszázad. A negyvenes évek közvéleményében már tiszta szemlélet alakul ki a népszaporodás, többtermelés: tömegművelés meg szaknevelés közötti kapcsolatról. Látják, hogy legyen a magyar bármily jó katonanyag és földműves, felvadlelkű pásztorokat egyszerre gyári gép mellé állítani nem lehet. Ösztönös átszarmaztatás, családi nevelés csak a hagyományos kultúrállapotot képes őrizni, a haladás kellékeit azonban nélkülözi. Ha társadalmunk polgárosodni akar, *intézményekkel* tartsa fenn a meglévő színvonalat s haladjon az eddig még meg nem hódított művelődés-területek felé. A gyümölcsfát mindig oltani kell, a nemesített vetőmagot selejtezni, különben visszafajzik.: ennek az ismeretét, folyton tökéletesedő készségét csakis állandó jellegű művelődésintézmények tartják felszínen.

Annyira előtérbe hozta a védvamos irányzat gazdasági önállósulásunk kérdését, hogy a hivatásos nevelés sem térhetett ki előle. A negyvenes években a magyar neveléstörténetben sem azelőtt nem volt, se azóta nem ismétlődött, példátlan küzdelem indul meg a humanizmus és realizmus között, de emlékezzve a magyar nemesi osztály előbb feltárt faji borzadályára, ne csodálkozzunk, ha a hagyomány ereje győzött az újdonság ingerén, Justinianus Cincinnatuson. Számptalan adat őrzi azonban emlékét, hogy a közvélemény tisztán érezte a hiányzó polgári középosztály képződését előmozdító realiztikus közművelődési irány előljáró és mérvadó fontosságát.

Zsoldos Ignác veszprémmegyei főjegyző nevelésünk hiányait feszegetvén kimondja, hogy be kell vallanunk hibáinkat. Még nem nemzetgyalázás, ha rá-

olvassuk, hogy nevelés kell a magyarnak. Meglévő iskoláink azonban nem a kívánatos nevelést adják. «A helyett, hogy gyakorlati közhasznú esméreket terjesztenénk a világ leendő polgáraiba, a Donatus száraz szalmáján való rágódtatással untatják. S mind ez idő vesztegetés helyett, mert annak lehet csak nevezni, nem jobb volna-e saját nemzeti magyar nyelvünkön tanulni meg sokkal több hasznos esméreket pl. tökéletes világ- és hazai történetet, föld-, ég-leírást, Mathesist, pallérozottabb mezei gazdaságot, a kereskedés elemeit a nemzeti gazdálkodás fő vonatit, egybehasonlító Statisticát, honi rövid törvényt, természettudományokat?»

Ez a nézet számos magyar könyvben ismétlődik meg a szabadságharcig. *Tóth Lőrinc* uradalmi ügyész, majd nyugatot járt jogtudós, művelődésügyünket humanista szemszögből vizsgálja s legfőbb fogyatkozását abban érzi, hogy még legnagyobb szónokainknál is hiányzik a komoly tanulmányból eredő mély, klasszikus készultség. Így igazán nem vádolható elfogultsággal a gyakorlati nevelés javára. Mégis kénytelen megjegyezni, hogy «a polgári élet számára ez vagy amaz különös életpályára is egyéneket művelni» szintén elsőrangú közoktatási feladat. Nem lehet csak tudós iskolákat fenntartani s a tehetségek általános kiképzése által az élettől független tudományokat alapítani és terjeszteni. Ebből a felismerésből pattant ki az elvi harc. «Az egyoldalú humanisták, csak a klasszikus tanulmányok művelésében keresve az üdvöt, pedáns göggel néznek le a realizmus józan embereire, a túlságos realisták pedig annyira mennek a régi nyelvek és ekkorig uralkodott tanítási rendszer elleni gyűlöletben, hogy a classica litteratura általi művelés minden becsét makacsul eltagadják s az egész leendő ember elsatnyításának mondják».

Középen az igazság! A jövendő közgazdasági embereknek, gyárosoknak, kereskedőknek, kézműveseknek és gazdának több szüksége van a holt nyelvek magolása és filológiai szörszálhasogatás helyett a műszaki és gazdasági tudományokra. Viszont a pénzkereset és pusztá megélhetés nem lehet az emberiség egyedüli célja. Az ember nemcsak vastag anyagiságra született és vezető, nagy szellemeket csak klasszikus eszményekkel átitatott képzés nevel. *Tóth Lőrinc* a nagy kultúrpolitikai vita velejéig hatol. Dicséri az újonnan megnyílt réaliskolát, az *Iparegylet* leckéit, kívánja a műegyetemet és a konyhalatinsággá fajzott deáki oktatás reformját. Olyan nagy fegyvertárát vonultatja föl a bel- és külföldi, mellette s ellene szóló érveknek, hogy máig nem tudták újjakkal szaporítani.²

A művelődési harc állásának ingaszerűen lengő fokmérője hol a humanisztikus, hol a realiztikus irány túlsúlyát mutatja. A protestáns iskolák tanterve tízévenként változik, mert haladni akaró önkormányzatukra nem folyt be marasztalólag az állami, rendeleti megkötöttség. *Szemere Bertalan* 1840-ből maradt úti naplójában azon töpreng, hogy ma már nem egynemű a társadalom, mint régen volt, hanem sok különhivatású foglalkozási ágra oszlott, mi végre tehát a birtokkezelésre készülő földesúri sarjat, a kalmárt, órast vagy bányászt római irodalomra meg metafizikára erőltetni? Még a Hetényi—Szontagh-féle egyezmények vagy magyar bölcsélet is a gyakorlati irányt találja a magyar észjáráshoz méltónak a felhődsi ismeretelméleti rendszerekkel szemben s az egyoldalú tudós iskolák mellé a polgári rend számára követel természettudományi és műszaki ismereteket oktató réaliskolákat és műegyetemet. Ezt a művelődési utraqvizmust a fennálló társadalmi erőviszonyokhoz akarja szabályozni *Warga János* nagykőrösi tanár, az 1848-i első magyar tanügyi kongresszus alelnöke, amikor az új közoktatásügyi minisztérium irányelveit körvonalazza. A sok helyütt fölösleges, tengődő és föld-

rajzilag rosszul elosztott középiskolát össze kell olvasztani, áttelepíteni, vagy ipariskolává alakítani, «mert az álladalomnak igen sok földművelőre, kevesebb iparúzóra, mindeneknél kevesebb, de valódi tudósra van szüksége».³

Már láttuk, hogy nemességünk semmiképp sem volt hajlandó polgárosodni és semmi fogékonyságot nem árult el az ő lelkének s jellemének számára idegenből behozott cikket jelentő közgazdasági pályák iránt. Volt azonban egy ellentett társadalmi folyamat, amely bár gyéren, de pótolta a nemességnek harmadik rendet teremtő történeti hivatását: a *betelepedett városi polgárok lassú megmagyarosodása*. Még mindig nagyon vékony ez a városlakó patricius réteg a földművelő tömegekhez viszonyítva, de a negyvenes években mégis sokkal számottevőbb, mint régebben. Politikai súlya, saját érdekeihez mért művelődés igénye végigvonul a rendi művelődésirányt támadó egykorú nevelői értekezéseken. A Tudományos Gyűjtemény sok nevelői cikket közöl ez időből. Közös jellemvonás bennök, hogy a nevelés gazdaságtársadalmi összefüggéseiről is tudomást vesznek. A védvám körül forgó viták foglalkoztatják az egész ország közvéleményét s a közgazdaságtudományok nyilvánvaló befolyása, hogy a nevelők is a szerint vizsgálják a közoktatás feladatát: milyen társadalmi réteg és milyen életpálya számára készit elő.

Az egyik álnévű értekezés átviszi a nevelésbe a társadalmi munkamegosztás elvét és miután eleget tett a testi, lelki és szívbéli nevelés általános elveinek így boncolja tovább a nevelés feladatait: milyen foglalkozás számára nevelünk? Társadalmunk hat rendre oszlik: 1. gazdálkodók, kik östermelést üznek, 2. kézművesek és gyárosok, kik a nyersanyagot feldolgozzák, 3. kereskedők, kik forgalomba hozzák 4. katonák, 5. akik magasabb műveltséggel, az eszközzel dolgoznak, 6. akik egyes családok háztartási gondjait viszik. Mindezeket képtelenség egyformán nevelni s ezért nevelési szükségleteik anyagát el kell határolni. Legalább hatféle iskola szükséges: 1. népiskola (= *földművesiskola*), 2. iparosok, 3. kereskedők, 4. katonák, 5. tudósok (pap, orvos, jogász, tisztviselő) és 6. Nőnem iskolája. Első nyom művelődésünkben, hogy a szépnem háztartási munkáját nem jellegtelen járuléknak, hanem külön pályának, szakiskolát érdemlő gazdasági tartalmú élethivatásnak tekintik.⁴

Hovatovább teret nyer a társadalmi munkamegosztás külön művelődésigénye, éppen csak= hogy nem nevezték még akkor a nevelés nyelvén szakiskolának. De annál világosabban látták, hogy a szaknevelés semmi eg}Tób, mint a társadalomgazdaság tudományának a nevelésbe szüremkedett hatása és anyaga. Még rö\Tidebben így is érzékeltethetjük: *társadalmi munkamegosztás = szakirányú nevelés*. A nevelést úgyszólván mindig a bölcelet sugalmazta. Ezért volt szükségképpen késlekedő. Most Magyarországon első ízben szív föl társadalomgazdasági hatásokat. Ezért mozog lobogó időszerűséggel a forradalmi napok szintjén.

Erdélyi János, akinek statisztikai munkájával már foglalkoztunk «A gyakorlatos élet valódi philosophiájá»-ról elmélkedvén, azt írja, hogy mostani rendszerünk egyenesen csábítja a szegénysorsúakat magasiskolára. Falusi mezőgazdasági, városi ipariskolákat és műegyetemet alapítsanak a főrangú pártfogók. Ha pedig adományaik egy részét «a rendkívüli elmetehetségekre fordítanák, a többivel pedig a műv és gyárszorgalom tökélyesbedése kedvéért más becsületos ifjakat segítenének elő, az azokhoz kellő kiműveltetésökben, részint műv mestereknél és gyároknak kitaníttatnának, avvagy nagyobb tapasztalás kedvéért a külföldre küldenének», akkor hazánk nagyot lendülne. De hogy az a gyöngeség, «mellyel a

középosztálynak az őket boldogító hasznos munkálatuk megvetésével a privilegiáltak nagyobb fényköre után olly igen vágyódnak, minél előbb megszűnjék, arra nincsen hathatós mód», mintha a magasabbrendű kevesebb megvetést éreztet az alsóbbrendűek iránt. A nincsetelen nemesek pedig jobban tennék, ha meggondolnák, «hogy sokkal jobb valamely városi polgári foglalkozás, vagy valamely kézi vagy gyárművesi foglalatosság által független kenyerőket megkeresni, mintsem örökös fogyatkozások között másoknak tányéráról smaroczniskodni».⁵

Fáy András «a nemzet mindenese» már 1816-ban Rousseau, Basedow és Pestalozzi tanainak figyelembevételével gondolkodott azon, kívánatos-e a hirtelen nekilendülő népművelés? Nem veszélyezteti-e a társadalom békéjét, ha az alsóbb rétegek is belepillantanak a betűn át a szellemnek számukra eddig zárt világába? «De nagyobbat mondok jámbor szülék, a ti nagy gonddal *korán* nevelt fiatalok többnyire semmi hivatalra nem alkalmasok. — *Gazdát* akartál belőle nevelni? Ehhez sok tudomány nem kellett, s kevesebb is beérhetted volna.

Minden nemzetnél akkor volt az erkölcs legnagyobb megvesztegetése, mikor a tudományok nála leginkább virágoztak. Kereskedés és szorgalmatosság légyenek a Nemzetnek, mint Nemzetnek első tökéletességei, a tudományok csak azon classzikusoké benne, kiknek a Kormányban, felügyelésben, oktatásban, kisebb vagy nagyobb befolyások van. Ezeknél virágozzanak azok, és segítsék elő ama kettőt: de *midőn a Kofa, a Szabó, a Paraszt könyveket olvasgatnak, véleményem szerént ugyan a Nemzet Ninivé sorsához készül*».⁶

Ezen a szigorú és még elég hűbéri ízű ítéleten sokat lazított Fáy két évtized múltán. Büvkörébe került ő is az idők szellemének és Széchenyi Hitelének. 1839-ben már nem lát társadalmi gványagot a kiszélesített népművelésben. Mikor azonban a népművelés irányáról és tartalmáról elmélkedik, felkísért a régi meggyőződés emléke és őva int, valahogy ne a magyar közművelődés hagyományos tudós irányából alakítsák ki az új, nemzetet átfogó, nevelő rendszert, hanem azt csöpögtesse az iskola a széles magyar néprétegekbe, amijök nincs: *közgazdasági tudást, életrevaló, kereskedelmi szellemet*. Fáy is őrz ia városi iparos-kereskedő magyar polgári osztály hiányát s épp *úgy* mint Széchenyinél nála is átszövi közgazdasági terveit, alkotásait a nemzetnevelő gondolat. Fajunk tökéletesítésének nemcsak az iskola lehet eszköze s így pl. legnagyobb tervét, a takarékpénztár fölállítását is közgazdasági művelődési szándékkal indokolja.

«Virágozzanak valamely nemzetnél kereskedés, tudomány, műveltség és művészség, lehet a nemzet egészben nagy, hatalmas, gazdag, pallérozott és mégsem boldog! mert a kézmunkás néposztály elmaradva ipartalan, szegény és nyomorú. Olly országban, mellynek földje, éghajlata, fekvése inkább alkalmasak természetésre, mint kereskedésre, még múlhatatlanabb feltétele az egyetemes, boldogságnak a köznép szorgalmi ösztöne s ennek költögetése, serkentése, ápolása»

Országunknak legfőbb baja a hitel és a termelő tőkék teljes hiánya. Ez a hiány nemcsak anyagi, hanem fogalmi is. Sehol nem szerepel a magyar társadalom egy rétegének ismeretanyagában sem, hogy van takarékpénztár, érdemes tőkét gyűjteni és kölcsön venni vagy gyümölcsöztetni, hogy nemcsak a búzavermek gulyák és ládába dugott aranyak a vagyon létező formái. Ezekre a nem tudott fogalmakra nem is taníthatjuk meg népünket könyvekből, csak valóságos példákkal, szemükig, sejtjükig terjeszkedő intézményekkel.

«Ha ipartalan a köznép, elhangzanak nála nyomtalan ez oktatási serkentések, halkkal munkálódnak a köznépi könyvek, nem buzdítanak a jutalmak, miknek

vagy csak hírét hallja, vagy csak gyéren látja egyes példáit. Mindezek ellen könnyen és szívesen talál ellenvetéseket, kifogásokat, a megrögzött s természeté vált tespedés, lomhaság, henyéség; de a szem előtt forgó, kézzel fogható folytonos haszon, ez a földi bálvány, a tagadhatatlan gyarapodás mindennapos példányai előtte és körülte, azon könnyűség, mellyel kiki közte nyugalmas tőkézővé lehet — minthogy kis összegben is beadhatván pénzét, nem szükség azt hosszasan zsugor-gatnia, rossz zárú szekrényben, mind ezen meggyőződések ellenállhatatlanul hatnak a köznépre». ⁷

A takarékpénztárak népnevelő haszna abban rejlik, hogy felébresztik a szorgalmat, a szorgalom pedig jólétet, biztonságot és megelégedést szül a mostani sötét úrgyűlölet és nyomor helyett. Támasztanak továbbá a népben lelki szükségleteket is, szomját szülik «a lelki művelődésnek, az ész és szív kiképzésének». Ez a vágy szőlamos biztatásra nem támad föl, ha a szegénység szennyével kell küzdeni, csak ha vagyoni áll a háta mögött. Ha az «apródonkénti javítás» megszokássá válik, népünk a takarékpénztár által rendre, erkölcsre nevelődik, a tőkegyűjtés elvonja a kicsapongásoktól, gondolkodni kezd, okosan, beosztással gazdálkodik, hisz jövőjében s célját érzi létének. Ha fogalmai támadtak a takarékoság gyümölcseről a tőkevagyonról, akkor van mit vesztenie, miért élnie és nem hajlandó ádáz előítélettel a felsőbb rendeket egytől-egyig bitangoknak tartani. Könnyebben viseli úrbéri terheit és nem ingerli lopásra a nincstelenség irigysége.

Fáy telítve van Széchenyi, illetőleg Smith Ádám eszmevilágával. Népnevelését gazdasági utakon képzei és a munkaelvből vezeti le. *Embereiben álljon a nemzet gazdagsága* — mondja és még Quesnayra is hivatkozik. A földet dicsőítő nziokrata felfogás szerint is szorgalom és takarékoság teszi a földet gazdaggá. Akár a munka, akár a föld az állam boldogságának alapja, mindkettőnek hatalmas serkentője a takarékpénztár. Így valóságos és az iskolával versenyző népnevelő-eszköz. Ki lehet mutatni, hogy a vagyonosodás javítja az erkölcsöket, ritkítja a börtönöket, erősíti a társadalmi békét s útját állja a fényűzésnek. Ez reánk magyarokra annál fontosabb, «mivel köztapasztalás szerint ha egy elmaradott műveltségű nemzet más, műveltségben haladottabbak szomszédságában él, amaz ennek műveltségéből lelelőbb is az álműveltség csillogó fényét szokta elkölcsonözni, mind addig, míg a valódi műveltség ezeket paralyzálhatná.» A takarékos gazdálkodni tudás szaporítja a házasságkötéseket s «nálunk fájdalom igen is gyakori a nőtlenség». Évés közben jó meg az étvágy és ha sikerül a takarékoság erényét népünk jellemévé tennünk, akkor «a földművelő igyekezni fog hasznot adóbbá tenni földjeit, teljes erőből utána ered a marha-tartásnak s egyéb gazdasági ágaknak, s maga gyarapodván, nyer benne az egész nemzet ereje, gazdagsága». Közvetve haszon hárul a kormányra is. Könnyebben fizetik az adót, szívesebben adják fiokat katonának, ha van a hazában mit védeniök s nincsenek zendülések, nyugtalanságok, ha van mit féltetniök. A széles néprétegek jómódjával megoldást nyer ínséges évek szegényügye is. ⁸

Mi más ez mint gazdasági öntudatra törő népnevelés, gazdasági erényekből fajt újító nemzetnevelés? Azonban még jobban belelátunk Fáy lelkébe, ha végig-haladunk népünknek az ő tollából eredő jellemrajzán. Felülmúlja vele a neki-keseredő Széchenyit, mint ahogy Fáynek bölcs közéletű, higgadt egyénisége a legnagyobb magyarnál sokkal magyarabban visszhangozza az új tudományak, a közgazdaságnak értékvilágát. A régi tőzsérek óta nem bukkant fel a magyar középrétegből ez a típus. Megismétlődik benne Berzeviczy Gergely gazdasági

hajlama, Berzeviczy szárnyaló ábrándjai és veszteséges üzletei nélkül. Fáy András a testet öltött «közgazdasági magyar», emlékeztető felkiáltójel, mikor a tények serege közgazdasági nevelhetetlenségünk mellett szól, hogy van fajunkban kapitalista tehetség. Hallgassuk meg, mit mond parasztjairól az országos politikának és a kezdődő magyar hitelgazdálkodásnak ez a circumspectus, csak napsütésben kaszáló, minden szavát szárazon megrágó és minden garasát kétszer is fogához verő botospánja!

«Valljuk meg, hogy nemzetünk jókora adagot hozza magával ázsiai kényelmességéből, aggtalanságából s a szorgalmatlanság, ipartalanság azon korai megnyugvásából, minélfogva főkép köznépünk, mihelyt az élet és év múlhatatlan szükségére nézve magát s háznépét fedettnek látja, megpihen, megszűn azon évben minden további munkától, kereset módtól, miáltal vagy jövődjét csapások ellen biztosíthatná, vagy élte öregsége napjait kiesebbekké tehetné. A magyar, ki hajdan hadviselő volt, nem iszonyodik most is nagy munkáktól, nagy kivételektől, nagy erőrázásoktól, csak hog} tartósak, folytonosak ne legyenek azok, gonddal, aggodalommal ne járjanak, s a dolce far niente kéjét hátra messze ne told erőtetéseitől. Ki tagadni merné állításomat, jártassa meg elméjét magyar köznépünk nyári erőltetett munkáin s őszi és téli henyelésein, hasonlítsa össze vagyonságát, életmódját, a hazánk majd legmostohább részeire jutott svábéval; nézze meg amannak rendetlen faluját, mellynek minden háza új-új utca, béka-teknő kunyhóját, görcslovaít, gaz- és sás-felvert s Isten nevében megsarlózott szőlőtöveit, ganaj-kérges szarvasmarháit; ellenben a svábnak két szobájú kényelmes lakát, izmos lovát, vakart marháit, karós jó művelésű szőleit sat. S meg fog győződni az indolentiának s szorgalmi ösztönnek, olly különböző és szembe ötlő munkalatjairól.»⁹

Vér serked e szavak ostorcsapása helyén, de igazabb karakterológiát azóta sem írtak a magyarról, mint a népe jövőjéért aggó Fáy András.

Ő is megcsillantja a hazánkba Széchenyin keresztül utat talált haszonelvet s ő is azt mondja, hogy avassuk a hasznot erkölccsél! Vele közel férközhetünk népünk egészséges ösztöneihez s nevelő szándékaink követésére édesgetjük.

«Falukat járhatunk be, míg egy tőkepénzesre találunk, kinél csak egy 25 ftos bankótánkat is fel bírnók váltani, ha csak zsidó korcsmáros, vagy görög boltos nem könyörülne rajtunk. S e *fajos* hiányán a szorgalomnak, az ipartalan tespedésen egyéb nem segít, mint *folytonos ingere a haszonnak*, s azon jótékonyhatások, miket a takarékpénztárak szülni szoktak. A kereskedés még most szűk, a bel-földi emésztés nagy, a tobzódás, részegeskedés alkalmi hazánkban aránylag sűrűbbek, mint bármely más tartományában Európának. Főkép városainkban a bor-ser tanyák, pályinka kimérések szinte a borzadásig sűrűek és látogatottak. Nálunk a cselédség bort szegődik, a mives egy pléhet nem üt fel áldomás nélkül. A leölt sertést felemészti nagyrészen annak tora s általában a tél teljes kimerülésig elfogyasztja a nyárnak, ősznek szerzeményeit. *Illy országban, ha valahol, kiáltó szükség a szorgalom ébresztése, a takarékoság ápolása.* Ne vélje senki, hogy a hiánynak ellensúlyul bírnának szolgálhatni a mértékletességi egyesületek.»

Fáy az egyesületek társadalomnevelő erejében nem bízik annyira, mint Széchenyi. Életképes egyesület létrejötté már maga bizonyos műveltségi színvonalat kíván előfeltételül, nemhogy ezt megteremtené. Szerinte beválnak a sörivő angol természetnél, amelyben már van bizonyos lelki emelkedettség, bizonyos erő a hidegebb önfegyelemre s önmegtartóztatásra, de a szertelen, borivó magyar tömegéknél az egyesület hatástalan nevelő eszköz.

Hol fogjuk meg tehát pazarló és ostoba beosztással gazdálkodó népünk jellemhibáit? Önhasznánál. «E bús arcot mutató tükröt nem fészkem gyalázására, hanem fájdalommal, orvoslására rántám elő» mondja Fáy és még jobban kiélezi, hogy a közgazdasági intézményekben az iskolával vetekvő népnevelő erő rejtezik, «*A nép-nevelésnek, tanításnak főbb akadályán jártatván az elménket s emberiségét, hevült szívünket, mindenkor és mindenütt a köznép szegénységére bukkanunk, mint fő akadályára, mely miatta tanítót illően nem fizethetni, könyveket nem szerezhet, gyermekét, mert szorulva van még ennek hitvány segélyére is, az oskolától elvonni kénytelen. Ha tehát valahol bizonyosan, hazánkban úgy lehet, sőt kell tekintenünk a szorgalom és takarékoság serkentő intézeteket, a takarékpénztárakat, mint a köznép lelki műveltségének leghatalmasabb eszközeit, előzményeit, sőt múlhatatlan feltételeit*»¹⁰

Fáy gondolkodása következetesen fejlődik az anyagi művelődésirány felé. Válaszol a történeti hagyományokból nőtt magyar közoktatás berkeiben kitermelődött vádra, hogy a művelődésnek célja csakis *eszmei* lehet, mert fogalmából következik, hogy az embert a testi lét pályájáról szabadítja el, szárnyakat ad neki és azt tölti meg a gondolkodás, az elvonatkozni tudás isteni tartalmával, ami az állattól megkülönbözteti, emberré teszi: *a szellemet*. A bölcsen mérlegelő Fáy Széchenyi világnézetével feleli, hogy a lét alapja mégis csak anyagi, hiába nem akarjuk észrevenni. Ennek a vizsgálata nem szégyen, s méltó a tudomány névre. Meg kell felelni a területet az anyagi és szellemi művelődés egymás rovására túlkapó igényei közt. Nem lehet középkorias értékítélettel siralomvölgynek tekinteni a jóllakottság felé haladó hétköznapi országútját, mert nyers izomerő nélkül a szellem sem tud szárnyalni.

«Értsük meg egymást! testestül-lelkestül szellemi alap mellett buzgók; noha igen tudom méltatni az anyagi jóllétet is. Az ember, társasági életében igen prózai lény, s csak pillanatokra szeret költői szárnyra kelni. Az emberiségnek 99/100 része a nap 24 óráiból, rendszeren huszonhárom anyagiakban tölt el, s a fennmaradó kis töredék sem veti meg az anyagiakat. Ez emberi természetünkhöz tapadt gyarlóság. Nemzetről ez inkább áll, mint egyesekről. Egy nemzet műveltsége abból áll, hogy aránylag közte több a szellemiekkel foglalkozó, mint a nem-művelteknél, de azért az anyagi oldal is hatalmasan szerepel nála. Tudok nemzetet, melyet anyagi jóllét, szellemiek kellő foka nélkül is kielégít, holott ellenkezőt nem tudok, legalább olyat nem, mely alkotványánál fogva anyagi nyomorra levén kárhóztatva, szellemiekkel beérje. Én az anyagit nem teszem soha ellentétbe a szellemivel; mert tudom, hogy e kettő majd mint ok, majd mint okozat, kölcsönösen hat egymásra; s miután azt is tudom, hogy a szellemi szükség már természeténél fogva nem jár olly nyomasztó öntudattal, mint az anyagi, mely naponként zsarolja a magát, nem tekintek magasról lenézve az anyagiakra is. De mondom, én testestől, lelkestől szellemi alapra fektetés mellett buzgók; s midőn pénzt sürgetek, nem alap gyanánt sürgetem azt; hanem anyagi, szellemi és alkotványi átalakulásunk alapja, *első eszköze gyanánt*. Szellemiek mellett buzogni nem azt teszi, hogy már a szellemiek első eszközét is megvessük csak azért, mert anyagi.»¹¹

A negyvenes évek Fáy megítélésében korszakalkotóak. Itt az idő, most vagy soha, mert «az idő nekünk becsesb, mint bármely más nemzetnek. Időnk sima üstökű, miként az alkalomé; meg kell azt ragadnunk, mert drága percei vagy jönnek vissza valaha, vagy sohasem. *Egy nemzet életében gyakran a századok súlytalanok, ellenben gyakran félceek időszakokkal viselősek*». Magyarországnak szeren-

esetlen századok mulasztásait egyszerre kell pótolni. Ha azonban a tennivalók sürgősségi sorrendjét dolgozzuk ki, első helyre a gazdasági önállósulást kell tennünk. Elképzelhetetlen, hogy a magyar nép saját bárkájának csak az evezőjét húzza, míg kormányát mások igazgatják. Ám a kormányhoz érteni is kell, a magyar pedig a pénznek és jólétnek tudományához nem ért. Vesztett remény, hogy lesz iparunk, kereskedésünk, ha álmaink netovábbja ezután is a hivatal marad.

A szelídlelkű, száraztollú Fáy Széchenyi gúnyával ront neki a magyar nemeseknek, amikor szóbakertül a latin iskola művelődésszéménye s nevelési célja: a *közhivatal*. Előbb még belesodródik ő is a védvamos mozgalmak gondolkörébe és elmondja a magáét, hogy nagy külföldi kölcsön kell, sok pénz egyszerre, mert piacainkat egymásután veszítjük el silány ipari termelésünk és költséges, kezdetleges, versenyképtelen kereskedelmünk miatt. Gyatrák östermelvényeink, botrányos a közlekedésünk, ezer hely kínálkozna ennek a kölcsönnek alkotó befektetésére, hogy nemzetgazdaságunkba életet öntsön és a magyar végre megragadja sorsának kormány lapátját, de . . . s mikor Fáy tovább akarja építem szép terveit, gondolatai belébotlanak a magyar társadalom középrendjének *közgazdasági iszonyába*. Kinek nyitok én itt teret az érvényesülésre, kérdezhetette, a nemességnek? Tőle várjam, hogy mohón áramlik be az ipar és kereskedelem hadállásaiba s kitölti a teret, amelyet az országos politika s az osztatlan közvélemény oly szeretettel kínál fel neki? Szinte halljuk, mikor dühösen az íróasztalra csap s érezve, hogy a régi művelődéstartalomban fölnőtt, százados értékeszményekben megrögzött nemesség faji jellegével szemben tehetetlen minden nevelőszándék, epés gúnyval mordul föl:

«Hivatalvágy? Boldog Isten! nálunk csak három faja van különösen a fő- és alnemesi rendnek: egyik, melly hivatalt keres, másik melly immár kapott, és harmadik, melly Ezóp rókájaként áttal a felérhetetlen savanyú egres után ugrálni. És a kormány gyakran olyanoknak osztá, kik nem bírják a közvéleményt. Fényűzés, hivatalkórság, csillogás vágy, bizonyos *általános kisszerűséget szülnék a jellemekben, mi észrevétlenül átmege a nemzeti életbe is*. A magyar szük udvaron jár feudális rendszere és kiváltságai kilengései között, ezen kapnak, versenye, olykor cívódik a hitvány mag felett. Ezen nemzeti kisszerűséget igen nevelte: a kormánynak gyakran legkisebb részletekig terjedő gyámkodása. 1741 óta semmi példáját nem adá nemzetünk nagyszerűségének, hacsak a bandériális játékosdit.»¹²

Tanuljunk meg végre számokban gondolkozni. A fentebbi nagy kölcsön oroszánrészét Fáy a megérett társadalomgazdasági reformra, vagyis az úrbéri rendelkezésre és a földtehermentesítésre fordítaná, de bőven juttatna egy «országos gazdasági és egy országos műipari bizottság» fölállítására is. Amaz több- és jobbtermelést tanítana, ismeretlen vagy nem kellő mennyiségben termelt növényeket pl. kenderet népszerűsítene, Pest közelében kísérleti és mintagazdaságot állítana, emez pedig az iparosodást szorgalmazná kiállításokkal, jutalmakkal, bel- s külföldi tanulmányutakkal, meghozatott mintákkal. Csak ideiglenes megoldás, ha néhány jeles diákunkat a bécsi polytechnikumra küldünk. Hiszen nemesak hogy csatorna, közút- és vasútépítésre nincs szakemberünk, de még a közönséges megyei útépítést sem a műegyetem, hanem a jogakadémia neveltje irányítja. A robotos útépítési rendszer rosszabb a semminél, mert pelyhesállú szolgabírócska és nyomorult napidíjon tengődő összakállú útbiztos szuttyongatásai nem elégségesek. «Két árok közt kis sárból csinálnak nagy sarat s nevezik azt megyei útnak.»

Műszaki művelődésre égető szüksége van, de Fáy nem osztja Kossuth és köre nézetét s nem a műegyetemen akarja kezdeni, hanem alulról. Gazdasági életünk kezdetleges, mérnöknevelőink sincsenek. Helyes sorrend az, ha a kibontakozó ipari élettel tart a szaknevelés is lépést s előbb állít az ország reáliskolákat, aztán műegyetemet.

«Osztozom azon nézetben is, hogy *reál-tanodákat* szükség felállítanunk; mert a nevelés tárgyát törvényhozás rendelkezése alá tartozónak tekintem, miként felette 1790: 67. s több törvényeink rendelkeztek is; a kormány által felállítatni szándékoltatott reáltanodák pedig ez elvnek alig fognak megfelelni. *Nekünk magyaroknak főkellékünk az, hogy tudományos kiképzetésünkkel különösebben az élet mezején forogjunk s a gyakorlat pályáit ne hagyjuk messze.* Angliát leginkább az teszi nagygyá, hogy nála minden tudomány az életbe megy által. Élet és gyakorlat, alapjai gazdaságunknak, műiparunknak és kereskedelmünknek is. *Ezekre képezetnünk kell,* ha örökre gépszerűek maradni nem akarunk. Tán éppen azért vannak olly számos légbenjáró tervezőink, annyi vitázóink s olly kevés egyedeink, kik létesítési férfiak volnának, hogy főiskoláink jelenleg inkább tudós, mint valódi életre nevelnek. A reáltanodákat tehát szellemi szükségünk egyik szellemi eszközének tekintem.

A polytechnikumot jelen állásunkban mellyben természet, műipar és kereskedelem nálunk még bölcsőben ringanak s mellyben még képző embereink sincsenek hozzá, olly kiterjedésben állítani föl, millyenben az Bécsben léteznek, korainak tartanám; s azt vagy *múlhatatlanul* felállítandó reáltanodáinkhoz óhajtanám ragasztani, vagy szorosan állásunkhoz szabva és gyakorlat mezejére állítva létesíteni.^{13»}

Fáy azonban nem tekintette a reális művelődésirányt egyedül üdvözítő gyógszernek. A nevelés politikamentes részleteihez sokkal több fogékonysággal bírt a csupán nagy körvonalakban gondolkodó Széchenyinnél, ő sok bölcsét tervel a népneveléssel kapcsolatos tanító s ovóképzésről, a nőnevelésről, vakok és süketnémák neveléséről is, de oda már nem követhetjük. Sikeres tettekben nyilatkozó, gyakorlati közgazda volt és művelődési gondolata, a nélkül, hogy az eszmeiséget kirekesztette volna, az anyagi jólét, haladás és népünk kapitalista átnevelése körül forgott. A védvámvita néki is termékeny ötleteket sugalmazott. Területei jellegében oly különmű országunk. Csináljunk belőle élénk belkereskedelemmel kicsi Európát, népünk üzzön jobb mezőgazdaságot, nemességünk foglalja el az ipar és kereskedelem állásait, legyen mérnök, építsen utat és csatornát!

Ismert hangok, ismét hatástalanul. Amiként, hogy nem tágít a nemesség foglalkozásában a vármegye, úriszék és diéták mellől, úgy tart ki hagyományos és humanista-jogászi művelődésiránya mellett is. Ennek kicsúcsosodásában, az *egyetemi oktatásban* leljük a nemesi nevelésben azt a keveset, ami közgazdaságtudományi befolyásra vall. A pesti egyetem bölcsészettkarának mezőgazdasági tanszéke, Mitterpacher Lajos öröke, végleg elárvul. 1841—47-ig vajúdik Télyf János pesti ügyvéd kinevezése, mígnem a szabadságharc utáni Thun-féle rendezés megszünteti. A jogi karon a negyvenes évek tanárai már foglalkoztak előadásaikban a smithianizmus rendszerével s Sonnenfels meg a merkantilizmus lassan kiszorult. A tudori viták s értekezések is felfigyeltek a kor eszmeáramlataira,¹⁴ de a közgazdasági művelődés erőteljesebb hangoztatását nem az egyetemen, hanem a túlsó végen, a *népoktatásban* találjuk.

3. Közgazdaság, mint népoktatási tananyag.

Már a fentebbi íróknak közművelődési politikánkat országos szempontból vizsgáló gondolataiból kitűnik, hogy a *népoktatást* lehetetlen határozott közgazdasági jelleg nélkül nemzeti haladásunk eszközüvé tenni. Ahányan csak hozzászólnak a szorosabban vett *népművelés* kérdéséhez, azok az elemi művelődésfok hit-tanján, írásán, olvasásán és számtanján kívül mind beszélnek az okszerű gazdálkodás ismereteiről is, jelezve, hogy ez is közművelődési tananyag s nem maradhat el a föld népének a neveléséből. A reformkor tanfőfőinek sokkal egészségesebb volt a megérzése abban, hogy mivel lehet az állampolgári nevelést keményen és hatékonyan megragadni, mint a későbbi irodalmi irányzatnak, mely tételes, erkölcsstani káté felé tolódott, alkotmánytani ismeretek tankönyveiben adott állampolgári nevelést.

Minden népnevelés a tanítóval áll vagy bukik. Ha bármilyen új irányban akar lépést tenni művelődéspolitikánk, — mondják — a tanítók állását és képzését kell rendezni, mert a jelen állapotban nemcsak gazdasági oktatásról, de bárminő javításról is céltalan ábrándozni.

Mik az iskolák bajai? A szülő azzal a tudattal adja a csintalan kisgyereket iskolába, hogy vesződjék vele a tanító, ő pedig otthon csendességben lehessen. A tanító aztán jól megfenyít, rendet teremt. A gyerek megjuhászodik ugyan, de lelki kifejlődése hátráltatik. Alig telt el két esztendő, a szülők kiveszik a gyermeket, mert már alkalmas a kisebbik dajkálására, ebédhordásra, ökör, ló és liba őrzésére «s az oskola a tanító minden mesterkedése mellett is üresen marad, míg a hó leesése minden munkáknak véget vet», ha ugyan ruha hiánya miatt azután is nem marad a gyerek otthon.

Mételye az iskolának a tanítói hivatal összkapcsolása a jegyzőivel, hogy kü ön két embert ne kelljen a községnek fizetni. Alig kezdte el reggel munkáját a tanító, jön a kisbíró egy ívnyi futólevéllel, hogy bezesse be a jegyzőkönyvbe. Még kész sincs vele, «betoppan az öregbíró, hogy a jövedelmet és költséget írja bé és a számadást próbálja meg. 12-öt üt az óra, és a gyermekeket úgy kell neki elbocsátani, amint felmentek, azt nem is említem, hogy a magoknak hagyott gyermekek az idő jalatt egymást vérbe fagyva hagyták». Ebéd után a bíróval együtt a kocsmai jövedelmeket és kiadást vizsgálja és könyvelési hibákat keresgél, másnap végrehajtja a szigorú parancsot, hogy 3 mérföldre szénát és zabot szállítsanak a katonaságnak, elkocsizik és veszekszik az átvevő káplárokkal.

De gyalázatosan fizetik is. Még a földműves is meglakhatik, hogyha vénségére megvakul s megsántul, a maga kimért földjén. A tanító az iskola mellett és ennek rovására kénytelen gazdálkodni, hogy valamit gyűjthessen öreg napjára, mert kegyelempénzről egyenlőre nálunk nincs szó. Mikor tanítót választanak, nem azt nézik hogy érti-e a mesterséget s milyen erkölcsű, hanem hogy «milyen kántor s organista s hogy viszi jegyzői hivatalát». Egyenesen csalás, hogy a fizetés az iskoláért van, de a szolgálat nem azért történik.

Szigorú iskolakényszer volna az orvoslás. Használna, mint a himlőoltás kényszerének, az a fogás, hogy csak az köthet házasságot, aki «5 esztendőig szakadatlanul és mulatás nélkül gyakorlottá oskoláit». Erről a pap adna bizony-ságlevelet. A jegyzőséget válasszák külön s okosabb jövedelemosztással talál-janak rá fedezetet. Kegyelempénz s végül szakszerű tanítóképzés, vizsga és oklevél a korszerű népoktatás kezdete, ezután jöhetnek a részletek.¹

Ha minden pályának megvan a maga szakiskolája, legyen meg a tanítóéknak is. A tanítóképző tárgyai között pedig foglaljon helyet «a gazdálkodástan gyakorlati ismerete, kiterjedve a föld ismerete után a növény- és állattenyésztésre.» A nép kenyérkeresete s az állam létalapja a földművelés. Igaz ugyan, hogy ezt a gyermek atyja házában is gyakorolhatja, «de minthogy a tudományok országában nincs megállás, folyvást új fölfedezések állnak elő; szükség, hogy a népiskola növendékei a gazdasági új szervezetekkel is megismertessenek, különösen pedig a gazdálkodás gyakorlati oldalával. Ezért szükség, hogy a népiskolatanítók a gazdálkodásban taníttassanak és mint ilyenben, alkalmuk legyen gyakorlatot kicsinyben mind nyerni, mind pedig azt majd hivataloknál kimutatni.»²

Mielőtt azonban tökéletesen képzett, csak nevelő hivatásuknak élő és jól fizetett tanítók nyújtanának az általános elemi ismeretek mellett mezőgazdasági szakoktatást is a magyar népnek, a negyvenes évek aggódo közvéleménye újból, meg újból fölveti a régi kérdést az eljövendő idők hajnalán: hasznos-e magas szellemi fokra emelni a népet? «Nem tanácsosabb-e felvilágosítás nélkül hagyni azokat, kik könnyen felmondhatnak az engedelmességet? Pedig helytelen a kormányférfiak véleménye, mert nincs veszedelmesebb a sötét és műveletlen tömegnél.»

Ez a kérdés uralja a negyvenes éveket. Valahányszor jót, szépet s nyugati mintára újat akarnak, mindig nyomon követi a hűbéri világnézet aggálya — igen, kiműveljük a népet, de hogyan fogadja el a fennálló társadalmi rendet, ha értelemre ocsúdik? Mikor a gazdasági szakoktatás nyomait kutatjuk a kor nevelésügyi írásaiban, minden adatunkat ez az elvileg még tisztázatlan fenntartás szövi át. A Kémlő nevű gazdasági szaklap egyik névtelen cikkírója, talán maga Ballá szerkesztő, megállapítja, hogy az állam segít a mezei gazdaságnak az ifjúság oktatásügyénél. De vigyázzunk az ismeretek kitágításánál, mert a falu eddig is jobban védett a züllés ellen, mint a város. A többlettudás és a felvirágzó mezei gazdaság nem boldogítja s népet, ha nem párosul erkölcsessel. Megpendít egy olyan gondolatot, amit Tessedik már rég megcsinált s ami hol felszínes, hol tüzetesen kidolgozott alakban mind többször tér vissza. A műveletlen területeket állítsák falunként tan-gazdaságok szolgálatába. Sok szegény zsellégyereket lehetne bennük kertszerű műveléssel foglalkoztatni, korukhoz és erejükhöz mérten. Két holdról lemondana minden birtokos közlegelő-részből, a nép pedig néhány fillérrel adakozna. Egyrészt a tanító nyomorult helyzete javulna, másrészt a földnélküli ifjúságot istenfélelemben és szorgalmas munkában nevelnék okszerűbb gazdálkodásra. Még télen is rokka és tű mellé ültetnék a leányokat s baltát adnának a fiúk kezébe, hogy tétlen munkarerejüket hasznosítsák.

Ennek a poraiból megélemedett, hamisítatlan tessediki gondolatnak alátámasztására idézi az 1837. január 2-i orosz cári ukázt, amely bölcs kormányintézkedésével megelőzött bennünket. Javítja a népoktatást. A tanítók helyzetét, tekintélyét pedig azzá biztosítja, hogy járulékukat úgy hajtatja be a jószágtisztek által, mint nálunk az egyházi tizedet. «A gazdaság és kereskedérről bölcs gondoskodása valamennyi kormánynak *egyedül egy fő eszköz arra*, hogy egyik vagy másik nemzetet nagygyá és boldoggá tehessen.» Téves általánosítás, hogy paraszt és műveletlen ember azonos. A városinak több külpallérozottsága vagyon», azonban ezt csak felületes társalgásban szerzi meg. Pusztákon erre nincs mód, de nem is az a nagyobb baj, hogy a piperés fattyúműveltség nem terjed ott, hanem hogy még az értelmi vezetésre hivatott gazdatisztek és birtokosok is tatár elvekkal küzködnék. Még ők sem ismerik foglalkozásuk irodalmát, nemhogy a köznép.³

Teremtsünk használható népszerű mezőgazdasági szakirodalmat úgy népünk-

nek, mint vezetőinek. A nép számára két típus jöhet tekintetbe: a *naptár és az elemi tankönyv*. Tudósaitól nem azt várja ez a nemzet, hogy kényelemszeretetből vagy túlságosan elvonatkozó életbölcseletből jövedelmük élvezetében csendes hallgatással szemléljék napjaink mulását. Az ilyen tudós mutató nélkül ketyegő óra. «Valamint ez, úgy a magányban rejtező életbölcse is az emberiségnek mit sem használ.» Népszerűsítsék tehát tudományukat, bocsássák közre tapasztalataikat közérthető alakban. Erre pedig célszerűbb semmi sem lehet, «mint a helyes elveken alapuló kalendáriumok. Ezek rendszeren olcsók lévén, a közönséges pór által is a rendes évi költségek közé számíttatnak, olvasásukra pedig nem sok idő kívánatik.» Hasznos ismeretekkel töltsék meg a naptárt a mostani ízetlen tréfák és mesék helyett. Így pl. a szántó-vető nép számára készítenő kalendáriumban a földesurak és jobbágyok közti viszony eredete és jelenlegi mibenléte, az úrbéri rendszabályoknak jótékonyága, a szegény ember megelégedésére vezető módok, ú. m. tisztaszívűség, munkásság, takarékoság, *vagyonjának mikénti gyarapíthatása*, földművelés, állattenyésztés, gyümölcs- és bortermelés egyszerű alapelvei, újabb gazdasági találmányok s. a. t. igen jó és áldásteljes anyagot szolgáltathatnak.»⁴

Erdélyi János, aki ezt a célt kitűzi, ha beleél a negyvenes évekbe, megérhette volna, hogy a Magyar Gazdasági Egyesület osztrák, cseh és stájer mintára a fent kívánt szellemben szerkesztett «Mezei Naptárt» évi negyvenezer példányban adta ki. A sajtó ekkora mérvű közművelő hatalmáról még Tessedik sem álmodott.

Száraz paragrafusokkal, nehézkes, kátészerű szerkezetükkel kevésbé tudtak hozzáférközni a parasztember lelkéhez az elemi fokú gazdasági tankönyvek. *Mórocza Dániel* táblabíró és nyugalmazott uradalmi prefektus «Gazdaságtudománya alapszabályokban» nyújtja tudnivalóit. Kitűzi a célt, a híres kapitalista alapelveket népies fogalmazásban az 1. §-ban, hogy a jó gazda jövedelmeit a lehetőségig szaporítja, de úgy, hogy költségeit jövedelméhez és a szoros szükséghez szabja. Jövedelmesség s szakértelem testvérek. Ezért megmagyarázza egyszerű olvasóinak a «földbőr» (talajréteg) alkotó részeit, megtanítja őket talajértékét becsülni és különböző trágyaféleségekkel s módokkal termőtalajt készíteni. A földművelési munkákat idejük sorrendjében véve, kifejti, hogy melyik a legjobb eljárás. Nyújt egy kis ábrákkal megvilágított szerszámismét, tárgyal tízféle takarmányt és tíz iparnövényt, tanít a négyes, hatos és tizenkettes vetésforgóra, rétművelésre, kertészetre, szőlészetre, baromtartásra s az asszonyra is gondol a háztartás fejezetében. Végzi azzal, amivel kezdte, a számadási napló vezetésével. Belőle meglátjuk, hogy a kapitalizmus hulláma már leért a néphez. Mórocza ajánlja az egyszerű gazdáknak is vezetését olyan könyvnek, «mellybe készpénzbeli bevételeit és kiadásait naponként gondosan beírja. Ezen könyvből esztendő végével kiszámíthatja egyik vagy másik ága gazdaságának *mennyi tiszta jövedelmet* hozott; önként értetődően, hogy a földbirtokban fekvő tőkének, a reá tett építvények árának, a marhára adott pénznek és egyéb gazdaság folytatási költségeknek kamatait is le kell vonni az összes jövedelemből.»⁵

Tiszta jövedelemszámítás álló- és forgótókékat megkülönböztetésével — mikor tanítottak ilyet a magyar jobbágyoknak. Ha a szándék fenekére nézünk, meg is értjük a kor aggodalmait. Vagy egyáltalán nem fogja föl a paraszt a kapitalista elvet és akkor az észszerűbb gazdálkodásra oktató könyvecske veszélytelen. Hogyha azonban megérti, megemésztí és alkalmazza, semmiféle istenes és erkölcsös ellenadaga az ismereteknek nem menti meg attól, hogy ekkora tőkegazdálkodásos éleslátás birtokában le ne vonja belőle a következtetést saját állapotára. Szelidebben

keveri a gyakorlati gazdasági tanácsokat istenfélő intelmekkel *Kiss Bálint* szentesi református esperes paposán moralizáló, «Falusi földművelőket oktató» kiskátéja.⁶ Leszögezi, hogy «falusi fiú oskoláinkból *leginkább földművelésre jönnek ki a tanulók: úgy kell tehát intézni azoknak taníttatásukat, hogy jó erkölcsű — értelmes és ügyes földművelők lehessenek.* Ezen célhoz lehető közelítésre írárom ezen kis könyvecskét.» Tárgyalásában azt a módszert követi, hogy előbb a fogalmat fejti ki s a végén,, mintegy összefoglalásképpen, teszi föl a kérdést.

Azt tartom én jó gazdának,
Ki barátja a munkának.
Vigyázó és takarító,
Csinos, józan, jó rendtartó,
Memryei Attyát tiszteli
Életét annak szenteli.

Ennek a versikének minden sorát megmagyarázza egy-egy prózai paragrafusban, így jár el a szakszerű részeknél is.

A földművelőnek a földet esmérni
Szükség, hogy ha abból hasznot akar nyerni.
Homokos — agyagos — meszes és szik földnek
Mi a vegyületek és mik nevedeknek
Bennök helyesebben. — Korhadvány és trágya
Mit használ, mit segít a földeknek ágya.
Mellyekhez járul a levegő s nedvesség,
A világossággal együtt, a melegség.
De ezek földünkkel csak úgy vegyülhetnek,
Termő erőt azzal csak úgy közölhetnek
Ha kemény hantjait gyakran megfordítjuk
S össze nyomakodott részeit ritkítjuk.
Éhez kell az eke, ásóval, kapával
Eög-törő borona, súlyos görgő fával.

Így folynak tovább a mezőgazdasági szakoktatás sándorversei, summásan összefoglaló erkölcsi tanúságokkal váltakozva.

Hasznos pedig a juh, sertések tartása,
Méh és selyemhernyók helyes ápolása.

A szorosabban vett őstermelés meg állattenyésztés tanain kívül némi ipari és kereskedelmi ismereteket sem nélkülözhet a XIX. század magyar gazdája.

Illyen a fal-rakás, s tetők készítése;
Vályog-vetés, cserép-zsindely égetése,
Kemence, nyugvóágy, szék, pad csinálása
Fogasok, gereblyék, jármok faragása
Hám — gyeplő varrása és kötél eresztés,
Fák tisztogatása, trágyázás, kerítés.

Vergilius gazdasági tankölteményének a Georgicának e kései magyar utóda itt szorgalmasan paragrafusba foglal minden summás verssort és megmagyarázza.

Legkevesebbet a kereskedelemről tud tanítani. Szentes még túlmessze esett a kapitalista világ országújtától.

Adásba vevésbe nézek az időre
Mind a jelenvaló, mind a jövődre,
Azomba vigyázok mások példájára,
A többség szabván meg, minek mi az ára.
Megalégszem illő, biztos nyereséggel
Inkább, mint a gyakran csaló reménységgel.

Orczy Lőrinc bárónak a csalfa kereskedésről írott rigmusait csendítik meg ezek a sorok fülünkben. Száz év alatt nagyot változott a világ és ha a kereslet-kínálat ártörvényeit pedzik népünknek oktatói, a vállalozási nyereségről is más az erkölcsi értékítéletük, mint az öreg generálisnak. Hogy azonban mily zavaros volt ezeknek a vajúdó időknek közvéleménye a népművelésről, azt *báró Dercsényi János* tanulmányából látjuk igazán. A fentebb tárgyalt írók szavai mögött ott lappangott a kétely, lehet-e eddigi tudatlanságukban békésen kormányozható tömegeket betűvel s a nyomán csempésződő veszedelmes gondolatokkal traktálni? Ha a jólét anyala a kapitalizmus, úgy kinövésében szükségképpen ott settenkedik örök ellenszállása, a kommunizmus. Dercsényi merész fordulattal épp a népművelést tartja a kommunizmus leghatályosabb ellenszereinek, tehát épp azt a kultúrpolitikát javallja, amelytől kormányzó osztályaink eddig a fennálló rendet féltették.

Saint Simon, Owen, Fourier és OConnel izgató eszméi lassan, de biztosan szivárognak felénk. «Nagy számú s százezreket is felülhaladó néptömegeket összecsofódítani nem olly nehéz, mint az ember azelőtt gondolta. Illyen gyülekezetek talán egész ártatlan ürügy alatt egybehivatván, rögtön a Kommunizmust tűznék ki zászlaira s aztán a vagyonosabb rendűeknek birtokuk ellen harcra fölízgatott csoportaikkal gyorsan előre tódulnának, hogy a városokat kizsákmányolják és az állami s társulati intézeteket felforgassák, — már — kérdem — ekkor ki állíthatná, hogy az ilyen ország nem forog nagy veszélyben. A kommunizmus nemcsak a vagyonosb rendűeket végképen megrontaná, hanem magoknak a kommunistáknak és a nemzeti függetlenségnek is, majd egyik, majd másik országba veszélyes lehetne.»⁷

Dercsényi szerint a kommunizmus legjobb ellenszere a kapitalizmus lényege: *a vagyon*. Aki elégedett sorsával, az ragaszkodik a meglévőhöz és veszíteni valóhoz nem vágyódik változott viszonyokra. Szaporítsuk ezért becsületes módon az elégedett lakosságot. A népesség és keresetmód közötti idomzatot vizsgálva, előbb birtokpolitikai reformot sürget, hogy vagyonos parasztszály létezzék, majd párhuzamosan a földben fekvő nemesi hitbizományok pénzbeli hitbizománnyá való átváltásával népoktatást kíván. «A népgazdászatot, a népoktatást és a nép politikai életét, mint minden polgárosított nemzetek megalégedésük vagy elégtelenségek három fő kútforrását egészen a fönnebbi célhoz képest rendszerezíteni s hogy ily kifejezéssel éljek — *humanisálni* keilend.»⁸

Ennek a népoktatásnak tartalmát a célhoz s fennforgó viszonyokhoz kell mérni. Így nálunk elsősorban szabad vallásoktatás minden felekezet számára a megértő s egymást becsülő türelem szellemében jó tekintetbe, majd írás-olvasás-számolás, végül a *nép keresetforrásainak* értelmesebb kiaknázása iskola s népszerű sajtó útján.

«Milly áldott következésű legyen a legalsóbb néposztályra nézve is, ha az általa, mesterség gyakorlata alatt gyűjtött tapasztalásokhoz, az okozat és ered-

ménnyről fogalmának kiterjedése is csatlakozik, azon országok példái már megmutatták, melyek iparkodtak az alsóbb néposztályt *kereset-forrásának értelmű használatához juttatni*, még pedig rész szerint tanító intézetekbe való járhatás, rész szerint könnyen érthető irományok terjesztése által. Bajorországnak csak mezei gazdák számára 24 tanító intézete van.» A másik szakműveltséget közvetítő eszköz *a sajtó*. Ne csak arról gondoskodjék kormányzatunk, hogy külföldet járó megbízottai tudósításokat küldjenek, hanem ezeknek hasznosítható tartalmát terjessze a nép között is.⁹

A nyomor és művelődési tervek közt hánykódó népünk közelgő nagy erőpróbája a 48-as szabadságharc volt. Előszere megérzik a népnevelési iratokban is. *Dr. Tavassy Lajos* evangélikus gimnáziumi tanár s az első magyar nevelői gyűlés főrendezője továbbszövi Dercsényi kapcsolatát a népn³omor és a jólétre, vagyonosodásra buzdító népnevelés közt. Eszmetöredékeit¹⁰ Pestalozzi szelleme ihleti. Bevallja, hogy közgazdasági kérdésekhez nem ért, de annyit lát, hogy a köznyomor okát valahol a kenyérszükségletéről, a kereskedésbe vonható terményekről, állategészségügyről, erdőgazdálkodásról, közmagtárakról és árvaházakról vezetett nyilvántartásokban keli megfogni. Amíg nincs pontos statisztikai helyzetképünk, addig *«csak amolyan rögtönzött életet élünk még folyvást maró-holnapra és csak olyat él egész hazánk. Ezt mondják néhányan, de én ezt érdemlegesen nem kutatom, mivel körömmön kívülre vág.»*

Mikor azután sorra vizsgálja a legjobban felszínen forgó okokat, így a zsidó korcsmárosok italra szoktatását, a földbérlok uzsorás visszaéléseit, a túlnépesedést, a forgalom és kereskedés hiányát és úttalan utakat, arra végső következtetésre jut, hogy a főök más. *«Legsúlyosabb oka a népnomorunknak tétlenségben és munkára nem tanított, rendszeres és hasznos munkára nem szokottságban fekszik.»* Népünknek nincs jödebeosztása, nem látja téli szükségleteit és nem tesz félre. Ha *«kenyeret kíván a nép, szoktassák őt rendszeresen munkálni, tanítsák munkáját megérteni.»* Csak a tanítók menthetik meg népünket.

Tavassy-nak az eszményi tanítóról rajzolt képében túlnyomó a közgazdasági ismeretanyag. Nem tudjuk visszaautasítani azt a föltevést, hogy Tessedik iratait olvasgatta, mert oly rég ismertek ecsetvonásai. Annál kézenfekvőbb ez a valószínűség, mert mindketten evangélikus egyházi emberek voltak és az egyház zártabb körében még élénkebb volt a nagy alföldi apostol szellemi hagyománya. Tavassy néptanítói is konyha- és gyümölcskertészetet mutogatnak, szederrel fásítják a falu utcáit, szegénymagtárat alapítanak és a szabad ég alatt oktatják a földrajzot. *«A faluban nem volna szerszám és nem munkaeszköz, melyet velök (a gyerekekkel) meg nem ismertetnék. A malmokban, kovács, kerekas stb. műhelyiben ők nem volnának idegenek.»* Jó tanítóképzőben nyerve megfelelő nevelést, ismernek a mező füveit s az erdő fáit. Kis ágyásokban kísérleteznének kertjökben és rászoktatnák a szülőket, hogy *minden gyermekök születésének örömeire fát ültessenek*. Szövés, kosárfomás, fűzfavesszőültetés, mész- és tégláégetés, vetőmagtisztítás gyakorlati munkája váltaná fel a fārasztó elméleti oktatást. Nem szükséges folytatnunk, hogy Tessedik hazajáró lelkét érezzük.

Az idő mércéjével mérve, félszázaddal előzte meg korát Tessedik. 1848-ban válik fēlhivatalos célkitűzéssé az ő nevelődéspolitikája, amit annak idején a társadalmi közöny elsorvasztott. *Varadi Szabó János*, főúri nevelő, Pestalozzi segédje, majd salétromgyári felügyelő, nyíltan a népnevelés zászlajára tüzi Tessedik eszméit s velök azt a vagy meglévő, vagy kívánatos tényt, hogy a népiskola első sorban nem az általános műveltség számára rakja le az alapvető téglákat, hanem

a földművelő kenyérkeresetre előkészítő mezőgazdasági szakiskola. Váradi Szabó János szorgalomtanodáknak hívja az ipariskolákat és azt bizonygatja, hogy nem kell külön ipariskolákat állítani, hanem minden egyes falusi iskolát tegyünk gazdasági szakiskolává.¹¹

Életmódjukba vágó kézimunkával foglalkoztassuk a falusi gyermekeket! Ne tartsunk attól, hogy a kézimunka elvonja őket a tanulástól, mert a változatos foglalkoztatás tapasztalat szerint fölüdíti őket. Jobb kedvvel felényi idő alatt többszörösét tanulják, ha elméleti órák közé kézimunkát iktatunk, «mint ha több órán által többnyire homályos és szoros szobában a betűkre függesztett szemekkel kénytelenítettven ülni, el kell kábulni fejőknek és a tartós ülésben eltespedvén testük, lelkükben is el kell butulniok.» Munka közben is lehet felolvasni nekik meséket, egészség katekizmusát, bibliai történeteket, énekelhetnek, fejszámolást gyakorolhatnak.

Legnagyobb nehézség a *munkahely*. A tantermek szűkek, zsúfoltak, de mindenütt lehetne a tanoda szomszédságában egy szobát bérelni. Itt végeznék a *téli munkákat*.

Oly szorosan kergetik egymást Tessedik valóra váltott nevelő fogásai Váradi Szabó János tervezetében, hogy irodalmi orzásnak nevezhetnék, ha meg nem nevezné mintaképét. Ő is kerttel kapcsol minden falusi tanodát, hol a hűvösebb, nyári órákban zöldséggel, ipari növényekkel és takarmányfélékkel szorgoskodnának a gyerekek, rekkenet idején pedig a tanterembe vonulnak elméleti leckére, miközben a tanító a termények hasznáról s műveléséről meg Isten segedelméről beszélget velők.

A munkát a gyermek serdülő erejéhez méri. Csak olyat végeznek, ami örömet okoz nekik. Iktatókönyv és pénzládácska mutassa a szükségleteket és bevételeket és tegye közönséggé a nép előtt a munkásság ösztönének eredményét.¹² A pap s egyházzogondnok őrizték ellen s olvassák fel a templomban az évvégi mérleget. A jövedelem fele legyen az oskolamesteré vagy feleségéé, másik felén, levonva a kiadásokat, osztozzék a gyermekcsereg egyenlő arányban, de mindenkinek csak kicsi jusson, épp annyi, hogy munkás ösztönüket éltesse.

Kezetben az eklézsiák előljárói ülnének össze a lelkésszel s gondnokkal, hogy a vezetőség közakaratóval győzzék meg a népet a szorgalomtanodák hasznáról. Ha népünk többet olvasna, sokat segítene a könyvterjesztés is. Hamar követnék az egy helyen megindult intézményt másutt mások és sokat várhatnánk a falusi tanítók leleményétől, ízlésétől, kézimunkákat kedvelő, pepecselő hajlamuktól. Előbb könyvekből magánszorgalommal szereznék meg a gazdasági ismereteket, majd a birtokosok támogatásával munkaszoba épülne az iskolához, az egyház pedig földjeiből kertet hasítana ki. Téli munkákra mindig találhatók hozzáértő emberek, akik néhány forintért bevezetik a gyermekeket az ügyességekbe. Később az idősebb tanulók is felhasználhatók előmunkásnak s a felügyelő, irányító tanító szintén megtanul minden kertészeti s ipari munkát. Hogy azonban ily sokirányú gazdasági ismeret közvetítését hivatáссерetettel végezze, gyökeresen át kell szervezni a tanítói állásokat. Már a tanítóképzőknek legyen ipari szeminárium, a tanítói állások pedig képezzenek vágyott életcél, *főhivatást* s ne legyenek csupán 2—3 éves átmenetek jobb elhelyezkedés felé.

Ő és új, humanizmus és realizmus párviadala mind tisztábban elhatárolódó fogalmak fegyverével csap össze s a lázadó fiúk élesre köszörült tőre mind mélyebb sebeket szúr a nem várt rohamtól megtántorodó atyákon. Hallgassuk végig egy-névtelen cikkíró átkozódását, amint a saját neveltetéséről beszél.

«*Tudósság* alatt a gyönyörködtető szép mesterségeket, *tanultság* alatt a kenyéradó szükséges tudományokat értem. — Hol a szép mesterségek foglalják el a tanultság helyét, ott bársony öltönyben s angol paripán szánt a földész; potpouri gyárokból áll az ipar és mindenhez látó — semmivel bíró a kereskedés.

«Így nyomván ki a szép a szükségest helyéből, amazzal el vagyunk öntve emezt alig esmérjük. Én legalább tudatni óhajtom magammal, hány iskolákban; tanítatik kívántató formában *az ipar, kereskedés és földészet?*, mert a tanultságnak ezek az alkotó részei: ezek a kenyérszerzők, felruházok s a valódi boldogságra vezetőek. A szép mesterségeknél csak kirepül az arany gondolat; de a tanultságnál megtér az arany valóság.

Gyermek valék; s 6 egész esztendőt rudimentákkal s paradigmák tanulásával kelle elvesztegetnem: és egy szót nem érthettem ily hosszú életszakon abból, mint kellessék okosan élni!

Tovább értem, s a helyett, hogy a Hazámnak használni tanítottam volna, csak azért kelle görög nyelvet tanulnom, hogy a Protocollistát, ne th-val, s Hierosolymat, ne y-nal írjam; és a világ históriájának pandectáit azért tanulnom könyv nélkül, hogy ha szükség leendene vala rá, megmondhassam, ki van eltemetve a Hóreb hegyén? — Következett a mathesis és physika elméletileg inkább, mint gyakorlatilag — a philosophia tarka elveivel, és a törvény szörnyű ágazataival. S midőn mind ezeknek törésével rontásával el kelle gyermekségem, s ifjúságom pazarlani, nyitva állt előttem a nagy mindenség, melynek én hasznát nem tudtam venni, s mely engem nem tudhatott használni. Ily szomorú vala neveltetéseim csak azért, hogy *a szép mesterségekben jártas* legyek s hogy ne értsem a világot, hazám javát s ön hasznomat».

Így nevelik az egész magyar társadalmat, mely a *földből él* «Káros szükség-telent szed fel a szükséges helyett». De aki hivatalra lépett is, nem többet ért volna vele, ha a mai való világról nyer fogalmakat? «Fájdalmas, hogy a tudományok haszonvehető osztálya a gyönyörködtető alatt mintegy elmellőztetik. De miután nevelés formálja az embert, kit kell inkább okolni? Azt-e, ki elmulasztá a nevelést, vagy ki nem tehet róla, hogy ostobának neveltetett? Mert ha jókor tanítatik a pénzkeresés mód és a jóléthez jutás, ki meri tagadni? hogy az önhaszon után néző és elfoglalt elmék nem fognak sophismálni: nem fogják fejeiket holmi zavart s rendbontó eszelős elvekkal törni: a jóléthez jutás munkára szorít kitkit, és a heréket kihányják a dolgoz méhek».¹³ Képtelenség, hogy a leendő mester declinációt tanuljon és terméketlen imádatban a művészeteket csodálja, a helyett, hogy az iskola csepegtetné belé a hasznos munka szeretetét s küzdene népünk henyélő, tolvajkodó és részegeskedő hajlama ellen.

Az elméleti szép s a gyakorlati hasznos vitája egyre szélesedik. Alig győzzük számon tartani nyomait. Szinte zsong a negyvenes évek irodalma a sok gazdasági művelődési eszmétől. Mezőgazdasági szakirányukról nemsokára bővebben szólnunk, most csak annak a törekvésnek vizsgálatára tesszük le még a zárókövet, amely a népoktatást és a gazdasági szakoktatást elemi fokon azonosítja, a művelődés magasabb szintjein pedig *főiránynak* jelöli ki a közgazdasági ismeretanyagot és világszemléletet az általános nevelésben. Eddig csak ötletek forgácsaiból illesztettük össze a kornak hol itt, hol ott megvillanó akaratát. Módunkban van azonban egy olyan értekezést is kiemelni a feledésből, amely mély felkészültséggel *teljes művelődéspolitikai rendszerré* építi ki a reformkor utolsó éveinek, a védvamos törekvések idejének célvágyát.

Ez a munka Győry Sándornak 1843—44-ben megjelent *Népnevelése*. Az előzmények után természetesnek találjuk, hogy mikor Győry Sándor a népnevelés fogalmát fölveti, legelőbb is azt igyekszik tisztázni, kiterjedjen-e az egészen alacsony társadalmi rétegre és mily mértékben? A várt nagyobb felvilágosodás helyett nem fog-e az egész nép forradalomnak rohanni? Sohase széleskörű népszerűsítésük vitte előre a tudományokat, mert úgymint meghaladják a nagy tömegek értelmi körét, vagy mentől jobban elterjednek, annál felszínesebbé válnak. Még nehezebb arra felelni, hogy mire építsük a népnevelést? Erkölcse, vallásra, szellemi vagy *anyagi kifejlődésre*? Az emberiség általános nevelését tűzzük-e célul, vagy a honpolgárit?

Általános értelemben a népnevelés *minden* osztályra kiterjed, tehát állami feladat. Győry ismeri s cáfolja Malthus túlnépesedési s elnyomorodási elméletét s a művelődés örök, szükségképpeni haladás-rugóját a népszaporodásban látja. Túlnépesedés nincs, mert a társadalom mindig kitermeli magából azt a műveltséget, amely az élelmiszertöbblet előteremtéséhez szükséges. «*A természet és készítő erő aránylagosan együtt nevelkedhetik a népességgel*». Ez a szükséglet adja meg a XIX. század művelődésének műszaki, ipari jellegét. Igaz, hogy a gyáripar elsorvasztja a céhek kézműkultúráját, de a művelődésben visszafelé menni nem lehet. Ahol már vaskével szántanak, oda nem kerülhet vissza faeke. Hasznos az elmúlt századokkal szemben tapasztalható fényűzés is, mert többen élnek belőle, mint a fősvénységből s forog, halmozódik a tőkevagyon. Mégis, miért terjed akkor a szegénység, miért mélyül az osztálykülönbség gazdag és szegény között, miért vannak munkakerülők és munkanélküliek? Nem válasz erre a sok kérdésre, hogy azért, mert az alsó néposztály rest és tudatlan.¹⁴

«A nemzeti jólét, szorgalom, bővség, gazdaság hiányának oka nem kirekesztőleg ez vagy amaz osztály hátramaradtában rejlik, *hanem az egész nemzeti életben, az egész nemzeti közmunkásságban, az eléggé ki nem fejlett, fel nem világosult közértelmességben*». Egyes osztályok hátramaradásán művelődés segíthet. Ámde milyen legyen ez a művelődés, mert a jelenlegi nyilvánvalólag nem szolgálja a nemzet jövőjét. Ha ugyanis szolgálná, nem volna hiány és panasz. Győry itt alapos vizsgálatba fog s a kor nagy művelődési kérdését a *humanizmus és realizmus* viszonyát tisztázza, hogy kijelölje a kívánatos új irányt.

Boncoljuk tehát be a velejéig a humanizmust, uralkodó nevelési rendszerünket, mielőtt végleges ítéletet mondanánk róla. «A humanizmus nevelési rendszere alatt századok óta nyög az emberiség, a nélkül, hogy nemcsak jóléti és műveltségi állapotának, annyi idő s annyi elvesztegetett fáradságához mért előmenetelét tapasztalhatta volna, hanem minden bizonnyal a régi műveltségbe való vissza süllyedéstől semmi más hátra nem tartóztathatta, hanem ha azoknak fáradozásai, kik a megrögzött bal vélemények bilincseit széttörölve a népnevelésnek részenként tágabb tért nyitottak.» A humanizmus azt tanítja, előbb vagyunk emberek, mint polgárok, az ember kiképzése feltétele tehát a jó honpolgárnak. Ez az okoskodás felborul, ha meggondoljuk, hogy öszüléinket kivéve mindenki már valamilyen fejlett vagy kezdetleges társadalomba születik belé. Mivel a fennálló társadalom, törvények és viszonyok születésünket megelőzik, előbb volt a polgár, mint az ember.

Humanista álokoskodás az is, hogy mikor növendékeinkből békés, szorgalmas és szelíd polgárokat nevelünk, vájjon nem az emberiséget fejtjük-e ki bennök? Voltaképp semmit sem mond a humanizmus abban, hogy szellemi kiképzéssel fejti ki az emberiséget, mert *valamennyi tudomány* a lélek fejlődését szolgálja,

valamennyi a szellemi élet szülötte, valamennyi nevel rangsor nélkül. «A mi különösen a humanizmus és realizmus egymással ellenkező elveit illeti, itten ez a kérdés: *a velős tudományok és hasznos ismeretek terjesztését tegyüik-e nevelési rendszerünk alapjául?* mert hogy ezek is a szellemi kiképzés eszközei, kétséget nem szenved; vagy a humanizmus elvei szerint a közéletben haszonvéltlen tudományokat és ismereteket?»

Helytelen a tudományokat szellemiekre és anyagiakra választani és a szellemiekre ráfogni, hogy felsőbbrendűek. Isten rendelése szerint az ember *elválaszt-hatatlanul* áll anyagból és szellemből. Jövendő nevelési rendszerünk tehát nem vetheti meg «a földi élet viszonyainak léjpcsőzetét rövid belátású bölcsekedésünk bizonytalan álomképeinek létesítése kedviért.» A tudomány maga mindenkor szellemi. Az emberiség szellemi kifejlődésének indító oka viszont mindenkor az *anyagi szükséglet*.

A humanizmus azzal is vádolja még a realiztikus tudományokat, hogy haszonhajhászatra s önzésre szoktatják neveltjeiket s elfojtják bennök az emberiség nemes, magasabbrendű érzését. Győry Sándorhoz eljutott Bentham haszon-erkölcselve, mert így felel: «Vajjon ellenkezik-e az emberiséggel jólétünk előmozdításának természettel belénk oltott ösztöne? Ezen törvény: szeresd felebarátodat, mint *ten-magadat*, sokkal inkább az emberiség valódi lényegéből van véve, mint a humanizmus minden elvei. A ki nem képes az önszeretet ösztönénél fogva a maga tulajdon boldogságát előmozdítani, annyival kevésbé *leszen tehetős* a gyengébb erejű felebaráti szeretet sugallásaitól indíttatva a mások javára hathatósan munkálkodni».

Győry érveinek pergőtüze nem hagy alább a latin és görög művelődés felsőbbrendűsége ellen. Egy hasznuk van: az ékesszólás művészete, de az idő ezt is meghaladta. «Ma hiába lázítana Demosthenes Filep ellen ékes szavakkal, mert kifakadását senki sem méltatná háborúra».¹⁵

Ha Győry Sándor néhány évvel később írta volna értekezését, Kossuth negyvennyolcas beszédeiből meggyőződhetett volna, hogy magyar földön még ókori ereje van a harcra tüzelő ékesszólásnak, és hogy nemzetünk lelkéből fakad a humanista eszmények mérhetetlen túlsúlya, amit nem lehet észkokokkal máról holnapra átbillenteni. Az élő latin nyelv utolsó európai szigetén a köznevelés gyakorlatával igazolt meggyőződés volt, hogy «a szellemiség csak annyi, a mennyit a régi írók munkáiból kifacsarhatunk. Szellemiség nem egyéb, mint ékesen szóllás, és a művészet, némelly felhagyott maradványának az elragadtatással határos csudálása».

Nem elég azonban a humanizmust ócsárolni. Bizonyítani kell, hogy a népnevelés egyetlen korszerű iránya a reális lehet. Értekezése második részében Győry még egy utolsó lövedéket röpít a zúzott sáncok felé, amelyeknek szerkezete «elveti magától az ember nevelés leghathatósabb eszközét, a társulati műveltséget, *polgárosodást*» és hozzáfog az építő munkához: mikép nevelheti a reális műveledésirány az egész népet. A humanizmus lényege egyben főhibája is volt: vékony, felsőbb szellemi rétegben élt és egyetlen ismerettartalma a klasszikus irodalom. Megállt ókori fokon, ókori eszményeknél. Csak az bennük örökkévaló, ami minden idők eszményeiben megvan, a művelődés azonban halad. A XIX. században felmerült az eddig soha el nem hangzott *népművelés* jelszava s a humanizmus tehetetlenül áll vele szemben, mert lényege arisztokratikus s a népműveléssel fogalmilag, már első meghatározó jegyeikben zárják ki egymást. *Népművelés csak reális lehet.*

A *realizmus* nem embert, hanem *polgárt* akar nevelni hasznos ismeretekkel s tudományokkal. Hasznos ismeretek azok, «mellyek a közéletben s polgári viszonyaink között az élet szükségéinek beszerzésére s polgári kötelességünk teljesítésére közvetlenül szükségesek». Közhasznú valós ismeretek az írás, olvasás, számvetés, rajz, fogalmazás, zene és vallás ismerete, amiket a humanizmus sem tud nélkülözni, *de csak eszköznek tekintti őket a régi nyelvek megtanulására*. A realizmus a lényegüket ragadja meg.

Ezek az ismeretek, hozzávéve az élőnyelvekét, messze fölülmúlják a holt nyelvek képzőerejét. Elemi fokú népneveléshez olyan ismeretanyag kell, ami a növendék minden életfordulatában hasznos. Ma csak üres szavakat és szókapcsolási szabályokat tanul a gyermek és csak fenyíték szorítja száraz tanulmányaira. *Hiába szaporítják az iskolákat, szigorítják az iskolakényszert, amíg megfelelően képzett tanítók valóban használható ismereteket nem tanítanak.*¹

Képtelen vád a realizmus ellen, hogy anyagi tárgyai elvonnak a magas eszmei élvezetektől. Minden szépség az anyaghoz tapad s a realizmus készséggel elismeri, hogy a művelődés csúcspontján a klasszikus képzésű tudós áll, de a népművelésnek más a célja. A tudós is csak a polgári társadalomból él, hiába választja el magát tőle úgy mint a lélek összes tehetségeit az anyagtól, hiába függetleníti magát a polgári élet nyúgeinek hordozásától, mégis a polgárságra szorul. A reális művelődésirány nem kiselejtező, hanem bekebelező. Művelt nemzeté fogja össze népnevelés által a polgárokat. Örök idők óta «a polgárisodás lépcsőzetein fejledezett nagyobb műveltségre az emberiség. A társas életi tökéletesedés, az anyagi jólét bővölködés gazdagság volt mindig a művészetek és szép ízlés dajkája, az inség, nyomorúság érzete pedig a szellemi kifejlődést mindenütt alásújtotta. Alá kell rendeljünk az embert a maga természeti hajlamaival és tehetségeivel a polgári kiképezetésnek, a polgárit a nemzetinek, a nemzetit az általánosnak».¹⁷ A neveletlen embert a nevelt polgár váltja föl. Ezért alkalmazzuk nevelési rendszerünket az alsóbb állásponthoz, a polgári élet viszonyaihoz, mert ez belátható, megmérhető, nem ködbevesz, nem elérhetetlen, mint az emberiség széles köre.

Győry Sándor egységes, mindenkire kötelező és hasznos ismereteket nyújtó elemi iskolát követel. Alkalmilag még tovább feszegeti a humanizmus és realizmus ellentétét, de új csapáson indul s arról értekezik, hogy a reális művelődésarány magva az új tudomány, *a közgazdaság tudománya*.

«Újabb időkben egy eddig kevésbé ismeretes tudomány keletkezett, melly nem sokára helyet foglal magának a világ nagyai palotáiban és a fejedelmek uralkodó székeiben. A már ma, úgynevezett közgazdasági tudomány volt ez, melly eredetét vette azon vizsgálódásokból, mi okoknak tulajdoníthatni a nemzetek jólétét, gazdagságát. A magány hasznot keresők részint az élet változatos, tág körében forogva, részint belátásaikat ön érdekeik szüntelen szemmel tartásával élesítve, felvilágosodottabb nézetekre jutottak annál, mint a mennyit a különben mély gondolkodó mindazonáltal egy oldalú tudományos ismeretekkel bíró, ezenkívül az élet gyakorlati mezejéről elzárt vagy önkényesen félrevonult bölcsek szerezhettek magoknak, s kereskedési, természetői, szabad ipari rendszereikbe a közönség színe elébe hoztak és mint felfedezett legújabb igazságokat tanítottak». A kereskedés meg az ipar sohase tértek le a gyakorlati útról és így gyámolítottak a tudomány haladását, míg ugyanakkor a «valós tudományok az üres szemléletektől s a képzelgés vakító álom játékatól az oktatási közintézetekből mindinkább kiszorítottak, a gyárakban, kézművességekben, kereskedelmi vállalkozásokban találtak menedéket».¹⁸

Tisztelet-becsület a tudósoknak! Csak a vakok és tudatlanok nevezhetik őket elősködőknek, akik nem látják, hogy a tudomány is, közvetve bár, fokozza a nemzeti jóllétet. A közművelődési intézetek azonban nem követhetik a tudósokat az élettől való eltávolodásban elméleti magaslatokra. *Rendeltetésük éppen az, hogy bennök a köznép múlhatatlanul megtanulja jóléte előmozdításának eszközeit.* Tömegek szükséglete ma az a művelődés, ami régebben fényűzésnek számított. Az iskolák azonban nem fejlődtek ennek a szükségletnek az arányában. Pedig ha a nép nem találja meg bennök azt a segédeszközt, mely hasznos ismeretekre, szükségleteinek megszerzésére oktatja, menthetetlenül elsorvadnak és fölösleges közteherré válnak.

Mind több gondolkodó fő veszi észre, hogy az iskolák falain kívül gyáraknál, kézműveknél, kereskedőknél élnek és hatnak olyan ismeretek és tudományok, melyeket az iskola a maga száraz, nyelvtani gyakorlatai közé be nem bocsát. Micsoda szegényes ismeretkör ítélete pedig az ilyen, amelyik nem ébred rá, hogy az ipari termelés meg a kereskedelmi forgalom mindent átjáró életében hatalmas tudományos erő lüktet, amely egyáltalán nem szorul rá az iskolában jelenleg oktatott tudományokra. Ha végigkísérjük a vasszög útját a bányától a boltig, elámulunk a benne főlhalmozódott műszaki- és természettudomány rengetegén. Egy darab gyarmatcikk ittléte Európában magában rejt a kereskedelem százados küzdelmét a föld meghódításáért, a hajóépítés, műszerek, fölfedezések, földrajzi ismeretek tengernyi tudományát. Ez ne legyen alkatrésze népünk művelődésének a klasszikus nyelvek miatt? — kiált fel Győry.¹⁹

Korszerű művelődéspolitikát csak egy ideig lehet hagyománytisztelő, mert a természet nem tűr kényszert és forradalmakban robban ki, ha nem engedik fejlődésének egészséges útjára. Félművelt nemzeteknél nincs gyár és kereskedelem, alacsony a földművelés foka, nem virágzik a kézmű, mert hiányoznak a szükséges ismeretek. A felsőbb osztálybeliek nem látják hiányukat, az alsóbb rétegek pedig nyomorral és tudatlansággal küzdve pártoskodnak, zűrzavarrá bontják a szervezett rendet. A tudomány erő, értelmi s *anyagi* erő. Minél többen értik a törvényeket, annál nyugodtabban fejlődik a társadalmi élet. Tudatlan nép anyagi erőforrások dacára is szegény marad s kincseit mások aknázzák ki. Angliát nem népe szorgalma, vagy létszáma, vagy kereskedése teszi naggyá, hanem tudománya s így mondhatni, hogy a természetet leigázó tudomány milliós lélekszámánál nagyobb anyagi erő.

Széchényinek a kiművelt emberfőről hirdetett igéi ütnek át Győry gondolat-szövevényén. Az anyagi művelődés közhellyé vált és már végleg fölébe kerekedett a századforduló népesedési kérdésének, amely ritka lakosság körében lehetetlennek látta, hogy művelt közjólétet teremtsen. Győry pedig már azt hirdeti, hogy «a népesség szaporítására elővételhető minden igyekezetek haszontalan sőt káros idő és költség vesztegetés», mert a nemzet eltartási képességéhez mért arányszám önmagától áll vissza akár csökkenés, akár túlszaporodás esetén. Ugyamígy tévedés lustasággal vádolni a népet és nemzeti jellemvonásnak tüntetni föl a tunyaságot. Az ember természettől fogva nyugtalan, tevékeny, hisz még a gyermek is keres magának foglalkozást, károsat, ha nem adunk neki hasznosat. Biztos diadalt arat a tunyaságon a jólét vágyának természetes ösztöne, ezt engedjük tehát szabad útjára. Koldus, csavargó, kártyás, táncoló dühben szenvedő, vagy hazafiság ürügye alatt pénzét játékszinbe vivő mind csak azért van, mert az ember természete foglalkozást keres és nem bírja a tétlenséget. A munkakeresés ösztönének adjon helyes és hasznos irányt a műveltség. Bontsuk le az akadályokat,

melyek egyfelől robotos kényszermunkára szorítják az alsóbb tömegeket, másfelől kizárják őket bizonyos munkaterületekről. Egyiptom népét restségre nevelte a haszon nélküli piramisokat felépítő rabszolgamunka, viszont ír- és Skóciaország lusta népét szorgalmassá változtatta útvonalak építése. *A hűbériség tehát saját ingyen munkarendszerének tulajdonítsa a dologtalan nemzetek tunya jellemét.* «Adjon nekik ösztönt a munkára, adjon tehetséget hasznos foglalkozást üzhetni», majd másképp lesz!²⁰

De mi a tudományos népnevelés? Az, ami a társaséleti munkásságra befolyást gyakorol. Általában két nagy csoportba lehet sorolni a tudományokat. Vannak olyanok, melyek a természet törvényeinek okos használatát tanítják, rejtett javait fedik föl. Ezen tudományok alapelveihez alkalmazott munkásság a termelőmunka. Másik csoport azon tudományoké, amelyek a fenti tulajdonsággal nem bírnak, «hanem e helyett az élvezet gyönyöreit nevelik s annak betöltésére mindig újabb ingerül szolgáltnak». Melyiknek adjuk a népnevelésben az elsőséget?

Társadalomban élünk, közjólét biztonsága a társadalom minden tagjának érdeke. Saját érdeke, hogy a társas viszonyok törvényei szorítsák meg az ő egyéni hatáskörét. «A társas élettel öszvekapcsolt nevelés, az életre tartozó gyakorlati tudományok és hasznos ismeretek nyújtása» a népnevelés és közoktatás célja. Hibás fogalomból indul ki tehát, hogyha a vágyak, élvezet amúgy is kielégíthetetlen kívánságait fokozza, «a hasznos foganatú munka tettleges eszközeit szünetlenül a mellőzhető sorába helyezi és valósággal el is mellőzi, mi csuda, ha minden törekvéseinek annál nagyobb ingerültség, elégtelenség, annál szembe-tűnőbb inség és nyomor lesz következtében, minél nagyobb buzgósággal igyekszik a megkezdett tévúton előbbre haladni».

Miképp kell folytatom a népnevelési, hogy összhangban legyen a társasélet céljával, növelje a közjólétet, pótolja a hiányokat, kiküszöbölje a bajokat? Az új irány semmiesetre sem az, hogy «szellemi nevelésen kell kezdeni». Ez folyt papíron mostanáig s az alsó nép mégis mind gyakorlati, mind szellemi tudományos kifejlődés híjával van. A felső osztályok műveltsége kizárólagosan szellemi.

Győry fogalomhasználatából hovatovább kiderül, hogy népnevelésen ő nem a köznép elemi oktatását érti, hanem közművelődést mai jelentésében. Iskolázásunknak a negyvenes években divó, hagyományos formája szerinte a régi, ritka népsűrűségű társadalom maradványa. Az iskolák kolostori szelleműek, «társaséleti félrevonultságra, szigorú iskolai fenyítékre, a társasélet ártatlan örömei nélkülözésére, elzárásra s teljes megtagadásra és kirekesztésre voltak és vannak alapítva». Sűrűbb népben gyakoribb az érintkezés s ez jobban kicsiszolja a társadalmi erényeket, a sorsközösség tudatát, kölcsönös segélyt, míg a ritka népesség egyedei, családjai elzárkóznak. Igyekeznek, hogy saját kis világukban, házuk-táján legyen meg minden, hogy semmiben ne szoruljanak másokra. «A nemzetek műveltségi viszonya a nép sűrűségével egyenes arányban áll». A régi társadalom nem volt áldozatkész, iskolája pedig ok nélküli tilalmaival, akaratlenyomásával rengeteg társadalmi gyűlöletért felelős. «Minden régiebb közoktatási intézetek főképpen a tudományos osztályok s hivatalosak kiképzetésére voltak alapítva, *mért az akkori idők szükségletei leginkább ezen osztályok kiképzését kívánták.* De azóta a világ nagyot haladt. Fejlődött a városi élet, az emberek szorosabb egymásrataltsága, a társadalomgazdaság, s ennek megfelelően új tudományok keletkeztek. Az iskola nem vett róluk tudomást s így nem csoda, ha a népet kényszeríteni kell iskolába, mert még mindig nem érzi sajátjának köznevelésünket.²¹

Iskoláink újjászületésének kulcsa a hasznos ismeretek terjesztése. Már elérkeztünk a műveltségnek oly fokára, hogy társadalmunk a *néki hasznos* ismereteket tapasztalatból ki tudja jelölni. A hasznos tudományok terjesztésének útját s eszközeit vizsgálja Győry hosszúra nyúlt értekezésének harmadik részében. Mivel a tudomány lényegében rejlik *szűk elterjedése*, ne a tudományokat népszerűsítsük, mert úgy a közművelődést züllesztjük le, hanem a népet emeljük fokenként magasabb tudományosságra. Ez a művelődésút pedig nem az iskolán át vezet lefelé, hanem az *irodalmon* át fölfelé. Győry e ponton mai mérlegeléssel szinte érthetetlen nevelő erőt tulajdonít az irodalomnak. Még azt a kijelentést is megkockáztatja, hogy «a nemzeti összes értelmi erő az irodalomban nyilatkozik». Értelmi kifejlődés igazgatja az anyagi munkásságot. Hiába termelnek nagyjaink eszméket, hatásuk semmi addig, míg az irodalom csatornáin szétáradva, a nemzet testében vérré nem válnak. «Nem is állapodtak meg ennél fogva semmi mívelt nemzetek a népnevelés ügyében, csupán az iskolai nevelésnél», vagy még ennél alacsonyabb fokon, a hasznos ismeretek terjesztésénél. A felsőbb osztályokból kerülnek ki az alsóbbak nevelői s az általuk művelt irodalomban forr ki a közvélemény.

Győry magától értetődően itt mindenütt társadalompolitikai és közgazdasági irodalomra gondol s mai szóhasználatban inkább a *sajtónak* nevezhetnők az ő művelő eszközét, amelyet az iskolánál is hathatósabbnak állít. Művelődéspolitikája abban csúcsonyul ki, hogy legyen a népnevelés útja akár az iskola, akár a sajtó, mindenik szegődjék a *tudományok* gyakorlati alkalmazásának szolgálatába. A gyakorlati haszon nélkül szűkölködő tudomány gyökértelen. Nincs mi éltesse, sínylődik, kivész. Hajdan szükséges ismeretek ma már gátolják a fejlődést. Az élő és holt nyelv küzdelme nem más, «mint a tudományok alkalmazása szükségének naponkint nevedő érzete». A kapitalizálódó világ olyan tudást igényei, amely a régi világ előtt rejtve maradt. «A mai tudományosságnak lényeges különbsége a régítől, hogy a *mai tudományosság főképen az emberi élet foglalkozásaira terjed ki, midőn a régiek inkább a gyönyörködtetést tűzték ki tárgyokul*. Nem sokra megyünk ma már, ha a tudományokat csupán szellemi oldalról gyarapítjuk.

Uj csatornákat kell nyitni a hasznos ismeretek terjesztésére és kikotorni a régieket. «Nyitassanak fel élelem és kereset forrásai a tudományok gyakorlati alkalmazásával, s azoknak világító szövetneke útmutatásai után, hogy a meglévő ismeretek irányt nyerjenek, felvetethessenek a népéletbe!»

Iskolázásunk uralkodó rendszere csak a szemléleti és tapasztalati ismeretek közt fönnálló hézagot tágítja vészesen s további káros hatása megnyilatkozik a társadalomban is, a kétfélekép nevelt állampolgár gondolkodásában. Már alapelveiben, világnézeti eszményeiben is két hitet valló s neveltjeinek egy hazán belül kétféle sorsot szánó nevelés csak az osztályharc palántáit ültetgeti.

Ez a végső eredménye Győry Sándor párját ritkító értekezésének. Sokan írtak művelődésünk hasadásáról, de világosabban senki sem fejt föl mélyenfekvő okait. Győry eddig nem látott színeket s nem hallott érveket visz belé a tudományelméletbe. Jóllehet műveltsége érezhetően természettudományos-közgazdasági, nem beszél elfogódottan, hanem a hagyományos művelődést illően tisztelve. De egyoldalú s kártékony idejétmúltságát tárgyilagosan fölfedve törpácát a haszonelven nyugovó közgazdasági művelődésirány mellett. Éles szeme észrevesz olyan művelődési hatóerőket, amiket addig oda nem tartozónak minősítettek, ő beszél először minálunk a *közlekedés* szerepéről, ő foglalkozik a művelt-

ségnek a hajózható víziutak, tengerpartok mentén való terjedésével, városból falu felé tartó irányával. Ő bizonyítja először magyar földön, hogy annak a népnek vallását, erkölcsait és művelődését veszi át az elmaradottabb, amely felé kereskedelmének oroszlanrésze irányul. Néki ötlik eszébe, hogy a dolgozó osztályokat azért kell, ha másképp nem, közmunkákkal, de *állandóan foglalkoztatni*, mert a közszorgalom a népnek nemcsak keresetforrása, hanem *gyakorlati iskolája* is.²²

Ez a tárgyszemlélet mélyen közgazdasági. Sok következtetése megdöbbentően időálló. Pillantsunk végig még egyszer gondolatmenetét!

Népnevelés nemcsak az alsóbb osztályok nevelése, hanem az egész nemzeté. A nevelés nevelőket feltételez s nevelők csakis a felsőbb osztályokból kerülhetnek ki. Ok művelődjenek ki előbb. A nép önmagában tehetetlen, veszteglő erő, de vezetés mellett rombolni s alkotni egyaránt képes. Iskolázásunk régi rendszerétől azért idegenkedik alsóbb néposztályunk, mert nem a mai életviszonyait szolgálja s elvont ismereteket nyújt. Gyakorlatilag hasznosítható anyaggal telítsük tehát oktatásunkat. *A nevelést nem az iskola*, hanem az irodalom csiszolja felsőbbrendűvé. Gyakorlatilag a népnevelés nem más, mint a *tudományok alkalmazása*. Hasznavehetetlenek a tudományok alkalmazás nélkül. Csak olyan tudományokat terjesszünk, amelyek hasznos alkalmazásra fordíthatók. Az elméleti síkokon vagy az eszményi szép magaslatain bűvarkodó tudós tisztelretreméltó, de a társadalomnak igazán csak az használ, aki magányából leereszkedik és napszámosává lesz az erejében megszervezett, közszorgalomban egyesülő erkölcsi, de anyagi jólétre is törő művelődésnek.

Íme Györy Sándor igazi magyar józanságban fogant alapelvei. Vájjon hányat tudnánk közülök még száz év múltán is megcáfolni?

4. Alsófokú mezőgazdasági szakműveltség.

Hazánk jellege a negyvenes években még mindig túlnyomóan mezőgazdasági, így természetes, hogy forrásaink a mezőgazdasági művelődés anyagát ontják legbővebben. A világgazdaságban a hatalmas méretekben kibontakozó gyáripar a gőzgép fölfedezésével tüneményesen kiépülő közlekedés meg világkereskedelem mellett a mezőgazdaság néhány évtizedre háttérbe szorult. Mintha Thaer színvonalánál magasabb szakműveltség már képzelhető sem volna. 1840—1850-ig azonban a hűbéri kereteiből lassan kifelé kászálódó mezőgazdaság is forradalmi újításoknak lesz részese. *Liebig Justus* 1840-ben megjelent talaj végy tana s élet-tana ^x óriási vitát indít meg. Ebből szűrődtek le a talaj alkalmasságára, tápanyagainak számszerűen megállapítható kimerülésére, a trágyázással való szakszerű pótlására vonatkozó tudományos igazságok. Az alkalmazott természettudományok végleg eldöntik a gyakorlati vagy elméleti gazdálkodás fölött folyó vitát az utóbbi javára és lehetővé válik, hogy a mezőgazdaság is, hagyománymentő jellegéből kivetkőzve, tőkés nagyüzemmé alakuljon. Mentől szorosabban kapcsolódik a mezőgazdasági iparral s a gépmunkával, annál több szál fűzi belé a kereskedelembe, a világgazdaságba. A tejgazdaságok révén már naponta érintkezik a várcsokkal. Még mindig az angolok vezetnek s az ő kezükben, gyarmataikon társulási alapon a műszaki és kereskedelmi szakismeretek ezer vonatkozása hálózza át a kommercializálódott őstermelést.

Magyarországon csak a Pozsony körüli nyugati részek nagybirtokain folyik angol s német mintára korszerű tudományos gazdálkodás. Magyaróvártól föl

Nagyszombatig viruló kézműves városkák, kastélyok, kertek, nemesgyapjú nyájak, vásznas szekerek, fasorral, élősövényvel tagolt mintaszerű uradalmak között halad a postakocsi. A határos cseh-morva szomszédság jó példát mutat, de beljebb az országra alig terjed. A nyitramegyei Hunyadi birtokok, Alesút, Bonyhád, Becskerek és Nagykároly úgy festenek, mintha varazskez teremtett volna virányt a sivatagban. A szomszéd nagybirtokosok folytatnak egymással magán- és nyilvános összejöveteleken és pesti egyesületükben eszmecserét, de a közép- és kisbirtokra semmi nem terjed át gazdasági szakműveltségükből.

Siralom még mindig az Alföld úttalan pusztáinak képe. Gyakran százezer holdas tagok képeznek egy megszakítatlan legelőt. A félmérföldre fekvő marha-állás vagy kunyhó közelében templomromok tanúsítják a hajdani benépesültséget. Ezeket a pusztákat óriási távolságaik miatt még robotban sem lehet műveltetni, csak legelőgazdálkodást lehet folytatni. Ez is inkább semmi, mint kezdetleges. Éhségtől döglődik a ménes, mert hat heti szárazság után csak tavalyi avas szőrfüvet és tippant rágcsálhat a kiszült legelőn. Mikor pedig nagy esőktől megnő a fű, lábán vénül el, mert kaszás semmi pénzért nem akad. Így még göbölyt sem hizlalhatnak a száraz, esőlúgozta szénán. Téli viharok, szőrféreg, rossz takarmány és vérütés tizedelik a nyáját, a szarvasmarhának pedig fele elhull, mert a Körösnek szeptemberig posványban úszó kiöntésein kaszált réti csuhén teleltetik. Ám paradicsom a folyók ártere a Kecskeméttől Szabadkáiig húzódó homok-sivataghoz képest. Vándor buckái mögött csak a betyár ólálkodik. Még szárnyék sem akad s egy fergeteges fagy az állatok ezreit öli meg. Huszárok fagytak meg a Szárazérben, egymást átölelve.

Nincs nép, nincs munkáskéz, hogy célirányosabb műveléssel, a gazdasági szaktudás hatalmával élessze fel ennek a buja földnek termőerejét. Pedig ha tanult gazda fog hozzá, csodákat művei. Erdélyi János a Károlyi grófok békésmegyei pusztáit tíz év alatt átvarázsolta. Okszerű kezelésében majorok épültek és szántással, mesterséges takarmánnyal változtatva főleg búzatermelésre állította át a juhászatot folytató nagybirtokot.

Ez a tudás azonban megáll a nagybirtoknál. A jobbágyok vetőmagja még háromszorosát sem hozza meg, tavaszi vetésük későn vet árnyat s azonnal kiszül, ha pedig bőven esik, gyom és vadzab veri föl. Meglepi a köd és rekkenet, csupa léhás, szorult szem kerül zsákba. Vontató szórja el a kalászkok felét, mert a *kéve-kötést nem ismerik*, sőt ott vész lábán a termés, mert oly gyér a munkáskéz, hogy még hatodrésze sem kapnak aratókat, őszi szántás, tiszta vetőmag a jobbágytelkeken ábránd. Bitkaság is az Alföldön jómódú nagy gazda. A földhözragadt nagy átlagnak alig van igavonó marhája s csak épp hogy fizeti adóját és földesurát. Ha van dinnyetermés, hat hétig rajta élnek, aztán zsengecs kukoricán. Vérhas, hideglelés jár köztük. Egész évben póre ingben s gatyában egy rossz subával járnak. Egész évi teljesítménye a gazdának, hogy két girhes lovacskájával robotját felszínesen leszolgálja, adóját kiteremti, a közlegelőn egy harmadfű tinócskát felnevel, ha ugyan a tályog el nem viszi s kivételesen huszonöt birka gyapját eladja a zsidónak, ősszel poroszlopok szállnak a szérűkből fölfelé, a falu körül. Itt tipratják agyon a szalmát a nyomtatásban és teszik takarmányozásra alkalmatlanná. A szénát lekaszálják, de soha nem forgatják. Szárad egy hétig, ha az eső ezüstfehérre ki nem lúgozza.

«A néptelen pusztaságból legkevesebbet várhatni, mert *ahol ember nem születik, ott ész sem találkozhatik.*² Előbb lakosságunk aránytalan eloszlásában keresik közigazdánk népünk szörnyű gazdasági butaságának okát. Trencsén, Sáros

sovány négyszögmérföldjén háromezer leieknél több él, Csongrád, Békés, Bihar és Heves vármegyékben pedig alig kétezer. Pedig: «ubi populus, ibi obolus». Hamar rájöttek azonban, hogy a ritka lakosság panaszával nem lehet elintézni a mezőgazdasági műveletlenség kérdését és hogy sopánkodás helyett cselekedni kell. A tett két munkamezőt talált: a régen sürgetett *társadalmi reformot és a szakoktatást*.

A kárhozottatott úrbéri rendszer szüntelen okozati összefüggésben szerepel mezőgazdasági elmaradottságunkkal. Hiába tették az 1836. és 1840-i országgyűlések lehetővé az örökváltást, csak kevés község tud élni vele. A többi robotteljesítmény ellenében bírja földjét azután is örökhaszonbérfélekép. A földesúri robot állandóan keresztezi a saját föld gondos művelését. Mindkét munka felületes. Gyakran kétnapos a robot a távol urasági földeken s az igásjószaót betegíti a szabad ég alatt töltött éjszaka. Sok a vakbarázda, a jövés-menéssel pedig a gazdaságos munkakihasználás tudományos parancsát állítják fejetetejére. Sok hasznos munkaidőt lop el a kilenceden való vitás osztozkodás és kölcsönös bizalmatlanságot, úrgyűlöletet fakaszt. Ezért az 1843—44. országgyűlés követi megyéiktől a kényszerrel keresztülvitt örök váltásra kaptak utasítást. Annyira tisztult már a közigazdasági műveltség, hogy tudományosan földértve látták a hűbéri gazdálkodás összes hibáit és hogy okszerű mezőgazdaság csakis a saját tulajdonul bírt parasztbirtokon veheti kezdetét.³ Klauzál Imre, Korizmics László, Érkövy Adolf, Bujánovics Ede, Török János, Trefort Ágost és Dessewffy Emil könyvei, cikkei visszhangzanak az ősiségre mért pörölycsapásoktól.

Ennek a politikai reformharcnak *művelődési vonatkozása* már egész más, mint az előző évtizedekben volt. A századfordulón a mezőgazdasági akadémiákon volt a hangsúly. Akadémiák most már működnek, a nagybirtokot tudományosan vezeti képzett gazdatiszti kara, a művelődési cél most más. Örökváltás és jobbágyfelszabadítás előestjén nem is lehet más, mint a korszerű tartalommal felújított Tessedik-féle program, mai nyelven *földművesiskola*. Ami most következik, az mind telkes gazdáink, parasztjaink, zsellérjeink *gazdasági értelmessége* körül forog.

Erdélyi János honunk legsürgősebb öt teendőjét így csoportosítja: *a)* szorgalmas és *jól elintézett* földművelés, *b)* a kézművesség gyors folytatása, *c)* belső és külső kereskedés virágzó állapotja, *d)* honvédelem, *e)* polgári alkotmány. Legfontosabb a legelső, mert az élethez mindenekeelőtt táplálék kell. Helyes, ha mindenkép szaporítjuk lakosságunkat, de növeljük termelésünket is. Több élelmszert csak magasabb gazdasági szakműveltség hoz ki ebből a földből. Nyerstermékei feldolgozásában sem maradhat hazánk örökké a külföld adózója. Már lendülőben a gyáripar, rendeződik a hitelélet s ha jelzálogos alapon, porosz mintára a földet mentesítjük terheitől, egy fokkal még függetlenebbé teszi ezt a népet gazdasági tudása.⁴ Földművelésünk haladása a következő újításokon múlik: önálló parasztbirtok, képzett idegen földművelők betelepítése az elmaradt vidékekre, úthálózat, könnyebb értékesítés, főurak törődése birtokaikkal és a mezőgazdasági szakismeretek szélekkörű, gyakorlati terjesztése.

Ilyen kavardásban torlódnak Malthus népesedési elméletére List védvamos igéi s ahogy a közigazdasági művelődésprogram minden változata hangot üt meg, úgy a mezőgazdasági műveltségállapotot is megtaláljuk a kezdetlegességtől a tudományos gazdálkodásig minden fokon.⁵ Hallatlanul fölszökik a szakismeret értéke: «*Nincs oly rossz minőségű föld, melyet az emberi szorgalmas kezek hasznavehetővé ne tehetnének*, kivált ha még az is hozzájárul, hogy azt oly szabadsággal bírhatják, mint tulajdonukat azok, kik vele munkálkodnak, ha szinte nem öro-

kösen is, hanem meghatározott éveig.» Tervek özöne kapcsolódik ehhez a jel-szóhoz. Osszuk szét a homokpusztákat tíz holdas tagokban olcsó, 32 éves törlesztésre a nincstelen pómép közt, tanítsuk meg a változatos, mindent termelő gazdálkodásra. Felbukkan Justus Liebig tana: állattenyésztéssel egyesítsük a szemtermelést, hogy *talajunk táperezjét megőrizzük*.

Egyes közgazdáink a tények dacára megint a földben hisznek, mert «gazdaságot űző nemzet mindig erősebb a gyártónál és nagyobb nyomatékkal bír a népek mérlegében». Azonban a föld népének mostani értelmi fokán lehetetlen haladó gazdálkodást folytatni. Vájjon erény-e a tűrés, mikor ostoba munkabeosztás következménye? Népünk bő termés után minden képzeletet meghaladóan pazarol, szűk év után némán túri az ínséget. A gazdatisztek sem tudósabbak és csakis az elbocsátástól való félelem köti őket földesurukhoz. Az általános műveletlenség-ből következik az előrelátás, tervek és ipari vállalkozó kedv teljes hiánya, erő- s időpazarlás igában, robotban. Míg ez így marad, addig hatósági kényszerrel sem lehet a népet pontosságra vagy szorgalomra bírni, gépet vagy nemesített nyáját a kezére adni. Mi teszi a bánsági sváb s oláh falu közötti különbséget? *A műveltség foka!* A szántóvető ember műveltségének fokmérője pedig a vetésforgó. A legnagyobb haszon eszméjéhez nálunk még alig simulnak. Nincs húsz gazda az országban, aki legelőt vetne. Burgonya s iparnövények csak most kezdenek divatba jönni. A magyar földművelőt csak a gabona érdekli, de ez ipart nem teremt. Kevert a vetőmagja, gázos a földje, mélyszántást, öntözést, lecsapolást nem ismer. «Az erdészet foka nálunk *önként* növény megőrzésében s vágásokra osztásában áll», faültetés nincs. Nyájaink selejtesek s célszerűtlenül nagyok. Gazdasági ipari műveltségünk kimerül a szórványos pálinka- és sörfőzésben meg ecetgyártásban.⁶

Klauzál Imre tótmegyeri uradalmi intéző, aki ezt a művelődésállapotot rajzolja, egyenként vizsgálja a földművelés fokának tényezőit. Ezek: *utak s gyártás*. hogy a termelés gazdaságosan folyhasson vasszerszámokkal és értékesíthető legyen; *városok* saját iparral, hogy jobb lakatos munkáért ne kelljen Bécsbe menni és épülettetőt megszírni a Dunán szállítani; *kereskedés*, hogy a Felvidék ne Lengyelországból szerezze be gabonáját, hanem fája ellenében a magyar Alföldről, ahol most eltűnzik a trágyát; *pénz és hitel*, hogy ne a kiterjedt földbirtokban, hanem a jobban jövedelmező iparban és pénzben lássuk a vagyont.

Kézenfekvő hiány mindannyi s mégis nyögjük átkát, mert nincs *gazdasági értelem*. Rendeltetése az emberi léleknek, hogy tökéletesedjék. A művelt társadalomban nemhogy fogynának a szükségletek, hanem folyton növekednek. «Így szaporodni kell a forrásoknak is, hogy ezeket meggyőzhessük s ezen forrásoknak egyeteme a földészetben van elrejtve.» Új szükségletek új eszközöket kívánnak. Tökéletesednünk kell, ha fenn akarunk maradni. Azért legnehezebb a mezőgazdaságban, mert itt sem utazás, sem olvasmányok tapasztalata nem változtatja a megrögzött szokást. A jólét hazája az előítéletek kőfalán túl esik s a haladó népek már odaát vannak.

Udvardy János hevesmegyei káptalani mérnök s a magyar tudós társaság levelező tagja 1837-ben a Kémlő c. szaklapban intéz hosszú értekező felhívást «Gondolkodó gazdáinkhoz». Egyesüljünk! Teremtünk folyóirattal olvasóközön-séget és benne mezőgazdasági közvéleményt. «Midőn a pallérozott mezei gazdaságot és tanszeri földészetet akarjuk honfitársainknak olyan mélyen figyelmébe ajánlani, hogy ők ennek méltóságától elfogódván érette a megrögzött nomádi közbitangolást, melyben felnőttek, elhagyják, s gazdaságokat ezen lábra állít-

sák: szükség őket ezen tárgyban mindaddig felvilágosítani, valamíg legkisebb-kétséget éreznek. *Tehát egész iskolát kell kipótolni az írónak!* írjon tehát aki írhat a tanszeri földészet ügyében, terjessze a felvilágosítást és meggyőződést előítélettel elfogult honfitársai között». ⁷

Udvardy meggyőződéses fiziókrata. Előbbvaló a földművelés az iparnál mert a táplálkozás legelső szükségletünk. Abban a kérdésben szándékszik vitát indítani, «igaz-e, hogy az elődeinktől ránk maradt nomadicus földészet tenné a földészet bevezetett remekét, mely már semmi javítást többé meg nem engedne?» Felel is rá mindjárt képletesen. Az ő szavait használva míg a «közbitangolási földészet» rendszere áll fönn, vagyis a közös határú úrbéri birtok nyomásos gazdálkodása, addig «tanszeri földészet» bevezetése annyi, mint a halat kalitkába tenni. Első lépés tehát a haladó gazdálkodás felé, hogy az országgyűlés hozzon tagosító kényszerintézkedést. Osszák szét gazdánként a határt örökös tagokra, tiltsák ki a közös legelőkről a garázda pásztorokat, akik letipratják, föltúrják a drága füvet s elveszejtik a jövő évi kaszálást is. Ha mindenkit saját területére szorítanak, megszűnik a közbitangolás, a szántót nem zsarolják ki, a hegyekről nem pusztítják ki a fát, a barázda nem változik buta kontárság miatt vízmosássá. Ma nincs kerítés, minden mindenkié és sorvad a falu. «Más lenne, ha a földművelés dicső tudománya a falusi oskolákba is bevitetnék», s különös mezei törvény szorítaná a kontárt is akarata ellenére az észszerű gazdálkodásra. A nép jóléte önműködőleg szüntetné meg jelleme árnyoldalait: a vallástalan durvaságot, fortélyos visszaéléseket, lopást. «Élni. a jelen javait éldelni, kész fát tüzelőnek levágni s még maradék élelmét is előre lekortyantani minden buta ember kész, — a maradék számára csak egy fát is ültetni, mint jószívű atyáink», ez már művelt nép jelleme.

Udvardy János népünk ködös földéhségében a hűbéri gazdálkodás avult értékrendszerét tapogatja ki. Csak a tőkés gazdálkodás tényeinek a megértése tehet ellene valamit, hogy mostmár nem a föld *mennyisége* a tőke, a vagyon, hanem a forgalom. De mikor hatja át ez a megismerés a tömeget? Népünk a földharácso-lással azt szeretné, «hogy a föld ő helyette dolgozzék, ő pedig annál kényelmesebben élhessen s a nyomorult szőlőkertekben a húson bujkálhasson. Lehetetlen addig jólétről beszélni, míg a nép a sok föld szomjával vajúdik, hiszen éppen az a baja, hogy sok a föld» és nem győzi *igazán* művelni, mert nem a föld teszi gazdaggá őt, sőt ez őt leveri, hanem *a szorgalom, a fejtörés*. Ha a földet *illendően* nem művehv akkor a világ földje se lesz elég egy henye, *buta* gazdának.»

Felbecsülhetetlen volna a birtokelkülönítés nevelő hatása. Csak a restek irtóznak tőle, akik eltengődnek a közös gazdálkodás pocsékolásából. «Egy bölcs mezei törvénykönyv, úgy nevezett telekkódex s annak hatalmas végrehajtása mindent elvégezne, amit eddig az iskolák, a törvények, a hatóságok, legfelsőbb rendelkezések, a könyvek, az értekezések, a poéták s. a. t. sükeretlen próbálgattak». Szorítsuk a gazdát saját majorjába és vessük utána a gyeplőt. Akkor egy év múlva rájön, hogy nem a föld területe gazdagít, hanem okos művelése és megszűnik «a föld sokaságának örökös láza a szegény, tudatlan, buta népnél». Hasonlítsuk össze a korcsmát a lakóházzal, kaszárnyát a kastéllyal, közerdőt a magánerdővel s belátjuk, hogy közös lónak túros a háta s még az urasági telek is Csáky szalmája. A jólét nem hártypapírra van írva, hanem a barázdákra és az elkülönített jószág-testekben folyó felelősségteljes, céltudatos, okszerű földművelés a kulcsa. Míg a közös határban folyó gazdálkodás örök egyformaságra szoktatja a népet s szabad óráiban részegségben vagy egész éjjeli darvadozásban keres időöltést, addig a saját telkén gazdálkodó eszmélkedésre kényszerül, minden percet értékesít s téli

éjszakákon a maga mesterségére tartozó könyveket olvas, belőlük okul s épül. «Minden tudósnak, művésznek a maga könnyére megvan saját literatúrája, története, encyklopédiája, újságja, folyóírása, könyvtára: egyedül a földmívelő a legelső kar, ki saját literatúráijától meg lévén fosztva, könyvet nem ismer. De nem is ösmérhet, mert a könyv csak tudományos, tanszeri földmívelést adhat elő, a kontár földmívelésről szót se tehet: tehát közbitangolásban gazdasági könyvet se lehet írni, nemhogy még a nép számára is nevelő könyveket készíteni, mert nincs, ki? és alap hol? annak csak egy mákszemnyi hasznát is vehesse — és miért?» — mert az egész határ közös».⁸

Közös határ, szakszerűtlen hűbéri gazdálkodási rendszerünk a kerékkötője gazdasági művelődésünknek. Tanult ember elkeseredik, ha a kövér földön dülöngélő, fátlan, sertésdúrta, pocsolyás, tűzveszélyes magyar falvakba vetődik. Turáni vérünk atavizmusa dacol minden környezethatással. Még látszanak a falu körül a kiirtott, de újra nem ültetett fák gödrei. Nem telepít a magyar gyümölcsfát sem, pedig annyira éhezik gyümölcsre, hogy kilopja a pap kertjéből, vagy lopott búzát cserél be érte, ha a faluba gyümölcsárus szekere érkezik. Fáy András soraihoz fogható a faji jellemrajz tekintetében az a leírás, amit Udvardy János népünk ősturáni fagyúletéről nyújt. Ha keressük a hiányok visszáját és rá gondolunk a dunatiszaközi homokpuszták gyümölcstelepítő hőseire, mai virányára, megértjük, hogy miért *nagyobb a szakműveltség nemzetmentő szerepe, mint a politikáé vagy honvédelemé.*

«Ugy látszik, mintha ezen nép a fának megesküdt ellensége volna, mert a fát átaljába nem szenvedheti s csak rónapusztaságot szeret, hogy szeme semmibe meg ne akadjon. A gyümölcsmagot elhajtja. De télen kell még ezen nyomorult népet megnézni, pöre szobájában, mint didereg, mint küzd ő a kegyetlen elemekkel. A hideg borzasztó, nincs beszerezve semmi fűtő. Ezért ahol egy kis fa-, nádkerítés, kapu, szélkezdte tető vagy egy nyomorék bodzafa még dugva rejtezik: tavaszig annak mind vége, és hült helye van. Így pusztulnak el évenként s így süllyednek alább naponként egész helységek a nyomorúság örvényébe s nincs ember, *ki őket fa ültetésére bírní képes legyen.* Már nem is lophatnak, mert mind ellopták s kiprédálták a maradék fákat s minden reményük a földmívelés, még ezt is kontárul üzik. A trágyát ugyan, akinek van, feldolgozza tűzőknek, s így a föld élelmét is maga használja el, tehát a földön két vámot húz. A trágya itt még becsesebb, mint a tyrolisi hegylakóknál. A szegény nép tarisznyákkal, zacskókkal, zsákokkal, talicskákkal s talyigákkal még en, közelgetvén a tél, a mezőkre, s a mezőn egy nagy kört kerítsen, azon birkabogyót összébb-összébb a központ felé mindaddig sepri, míg zsákmányát — fáradságának drága jutalmát egy halomban nem szemléli, mellyet zsákra szedvén, s ha talyigája nincs, hátára vévén, görnyedve viszi a cél felé. Hová? Tán a szántóföldjére. Dehogy — haza! hogy legyen a télen fűtője! hát nincs itt industria? s nem jöhetnének ide az ángolyok szorgalmat tanulni? — Imó a legképtelenebb nyomorúsággal készebb a *buta* nép, a Kánaán lakosa küzdeni, mintsem a temérdek famagot, ha mindjárt bodzakása-mag lenne is, elültetni s magának a semmi helyett valamit teremteni. De ha ültetne is, lehetetlen a többiek miatt megőrizni, felnevelnie, — mert az egész határ közös.

Az üres kopárság nem nevel hazaszeretetre. A felöltöztetett alak és ékesség ad becslet az embernek, kert, fa a tájnak. Mi vonzza a szegény népet a pusztá hazához, hol még jól sem lakhatik s a szél, egy kis meghülés, egy kis kolera rakásra dönti a vézna népet? Hogy szüljön és szoptasson a nyomorgó anya erős katonának termett magzatokat? Mire támaszkodják itt a honszeretet? a pusztá üres-

ségre? a rendetlen zűrzavarra? a reménytelen szegénységre? így hazaszeretet nem ébredhet a szülőföldön, mert az egész határ közös.»

Szelíd paripát asszonyi kéz is megfékez, művelt népet is könnyebb kormányozni, mint a műveletlent. Akkor volna kívánatos minden városban magas iskola, ha tudnánk is minden végzett ifjúnak helyet szorítani a hivatalokban, mert a földműveléshez, a durva pór nép közé egy sem akar visszamenni. «Így az iskolák temérdek ifjú embert a munkától elfogván, végre is annak kenyeret nem adhatnak, s őket csak a társaság terhévé s gyalázatjává nevelték. Ha szabad földműveléssel bírnánk, az elnyelne minden ifjat, sőt őket a földművelés legnagyobb mestereivé edzené, mert egy systematicus, tanult ember egészen másként fogna a dologhoz, mint egy tudatlan pór, és még a paraszt kezében sem úgy állana a kapa, hogy ha egy kis matézist, hát ha még egy kis mechanikát is tanult volna. *De kontár földművelésre, a lélekvesztő* közbitangolásra egy művelt ifjú sem örömet szánja el magát, inkább nyomorogni kell, városban, mint a mezei féktelen durva nép között.»

Sajátságos, hogy a magyar annyira ragaszkodik a földműveléshez, hogy nehezen megy a városokba iparra, és mégse fejlesztette a tökély fokára ezt a mindenk fölé helyezett foglalkozást. Egy idegen szorgalmából házat képes szerezni a városban, a magyar földműves soha. Űz a földjén mindenféle termelést összevissza, ahelyett, hogy talajához mérten csak *egy-két terményben* specializálná magát, eltávolodva a közszokástól. Ugyanígy áll az állattenyésztés is. «Mi rideg módon csak szilaj macskalovakat nevelünk, se marhát, se birkát, se disznót, se baromfit okszerűen nem tenyésztünk, a földet minden aprólékra külön pazaroljuk és mindenből egy kicsinyt, de tökéletesen semmit sem űzünk.» A határban apró tagocskákon örökösen ugyanazt termelik, itt mindig babot, amott szüntelen kendert s a lábasjóság egész éhhalállal gyötrődő létét a közlegelőre, vagyis a máséra alapítják.

Mindezen a középkori állapoton csak az *iskolázás* segíthet. Már a gyermek vessen magot, kötözze karóhoz a csemetét és figyelje növést. Így szereti meg a fát. Az idősebbek oltsanak. Nincs az egész országban faiskolánk, noha üzletnek is jó volna nyugpénzes katonáknak, tudósoknak. Oh mit tehetne a fásítás tanszeri rendezésben, kiált föl Udvardy, ha minden gazda fájának nyessedéke tüzelőt, virága mézet és gyümölcsöt adna s a trágya megmaradna a kizsartolt földnek. Kinek-kinek földje egy tagban, burgonya, lucerna, változatos vetésforgó és fa-fa, szerte a határban, erről a tessediki képről ábrándozik 1837-ben Udvardy. A közösen művelt határ a civódás iskolája, az önállóvá különített birtoktest a kedv, siker és jólét nevelője, mert az úrbéri telekosztás nem gondolkozik többé a nép helyett. Ha úr s paraszt «szabadon repülhet a tanszeri elv szárnyain, és a nemes földművelést bámulandó tökélyre emelheti», akkor egyetlen nagy kertté varázsolja e hazát.

Megbocsáthatjuk a mérnök Udvardynak, hogy maga felé hajlik a keze és minden bajnak forrását a közös határban leli. A tagosításon, a külön birtoktestek kihalásán igaz, hogy elsősorban a mérnökök keresnének, de biztos kézzel tapint a baj eleve jére, mikor kiemeli *az önálló kisüzemben rejlő, gazdasági értelemre nevelő erőt*. Egy hold lucerna többet ér, mint két hold legelő s huszonöt hold egy tagba kimérve többet hoz, mint száz hold szanaszét. Ha örökváltsággal, vagy nélküle elkülönítették a jobbágytelkeket az úri szabad birtoktól és egymástól, akkor jöhet teljes erővel a «tanszeri földészlet».⁹

«Intelligentiát kell hát mindenk előtté terjesztenünk, *a népet a földészlet*

ügyében felvilágosítanunk, annak elveire megtanítanunk, előítéleteit szépen lefejtetnünk, gazdasági folyóírásokat szakadatlanul folytatnunk s még a szegény pórnépet is olvasó publikummá formálnunk. A falusi nép iskoláiban igen sok teoriát bevitetni nem kívánnék, ha tehát a népiskolába a földészet tudománya is valaha bevitetik: az inkább kevés jó *practicumból* álljon. Kellene egy havonta megjelenő országos, népszerű, gazdasági folyóírat. «Tartalma minden módon ingerlő, vonzó és mézes legyen, mert ez az *intelligentia* betegségének legcélibírányosabb orvossága.» Mióta más művelt népek szakítottak a köztulajdon rendszerével, lehet nekik tanítani Thaer, Dickson, Nebbien, Burger, Wittman, Andre stb. elveit.

A falusi tanító az adózók terhére kapná ezt a folyóíratot. Bászolgál, mert az ő vállaira s kisebb mértékben a papéra nehezül ázsiai jellemű népünk *átnevelésének* szizifuszi munkája. A papoknak így is van kertjük, a tanítóknak pedig osszanak ki az egész falu tagosításakor. Telik bőven a most fölösleges utcákra és csücskökre pazarolt területből. Ezek a kertek legyenek a fatenyésztés, selyemtermelés szemináriumai. Jövedelmük megjavítja ezt a sanyarú pályát s inkább kapnak iskolamesternek derék embereket, mint a «most csaknem utálatos mesteri és kántori hivatalokra».

Ha gazdasági népnevelést akarunk, akkor nemcsak a határt kell tagosítani hanem a falut is. «Hiába addig népnevelő könyvek, sok szép katedrai tanítások, valamíg helyet nem készítünk azoknak gyakorlására. Csupa szög, zúg, tekervényes búvóhely, mély árkok barlangja, utszátlan zavar, oláh cigányok karavánja és bojnyikok tanyája többnyire a magyar helység». A részeg módjára hajlongó házakat, melyek egy halomban vannak benn a középben, szinte hozzáférhetetlenül kerítik be a tanyák, szoros, kocsival járhatatlan, girbegurba utcákkal. Ez a tűzveszélyes nomádelelűlés szabályozhatatlan. Messze áll a lakháztól az istálló, sok búvóhely és árok rejtí a templomkerülő, garázda sihederek lopott jószágait.

A szelíd népfelvilágosítás kevés a népneveléshez. Törvény kényszere kell a kezdethez. Saját érdekében kell kiszabadítani a népet a mai falvak betyár-bujfató, tűzveszélyes, egészségtelen poklából, mert magától soha rá nem jó. Ha megszűnik a nomadikus zsványkorszak maradványa, hogy a telephelyen mindenki szabadon kószál *a* másén keresztül s legeltet a tilosban, ha a kényszerrel párosult felvilágosítás átneveli a nép *kritikátlan földéhségét*, akkor megszűnik az állandó patvar s a gyermekek nem a civódás, perlekedés légkörében nőnek föl. Egy pár szabadelvű földesúr nagy áldozatokkal rendezte és rögzítette az úrbéri telkeket és adott, amennyit parasztjai kívántak. Ezek pedig távolról sem bírták a kapott földet megművelni s csak néhány sovány marhájukat eresztették rá bitangra, mert *a vagyon egyéb alakjairól nincs fogalmuk*. Gazdasági népnevelésünk legnagyobb diadala az lesz, ha átviszi parasztjainkba ezt az elvet:

Markolj csak keveset, hogy azt jól megszorítsd, Ne a *földet* hanem a *munkát* szaporítsd.¹⁰

Mikor gondolkodó szakembereink általánosságban vizsgálják földművelő népünk gazdasági értelmességét, váltig pedzik az *alsófokú gazdasági szakoktatást*. Magasabb fokú, kifinomult mezőgazdaság olyan készségeket s ismereteket követel, amelyeknek állandó ébrentartásáról, átszarmaztatásáról gondoskodni kell. A termesztet ugyanis nem tűr hybridet. Már pedig minden keresztezéssel kitenyésztett állat, minden oltott gyümölcs és nemesített vetőmag fajtisztátlan korcs. Mihelyt

az előállítás folyamata elejétől fogva újból meg nem ismétlődik, visszafajzik vad állapotába. A mezőgazdasági kultúra nem egyéb, mint az embernek saját céljai szolgálatában folytatott örök harca a természet egészséges szándékai ellen.

Még a nomád állattenyésztést is tanulni kell. Mennyivel inkább nemzedékről átadott készség az okszerű mezőgazdaság tudománya? Ennek a tudománynak alapelvei igen fontosak földművelő nemzetnél. «A mezei gazdaság mestersége azon tudomány, mely szerint a természet az ő munkállódásának törvényei szerint természetű erejének mennél nagyobb és állandóbb grádusára, mennél kevesebb költséggel vezettetik és mintegy kényszerítettetik». A magyar boldogulás kútfeje mégis csak a földművelés s épp mert hogy földünk bő termése miatt, pl. Mária Terézia idejében nem tudtunk mit csinálni a rengeteg gabonával, nem kényszerült rá népünk, hogy kenyerét «valamelly mesterséges és tsak tanulás, vagy gyakorlat által szereszhető módokkal igyekezzék keresni». Igaz, hogy nem volt boldogtalan ebben az ártatlan tudatlanság állapotában, de a mesterségek iránti ösztöne eltompult és más, haladottabb népek szomszédságában nem remélhető, hogy a termény- és cseregazdálkodásnak ez az idilli állapota sokáig fönntartható lesz.

Kaleidoszkopszerűen forgatja a negyvenes évek sajtója népünk mezőgazdasági művelődésének kérdését. Hol Smith Ádám munkaelméletének érveivel világítják meg, hogy az emberi értelemben gyökereszik a tökélyvágy, s a társadalomba szerveződött ember tökéletesített munkával törekszik a jólét boldogsága felé, hol pedig a védvamos közgazdasági iskola tanaival indokolják, hogy tökéletesítsük földművelésünket és pártoljuk iparunkat. A kettő egymás fogyasztója lesz s pénzünk nem folyik ki külföldre, sőt, ha saját marháinkat, lovainkat, nemesített gyapjunkat mosott állapotban kínáljuk a külföldnek, még hozzánk folyik be pénz.

Ezért mezőgazdasági s ipari művelődésünk haladjon karöltve. «A természetnek, nemkülönben a mesterségeknek tudománya, egy részben ugyan a természet munkállódása úttyainak belátásában, más részben ezen természet törvényeinek a végtelen tökélyedhetés nézetében a helyhez, időhöz s egyéb körülményekhez tételyes alkalmaztatásában gyökerezettvén az első ugyan a természet és földművelés tudománynak nelyt álló az az tapasztaláson épült tanítmány és illy tapasztalkodások tzélyában az Országban intézendő földművelési utazások és azoknak köznyilvánítása, — úgy az Orzágnak különböző részeiben felállítandó példa gazdaságok, végre a termelés tökély — példányainak buzdítható jutalmazásai által, a Mestereknek tudománya pedig tzélirányos Politechnikai Intézmények által lészen közösen előmozdítható.»

Ehhez a nyakatekert mondathoz fűzi aztán a névtelen cikkíró további javaslatát, hogy a földbirtokosok részvénytársasági alapon állva össze létesítsenek múipari intézeteket, egyenként pedig iskolákat állítsanak, hol jobbágyaikat a polgári erkölcs mellett «sorsához és köréhez tartozó tudvágyra vezérlik». Ne csak fényes juh aklokot építsenek és juh inspektorokat fizessenek, hanem juhokon és lovakon kívül végre embereiket is nemesítsék. A nemzet pedig állítson tanítóképzőt és szakemberekkel készíttessen az ország minden tájáról állapotfölvételt, ahogy Young Artúr tette Angliában. Ezeket összegezve tudományosan lehetne nyilvántartani, hol, milyen irányú földművelésbeli értelemtagításra van szükség.¹¹

Se szeri se száma az 1836-i országgyűlés bezárta óta a gazdasági népművelést követelő cikkeknek. Nyilvántartása mind fölösleges is, mert ha minden két év terméséből tallózunk egyet-kettőt, tisztán látjuk, mit akart a reformnemzedék

országgyűlésen kívüli széles közvéleménye. Gondolatmenetük, érvelésük nagy vonásokban összefoglalva ez:

A gyakorlati tapasztalás már nem elég tanítómesternek, mivel az élet egyetemesebben meggyorsult. Egy emberélet is kevés a kísérletekből oly eredményt leszűrni, amit a tudomány készen ad. A mezőgazdaság egyike a legterjedelmesebb tudományoknak s szétágazók vonatkozásai. Nemcsak egy társadalmi osztályt érdekel, ne csak néhány ifjúba csepegtessék, hanem az *egész haza gyermekeibe*. Csak *egy* nemzedék élete kell ahhoz, hogy ez az egész tespedt nemzet megifjodhassak. Tőlünk függ tehát, hogy hazánknak magával nem bíró, tehetetlen venségét elhagyjuk «az ifjúság és lelkeség erőin *a nemzet egész tömege által*» újjá te-remsük gazdaságunkat és kettőztessük jövedelmünket.

A felnőttek már elfásodtak, csak a gyermek hajlítható. «*Miután tehát a tanulni kezdő gyermekek tanítása a legszükségesebb, a gazdaságnak minden apróbb, sőt legapróbb iskoláinkban leendő taníttatása is elkerülhetetlenül megkívánható. Az egész nemzet gyermekeibe* öntsenek szükséges szorgalomhoz, munkához való szoktatást. Valóban ez azon fordulás, melyet minél későbbre hagyandunk, jövedelmeink csönkulása által magunkat annál inkább büntetjük; annál messzebb esünk ama művelt egyremunkálástól, melly a hongazdaság erőjét szüli s lefkét teszi.»¹²

Ez a felfogás a nemzeti jövedelem s jólét gyarapítására szegődött a népoktatást s ezért követel benne gazdasági irányt. Van azonban olyan nézet is, amely más közgazdasági eszmekörrel hozza kapcsolatba. Legjelentősebb köztük az, mely a jövedelemfokozást és közoktatást még a népszaporodás jelenségével bővíti. «Míg a földművelésben csak szokás az útmutató, addig, igaz, a gazdasági iskolák felállítása felesleges; de ha egyszer *a népesedés szaporodása, s a közterhek növekedése a szokott keresetet csökkenti*, — a természeti tudományok kifejlése pedig útmutatást nyújt arra, miképpen lehessen józanabb bánásmóddal a földművelés tiszta jövedelmét sokszorozni, — történjék ez bár a természetes nevelése, a költség leszállítása, vagy új gazdasági és iparágak megindítása által, akkor a földművelés sok ágra szakadó mesterségének rendszeres elvekre építése s tudományos előadása nem kevésbé szükséges, mint bármely más tudományé.»

Jóllehet míveltebb gazdáink már hallottak Thaerről, Schwerzről és Youngról, írásaiknak honi nyelven való elterjedése elég szűkkörű. Többet ér a tapasztalati oktatás. «Tettleges útmutatás» csak tanintézetekben lehetséges. A gazdasági iskola két feltétele 1. alkalmas tanszemélyzet, 2. «mindazon készülétek, melyek a gyakorlati oktatásra, próbatenyésztésekre szükségesek», tehát mintagazdaság nemesített állatfajtákkal. «Hogy azonban az értelem még mélyebb lépcsőjén álló mezei gazdák tömege is mesterségének józanabb és jövedelmezőbb üzésére vezéreltessék» tömeges gazdasági iskolára van szükség és ezt a költségek okából csakis a *népiskolában* lehet megvalósítani.

Ki győzi költséggel? Magánosok alapítása nemes és hazafias, de mindig a tulajdonos gondolkodási módjától függ s akárhogy bástyázza is körül az alapítványt paragrafusokkal, szellernét s jóakarát nem örökítheti esetleg méltatlan utódjára. Keszthelyen deákul, Óvárt németül tanítanak, mindkettő a határon fekszik s évek multán egyik sem lesz közhasznú. Ekkor, 1837 táján vetődik föl egy *pesti országos gazdasági intézet* gondolata s ez kísér bennünket a szabadságharcig. *Török János*, a Magyar Gazdasági Egyesület titkára úgy képzei, hogy a kormány kamarai jószágot engedne át s a tanítókat fizetné, a megyék pedig alapítványokat tennének. Gazdatiszt és gazdasági tanítóképző volna ez az intézet, mert a *népnevelést a tanítóképzésen kell kezdeni*. A szakképzett tanítók áramlanának szét

a népiskolákban sa kátén s biblián kívül mint rendszeres tárgyat tanítanak ott a mezei gazdaság velejét, a tisztek pedig kezükbe vennék az elhanyagolt birtokokat s példájuk még az iskolai oktatásnál is jobban hatna. Így válna népünk értelmes gazdává, parlag honunk pedig kalászingató Édené.¹³

Török János a szakemberek lelkiismeretes részletezésével teszi tanulmány tárgyává, hogy pl. Cegléden hogyan hívhatnának életre egy majoros- és telkesgazdákat képző intézetet. A történelemben nemzetek lesznek s vesznek. «Enyészet s megsemmisülés vagy átolvadás siralmas sorsára számíthat bizton vérünk, ha az európai polgárisodás, — műveltség — s ipar sáncaival körül nem veszi elszigetelt nemzetisége szűk határait s, ha a szellemi képzettség, értelem s ügyesség azon fokára fel nem küzdi magát, melly őt a műveltebb európai nópccsaládokkal erkölcsi egyensúlyba s a fegyvernél hatalmasabb tiszteletre s kíméltre gerjesztő állapotba helyezi. Hogy az ádáz viszonyok törekvéseinek és sok jóakarátának sikertelensége s az elhanyagolt teendők tömérdek volta, miknek helyrephátása hitetlennek látszik, mindeddig a nemzet legjobbait lemondásra nem bírák — e körülmény még ki nem aludt életerőre mutat.» Számatlan nagyrahitott tehetség kallódik el, mert nincs módja «hivatásszerű tökéletes képességre» kifejlődni.

A közművelődés alapja a jólrendezett állampolgári nevelést adó iskola. Azután jönnek a különböző hivatásokra nevelő intézetek. Ha a «kiképzés külön hivatások szerint alapos és korszerű, a százados üreget, melly minket Európa nyugati nemzeteitől polgárisodás, szellemi képzettség, munkássági ösztön és kereseti ügyesség tekintetében elválaszt», kitölthetjük. A hivatásszerű képzés legfontosabbika a földművelőé. Egyszerűbb, mint az iparosé, de épp oly saját céljai szerint való. Kár, hogy a közvélemény inkább az ipari nevelés iránt lelkesedik és szem elől téveszti, hogy nem füstölöghet gyárkémény elmaradt mezőgazdasági rendszerek környezetében. Tudós, ügyvéd, orvos, katona, iparos és kereskedő nyerhet már itt hivatásszerű képzést, miért hát csak a lakosság zömétől tagadja meg ezt az állam? «Bármily szép jövőndő várjon is azon intézeteinkre, mellyeknek felvirulása a státus szellemi emelkedésével karöltve jár s mellyek a nemzetnek tudományos osztályát képezik, mégis egy véghetetlen hézag marad közfelfejlődésünkben ha azon számra, mint értékre egyenlő fontosságú néposztályok hivatásszerű kiképzéséről megfeledekezünk, kik az anyagi jólét forrásai s eszközei körül fáradozván, a státusgazdaság kipótolhatatlan kárával tömérdek idő és erő dús kamatait tőkéstől elvesztegetik, ha jobb értelmi felfogás és ügyesség megszerzésére nem nyújtatik nékik helyes alkalom.»

Gazdatársadalmunk négy csoportra oszlik: 1. Tiszttel gazdálkodó nagybirtokosok. 2. 300—400 holdas középbirtokosok, kik maguk gazdálkodnak. 3. Városi és falusi jobbágytelkesek, kik családjaik és cselédjeik segítségével dolgoznak. 4. Napszámosok és cselédek az előbbi három csoport földjein. Szakképzés valamennyinek szükséges és megfelelő szakképzésünk nincs, mert Tessedik iskolája kimúlt, «a keszthelyi valódi atheneumnak csak parányi árnyéka él még», a magyaróvári német nyelvű s gyakorlati oldalát tekintve gyenge.

A pesti Magyar Gazdasági Egyesület «Gazdaképző Központi Intézete» terv maradt, pedig ez lett volna hivatva szolgálni a három első birtokkategória szakképzését. Kár, hogy a politika hullámverése elmosta, de a nagybirtok még mindig jobban kibír válságokat és kezdetleges gazdálkodást, mint a teljes jobbágy, falusi földműves és kisvárosi polgár. «Csekély földterületre szorítva, a közterhek súlya alatt fulladozva, ügyessége pedig és érteim» köznevelési bajaink miatt ki

nem fejlődhetve, kiáltólag nélkülöz oly intézetet, mely őt kereseti ügyességében s emelkedő jövedelmet biztosító mezőgazdasági ismeretekben nevelve okszerű gazdává képezze és gyarapítsa».

Kiképzett majoros gazdákra van legnagyobb szükség, akik úr és cseléd közt állva olyan tisztet töltenek be, mint a pallér az építészetben vagy az altiszt a hadseregben. Hajdúk, és béresgazdák csak parancsolni tudnak, de a tagosítás, istállózás és belterjes gazdálkodás módszereit nem értik. A zsinóros hajdú poroszloi tekintetével csak félelmet önt a robotosba s kényszeríti a szorgalomnak *tettetésére*, holott ma értelmes irányítással, példamutatással kell a munkásokat tanítani s a munkamódszert javítani. A hajdú csak *őre s nem tanítója* a silány munkának, melyre a szabadsalom egy pohár pálinkával megvásárolható tőle.

Milyen nyugati mintára szervezzük ezt a majoros gazdákat képző szakiskolát? Itt volna a 7—17 éves árvaintézetek s a 16—19 éveseket nevelő földművesiskolák fajtája. Török János az utóbbit pártolja és Tessediktől ihletve maga akar cselekedni, mert az országgyűlésre hiába várunk. Lelkes mágnásaink egyikének támogatásával szerzett Cegléden egy olyan 120 holdas összesített telket, hol már készpénzben váltják meg az úrbéri tartozásokat. Ezt szeretné még legelőkkel s erdőkkel 300 holdra kiegészíteni, hogy a reá tervezett földművesiskolának minden gazdasági ágra legyen gyakorlóterülete. A telek adózik. Így meg tudja rajta mutatni, hogy adóterhes jószág is alkalmas többtermelésre. Eszközei: «Egy célszerűen elrendezett példánygazdaság külön részeinek egy pontba vágó és sikerre irányzott okszerű üzlete.»

Képzés tárgya volna elsősorban a földművelés, nagy hangsúlyt vetve az iparnövényekre, takarmányokra s rétgazdálkodásra, állattenyésztés középfinom juhhal s kisgazdaságban is tenyészthető kancákkal, trágyagyűjtés, kertészet, szőlőművelés, erdészet, selyemtenyésztés és méhészet. Külön tanítanak a belső, a világ pénzgazdaságába kapcsolódó finomabb munkákat, így a termények tárolását, munkafelosztási tervek készítését, kivitelre alkalmas sajt, dohány s ipari kender helyes készítését. Egy külföldet járt kiváló szakember vezetné s kísézné alkalmi magyarázatokkal a gyakorlati munkákat. Kapna egy segédet az írásbeli munkákra s ez tanítana számvitelt, természettudományi és mérnöki alapismereteket a téli hónapokban. Segéderőknek szemelt ki még egy földművest Hohenheim iskolájából, egy alcsúti öregbérest, egy Klauzál-féle képzésű juhászt és egy külföldi tehenészt. Három év alatt a növendékeket minden munkába bevonnák, tehát a naplózásba s *kettős könyvvitelbe* is, «hogy megtanulják a helyes gazdálkodás velejét, t. i. a munka józan felosztásának s kivitelének módját, a gazdaság külön ágainak egymásközi helyes arányát», hogy a maguk kis mintagazdaságát is be tudják majd rendezni. Tíz növendéket vennének fel évfolyamonként, 17—25 éves tisztas erkölcsű, védoltásos, mezei munkára alkalmas írni-olvasni tudó legényeket s egyenruhában katonai és valláserkölcsi fegyelem alatt tartanák őket.¹⁴

Nagyszerű terv! Számol a százados gazdasági rendszerekről való letérésnek szükségelt, fokozatos átmeneteivel és tisztán látja célját: pénzgazdálkodásra, nemzeti jövedelmet fokozó minőségcikkek kivitelére nevelni a magyar parasztságot. Török 1846-ra tervezte megnyitását s az Országos Magyar Gazdasági Egyesület pártfogásából akarta volna előteremteni a még hiányzó eszközöket. Tervének további sorsáról nincs hírünk.

További tervekben azonban nincs hiány. Gazdaságilag erőtlen, de egyszerre nagyot akaró társadalmak jellegzetes kországa ütközik ki nálunk is: egymást

kergetik a javaslatok, a jövőt rózsásan építő s a maguk szemében igen értékes, olykor nagyvonalú és keresztül is vihető elgondolások, de megvalósításukra valahogy hiányzik a szívós végrehajtó erő. Szegény nemzetek csak vágyakban élhetik ki tettejüket. Közhely már, hogy mezőgazdasági szakképzésre szükség van. «Azon károk, melyek a gazdaság körüli még nagy részben divatozó tudatlanságból, elfogultságból, felszínüségéből következnek, oly számtalanok, hogy azoknak részletes vitatása nem egy kis munkának anyagot nyújthatna». Ha pedig e köré a szükséglet köré jegecesedő temérdek vonatkozást, tervet és hozzászólást egyetlen nagy pillantással igyekszünk átfogni, akkor közös jegyként a következőt emelhetjük ki belőlük:

A kor a népiskolák mezőgazdasági beállítottságán kívül kétféle kifejezett szakiskolát akart. Az egyik az *alsóbbfokú*, ahol fölserdült parasztlegények, ügyes majoros gazdák s előmunkásszerűen oktató béresek, juhászok stb. gyakorlati mutogatása és egy tudományosan képzett gazda igazgatása s némi elméleti oktatása mellett egy-két év alatt nevelődnének értelmes telkesgazdákká. Ilyen iskola kellene minél több a községi földekkel kapcsolatban, de legalább megyénként egy. Nélkülözhetetlen volna azután a fölöttük álló *központi gazdasági tanintézet*, legalább egy országos, Pesten, de ha lehet több is, tájanként. Itt Keszthely s Magyaróvár mintáján indulnak az írók, de állami tanintézetre gondolnak, változatos tangazdasággal s úgy személyzetében, mint felszerelésében elsőrangú tudományos színvonalon. Benne képződnének a nagybirtokosok fiai, az alsóbbfokú mezőgazdasági (földművesiskolák) vezetői és a gazdatisztek.¹⁵

Külön könyvet lehetne összeírni ennek a nagy vonásokban itt vázolt elgondolásnak csip-csup változatairól. De a szabadságharc izzó, boldogabb jövő után rohanó napjaiban megtermett ennek a kifogyhatatlan iskolatervező irodalomnak legértettebb gyümölcse is, *Hutirai Lukátsy Sándornak* nagyvonalú javaslata.¹⁶ Benne rendszerbe foglalva tárul eléink újból, amit vonásaira szálazva már eddig megismertünk.

Lukátsy a vámok által Ausztria javára kiszarolt magyar haza gyarmatállapotára tesz célzást s abból indul ki, hogy az állam hivatása a szellemi s anyagi jólétet előmozdítani.

«Honunk eddigi gyarmatias állapotába, érdekei az örökös tartományok érdekeinek alárendezve.» s feláldozva lévén, a nép szellemi s anyagi kiművelésére az állomány gondjait nem fordítván, lelkes hazafiak egyesültek s önfeláldozásukkal intézeteket állítottak a nemzeti jólét eszközésére lehető módon tetteleg működni».

Az egyesülés gyümölcset meg nem teremhette, mivel hiányzott vezetéséből a kellő szakértelem. A tagok részvétlensége, fontos döntéseknek hozzá nem értők szavazattöbbségével való keresztülvitele és avatlatlanok kormányzása bénítja működését. Akik csak pénzt adtak, elégedetlenek. Az adakozó kedv kimerült s ma ott állunk, hogy a hazai gazdasági egyesületek sem a nagybirtokosok, sem a nép gazdasági tudásán annyi év után sem lendítettek semmit.

Tanult-e a nép «a gazdaságat célszerűbb kezelésére nézve valamit? Kieszelt-e módot ezen egyesület s eszközt a nép e szakbeli kiképzésére? Nyert-e a nép oktatást directe — vagy indirecte, a mezei és kerti gazdaságba, gyümölcs, eper, tűzi, épület s szerszámfa nevelésbe s tenyésztésbe? Sohasem! Miért? Sokak kézibe volt a kormány s ép azért senki sem kormányzott».

Lám a pesti országos gyümölcsös kert is a legnemesebb céllal indult s a nép gyümölcsstermelési ismeretét semmivel sem öregbítette. Azoknak pedig úgyszólván hozzáértő kertészek, aki ennek a társaságnak részvényesei. Ez a telep siralom-

völgy, annyira szakszerűtlen. Sem a fekvését, sem a talaját nem választották meg jól. Hogy szolgáljon okulásra olyan gyümölcsös, ahol mind az anyafák, mind a csemeték sápadoznak a betegségtől és féregtől?

Lehet az egyesületek célkitűzése elsősorú, de népművelési szerepükben nem váltak be. «A nép szellemi s anyagi képzését az álladalom hivatásának tartva — a Minisztérium azt célszerű intézetekben, külön szakértők által rendezze s kormányozza».

A gazdaszat főelve a takarékoság. Ne adjon ki pénzt olyasmért a nép, amit otthon előállíthat. Mennyi anyag elvész az alföldi nép tudatlansága miatt. Miért tartja a földművelő nyáron is kenyéren, húson és tészta ételeken házanépét, mikor ezek nyersanyaga mind eltehető télire? *Mert nem tud főzeléket termelni*, nem éli az egészséges gyümölcsöt, hanem a drága gabonát. Miért kénytelen tüzi, épület- és szerszámfára kiadni keserves pénzét? *Mert nem ért a faneveléshez!* Mennyit erőlködtek a kormányok a selyemtenyészéssel, amelyet gyermekek is végezhetnek, amelynek epersövénye kis területet foglal és mégis föltartja a káros szeleket, rőzséje pedig tüzelőt nyújt. Felülmúlná a selyem nemzeti jövedelme az oly nagyra tartott juhtenyészését.

Hát a gyümölcsstermelés mennyi pálinkának kifözött gabonát mentene meg! *«A fa ápolás nemesíti a lélek érzéseit, ezek melletti bánás pihenésül szolgál a fárasztó mezei munka közt, megóvjá a tulajdonost a mezei munkákra alkalmatlan időkben s üres napokon szokott henyéléstől s korcsmázástól, sőt az emberi erkölcsre legjótékonyabban hat — ugyancsak: tolvaj majdnem mind gyümölcslopáson kezd, gyümölcsstermő vidéken gyümölcstolvaj nincs, csak ott fejlődik az ellentállhatlan vágy — hol az kevés találtatik».*

A szemtermelés nem az észszerűséghez, hanem a hagyományhoz ragaszkodik. Nálunk nem az időjárás szerint végzi a nép gazdasági munkáit, hanem bizonyos ünnepekhez és szentek napjaihoz köti. A nagybirtokosok gazdatisztjei pedig bár ne utánoznák az angol s német módokat, mert hazai viszonyok közt ezek rosszabbak, mint az úrbéri idők sokat fölhánytorgatott gazdaszata. A fő hiba pedig, hogy a tisztek «nem sűrűn zsebeikre gazdálkodtak, elczifrázták tetemes költséggel gazdaságukat», ma sem szűnt meg.

Agyondédelgetésbe csap át a javító buzgalom. Tudákosan csinálnak mindent, töltögetik a burgonyát, a helyett, hogy rendjén megkapálnák kacsozzák a dohányt a helyett, hogy hagynák természetes módján beérni, kísérlet nélkül telepítenek idegen szőlővenyigét neki alkalmatlan talajba — átgondolás nélkül majmolnak külföldi elméleteket. Nincs eredmény s így nem csoda, ha a nép bizalmatlan minden újítással szemben. Gazdasági egyesületek nem is fogják soha megtanítani a népet helyesebb gazdálkodásra s nem pótolhatják azt a hiányt «melly az állodalom erélyes tevőségét igényli». Más a reform útja.

Mindenekelőtt statisztikailag kell átpillantánunk Magyarország tájait és számolnunk vele, hogy pl. a felvidék népét semmiféle magasfokú földművelés meg nem menti az éhenhalástól, csak a gyáripár, mert a föld hideg és sovány, a gyárnak pedig minden feltétele megvan. Viszont míg az Alföldön «a föld lakosai szükségletét megtermi, a gazdaszat s földművelésnél más ipar lábra nem kap». Vidékenként eltérő intézkedések kellenek tehát, így 1. a tájhoz hangolt *mintagazdaságok*, 2. célszerű gazdaszati oktató intézetek, 3. könnyű csemete, dugvány és vetőmagbeszerzős a nép számára, 4. ismeretterjesztő, népies könyvek s hírlapok, 5. «Állodalmi szak kormányzó hivatal, mely az elősorolt intézeteket összhangzásban tartja».

Mintagazdaságot vidékenként annyit kell felállítani, hogy minden földműves közel érhesse és szemlélhesse és utánozhassa úttörő munkájukat. Azonban teteme» költséget igénylő felállításukra a mai nehéz időkből nincs pénz. A jelen pillanatban csak a kisebb befektetéssel járó *közoktatás* eszköze van a kormány kezében.

Lukátsy terve az, hogy a közoktatási minisztériumban alakuljon *földművelő képző szakosztály*, amely a statisztikai osztály segítségével kidolgozza hány gazdasági intézet kell és hol, majd a megyéktől begyűjti a meglévő epreskertek térképét s adatait. Ez a szakosztály *vegye* igénybe azoknak a hazafiaknak önkéntes támogatását, akik most az egyesületekben eredménytelenül fecsérik el munkájukat. Közülök szemeljen ki a minisztérium elnököket, de lehetőleg szakértők közül, akik megyénként tizenhárom tagból álló tanácsot alakítanak. A tanácsot a minisztérium tizenhárom kinevezettje választmányáá egészítené ki és megbízná, hogy tegyen javaslatot, melyik földterületet kellene gazdasági intézetnek megszerezni, vagy melyik fennálló gazdasági fiókegyesület kísérleti telkét vagy melyik epreskertet átvenni erre a célra.

Ennek a javaslatnak nyomán állítaná föl a minisztérium az egyes intézeteket, melyekben elméletileg és gyakorlatilag, *de a vidék szükségleteihez mérve* tanítanak 1. népszerű természettudományt, 2. fatermesztést és nemesítést, 3. Horticultural vagyis kapás és gyógynövények termelését, 4. gabona- és takarmánytermelését, 5. háziállattenyésztést, valamint gyógyításukat, 6. selyemhernyónevelést, 7. okszerű kísérleteket, új eljárásokat, 8. földművelési lapok olvasását s megvitatását. Pótolnák egyelőre a mintagazdaságokat, mert nyilvántartanák a vidék jelenleg divó gazdálkodási módszereit és legalább elméletileg kidolgoznák javításukat.

Minden intézetnek volna egy igazgató tanítója, egy segédtanítója és egyben az intézet gazdája, végül egy állatorvosa. Rendeletek vétele és jelentések küldése útján teljesen a minisztérium irányítása alatt működnének, de bevonnák az iskolai tanácsok útján a közönséget is, főképp olyanokat, akik ösztöndíj adományozásával vállalják egy-egy növendék tartásdíját. A tanácsstagok hozzászólhatnak a felsőbb rendeletekhez s a jegyzőkönyvekből a miniszter is tudomást venne a vidék véleményéről.

De tervez Lukátsy egy *Országos középponti intézetet is*, főleg a szaktanítók képzésére. Csakis a főváros körül létesíthetnék, *közösen a gazdasági és közoktatási miniszter*, hogy nagyszabású kísérleti telepen bevezethető legyen minden ága a honi gazdálkodásnak, gyűjteményében pedig képviselve minden növény, fa és állat. Önköltséges és ösztöndíjas tanítójelöltek népesítenék be falait s telepeit.

Számítva a hazafiak áldozatkészségére a gazdasági intézetek elfogadhatnak ajándékokat, de csakis miniszteri jóváhagyással, nehogy alkalmatlan rossz földek vagy célszerűtlen magvak, oltványok rontsák munkájukat. Ezt a felügyeletet, úgyszintén a központi irányítást az osztályfőnökből, lapszerkesztőből, fogalmazóból és két írónkból álló miniszteri szakosztály gyakorolná. *A mezei s kerti gazdasági lapot* azonban a kereskedelmi miniszter közbejöttével kellene szerkeszteni, mert ez állandóan hirdetének, hogy hol és mely áron szerezhető be magvak, csemeték, dugványok, selyemtojások — csupa gazdasági intézeti termékek, vagy ha az iskolák nem állítanak elő, mint pl. szerszámokat, felszerelést melyik kereskedőnél találhatják meg. Állandóan tájékoztatná a lap a közönséget még az egyes intézetekben folyó kísérletekről s azok eredményéről.

A lap teszi könnyűvé Lukátsynak, hogy áttérjen a legfontosabbra, a pénzkérdésre. Szerinte ez az újság annyira közérdekű, hogy kötelezőleg kellene járat-

tatni mintegy 17,000 községgel. Különben is csak a gazdasági iskolák alapberendezéséhez, megindításához kellene pénz s annyit még a mai zavaros viszonyok közt is elő tud teremteni a minisztérium. Később már piacra dobott mintatermekkel önmagukat tartanák el az iskolák. Föld úgyszólván ingyen kerülne a közállományi javadalmi és alapítványi javakból, a haldokló gazdasági fiókegyesületek telkeiből, elhanyagolt epreskertekből, ahol még épületek is vannak. Sorrendben természetesen a központi intézet felállítása volna a legsürgősebb, hogy legyenek szakképzett tanítók.

Temérdek kisegítő terv is fölbukkan, jobbára gazdatisztek tollából. Az egyik védi a paraszt maradi gazdálkodását, «mert az öregek sem voltak bolondok». A másik utal az iparosképzés kötelező vándoréveire s a parasztlegényeket bizonyos ideig vándorbéresekként akarja szolgáltatni különböző uradalmakban, vagy még inkább kisebb mintagazdaságokban s a lelkészeknek a jobbágytelek méreteihez közelebb-álló, okszerűen kezelt birtokain.¹⁷ Szendrey Ignác erdődi jószágigazgató a megyénként szervezett fiók gazdasági egyesületek feladatává tenné a köznép gazdasági művelését.¹⁸ Szatmármegye «oláh nemzete» lelki sötétséggel s éhenhalással küzd, pedig a nép jóléte virágoztatja a hont. Részvénytársasági alapon venne a gazdasági egyesület bérbe a legelmaradottabb vidékeken kétezer holdas tagokat harminc évre. Valószínűleg ingyen is megkapná épületek s talajjavítás ellenében. Minden környező falu küldene egy 16—20 év közötti legényt s ezek volnának a birtok munkásai. Egy szakképzett s kitaró gazdatiszt irányítaná őket. A két első évben dolgoznának, a harmadikban az ügyesebbek felügyelnének. Buzdításul mentesek volnának a katonaságtól s a felszabadulok közül a négy legjobb két ökröt s teljes gazdasági felszerelést kapna. A földesúr kibecsültetné legrosszabb jobbágyát telkéből s ennek adná, hogy a faluban példát mutasson. A tangazdaság gyarapítására minden úrbéri egész állomány után 12 pengőkrajcárt vetnének ki, aminek felét a földesúr fizetné. Maga a gazdaság három részre oszlana. Az elsőt a nép közt most dívó módon, trágya nélkül, kevés munkával, három fordulóban művelnék. A másodikat szintén három fordulóra osztanák, de trágyáznának és takarmánnyal, kapás növényvel változtatnák a kalászoszt. A harmadik tag pedig tökéletes váltógazdaság volna és így a növendékek egymás mellett látnák az egyes művelési rendszerek jövedelmi különbségét.

5. Az okszerű gazdaképzés irodalma.

Az alsófokú mezőgazdasági szakképzés egész tömegében keveredik az általános népoktatással, viszont a közép- és felsőfokú szakoktatás forrásanyaga már zavartalan tisztaelvűségben áll előttünk. Hatalmas elmélete virágozott ki az «*okszzerű gazda képzésének*» a negyvenes években. Hivatásos gazdák háborognak, hogy mennyi az országot tápláló földművelés mesterségében a kontár. Nemcsak ügyvéd, titoknok, orvos, gyógyszerész, tisztviselő, katona és táncmester gazdálkodik, hanem az igazi gazdák is vagy elméleti tudósok, vagy hagyományok szerint gépszerűen eljáró parasztok. «Az elméletesek némi részben szinte ebből származólag a célba vett pályájukra megkívántató tudományt vagy gazdaságbeli oktató intézetek látogatása, vagy illy előkészülés után a földesúr jószága kormányát általveszik; a többiek pedig, t. i. a tiszték gazdasági pályafutásokat többnyire ott kezdik, hol mások azt végzik, t. i. az igazgató főtitkárságnél».

Dicsekedhetik korunk sok kiváló gazdával, de országos arányban meg a szakismeretek terjesztése, ébrentartása tekintetében mégis kevés a számuk. Gazdálkodni gazdálkodik itt boldog-boldogtalan, «tökéletes értelmes gazda nevet azonban csak az érdemel, ki nem csak a földművelésnek minden ágait, ú. m. tápláló kereskedési növények és mesterséges takarmány termesztésnek módját tökéletesen érti, hanem a teljesen ismert többféle gazdasági rendszerekből a körülményekhez képest a legjobbat s legcélszerűbbet kiválasztani s végrehajtani tudja. Hogy erre elméleti és gyakorlati műveltség szükséges és hogy ez csak huzamosb tanulás és gyakorlat után elérhető, azt kiki átláthatja».¹

Mai nyelven ez annyit jelent, hogy a mezőgazdasági naturalizmus napja végkép leáldozott s a racionális gazdának virrad. *Bujánovics Ede* táblabíró, ügyvéd és földbirtokos a negyvenes évek jónévű szakírója a németországi mezőgazdák potsdami gyűlésén tartott előadásában már tudományos alapon fejtegeti, hogy mi az «okszerű gazda» és magyar viszonyok között hogyan ágyazódik be a népjellemet közgazdasági irányban fejlesztő tényezők közé. A tőkés vállalat más nézeteket teremtett. Múlóban az a szokás, hogy gazdának csak azt neveljük, akitől a sors minden észbeli tehetséget megtagadott. A juhászat meg a pálinkafőzés röviddel előtte a legalacsonyabb foglalkozások közé tartozott, emeből Hermstädt és Pistorius, amabból Thaeer és Ehrenfels csináltak tudományt.

Az okszerű gazdának nyelvismeret, szívós testalkat, erkölcsi ellenállóerő s kemény akarattal párosult önbírálat kell. Az éghajlat magyarázza, hogy ezt az eszményt leginkább a német faj közelíti meg. Német földön egyrészt nem tesped kelet és dél lustasága, másrészt az emberi értelem sem küzd hiába a mostoha természettel, mint északon. *Bujánovics* emberföldrajzi okokkal magyarázza a népjellemet. «Maga a szellemdús szomszédság (francia), mely a német naprendszernek rómaiba átmenetét képezi, szinte bizonyítja a nemzetiségi jellem eme befolyását mezőgazdaságával, mely egyes dicséretre méltó törekvések s a revolutio által lerázott bilincsek ellenére is egészben véve sokkal alantasabb fokon áll, s mellynek a lakosok tévelygő tüzes mozgalma kevésbé használatos, mint a német nép hideg, átgondolt, tervszerű szilárdsága s tartós szorgalma. *De sehol sem mutatkozik ezen okszerű gazdává képződés különbsége világosabban, mint az én hazámban, hol évszázadok óta annyi sokféle nemze tartá fenn bár szűk térre szorulva nemzeti sajátosságait, s ezekkel mezőgazdasági fokának jellemét, miszerint Magyarország az imént rajzolt nemzetek égali képét Daguerre kisebbitett mértékének tökélyével, mint valódi napképet sugározza vissza. Mialatt t. i. a zabtermő vidék tótajkú lakosa Kárpát bércein reménytelen nyolchavi telén át becsesebb cikkek termesztésében akadályoztatva, a műipar segélyével, mely őt szükségre tanítja, számos háza népét el tudja látni szükségekkel, a római eredetűre büszke oláh a keleti és déli határszélek legáldottabb megyéiben a henyelés enyhe karjai közt legnyomórubbb állapotjában gyümölcscsel és máléval táplálkozik, s valahányszor termése nem sikerül, a kormány s emberbaráti földbirtokosok segélye nélkül családostul olly sors martalékvává lesz, melynek neve is csak szégyenkép tekintethetik Európa polgárosodott népei közt a tizenkilencedik századnak.*

E két szélsőség közepette a Magyar hódítói büszke utóérzetében lakja a Tiszának buján termő partjait, mellyek kimérhetetlen televénye nemcsak számos marhájának még most is, mint hajdan Volga vidékén vándori előszeretettel tenyészített csordáit bőven táplálja, hanem szerény igényű szükségét is — szalonna szeletét toklászos búzakenyerével — sok fáradalom nélkül fedezi. *Ennél fogva keleti egykedvűséggel megvet ő minden újítást, mihelyt az több erőt és munkát igényel,*

s inkább pénziánnyal küzdve zsíros bundájában tengődik, hogysen német eredetű telepítvényi szomszédait követésre méltóknak tartaná, kiknek fátlan sivatagok közepette virágzó faluk a vándor érzelmét rend, szorgalom s jólétök által öröme gerjesztik».

Ilyen körülmények közt mindennél jobban elkel Magyarországon az okszerű gazda. Magától azonban nem születik ilyen s Bujánovics a gazdává nevelő folyamat menetét vizsgálja. Szerinte legjobban a *katonaság* készít elő okszerű gazdának. A tábori zajban kidühöngi az ifjú tüzét, megfigyel különböző országokat, engedelmeskedni s parancsolni egyaránt megtanul s érzi a gondolat s akarat erkölcsi hatalmát. Rendet, pontosságot, felelősséget, *összevont erők felhasználását* s áttekintést sajátít el. Cincinnátustól Washingtonig katonai pályán képződtek a legjelesb gazdák és utólag tanultak elméletet.

Ugyanily jó előkészítés a *papi* pálya, főleg pedig azokra a gazdasági ágakra, amelyek türelmet, gondosságot és szorgalmat kívánnak megszokott házi körben, így kertészkedésben, apró állatok tenyésztésében. Igen jó átmenet végül a *gyógytudományi kar*.² Thaernek, az egykori orvosnak a neve elég bizonyíték. Bujánovics tehát a tudományos szakképzést föltolja a férfikor elejére. A mezőgazdasági akadémiák növendékei közt csak érett férfiakat akar látni és nem tulajdonít fontosságot annak, voltak-e szakszerű előtanulmányaik, éltek-e gazdasági környezetben. Nála a jellembeli fölkészültségre esik a túlsúly s ezt több reménnyel várja a zárt kasztok, papság-katonaság nevelésének szigorától, mint a majorok és uradalmak nevelésétől. Felfogásával egyedül áll kortársai között.

Egy-kettő valóra is vált a sok tervből. Zavartalanul virágzott Nákó Kristóf nagyszentmiklósi földművesiskolája, 1839-ben pedig Károlyi Lajos gróf állított közös ispánképző iskolát Battl ány Kázmér és Gusztáv grófokkal *Bohoncon*. Az intézmény lelke Klauzál Imre jószágigazgató volt, tanerői a kiválóbb gazdatisztek. A Gazdasági Tudósítások c. szaklap mellékleteként jelentették meg a Rohonci közleményeket s közölték a kísérleti mintagazdaság tapasztalatait. Egyéves gazda s kétéves erdészképző tanfolyamát idegenek is látogathatták, de keszthelyi s óvári mintára elsősorban saját személyzeti utánpótlásukat nevelték benne. Nyáron kizárólag gyakorlati oktatás folyt, elméletet csak télen nyújtottak. A hanyagokat kiselejtezték, a felvételnél pedig gazdasági előgyakorlatot követeltek. Háromféle növendékük volt: ingyenes pénzsegéllyel, ingyenes segély nélkül és ellátásos fizető. Tandíjat nem szedtek. A másodévesek a Batthyányiak rohonci uradalmából Károlyi Lajos tótmegyeri birtokára mentek át, ahol a szeszégetésben és műmalomiparban is kiképezték őket. Így szerencsésen egyesült gyakorlat meg elmélet. Aki közülök Pesten kiállotta a próbatételt, képes Magyarország bármely vidékén gazdaságot vezetni,³ illetve így tervezték az alapítók, mert egyenetlenkedésük miatt az iskola 1841-ben megszűnt s így legföljebb csak két korosztályt bocsáthatott az életbe.

Többen kifogásolták, hogy már alsófokú oktatással kísérleteznek, mikor még szaktanítók sincsenek. Sorrendben a gazdatisztek és szaktanítókat képző felsőfokú iskolákat volna szükséges előbb kiépíteni. Szomorú a jelen állapot, mert bár helyenként «találkoztak lelkesek, kik az alsóbb oskolákból diák rudimentát kiküszöbölván helyébe a számvetés és gazdaság főbb vonásainak tanítását rendeltek, nagy kérdés, hogy többre hol találának alkalmas tanítót?»⁴

A gazdasági szaktanítóképzés a negyvenes években egyetlenség biztató, de rövid életű kísérlettel valóra is vált.

1845-ben Nagykőrösön létesített iskolája 1808 óta virágzó bölcséleti karán egy mezőgazdasági tanszékét a dunamelléki református szuperintendencia. Határozata szerint egy «olgy gazdasági új tanítóintézet is állíttassék, melyben mind azok, kik akár nagyobb, akár kisebb oskolákban fognak a jövőben tanítoskodni, előbb magokat a nevelési és gazdasági tudományokban tartozzanak ugyanott kiképezni és mivelni». Volt 82 holdas tangazdaságuk is. Eddig tanítónak gyengébb elem ment. Az órát kitöltötte, ám a gyermekek elvesztették. Nagykőrösi képzettségű tanítók jövője az volna, hogy minden népiskolához egy darab földecske tartozzék. Rajta ismerkednének meg a gyermekek a gazdálkodás pénzkereső munkájával. Tanulnának minden hasznosat, hogy életrevalókká nevelődjenek. «Az idő elhossa e szorgalmas sarjadék emberkorát s kivetkezik a mostani férges és elavult állapotából az elhagyatott nép». Bár találna a nagykőrösi példa utánzásra!⁵

1845-ben a Debrecenkörnyéki Eleméren, 1846-ban pedig Cegléd mellett Szőkehalmon valószínűleg Török János tervét valósítva meg, nyílt parasztgazdákat képző földművesiskola, de ezeket is a nagykőrösit is kivégezte negyvennyolc zürzavara.⁶

A kapitalizmus mezőgazdasági művelődési hatása kétirányú volt: szaktudás-többletet, a felelős működést megelőző céltudatos szaknevelést kívánt s az alkalmazott gazdák színvonalának emelésével párhuzamosan társadalmilag is javított helyzetükön. Kiemelte őket a félcselédi sorból. Bár mindinkább múlik az idő, mikor a földesúr így mordulhatott tisztjére: «Nem kell nékem tanult gazdatiszt», van a negyvenes években még mindig elég, aki táncmesterből, szökött diákból, lakájból, inasból, leibhuszárból, kocsisból, kuktából, lovászból és fütőből lett. A gazdatisztek nevelésének első akadályja az, hogy «a társaságos életben nincs állandó tekintetek». Sok helyen inaszerepet kell játszaniok s kötelességök a fűtés, dohányvágás, pipatűzhordás, aszalterítés meg kutyapeccsérsg. Sok úr éjfélutánig mulat, tisztjeinek meg a kapunál kell dideregve ácsorogni, hajnalban viszont már a munkások után látni. Mások lehetnek tisztjeikre s az a legkedvesebb emberök, aki legtöbbet tud rajok hazudni.

El sem hinnök a lealacsonyításnak ezt a fokát, amely alig fér össze békén egy akadémiai képzésben művelődött, önérzetes jellemmel, ha nem *Mándi Márton István* írnia, aki maga is gazdatiszt és ennek a pályának minden nyílt örömeiben s titkolt keservében nagyon bennfentes. A tudományos gazdálkodáson törve a fejét az előbbi panaszokat sorolja föl első akadálycsoportnak. Második az éhbér-, fizetés, melyből családostól megélni a gazdatiszt nem tud, nyugdíja pedig nincs. Harmadik a kölcsönös bizalom hiánya, mert az úr tisztjében tolvajt, emez urában önfejű zsarnokot lát. Negyedik a szolgálat bizonytalansága. «Egy késő magameghajtás, egy elfelejtett kézcsókolás, egy elmulasztott süvegelés, egy pár szép ló, rezes szerszám, fedeles kocsi, tisztességes öltözet, egy kis mulatság tartás elég», hogy egy derék tisztet is elbocsássanak. A cselédek ármánykodó besúgása s a gazdasághoz nem értő üresfejű főtisztek csúfolódása és gáncsa is megteszik a magukét. Még annak is a gazdatiszt az oka, ha az idő tönkretesz valamit. Ötödik akadálynak járul az eddigiekhez a kölcsönös vallási türelmetlenség.

Csak akkor emelkedhetik a gazdatiszti pálya tudományban és tekintélyben s csak akkor mennek rá nemesifjak, ha a fenti akadályokat elhárítják. Ennek egyetlen módja, hogy a kormány írja elő pontos rendszabályokkal a tiszték szolgálati viszonyát. A nemesi előjogokat ez még nem sérti. Gazdasági Egyesületünk pedig vegye kezébe az intézményes gazdatisztképzést. Közadakozásból szervezzen töké-

letes birtokkal és mintagazdasággal kapcsolt új, nagyszabású központi tanintézetet. A leendő tanítók előbb dolgozzák ki tudományszakukat *magyar nyelvű* könyvekben, hogy az órák ne tollbamondással, hanem bemutatással teljenek el. A leendő tisztek magasfokú kiképzésére ne sajnáljuk az időt. Képezzen azonban hajdúkat, majoros- és birkás-gazdákat, bojtárokat és lovászokat is az intézet. A már végzett tanulókból lehetne minden ágra egy oktatót kinevelni és ezek képeznék a parasztgazdákat.

Mándi gazdatiszti nyugdíjpénztárral kapcsolná a tanintézetet s csak oly földesuraknak engedné meg, hogy belőle képzett tisztet igényeljenek, akik adakoztak rá. Országos érvényű gazdatiszti rendtartás kidolgozását veti föl ezekkel a fokozatokkal: kulcsár vagy pajtabíró, ispán, kasznár, perceptor, számtartó, tisztartó, igazgató. Aki az intézetből kér tisztet, szerződésileg kötelezi magát a kérdéses fokban országosan megszabott fizetésre. Előlépéskor is az intézet közvetíti a szerződést s fegyelmi jogot tart fenn magának a hanyag tisztekkel szemben, Tbasáskodó és tisztjeiket megalázó földesuraktól pedig visszavonja neveltjeit. Másutt helyezi el őket és az ilyen földesúr többet az intézettől szakképzett tisztet nem kaphat. A régi céhek siring tartó nevelésére emlékeztet a központi intézetnek az a gondja, hogy a végzett ifjakat gyakorlatra nagy uradalmakba tegye és hogy végleges elhelyezkedés esetén egy éven belül hozzájuk illő tisztet nősze-méllyel törvényes házasságra szorítsa.

Harmadik cél: a «magányos gazdák nevelése». Hazánkban három megélhetés van: földbirtok s a rajta való gazdálkodás, hivatalviselés, kézművesség és kereskedés. Az utóbbiaknál megkövetelik a pontosan előírt szakképzettséget, inas- és vándoréveket, remekelést, — iskolákat, oklevelet. Csak a «földészetből» élőknel nem kívánnak semmi tudományt, mondván, hogy a fák-füvek maguktól teremnek, az állatok meg maguktól tenyésznek. A tudománytalan hozzánemértésen kezdődik a gazdag földbirtokosok eladósodása. Csúsznak a lejtőn, mert világi gyönyöreiket tudomány nem ellensúlyozza. *«Minden embernek, ki földészetből látván élni, legyen az bár nagy kiterjedésű országokkal bíró avagy csak egy-két holdnyi birtokú, egyaránt meg kell esmerkedni a gazdasági tudományokkal»*. Hazafias kötelesség ez, ugyanaz, mely a Georgicont létrehozta, a dunamelléki ref. egyházmegye nagykőrösi alapítását sugalmazta s a magyar Gazdasági Egyesületet szülte.⁷

Halmozódó adataink távlatából pillantva vissza az előidőkre, látjuk csak igazán Tessedik nagyságát. Lukátsy, Bujánovics, Szendrey, Mándi meg a többi «gy hüvelykkel sem haladták meg terveikben Tessedik valóságát. A hazában szerte fölbukkanó és gyenge buborékként szétpattanó sok iskolaalapítás között pedig még mindig a Georgicon dacol az idők mohával, a keszthelyi öreg iskola, amelyet alapításától fogva Festetiech áldozatkész vagyona és Tessedik messzeható szelleme éltet. A változott körülmények azonban lassan kikezdték életerejét s nem hiába jegyezték meg gazdasági íróink, hogy ily országos fontosságú intézmény nem lehet magánalapítás. Eisner, a hazánkat mezőgazdasági szempontból néző utazó írja, hogy Keszthelynek már a távolabbi környékén is meglátszik a teremő emberi szellemnek nyoma s ő maga lelkesedéssel bámulta a többi magyar vidéktől annyira elütő kultúrtáját, osztályozott réjtjeivel, változatos takarmányával, harminc év óta céltudatosan nemesített nyájával, magyar-angol-arab keresztezésű méneseivel és barackosával. Csak akkor hült le az elragadtatása, mikor a fűvészkertben Reuxherrel, a közgazdaságtan tanárával akadt össze és megtudta, hogy a Festetiechek Bécsben élnek, a birtokot pedig hitelezők igazgatják. A professzorok révén aztán mélyebben pillantott be az intézet üzemébe. Még haladt

minden a nagy alapító vágta régi mederben. Jól felszerelt gyűjtemények, kiépített külön teljes tangazdaság, de — benyomása után ítélve — a *nevelői szellem* hanyatlik. A tanárokat az alapítvány, német egyetemi tanárokhoz viszonyítva igen szerényen fizeti s befolyásuk az ifjak erkölcsére és a világban való mozgására semmi. Csak a tananyagot nyújtják, de *nem nevelnek*, pedig a leendő gazdatisztnak világnézet és modor is szükséges. Eisner, aki maga is szerzője egy mezőgazdasági pedagógiai munkának,⁸ s ért a tárgyhoz, alátámasztja sok magyar gazda ezidétt hangoztatott véleményét, hogy nincs szükség gazdasági akadémiára, a majorokban, gyakorlatilag nevelődjék a gazdatiszt.

A negyvenes években ugyanis az volt a helyzet, hogy a Georgicon nem az ifjúság javát kapta, hanem az alját. Eendszerint 30 növendéke van, közülök 5—6 teljesen ingyenes ellátással. A fizetők is olcsón élnek, mert Keszthelyen kevésbe kerül a lakás és ellátás. Nagyon hátrányos a fiatal gazdanövendékekre a teljes akadémikus szabadság és üdvös volna, ha magánéletüket jobban megszorítanák. Kár, hogy a földművelői szakértelemnek ez a tűzhelye nem lobog a régi lánggal és nem képviseli a tudományos, intézményes gazdanevelést kellő súllyal. Schol Európában nincs nagyobb szükség a mezőgazdasági közértelem fokozó hasonló tanintézetekre, mint Magyarországon, ahol csak most kísérleteznek kipróbált nyugati tapasztalatoknak a tájviszonyokhoz mért meghonosításával.⁹

Német tannyelve, Bécshez mért közelsége s a főntartó főherceg morvasziléziai birtokairól áramló gazdatisztsere miatt jobban lépést tartott a korról a magyaróvári intézet. Haladásának a gazdaságtechnológiai újításokon kívül főismérvét abban látjuk, hogy tananyaga simul a kapitalizálódó nagybirtok igényeihez.¹⁰ Többször emeltük ki, hogy a tőkegazdálkodás tudománya a könyvvitel. Károly főherceg uradalma a negyvenes években korszerűvé újította a számvitelét s ezért vezették be a gazdasági tanintézetbe is egyéves tantárgyul. Egész elméletét az uradalomban folyó számviteli gyakorlathoz szerkesztették meg s így csak egyszerű könyvvitelt tanítottak. Az volt a vélemény, ha egyszerű könyvviteli alapon tud elszámolni s mérleget szerkeszteni a kezdő, akkor magánszorgalommal a bőséges irodalomból könnyen megtanulja a kettőst. Ezért leltárfölvétellel, az élő s holt felszerelés vagyonbecslésével kezdették, majd a bevételeket és kiadásokat csoportosítva, naplót, főkönyvet, raktár- és segédkönyveket vezettek. A zárásban különböző mérlegeket tanultak s ebben a tárgyban ismertették az átadási és állapotjegyzőkönyvek szerkesztését, az időszaki és meglepetéses rovasolás ügymenetét hiányolásaival s felmentvényeivel.

Igyekezett a magyaróvári iskola olyan ismeretekben is tájékoztató, vagy legalább gyakorlati ellenőrzésre képesítő alapvetést nyújtani, mint az építészet.¹¹ De ez a törekvés nem csökkentette a gazdakörök közvéleményének a keszthelyivel meg a magyaróvárival szemben is hangoztatott három fenntartását: 1. nem magyar tannyelvűek, 2. magántulajdon függvényei, 3. nem központiak. Velők szemben magyaryelvű, központi s nem egyes uradalmak különleges, hanem a tiszta tudomány igényeihez szabott tanintézetet akartak. Mivel az állam efféle alapítások felé nehezen mozdult, társadalmi úton kísérelték meg, hogy az alapítandó intézetnek országos jellegét és magánszemélyektől vagy uradalmaktól való függetlenségét biztosítsák.

A szabadságharc előtti alapításokból kevés egyesület tudta átmenteni magát. Közéjük tartozik és máig főnnáll a különböző címetek viselő nagymúltú *Gazdasági Egyesület*. Erdemei a magyar mezőgazdasági művelődés történetében óriásiak.

A társulás eszméjét Angliából hozta Széchenyi s az 1825-i országgyűlés után lobbott vetett a szellemi szikra a magyar társadalomban is. 1826. július 6-án a pozsony-megyeyi Tallóson megrendezett lófuttatás után Esterházy Mihály, Károlyi György, a későbbi elnök, Széchenyi István grófok és Wesselényi Miklós báró megalakították a *Pályafuttatási Társaságot*. Hamarosan csatlakozott hozzájuk több főúr. 1827. június 6-án már Pesten futtattak remek sikerrel. Közvetlen céljuk a lótenyésztés volt, közvetve azonban a vetélkedési ösztönt ébresztgették s szervezték. Díjakat tűztek ki és adakoztak. Fejlődik a versenytechnika. A közönség is meg az új Nemzeti Casino urai is a lónemesítésről értekeznek.

A nagyúri szórakozás első, közvetlen célja gyorsan tágul és nemesül. 1828-ban *Lótenyésztő társasággá* alakul a Pályafuttatási Társaság s 1829. májusában már igazi nemesvérű állományt futtat, föllendült fogadási üzlettel. Széchenyi könyve a Lovakról fölcsigázta az érdeklődést. 1830-ban már 371 a 10 pengőforint évidíjat fizető tagok száma s a társaság *Állattenyésztő Társasággá* alakulva munkakörét több ágra különíti. 1839. július 4-én állatkiállítást rendez, lovakon kívül juhokból s hizott ökrökből. Közös cél *az összes háziállatok* nemesítése. A tagok kapják a *Gyepkönyvet*, próbálhatják a pesti versenytéren lovaikat és futtatáskor jó helyet biztosítanak számukra. Először 1831-ben a nagy kolera évében pendítették meg Pest vármegye közgyűlésén a *Gazdasági Egyesület* alapítását. Csak ezt a megmozdulást várta az Állattenyésztő Társaság, hogy felajánlja beolvadását. 1832-ben megvásárolják Károlyi György gróftól az Üllői-úti Köztelket s a Gyepkönyvben kiadják az első alapszabályokat.

Főcél még mindig a lótenyésztés futtatással, kiállítással, parasztkancák díjazásával, országos törzskönyvvel, de már a gazdasági művelődés egész szellemi ismeretkincse felé téresülő szándékok is megcsillannak. 1834-ben, mikor a király évi száz arannyal megalapítja a *Király-díjat*, küldöttséget szerveznek a Gazdasági Egyesület létesítésére és 1835. június 8-án föl is veszik ezt a nevet. Ekkor már 498 tag volt és tovább folyik a lelkes alapítvány-megajánlás. Számunkra nem az a fontos, ami akkor még előtérben állott, hogy a Köztelken lóárverést s műszerkiállítást rendeznek, a Pest városától hat évre bérbevett versenypályát pedig fásítják, hanem, hogy 1837-ben megindítják a *Gazdasági Tudósítások* c. folyóiratot, amely a megszaportított s állandóvá szervezett tisztikar szerkesztésében a mezőgazdasági társadalom közvéleményének lett szócsöve.¹²

Egymást követő számaiból pontosan összeállíthatjuk, miben látta szakművelődési hivatását a Magyar Gazdasági Egyesület. Noha földművelő nép volnánk, a gazdaságtudomány nincs ebben a hazában a kívánt fokon. Az Egyesület tehát *minden gazdaságra vonatkozó hasznos tudományt* működésébe von. Vizsgálja a szakértelmi haladás akadályait. Figyelemmel kíséri az idegen szakirodalmat s lefordíttatja értékesebb darabjait. Gazdasági szerszámokat készítő mesterembereket képez ki s telepít le Pesten és környékén. Ugyancsak Pesten rendez évente állatszerszám és terménykiállítást. Jutalomkérdéseket tűz ki magyar nyelven írott jeles könyvekre és célja «hasznos műszeri, chemiai vagy új gazdasági ágat tárgyazó felfedezéseket megjutalmazni, jelesb gazdákat emlékjelek által megtisztelni; gazdatisztek, juhászok és egyéb cselédek kiművelését nyilvános megbírálás után, megkülönböztetések és jutalmak által előmozdítani. *A hazában fennálló minden gazdasági intézetről tudományt szerezvén, azok használásait elősegélni és gazdasági nevelő intézetek felállítására hazánkfiait buzdítani.* Jeles magaviseletű s alkalmas ifjakat a hazai s külföldi jelesebb gazdaságok megismerésére az Egyesület költségén utaztatni s tapasztalásaikat hírül adni. Végre különös ügyekezete lesz

az Egyesületnek az *adózó nép* sorában lévő számos mezei gazdák közt *gazdasági hasznos ismeretek terjesztése áltálja* példákkal és jutalmakkal ipart és ezzel nagyobb vagyonosságot eszközölni».¹³

Kell-e ennél színvonalasabb, dúsabb szakművelődési munkaterv? Elindult az egyesület a lóversenyből s tíz év múlva már a mezőgazdasági nevelés meg tudományfejlesztés feladatairól érik egymást Közlönyében az értekezések. A szaknevelés itt is, mint Mária Terézia idejétől fogva mindvégig szoros elvi kapcsolatban marad a népjóléttel. De éppen ezért közgazdasági. «Minél nagyobb értelemmel űzünk egy mesterséget, annál nagyobb jövedelemre számolhatunk; s minél nagyobb és míveletlenebb azon néposztály, melly a tenyésztés valamely ágával foglalatoskodik, annál több igyekezet és munkásság kívántatik, hogy ezen néposztály között a technikai ismeretek elterjesztessenek». Mivel a földművelés a nemzeti jólét egyik talpköve, nemzeti közügy a mezei gazdák szakértelmének előmozdítása. Köznevelés, törvények, személyes áldozat, gazdasági egyesületek s tanintézetek álljanak tehát szolgálatába.

Ami a két utolsót illeti, az *önkéntes egyesülés már haladottabb műveltség jele* s csak fejlettebb társadalmakban keletkezik. A közösség nálunk dívó formája a közös gazdálkodás, bitangoló *sokuraság* még ferde irányú. Egész más valami a gazdasági egyesület. Nem is szükséges, hogy minden tagja földművelő legyen. Művelődési hivatása széleskörű: összegyűjti s földolgozza a tagok tapasztalatait, közzéteszi az eredményeket. Nyitva tartja a kivitel útjait, befolyásolja a hatóságok rendeleteit, gyűjteményeket tárol, folyóiratot ad ki. Azonban minden művelődési törekvése csak a távol jövőben valósulhat meg, ha nem támogatja értelmes mezei gazdákat képző rendszeres szaknevelés.¹⁴ Terveztek egy országos központi gazdaképző intézetet- Kiképzés végett külföldre utaztatták Kapitány Sándort a majorosgazdaképső, Bartók Jánost a művelt birtokosok s az állattenyésztés és Mórocz István orvost a mezőgazdaságtan, vegytan és műtan tanzségeinek ellátására. Előirányoztak még egy géptani és mértani tanszéket is, de a szabadságharc minden tervet elsöpört.

Legkönnyebb az itt érintett művelődési eszközök közül a folyóirat s egyáltalában a szakirodalom megindítása, mert ez kívánja a legkisebb tőkebefektetést. A Gazdasági Egyesület ugyan többi osztályait is folyton gyarapítja, így 1837-ben megvásárolja Mayerffy: Ferencről a Schams Ferenc alapította budai szőlőiskolát s külön szakosztályokat létesít az egyes mezőgazdasági ágakra, de legelső, eredményeiben is kézzelfogható tette az országos folyóirat megindítása volt, amelyet a kalendáriummal, pályairatokkal s könyvkiadással is foglalkozó ismeretterjesztő alosztály» Kacskovics Lajos szerkesztésére bízott. 1837-ben indult meg a folyóirat *Gazdasági Tudósítások* címmel. Tárnya «mindenféle a mezőgazdaság legszélesebb értelmébe és a vele egybekapcsolt tudományok körébe tartozó közlemények, ú. m. találmányok és vitatások, melyeknek azonban minden személyeskedés nélkül kell szerkesztve lenniök». Csak műveltebb gazdáknak szánták, mert a szegényebbeknek hasznos, népszerű iratokat terveztek. 1840-ben a már említett Rohonczy Közlemények mellékletével bővült a folyóirat s 1841-ben már Török János nevét is társszerkesztőként látjuk, mert a terjedelemben s időpontban egyelőre határozatlan lap mindjobban kiéptíti munkakörét. Évfolyamait végiglapozgatva, belföldi gazdaságok állapotrajzát, külföldi irodalom ismertetését és bírálatát olvassuk. Átveszi a lóversenyek régebbi Gyepkönyvének anyagát, külön rovatokat ígér a juhtenyésztésre, kertészetre stb., az értesítő részben pedig időjárás, gazdasági és kereskedelmi híreket közöl. Műszaki cikkeket körrajzokkal

kíséri. A szakcikkeket az ország legkülönbözőbb részéről szedték össze kiváló szakemberek tollából és még ma is öröm olvasni a rég sírjába szállott nemzedéknek lelkes, új hazát és benne a kiművelődésre törő szakértelemmel új irányt teremtő mozgolódását. Méhtenyésztés, cukorrépa- és kölestermelés, gyümölcsfák, zöldtrágya, szőlőmetszés, merinónyájak fajtaelőnyeinek fönntartása, saját vagy haszonbéri birtokkezelés, kiszámított adagolású takarmány váltogatja egymást vidéki fiókegyesületek alapításáról, közkeletű kérdésekre kiírt pályamunkák elbírálásáról szóló hírekkel.¹⁵

Valamivel korábban, 1836. júliusában indult meg a másik népszerű folyóirat a «*Kémlő a Gazdaság, Ipar és Kereskedésben*». Címe szerint már inkább közgazdasági, valóságos tartalma után azonban túlsúlyban még mindig mezőgazdasági folyóirat volt. *Ballá Károly* tulajdonos és szerkesztő a következő tárgykört ígéri 1. a mezőgazdaság s állattenyésztés valamennyi hazai tájhoz alkalmazott ága, 2. minden termék piaci folyóára, 3. időjárásjelentés, 4. kül- és belkereskedelmi ipari és közlekedési szemle, 5. pénzfolyam, biztosítások, földrengésjelentés, férgek s állatjárványok, 6. adásvevések, árendák, kótyavetyék, makkoltatások és teletetések hirdetése, 7. világ- és földismeret, földrajzi, vegytani, statisztikai, ipari, műveltségi és polytechnikai tekintetben. Célja *közgazdasági és művelődési*: «Legyenek igen számos egyes gazdáink, kik a műveltség és tudomány oly magas fokán állanak, melyen honunk körülményeit véve századunk legműveltebbjeivel futunk versenyt».

Eészletesebben véve szemügyre füzetei tartalmát, inkább gyapjúszaklapnak nevezhetjük. Folytatásos cikkekben magyarázza a gazdának a gyapjúkereskedelem útját, fölfedi fogásait és kitanítja a termelőket, hogy az uralkodó zűrzavar a kereskedők érdekében áll. Az önálló értékesítés mellett üti meg a nagydobot. A magyar birtokos közgazdasági látköre csak a pesti, Medárd-napi vásárig terjed. A Kémlő cikkeiben már a világgazdaság levegője fűdögál. Kioktatja olvasóit, miköpl nyelik el a gyapjút a Eombach- és Hakker-utcai nagy udvarok és miért riad el a külföldi posztógyáros az osztályozatlan, piszkos, téglatormeléssel súlyosbított magyarországi zsákoktól. Nem hiába veszi egyéb híreit is német szaklapokból s külföldi levelezőitől, egész szellemét a tőkegazdálkodás hatja át. Gőzekéről, vasútról, gőzmalmokról, tűzkármentesítésről beszél, magyarázza, hogy mi is az a bank, ismerteti a földművelő rendszereket, taglalja, hogy minden birtok önálló «vállalat» a világgazdaságban. Szikjavítás, északamerikai iparrendszer, külföldi mintagazdaságok, rendszeresen közölt lipcei gyapjúárfolyamok tájékoztatják a gazdát. Minden oldala azt harsogja, hogy tágítsuk gazdasági értelmünket! 800 előfizetővel, biztatólag indult és főleg világpiaçi hírszolgálatát nyitotta föl a hűbéri fogalomkörből kilábolni kezdő gazdáink szemét, hogy mi az a világgazdaság és világgereskedelem. «A sötét gazdának semmivé kell lenni a világos kereskedő alkuja mellett».¹⁶

Hasonló szellemben terjeszt látkört, felvilágosodást, kapitalista gondolkodást az «Ismertető» c. folyóirat. Külön rovatot akar nyitni, melyben leközölné a népünk legkirívóbb fogalomhiányairól tanúskodó eseteket.¹⁷ Ugyanezt vallják céljuknak *a népies, iskolánküvüli használatra szánt tankönyvek*. Lássunk ezek közül is egy példát! *Galgóczy Károly* azzal vezet be «Népszerű gazdasági földművelését»,¹⁸ hogy esti baptsisztításnál, tengeri vagy kendermorzsolásnál a fáradtság unalmát gyakran hallotta Árgirusról, Ludas Matyiról, Zöld Marciról, Rontó Pálról és a Kegyes Genovévaról szóló mesékkal enyhíteni. Ö ezeket a szép mulattató könyveket hasznossal vegyíti, mert tapasztalta, hogy a Mezei Naptár s a Gazdasági

Kistükör cikkeit is szívesen olvassa a nép. Balgák híresztelik, hogy «nem könyvek-ből lehet a gazdaság helyes fogását megtanulni, hanem csak látás után». Mindent megnézni nem telik egy emberéletből. Galgóczi könyve a korabeli típusbeosztást követi, amely a negyvenes években egymás kölcsönhatásaiból már kijegecesedett. Ő is a talajismerettel kezdi, majd a szűztaaj telkesítését, trágyázást, földértékbecslést, növényismeretet, vetésforgót s a szántástól aratásig terjedő munkákat tanítja időrendben. A kapitalizmus nála is megköveteli a magáét, mert takarékossági elveket hangoztat, kisgazdaárpolitikát, álló- és forgótőkét magyaráz. Egészen új dolog benne az «*Útmutatások az úrbér váltáságra*» c. fejezet. Szorgalommal s okszerű gazdálkodással takarítson meg a jobbágy valamicskét és észszerű sorrendben előbb a személyi, majd a földesúri terheket váltsa meg, végül a királyi jogokat, korcsmát és mézárszéket vegye a falu család bérloktól saját kezelésbe. Arról is kioktatja a népet, hogy gazdaságilag jobb, ha leszolgálja a robotot, mintha csekély búzájából dézsmával váltja meg.

Se szeri, se száma azoknak a félig népszerű, félig tudományoskodó könyveknek és cikkeknek, amelyek tartalma *mezőgazdasági részletkérdések* körül forog. Szaktudományuk történetének körébe tartoznak, de művelődési szempontból is jelentősek *mint egész*, mint a kor termése. Ennek az irodalomnak tengelye *az istállózás*. Mezei gazdálkodásunk tökéletesítését úgy kell kezdenünk, hogy végleg letérünk a pásztorgazdálkodásról. A magára hagyott természet ugyan termőtaajt képez a homokon és sziklán is, de ha az ember a taajt termeléssel csak kiéli, visszasivatagosodik. Végre már meg kell értetni a magyar néppel, hogy a földnek adjuk vissza kiszívott táperejét s irtsuk ki azt az érvelést, hogy a Zagyva-mentén s a Bánátban soha nem trágyáznak, mégis a legtisztább búzát termelik. A táperő kulcsa a jószágtartás. Az okszerű gazdálkodás két sarkpontja tehát *a föld karbantartása és a marhaállomány*. Minden a táperőnek e két sarkpontja közötti vándorlásába kapcsolódik be körforgásszerűen, így a rétművelés, takarmánytermesztés éhségtől gyötört réti és istállózott nemes jószág, trágyázott föld, búza és szénahozam, ugar kikapcsolása, mélyszántás, tejelőképesség fokozása, konyhakerti és kapásnövények stb.¹⁹

Az istállózás fokára lépő, tudományos állattenyésztéssel indul virágzásnak a katonai érdekekből alapított s az egyetemmel kapcsolatba hozott pesti állatorvosi iskola, ahol egy professzor adjunktusával, egy patkolómester segédjével és két istálló szolga nemcsak patkolókovácsokat és állatorvosjelölteket, hanem *gazdatiszteket is* képzett. Óriási teljesítmény volt népünket az istállózó állattenyésztésre megtanítani, hiába volt még nomád korából hozott hajlama az állattenyésztésre. «A vad pásztori botnak eltörése, a kietlen, haszontalan földeknek elosztása, megtelepedése, a marhák istállón tartása, szabadbirtok, szabad művelés a jövő gazdálkodása. A mostani sok országokba, már szokásba jött istállón tartása által el érte a marha kimíveltetésének harmadik epocháját».²⁰ Még lassúbb volt a földművelés haladásánál. Nem egy-két évtizedet felölelő gazdasági korszak, hanem egy teljes évszázad csendesen beteljesülő műve.

Így minden oldalról megvilágítva a mezőgazdasági népművelés kérdését, leszögezhetjük, hogy az elmosódó hűbéri gazdálkodásból a védvámjaival világgazdasági taggá kapcsolt és határolt nemzetgazdaság felé tartó reformkor az átmenet idején lassan állást foglalt s ezt a kérdést teljesen tisztázta. Nem így áll a dolog azonban a mezőgazdasági szakoktatás legmagasabb fokára, *a gazdatiszt-képzésre* nézve. Tovább folyik és csak elméletben oldódik meg az évtizedes nagy vita:

kell-e elméleti gazda- és szakiskola, vagy csupán gyakorlati gazdanevelés legyen? «Helytelen vélekedés az, hogy a tudományokban gyönyörködő és írogató jó gazda nem lehet és a könyvböli gazdálkodást megvetni kellessék: mivel alig van olly neme a foglalatosságnak, mellyben kivált a nem igen kicsi jószággal bíró úgy ne tudná rendelni a dolgait, hogy még tudományokat is gyakoroljon. Ami a könyvböli gazdálkodást illeti, e részben annyi igaz, hogy ha annak elméletisége gyakorlatilag nem alkalmazható, akkor az hasznavehetetlen, de hogy jót és használhatót írni ne lehessen, az nem igaz».²¹

A tudmánynólküli nevelés tisztán a véletlentől függ: jó tisztak keze alá kerül-e a több-kevesebb iskolát végzett ifjú, «mert akkor kiművelésének sikere csak önmagától függend. De ha oly helyre jut, hol az elsőtől fogva az utolsóig az egész tudomány csak gépi szokás által megerősített schlandriannak szoros megtartásából és gépszeres végrehajtásából áll, akkor műveltségének mezeje nem igen tagos leend, mert az egész gyakorlat csak abban gyökerezik, hogy illy írnek ha a különféle számadótisztek mellett a vonalozáson kívül egyik vagy másik számadásbeli cikkelynek miképi bevétele és kiadását, a tisztartói írnekoszobában a tisztázást, az inspectoriban pedig még a fogalmazást is megtanulta, több így eltöltött évek után ispánná nevezetik ki, eddigi ténia s papiros fogyasztó minden egyébhez jobban értvén, mint a gazdasághoz, oktatóját leginkább a hajdúban vagy öreg béresben, további előléptet a régi szokás megtartásában keresi és találja».²²

Ebből a tudománytalan nevelésmódból következik aztán minden vád, hogy a gazdatisztek nem tudnak semmit, a túlméretezett tisztikarra csak ráfizetnek a földesurak s ezért azt hiszik, «hogy nem herélhetik meg eléggé tisztjeik fizetését s kik azt vélik, hogy osudagazdák, ha ez által néhány száz forintot nyerhetnek».²³ így züllik folyton lejjebb ez a nemes pálya, mert csak megszorult ember vállalja. Becsvágyó ember másutt keresi boldogulását, hiszen hány dereshajú írnek tépi ki szálanként ősz hajját, nehogy fonnyadt legénységét észrevegyék. Az ilyen már nem a tudományos gazdálkodás vívmányait, hanem csak a kém-elmet fogja keresni leendő tisztai állásában.

Így mutogatják a tudomány pártolói az intézményes iskolai nevelés vizsáját, vadhajtságait. A szabadságharc előtt nem is lett a gazdatiszti képesítés törvényé, azonban a művelt s felelős állásokban lévő főtisztek már szokásjoggá avatják. Egy utolsó, nagyszabású, középutas művet veszünk még szemügyre *Kölesy Vincének* gazdatiszti rendtartását.²⁴ aminek címe mögött alig gyanítanánk a nevelési anyag rengetegét. Nemcsak szaknevelési érdekességek lappanganak oldalain, hanem az emberi lélek formálódásának történetében is érdeklődést csigázó mű. Utoljára lobban föl benne, most a polgári társadalom hajnalán itt, a művelt Európa végén, a sokáig elzárt kis rendi Magyarországon, a múlt éjszakájába tűnő hűbériség egész lélekkel hitt s egész meggyőződéssel lényévé idegzett világnézete.

Kölesy 1806-ban iratkozott a Georgiconba, később a pécsi káptalan tisztartója volt. Felfogása hasonlít olyan ötvenéves férfiak lelki vedléséhez, akikben már megcsontosodott az egyéniség, változhatatlanná érett a világnézet, de akik még örökifjú életerővel simulnak a jelenhez, öltik magukra külsőleg, ha kell tisztas szakállukat leborotválva, későbbi nemzedékek divatját. Múlt századi lélek mai ruhában: ez Kölesy gazdanevelése. A világ hűbériséggel átítatott szemlélete kapitalista környezetben, nagyapa a gyermekszoba padlóján — nézzük búcsúzóul tüzetesen ezt a különös egyvelegét két egymást váltó világnak!

A művelt gazda ismérve Kölesy szerint az, hogy az elérhető legnagyobb tiszta nyereséget tudja kikényszeríteni a nagybirtokból céltudatos eljárással, csak a múlthatatlanul szükséges munkabefektetéssel. Ez a kapitalista alapdogma szabályozza a gazdatiszt megválasztását. A mezőgazdaság tudománya óriásit haladt s nyilvánvaló, hogy intézőnek már nem lehet csizmadiát, falusi rektort, vagy szabót megtenni, mint a régi jó időkben. Lehetőleg bizalmas szóbeli ajánlat alapján vegyen föl a földesúr és csak kisebb állásba kipróbált férfiakat, nagyképű s nyomorult fizetésért futkosó hencsegőktől pedig óvakodjék. Elismétli ő is a már ismert kívánalmakat a gazdatiszt ritkán létező úri fizetéséről, nyugdíjáról, állásához mért bánásmódról és boncolja *eszményített jellemét*. Fontos ez számunkra, mint a nevelés végcélja.

Legyen a gazdatiszt istenfélő s babonától mentes. Állandó önképzés vágya lüktessen benne, hiszen egy birtok kezelése nem olyan, mint a kézmű, amit utánzással el lehet mástól tanulni, hanem *tudomány, ami tanulmányt igényel*. Mégis gazdatisztjeink menekülnek a tudománytól mint a pestistől és elátkoznak minden elméletet, ami tovább lát a paraszti tudás korlátainak. Azt tartják «Qui vult esse Oeconomus, ille non sit Philosophus». íme itt az oka, miért csappan a birtokok jövedelmezősége, miért irtják botorul az erdőket, miért pusztítja a mocsarak járványa a jószágot, miért nincs fogalma sem a robotosoknak, hogyan műveljék szántóikat, szölleiket. Így nem csoda, hogy a kioregedett, nyomorgó uradalmi alkalmazottak 30—40 mérföldes körzetben bolyonganak állást keresve és tömve minden város velők.

A szellem képzését Kölesy nem úgy érti, hogy az uradalmi tisztviselő nap mi nap a könyveket bújja, hanem hogy látó szemmel járjon-keljen és szabad óráiban olvasson. Valótlan, hogy ne lenne szabad órája. Hosszúak a téli esték, igyék, kártyázzék s vadásszék kevesebbet, hisz már az ókori gazda Columella mondja előszavában, hogy végtelen nagy a gazdálkodás tudománya.²⁵ Bámulatos, hogy ezt a nagy emberismeretet, időjárást, talajt, kereskedelmet, számtant, nyelveket, természetrajzot átölelő ismeretkört mily felszínesen művelik épp a belőle élők. Jogtalanul nézi le a közvélemény a gazdászokat, de igazolását leli, ha szellemi felkészültségüket veti latba. Kölesy megint csak Columellára hivatkozik, aki rámutat, hogy a szónoknál, hajóépítőnél, katonánál, mindenütt vannak nevelők és folyik szakképzés, csak az olyannyira fontos földművelés tudományában nem.²⁶

Szomjazza tehát szaktudományát az igazi gazda! További jellemvonása, hogy legyen talpig férfi, de vigyázzon is egészségére, erős szervezetére, ép érzékeire. Dadogó nem tud parancsolni, a feledékenyt pedig mindenütt meglopják. Edzze testét, hiszen mestersége követeli, hogy nyáron alig aludjék s a rekkenetben kibírja szomjan néhány falat kenyéren és sajton. Vagy naphosszat kell íróasztalnál ülnie, vagy a munkások mögött állni, gyalogolni, csűrökben hálni, hol viszont naphosszat nem ülhet le. Nyugodt érzékekkel lépjen be a konyhákba, ne undorodjék azok mocskától, dögleletes kigőzölgésétől s a haldoklók vonaglásától. Közömbössége ne legyen szájalomnélküli érzéketlenség, hanem lelkierő. Az erő uralja lelkét, hogy tekintélyt tarthasson. Minden más pályán mozgóknál jobban tartózkodjék a részegségtől, szerencsejátéktól, bujálkodástól és lustaságtól.

De mindenekfölött hűséges legyen s urának jó szolgája! Ne lopja, mint rossz gyermek tulajdon apját és legyen erős azon a meredélyen, melynek egyik oldalán az önhaszonkeresés szakadéka tátong. *Az erény önmagában hordja jutalmát s ezt az uraság sem tudja megfizetni.*

Másik főerénye *az engedelmisség. A nagybirtok nem köztársaság, hanem ariszto-*

krácia! Mindenki nem parancsolhat, s aki szolgálatból él, annak az engedelmisség a kenyere. Rendszeretet, éberség, szorgalom és takarékosság ékesítsék járulékosan a hűség meg engedelmisség főerényeit.

Alárendelt helyzetéből folyik annak készséges elismerése, hogy ura nála különb. Ne essék tehát a nagyizolás bűnébe s ne utánozza. Általános hibája a gazdatiszteknek a fényűzés. Nem az özvegynek s árváknak gyűjt vagyont, hanem lakkos hintót s inast tart, nagyságos úrnak címezteti magát, szép berendezést vásárol, feleségét török kendőkbe és florenci kalapokba öltözteti, estélyeket ad s a végén — sikkaszt, A földesúr bosszúja aztán kihat az egész tisztikarra.

Külön fejezetet szentel Kölesy annak a fontos képességnek, hogy *miképen igyekezzék a gazdatiszt urának s feljebbvalóinak kegyét megnyerni és megtartani?* Van ennek is tudatos, kidolgozott módja. Általános előfeltételei: odaadó szolgálat, jó benyomást tevő szerénység, valóságos szakismeretek és meggy őződéses hűség. A kegy megnyerését igazán azonban csak a tapasztalat tanítja meg s szükséges hozzá a rokonszenves külső, jó fellépés, különlegesen hangolt kedély, amivel hatni tud urára, hogy szemébe tűnjék szolgálata. Tisztában kell lennie, hogy fáradásának, munkájának gyümölcse csak akkor érik be, ha ura kegyének napsugara süt reá.

Am nemcsak a kegy megnyerés a gazdatiszt létének életeleme, hanem a *kegy-megtartás is*. Ennek is tekervényesek az útjai, de mégis jártak, ismertek, bár sohasem szabványosak. A kegyemegtartásnak is a tapasztalat a legjobb iskolája. Alapja az emberismeret, amely már önmagában zárja ki a félreismerhetetlenül csúszkáló hízélgést. Kínos pontosságú köteleességtudat itt is csak előfeltétel, de nem elég. A lehető legtöbbször mutatkozzék a tiszt az úr színe előtt. Neveljék belé ezt az udvari ösztönt már a fiatalokba, mert főképp ők vonulnak vissza félénken, félve a személyes érintkezéstől. Pedig úgy nemcsak rejtve maradnak, hanem gyanúsak is lesznek. Ki kell lesni minden kedvező percre, megragadni minden alkalmat az úr tekintete előtt való szereplésre. Legyen a gazdatiszt mindig igyekvő, de az úr tekintete előtt *szembeünnöleg igyekvő*. Megszólításakor ne hebegjen bután igent és nemet, hanem talpraesetten, de a hízélgés látszata nélkül mutogassa szakismereteit és keltse a művelt világfi benyomását. Hacsak lehet, végezzen apró szolgálatakat ura körül. Mindezzel magára vonja a figyelmet, ura megjegyzi kilétét, lassan-lassan a többi elé helyezi s ez a jövőendő szerencse alapköve.²⁷

A kegyemegnyerés s megtartás kultusza necsak az úrral szemben váljék vérévé, hanem a főtisztek szeme előtt is irányítsa magaviseletét. Törekedjék közöttük pártfogókat szerezni. Ez azért fontos, mert támadható pontja mindenkinek van és jó, ha ellenségeinek aknamunkáját iránta nem közömbös előljárók védik ki. Kölesy kendőzós nélkül tárgyalja ezt a kényes kérdést és nyíltan leírja, hogy a hivatalnok érvényesülésének záloga nem a buzgó szolgálat, hanem *a sok pártfogó*. Ha pedig ez a meztelen tény, akkor neveljünk hozzászabott jellemű embereket! Avassuk erénnyé a simulékonyság művészetét, nemesítsük meg értelmét s eszközeit! Céltudatosan nevelni csak úgy lehet, ha részeire bontjuk a célhoz vezető útnak mozzanatait.

Így valóban fölcsigázva kíváncsiságunkat, Kölesy hozzáfog, hogy taglalja a kegy kultuszát. Sokszor a szolgálati beosztás zárja ki, hogy gyakran kerüljünk az úrral személyes érintkezésbe. Vagy megeshetik, hogy az úr mogorva, nehezen megközelíthető s ilyenkor többet is ér egy nála számító befolyásos pártfogó. Egy rokon, barát, vagy kegyelt főtiszt bárki és bármi másnál többet tehet, azért egy ilyennek magyarázzuk ötleteinket, új terveinket, hogy az úrnak beadja.

Váljék énünké a feltétlen hallgatás. Csak az érti valóban, hogy miért nem szabad kifecsegni az előjárók által reánk bízott titkokat, aki a birtokkezelés belső ügymenetét ismeri. A titoktartó embert értékelik.

Kölesy kitanítja kezdő gazdáit, hogy előjáróik gyenge oldalát, szeszélyeit s kedélyvilágát tanulmányozzák. Ha ugyanis hivatalbalépéskor nem ismerik az új környezetet, egyetlen hibával örökre útját szeghetik további előmenetelüknek. Minden embernek van gyenge oldala s ezt kikutatva, észszerűen rajta át hódoljunk neki. Ha pl. szívesen cseveg, legyen pletykánk, tréfánk, adománk kíváncsiságot ajzó beszéd tárgyunk, új hírünk tartalékban. Ha saját tetteit szereti dicsérni, beszéltesük önmagáról, sőt nyilvánosan is szembebókolhatjuk. Ha örül a meglepetéseknek, küldjünk neki saját majorunkból apró figyelmességű ajándékokat. Erre a tudatos művészetre neveljük s neveljük magukat fiatal kezdőink.

Változatos, nehezen befejezhető tanulmány ez. Sokan pl. állandóan kunyorálnak valamit, hol egy hold földet, hol egy kocsi szénát, hol egy mérő tengerit. Igaz, hogy nagyurak *csak* kérésre tesznek valamit, de a zaklatás terhes. Épp ily kevésbé szenvedhetik az ellenmondást. Sohase gáncsoljuk tehát az úrnak s főtisztjeinek kijelentéseit, parancsait és rendelkezéseit, még ha magunkban nem is helyeseljük. Nem is beszélve nyers kijelentésről, mely sokak állásába került, itt még az ügyes feltalálás sem segít. Ezért vak engedelmességgel hajtsuk végre a parancsot s ne vizsgálgassuk. A rossz következmény majd észretéríti az urat. Egyetlen kivétel, ha magas állásunk hivatalából folyik a véleményezés. De még így is csinján! Kisebb károkat jobb az úr előtt elhallgatni s csak a jó hírekkel traktálni. Jégverést, fagykárt úgy hozzuk tudomására, hogy vele kapcsoljuk össze a más oldalról megtérülő biztos nyereséget.²⁸

Véresen komoly nevelő szándékkal dolgozza ki Kölesy ezt a sok furcsa, ám a maga nemében bölcs tanácsot. Ezek a rögzíthető típusfogások, amiket egyéni tapasztalat gazdagít. Célunk legyen nemes és erkölcsös. Növekvő hatalmunkat ne aljas dolgora, hanem az uraságnak és *rajta keresztül az emberiségnek* javára használjuk. Emberiség!? — különös szó e sorokban! Megint nagyon emlékeztet a francia forradalomra s az úrral való kapcsolata ugyanolyan félszeg, mint a kapitalista gazdaságosságé a hűbériséggel. Az emberiség nagyobb hányada parasztokból áll, de Kölesy sokkal kevesebb intelmet ad a lefelé mutatott magatartásra, mint a fölfelé való, előmenetelt egyengető kegyhajhászásra. Lelkében a hűbériség még töretlen erejében él s alig üt át rajta az új osztály tagozódásnak és társadalmi gazdaságnak a francia forradalmat követő eszmevilága.

A paraszt is hozzánk hasonló teremtménye Istennek, tehát nem állat. Jól nevelődött gazdatiszt nem kínozza, nem gorombítja le semmiségekért és nem vesszőzteti meg, mint egy kutyát. Megérdemlik a parasztnyúzó nevet azok a hivatalnokok, akik csak gúnyneven szólongatják. Nyájas leereszkedéssel kezeljék a jobbágyot, gyomlálják ki belőle a babonát, nyerjék meg szívét, szeretetét, neveljék dicsérettel vegyest dorgálással és szelíden mérjék ki büntetését. Tekintsék érdekeit és legyenek tanácsadó atyjuk.

Ennek a jellemtanak záradékául Kölesy magvas mondások gyűjteményét adja Franklin, Lafontaine, Becker, Swift és mások tollából olyan ifjú gazdatisztek számára, akik nagyon szeretnének az életben szerencsések lenni. A sok tanács mind nevelő célzatú. A fentebb megrajzolt tökéletes jellemű gazdatiszt eszméjét akarja tekintélyek mondásaival is alátámasztani. Érdekesen és jellemzően válogatta össze ezeket a maximákat. Általános erkölcsi parancsokon kívül belégyűjt olyanokat is, amelyekkel korának és szakmájának jellem típusait akarja kipellen-

gézézni. Olvasunk a vakon engedelmeskedőről, a törtetőről, az iszákosról, a mélyen csúszkáló hízelgőről. Nevelő tanácsokat kapunk ismét, hogyan palástoljuk el a gyűlöletet s csillapítsuk a bosszúvágyat halogatással, mikép becsülhetjük ellenségünket és védekezhetünk-e az irigység ránk ható és belőlünk kiáradó kártevési ellen. A becsúgyfékezés, tekintélytartás gyakorlati módjai is sorra kerülnek.²⁹ Vájjon szaknevelés-e mindez? Inkább látszik valami udvaroncok számára készült gyakorlati erkölcstannak, mint mezőgazdasági tudományra való oktatásnak. A dolog azonban mégsem így áll. Minden szaknevelésnek vannak általános mozzanatai, mert az életpálya a szakmán kívüli környezetbe is tartozik. Eddig a gazdatiszt eszményének jellemteni részét bogoztuk, a társadalomra és a környezetre tartozót, de Kölesy nem hanyagolja el a szakismereti részt sem, *a mesterségre tartozót*. Lépten-nyomon kiütközik a kettő szoros összefüggése.

Már láttuk, hogy a negyvenes években úgy gazdálkodik a legtöbb tiszt, ahogy a paraszttól látta, ritkábban pedig, ahogy az uradalom hagyományai belerögzítették. Eszük ágában sincs, hogy a korral haladjanak. Úgy tekintik állásukat, mint saját jólétük és meggazdagodásuk eszközét, pedig «úrnak szolgálni» mást jelent. Tiszta fogalma akkor van hivataláról, ha urának gazdaságát szaporítja *s rajta keresztül azét az országét, melybem maga is él*. Kölesy sorra vizsgálja az egész uradalmi személyzet munkakörét s így fejt ki, hogy kinek-kinek milyen szaktudással kell bírnia. Kezdi az úr bizalmi emberén, akaratának végrehajtóján s a hivatalnokerények központi csillagán, a *jószágigazgaton*. Bírjon tökéletes és teljes szakismerettel s legyen akaratereje az észszerű, új nyomokon járó gazdálkodást a birtokra rákényszeríteni, abban a tudatban, hogy minden hivatalnok esküdt ellensége az újításoknak. A parancs elsüllyesztése ugyanis szokás. Ne csak ő maga bírjon tudományos és gyakorlati képzettséggel, hanem törekedjék arra, hogy *alantasait is folyton képezze és még jobb gazdákká nevelje át*, alkalmi oktatással, példamutatással, dicsérettel s rovással. Jó nevelő hatást vált ki, ha időről időre írásos helyzetjelentést kíván tőlük, pontos számadásokat és gazdasági terveket. Fiatalokat küldessen ki Keszthelyre s Magyaróvárra. Reá vár a birtok jövedelmezőségének szaktudással s eréllyel minden úton való fölfokozása s minden intézkedése legyen példaadás, mikép teremhet az allodiális birtok többet. Ha átnevelte közvetlen alantasait művelt gazdákká, a szakismeretek önmaguktól terjednek lefelé egészen a parasztig.

Nagyjában ugyanez a tisztartó munkaköre, mert ő egy birtokrészen a központban ülő jószágigazgató helyettese. Főhivatása a szemes ellenőrzés. Éppúgy kell tudnia birtokot becsülni, gazdasági mellékágakat (mészégetés stb.) jövedelmezi etni, pénzt ár vizsgálat hoz érteni, a birtok pontos földrajzi határait ismerni s állandó elszántások ellen védeni, könyvvitelt s ügykezelést, élő- és holtállományt ellenőrizni, mint a jószágigazgatonak. *Mindenki egyben neveli is alantasait*. Nemcsak szakismeretekre tanítja, hanem önérzetes jellemet is fejleszt bennük.

Igazában a gazdatiszt gazdálkodik. Övé a főhivatal. Eajta múlik, hogy ura vagyont gyarapítsa, személyzetét pedig rendszerető, derék és szolgálatkész emberekké képezze. Hivatala teljes férfit kíván, ha nem tanonca, hanem mestere akar lenni. Ismerje a kezére bízott jószág minden porcikáját s a gazdaságosság elve szerint használjon ki minden munkaerőt. Érintkezzék gyakran *kereskedőkkel*, hogy ismereteket gyűjthessen a nyerstermények további útjáról és képe legyen a piacok természetéről.³⁰ Kötelességeinek részletes taglalásából kihámozhatjuk, hogy uradalmi nevelődése folyamán milyen ismereteket kellett elsajátítania. Necsak okszerűen termeljen, hanem tudja a terményeket is szakszerűen kezelni

csűrökben, pincékben, pajtákban, tárolni magtárakban, állatokat istállózni. Értsen az *építészethoz*, hisz ő tartja karban a meglévőt s az ő tervei szerint irányozzák elő az újat. Altűlső munkákkal egy értékűek *irodai munkái*, mint pénztári s raktári nyilvántartás, okmányolt könyvvitel, naplók, táblázatok, levelezés, jelentések, zárlatok, iratrendezés meg iktatás. Mindezekkel együtt még irnok korában különös gonddal kell megtanulnia a robotnyilvántartó könyv vezetését és a munkatervezeteket. Bírjon a gazdatiszt *jogi ismeretekkel*, mert legtöbbször ő az úriszék ítéleteinek a végrehajtója.

Ha ezt a változatos, inasmódra lassú gyakorlattal elsajátítandó «tananyagot» részleteiben nézzük, azonnal föltűnik, hogy Kölesy minden haladó szelleme mellett sem az okszerű gazdálkodás többet s jobbat termelő tudományára veti a hangsúlyt, hanem a *robotgazdálkodásra*. Nem is lelkesedik különösebben a tanintézetek szakneveléséért, mert ott nem ezt tanítják. Az ő szemében az az eszményi gazdatiszt, akinek kisujjában van az úrbéri gazdaság létalapja, a robot-szervezés művészete. Ezt pedig valóban csak künn a majorokban lehetett elsajátítani.

Csak ott lehetett kiszámítani, hogy a faluból kiket kell kézirobotra kirendelni, mert nincs igavonó barmuk és kiket szántásra, fuvarra, mert egy tévedés már munkaerővesztés. A gyakorlatból tanulta meg, hogy hozzávetőleg mikor fejeződik be a munka, mert a tétlenül elácsorgott munkaidő is teljes robotnapnak számít. Voltak apró fogások, pl. elvből mindig kevesebb munkást kirendelni, viszont szénakaszálásra és egyéb sürgős munkákra 80—100-as munkáscsapatral kivonulni, de három oszlopba osztva, hogy legyen terük a váltott előhaladásra. Ilyen fogás az is, hogy sose válasszon hideg, szeles időt robotmunkára, mert akkor mindig a tűzhöz szaladnak, hogy gémberedett tagjaikat melegítsék s ez már teljesítményvesztés. Téli napokat bűn robotra vesztegetni. Gazdaságosabb napszámokkal végeztetni, mert «nyomott a munkapiac», olcsó a napszám. Pontosan kell a gazdatisztnek tudnia, hogy mi egy-egy munkanem napi átlagteljesítménye. Aki napkelte után 2—3 órát késik, annak ezt az időt levonja robotnapjából. Hasonlóképp csak $\frac{2}{4}$ — $\frac{3}{4}$ robotnapnak számítja be azoknak a gyermekeknek, állapotos asszonyoknak, félkegyelműeknek és nyomorékoknak munkáját, akiket a parasztok előszeretettel tukmálnak az uradalomra. Vétek az értékes robotot kevésbé jövedelmező gazdasági ágakra pazarolni, kövecses talajra, rossz szőlőre, sovány rétre, kerítésjavításra. Amit lehet olcsó napszámmal vagy *géppel!* végeztessünk el (szénagyűjtés) mert *a robot a mezőgazdasági nagyüzem legnagyobb értéke*.

Ma, a pénzgazdálkodás korában ismeretlen tudomány a természetbeni robot munkaszervezete. De meglepődünk, hogy a gazdatisztek a Taylort vagy Bedauxot megszegyenítő tőkélyre fejlesztették és megértjük Kölesy eszejárását, hogy miért a *robotmunka szervezete* a hűbéri gazdálkodás tudományának mindennél fontosabb tantárgya. Elénktáru paraszt és úr elkeseredett küzdelme, hogy huncutsággal vagy erőszakkal miképp húzzanak többlehasznot maguknak ebből a nehezen kijátszható s a maga nemében és korában a mai tudományos üzemszervezetekkel vetekedő, pontos munkaszervezetnek ércrtvényeiből. De megértjük azt is, hogy ebben a gazdasági rendszerben semmi keresnivalója nincs a minőségi termelést célzó, talajvegytannal, Justus Liebig tanaival dolgozó okszerű gazdálkodásnak.

Kapitalizmus azonban mégis volt a negyvenes években és befolyása sajátosságosan színezi a feudalizmus gazdaságtudományát. Míg Magyarország nem szállított világpiacon s jóformán csak itthoni szükségletekre termelt, addig

nem volt fontos a nyereség. Olyan mozdulatlan volt az élet, mint a termőföld. Nem hozta erjedésbe a tőke kovásza. De ahogy a tőkeképző nyereségcélzat megérinti a nagybirtokot, egyszerre vezérgondolattá válik a jövedelemfokozás. Ez pedig a robotgazdálkodás nyelvén úgy szólal meg, hogy a legkisebb előnyt is ki kell aknázni, amivel a robotmunkát meg lehet takarítani. Temérdek kortörténeti érdekességet hord össze Kölesy és ne feledjük, hogy ezt egy tökéletesen «képzett» gazdatisztnak mind tudnia kellett. Könyve itt valóságos *tankönyv* a szétszórt majorságok tisztilakaiban gyakorlati módon nevelődő írások számára.

Így pl. a falu vagy a jobbágy érdekében vett mérnöki és bírósági kiszámlások fuvarjai nem számíthatnak robotba. Messziről történő szénahordásnál ki kell számítani, hány fordulót *tehet* a jobbágy naponta, tehát hányat *kell tennie*, az átlagteljesítményt a robotnappal kell egyenlősíteni s a paraszt lássa, elvégzi-e egy nap alatt, vagy ha lusta, két-három napot fordít rá. Itt már lüktet a kapitalizmus elve, amit a XVIII. század magyarja még nem ismert: az idő pénz. Gazdaságos gabonaszállításnál a rakott kocsin még apróságokat, üres hordókat, szőlővesszőt, szalmakévéket is fuvaroztassunk, mert sok kicsi sokra megy és így 10—20 külön robotfuvar takaríthatunk meg. A szekereket *visszafelé is* mindig ki kell terhelni deszkával, léccel, téglával. Igyekezzünk csekélyebb pénzhátralékokat lehetőleg *robotnapokra* átváltani, hogy *sok munkaerőt* helyezhessünk készütségbe. Szerződött bérlőktől, molnároktól, juhászoktól is kössünk ki néhány fuvar munkaidőre, sőt még a cigányoknak is lehet adni a putrikhoz fát 12—18 gyalognapszámért, levélhordásért, könnyebb munkákért, kőművesek körüli segítségért, magtisztításért, gyümölcszedésért. Ez munkára neveli s helyhezköti őket.

A képzett gazdatiszt tehát abban mutatkozik meg, hogy a robotmunkát mennyire tudja fokozni. A legfőbb úrbéri szolgáltatás gazdaságos kihasználásához gyakorlati szakismeret és magasfokú tervszerűség kell, hogy el ne pazarlódjék. Ertsen a gazdatiszt az ellenőrzés megszervezéséhez s legyen tisztában vele, hogy magukra hagyva a hajdúk is csak egymással komáznak csoportban, a paraszt pedig lát-szatra dolgozván, eltelik a robotnap. 20—30 főre kell egy felvigyázó, s hogy ezek is érezzék hátuk mögött a fegyelem súlyát, főmunkák idején a pénztárnokot, ellenőroket, kasznárokat, segédtiszteket mind ki kell rendelni szemlélőül. Külön ismerje ki s tartsa nyálván a gazdatiszt a megbízható hajdúkat, akik az elszökdőző vagy elbújó népet felkutatják s a munkahelyre visszaviszik. Még arra is gondja legyen, hogy a vizezkocsi a robotosok mögött haladjon, nehogy ivás és kaszaköszörülés címén vonják el munkaerejüket.

Látjuk, hogy jóllehet nincs meg benne a mai nagyvállalatok, gyárak ésszerűsített üzemszervezetének vezérelvek szerint, egyetemi fokon tanított, kötetekbe, paragrafusokba rendezett és fejezetekbe osztott rendszere, mégis milyen ágazatos tudomány volt a robotgazdálkodás. Más alakban és más eszközökkel, de mai lényeggel megtaláljuk benne a pénzgazdálkodás korszerű munkaszervezetének legfontosabb alapfogalmait. Távoltság, idő, szakszerű foglalkoztatás, átlagteljesítmény, pénz és munka átváltása, átgondolt irányítás, fegyelem, pihenőidő, munkanap egyenérték és még sok más, szebbnél szebb gazdasági műszó már megvolt hűbéri nevéen a magyar gazdatisztek száz évvel ezelőtti szaktudományában. Ezt tanulták és pedig alaposan tanulták, lestek el ösztönösen feletteseik gyakorlatából vagy tudatosították könyvekből, magánszorgalom útján. Mindenki tudta, hogy a teljesítőképesség és jövedelem csak hozzáértéssel fokozható, mert a buta ötletszerűség csak erőpazarlásra vezet.

Lényeges alkatelemeiben így ki is merítettük a gazdatiszt szakismereteinek anyagát. Kölesy még tovább halad lefelé a hivatali létrán s ugyanily terjedelmesen elemzi a pénztárnok és kasznár szűkebbkörű szakismereteit. Függelem, hűség, szerénység, alázat és szolgálatkészség fölfelé, vaserély lefelé ezeknek is a feudalista eleme, a kapitalista pedig mindent könyvelni, pontosan följegyezni, okmányolni, s a még gyakori természetbeni cseereügyleteket *pénzre átszámítani*. A keret még urasági, a súlypont azonban a magtárról már a pénztárra helyeződött. Bácszott ablak mögött ül az uradalmi pénztárnok vasládái között, fegyvert hord és fegyveres darabont kíséri útjain.³¹

Azóta sok «tananyag» tolódtott át a negyvenes évek gazdatisztjének ismeret - kincséből az adóhivatalok, közigazgatás, csendőrség és végrehajtók szakismereteibe. Azóta a mezőgazdasági szakképzés azzá vált, aminek Nagyváthy és Pethe képzelte, Tessedik és a Georgicon tanította: alkalmazott tudománnyá, a saját munka ésszerű jövedelmet fokozó forrásává. De más idők, más emberek! — s más nevelés! Mert az előadottakban rendszertelenül s elszórva ott lappang az uradalom látható iskola nélkül szakiskolázó egész rendszere. *Mindenfokú tisztviselőnek magától értetődő kötelessége, hogy alantásokat, helyetteseket képezzen ki*. Legyen atyjok, vezetőjök s az uradalom látja hasznát. A tekintély roppant szükséges, de se könnyen kijátszható lágysággá, se pöffeszkedő gorombasággá és piszkálódó hibakereséssé ne torzuljon, mert használható utódokat egyikkel sem lehet nevelni. Az emberiség s méltányosság szabályozza viselkedését annak, akinek keze alá nevelés céljából ifjakat vagy kezdő férfiakat adtak. A rabszolgatartó bizalmatlanság sértő és a tisztviselőnek rendszeresen be kell vonnia bizalmába egy alantast minden fontos ténykedésénél, hogy az tanulhasson. Lassú szoktatással, hibák számonkérésével, saját következetes magatartásának példájával, alkalmyszerű oktatással és állandó megbeszéléssel neveli alantásait. Minden tiszt köteles táblázatban minősítést vezetni alantásainak szorgalmáról, képességeiről, váltakozó beosztásáról s pártatlanul kiállítva beküldeni az uraságnak. Tollát is a *szertő szigor* vezesse, de ha nem bízik tárgyilagosságában, előbb ellenőriztesse egy hasonrangú bizalmasával. Ezért a gazdatisztet nem szabad ötletszerűen áthelyeztetni, hiszen kell négy-öt év míg birtokrészét, falvait s embereit keresztül-kasul megismeri, és szaktudásának, emberiségének föld- és népnevelő hatását kifejtheti.

Mert ilyen is van. A gazdatisztnek nemcsak a majorban van egy pénztárnokokból, ispánokból, kasznárokból és segédtisztekből toborzódó, láthatatlan szakiskolája, amely írásbeli minősítéssel zárja le munkaeredményét, csak épp az érdekelt számára láthatatlan ez a «bizonyítvány», hanem a *népet is neveli*. Sajnos, ez a népnevelő munka már nem olyan rózsás, mint a jövendőbeli tisztok képzése. Tanítómesterei a hajdúk és főmoccanata az ítéltvégrehajtás. Kölesy emberbaráti szívvel furcsállja is, hogy a napi munka közben elhangzott szitkokkal, elcsattant pofonokkal, deresrehúzással és botozással alkarják finomabb erkölcsűvé nevelni a népet, nem szívvel és ésszel. A gazdatiszt enyhítsen az ítéleteken emberileg, mert gyakran semmiségekért büntetik a parasztot, védekezését meg sem hallgatva. Így nem törik meg soha a konok dacát, pedig ezt szeretnék. *Inkább tüntesse ki a jó gazdát*, jutalmazza a példás családapát, a javíthatatlanokkal pedig szüntesse meg az úrbéri viszonyt. Állandó folyamat a szaporodó családok jobbágy telkeinek megosztása s módjában van a falut csupa derék, fegyelmetartó gazdával benépesíteni, akikkel lehet ésszerű gazdálkodást üzni. Ezeknek gondoskodjék özvegyeiről s árváiról, a haszontalanokat pedig selejtezze ki. Vessen

számot azzal, hogy a parasztból húzza a földesúr a legtöbb hasznot. Azért úr, hogy alattvalói legyenek.

Az alattvalóknak a gazdatiszt az atyja, tanítója, barátja, tanácsadója, jötevője és bírója. *Ezért úgy ismerje az Urbárium paragrafusait, mint a jó ügyvéd a Corpus Jurist.* Így nincsenek túlkapásai, nem baromnak, hanem embernek tekint a parasztot is és hagy néki néhány napot a hétből saját földjére is. Igazságtalanul ne csípijen le robotjából s ne zsarolja kiagyalt taksákkal. A paraszt jóléte érdeke az úrnak is, hiszen jövedelmeinek oroslánrészét alattvalói szolgáltatják. *Szegénységüknek oka tudatlanságuk.* Fogalmuk sincs a helyes gazdálkodásról. A jószágigazgató egyenesen szólítsa föl tisztjeit, hogy világosítsák föl a népet s ha kell, kényszereszközökkel is akadályozzák meg romlását. *Szerető szigor* vezesse a néppel szemben. Legyen barátságos, de tartson tekintélyt, lakodalmukra, keresztelőkire el ne menjen és ne bizalmaskodjék, mert a művelt embert gyűlölő paraszt visszaél vele.³² Ez a gazdatiszt népevelő, jobb gazdálkodást terjesztő szerepe Kölesy értelmezésében.

Különös, rég letűnt világ csudálatos nevelése ez! Visszaesés, ha az előbbi évtizedek szaknevelési törekvéseihez mérjük, valóság, ha meggondoljuk, hogy amazok zöme csak kívánság, ábránd s terv. A tökéletes gazdasági tisztviselő kialakításában Kölesynél nem a szakismereteken van a hangsúly. Bár gúnyolódik fölötte, hogj nálunk még a basáskodás pótolja a szakértelmet, végső következtetéseiben a feg³elem- és tekintélytartást többre becsüli a nagy képű gazdák újítási viszketegénél. Vegyük számba mégegyszer ezt a nevelési rendszert s ezt az élet-eszményt, ahol a hűség, titoktartás, a feltétlen, önkéntes és erkölcsileg is magáévá élt alárendelés döntő súllyal esik latba. Képzeljük vissza magunkat a múlt századi nagybirtok kiskirályságába, melynek társadalmi mindmegannyi naprendszerek forogtak egy nap körül. Az eszményi gazdatiszt a földesúr szolgálatának meggyőződéses hitvallója. Nem dolgozik alantas kétszínűséggel s önzően a maga kezére, hanem *Jéte* és hivatása felolvad urának szolgálatában, akinek kegyét az *emberiség érdekében* törekszik megszerezni és megtartani. De azért egy kicsit, mint keresztény, érezzen a paraszttal is.

Ezt az eszmevilágot hiánytalanul átmentette zivataros századokon át s magyar földön 1848-ig életben tartotta a hűbéri gazdálkodás. Tisztán szemlélhetjük a középkor alázatának isteni világrendjébe visszanyúló gyökereit. Kölesy lelke teljes meggyőződésével él a föld úrbéri megoszlásának rendszerében. Szilárdan elkülöníti a termelésnek dolgozó s intéző osztályait és ennek a világrendnek akarja hívóivé nevelni az ifjú gazdanemzedéket is. Elgondolásait kevésbé izgatja, hogy húsz év múlva milyen változott nevelést fog kikényszeríteni erejében megzsarolt termőföldünknek szaporodó népességünkhöz négyszögölenként mért eltartási kapacitása. Gyakorlati erkölccsé avatja a bizantinizmust, a vidéki kastélyokban vagy udvarházakban folytatott sűgás-bűgást, titoktartást, apró cselszövényeket és örökön érvényes alapelvekből szedi össze a finoman és bölcsen törtetők gyakorlati kódexét. Minden igazolt, ha az úr szolgálatáért történik. Elvont eszmény helyett a látható bálvány, az úrnak szolgálata nevelési vezérgondolata is. Ezt az urat eszményíti meg, aki néha lerándult Bécsből vadászni birtokára, aki távol él, de akinek kegyében felolvadni oly örömteli, mert ő adja a mindennapi kenyeret.

Az vir kegyelmének, engedelmes és hű szolgálatának, versengő és soha bírálatára nem merészkedő alázatának kultusza a messzi múltból zeng. Ha most végigjártatjuk tekintetünket a neveléstörténet századain, fölfedezzük ennek a

világnak s nevelésének mintáját *Castiglione Boldizsár gróf* 1528-ban írt udvari emberében. Nem akarunk itt képtelenül merész következtetésekkel a gazdasági szaknevelés szűkebb tárgyköréből az általános nevelés tág mezeire átsiklani, sem párhuzamokra vadászni, de néhány vonást föllevenítünk a *Cortegianoból*, hogy gondolatunkat megvilágítsuk.

Guidobaldo urbinói herceg palotájának bejáratos a csak sokoldalú, s *mindenhez értő* ember lehet. Edzze testét és fejlessze minden szellemi képességét. Értsen könyvekhez, íráshoz. Tudását ne rejtse véka alá, hanem csiszolt modorával bölcsen, saját érdekében fitogtassa. Féltség, társaságtól menekülő udvari ember elképzelhetetlen. Alkalmazkodjék a környezethez s gyors beleéléssel beszéljen mindenkinek szájaíze szerint. Ugyanakkor legyen úri érzésű, szolgálatra kész, szerény, mértéktartó és emberszerető. Más életcélja nem lehet, mint hogy a fejedelem kegyét megnyerje s az állam bölcs kormányzatára készítse. Fejedelme parancsát bírálattal nélkül hajtsa végre s az udvar hierarchiájában, cselszövényeiben szüntelen maga-mutogatással küzdjön helye megtartásáért.³³

Ég és föld a távolság Castiglione ápolt külsejű, nagyúri hanyagsággal csevegő, magas humanista műveltségű udvari embere és Kölesy sokszor lompos, parasztok közt ordítózó, majorja s földjei közül alig kimozduló gazdatisztje között. Óriási közöttük tér és idő, nyelv, műveltség, nemzet, ország, társadalmi osztály s életpálya elválasztó ürje. Mégis honnan ez a meglepő rokonság olyan két pont között, amelyeknél bárminő közvetett vagy közvetlen vonatkozást föltételezni botor és tudománytalan képtelenség? Pedig van kapcsolatuk, de olyan, mint a világtenger szembenlévő földrészeket mosó két cseppjénél: a közöttük zajló többi csepp, amelyek időn és téren át minden hullámzást közvetítenek.

Így terjedt tovább az emberi szellem történetében is a hűbériség tökéletesen kiépített gazdasági és erkölcsi világrendje. *Még csorbitatlanul élt magyar földön a XIX. században*, holott azokon a kiindulópontjain, ahol ezt az eszmevilágot hajdan fejezetekbe foglalták, kirobbant földalatti tűzhányók már rég gőzzé párologtatták. Ezt a világrendet még csak a pénzgazdálkodás érintette, de alig súrolta az emberi jogok deklarációja, a jövedelemelosztás, munkajog és polgárosodási igény nagy kérdése. Önmagában megélt s önmagában zárt, külön kis birodalmában még bűn az, ha a gazdatiszt természetes emberi önzéssel a maga javát és családjáé biztonságai; keresi, még gyanús, ha meg mer gazdagodni, hogy nyugdíj nélküli állapotok közt biztosítsa öreg napjait egy szeszélyből eredhető állásvesztés ellen. Kölesy nevelésében még kegy és ajándék rendszere tünteti ki az érdemest és még nem ismeri a *határidőig terjedő, szerződéses hűség* fogalmát, amit illő tiszteletdíjjal meg lehet fizetni, ő még feltétlen, az erkölcsi és társadalmi világrendben igazolódó, holtiglani *érzelmi hűségre* nevel. Elítéli a gazdatiszt emberi botlásait, mert szolgálta és tisztelő megértést parancsol a földesúr emberi botlásaival szemben, mert úr.

6. Kegyelemdöfés a céhnek.

A mezőgazdaság és társadalma távol esik a világ zajától. Csak szélein érintkezik néhány belényújtott csáppal s határain a nagy hullámok, külső mozgalmak elcsitulnak. Ezért nem találjuk a gazdanevelésben a védvamos közigazdasági iránynak sok visszhangját. A búza és gyapjú eladása a pesti vásáron még érdekelte a gazdát. Külkereskedelmi mérleggel, ipari behozatallal tovább nem törődött.

Annál forradalimibban rezeg azonban az ipari élet *s az ipari szakoktatás*. Itt is makacsul s keményen állta még a sarat a hűbéri idők maradványa a cég, de hiába szervezkedett mind szorosabban, hogy régi kiváltságait megvédje, kiszáradt belőle a haladás ruganyos képessége s eltiporta a kőszén, gőzgép és a tőkés nagyvállalat gyáripara. Megszűnt a mestert és alkalmazottait közös fedél s közös asztal mellé kapcsoló atyafiságos viszony s új társadalmi osztály van kialakulóban, a nagyvárosok gyáripari proletariátusa, ahol a munkaadónak semmi személyi kapcsolata alkalmazottaival nincs.

Teljesen új állásfoglalásra kényszeríti a nevelést a véd vám jegyében meginduló gyáripar. Az ipar erkölcsbomlasztó hatásáról elmélkedő írásokban megismétlődnek a régi világ bevált rendjét féltő s a mezőgazdasági népnevelésnél már feltárt panaszok. Lamartine nyomán megkülönböztetnek erkölcsi művelődést, mely «a nemzet hitvallásának, törvényeinek s kényeinek öszevege» és anyagi művelődést, vagyis az ipar s a mesterségek élő készségét. Akik az elsőt tűzik ki a nemzetnevelés céljául, azok félnek az utóbbtól. Elismerik, hogy minden nép az iparból lett gazdagabbá, de el is puhul. A kizárólag iparral foglalkozó osztályokban kevesebb a haza- és családszeretet s nem tiszták az erkölcsök, mert az ipar a fényűzés vágyán s az arany áhitatán alapul. Ösztönzője a nyereségvágy, természetete a változékonyság. A kézműipar nemhogy családi nevelést adna, hanem épp kirekeszti az egyént a házi életből s a családból, mely az emberiség második lelke. Gyárimunkásnak még hazája sincs. Vándorol munkapiac szerint. Az előtte forgó géppel áll egyazon erkölcsi fokon s gyűlölettel nézi a polgár jobb módját, mert ő maga gyára rabszolgája.

De a névtelen cikkíró¹ maga is érzi, hogy ez a beállítás nem döntő. Ott van az iparos s mégis nyárspolgári erkölcsű Genf. Az ipari művelődés elől kitérni nem lehet s az Akadémiának volna jó megvitatni a módot. «Határozottan meg a főokok, melyek kézműves osztályainkat áltáljában véve kevésbbé boldogokká s kevésbbé erkölcsösekké teszik, mintsem aminő a földművelők osztálya, jeleítsenek ki a főeszközök, melyek az iparbéli foglalatosságot a földművelésével egy mértékben barátoktassák meg a család szellemével, s boldogságot és erkölcsiséget terjesztenek ez osztályok között.»

Hogy az ipar erkölcstelenségétől nem fertőzött földművelő osztály mennyire volt boldogabb, azt láttuk. A cégnevelés elmaradottsága sokkal kiáltóbb, semhogy a régi jó erkölcsök mentése címén ne helyettesítsük újjal. «A kézművekbeli czéhek s az ezek üzésével gyakran összekötött mezei gazdaság számtalan hibái, a mesteremberek azon szokása, mely szerint csekély számú készítményeikkel a helységek vásárait egyenként látogatják, a régihez ragaszkodás, *a legények vonakodása Austriának virágzó műiparral bíró tartományaiba utazni s azokban munkálni és előhaladni*, az innen eredő képtelenség a versenyzésre és vállalkozásra, vagy víziutak hiánya a műipart, külső és belső sürgölődést s kereskedést jelenleg egészen lenyomják. A kézművesek legnagyobb része szász; a magyarnak és székelynek kevés hajlandósága van kézművekre, még kevesebb az oláhnak. A mindennapi szükségek fedezésére megkívántató kézművek minden városban és faluban céhekben vannak, szabadon csak faluban üzetvén. Az oláh s a hegyekben lakó székely a legtöbb egyszerű szükségeseget maga készíti magának, felesége a belső házi intézkedésre nézve a legszorgalmasabb munkásságú s némi ékességeket és finomabb fehérneműket s piros csizmát kivéve, semmire sincs a mesterembertől és boltból szüksége.»²

A kézmű sorsa előbb-utóbb a gyáriparba való fölszívódás, a gyárműves

fogalma pedig megkívánja, hogy az illető tudományos készüllet fogjon munkához, különben csak tapogatózik s erő- meg időpazarlás minden lépése. Iskoláink mindenre nevelnek, csak erre nem. Hiányoznak a «jól elrendelt» nép- s polgári iskolák. Míg az egyik nézet gyár- s ipari munkásréteg után sóhajt, addig a másik falrahányt borsónak tekint minden erőlködést, hogy az állattenyésztő és földművelő magyart a gyáriparhoz csalogassuk. A németül író szlávbarát Csaplovics János szerint még a városi magyar mesternek is egy darabka föld leghőbb vágya, semhogy az ekeszarvától a jobban jövedelmező gyáripar el tudná csábítani. Aztán meg az iparosodáshoz túlnépesedés is kell, hogy a földből kiszorultak iparra adják magukat. Nem is nagyon kívánatos a gyári munkás nyomorult sorsa. Földművelőállapot egy nép ifjúsága, a gyáripar aggastyánkora.³

Közgazdaságilag művelt fők, mint Erdélyi János s Féiryes Elek, nyugati tekintélyek, Smith Ádám és Say felfogásával bizonyítják, hogy a céhrendszer az ipari művelődés kerékkötője. «A külföldről honunkba bevándorló kézműves legény igen ritkán tartozik a maga nemében a jobbak közé, mivel a jobbik, vagy műszorgalmasabb hazájában vagy más műveltebb országokban is elég foglalatosságot talál.» De ha ittreked, néhány év után egy kis pénzt összeszed és bejut a céhbe mesternek, minden erejét arra fordítja ő is, hogy a többivel egyetértőleg mások fölvételét megakadályozza. «Ezen nemes elv, melly a czéheknek fő alapja, szüli azt, hogy azoknak kevés számú tagjaik a rajok szoruló közönségre mintegy bizonyosan támaszkodnak; *semmi magok közti vetélykedésre és tökélyesbülési vágyra nem ösztönöztetnek*, arról pedig többé szó sincs, hogy az ilyen könnyen boldoguló mesterember időről-időre *a maga szakjának más műveltebb nemzeteknél mikénti előmenetelének utánzása kedvéért többé lakhelyéből kimozduljon.*»⁴

Ennek az egyedárusági helyzetnek dacára ritkaság, hogy a kézműves fiát is kézművesnek nevelné. Átengedi helyét a bevándorlott német legénynek, mert a magyar föld betegsége a hivatal őt is elkapta s érzi a társadalmi megvetést. Tekintetes urakká nevelt fiai atyjok szerzeményét nagy lármával költik el. Az egyedárusági helyzetből következik, hogy «keves műveseink nagyobb része igen *alsó fokán* vesztegel még az értelmiségnek s ezért mondhatni, hogy a polytechnikai intézet és iparegyesület eszménye épen a művelési osztálynál talált a legnagyobb hidegségre és részvétlenségre, még a pesti gazdag mesterembereket sem vévén ki. Ezek azt vélik, hogy anyagi előmenetelük sokkal jobban függ a monopóliumok, czéhek további magatartásától, rossz portékákat is drága pénzen adhatván el, *mint az értelmiségtől, mellyre csak akkor szorulnának, ka a czéhek eltöröltetvén, mindenkivel versenyt tartoznak futni.*») De hát ha a nemzetnek nem tetszik tovább túrni az egyedáruságokat?»⁵

Szűnni nem akaró erővel porlasztotta a közvélemény a céhek tekintélyét. Széchenyi Hitelében vonta kétségbe a céhek s limitációk létjogosultságát s 1840-ben megmozdult az országgyűlés is. A XII. t.-c. 5. §-a megengedi, hogy «a gyártó intézetében mindennemű mesterséget űző segéd munkásokat alkalmazhasson», ami gyakorlatilag annyit jelentett, hogy céhenkívüli mesterlegények is dolgozhattak. A fokozatos megszüntetés azonban rá a tanú, hogy a gazdasági életben ilyen ezer szállal kapcsolódó, ősrégi intézményt nagyon nehéz máról holnapra újjal pótolni. Mikor 1848 egy csapásra vezeti be a polgári társadalmat és a szabadverseny közgazdaságát, megszünteti az úrbíriséget, rendezi az örökváltságot, behozza a közteherviselést stb. *Klauzál Gábor* földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter «Czéh szabályokat módosító rendelete»⁶ is csak módosítja a céh-

szerkezetet, de nem törli el. Lássuk ennek az új korszakot nyitó rendeletnek iparosnevelő pontjait!

Ezentúl iparostanulónak hívják az inast, mert *csak szakmunkára* szabad alkalmazni, ruhatisztításra, cselédi küldözgetésre nem. «A mesterek tanulóikat tartoznak *a vasárnapi- és rajziskolába* járattani, ha vannak ilyenek», erkölcstelenségtől, erejükön felüli munkától távortartani. Ha a mester nem ad ruházatot, három évnél több nem lehet a tanidő, ha ad, akkor szabadon egyezkedhetik a szülőkkel, de 14 éven alólit csak napi kilenc órát dolgoztathat. A fõlszabadítás ezután egyszerűen annyiból áll, hogy a mester tanulóját elõbb segédei, majd a céhmester elé vezetvén kinyilatkoztatja, hogy tanulóéveit kitöltötte. Bejegyzik a névkönyvbe s a segédek szállásának könyvébe, ezzel jog szerint segéd s minden egyéb szertartás elmarad. (1—9. §.)

Minden fenyítõ korlátozás megszûnik és a segédek maguk keresnek és szabadon vállalnak munkát. Szabadon szerzõdnek próbaidõre, fizetésre s ellátásra nézve. Kötelesek bár a helyi céhszokáshoz alkalmazkodni, viszont a mester sem hálathatja õket fûtetlen padláson, bûzös pincemûhelyekben, ha pedig a lakásba belebetegedtek, a mester köteles tartani lábadozó idején. *Csak szakmunkát* tartozik végezni, de ebben nem válogathat. Heverõ napokat nem tarthat s egy mázsánál nagyobb súlyt nem köteles emelni. Munkaideje napi 11 óra. «Mind a segédõt, mind a mestertõl követeli a mostani idõk szelleme, hogy egymás irányában mint *szabad egyének* Hiedelemmel, kölcsönös méltánylással viseltessenek.» A családias viszonyban eddig dívó tegezés helyett önözés illeti a segédet. A segédek céhe csak egy szállót nyithat a városban, ennek célja azonban a munkakeresõ és vándorló segédeknek nyújtani hajlékot s a munkában állók céhéletére helyiséget, nem pedig a heverõ napok lebzselõinek. Mesterekbõl és segédekbõl álló bizottmány vezet a szállót és tart meglepetésszerû vizsgálatot. Általában fenntartja Klauzál a régi szokásokat: nyolc napi idõt munkakeresésre, ezen túl kötelezõ továbbvándorlást, s a negyedévi harminc pengõkrajcáros segédi hozzájárulásból táplált kórházi ládat. (10—35. §.)

A mesterrélevés szándékát a cég negyedévi gyûlésén jelentik be. Minden folyamodóra két céhbeli mestert nevez ki a cég, két segédet pedig a szállón választanak a segédek. Ez a «remek bizottmány» választ elnököt a mesterek, gyárosok vagy rokon szakú kereskedõk közül. Három darab, napi kelendõségû — szóval nem pompázó, de eladhatatlan — iparcikket jelölnek ki remeknek s közülök választhat a vizsgázó segéd. Helyet s anyagot ingyen kap s egy céhbeli mester mûhelyében a bizottmány tagjai felváltva õrzik ellen munkáját, határoznak szótõbbséggel és minõsítik 24 órán belül írásba foglalt ítélettel. Kõmûvesek csak rajzban remekelnek. A hatóság, ha nincs honosítási akadály, 24 óra alatt kijelenti, hogy mesteri jogokat gyakorolhat. Van fellebbezés is, ha a remeklõ nem volna az ítélettel megelégedve s ekkor egy második bizottmányt alakítanak. Tíz forinttal az új mester mindent lerõtt. Nem tartozik tehát bejelentési, biztosí és felügyelõi díjakkal, hibaváltsággal, remeklési helybérrel és lakomával. Az eddigi kontárok kötelesek félév alatt mesteri bejegyzést szerezni, mert különben tanuló és segédet nem tarthatnak. A céhláda közös vagyton és a mai békeltetõ bizottságokra emlékeztetõ «mûnõkszékeket» szervez Klauzál segéd- és mester-vizsályok esetére.

Sok üdvõs, szabadelvû újítást tartalmaz ez a rendelet, de az iparjog s iparos nevelés elavult rendszerét csak átmenettel pótolta. Körülbelül olyan, már régeb-

ben húzódo állapotot törvényesített, mintha ma egy bukott vállalatra írják rá «felszámolás alatt» s ez a felszámolás még évekig húzódik. Megváltozott az ipari termelés, szükségképpen kell megváltoznia tehát az ipari szakoktatásnak is. A negyvenes években már széltében keresik az új megoldást, s a szálak az intézményes ipariskolák felé futnak össze. A védvamos politika legerősebben a gyári cikkek behozatala ellen dörgött és statisztikusaink tehetségük javával a magyar gyáripari helyzet kivizsgálására vetették magukat. Szörnyű számokban tették közzé az osztrák gyarmatpolitika nyomását. Az egész országban volt papírmalmokkal, hutákkal s hámorokkal együtt 453 gyár, holott Bécsben magában 162 s az egész Ausztriában 11,915 zakatolt. Gács évi 1000 mázsa gyapjút dolgozott föl posztóvá, a csehországi Reichenberg két gyára ugyanakkor 25,300 mázsát. Csak a nyersvasgyártásban van ipar az ércvidékeken, de itt is, mint egyebütt, csak a félgyártmányig vagy silány minőségig haladó kezdeteket találtuk, mint lisztet, répacukrot, lópokrócot, szörkalapot és bőrcserzét.⁷

Három sarkalatos oka van iparunk pangásának 1. a pénz szűke s túlzott forgalmi értéke, 2. az iparosokat és kereskedőket nyomó, a gazdaságos és nyereséges termelést kiuzsorázó hitelviszonyok, 3. *m gyártáshoz megkívántató értelmese egyének hiánya*. Mennyi bajt okoz iparosaink járatlansága! Ha elromlik a gyárnak gépe vagy műszere, megáll minden, mert távolról, gyakran Bécsből kell hoztatni szakértőt. Temérdek a gyáros vesztesége. *De a gyártáshoz szükséges magyar munkásokat is még elébb nagyobb s állhatatosabb szorgalomra és ügyesebb kezelésre kell szoktatni és tanítani, mert ezeknél az illy iparbeli munkálatok még mindig újak és szokatlanok.*» A vargától az órásig minden nyersanyagot vagy szerszámot külföldről hozunk. Ha ily kezdetleges a kézmű, honnan toborozzon a gyáros finommunkához fogékony munkáshadsereget? Elődeink «az eredeti pásztori élethez szokott nemzet, ezen természeti hajlandóságához képest marhatenyésztésen, későbbben pedig egy kis felszínes földművelésen kívül a *műszorgalmat nemcsak kerülte, hanem még inkább a királyi városok felállítását, mellyek segedelmével akarták régi királyaink a műipart és kereskedést előmozdítani, az 1687-i országgyűlésen törvényesen is akadályoztattak.*»

Erdélyi János, ki e sorokat írja, hivatkozik a védvamospostolnak List Frigyesnek mondására, hogy a csupán földművelésre támaszkodó állam félkarú ember. Vannak — igaz — népszerűségi, hitelügyi és városképződési előfeltételei is az iparosodásnak, de ugyanoly fontosak a művelődésiek is. «Csendes vérrel fontoljuk meg, mi szerint az eredeti törzsökös magyarnak a művéséghezzi vonzódása áltáljában igen csekély» ezért vegyük szívesen külföldi iparosok betelepítését. Tapasztalat szerint gyorsan hasonulnak s bennük előbb bírnak iparos osztállyal, mintha a fajmagyar földműves átnevelésének lassú és nehéz földadatához fogunk. Eég ismert terveket görget megint a közvélemény. Állítsunk műegytemet, hol elméletileg képzik ifjainkat, aztán pedig küldjük őket gyakorlatra olyan gyárakba, «melyek nem csak anyagi nyereséget, hanem a *műipari értelmesség* terjesztését is tűznék ki célul». Ilyenek elsősorban a honi nyersanyagot földolgozó posztó-, vászon- és bőrgyárak. Ha a postamesterek is megkapják a nemességet, több érdemük volna rá a gyári mérnököknek s igazgatóknak.⁸

Szerényebb mértékben mint a mezőgazdaság, az iparoktatás is követeli helyét a népművelésben. Elméleti vita indul arról, iskola tesz-e népet iparüzővé vagy iparos nép állít szakiskolát? Csaplovics János kirohan a magyar faj ellen, hogy nem tanul a némettől s hogy még az éhség sem viszi rá az iparosodásra. Minden hajlam faji adottság. Az angol faj egy-két évtized alatt paradicsomot

teremtene ezen a földön, hol a tunya magyar csak vágyaiban szeretne jól élni, mert gondolkodásában a lustaság és nemzeti büszkeség azonosak.⁹

De megfelel neki Udvardy János, akinek nevével már a mezőgazdasági művelődésnél találkoztunk. Nem buta és nem lusta a magyar, nem igaz, hogy iparilag tehetségtelen. «Mit szólljak Mesterlegényeinkről? Se német, sem angol, sem francia *nem alkalmasabb a magyarnál akár miféle mesterségre és művészetre, amint ezt számtalan sok magyar ifjaink, kik a külföldre kivándoroltak, eléggé megmutatták*, de mit tanuljon a szegény mesterlegény oly mesternél, ki maga is hátra van a műveltségben? Innen van, hogy sok ifjú az ő drága idejét eltölti majdnem kontárságban, s minden műveltsége abból áll, hogy egész heti bérét vasárnap eldorbéolja, verekedik, nagy szelet hajt s betyárságban mutatja virtusát. Hát nem jobb volna, ha minden céhbeli mesterlegények, ha egyébként nem lehetne, egymástól is rajzolni tanulnának? Kortsmára menni, becsületes mester legénynek rút dolog; — mennyivel hasznosabb volna minden czéhnek egy kis casinót tartani, s abba közköltségen szükséges kézi könyveket, rajzolatokat szerezni, s üres órákban, ha bár egy pohár bor mellett is, oktatóolvasással tölteni a drága időt? Valóban még az ifjúság a műveltséget és maga tökéletesítését el nem kezdé, addig rationabilis mesteremberekről nem is álmodozhatunk.

A mi pedig polgár társainknak hivatali, művészeti, és mesterségük körébeni műveltségüket illeti, ez ám még azon pont, melyben igen-igen hátra vagyunk a tökélytől. A művésznek és kézművesnek, ha nemzete dicsőségét nem tekinti, a maga hasznáért is azon kellene lennie, hogy mesterségében magát mennél nagyobb tökélyre kimívelje, azonban sok mesterember még rajzolni se tud, sőt azt se tudja, hogy a rajzolás volna mesterségeknek legelső kezdete.

Még a szántóvetőnek se illik a maga mesterségében kontárnak lenni s a műveltségről lemondani; annyival inkább a kézi mesterségekben foglalatos polgároknak műveletlenséggel vádoltatni egy volna a legnagyobb mocskok közül. És pedig fájdalommal kell megismernünk, hogy mesterembereinket ha egészen nem is, de részben ezen vád alól fel nem menthetjük.» Teremtsünk tehát szakművelődési alkalmakat. Ne az urak majmolásában keresse az iparosság műveltségét, hanem önképzéssel, olvasással emelje színvonalát, tartsa be a határidőket és ne rossz árut adjon a drága béréért.¹⁰

Már ez a cikk és olyan lapban jelent meg, amelyik a folyóiratok, könyvek útján folyó iparosképzést tűzte zászlajára. Joó János rajztanár indította Egerből 1838-ban *Héti Lapok* címmel, de egy éven túl nem bírta az erején felüli vállalkozást. A szegedi születésű (1807. febr. 14.) Joó János egyetemes ipari tehetség volt. Gimnáziumi végzettségén kívül gyakorlatot szerzett az építész, asztalos, lakatos, esztergályos, hangszergyártó és szobrász mesterségben. Pályázott a temesvári majd pécsi rajziskolába, de Egerben kapott állást a Pyrker érsek támogatásával 1827-ben alapított s 1829 óta működő városi rajziskolában. 200 konvenció forintot tett ki a «Raiz-Mester» évi fizetése, 48-at kvártélybeli illetménye a város közönséges cassájából. Sokáig vezette az érseki nyomdát is 1874-ben halt meg. Egerből vívta eszmeharcát, ő is vidéken élve küzdött egy kor s egy világ ellen, de vidéki lobogását hamarabb és eredményesebben temette be az idő, mint Tessedikét vagy Berzevicziét. Nem hiába voltunk irodalmi nemzet, csak Kazinczy vidéki vezérkedése tudott diadalmasan fölötte maradni a lassan mindent futóhomokba fojtó magyar tájnak. Joó János 1831. dec. 28-án egy «Művészi Társaságot» felállítani szándékozó emlékirattal fordul Széchenyihez, de nagy-szabású terve Széchenyi udvarias válaszával tovább nem jutott.¹¹ Közgazdasági

művelődésünk kezdete — mint eddig bőven megfigyelhettük — báromnegyedrészben áll tervekből s csak negyedrészt alkotásokból. Megvalósulás híján lássuk, min törte fejét az Egerben küzködő magyar rajztanár?

A «Héti Lapok» első számát a nemzethez intézett beköszöntővel bocsátja országágra. Jószándókkal s áldozattal indítja meg a honi műszorgalom előmozdítására. Sajnos, nem az elmaradt és szegény kézművesosztály tartja fenn az ily lapokat, pedig neki volna legnagyobb szüksége olvasásra, de «saját érdekét fel fogni még nem eléggé művel». Vagyonos hazafiakra számít. Hány cseh és német ipari művelődési folyóirat van már, magyar pedig egy sincs. Célja: «mesterségek tökéletesítésére vezető ismereteket és e részben jóízlést terjeszteni; a honi műszorgalom és ipar növekedésére munkálni s egyszersmind a kézművesek műveltségét előmozdítani».

A lap szombatoként jelent meg egy ív terjedelemben, félív rajzzal. De már a harmadik számban panaszt intéz Joó kézműveseinkhez, hogy a rajzmelléletek, rézmetszetek, melyek asztalos, kovács, kerékgyártó és nyerges mesterségbeli kézművek rajzait foglalják, sokba kerülnek és nem tudja a szükséges 300 előfizetőt összetoborozni. «Ki hinné-e hogy Magyarországon nem található háromszáz magyar ajkú olyan nemesember, kézműves, kiből annyi műveltség, annyi ügyekezlet volna, hogy önjaváért-érdekében 5. p. ftot kiadni nem sajnálna, vagy egy keveset olvasni nem restellene.

Eddig Magyarországon azoknál, kik mélyebben gondolkozni nem szoktak, általán azon vélemény uralkodott: hogy ennek, mint földművelő országnak éppen nincs szüksége a műszorgalom előmozdítására, mert úgymond, azon keveset, mire szükségünk van, a szomszéd külföldről mindenkor olcsón megkaphatják, csak győzzük őket élelmiszerekkel ellátni, mert e részben mindig reánk szorulandnak.»

List és Kossuth védvamos politikája nagyon áthatották Joó szakmüvelődési nézeteit. A külföld lassan függetleníti magát élelmiszerekben, mi pedig saját zsírunkba fülünk, mert ruhánkat, ipari cikkeinket nem tudjuk megfizetni. Aki kereskedelmi mérlegünkben látja az ipari tudatlanságunk miatt külföldre folyó milliókat, kétségbeesik. Cselekedni kell, mert «alkalmasint száz év is eltelik, míg Magyarország gyár- s kézművesekben saját szükségeit kielégítheti». A lelkes Joó János ezért nekifog s -úgyszólván ő egymaga írja a gépelyékről, gőzkocsikról, vasutakról, épületekről, Coblenz, London és Nürnberg iparáról, répacukorról, öntött vasrudak teherbírásáról, utcaburkoló anyagokról hírt adó lapocska jelzett vagy névtelen cikkeit.

Meghatározza a műtudomány fogalmát. Rajta «szorosan véve azon ismeretek öszveségét érthetjük, melyek által egyedül csak az ész-vezérelte emberi kéznek ügyessége s alkalmas eszközökkel véghez-vitt munkássága alkot a természetes durva anyagokból hasznos és gyönyört szülő műveket». A műtudományok közül a rajz hasznosítható legjobban a mesterségekben s ezért óhajtható, hogy «a rajzolás gyakorlata minél közönségesebbé s az iskolai tanításokban általánossá tétetnék». Megható az az igyekezet, amellyel az egyes számokban folytatólagos, módszeresen induló rajzoktatást közöl, rézmetszetes kis ábrákkal kísérvé magyarázatait a vonalismeretről, szögekről, majd a hintókról s szobabútorokról.

Így remélte, hogy az önképzés vágyából terjedni fog lapja. «Az, kinek a közgazdaságról csak némi fogalma van is, igen tudhatja azt: hogy a nemzetek jólétének nemcsak írott törvény, bölcselkedési s orvosi tudomány egyedüli eszközei, hanem mindazon ismeretek is, melyek a népszorgalom s ipar haladására,

a műtudomány kifejlésére hatással lehetnek; és ezeknek terjesztése éppen olyan szükséges, mint amazoké kívánatos a közértelem, nemzeti műveltség és esinosulás előmenetelére». ¹² De hiába volt a jószándék s az emberfeletti munka: *egy év után Joó lapja megbukott.*

Későbbi könyvében panaszkodik, hogy a részvétlenség s a pártolás hiánya ölte meg folyóiratát s hogy alig találkozott egy-két hazafi, «kik elég buzgók valának becses irományaikkal hetilapjait gazdagítani».

De a szívós iparoktatási előharcos nem tágított. 1841-ben már könyvvel lép a nyilvánosság elé: «Nézetek a magyar nemzet műveltségi és technikai kifejtése tárgyában» címmel. Ez a könyv vizsgálja magyar nyelven s magyar viszonyokhoz mérten legalaposabban a szabadságharc előtti korban a műszaki művelődést. Nincs művelt nemzet műszaki ismeretek nélkül, ez az alapeszméje. A műszaki tudományokhoz is kell bizonyos fokú általános értelmi fejlettség, de magasabb műveltség sem nélkülözheti a műszaki tájékozottságot. A földművelőosztály helyzeténél fogva maradi, a vándorló, mozgékony iparososztály képviseli a haladást. «Ennélfogva tehát szorgos felügyelést kíván e külön osztályok haladásának illő arányban elősegítése s annyival inkább, minthogy a nemzeti jólét főleg a földműves néposztálynak gazdagságán vagy inkább *műveltségén* alapul». Iparososztály fönntartására a vékony birtokososztály nem elég. Csak széles néprétegek kultúrigénye lehet művelt iparososztály létalapja. A magyar városok nem igazi városok, hanem nagy falvak. A hivatott városlakó elem, a kézművesség, nem kap elég munkát s elzüllik vagy maga is földművelésre kényszerül, mert a földművelő nép iparcikkigénye nem nő. Így nem tud ipari készség, haladás lábrakapni és könnyű zsákmánya ez az gyöngé, gazdaságilag önállótlan nemzet a külföldi behozatalnak.

Vannak azonban más okai is az iparosság tespedésének s szegénységének. Az inasok már a legszükségesebb előismereteket is nélkülözik, «minélfogva mesterségi előmenetelöket *egyedül vándorlásaiknak* köszönhetik, pedig milly kevesnek nyílik e közben jó alkalom ismereteik gyarapítására». Ha pedig mesterré lön a legény, betokosodik tudása, nincs ösztöne haladásra, fél a kockázattól, borzad az újítástól. Ha a kormány olyan közgazdasági politikát kezdeményez, hogy kiszorítsa az olcsón, nagy tömegben hozzánk áradó és tőkeerős kereskedelemmel terjesztett külföldi gyártmányokat, hazai kézművesosztályunk tönkretevéjét, akkor párhuzamosan ennek a silány cikket készítő, szegény s elmaradt iparososztálynak *szakértelmét* is emelnie kell. Ez a közgazdasági nevelői szükséglet sugalmazza Joó alábbi tervét. ¹³

Ő is a népnevelésen akarja a kezdetet megfogni, mint a gazdanevelők. «Célszerű népnevelési intézeteket — legalább hazánkban — csak biztos alap után kormányi felügyelés mellett várhatunk» s ezért elveti mind a vallásfelekezetre, mint a szeszélyhullámon ny ugvó önkéntes adakozásra alapított nevelőintézeteket. Egyesüljön a sok széthúzó vallás a nemzetben, hiszen a legtöbb emberi ismeret közös, nem a felekezeteké. Kis falvakban tengődnek az iskolák, pedig ha közösen tartanák fönns a vallásoktatást kikapcsolva az egyházak külön gondozásába utalnák, nagyobb erővel munkálhatnák az előbbrevaló nemzeti föladatokat. Ilyen mindenekelőtt a magyar nyelv s nemzeti eszme terjesztése, a jól képzett s fizetett tanítók alkalmazása, de ilyen a közgazdasági, nála szorosabban ipari ismeretanyag közoktatási térnyerése is.

Joó- lélekszám szerint négy csoportba osztja a településeket. A negyedik osztályba sorolt városi iskolákhoz *rajzoló intézeteket* kapcsolna szabadkézi s mér-

tani rajzteremmel s két, fejenként 200 pengő forinttal javadalmazott tanítóval. A városi iskolák mostani népoktatási rendszere jó alap, «egyedül az előadandó tanulmányokra nézve fordul elő lényeges változtatásoknak szüksége. Ezen városi iskolák egyetemét részint úgy kell tekinteni, mint olly önálló intézetet, mellyben a városi polgárok — kézművesek és kereskedők — művelődési képzésüket nyerhessék; részint mint azon lépcsőt, mellyen áthaladva felsőbb tudományok szerzésére törekvő növendékeink a mostani — szinte jobb szerkezetre vágyó — gymnasiumokba juthassanak.»¹⁴ Közismereti tárgyakon kívül erősen tanítaná a városi iskola a gazdaságtant, méréstant és, technikát, a honi törvényt «szóval kivonatban mindazt, mi a tudományok öszvegeből egy földművelőnek és polgárnak hasznos lehet.»

A rajzoló intézetek mostani állapota nem felel meg a célnak. Minden műszaki tudománynak a rajz az alapja, tegyük tehát minél szélesebb rétegekre kötelezővé. Mai rendszertelenségükben jár beléjük 8—30 évesekig mindenfajta növendék, csak épp az nem, akinek legfőbb érdeke volna, az iparosifjúság. «A mesterségeken lévő inasok felsőbbi rendelkezésnél fogva vásár- és ünnepeken kötelezettek ugyan bejárni, de ez sem teljesítetik úgy mint kellene, részint az inasok szülőik gondatlanságok, — részint tudatlan és rossz szándékú mesterek gátlásaik miatt. Mesterlegények csak akkor szoktak rajzolni tanulni, midőn már körmökre ég és remekelni és mesterek lenni kívannak.» Joó minden nagy gimnáziummal (V. és VI. osztály) bíró városban szeretne jól rendezett rajzoló intézetet látni s beléje a keddi megcsütörtöki szünnapokon minél több gimnazistát jártni, mert a műismeret hasznosan ellensúlyozza egyoldalú gimnáziumi képzésüket.

Alkotó lelkének fő jellemvonása azonban nem iskolaszervezet, tananyag és paragrafusok tervezésében nyilatkozik meg, hanem építésmérnöki irányban. Minden nevelőintézménynek megtervezi az alaprajzát, homlokzatkivitelét s környékét. Nem fejezetekben, hanem alaprajzokban gondolkodik. Több népiskolai títustervet találunk könyvében tanítói lakással, kisdudóvával, elemi osztályokkal, költségvetéssel. Csak felét fizetné az adózó néppel, másik felét már a nemesre hárítaná. Mint a gazdairók, gondolatsorában ő is rábukkan, hogy szakképzett tanítók nélkül nincs nevelésügyi újjászületés, ezért további oldalait a pesti központi műszaki irányú intézménynek szenteli. Megtervez egy kétemeletes palotát, titkári s igazgatói lakással, sajtóműhellyel, ének s rajztermekkel, kereskedői iskolával, szövőipari, rézmetsző s litográfiai műhelyekkel, szobrász- és festőműtermekkel, könyv- és képtárral és vendéglővel. Ebbe az *«Athenaeum»-nak* nevezett nagyszabású tömbbe gondolja bele az igazgatóság szervezetét. Hajlékot adna benne a Magyar Tudós Társaságnak is.

Az Athenaeumban működne a néptanítókat iparilag iskolázó központi szaktanítóképző intézet. Joó, hűen mérnöki beállítottságához, ennek sem annyira jogi és nevelői szervezetét dolgozza ki, hanem a költségvetési részét. A műtudományi osztály 500—1000 forint évi fizetésű tanítói és 80—250 forintot húzó segéd-személyzete tanítaná a mértant, építészetet, erőmű-tudományt, természet-, végy- és ásványtant, építészeti —, erőmű- és szabadkézi rajzot. A kereskedőiskola 200—500 forint fizetésű tanítói váltó- és kereskedelmi törvénytudományt, földleírást, kereskedői ügyvitelt, világtörténetet, politikai viszonyok ismeretét s világnyelveket oktatnának. A kereskedőiskolával összefügghetne «még egy intézet, mellybe ügyes hajósok, kormányosok és hajóskapitányok képeztenének.»¹⁵

Négy évre tervezi a gazdasági tanítóképzést. Minden tanítót egyszersmind kisdudóvává is képeznének egy évig. Második évükben egy, talán Pesten föl-

állítandó központi intézetben szereznék meg a szükséges elméleti s gyakorlati gazdasági ismereteket. Két utolsó évüket töltenék az «Athenaeum»-ban. «Minden tanítói pályára lépendett 22 évet haladó ifjúnak első hivatali éve után kötelességül kellene tenni a megházasodást», hogy felesége fizetési segéderő lehessen az óvodákban. Nőket különben sem nélkülözhet a gazdasági népoktatás. «Miután a nőszemélyek természetes ösztönnél fogva is anyáskodásra és háziasságra hajt landók, e tekintetből képzésük is jóval rövidebb idő alatt végeztethetik, minamennyi az Athenaeum intézeti ifjakra kitűzetett. A képezendő nőszemélyek felvételében különösen figyelmeztetni kellene a tanítók hitveseikre s azon nagy száma szegényebb tisztviselőknél főleg elmaradott árváikra, kik kitünőbb nevelésük, mellett szolgálásra nem alacsonyulhatván, többnyire részint a közállomány és egyesek terheivé válnak, részint — és nem ritkán — erkölcstelenségre fajulva botránkozás tárgyai lesznek.» Debrecenben, Egerben, Fehérvárt s Szegeden volna szükség egy-egy tanítónőképző intézetre. Jó örömmel üdvözlö Fáy Andrásnak azt a tervét, hogy minden városi leányiskolához a városon kívül fekvő majort kapcsoljanak gazdasszonyképzés céljára.¹⁶

A néptanítói karnak az Athenaeumban betetőzött gazdasági kiképzésével sok égető feladat oldódna meg. Állásukat 25 éves nyugdíj képességgel rendezvén, emelkedne társadalmi tekintélyük is. A földesurak «a helységi tanítók iránt több tisztelettel viseltetvén, őket asztalukhoz is méltatnák». Legfőbb ideje volna már, hogy a társadalmi megbecsülés rendfokozatait más alapokra helyezzük. Jó soraiból kitűnik, hogy még mindig a nemes osztályok hivatalképessége izgatja az alacsonyabbrendűek vágyait. «Nálunk a földműves és mesterember kevés tisztelettel bírván, e néposztályok tagjai minden módon iparkodnak állapotjukat megváltoztatni. Főleg a tehetősebbek gyermekei tudományos képzetésre bocsátatnak, mi által ezen néposztályok leghasználhatóbb tagjaiktól fosztatnak meg, midőn ellenben a tudományosan művelt osztály is ritkán nyer valamit.» Csak ez az egészségtelen fölfelé áramlás van. De a honoráciorok gyermekeiből senki sem szívárog vissza a földműves meg iparos rendbe s végzetes az államra, hogy mindenki hivatalban akar megrekedni, kártyázni és vadászni. «Tekintsük csak a hivatalkeresők sokaságát és visszaborzadunk a jövődtől.»

Semmi sem új a nap alatt. A túltengő közhivatalvágy magyar betegségét Jóó János sem a köz- és szabad pályák kiáltó egyenlőtlenségeinek lefaragásával, a köztük tátongó társadalmi szakadék egyenlősítő kitöltésével akarja gyógyítani, hanem az iskolák kényszerselejtezésével. Nem a fényforrás csábító fényét tompítja a körülötte lévő sötét tér jobb megvilágításával, hanem a hálókát szaporítja és szövö sűrűbbre, hogy elejét vegye a lepkék s rovarok túlstírú rajzásának az egyetlen láng felé. Felújítja II. József rendeletét. Csak azok tanulhassanak magasabb tudományt, «kik bizonyos summáknak fizetésére képesek.» *Földművelők és mesteremberek szülőiteit* már alsófokon ki kell selejtezni, hacsak nem mutatkoznak lángésznek. «Miután én a falusi köznépet nem annyira tudományos műveltségű, mint okszerűen képzett értelmes mezői gazdának neveltetni kívánám, e tekintetből a néptanítókat szinte *értelmes gazdáknak* óhajtom képeztetni; mert véleményem szerint egy okszerű gazdának példával párosult előadása a nép anyagi jólétéről, szorgalmára sokkal nagyobb hatással lehet, mint bármely tudományos műveltségűé. És vájjon nem fekszik-e a mezőgazdasági szorgalomban főleg csirája az erkölciségnek.»¹⁷

Több valóságérzéklet mutat Jóó János az eddigi tervezőknél, mert részletes költségvetést dolgoz ki. Ha a nemzet játékszínre tud áldozni, az Athenaeumra is

adhat, mert ez is magyarosít. Kétmillió pengőforintból építtetné föl az Athenaeumot és évi nyolcvanezret irányoz elő fönntartására. Fedezetet «a tudományi alapjóságok jobb kezeléséből» nyerne, melyek a mostani «gondviselési rendszer-nél fogva sokkal kevesebb hasznot adnak, mint várni lehet». Jobb volna eladni az állami birtokokat nyilvános árverésen, mert kezelések olyan, mint a közös lóé. Kétharmadrész örökös kamatozó teher maradna a birtokon, egyharmadot készpénzben szednének be s egy nemzeti kölcsönbankba helyeznék el kamatra. Joó még részletekbe ható kisebb pénzügyi műveleteket is kieszel a föld- és pénz-érték ingadozásának kiegyenlítésére, s ötletének annyira utánajárt, hogy Pesten egy befolyásos barátjával tárgyalásba is kezdett. Mikor ez a barát hamarabb célhoz vezető útnak tartotta, hogyha elkérik Ófelségétől a pattantyúsok lak-tanyáját, mert benne némi átalakítás után előbb jut hajlékhoz az Athenaeum, mintha új épületre várnak, Joó örömmel ragadja meg az eszmét. Azonnal át-hangolja tervezetét erre a megoldásra. Talán érzi, hogy az akadályok felőrlik erejét s mindegy néki, milyen alakban ölt testet álma.¹⁸

Rajziskolával kapcsolt képzőművészeti akadémia, mérnöki tudományok s művészeti felsőoktatás még nem váltak szét oly szigorúan hasznossági és gyönyör-ködtező céljaik szerint, mint ma. Ezért vegyülnek Joó János nézeteiben is mű-egyetem, szövőiskola, mesterségi és művészi rajzolás és tudóstársaság. Föl akarta ölelni egy markolással *Schauff János, Hesz János, Ferenczy István* és *Marastoni Jakab* képzőművészeti akadémiai törekvéseit is. A negyvenes években még élt a céh, nagy emlékei s teljesítményei még szem előtt voltak s nagyon közeli szinten mozgott műipar és művészet. Most áll a céh folosztatás előtt, most válik ki építé-szet, szobrászat és festészet a «művészségből» amely egyetemesen foglalta magába mindazt, amit ecset, véső és kalapács alkotott. Az iparművészeiből hirtelen ki-szárad a művészet s csak az ipar marad. Egyszerre szükségletté válik, hogy a rozoga céh helyett olyan intézményt teremtsenek, ami a szabványmesterséggé züllött műiparnak visszaadná hagyományos színvonalát. Ekkor tűnnek föl s a céh süllyedésével ellentett mozgásirányban ekkor emelkednek fontosságukban a rajziskolák. Az 1806-i második Ratio megszüntette a középiskolák rajzoktató-sát s külön rajziskolák fejlődtek. Jóhírűek voltak a budai, ahová félévenként küldték föl megbírálás végett a rajzokat, a debreceni, szegedi, győri, pozsonyi, kassai, lőcsei, komáromi, temesvári, késmárki, körmöci és nyitrai. Működtek még Kolozsvárt, Nagyszebenben is, de csak a budainak töretlen a fejlődéstörténete. Belőle sarjadt a máig is élő Fővárosi Iparrajziskola.¹⁹

A céhekből a rajziskolába áthelyeződő iparosképzés megoldásán töri fejét Joó János is. «A mesterségek tökéletesedésére eddig hazánkban néhány rajzoló — intézetek — iskolák — és a kézműves céhek \alának egyedüli eszközök. Hogy *rajzoló iskolák* az érdeklött célra alkalmas eszközök, azt tagadni nem lehet s hibá-juk kis számuk és egyéb fogyatkozásaik. A kézművesek politikai testületekké — céhekké — alakítása az elmúlt szellemiebb időkben a mesterségi tökély fejlődé-sére nagy haladással vala, most azonban ezen anyagi korban — úgy látszik inkább gátul szolgál. Én is a céhek eltörlesztésére adom szavamat». Átmenet azonban kell, különben boldog-boldogtalan műhelyt nyitna, tömegcikket gyártana s a színvonalat ronatná le.

Joó a céh helyett *kézműves egyesületet* tervez. Elnöke a fent leírt «Athenaeum» igazgatója lenne, titkára s igazgató tagjai pedig valamennyi műintézeti tanító. Rendes tagjait a honban megtelepedett jelesebb kézművesmesterekből sorolnák. Minden nagyobb ipari városban volna egy *műbiztos*, tanácsnoki ranggal és város-

házi hivatallal. A mesteremberek három megtiszteltetési fokon állának: ú. m. közönséges mesterek, ezek jelesebbjei a főmesterek s az utóbbiak kebeléből választott műegyesületi rendes tagok. A városenként alakított bizottsági testületek a pesti központi kézműves egyesülettel kapcsolatban állának. Két év alatt s a kontárok nagyobb sérelme nélkül át lehetne térni erre az új iparszervezeti és iparosnevelési rendszerre.

Joó nevelői okokból meghagyná a mester, a legény meg az inas mostani függelmi viszonyát. Fenntartja a remeklést is, «kevés költséggel, de annál nagyobb szorossággal és ismeretkifejtéssel. Kötelező *a mesteri levél* megszerzése. Előfeltétele három bizonyítvány: egy valamely szakbeli főmestertől, kettő pedig kézműves egyesületi rendes tagoktól, kiknek egyike pesti legyen. A helybeli műbiztosság által hitelesített bizonyítványokkal jelentkezzék a legény a pesti műintézetben mestervizsgára «a néki feladandó remekrajzokban mind rajzolási ügyességét, mind mesterségi értelmességet bebizonyítani». Másodrendű mestereknek nem kellene pesti vizsga, csak helyi bizonylat három főmestertől. Gyáros viszont csak műintézeti vizsgát kiállott s magyarul tudó mester lehet.

A céh iparigazgatási örökét a helyi műbiztosság venné át. Ez minősítené a mestereket s ajánlaná tagul a központba, ez ítélné a legény- s tanoncügyekben, tartaná nyilván s helyezné el a vándorlegényeket, szedné a negyedévi taksákat, amelyeknek fele helyi célokra, másik fele pedig a pesti műintézet pénztárának jutna. Így az Athenaeum várható hiányai országos fedezetet nyernének. Jutna az évi központi iparkiallítás rendezésére, az iparosság országos összeírására, a mesteri állapotot pedig mindenki csekély költséggel, *kizárólag szaktudásával* érhetné el. «Jelenben a céhjövedelemnek van ugyan közhasznú célja, de az nagyobbbrészt csak biztosi napidíjakra, pörlekedésre és eszemiszomra költetik».²⁰

A céhnevelés korszerűsítésével párhuzamosan az *iskolafelügyelethez* is hozzá akar Joó János nyúlni. A mai vezetőség nem ismeri az iskola és a tanító bajait s nincsenek eszközei a segítségre. Csak 2—3 év múlva tesznek néhány szavas megjegyzést a beküldött próbarajzokra s magukat a rajzokat nem is küldik mindig vissza. Pedig így a bírálat gyökértelen. *A rajziskolai igazgatónak alig van szaktudásuk, a tanítóktól pedig mindent kívánnak:* minden ipar a saját szakrajzát, a közönség többi része pedig esztétikai rajzot. Magánleckék kenyérkeresete vonja el őket a továbbképzéstől s így kevés arravaló ember megy erre a nyomorult pályára, magyar pedig alig. Semmi elismerést nem kap, ha a sajátjából áldoz könyvekre s mintákra.

Tehát «állíttassék mindazon városokban, mellyekben nagyobb gymnasium találtatik, egy úgynevezett negyedik, vagy is *polgári iskolai* osztály és rajzólintézet országos költségen. A polgári iskolákban előadandó számmérés és természettanok, történet és földleírás, erómívtan, levelezés, számadási könyvvitel s. t. effélék közül a vallástudomány egyáltalán kizárassék, azon okból, hogy ez iskolákat mindenki valláskülönbőség nélkül látogathassa». Egy szakképzett rajztanító működjék bennük egész nap, 6—12 és 2—6. Ami pedig a szakszerű iskolafelügyeletet illeti, a Helytartótanács igazgatósági karához nevezzenek ki három rajzban és műszaki tudományokban jártas tanítót, kiknek egyike mérnök is. Ők bírálják felül az évenként beküldött próbarajzokat, ők gondoskodjanak mintarajzokat körözve a szertárak gyarapodásáról úgy, hogy öt forint darabdíj ellenében a tanítókkal másoltatják s ők minősítik a tanítók pályadíjra beérkezett rajzait. Rajzokkal kísért országos szakfolyóiratot adnának ki. Ezt Joó 2000 forint állami segedelemmel támogattatná, megrendeltetné az összes mérnöki hivatalokkal,

csak fél postai taksát szedetne. «Terjesztési tekintetéből némely céheknek is meg lehetne parancsolni e folyóiratnak a tartását».²¹

Pénz a dolgok gerince! A céh éppúgy maga felé szervezte a pénz áramlását, mint az egyház, a királyi udvar, a taksákat kirovó városi tanács, a vámdíjtételekkel sakkozó állam. Előszivárog a legnagyobb szervezettek háteréből is és kiveri eszményire vakolt arcukat, mint salétrom a sima falat. Ezért ne csodálkozzunk, hogy Joó János is átveszi a halálraítelt céhek vasszervezetét és bár a mesterré nevelődő inasnak, legénynek az egyéni sorsán óriási könnyítéseket tesz, kemény marokkal fogja «Athenaeuma» gyeplőjére az egész iparosnevelést és ipari önkormányzatot. A céh megátkozott helyi egyedáruságát országossá szélesíti, mert központi intézete úgy az állami hozzájárulásból, mint a legutolsó kontár öt krajcáros és a vándorlegény heti egy krajcáros taksájából kiveszi a maga részét.

Am megbocsáthatjuk az egyszerű egri rajztanárnak, ha az Athenaeum alaprajzát vonalozgatva bizonyára sajátmagát álmolta a pesti palota nagyhatalmú igazgatójának. Megbocsáthatjuk, mert tervezetében önzetlen nevelőszellem lüktet. Az iparosképzés színvonalát akarja intézményesen emelni. Alapeszméje a saját lábán járó, versenyképes, külföldi behozatalt a maga erejéből s a jó minőségével kiszorító nemzeti ipar. *A nevelés eszközével akarja szolgálni gazdasági önállóságunkat* s folyóirat-, iskola és vizsgakényszere, központi ellenőrzése ugyanolyan szigorúak, mint a külkereskedelmi védvámok. Apácai Csere János szelleme kísért Joóban. Nagyszabású tervével egyszerre akarja pótolni a múltat s lehántani imádott nemzete szeméről a hályogot. Egy csapásra akar a műszaki és kereskedői tudományoknak palotát emelni. Vidéki elszigeteltségében lázasan rajzolja termeinek beosztását, magyarázza csapongó terveit, osztogatja az ezer pengőforintos elsőrendű tanítói fizetéseket, melyeknek költségvetési fedezete csak az ő lankadatlan álmaiban hozható össze. *Az irodalmi nemzet* fia tör ki belőle, mikor nem veszi észre, hogy mérnöki tervrajzokból álomkergetésbe csap át és márlolnapra akar fölépíteni mindent, amihez a gazdag nyugaton is századok kellettek.

Almai mégsem foszlottak egészen gőzzé. Csapadéukból maradt valami szilárd anyag is és másokéval szaporítva lassan gyűlt a közvéleményben. Különösen egy ötlete gyűlt még régebről származó, hasonszőrű kívánságokkal együtt halomra és sürgette a korszerű hazai mérnökképzést: *a műszaki folyóirat*. Joó maga erről így ír: «Magyarországban szokás lévén a hivataloskodó mérnököket mindennemű technikai dolgokban megbízni, mint ez a miveltebb külföldön — ingeurókkal — történni szokott. Ki mérnökeink képezetési rendszerét ismeri, könnyen átláthatja az ebbéli fonákságot, miután *mérnökeink nagyobb része ritkán egyéb ügyes földmérőnél*. Efféle helytelen megbízásokból származnak aztán közmunkáknál azon tömérdek hibák és haszon nélküli költségek, melyeknek szomorú következtetéseit oly sokszor van alkalmunk látni. Miután azonban e baj tökéletesen csak egy célirányos műintézet felállításával orvosolható, addig is, míg egy ilyennel bírnunk szerencsénk lehetünk, a fennérdekelt folyóirat sok hasznot szülhetne».²²

Ismerjük ezt a kívánságot, hisz már két évtizede hangzik. Ipari szakirodalmunk sokkal gyérebb a mezőgazdaságinál. Nyelvünknek nincs is szókinccse ennek a fiatal tudománynak műszavaira. Közönsége sokkal kisebb s így nincs is oly bő népszerűsítő irodalma, mint az egykorú mezőgazdasági művelődésnek. A Bathányi Lajos gróf elnöklése és Kossuth Lajos igazgatása alatt működő Ipar-

egyesület ad ki Warga István aligazgató szerkesztésében egy «Hetilapot».²³ Viszont a védvamos törekvések annyira elevenébe vágtak az iparnak, olyan erővé l követelték a honi szakműveltség terjesztését, hogy az ipariskolák s az ipari szakoktatás ügye sokkal előbb rendeződött országosan és központilag, mint a mezőgazdaságié. Az ipariskolák nevelő, népjellemet alakító erejében még a kételkedő természetű s a magyar faji képességeket a tóté mellett ugyan lekicsinylő Csaplovics is bízik.²⁴

Ugyanígy cikkezik a Magyar Gazdasági Egyesület «Műipar» c. kiadványa az ipariskolák haszna mellett. Több társadalmi tekintélye lesz a lenézett iparososztálynak, ha iskolázódik. Épp úgy leomlanak a társadalmi válaszfalak előtte, ha remekel, mint a művész előtt. Anyagilag is segíteni fogja elméleti tudása, mert olyan alap lesz számára, ami önmagától épül, halad s tökéletesedik. Ezt a versenyképességet a céhnevelés műhelye s vándorévei nem adták meg. Tanult iparos nem esik kétségbe, ha mesterségének egyik ága divatját mülja, mert nagyobb áttekintése hamar tár föl új kereseti forrást. «A csupa gyakorlat emberei legszebb észtehetségök mellett is, kísérleteikben sok hibát követnek el, melly botlások aztán a tetterőt legyengítik és elnyomják. Mennyi észtehetség szunnyadozik öntudat nélkül. Mennyit jövedelmezne ez a világnak, ha tudományos oktatás által felébresztetnék».²⁵ A kereskedés is hasznát látná az ipariskoláknak. Tökéletesebb gyártmány, kelendőbb cikk versenyez a külföldivel, felvirágoztatja a termelést, a belső kereskedést. *Nem megy a pénz külföldre!* A nemzeti jólét összefüggései folytán minden polgárra csak haszon háramlik az ipariskolákból.

Ezek a mozgalmak a műgyetem előmunkálataitól eltekintve, csak Pozsonyban eredményeztek alkotó megmozdulást. 1843. február 17-én Blaskovics János pozsonyvárosi közgyám polgári élethivatásokra, kereskedelemre s iparra előkészítő real- vagy ipartanoda tervét terjeszti a városi tanács elé. A magyar országgyűlés huszonhárom és félezer forint adománnyal járul a tervhez s 1845. február 10-én Lonovics József csanádi püspök készit lelkesen pártoló véleményt, amelyet április 23-án terjeszt föl József nádor a Helytartótanácsnak szintén pártoló észrevételeivel együtt. Ám hiába volt az áldozatos jószándék, a terv Bécsben elakadt. November 15-én már a magyar kancelláriát járja, de ez, bár a királynak készített fölterjesztésében minél több ipariskolát javall Magyarországra, fűrészelni kezdi lassan az indítványt, a Helytartótanács szorgalmazta magyar tannyelv miatt. Lonovics még a németet ajánlotta ideiglenesen, hogy a pozsonyi polgárság megszeresse. Bécsben értettek is hozzá, hogy a véget nem érő fel- és leirattal elhúzzák a megoldást, mígnem a szabadságharc levette a napirendről. Így kifejezett ipariskola, az erdélyi szász egyház nagyszebeni, négy tanítós intézetét kivéve, nem is létesült magyar földön.²⁶

7. Műszaki felsőoktatás.

Hasonló hivatalos huzavona nehezéke húzta le a *műgyetemalapítás* lendületét. Fonalát ott ejtettük el, hogy a záruló 1836-i országgyűlés keserű kifakadásokkal vette tudomásul a felség leiratát, mely a tanügyet királyi s nem országgyűlési jognak jelentette ki. Mielőtt szétoszlott ez a diéta, még egy országos választmányt alakított, hogy a tárgyalások anyagát átmentse s a legközelebbi országgyűlésre még alaposabban készitse elő. A többet ki nem játszható magyar élni-akarásnak ez a fontos okmánya megérdemli, hogy szószertint ideiktassuk.

«Miután a kk és Rknek hazájuk boldogsága gyarapítására s a tökélyesedés előhaladásának eszközzésére állandóul fordított köz figyelmöket méltán magára vonta ama körülmény, hogy mivel még maguk az emberi lelket felemelő, s ennek tápláló eledelül szolgáló szép tudományok és mesterségek is az emberiség köz javát főképp úgy eszközölhetik, s annak érdemlett háláját leginkább azzal kötelezhetik le, ha az emberi ész és szorgalom találmányai minél inkább tökélyesített alakban terjednek, s fordítanak az életnek úgy valódi hasznaira, mint nemes gyönyörködtetéseire, s tudva vágnak a kk és Rk előtt azon számos és fényes példák is, melyeket az elhunyt Fejedelem által, Bécsben, de egyebütt is a külső nemzetek által felállított mű-egyetemi intézetek (polytechnica instituta) a szép mesterségek, a tökélyesedésnek véle született vágyától méltán ösztönzött emberi értelem, és munkásság kifejlődésének körébe elő állítottak, időnként elő állítanak, méltó egyik tárgya a köz óhajtásnak az, hogy a nemzeti szorgalom és a kézi művek tökélyesedésének gyarapítására, s azok kipallérozódásának elővitelével a nemzet díszének, s boldogságának elő-vitelére az ország kebelében is mű-egyetemi oly intézet állíttassék fel».

A főrendek leirata is pártoló, csupán az országos tanítóképzőnek s a műegyetemnek «majdani divatoztatásáról» gondoskodó két bizottságot akarják egyesíteni.

«Az eránt, hogy a nemzeti nyelv terjesztésére felállítandó praeparandia és a Polytechnicum Intézet terveinek a jövő Országgyűlésig leendő kidolgozására meg jelen Országgyűlésből Országos Választmány rendeltessen, Ö Cs. Kir. Fő Hge és a M. Fő Rk. minden készséggel hozzájárulnak; a Polytechnicum Intézetre nézve azon különös megjegyzéssel és utasítással, hogy mivel a Polytechnicum Intézet rendszerében lévő tudományok és mesterségek bővebb kifejlődése, az első neveltetés czélerányosabb elrendelését leginkább kívánja, a megbízandó választmány gondosságát és terveit az úgy nevezett Reál Iskolák elrendezésére is ügyelvén mind azokra is, mellyek a nevelési rendszeres Munkálatban ez eránt foglaltattnak, kiterjessze».¹

A közbejött időszakban a megyegyűlések, sajtó és közirodalom vette át az országgyűlés szerepét. Mind gyakrabban hánytorgatják, hogy Párizsban, Münchenben, Bécsben, Prágában stb., már műegyetemen nevelik a közmunkákban, természet- és szaktudományokban jártas mérnököket, nyilvános kincstári gazdákat (cameralistákat), építőmestereket, ékes művészeket, kereskedőket és gyárosokat. Itt van tőszomszédságunkban a legkitünőbb, a háromtagozatú bécsi műegyetem. Reáliskoláját, kereskedői és műszaki tanintézetét, gazdag gyűjteményeit csak le kell mintáznunk. «Ha tekintetbe vesszük, hogy mind ezen tudományok, mellyek a tanulóknak német (tehát nem latin) nyelven előadatnak, az anyagi élet keheméit főképpen elősegítik, váljon nem fog-e bennünk is méltán azon kívánság gerjedni, hogy Magyarország is minél előbb szinte illy nevezetes közhasznú intézettel elláttassék, és abban honi nyelven előadandó tudományok előterjesztése által a nemzeti szorgalomnak és ezzel jólétünk minél magasabbra emelkedése eszközöltessék. Nem is kételkedhetni, hogy ezen, a haza nyilvános pártolása alá veendő intézet felállításához a hon mindenrendű s osztályú polgárai annál is inkább vetélkedve ne járulnának, ha ezen, az országgyűlésen indítványba hozandó tárgynak létesítése ottan törvényesen elhatározatnék; amivel nem csak az abból származó köz haszon, hanem még az a tekintet is ösztönül szolgálna, hogy a hon bár melly rendű és osztályú polgárainak ez által mód nyújtatnék fiaikból kevesb idő s költség vesztegetés mellett hasznos munkásságra honfiakat nevelni».

Addig is menjenek ifjaink Bécsbe, tehetősebbjeink pedig adjanak ösztöndíjakat, mert a mérnökképzés egy perc halasztást nem tűr. Nemzeti iparunkat ne védvámpolitikával akarjuk megteremteni. A védvám kölcsönös s külső ellenintézkedést szül. Ne a harmincadot szidjuk, hogy közgazdaságunk nem bír lábrakapni. A kor iránya a fokozódó elzárkózás s a védvám általános európai tünet. Másutt keressük a nemzeti ipar gyámolító eszközeit. «Ily kereskedési rendszer mellett világos, hogy Magyarország tovább tisztán földművelő státus nem maradhat, ha csak végső ínségre jutni nem akar. Tisztán mezei gazdasággal foglalatlan nemzet mindig szegény és más külföldiektől függő maradand. De hogy műipart üzhessünk, *erre értelem kívántatik*; hanem vegyük pedig ezt, holott addig sem reál iskoláink, sem polytechnikai intézeteink nem voltak. Értelmiséget csak az értelmiség mozdíthatja hatalmasan elő, ez pedig szegény hazánkban még nagyon gyéren lakozik. A mezei gazda nem látja kézzel foghatólag, miszerint érdeke a honi műipar felvirágoztatásával elválaszthatatlan kapcsolatban áll».²

Erdélyi János és Fényes Elek részletes költségvetést állítanak össze a magyar ipart megindító intézményekről. Országos Gazdasági Egyesületre 220,000, polytechnikai intézetre 600,000, legszükségesebb gyárakra 4.000,000 gyapjúosztályozó intézetre 1.400,000, Nemzeti Bankra 7.000,000, két gazdaképző intézetre 1.000,000 forint visszatörlesztendő tőkeértéket ruháznának be a nemzeti vagyomból. A nemesség vállalhatná a két gazdaképzőintézetet, mert ezek főképp az ő érdekeit szolgálják s a műegyetemből egyharmad részt, a városi polgárok pedig kétharmadát. Erdélyi főleg a szakszerű utépítés miatt sürgeti a műegyetemet. Mivel járható, korszerű utakra tovább semmiképp nem várhatunk, a bécsi polytechnicum és saját Mérnöki Intézetünk elméleti nevelését használjuk ki, «a gyakorlatos műveltség pedig úgy segíthetnének elő, ha az elméleti készülségről nyilvános vizsgálat útján nyert, bizonyító oklevéllel ellátott egyének az ország építőkormányászeki hivatalánál e körü osztályba mint gyakornokok bevétnének».

Nagyon ütötte a vasat Széchenyi István is a műegyetem mellett. 1838. március 13-án az országgyűlési követi utasítást kidolgozó Pest vármegyei küldöttségben indítványozza, hogy ne csak jogászokat képezzünk, hanem műszaki embereket is és elfogadtatta a következő határozatot: «A nemesi birtok végzetlen apróságokra daraboltatásának megszüntetésével magával az elaljasodástól a nemesség megvédve nem lenne, ha a Törvényhozás egyszersmind oly intézetekről is nem gondoskodnék, mellyek által a földbirtok nélkül maradt fiúknak vagyionhoz jutására alkalom nyújthatnék. Minélfogva a küldöttség mindenekelőtt egy Magyar Nemes Ifjúság kiképeztetésére szükséges műegyetemi intézet felállítását nélkülözhetetlennek tartja ez okból».

Döntő érv ez a határozat könyvünk bevezetésében kifejtett alapelvünk mellett, hogy nem az eszmék termelik ki a nevelésügy látható intézményeit, hanem a társadalomgazdasági kényszer. Semmi hűbéri előjog bástyája nem védi meg már a nemességet, ki kell állni a kapitalista élet küzdőterére s megalkotni az ilyen természetű létharcra fölvértező nevelőrendszert. Széchenyi ekkor még a Ludovica katonai intézet épületét kéri műegyetem céljaira, de 1842-ben már a szerviták kolostorának megvételéről és átalakításáról tárgyal.

A Magyar Tudós Társaságnak XI. közgyűlését megnyitó 1842. november 24. elnöki beszédében hangosan tépelődik rajta «vájjon nem lett volna-e jobb és célszerűbb inkább akármi olyas másra, mi a gyakorlati életbe vág, pl. Polytechnikum felállítására egyesülni, mint annyi kiállító erőt költeni pusztá philologiai társaság megindítására. A természettudományok fejlesztéséből és a

polgári életre alkalmazásából háramlik legtöbb műveltség, tudomány s így valódi erő a népekre».

Széchenyi befolyására vezethető vissza, hogy eleinte csak a nyelvmentés ügyében buzgólkodó akadémiánk a műszaki tudósokat is kebelébe vonja és tollúkból csakhamar geodéziai, vízépítési majd mind változatosabb műszaki értekezések látnak napvilágot. Széchenyi naplójában vallja be, hogy kevés érzéke van Olaszország régiségei iránt s jobban érdekli a Mont Cenis út vagy a Canal du Midi műszaki megoldása. Angliából hármat akar magyar talajba átültetni: az alkotmányt, *gépeket* s a lótenyésztést. Írásainak mindenike, de kiváltképp «Híd-jelentése» és Magyarország kiváltságos lakosaihoz intézett röpirata elárulja alapos műszaki jártasságát. Tervei s alkotásai még inkább. «A legnagyobb magyar, ha nem is lett mérnök-konstruktőr s nem is dolgozott ki részletterveket, a nemzetnek első tanácsadó mérnöke, consulting engineer-je lett».³

Közben mások is buzgólkodtak, akiknek a születés helyzeti előnye nem adott Széchenyiéhez mérhető lendületet, de akik szerényebb munkájukkal hasonló hálát érdemelnek. Joó János hideg udvariassággal tudomásul vett próbálkozását már láttuk. *Vállas Antal* szerencsésebb volt, mert tervezetéből «Egy felállítandó magyar központi müegyetemről» sok átkerült a törvényjavaslatba, ő maga pedig 1848-ban az új intézmény tanára lett. *Vállas Antal* egy pesti bérkocsis fia volt s mint főúri nevelőnek Bécsben nyílt alkalma müegyetemi végzettséget szerezni. Ő volt a rohonci gazdaképző számtantanára s a «Rohonci Közlemények» szerkesztője. 1850-ben kivándorolt s mint new-orleansi ültetvényes fejezte be 1869-ben érdekes pályafutását. Szerinte hazánk és fajtánk iparosításához elégtelenek a törvényhozási eszközök, mert hiába bontjuk le a személy- és vagyónbiztonság akadályait, gazdaságilag tespedő nemzetünk gyér szükségletei nem gyorsítják s nem biztosítják haladásunkat. Valóságos intézmények szükségesek. Tekintsük csak Franciaországot, hol a *polgári szabadság eszméje teremtette meg az első müegyetemet*. Igaz, hogy elsősorban hadicélokot szolgált és tábornagyokat nevelt, de az erődöket emelő növendékek építettek utakat és hidakat is.

Nálunk Magyarországon még egy további ok is javasolja müegyetem fölállítását. Értelmi túlsúllyal bíró s csak nyereségvágytól hajtott idegenek özönlenek be hozzánk. Roppant tőkével lepnek el bennünket s elnyomják a köznemesség" versenyét. Pedig êz a földbirtokát veszítő nemzeti osztály volna hivatott, hogy a kezdődő magyar kapitalizmusban az ipari vezetést átvegye. «De ez még nem minden. Mert nem csak le fogja a pénzes idegen tartóztatni azon osztályt, melly nemzetiségünk s nemzeti törekvéseink majd egyetlen képviselője, hanem hatalmánál fogva a pénz hatalommal járván kifejlődésünkbe s ennek minőségébe is befolyani akarni. S ez az a veszély, melly fölépülésünkötől majdnem elválaszthatatlan s mellynek csak úgy vehetni elejét, ha *minél több magyar készül a szorgalmi pályára*».⁴

Haladnunk kell a korrallal, de az ipart nem lehet olyan könnyen korszerűsíteni tisztán jogászai eszközökkel, mint a földművelést. Ott már önmagában megindítja az okszerű földművelést, ha lebontják a majorátust, seniorátust, ösiségét, fiscohátást s úrbéri tartozásokat és megteremtik az általános birtokképeséget, *a saját tulajdont*, amint azt Széchenyi, Fényes Elek s Udvardy János bebizonyították. Az östermelésről már vannak népünknek fogalmai, de a nyerstermékek feldolgozásáról éppen semmi nincs. Ki tudna nálunk üveget, papirost, vagy mozdonyt készíteni? hisz mérnökeink is az östermelő uradalmak felé tájékozódnak s ezért inkább csak földmérők. Gyári- vagy gépésmérnöknek nem is megy senki, hiszen

ügysem talál vállalatához pénzes társat, az építészet pedig pang tudatlan kőművesek kezén.

De hogyan is mennének ifjaink mérnököknek, mikor nincsenek műszaki tanintézeteink! Igaz, hogy «vannak professionalis tanulmányok, melyeknek célja nem oly magos ugyan, mint a political tudományoké, nem oly nemes, mint a jog- vagy orvostudományoké, de melyek nélkül ma már Európában egy polgári társaság sem állhat fenn.» Vállas Antal sorra kimutatja, hogy a matematikai és természettudományok minden európai állam középfokú oktatásában nagy arányban szerepelnek. «A szabadság honában, az északamerikai egyesült státusokban az ifjúság nem egyenesen *szellemi szabadságot*, hanem csak mathesist és chemiát tanul.» így terjednek az anyagi jólétet célzó hasznos nézetek és így keletkezik sok vállalat. Csak pezsgő ipar állandósítja azt a szükségletet, hogy a műszaki tudományokat külön tanintézetekben bőven tanítsák.

Gazdag forrás hazai iskoláink classica literaturája, de csak *egészében* van üdvös, nevelő hatása. Részleteiben, iskolás töredékeiben nem sokat ér. Ifjainkat más eszméssel bocsátja el, mint amelyeket az élet kíván. A gimnázium tárgyai közül kevés foglalkoztatja őket szívünk szerint, mert a háborúk és királyok történelme alig sejteti a korok közállapotait, eszméit, művelődését s gazdasági viszonyait. Földrajz s természetrajz egész sovány anyagot nyújt és a távozó diák tud egy sereg klasszikust könyv nélkül idézni, de a számtan és a természettudományok gyakorlati alkalmazásáról fogalma sincs. Fél a képletektől és húzódik a mérnöki pályától, sereglik papnak, ügyvédnek, orvosnak, ahol nem kell mathesis. Néhány, gimnáziumban, így a pestiekben rendkívüli tárgy ugyan az építészet, természetleírás és a gazdaságtan, de oktatásuk eredménye alig több a semminél. Vállas a berlini gimnáziumok tantervével hasonlítja össze a miénket. Ott is túlsúlyban van a régi irodalom, mégis egészségesebb az arány.

Nálunk azt hiszi a közvélemény, hogy a műegyetemen varrni és gyalulni tanítanak. Nem ártana tehát minél gyakrabban ismertetni a párizsi s bécsi műegyetemek szervezetét, gyűjteményeit s kiállításait. A svéd, orosz és német kormányok követik a példát, ne késlekedjék hazánk sem. Vállas tudja, hogy a gyáripart s a műszaki tudományokat a *földön* keresztül lehet a magyar szívéhez közelebb vinni „s ezért hosszú érvelését a mezőgazdaságra építi. «A nagybirtokos az úrbéri erőnek elégtelensége miatt sok helyt már most is el lehetne *mozgony okkal*, mire később még nagyobb szüksége lesz. «Mind több *épület* kell a mezőgazdaságban, mind több *főtiszt*, aki a földműveléssel meg állattenyésztéssel tudományosan is foglalkozott. A nagybirtokosnál még jobban rászorul a műegyetemre a tönk szélén álló középnemesség. «Nemesi kiváltságánál fogva épp ő az, ki haszonnal gyárthatna, ki a különféle adóval terhelt külfölddel diadalmasan versenyezhetne.» A *polgárságot* a műegyetem nevelhetné legcélrányosabban magyarrá. «Ha áll, hogy a pesti országos színház által nemzeti célokat érhetünk, akkor százszorosan áll az egy ily intézetre nézve. Világos, hogy az emésztés szaporodása, melly a műipar és kereskedés kifejlesztésével össze van kötve, s a közlekedés elevenítése utak és csatornák által, jótékonyan fog visszahatni a *köznépre is.*»

Anyagi jólét a műegyetem felállításának első indoka. Vállas is fölhasználja a védvamos közgazdasági iskola érveit. Műiparteremtéssel, fölélénkített kereskedelemmel megtakarítanánk a külföldre szivárgó vállalkozói nyereséget, fuvart s vámot. Saját munkásaink és saját államunk jövedelmét emelnők belföldi gyártással, sok jómódú embert láncolunk a hazához, sok fogyasztó szüksége ad

lendületet a földművelésnek és sok most elkallódó nyersanyagból gyárt a hozzáértés hasznos cikket. Mi vehetnők át a keleti, elmaradt országokkal szemben az iparos nyugat szerepét.⁵

Műegyetemi tervezetében a bécsi mintát követi, de három irányban jelentősen kibővítve, és pedig 1. előkészítő reálgimnáziummal, 2. a felsőbb osztályokban gazdasági tanfolyammal, 8. a bölcelet vázlatá tanfolyamával. Három osztályos *reálgimnáziumában* magyar, latin, német és francia nyelvet, vallást, világtörténetet, földrajzot, elemi mértant és számvetést, mathesist, természetrajzot és -tant, s végül pedig a szépírás és rajz ügyességét taníttatná.

Műegyeteme két tagozatára oszlaná. *Kereskedési osztályán* teljesen bécsi példára levelezés, kereskedéstudomám⁷, váltó- és kereskedelmi jog, számvitel és számvetés, árutan, kereskedelmi földrajz és történet volnának a tárgyak, *műosztályán* pedig közönséges és különös műtani chemia, természettan, felsőbb mathesis, mechanica és mozgonytan, gazdaság, technológia, földmérés, polgári és vízi építészet. A rendkívüli tárgyak sorában leljük a bölceletet és latin nyelvet azok számára, akik az alapvetés meg néhány mérnöki tárgy tanulása után a jogi vagy orvosi kar felé tájékozódnak. A mérnökök hároméves kipzést nyernének. Első évükben felsőbb mathesist és természettant, a másodikban földmérést, mechanikát és mozgonytant, a harmadikban pedig építészetet oktatnának nekik. Nevelne a műegyetem gazdatisztekét s földbirtokosokat is, akik első tanulmányi évükben közönséges műtani chemiával és gazdasággal, a másodikban különös műtani chemiával, technológiával foglalkoznának és köteleznék őket, hogy egyidejűleg a pesti baromorvosi iskolába is járjanak.

Vállas tervezete is mutatja, hogy a közgazdaság mint egység kapcsolódik a neveléssel. Azelőtt is, azóta is hol elválnak, hol összeolvadnak az ipar kereskedelem és mezőgazdaság tanintézetei, a szerint hogy személy- vagy kultúrpolitikai okokból ezt a szoros elvi egységet tagadják vagy hirdetik.

Mint Jó János s általában a mérnök írók, Vállas is igen terjedelmes fejezeteket szentel a költségvetési résznek. Ő már meglegyszik 24 szobával s alkalmasnak tart/készen vásárolt, átalakított házat is külön épület helyett. Nagyjában úgy is történt, ahogy ő tervezte el. Egyszerre akarja megnyitni a reálgimnázium I. és II. osztályát s a műosztály első évfolyamát. Kiszámítja, hogy épületre, fölszerelésre és folyó személyzeti meg üzemköltségre egy millió forintra van szükség. Köteles részvényjegyzéssel lehetne a fedezetet előteremteni. Minden 50 holdon fölüli birtokosnak és minden városi háztulajdonosnak kellene vagyona arányában 10 pengőforintos nyereménnyel és kisorsolással kapcsolatos részvényeket vásárolni. A kölcsön megtérül abból, hogy lesznek magyar mérnökök, magyar igazi termelés, nem adózunk külföldi gyáraknak s nem áraszt el a Duna termőföldeket. Vizsgálja egy 2½ 2%-os bankkölcsön lehetőségeit is. Megnyitáskor a matematika, természettan, vegytan és mezei gazdaság tanszékeit töltené be, majd fokozatosan mind a tervezett tizenhetet. 1200 pengőforint évi fizetést szán a műszaki, 1000-t a kereskedési s történeti, 800-t a deák s élő nyelvek tanítóinak, 300-at a segédeknek.

Ami a tanulmányi szervezetet illeti, Vállas függelékben a közvélemény elé tárja Lajos Fülöpnek 1832. október 30-i, a párizsi műegyetemet újjászervező királyi parancsát, nemkülönbén a bécsi műegyetem kivonatós alapszerkezetét. Hozzájuk mintának veszi még a pesti tudományegyetemen kialakult tanulmányi rendet is. Tervezetének ezt a részét is megtaláljuk az alább sorra kerülő törvényjavaslatban. A kezdet nehézségeit áthidalandó, már megnyitás előtt alkalmas ifjakat neveltetne ki Bécsben és Párizsban s közülök toborzott helyettesekkel

láttatná el az első tanszékeket mindaddig, míg versenyvizsgákat — az Ő nyelvén csődületet — lehet kiírni egy-egy végleges professzori állásra. A francia concurs de l'aggregation mintájára a végzett növendékek vetnék alá magokat ennek a vizsgának, «hogy aggregatusok, azaz segédprofesszorok lehessenek, kik a másképp elfoglalt vagy beteg, öreg professzor helyett tanítanak, talentumokat kifejtik s magukat kitüntetik.» A segédektől időről-időre értekezéseket és hatheti összefüggő gyakorlati tanítást követelnének. Tanszéküresedés esetén három ajánlott segéd közül a miniszter nevezi ki az új professzort. Fontos, hogy a professzorok *nyomatott könyvek szerint tartsák leckéiket*. Írjanak eredeti könyveket, vagy fordítsanak, de teremtsenek magyar tudományos nyelvet a műtanban is. A műtan professzorát különben egy félévig utaztatná Vallas Magyar- és Erdélyországban, hogy *a magyar mesteremberektől a már meglévő műszavakat összejegyezzék*. Kevés iparágat űz még a magyar faj, igaz, de mégis valami rend teremthető az ipari nyelv zűrzavarában, A műegyetemi fokon már nem kötné a leckéket könyvhöz, de a professzorok gyűlése minél több eredeti vagy egy fordított munkát jelöljön ki vezérfonálul. Műszaki irodalmat s magyar műszaki tudományt akar Vallas teremteni, mert ha van ilyen, akkor nem lesz nehéz jó professzorokra sem szertetni, akik a lélekölő tollbamondás helyett az önmunkálkodás szellemét ébresztetik tanítványaikban. Az első növendékeknek is bőven osztogatná az ösztöndíjat, közhivatali elhelyezkedés előnyeit, hogy benépesítse az új intézményt.⁶

Vallas Antalnak ez a minden részletében alaposan megrágott tervezete képezte alapját az 1843-i országgyűlés kerületi választmányában lefolyó tárgyalásoknak. Az 1839/40-i országgyűlés ugyanis 1840. április 30-i ülésén újból elővette a műegyetemnek az előző országgyűlésen félbemaradt ügyét s így magyar nyakassággal keresztelte a bécsi kormány halogató, elkenő s elfeledtető szándékát. Újból fölirt a királyhoz, de még választ sem kapott.

A kerületi választmány 1843-ban lett kész tervezetével, amelynek általános indokolásában a Kossuth hirdette védvamos közgazdasági politikának köznevelési talajba átültetett elveit találjuk, szervezeti részében pedig Vallas előmunkálatait. Hangsúlyozza a tervezet, hogy intézményes ipari oktatás nélkül örökre mezőgazdasági állam maradunk. *«Ha iparunknak és kereskedelmünknek nagybbszerű kifejlődését óhajtjuk, mindenekelőtt az egyének számát kell szaporítanunk, kik bírnak azon ismeretekkel, melyek nélkül akár a műiparnak, akár a kereskedésnek nagybbszerű kifejlődése nem lehetséges.»* Örökkön sínylődő, soha meg nem gyökerező csemete marad iparunk, ha külföldi bevándorlók kezében hagyjuk. Magából a nemzetből kell a mű- és gyáriparnak kisarjadnia, a nép tömegének mélyéből pedig csak a szakiskolázás hozhat felszínre ipari s kereskedői tehetségeket. Ifjaink mind a tudományos pályára torlódnak, de ott kevésnek terem kenyér s nagy részük nem képes megbirkózni «az élet szükségével s azon akadályokkal, mellyeket a vetélyzet szül. Eltörpül, ellanyhul az ifjúi erő, melly más folyamba vezérelve dús termékenységet árasztott volna a haza téréin.»

Ott a bajnak forrása, hogy ifjú nemzedékünk még ha akar sem mehet műszaki pályára, pedig a többi európai állam példája csalhatatlanul mutatja, hogy az ipar a kor hajlama s az ipar nyit új kenyérkereső pályákat. Egyetlen központi műegyetem csak kezdet, mert egymagában nem sokat tehet. A vidéki reáliskolák egész rendszerével kell kapcsolatba hozni, de hogy ezt az új tanügyi szervezetet szakképzett tanszemélyzettel láthassuk el, előbb a műegyetemen szükséges nagyobb számú reáliskolai tanítót kiképeznünk.

A műegyetemnek további célja, hogy kereskedőket, földmérőket, «erőművészeket», építészeket s gyárosokat képezzen. Itt már a külön gazdaképzést elejtik, bár a mezőgazdaság némi nyomai még előbukkannak a tantervből, jelezve, hogy a főiskola az *összes közgazdasági tudományok egyetemének* indult. Három szakosztálya közül az *előkészítő* négy tanszékkal három évfolyamra irányozza elő a tervezet s vallást, magyart, elemi számtant, természettant, földrajzot, történetet, németet és szépírást taníttat rendes, angolt, franciát vagy olaszt rendkívüli tárgyként az első osztályban heti 20, a másik kettőben 25 órában. Két tanszéket kapna a *kereskedési osztály*. Egyik tanítója kereskedéstant, levelezést, könyvvitelt és számvetést, a másik váltó- és kereskedési jogot, földleírást, történetet s árutant adna elő. Az intézmény magvát azonban a *műtani* osztály képezné a maga nyolc rendes tanszékeivel, amelyek — részben egyesítve — az elemi s felsőbb számtan, természettan, vegytan, földmérés, mechanika és mozdonytan, technológia, építészet s a különböző szakrajzok oktatását látnák el.

Pontosabban köti életkorhoz a kerületi választmány tervezete a felvételt is, mint eddig kötötték volt. «Fogadóvizsgát» tesznek magyar-német írás-olvasásból s a számtani alapműveletekből, az előkészítő osztályban törekvő 12 évesek, magyarból, a természetírás elemeiből és számvetésből pedig azok a 15 évesek, akik nem az előkészítő osztály végzettjei. Vannak «különös fogadó próbatételek» olyan 13 éveseknek, kik mindjárt a műtani vagy kereskedési osztályokba lépnek. Próbátételek zárják a tanulmányokat és pedig a kereskedési meg műtani osztályban félévénként. A vizsgák az igazgató elnöklete alatt működő bíráló-bizottságok előtt folynak, de ezekben a tanítók ülésén választandó kebelbéli tanítókon kívül külső, meghívott szakemberek, akadémikusok, kiváló kereskedők és gyárosok is helyet foglalnak.

A tervezet részletes tantervet is dolgoz ki, de hallgat arról, hogy az egyetemet hány év alatt végeztetné el.⁷ Körülbelül három évre méretezhetnék, s így 18 éves korban, amikor napjainkban kezdik főiskolai szaktanulmányaikat, már okleveles kereskedők s mérnökök kerültek volna ki a magyar polytechnikumról. Könyv, gyártmány és szerszámtár, műgyűjtemények, vegytani, természettani, mértani szertárak s műhelyek, «földirati» s ásványmúzeum lettek volna a tanítás segédeszközei. A gyűjtemények költségvetése igen zavaros a tervezetben. Sok az áthúzott bejegyzés s kb. 4800—8200 forint lett volna az évi előirányzat. Pontosabb a személyzet fizetése. Az országgyűlési tervezet bőkezűbb Vállas Antalnál. Műosztályi tanítói elérik az évi 1800 pengőforintot is, a többi fizetését pedig 100—200 forinttal emeli s az egész műegyetem évi szükségletét 40,200 pengőforintban irányozza elő. Szervez nyugdíjalapot az igazgató és tanítók számára, akiket 25 év után kivétel nélkül nyugalomba küld, egyharmad járadékot biztosít az özvegyeknek s árváknak és a pénzkezelést évi 400 forint tiszteletdíjért Pestmegye főpénztárnokára bízta. Újítás és a földbirtokos-követek nagy iparosodási akaratára vall, hogy a műegyetemet a lehető leggyorsabban föl szeretnék állítani. Ezért tervezetük nem folyamodik a régebbi tervezők társadalmi kényszer-hitel műveleteihez, sem a katolikus tanulmányi alaphoz, amiből mindenki oly szívesen merített volna eszméi valóraváltásához, hanem az országos költségvetésbe illeszti bele. Így nincs sem egyházi, sem magánjellege, hanem az országgyűlés közvetlen felügyeli.

Ez az akarat s ez a függőség tükröződik a javaslat *szervezeti* részéből is. *Országos pártfogó* a mindenkori nádor volna. *Az országos felügyelőség* (curatela) «az országgyűlésen választott, honszeretetéről ismeretes s általánosan tisztelt

három tagból áll.» Ez választja az igazgatót, tanítókat az elébe terjesztett három jelölt közül, nyugdíjat, rendtartást ad ki s állandóan a kor színvonalához méri, felügyeli a vagyon kezelését és tesz jelentést az országgyűlésnek. Korszerű javaslatokat az évenként gyűlő *javító-bizottságtól* kap, melybe a műegyetem igazgatóját, két műtani és egy kereskedési professzorát, a pesti ipartestület pedig hat tagját küldi ki. Működik még vizsgák idején a fent érintett *bírálo-bizottság*, hetenként pedig a *tanulók gyűlése*. Ez az utóbbi számol be a tanulmányi előmenetelről, tűz ki vezérfonálul kézikönyveket, tárgyal hatósági átiratokat, inti a «kihágó» tanulókat s javasol három jelöltet üres tanszékekre.»

A mindennapi oktató munkát úgy gondolja a tervezet, hogy a 2000 forintos fizetést húzó igazgató, akinek megválasztása országgyűlési megerősítésre szorul, vezeti a teljes irodai ügykezelést, felügyeli az oktató munkát, főképp a *segédek előadását*, elnököl a próbatételeken, ellenőrzi a gyűjteményeket, s évkönyvet szerkeszt, amelyben közli a professorok értekezéseit s tartozik ismertetni a külföld nevezetesebb fölfedezéseit. Ez az ügykör, mint azonnal látjuk, teljesen a mai közép fokú iskolaigazgatóé. De még jobban kiütközik a polytechnikumnak már növendékei életkorából is gyanítható, lényegileg közép fokú jellege, ha a professorok munkakörét vizsgáljuk.

«A tanítók azon vannak, hogy tanítványaikat világos és célszerű előadás, szükség esetében felvilágosító kísérletek s a tárgy vagy mintájának előmutatása által, további gyakori ismétlések és *kikérdezések* valamint hon kidolgozandó pensumok által a főbb dolgokba beavassák és bennök a szorgalom és önkeresés szellemét ébresszék; *a könyv nélküli tanulatást egy általjában és mindenkoron szorosán megtiltatván.*»

A műegyetem kiváló tanítványaiból maga neveli a segédeket s belőlük tanítóit. Minden műtani és kereskedési osztálybeli tanító mellett rendszeresít a tervezet egy-egy fizetéses, összesen tíz négyszáz pengőforintos segédi állást. A segédek jelen vannak a tanító előadásain és segédkeznek kísérleteinél, évente legalább hat hétig tanítanak helyette, részint az ő, részint az igazgató jelenlétében. «Különös kötelessége a földmérés, mechanika s építészet tanító segédeknek, hogy a növendékeket az illető rajzolás remekben szorgalmasan gyakorolják. Hat külföldi ösztöndíjat rendszeresít a segédékké képzendő növendékek számára, 400 forinttal a német, 500 a francia és 600-zal az angolországi két éves tartózkodásra, írásbeli versenyvizsgát tesznek sorshúzással adott kérdésekből. A nyertesek kötelesek a «nevezetesebb gyárat, építményeket s iparos városokat meglátogatni s a külföld leghíresebb tanintézetein magokat képezni.» Segédségi különös csődre (versenyvizsgára) csak az kerülhet, aki ezt az utazási és segédségi általános csődöt kiállotta. Egyenlőség esetén mindig az utazotté az elsőbbség.⁸

Ezek az intézkedések a már működő polytechnikum rendtartását szabályozták volna. Gondolt azonban az országgyűlés kerületi választmánya a megindítás nehézségeire is és aprólékos előrelátással szándékolt különböző bevezető intézkedéseket foganatosítani, hogy semmi se álljon a széltében követelt főiskola megszületésének útjában. Elrendeli, hogy majd a törvényhozás *azonnal* nevezzen ki ügyelőséget, ez pedig *szintén hosszabb időveszteség nélkül* igazgatót, tanítókat vagy helyetteseket. Koholmány, hogy szakembereink nincsenek. «A tárgyavatott, -ki egyszersmind Magyarországot is ösmeri, hamar átlátja, hogy honnan fúj a szél.»

Ezt a burkolt vádat a bécsi kormány, mint mindjárt látni fogjuk, nem is vágta zsebre. Most már annyira politikummá éleződött ki a helyzet, hogy vala-

milyen megoldást kellett találni. Az országgyűlésnek egyszerre sürgössé válik a műegyetem. *Rögtön* meg akarja nyitni az előkészítő osztály II. és III. évfolyamát, hogy még egy évet se kelljen várni a segédekre. «Az igazgató és műtani osztálybeli tanítók és helyettesek kinevezése után *mindjárt* külföldre mennek, ott magokat még jobban kiképezendők. S ezeknek kiváltképpen ajánltatik, hogy a külföld iparos viszonyait tanulmányok tárgyává tevén ez iránti észrevételeiket hazajövet sajtó útján a közönség elejbe terjesszék. Ezúttal a gyűjtemények alapját is megvetik, külföldön a legszükségesebb eszközöket stb. bevásárolván. A kereskedési osztálybeli tanítók utazni nem tartoznak, hanem ezek az első évben előadásra készülvén alkalmas kézikönyveket tetszésük szerint vagy írnak, vagy fordítanak.»⁹ 23,400 forintot irányoz elő az országgyűlés az állami költségvetésből az első évben a gyűjtemények megindítására. Ezért a műtani osztály egy évvel későbbben nyílik meg, mint a kereskedelmi, hogy a professzoroknak legyen idejük a laboratóriumokat felszerelni s leckéiket kidolgozni.

Miután így minden kitelhető gondossággal előkészítették Magyarország műszaki főiskoláját s az országgyűlés mindkét táblája konok szilárdsággal szögezte le magát mellette, nem volt többé Bécsnek halasztó kifogása, valamit tenni kellett. A kerületi választmány tervezetéhez készen csatolta a törvényjavaslatot is, amelynek 1., 2. és 5. §-a 300,000 ezüstforintot utalt át a költségvetésből a választmány kezéhez, hogy épületről gondoskodjék s okmányolt számadását a legközelebbi országgyűlés elé terjessze. Nagy pillanat volt ez mindkét fél számára. Ebben a törvényjavaslatban érett be az eddig csak szórványos közigazgatási műveltséget eláruló magyar országgyűlési rendek tiszta közigazgatási látásának s ítéletének első, teljes gyümölcse. A műegyetem javaslatát nem színezi közjog s nem keverik belé a hagyományos nevelés tárgyilag idegen sallangjait. Elvi tisztaságban követelnek egy közigazgatási nevelőintézményt, hogy közvetlenül szolgálják vele a tunyaságából fölébredt nemzet nagy politikai célját, a gazdasági önállóságot. A műegyetem kérdésében nem voltak pártok s a bécsi kormány nem tudta újabb vitaanyag bedobásával az összhangot megzavarni. Most első ízben nem sikerült régi recept szerint közjogi területre átsiklatni a következményeiben fenyegető követelést, vagy alkotmánysérelmi viták medrébe átterelni s elforgácsolni a közigazgatási kérdésekben eddig oly végzetesen tájékozatlan rendek tettvagyát. Itt, most már valamit tenni kellett.

Merész sakkhúzással tehát a kormány elébekerült a javaslat országgyűlési tárgyalásának és a király 1844. június 12-én műegyetem helyett *ipartanoda* felállítását határozta el. Bécs politikája világos és visszanyúlók Mária Terézia idejébe: *mindent előbb kell megadni a magyarnak, mint a gazdasági önállóságot.* Pénzt ugyan nem ad hozzá, de kegyes engedéllyel nem gátolja a tudós társaság megalapítását, mert a nyelvművelő akadémia nem veszélyezteti az osztrák ipart, nem támaszt versenyt magyar földön az osztrák kiviteli kereskedelemnek. A műegyetem azonban veszélyes s talán a vég kezdete. Nemcsak a bécsi műegyetem egyedáruságát szünteti meg, hanem gyáriparra képes mérnöknemzedéket nevel a magyaroknak, mindmegannyi katonáját Kossuth védvamos, önellátásos mozgalmának. Az iparegyesülés csak társadalmi handabanda, a nemzeti iparpártolás nem fenyeget addig, míg versenyképtelen. A gazdasági szükséglet áttör mindent s a magyar megveszi az osztrák cikket mindaddig, míg honit nem kap. De ha az eddig lomha magyar közigazgatási testnek feje nő és pedig gondolkodó, látó feje, közigazgatási vezérkara, akkor befellegzett az osztrák ipar kiváltságos helyzeté-

nek. Egy gazdaságilag erős Magyarország már többé nem az időnként alapszerződését kiabálva emlegető, de szegénységében, rozszant viskójában alázattal meghunyászkodó, rég bevált módszerekkel kormányozható társtulajdonos a Monarchia közös cégében, hanem egyenrangú tárgyaló fél. Mindent inkább, közteherviselést, úrbéri rendezést, társadalmi reformokat, mindent, mindent, csak olyasmit ne, ami önálló nemzetgazdaságát szervezi, csak a magyar Fiúméba és nem Triesztbe torkolló vasutat ne, csak műegyetemet ne, — ez volt a bécsi politika számítása.

Ritkán látható a közgazdaság és a nevelés okozati összefüggése ilyen iskola-példaszerű tisztaságban, mint az 1848-i királyi elhatározásban. Minden perc, minden év nyereség, amivel ezt a követelést elodázhadják. A nagy koncot ugató, éhes kutya lecsillapszik egy időre, ha kisebb koncot löknek oda neki. Ilyen kisebb, szívósan kicsikart s már vissza nem tartható konc volt a nemzet jogos kívánságához, a műegyetemhez viszonyítva az Ipartanoda. Párhuzamosan a rendek nyugtalanodásával a kormány is megtette a megelőző védelmi hadmozdulatokat. Még 1842-ben megbízta a király a Helytartótanácsot, hogy iparoktatási javaslatot dolgozzon ki. A Helytartótanács tanulmányi bizottsága *Báró Mednyánszky Alajos* elnöklete alatt foglalkozott az ipariskolák tanulmányi tervezetével és 1842. március 18-án lett kész vele. Előbb lássuk, hogy mit tartalmazott a Mednyánszky-féle tervezet, azután vizsgáljuk, hogy mi valósult meg belőle?

Mednyánszky hivatkozik I. Ferenc 1827. május 17-i határozatára, az 1836. június 27-i és 1837. április 4-i végzésekre, majd az 1840. március 14-i udvari decretumra s felöleli az 1793—1827-ig lefolyt összes bizottsági munkákat. Ezek után bevezetésében a művelődésirányok között von párhuzamot. Emlékeztet rá, hogy az élet új irányban fejlődik s a nevelést is hozzá kell idomítani. Rámutat, hogy a két Ratio ennek a föladatnak már elébeállott. Tisztáznunk kell végre, hogy az alsóbb néprétegeknek teljesen más a művelődésigénye, mint amit a humanisztikus képzés egyebek híján reá erőszakol. A nevelésben tehát a mai egyoldalúság helyett egysúlyt kell teremteni. A humanizmus maradjon túlsúlyban az értelmiséget nevelő gimnáziumokban, akadémiákban és az egyetemen, viszont bőségesen juttassuk lélekzethez a realizmust *az elemiben*, az ipari szakiskolákban és a felsőoktatásban is. Másik vezérelve, hogy a közoktatás foglaljon magába *minden* társadalmi osztályt.

Vannak 1. olyan ismeretek, amelyek *mindenkinek* szükségesek,¹⁰ vannak 2. amelyek *sokaknak*: (főleg városi és mezővárosi rétegeknek) kellene, 3. még kisebb körnek, főleg *bizonyos irányú* képességek elmélyítésére nélkülözhetetlenek és 4. amelyeket egész kis körnek szánunk. E szerint a szükséglet elv szerint osztja föl Mednyánszky tervezete az iskolákat a) alsófokú elemi tanodákra a falun és kisvárosban, b) felsőbb elemikre a nagyobb városokban, c) ipariskolákra, d) tudós iskolákra. Az első két fok készít elő a továbbiakra s ezért általánosak és mindenkire kötelezők.

Az *elemi iskola reális tárgyakat tanítson* s a jövőre életre neveljen. A népnevelés túlnyomólag *mezőgazdasági szakoktatás*. Első osztályának tárgyai a vallás, erkölcsan, bibliai történetek, természetrajz s természettan elemei, anyanyelvi olvasmányok, írás és számtan. A természetrajz nem egyéb, mint gyakorlati szempont szerint rendezett *mezőgazdasági állat-, növény- s ásványtan*. Tárgyalja a háziállatokkal való bánásmódot, a növények természetét s hasznát, a kőzeteket, talajokat és az árukat. A gyakorlati gazdaságtan már külön tárgy a második osztályban. Oeconomia cím alatt a háziállatok tenyésztését, szemesztermények s takarmányok természetét, a termények kezelését, gyümölcs- és haszonfaültetést,

valamint selyemtermelést foglalják össze, a technológia címe alá pedig a nyers-termények gazdaságos, háziiparilag elvégezhető földolgozását utalják. Ugyanez marad a tanterv a felsőbb elemi tanodák alsó két osztályában. A harmadik osztály természetrajza főképp az ásványtani ismereteket bővíti, technológiája az élelmiszeripar, ruházat és lakás nyersterményfeldolgozó módjait tárgyalja. Úgy itt, mint a negyedik osztályban sok gazdasági elemet találunk a földrajzban és számtanban, pl. festőnövényeket, társaságszabályt, mértékeket s pénzeket.¹¹ Az elemi iskolák kormányzatára befolyást kell biztosítani a fenntartó közületnek is bizonyos szabott keretekben. Ne latin nyelven fejlesszék az emlékezetet, hanem az anyanyelven az értelmet.

Általában válasszuk szét a közoktatásban a kötelező s a választható tananyagot. Az elemi kötelező. A művelődés további útja választhatólag kétféle ágazik: ipariskolára és tudósiskolára. Az ipariskola ágai: műszaki, gazdasági és kereskedelmi tudomány, a tudósiskola pedig a bölcséleti tanfolyam után orvosi, hittudományi és jogi képzést nyújt. Az iparosodás szellemét az elemitől a legfelsőbb fokig kívánatos ápolni. Pesten már úgy szervezzék a felállítandó ipariskolát, hogy majdan műegyetemet fejleszthessenek belőle.¹³

Országos viszonylatban kell megoldani az *iparoktatást*. A tervezet ipariskolának nevezi, de mai értelme közgazdasági iskola. Mednyánszky egységes, egy kötetbe foglalt tanügyi kódexet akar kibocsátatni s részletes előmunkálatokban dolgozza ki az iskolák tanügyi és gazdasági kormányzatát. Az elemi s ipariskolákat tárgyaló első részt 1842. január 28-án terjeszti a Helytartótanács elé. Az ipariskolákkal külön fejezet foglalkozik. Bevezetése a műszaki és természettudományok mérföldléptes haladására utal, s hogy polgári társadalmunk eddig nélkülözte a kézműveseket, kereskedőket s gazdákat képző ipariskolákat. Versenyképes közgazdasági réteget csak fokozatosan fölépített reális oktatás nevel. Az ipariskoláknak úgy műszaki, mint kereskedelmi vagy gazdasági válfaja felső elemi tanodára épülő két évfolyamú szakiskola. Minden tárgya kötelező s csak a tanító menthet föl egyes tárgyakból egyes, műhelygyakorlattal már bíró növendékeket. Anyanyelven folyik az oktatás, de a műszaki és kereskedelmi tagozatban németül is tanulnak, hogy küldöldi érintkezésünket megkönnyítsék. Szigorúan veszik a rajzot, de vallásoktatás már nincs, mert az elemiben szerzett ismereteket a vallás-erkölcsi nevelésű állampolgár számára már elégségesnek tartja. Van viszont vallásos nevelés, kötelező istentiszteletekkel. Oktatásuk jellege *gyakorlati*, természettudományokra, gyűjteményekre, gyár- és műhelylátogatásra támaszkodó. Pesten még az egyetemi laboratórium s fűvészkert használatát is tervbe veszik.

Mednyánszky tervezete egységbe foglalja a reális irányú oktatást és csak miután közös, közgazdasági jellegét együttes tárgyalásban domborította ki, tér át alosztályaira. *Mezőgazdaság, ipar s kereskedelem tanügve nála is elvi egység.*

A *kereskedelmi tagzat* alsó osztályában 1. kereskedelmi irályt s szakkifejezéseket, 2. egyszerű és összetett árvetések, tizedesrendszert, pénz- s érmeváltást felőlelő számtant, 3. statisztikát és kereskedelmi földrajzot, 4. hajózást és kereskedelemtörténetet és 5. nyersanyagok áruismeretét taníttatná. Felső osztályában 1. a kereskedelemismét (Scientia mercaturae) vagyis az alapfogalmak, társaságok, privilégiumok, tőzsdék s magángazdasági számvitel magyarázatát 2. áruismeretét, 3. egyszerű és olasz, porosz, angol, francia módú kettős könyvvitelt, 4. váltójogot, 5. nemzetközi jogot, 6. kikötő és hajózási jogot s 7. a harmincad- és csempésztörvényeket irányozta elő.

A *gazdasági tagozat* tanterve ez: I. osztály 1. elemi számtan s mértan, 2. pol-

gári építészet költségvetésekkel, anyagismerettel, 3. vízépítéssel (főképp csatornák s vízimalmok), 4. természetrajz, 5. gazdasági könyvvitel, 6. vízépítészeti szakrajz. II. osztály 1. mezőgazdaság, 2. gazdasági vegytan (talajelemzés, terményvizsgálat s nyersanyagfeldolgozás), 3. gazdasági technológia (mechanikus úton való anyagfeldolgozás), 4. gazdasági géptan, 5. polgári építészet, 6. jogi ismeretek (főképp úrbéri jog, erdővédelem s mezőrendészet), 7. állatorvoslás, (S. gazdasági épületek, szerszámok és gépek szakrajza).

Végül a *műtani tagozat* tantervét olvassuk. I. o. 1. mathesis púra (vagyis másodfokú egyenletekig terjedő algebra, logaritmus és leíró mértan), 2. műszaki természettan (főleg hőtan s ipari tüzelés), 3. ipari vegytan (erjedés, pácolás, fémolvasztás, víz és tűz a gyártásban), 4. technológia, vagyis a gyártmányok osztályozása, 5. *rationaria ducendi libros* címmel körülírt tárgy, ami azonban nem könyvvitel, hanem jegyzőkönyvfölvételt s elemi kereskedelmi számtant felölélő ismerethalmaz, 6. díszítő és ábrázoló mértani rajz. — II. o. 1. mathesis púra (trigonometriával), 2. a mechanika alkalmazása a géptanban, gépszerkesztés a legközkeletűbb ipari gépek tervezésével, 3. ipari vegytan, 4. technológia (a gyártás története s mai eljárásai műszaki és kereskedelmi szempontból), 5. géprajz.¹³

Hasonló szabatosággal dolgoztatja ki Mednyánszky bizottságával az iskolaszervezeti részt. Az ipari, vagyis az ő értelmezésében közgazdasági iskolákat nem szabad más fajúakkal kapcsolni s *igazgatóik* egyenest a kormánytól kapják utasításait, felelősek a tanulmányi s erkölcsi színvonalért, a fegyelem fenntartásáért. Irányítják a félévi vizsgákat s befolyanak a minősítésekre. Kisebb kihágásokat személyesen, nagyobbakat a tanárok meghallgatásával intéznek el, szótöbbség alapján, vagy pedig a Helytartótanács elé terjesztik. A pesti igazgató ápolja az érintkezést a Nemzeti Múzeummal, az egyetemi szertárakkal s a növénykert vezetőivel. Négy havonként terjeszti be a jegyzőkönyveket a Helytartó tanácshoz, indítványait pedig alkalomszerűleg 200 forint külön pótlékot kap.

Mindegyik szakosztálynak két tanára s egy rajzmestere van 800, illetve 500 forint fizetéssel. A fenntartás a köz- vagy a tanulmányi alap terhére megy. A tisztaelvű ipariskolák mellett nagy szerepet szánnak az elemi iskolák vasárnapi tanfolyamainak az iskolázásban valami okból nem részesült mesterlegények s inasok szaknevelésében. Költségeit az illető községre hárítják és vasárnap délelőtti mise vagy délutáni litánia után akarják benne az iparosifjúság művelődéshiányait pótolni.¹⁴

Megőrizte a helytartótanácsi iratcsomag a Mednyánszky elnökletével dolgozó bizottsági tárgyalásokon elhangzott hozzászólásokat is. Közülök a csanádi püspöké a legértelmesebb. Örömmel fogadja el közoktatásunk alapelveit Mednyánszky párhuzamát a realiztikus és humanisztikus művelődésirányok egyensúlyáról s a régebbi Ratiókra és rendeletekre való hivatkozással helyesli az elemi s ipariskolák szervezetére, felügyeletére és anyagi fenntartására vonatkozó tervezetet. Csatlakozik az előterjesztéshez abban is, hogy az ipartanodát már a belőle fejlesztendő műegyetemre való tekintettel állítsák föl s hajlékáról Pest várossal egyetértésben gondoskodjanak.¹⁵

Ez a tervezet kényszerhelyzetet volt hivatva megoldani. Műegyetemet nem engedtek, bezsúfolt hát középfokú ipariskolába főiskolai színvonalú és mennyiségű anyagot. Mégis lépés volt a megoldás felé. Október 26-án ért föl a tervezet az Udvari Kancelláriához. Mednyánszky menteni akarta a menthetőt s úgy alkotta meg tervezetét, hogy az ipariskola bármikor műegyetemmé legyen fejleszhető. Azonban Bécsben is résen voltak. A tervezetet *Hartel* tanárral bíráltatták

meg, aki öncélúságát, más iskolával nem kapcsolt, független jellegét helyben hagyta, de középfokú igényeknél többet nem engedett. A Studienhofkommission meg is jegyzi, hogy a tervezet sok tárggyal terheli till az elmét. Zsúfolt az ipariskola tanterve s mivel a vallástan hiányzik belőle, fokozott szigorral szorítsák misére a növendékeket.

Mednyánszky, illetve bizottsága, a bécsiek szájaíze szerint dolgozza át a visszaküldött tervezetet. Új alakjában is megismétli a régi alapelvet s a műszaki tudományok szédületes iramából indul ki, ami mögött jócskán elmaradt az ólomcsizmákban bandukoló nevelés. Változatlan hagyja indokolásának a humanisztikus és realisztikus művelődésirányt elemző részleteit, nemkülönben az iskolák felosztását. A javaslat átszenvedett még egy bécsi utat s 1843-ban annyira tisztult, hogy az iratok lényeges tartalma a hosszas bizottsági bevezetések régi szalmát újracsépelő, hivatalos szóáradata között már csak a magyar vagy német tanítási nyelv, illetve arányok körül forog.¹⁶

Sokat lendített Széchenyi utánjárása, aki befolyásos főtisztviselőknél, így Wirkner és Szögyény László tanácsosoknál, Majláth Antal kancellárnál s magánál Metternichnél is sürgette az elintézését. Így a király 1844. június 12-én elfogadta a fölterjesztést és elrendelte, hogy Pesten a várostól följánlott helyiségekben és a tanulmányi alap költségén *Ipartanodát* állítsanak föl.¹⁷ Ezt még megérte Mednyánszky, de 1844 júniusában bekövetkezett halála már megakadályozta, hogy a hosszas tervezgetésnek s aktatologatásnak megérett gyümölcsét is lássa.

Az országgyűlés élesen tiltakozott s vitatta, hogy a nevelésügy az 1790: XVII. te. szerint nem királyi jog, a vallásalap pedig az 1548: XII. te. értelmében katolikus rendeltetésű és nem műszaki, de hiába. Győzött a királyi akarat s ezúttal a nemzet is azonnali hasznát látta, mert két évi előkészület után 1846. november 1-én megnyílt az Ipartanoda. A király még 1846. augusztus 23-án elrendelte, hogy József főherceg 50 éve viselt nádori tisztének emlékére az ő nevét viselj a az új ipariskola. Az első tanszékpályázatokat még 1845-ben írták ki. A bölcsészeti kar jelölt nov. 21 -i értekezletén s ugyanott tettek a pályázók szóbeli versenyvizsgát. Az 1846. június 24-i királyi kinevezéssel már be is töltötték a tanszékek jó részét, az üreseket pedig röviddel a megnyitás után, 1846. márc. 14-én s 1847. okt. 24-én.

Karácson Mihály ideiglenes igazgató mondotta az ünnepélyes megnyitó beszédet. Tudós szavaiban benne lüktet a korszellem: terjesszük a műszaki tudást, az ipari kultúrát, mert az a boldogabb jövő záloga. «Honunk, sőt még kevés évtizedek előtt egész Európa csak két fokozatát esmérte a közoktatásnak: az elemi tanodákat és a felsőbb tudományosságra számított tanintézeteket. A reál tudományoknak, kiváltképp a mennyiség és széles értelemben vett természettannak gyakorlati alkalmazási részét figyelmökre nem méltatták a múlt századok. A csekély ipart űző osztály beérte az őskortól származott kézműi tradíciókkal és még ezeknek a terjesztését is inkább gátolta, mint elősegítette a czéh rendszer. A közoktatásnak illy hiányos szerkezetében nem is gyanították a lefolyt századok a reál tudományoknak áldást árasztó fontosságát, s ha az értelmesb földművelő s mesterember attyánál derekabb embert (akart) nevelni fiából; a humanisticus irányú felsőbb tudományos műveltségre, nem pedig az iparúzó osztály kiképzésére számított latán tanodákba küldötte fiát. — Ezrekre szaporodott azoknak száma, kik a latán tanodáknak több osztályait középszerű eredménnyel elvégezvén attyok munkás életnemére visszatérni pulyán iszonyodtak. A tudományok mélyébe nem hatott *okleveles* szűkölködik a mindennapi kenyérrel?! midőn a

munkás és érdemes nem mondom gyámok, de mesterember palotákat épít magának».

Karácson szembeállítja s még jobban kielezi az ipari művelődés áldását, szemben a régi papirosműveltség tunya veszteglésével. Előtte nincs áthidalhatatlan nehézség. A földműveléshez közelfekvő példákon mutatja meg a magyar társadalomnak, hogy a műszaki tudomány mocsárból, sziklából és homokból csinál termőtalajt, bányakincset tár föl és közlekedéssel kapcsol be a világba eddig száműzött vidékeket. Idézi Anglia gazdagodásának és Spanyolország szegényedésének ellentétét. Rámutat a szomszédok példájára. Csehország sovány talajából ellátja magát s ipari kiviteléből tollasodik, Ausztria pedig a bécsi «összműintézet» (polytechnikum) megnyitása óta iparosodik rohamosan.

És mi? Karácsonból is kitör a hazafi fájdalmas panasza. «Kimondom a keserű szót: szegények vagyunk, mert *elvek fölött elvek nélkül vitatkozni inkább, mint alapos esmereteket szerezni, mert perlekedni inkább, mint dolgozni szeretünk*; — mert ha bámuljuk is keleti indolentiával a köztünk letelepedett s meggazdagodott idegenek iparügységét, vágy nem ébred fel bennünk, annak szorgalmát, ügyességét utánozni, felülmúlni. Termesztényeinket a külföldi iparértelmesség dolgozza fel. — Gyárakat akarunk alapítani? vaspályákat, gőzösöket, lánchidakat építeni? mezei gazdaságot jövedelmezőbben üzni? kereskedelmi vállalatba bocsátkozni? alig van honfi, kinek értelmességében, ügyességében, — hogy többet ne mondjak, bízhatnánk; nincs többé azon nemzetnek jövendője, mely az iparértelmiségnek fejlesztését, terjesztését főbb teendői közé nem számítja s ivadékát iparértelmes, szorgalmas férfiakká nem neveli».

Döbbenetesen megfogható, hogy nemcsak lázas és anyagtalan eszmék izzanak benne egy korban, hanem érzékelhető szavakba lecsapódott képök is. Petőfi 1848-ban szavalja, hogy: «Itt az idő, most vagy soha» s Karácson Mihály, mikor két évvel előtte, 1846-ban a műipar szükségéről beszél, így kiált föl: «*Itt az idő, hogy hazánk is ébredessen valaha; most kell neki felvirulni, vagy soha*». Álljon a nevelés teljes erejével az iparpolitika szolgálatába, különben létünk rozoga szerkeret semmi sem vonatja rá a kapitalista nemzetgazdaság vágányára s menthetlenül benneragadunk kezdetleges agrártársadalmi viszonyaink degeszes saru kátyújában.

Az Ipartanoda rendeltetését így fogalmazza Karácson: «A reál tudományoknak alapos és lehetőleg terjedelmes tanítása által a honi ipar-értelmességet kifejteni, az ifjúságnak alkalmat szolgáltatni olly ismeretek szerzésére; mikép az iparnak bármelyik ágát választaná pályául, azon eredményesen működhessék». Ugyancsak az ő beszédéből értesülünk a megnyíló intézet *szervezetéről*. Azonnal föltűnik, hogy benne rég bujkáló alapgondolat jut megint egy időre érvényre: *a teljes közgazdaság elvi egysége*. A József Ipartanoda mindent felölelt, még a mezőgazdaságot is, bár láttuk, hogy ezt az országgyűlési tervezetek egyike-másika már végkép elejtette. Megtaláljuk az előkészítő évet, majd a *gazdászati, műtani és kereskedési osztályt*. Az alapvető és közös gazdasági tárgyakat együtt tanulták a különböző osztályok növendékei.¹⁸

A József Ipartanodában művelt teljes ismeretanyagnak a *mennyiségtan* a közös tengelye. Dr. Arenstein József az intézet első tanárainak egyike ugyancsak a megnyitó ünnepélyen értekezett s a reális tudományok szerkezeti összefüggését így jellemezte: «Intézetünk programjából kitetszik, hogy *szerkezetének alapját s mintegy vörös fonalát a mennyiségtani tanulmányok teszik*. Ez két factornak productuma; melyek egyike: különös jótékony hatásuk az ész tehetségeinek

kifejtésére, — másodika: közvetlen haszonvetőségek az élet legtöbb nemeiben s elkerülhetetlen szükségök annak némely ágaiban». Arenstein tudományszemléletében a mennyiségtan körül csoportosuló alkalmazott tudományok külön újvilágot alkotnak: a reáliákét, szemben a latin nyelvű körül csoportosuló humanisztikus óvilággal. Szám és szó, gyakorlat s elmélet, anyag s erő, mennyiség és minőség dualizmusának régóta birkózó két művelődésiránya újból párharcra kél Arenstein fejtegetéseiben, amikor az alkalmazott tudományok diadalmas előretörésének örvendezik.

«Alig múlt egy pár évtizede, — emlékeztet — hogy egy értekezés a realisticus tudományokról nem lehetett egyéb, mint polemizálás a humanizmussal; ma immár a kérdés nem amazoknak szükséges vagy nem szükséges voltokat illeti, hanem csak legcélszerűbb előterjesztéseket tárgyalja». Az Ipartanoda nem kódexei közé zárkózó kolostor, hanem a közgazdasági életnek egy darab valóságos része. Léte csak addig igazolt, míg a tudományt a gyakorlatba bírja átszivattyúzni. «Egy ipartanodának nem lehet célja, hogy magát tudományosságba burkolóan gögösen lenézzon a gyakorlati élet terheire, hanem *azokban vegyülvén* eszközöket nyújtson könnyítősökre és megosztásukra. Nem lehet célja: hogy tanokat vizsgáljon vagy találmányokat csodáljon, mellyek egy század előtt újak voltak, hanem, hogy szüntelen kísérője a haladásnak egyeseknek szerencsés, közhasznú ideáit tüstént kiszemelje, honosítsa és a nép tulajdonává tegye».

Arenstein egyenként bizonyítja tudományelméletét a József Ipartanoda szakosztályainak ismeretanyagán. A gazda értsen a gyakorlati földméréshez, útcináláshoz, vízépítészethez, gazdasági épületek emeléséhez, birtoka geológiájához, mert «hány iparos vállalat vagyon honunkban, hány gyár, hány erőmű, sőt hány pálinkaégető ház, hol nagyobb részét a nyereségnek el nem nyelnék a gyár-igazgatók, felügyelők s mindenféle más nevű surrogatumjai a tulajdonos ismereteinek». Alkalmazott mennyiségtan kell a mérnöknek s a kereskedőnek is. A kereskedelmi osztály közlegényének elég a négy alapművelet, de a nagyvállalat, külkereskedelem, társaságok, bankok, biztosítók, «nem alapulnak-e ezek mind a valóságosság és változtatás kalkulálásának legesélyesebb alkalmazásain?»¹⁹

Az alkalmazott tudományok elvi egysége külön tanintézzettel, ha egyelőre nem is egyetemmel, közös fedél alatt kitűnő gondolat volt, de a sokat markoló Ipartanoda keveset fogott. Egy igazgatóval, nyolc tanárral, három segéd személy - lvel és évi 12,000 pengőforint költségvetéssel, szűk helyiséggel, hiányos tanszer és anyagfelszereléssel nem lehetett a gyakorlati és hasznossági nevelés ezerfelé ágazó, tenger követelményét szolgálni. A nyomorék és csonka intézet csak Bécs céljainak felelhetett meg s csak porhintésnek lehetett jó. Felemás megoldás volt, amolyan nesze semmi fogd meg jól. Eötvös József miniszter az 1848 49-i költségvetésben egyszerre 250,000 forintot szán műegyetemi építkezésre. A magyar közvélemény tehát már nagyon jól tudta, hogy mivel vakították és hol csapták be. A nyolc tanszék közül is csak ötöt töltöttek be.

A József Ipartanoda születési hibája volt, hogy főiskolai anyagot akart tizenhárom éves, hiányos előképzettségű ifjakba szuszakolni. Felemás jellege a megnyitás után azonnal kiütközött. Első öt tanszékéből három kereskedelmi volt s csak kettő műszaki. Így mindent várhatott tőle a magyar közgazdasági élet, csak azt nem, amire a védvamos iparmozgalmaknak legnagyobb szüksége volt: *kész mérnököket*. Vegyes előképzettségű növendékseregében egy padba kerültek a bölcsészet vagy jog huszonöt éves végzettjei tizenhárom éves kereskedőtanoncokkal vagy tizenöt éves mesterlegényekkel. Ami kézenfekvő lett

volna, hogy a bölcsészkaron működő mérnöki intézettel hozzák kapcsolatba, az csak a szabadságharc után 1850-ben vált valóra, mert az iparpolitikai előnyért küzdő osztrák közgazdaságnak most az volt az érdeke, hogy még csak árnyékába se jusson az egyetemnek a korszerű mérnökképzés. Így maradt a József Ipartanoda bár gyakorlati, de a tudományos színvonalától messze kullogó, férc intézmény.

Ugyanakkor az 1782 óta működő *mérnöki intézet* a gyakorlat hiányát sínylette. Hallgatósága 80—90 körül mozgott, de végzettjeinek még hosszú önképzésre volt szükségük a megyei mérnöki hivatalokban, míg használható gyakorlati mérnökökké nevelődtek. Legtöbbjük — hűen országunk mezőgazdasági jellegéhez — uradalmi mérnök lett s úrbéri tagosításokkal foglalkozott, vagy a hivatásos gazdák bosszúságára gazdatiszt lett. Kevesebben jutottak a megyei mérnöki hivatalokhoz vagy az ármentesítés vízi munkálataihoz, gyári s ipari mérnökkart pedig egyáltalán nem nevelt a pesti mérnöki intézet. Pedig már működnek a későbbi nagy mérnökpedagógusok Petzvalt József és Ottó, Pet zeit József, Vállas Antal és 1848 izzó esztendejében a latinból magyar nyelvbe átcsapó kari napló sok szigorlatról s *száznál több* kiadott oklevélről számol be,²⁰ de még mindig messze szoritották vissza Magyarországot vágyainak, áldozatkészségének és küzdelmeinek méltó gyümölcsétől, a bécsi polytechnikumot mintázó, teljes, tehát *iparmérnöki kart* is nevelő műszaki főiskolától.

8. A kereskedőszellem teret hódít a magyar tudatban.

A József-Ipartanoda még közös intézménybe fogja össze az ipart, kereskedelmet, de a társadalom a hivatalos megoldástól eltérő, külön utakon jár s a közgazdaság másik két ágával nem kapcsolódó, öncélú *kereskedelmi szakoktatást* fejleszt. A kereskedői nevelésen elmélkedők még nagyobb erővel vetik föl az ipari szakoktatásban untilag hangoztatott kérdést, *miért idegenkedik a magyar faj a vállalkozástól, a kereskedelemtől?* Idegenajkú vagy érzésű írók beállítása támadó s elítélő, magyar honfiaké pedig védekező s magyarázó. Lássuk őket sorjában!

Csaplovics János dühödten fakad ki. Az 1842-i pesti iparműkiállítás napvilágra hozta, úgymond, hogy a német faj vezet a közgazdaságban. Pest 112, legalább 30,000 forint tőkével bíró nagykereskedőjéből 46 keresztény s 66 a zsidó, bejegyzett kereskedőiből pedig 175 a német, 26 a szerb, 8 a magyar, 3 a tót és 3 görög. Tisztességes fogadót szerte az országban csak német korcsmáros tart. A magyar vendéglős pipázik, foghegyről beszél s kegynek tartja, ha bicskanyitogató bort vagy rossz szállást nyújt a rászorult utazónak. Igaz, hogy Debrecen 57 kereskedőjéből 44 a magyar, 10 a német és 3 a szerb, *Csaplovics* mégis gúnyosan kérdi, hogy ilyen arányokat tekintve, mi jogon akarja a keleti magyar a számban nagyobb németet és szlávot beolvasztani, mikor évszázadok óta képtelen volt eltanulni szorgalmát?¹

Nem lehet sokkal vigasztalóbb következtetést levonni a sziléziai származású és hazánkban utazgató *J. G. Eisner* által festett képből sem. Minden nevelés háttere s igazolása a mindenkori társadalomgazdaság, vizsgáljuk tehát apróra *Eisner* hírei nyomán, hogy micsoda hátteret adtak a negyvenes évek a magyar kereskedelmi szakoktatásnak? Üzleti életünk góca a rohamosan fejlődő Pest. A Dunán könnyen szállítható az épületanyag s évente ötven 12—18 ablakos homlokzatú, újonnan épült palota hirdeti a régi, elült, földszintes házak között, hogy nagy

lakásigényű s jómódú városi osztály van kialakulóban. A kisvárosból nagyvárosba haladó átmeneti állapotot mutatja a vásáros parasztkocsiktól elmaradt s a hepehupás utcákon kóborló sok kutya s a posta hiánya. Minden kereskedőnek előbb harmincadhivatalba kell vinnie pénzt vagy csomagját, hogy elvámoltassa, csak azután át a hajóhídon a budai postára. A külvárosokban téglagyárak és sárviskók sorakoznak, mert szédítő az építkezés s az árvíz után keresik a téglát.

Viszont a születő kereskedő világváros ígérete a vásárok pezsgő forgalma. Temérdek tutaj s uszály vesztegel a partok mentén, nagy hajók közt parasztcsónakok s mint a raj zúdulnak át észak s dél közt, mikor hajnalban egy félóra megnyitják a hidat. Már részvénytársasági alapon megindított s nagyszerű üzletnek bizonyult gőzhajójárat köti össze Pestet Béccsel. A partokon végig szekerek erdeje rakodik és cseréli áruját a folyami járművekkel. Halpiac, szolnoki fuvarosok kősórapartja, magyar, német és tót beszéd a veszekedő, zsbongó tömegben, óriási magyar nyersanyag és külföldi bizományi készcikk-raktárak mutatják, hogy a kezdetleges viszonyok és a nyűgös vámok dacára ifjú s erőtől duzzadó itt minden. Törökök, olaszok bukannak fel a hajóhídon, itt kezdődik a kelet, itt ad találkozt egymásnak Európa s Ázsia. Eisner világgraszoló kereskedelmi jövőt jósol a kitűnő fekvésű Pestnek.²

Hasonló jövendőt ígér a fővárosát környező ország. A budai vár bástyáin hallgatva a foglyok lábán csörgő láncot, belátni az Alföld gazdag s még ki nem aknázott, kincseket rejtő síkjára, Szentendre szállói felé pedig a Dunát 20—30 lóval fölfelé vontatott hajók lepik el és viszik Magyarország kitermelt nyersanyagát nyugatnak. Honnan özönlik ez a tenger gazdagság Pestre? Mutatják a Pestről kiinduló, egyirányban haladó s nagyrészt járhatatlan utak százai. Ezek az utak jellemzik a magyar kereskedelmet. *Nem. mérnök, hanem szolgabíró építi a, megvék útjait*, falusi bírókkal, többszáz, homokot fuvarozó robotos jobbágy szekérrel.³ Hiába a munkaerő *szakértelem nélküli*, nyilvánvaló elpazarlása, a magyar utakon csak a nyári aszály portengerében lehet kereskedni, mert pl. a szolnoki révnél eső idején csak rettenetes káromkodások, rúddal való kiemelés és a ragadó sár levakarása közepette tud ötpercenként néhány lépést tenni a kocsin. A Tiszának, Körösnek csak hala az érték. Rengeteg mocsaruk s zátonyuk miatt hajózatlanok.

Ezek a rettenetes utak óriási költséggel terhelik a Debrecenig jutott árut. Nem is annyira iparcikk a magyar vidéki vásárok forgalma, hanem őstermény, széna, szalma, szalonna, szappan, girhes állatok, fa, gyümölcs és fagytól repedt szőlő, aminek leve a nyalánk vásárosok bajszán csepeg végig. Eisner sok vásárt ír le, így a debrecenit, nagyváradit, sásdit s megfigyeli, hogy a környékek falusi népe vasárnapnak tekinti a vásárnapot, mert ez egyszer érintkezik a világgal. Négy-öt nyelv hangzik a magyar vásárokon. Egész bódésorok árulják a szilvápálinkát, miből a kofák ingyen kóstolót adnak, úgy hogy az egész helyőrség berúg. Tótok hoznak vásznat és posztót, oláhok hordót, s kosarakat s cserélik el gabonára. Hivatásos kereskedőnek az utazása még mindig veszélyes és sokkal költségesebb mint a pórnépé, amely útközben legeltet is. Csak attól való félelem, hogy szekere elsüllyed a sárban, bír rá kereskedőt a gyanús vendégekkel teli, siralmas csárdákban való meghalásra. Egy óra alatt sáortábor verődik vagy tűnik el a földesúr vásárterén, aki borsos helypénzekből és a korcsmai fogyasztásból a legnagyobb jövedelmét szedi, mert eladhatatlan borát kiméreti. Sok a szemfényvesztő, csaló árus, *a magyar kézművesek pedig meglepő kalmár szellem et és ügyességet árulnak el gyártmányaik értékesítésénél.*⁴

Milyen *kereskedő osztályt* fejlesztett ez a gazdasági háttér a negyvenes években? Külkereskedelmünk nagy nyersanyagkiviteléből következik az óriási s a piacot nagy tömegben nyomó raktárrendszer. A kiviteli nagykereskedelem Pesten gyűjti össze a gabonát, gyapjút, gubacsot stb. s szállítja tovább busás nyereséggel ismert piacokra. Nagy tömegekben vándorolnak be s telepsznek meg idegenek, elsősorban németek. Ha beletanulnak az ósdi állapotokba, a váltó- és hiteltörvények hiányába és a gögös magyar nemességgel való bánásmódba, akkor óriási vagyont szerezhetnek itt, mert a magyar nemesség gazdasági versenyétől ugyan nem kell félniök. A nemesség legföljebb az ügyvédi munkát keresi.

Temérdek is az ügyvéd Pesten. «Egy ország ügyvédeknek száma mutatja, mily messze jár az aranykortól.»⁵ Az egyetemes földbirtokképeség hiánya s a belőle folyó sok zavaros birtokzálogolási pör egyrészt rengeteg prókátort foglalkoztatott, másrészt az uzsoraügyletet virágoztatta föl. A földesurak, hogy az uzsora karmaiba ne essenek, kölcsönügyleteiket óvatosságból egy törvénytudó fiskálissal végeztetik, a *váltóügyvédekkel*, akiknek nagy a tekintélyük, mert üzleteikben mindig nyitva tudnak hagyni egy hátsó kaput s ugyanakkor művelt s jóerkölcsű férfiak. A tőkét bécsi gazdag *zsidók* folyósították s nyereségrészesedés ellenében kihelyezett kölcsöneik a kis ügynökök, alkuszok egész hitelszervezetét építette ki, amely jobbadán a földesúri birtokokra bejáratos *házizsidókból* toborzódott. Egyoldalú volna a megítélés, ha a magyarországi kereskedő osztályban ekkor már igen jelentős szerepet vivő zsidó ügynökhálózat szerepét csak az uzsoraügyletek szempontjából néznők. Az uzsora a kor fejletlen hiteléletének kinövése volt, de a zsidóknak volt hasznos gazdaságtörténeti teljesítményük is hazánk fejlődésében: ők folytatják a letűnt görögök szerepét, *kapitalizálják a földbirtokot és a legeldugottabb vidéket is feltárják a világforgalom számára.*⁶

A kereskedőosztály harmadik csoportja a bérlőké s korcsmárosoké. Hozzájuk sorozhatók a pálinkafőzők és batyuszsidók, kiknek élete szívfacsaró nyomor, de széles emberismeretük és nagyszerű üzleti érzékük folytán belőlük toborzódik a városi alkuszok, majd nagykereskedők osztálya, fokozatos emelkedéssel.

Városi német és zsidó elem, beolvadó görög szórványok, néhány debrecen-környéki magyarfajú kiskereskedő és az egész mezőgazdasági vidéket behálózó korcsmáros, ügynök — árufelhajtó és gyűjtő, majdnem kizárólag zsidók kezén lévő — szervezet ez tette ki nagy vonásokban a negyvenes évek hivatásos kereskedő-osztályát, eltekintve az alkalmi kereskedők, házalók, árusok stb. nagy tömegétől, akiket az előző fejezetből már jól ismerünk.

A régi seb nyíltan sajgott, *a magyar elem nem kereskedik*. Okait, vagy inkább csak tüneteit tovább feszegetik honfiak és külföldiek. Nemességünk üzletre nem kapható, lelke nem simul az ipari vagy részvény vagy ónhoz, jelleme nem fogékony a tőkegazdálkodás fogásainak, életmódjának irányában. Ragaszkodik a szőlőműveléshez ott, ahol üzleti alapon szénbányát lehetne nyitni. Ezért ígéret földje ez az ország a bevándorolt idegen kereskedő elemnek, akik közül még a német a legértékesebb és legkívánatosabb. Űrt töltenek ki s megtelepedésükkel mindkét fél nyer. Talán hamarosan megszűnik az éles határvonal, melyet a gögös nemesség e felé a kereskedőosztály felé ezideig nem lép át. Van remény társadalmi összeolvadásra, ha a nemesség földjára idejétmúlt előjogait s a várható kölcsönhatásban a német elem lesz a magyar nemesség üzleti tanítómestere.⁷ Így jósolta *Miss Pardoe* egy magyar mágnással folytatott beszélgetésében, de ma már tudjuk, hogy nem egészen így lett. A fajok összeolvadása megtörtént, de az új középosztály-

ból nem a német kereskedelmi hajlam ütközik ki, hanem ezt is beolvasztja a magyar földesúri világnézet, nemesi, közhivatali életmód.

Az idegenek véleménye után halljuk hazánkfiainak nem kevésbé tárgyilagos, sőt sokszor önostorozó véleményét kereskedelmi tanulékonyágunkat illetőleg. Legtöbbet közülök ismét a már több adat révén ismert, világosfejű, Széchenyiért lelkesedő *Erdélyi János* mond, valamint a munkáját sajtó alá rendező s vele hozzáfűzött jegyzeteiben vitázó *Fényes Elek*. Erdélyi a kereskedőosztály vizsgálatánál is közgazdasági háttérrel keres s így nagyon könnyen beilleszthető tanulmányunkba, amely egymás felé forgatott tükrök rendszeréhez hasonlóan a közgazdasági állapotok vetületén a társadalmon keresztül halad a nevelés felé. Erdélyi is először nagy szakavatottsággal Berzeviczy Gergely nézeteit újítja föl. Csak belkereskedelemre vannak jó földrajzi feltételeink. A külkereskedelem első feltételét, egyetlen közelfekvő tengersarkunkat szirtek láncá választja el tőlünk. Fiume kiépítetlen s a vihar összetöri a hajókat. Gabonánkat, mióta Odessza kiépült, az orosz verseny nyomja a világpiacon. Kivitelünk büszkesége, a tokaji bor «kövérsége miatt a legjobb bánásmód mellett is egy kissé rosszabb pincében ecetté válik.» A Dunát elzárja a Vaskapu.

Így a belkereskedésre kell vetnünk magunkat, noha itt is temérdek az akadály. Nincs mit eladnunk, mert nyersanyagkészletünk korántsem olyan bőven omló. Amit föl is tudna tární a kereskedelem, azt sem lehet piacra hozni a rossz közlekedés miatt. Másutt 80 mázsát elvontat négy ló, nálunk csak 16-ot. A kukázással mozgatott belvízi hajózás, hogy a Tiszán előreevez egy ladik, lehorgonyoz s fölhúzza az uszályt addig a pontig, nem számít komoly közlekedésnek a kereskedelem szempontjából. Aránytalanul elszórt népességünknek alig van iparcikk-igénye s így nincs mit közvetíteni a kereskedelemnek. Inkább az utak építésében venne részt a nemesség a helyett, hogy a harmincadot akarja eltöröltetni. Eá kellene szorítani, hogy adózzék útépitésre, mert nem támadhat belkereskedelem olyan utakon, ahol a tengely is a sarat tolja. Földbirtokos, polgár és kereskedő egyaránt nyerne vele, ha az állam képes volna a hajózható folyókat rendbehozni és csatornahálózáttal, gőzhajós vontatással és a hajóknál, a vaspályán gyorsabban mozgó «gőzműves szekerekkel» teljessé tenni a közlekedést, mert a mai rakoncátlan folyók mocsarai partjain lehetetlen vontatni, nagyobb árutömeget mozgatni, «így a helybeli körülmények a vízi közösülést végképpen félbeszakítják.» Nemzeti bank, hitelfejlesztés, árubiztosítás, kereskedői társulat és szigorúan végrehajtott váltótörvény szintén nem marad ki a Széchenyit visszhangozó Erdélyi munkatervéből, hogy belkereskedelemmel teremtsünk jólétet s itthonfogva a kamatot, képezzünk tőkét.

Erdélyi adatait már öt évre rá részben megcáfolta Fényes Elek, rámutatva, hogy követelményei közül 1843-ig már sok megvalósult, de megjegyzi, hogy pl. hazánk egyetlen vasútja, a pozsony—bazini is majd megbukik. Terjedelmes táblázatokkal bizonyítja, hogy külkereskedelmünk is van. Életképessé fejleszthető, mert hajtanak ki állatokat, vontatnak föl gabonát, bort, dohányt, kendert és gyapjút a Dunán és hozunk be szövetet, cukrot, kávé. Viszont ő sem tudja megállapítani, hogy ez a külkereskedelem nyereséges vagy veszteséges-e ránk nézve.

Mi mármost a számunkra fontos s ebből a helyzetből adódó szaknevelési következmény? Közgazdaságilag korszerű államot megbecsült kereskedőosztály nélkül kiépíteni lehetetlen. «A valódi kereskedő nem a haszonkémelő, aki háború

és rossz termés idején bújik elő, hanem ki *kereskedést tanult*, bizonyos és nem változékony szabályok megtartásával valamely megállapított mérsékelt nyereség mellett félbeszakadatlanul folytatja.» Erdélyi is ráolvassa a nemességre indokolatlan kasztgőgjét, tartózkodását a vállalkozó munkából élő polgári osztállyal való összeolvadástól. «A kereskedői rend megbecsülése úgy érettetik el legbiztosabban, ha a kereskedői osztályt a kiváltságos, vagyis nemesi rend nemcsak nagyobb figyelemre, hanem vele való társalgásra is méltónak tartandja. Midőn művelt országokban a kereskedőkből ministerek, lordokból, hercegekből pedig kereskedők lesznek, akkor nálunk sok, még magát művelt férfinak tartó nemes is a legbecsületesebb és értelmesebb kereskedőt zsidónak, vagy csalártnak nevezi és pedig csak azon okból, mert a földesúrnak eladó gyapjára vagy egyéb természetvényeire nézve kereskedői észrevételeit előadni bátorkodik, vagy az eladótól kiszabott árt a kereskedői kilátások szerint önkára nélkül elfogadni nem képes.» Ez a pályaeértékelés teszi azután, hogy Magyarországon a kereskedők is tekintetes uraknak nevelik fiaikat, nem szólva a tekintetes és nagyságos urakról, akik egyenesen szégyenlenek, ha fiukból gyáros vagy kereskedő válna.

Fényes Elek nagyjában aláírja Erdélyi megállapítását, de még élesebb karcot ad a társadalmi háttérről. Számunkra ez sem meglepő. «Hogy a kereskedői rend eddig Magyarországon nem nagy becsületben tartott, ennek röviden oka az: mert ilyen rend eddig még nálunk nem volt. Kereskedésünk már magában parányi lévén: ezt is zsidók, örmények, czinczások, görögök, házaló tótok, kalmárok, kupecsek, haszonkémlők üzték csaknem kirekesztőleg. *Rendes, művelt, a kereskedést tudományosan értő férfiú valódi ritkaság volt hazánkban;* a zsidók és mindennemű kupecsek számlálhatatlan serege pedig épen nem valának képesek a kereskedői rendről magasztos eszméket költeni a magyar nemes fejében. Hozzájárult még a kereskedői osztálytól való idegenkedéshez az is, hogy azon néhány műveltebb valódi kereskedő, kiket előmutathatunk, mind szokásban, mind nyelvben a nemzet tömegétől különbözve és elválva az ország szívében idegeneknek tekintettek s azok is maradtak valósággal. Hogy mindezek a kereskedés nagyobb virágzásával, a kereskedői rend műveltségének előmenetelével, főképp pedig a kereskedőknek a magyar nyelvvel s nemzetbeli egybeforrásával jobbra fordulandak, kezességet nyújt azon jelenleg is észrevehető megbecsült étés, mellyben a műveltebb s nemzetiségünkhöz simuló kereskedői egyének valláskülönbség nélkül részesülnek.»⁸

Társadalmunk egyszerre érzi a zökkenőt: valóság s értékelés nem fedik egymást. Végeláthatatlan a panasz, hogy a kereskedőpálya fontosságával együtt Magyarországon nem növekedett társadalmi becsülete is és hogy a nemesség tunya, begyepesedett gondolkodása nemhogy vezetésre hívná ezt a réteget, hanem káros a társadalmi fejlődésre. *Gyurikovics György* a Magyar Tudós Társaságnak is szemére hányja, hogy amidőn sokat tett a királyok és háborúk történetének megírására, teljesen elhanyagolta a kézműipar, kereskedés, népszokások stb. történetét. Fessier az egyetlen, aki művébe beleszótta a kereskedés történetéről, amit tudott, egyébként él s hat Werbőczy fölfogása, hogy «semmi kereskedésben" s közönséges mesterségekre nem adván magukat, egyedül vitézség határozta a nemességet.» S talán a jószándék meg is volna a Tudós Társaságban, hiszen tervbe vette a kereskedelem Árpád- s vegyesházi királyok alatti történetének megírását, de nem érkezett elfogadható pályamű. Nem is ébredhet érdeklődés a kereskedelem iránt, amíg a nemesség ad a közvéleménynek hangot. Kezdeményezzen tehát a Tudós Társaság s adja ki a Történelmi Társaságban kereskedésünk múltjának forrásait, hogy ezzel is segítsen új közvéleményt, új társadalmi értékelést kialakítani.⁹

Ennyi sürgetésre, pizskálásra és vádra a legmaradibb érzésű nemes sem maradhatott vastagbőrű, ha gondolkodott. *Dessewffy Emil gróf* a maradi politikusok legelszántabbika s legműveltebbje szintén megállapítja, hogy fejlődő társadalmunk kinőtt rendi hüvelyéből, a dolgok és emberek közgazdasági átértékelése elől nem lehet elzárkózni s az új, cselekvő, gyakorlati magyar szellem megbecsülésére nem elég tág a régi rendi értékítéletek s előítéletek mércéje.

«Ha nem lehet eltagadni azon nagy benyomást, melyet Némethonban tett List Fridrik munkája, még kevésbé lehet behunyni szemeinket azon *gyökeres változás* látása előtt, mely nálunk sok elmékben, egyenesen csak ezen munka által eszközöltetek. A hajdan *háborús szellemű* magyar, geográfiai helyzeténél és egyéb körülményeknél fogva, csak igen kis részt vehetett a világkereskedésben eddigelé, és ő, a magabazárkózott, nemzeti fennmaradás közül fáradozó, természetesen nem művelhette a státuszgazdasági tanulmányok mezejét, bárcsak elméletileg is azon sikerrel, mellyel ezt más nemzetek teheték. Kimondhatatlan kárral nélkülözötte a magyar maiglan azon jótékony hatást, melyet nagyobbserű részvét a világkereskedésben a nemzetek szellemi kifejtésére gyakorolni szokott, ellenben bőséges rész jutott neki mindazon okokbul, melyek a féltékenység, túlságig vitt bizalmatlankodás és szörszálhasogató akadékoskodás lelkét, vagy más szavakkal, a *prókatori szellemet* kifejlesztik. És innen van, hogy országos dolgainkra befolyó embereink közül olly kevesen tudtak magasabb státusférfitas álláspontra és *a nemzetnek, úgyszólván, vérebe ment prókatori fogásokon felül emelkedni*. Hogy a kereskedési szabadság leventáiból egyszerre védvám rendszer bajnokai, az ausztriai vámsorompók ellen panaszkodókbul ezeknek magasztalói fognának válni, azt mindenki előre láthatta, ki előtt ismeretes, hogy nálunk vajmi keveseknek nézetei efféle tárgyakkól alapulnak tudáson vagy tapasztaláson.»

Dessewffy Emil alaposan nekifekszik a védvámkérdésnek s közvetítő álláspontot foglal el. Számunkra most nem az a fontos, hogy List Frigyes németbirodalmi vámuniójának mintájára az osztrák birodalom vegyesajkú államait akarja vámszövetségbe átszervezni, hanem az a következtetés, amellyel a közgazdasági politikát és a faji lélek iparosodási hajlamát hozza összefüggésbe.

«A kereskedési politika» azon főelvek által határoztatik, módosítatik és igazittatik, mellyeket geográfiai helyzet, művelődési állapot, *nemzeti-jellem* s világviszonyok a státus elibe szabnak. Vannak országok, mellyekből a most említett tényezők valamelyikének túlnyomóságánál, vagy régiebb világesemények és ezeknek kedvezésénél fogva a kereskedési politika ad irányt az általános politikának és azt úgyszólván absorbeálja — így például Angliában és Hollandiában. Vannak ellenben mások, hol az internationalis kereskedésre való tekintet az általános politikai irányra ilyen túlnyomó befolyást nem gyakorol, így például Franciaországban. Találatnak végre országok, hol mindezen tényezők befolyásán felül az internationalis kereskedési politikát irányozták még azon kormányzasi alapelvek is, mellyek az illy országok státusi életét, állodalmát és békéjét feltételezik. Ezen categoriába tartoznak azon országok, mellyek nemzeti nyelvben, polgári intézményekben, éghajlatban, művelődési fokozatban egymástól különböző részeket foglalnak magukban.» — Ilyen vegyes államszervezetnek a tagja hazánk. Gyenge kezdő az iparban, mert sem múltja, sem tőkéje, sem tapasztalata. A védvám Ausztria ellen önmagában sose fog ipart teremteni. Jobban ráneveli népünket a közös vámhatárokon belüli kereskedelem, a nyersanyag s készrucserre kedvező adottsága és a sűrű, gyakori érintkezés egy gazdagabb s műveltebb néppel a képzelhető legjobb tanítómester lesz a közgazdaság területén.¹⁰

Ilyen álláspontra helyezkedtek a hazánkat járó idegenek s közíróink jelesei, de gondolatuk írott malasztá szikkadt volna kézzelfogható alkotások, a kereskedelmi műveltséget öregbítő szakirodalom és szakiskolák nélkül. A szakirodalomnak első feladata volt, hogy közkeletű és a zsendülő magyar gazdasági életbe már bevezetett közgazdasági fogalmakra magyar szavakat alkosson. A hűbéri gazdálkodásból már kiláboló, de még mindig az östermelés körül forgó magyar élet ugyanis nem fejlesztett *tőkegazdálkodási szakkifejezéseket* s idegen szavakkal kínlódott. Mai közgazdasági műveltségünk birtokában természetesen találjuk, hogy ajánlat, alkusz, árfolyam, bizomány, fiók, ipar, jegyzék, kézmív, letét, minta, pénztár, raktár, részvény, sikkasztás, szabadalom, szerződési vám stb. nyelvünkben forog, mert ezek a szavak túléltek alkotóikat, azokat a kereskedéstudományban jártas szakírókat, akik először használták, magyarázták s gyökerezteték meg. Egyikük *Sáros-Berkeszi Katona Elek*. «Kereskedéstudomány tanító könyve» esőtől ontja a hasonló kifejezéseket. Szógyűjtő vagy szógyártó munkáját csak akkor értékelhetjük igazán, ha összeszámoljuk azokat a rügyeket is, amelyeket sikertelenül próbált nyelvünk élőfájába ojtani, pl. alkuterem = Börze, átvételbizonyosság = Rezipisse, börtön = Emballage, börtönsúly = tara, egyensúly = Bilanz, erőmívi = mechanisch, gyártolat = Fabrikat, hátiratni = giriren, közbeszállítás = Spedition, névbets = Nennwerth, nyereségekmlés = Spekulation, ország-papiros = Staatspapier, ráviteles = Relatioi, részadás = Rabatt, sokadalom = Messe stb.

Katona Elek előszavában így magyarázza munkájának keletkezése történetét és célját: Ezen elvtől lelkesítve, hogy minden hazafi tehetségéhez és helyzetéhez képest igyekezzék a közjót előmozdítani, kezdettem ezen könyvhez, melylyet Sonnleitner Ignátz úr német munkája szerint dolgoztam. A megismerkedés ezen tárgyak leírásával nem lesz érdektelen, kivált a mostan annyira előhaladó honi kereskedés időszakában, nemcsak magoknak a kereskedőknek, hanem még a gazdáknak, hivatalbelieknek, sőt még mindenkinek is, a ki a nemzeti jóllét eszköze esméretét közelebbi figyelemre méltatja. Nem segített engemet ezen munka kidolgozásában az, hogy a ts. k. Polytechnikum Intézet kereskedési osztályában a tanításokat kihallgattam, valamint nem kevésbé az is, hogy az ottan tanult elméleti elveket az ólta, egy a legelsőbb itteni nagykereskedő háznál tettelesen gyakorlom. Ezen körülmények által segítettve az *egészen esmeretlen szók helyett*, értelmekhez és a jelentő dolog természetéhez képest újakat alkotni és a meglévőket helyesen használni igyekeztem, de még több idegen szókat kellett tartani jobbak híjánja miatt.»

Katona Elek tankönyve a csere fogalmából vezeti le az árut s a pénzt. Részletezi az árukereskedést s a váltóforgalmat, szól a bizományi ügyletről, gyári vállalatokról, állampapírokról, «a részvények hágása és esése» valószínűségéről. Státuskereskedéstudomány cím alá foglalja a vásárokat, raktári, árumegállító és mérlegjogot, nyilvános mérlegeket, árveréseket, postát, fuvarozást, bankügyet, hajózást és külkereskedelmet. Mindezt nélkülözhetetlennek vallja olyan embernél, aki a kereskedő névre rá akar szolgálni, mert «a ki nem bír a szükséges esméretekkel, mind magának, mind másoknak árt a kereskedésben.»¹¹

A Katona Elek könyvéhez hasonló szakirodalom évről évre nő. Bibanco tankönyveit, németből hazai viszonyokra átirta, de még német nyelvű könyvvel tankönyvek sorozatát részletesen s egyenként tárgyalnunk fölösleges. Nyelte már az ilyen tankönyveket a magyaróvári gazdasági akadémia, a Pesten egymásután nyíló sok kereskedelmi magániskola és az iskolán kívül szakismeretekre tö-

rekvő nagyközönség is.¹² Mintha az emberi ismereteknek valami új világrészét fedezték volna föl Magyarország népe számára, úgy mutogatja a sok könyv a szellem ismeretlen területére vezető utakat és magyarázza a merőben új intézményeket s nálunk ismeretlen fogalmakat. Egy jellemzőt bemutattunk ezekből a *nagyközönséget tanító* művekből is, *Brassai Sámuel Bankismeretét*. A mindentudó Brassai így fejt ki könyve nevelő célját.

«Ne várjon senki banktervet; azon egyszerű okból, hogy könyvünk «bankismeret» és *nem bankárságrai útmutatás*. Banktervet az aránylag kevés számú részvényesek még kevesebb számú választmánya készít, és általában bankár kevés lehet, *de minden pénzes embernek mint talán részvényváltónak, vagy pénzét s pénzügyét bankarra bízónak, sőt minden polgárnak mint a bankjegyek ideigi birtokosának, forgatójának, kiválólag érdekében, mondhatni bőrében áll tudni és érteni mennyiben bízhatik annak intézetekben és mennyiben válhat a velők csaknem kerülhetlen közlekedéstől most vagy jövőre keresetere nézve segélyt, vagy ellenben vagyonkájára veszélyt.*»¹³

Széchenyinek ajánlott könyve egyike az első fecskéknek fiatal hitelgazdaságunkban. Fogalommagyarázó, népszerűsítő tankönyv. Első részében a bankok keletkezését ismerteti, a másodikban egyenként a világ híres bankjait, történeteket, mai szervezeteket s ügyleteik alapján a bankok fajtáit. A leghíresebb bankok alapszabályait közli, hogy felnyissa a magyarok szemét s látóvá tegye a vagyonnak földbirtokon kívüli alakváltozásait.

Brassainak egy földije az Erdély természeti, ipari és kereskedési állapotairól cikkező *Szontagh Gusztáv* szintén a kalmárszellem széleskörű elterjesztésével szeretné orvosolni Erdélynek a vaskapui gőzhajózás miatt ellanyhult levantei kereskedelmét. Hiányzanak a gazdasági és műszaki iskolák, pedig Erdély egyéb tudós iskolái virágoznak. A polgár, falusi nemes és földműves nem tudja Bécsbe küldeni fiait, mint a főnemes. Helybe kívánnák a szakiskolákat, de nem nagy tudományossággal idegen, távoli világrészeket ismertető kereskedelmi iskolákat, hanem a belföldi termékek kereskedelmét tárgyalókat. Hogy mily jó befolyást gyakorolnának, mutatja a határőrezredeknel adott csekély s alkalmi műszaki és kereskedelmi irányú oktatás.¹⁴

Országunk legkülönbözőbb helyein pattan ki a népek tavaszának évtizedében rügyező közvéleményből ez a kívánság: állítsanak *kereskedelmi iskolákat!* Erdély után lássuk a magyar gondolatok központjában, Pesten termett kívánságot. 1843. augusztus 14-én a pesti kereskedők testülete nyilatkozott az országgyűlés kerületi választmányának hozzá juttatott kérdőpontjaira. Válaszuk már *magyar nyelven*. Nem helyi érdekű, hanem országos viszonylatban tárgyalja az utak, jogegyenlőség, kereskedelmi és fuvar törvények, hitelintézetek egyforma mértékek és birtokképeség hiányát, meg a kereskedelem többi akadályait. Közöttük szerepel a szakiskolaügy is, mint mindig egész tárgyalásunkban, úgy most is mint a társadalom *gazdasági* (tehát nem különálló művelődési) igénye. Olvassuk el tehát a pesti kereskedők véleményét fölterjesztésük 6-ik pontjától kezdődően:

6. «A gyárok, kézművesek, földművelés emelésére azokon kívül mik a hitelt gyarapították, felette sokat tennének az úgy nevezett *ipar vagy Politechnicum* iskolák melyeket minden nagyobb városokban szükség lenne létesíteni s ottan létező rendes iskolákkal egyesíteni úgy nem különben 7. Hasonlóan szükséges volna *minden nagyobb kereskedővárosokban Kereskedési iskolákat állítani*, mert ezek nélkül nem lehet reményleni, hogy kellőleg érvényesült és képzett kereskedői kar jöhessen létre az Országban: ezen tudomány tanítását a felsőbbel egyesíthetőnek vélnénk

8. szükséges volna a Kereskedői kart szabályozni, hogy annak kereskedői tekintete lehessen a mi most valóban nincsen, mert minden a kinek tetszik magát kereskedőnek mondja — E végre meg kellene határozni, hogy kik lehessenek kereskedők. — E tekintetben nézetünk szerint, a nélkül, hogy az oly nagyon szükséges kereskedői szabadság gátoltnék, a kereskedés tekintete, becsülete, hitele azt kívánja, hogy *senki kereskedővé ne lehessen teljes korúsága, kereskedési iskolai kiképzés, meg vizsgáltatás és kereskedésben jól és becsületesen töltött?iéhány évekről bizonyítvány nélkül*, egy ezen tulajdonokkal bíró egyén legyen az szegény is több biztosítást nyújt, mind a kereskedői kar becsüllése fentartására, mind a mások által belé helyezettett bizodalom és hitel biztosítására, mint a sokkal gazdagabb de különben tudatlan és tapasztalatlan kezdő.»

Igaz, hogy a hiteltörvény rendeli, hogy a városokban legyenek kereskedési egyesületek, de ezen kívül külföldi mintára kamarák kellenek választmánnyal, mely képviseli a kart és rendet tart belügyeiben. «Továbbá mivel a kereskedés és a kereskedők sem az alsóbb, sem a felsőbb törvényhatóságoknál képviselve nincsenek, a mely sérelmet még az is neveli, hogy a legközelebbi királyi kegyelme, meghívó levelekben (ha nem hibáznánk) most legelőször említ ödik az. hogy *követeknek csak törvénytudók választassanak*.

9. Óhajtandó, hogy minden kereskedést érdeklő intézkedések, törvények a kereskedői kar részvéte meghallgatásával, véleményének kellő figyelembe vétele nélkül soha se létesítsenek; mert *könnyen átláthatni, hogy ha az ifar és kereskedés ügyeiben* egyedül csak a törvénytudók határoznak; abból a hozzá értés, gyakorlat és tapasztalás hiánya miatt csak félszeg rendeletek keletkezhetnek.» Anglia és Franciaország kereskedői bennünek a törvényhozásban, Colbert, Necker, majd Baring, Lofitte, Human kereskedőkből lett miniszterek iparkodtak rendezni olyan pénzügyeket, amiket a törvénytudók szétziláltak.

Semmi sem ívj a nap alatt. A pesti kereskedők emlékirata is azt bizonyítja, hogy a kötelezően képesítéshez kötött kereskedelem kérdése nem újkeletű, hanem százéves. Az az óhaj sem új, hogy szakmai ügyekben ne jogászok, hanem hozzáértők döntsenek. Egy izmosodó, öntudatosodó polgári réteg követel benne szervezetet, társadalmi állásának megfelelő jogokat, képviseletet és szakoktatást.¹⁵

Sok vidéki kereskedői testület hozzászólását őrzi még az Országos Levéltár, de sem a debreceniekében, sem a szegediekében, révkomáromiakéban vagy pozsonyakéban nem esik szó a tanügyről. Ezek még csak a kontárok áruhamisításai és csalásai ellen morognak,¹⁶ magasabbrendű szempontjaik még nincsenek. Így azután magánosok vállalkozó szellemére hárult a kereskedelmi szakiskolák ügye. Vállalkozókban nem is volt hiány. Bibanco intézete összes tagozataiban túlélte 1841-ben elhunyt alapítóját. De már 1834 óta első segédként működött oldalán a szintén sziléziai származású *Hamlet Antal* s így-Bibanco évközi halála nem akasztotta meg a tanítás zavartalan menetét. Voltak ugyan hivatalos bajok az iskolaengedélyek átírása körül, ám a pesti Kereskedő Testület és Tölgyessy pesti polgármester erélyes pártfogása ezen is segített. Azt kifogásolta ugyanis a pozsonyi főigazgató, hogy Hampelnek nincs olyan tudományos előképzettsége, mint Bibanconak volt. Sem tudományegyetemet, sem műegyetemet nem végzett. Szembeállították vele viszont, hogy Hampel, kitanulva a fűszer szakmát, magán-szorgalomból pótolta az elméleti tudást és eddigi oktató működése bebizonyította, hogy az intézet vezetésére rátermett. Így a Helytartótanács megadta az engedélyt, Hampel pedig tanulmányútra ment Németországba és a lipcsei, berlini,

müncheni meg hamburgi kereskedelmi iskolákban szerzett friss tapasztalataival látott dolgához.

Hampel évdíj fejében tovább igazgatta a vasárnapi tanonciskolát, amelyet a Pesti Polgári Szabadalmazott Kereskedelmi Testület már sajátjának tekintett, de működésének súlypontja a mindennapos kereskedelmi szakiskolára esik. Ennek a tagozatnak jellege alsófokú volt. Zömében tízéves, elemi végzettségű fiúk iratkoztak belé. Akadtak már némi gyakorlatot szerzett inasok s így a tanításrend évfolyamokhoz kötöttsége meglehetősen laza volt. Kit-kit előismereteinek megfelelően, *tárgyanként* osztottak be kezdő, vagy haladottabb osztályba. Inkább csak időtartama különbözött a vasárnapi iskoláétól, színvonala nem, mert egyaránt az áruelosztó kiskereskedelem számára nyújtottak szakismereteket, főképp gyakorlati kereskedelmi számtant, idegen nyelveket s levelezést, kisebb mértékben gazdasági földrajzot, történetet, ipari vegytant s áruismereti természetrajzot. Általánosan művelő tárgya és célja Hampel iskolájának nem volt.

Jellegükben azonosak a Bibanco—Hampel-féle tanintézettel a negyvenes években egymásután keletkező kereskedelmi iskolák, vagyis *csak szakiránynak és kiskereskedelmiek*. Alapításuk háttérében ott áll indokul s magyarázatul a nekimozduló pestbudai vásári forgalom és a kivitelre szánt országos központi nyersanyaggyűjtő kereskedelem fokozódó szakismereti igénye. Porges Lajos 1842-ben, Zempliner József 1846-ban és Biedermann Ferenc 1848-ban nyitottak Pesten kereskedelmi magániskolákat, de van hír Kolozsvárt 1839-ben, Brassóban 1841-ben, Nagykanizsán 1843-ban, Késmárkon 1845-ben, Sopronban és Aradon 1848-ban alapított kereskedelmi iskolákról is. Sopronban az evangélikus liceum épületében tanoncok és segédek részére tartott vasárnapi iskolából fejlesztette ki Schmidt szaktanító mindennapos, délelőtt s délután 2—2 órában oktató, kereskedelmi számtani és levelezési alapismereteket nyújtó egyéves szaktanfolyamát. Pesten és Pozsonyban még tengődött a gimnáziumokban a Ratio Educationis utolsó maradványaként a könyvvitel, kapcsolt reáلتanodái tanfolyamaikon.¹⁷

Legtöbb részletadatot ebből a sok hosszabb-rövidebb életű kísérletből *Marmak István Sándor* (1822—1879) pesti iskolájáról tárt föl a kutatás.¹⁸ Marmak a reformkor kezdetén nagykereskedelmi és magyar szellemi gócponttá váló Pesten született s egyénisége, élete jellemző példáját nyújtja a szabadságharc előtti s utáni zavaros időkben kialakult, félig német, félig magyar városi polgárnak. Gimnáziumot végzett, majd kétévi keféskedőinaskodás után Bibanco tanodáját járta ki. Ugyanitt kapott 1840-ben tanítói megbízást s működött Hampel Antal igazgatása alatt is két és fél évig, majd félévig Pscherer Miklós nagykereskedőnél szerez pénztárnoki gyakorlatot. 1844-től mint magántanító működik és d. e. 8—10, d. u. 2—4 nyújt vagy nyújtat az Orczy házban magánoktatást nyelvekben és kereskedelmi szaktárgyakban. 1848-tól kezdve kísérletezik, hogy a Pest városi tanácstól nyilvános jogú intézet nyitására szerezzen engedélyt, de a szabadságharc zavarában nehéz volt magyar vagy osztrák irányban állást foglalni. Hosszas utánjárások és visszautasítás után végre 1850-ben sikerül az engedélyt megkapnia. Mivel így nyilvános működése az önkényuralom éveiben folyt, tárgyalásunk határidőpontján kívül esik.

A kereskedelmi iskolákkal kapcsolatban említhetjük meg az országgyűlés törekvéseit tengerhajózási iskola felállítására. Szorosan beletartozik ez is a negyvenes évek közgazdasági felismerésekkel telítődő eszmevilágába. Mindjárt olvasni fogjuk Kossuth törekvéseit a tenger felé és látni fogjuk a világkereskedelmi kapcsolat gondolatának Berzeviczy Gergely északi és keleti szárazföldi tervei óta meg-

tett útját. Ennek a tisztánlátásnak nevelésügyi vetülete a bukkarii hajózási iskola: a «tengerre magyar» nagyigényű nemzetgazdasági programjának művelődésügyi része. 1844. október 9-én a karok és rendek ezt a felirati javaslatot közlik a főrendiházzal s a nádorral:

«Felsőleges s. a. t. Meg lévén győződve arról, hogy nyereszterményeikkel folytatózó külkereskedésünknek élénkítése a haza jólétének előmozdítására szükséges, miután ezen kereskedésünk terjedelmes csak úgy lehet, ha tengeren folytattatik; nem lehet nem éreznünk: hogy tengerészetünk felvirágoztatására különös gondot fordítanunk kell.

Felsőleged kegyes rendeletéből tengerpartunkon Fiúméban már egy hajózási iskola fennáll: azonban ezen iskolának jótékonyosságában Buccari város s kerület lakosai ezen kerület részéről tett előterjesztés szerint, azért nem igen részesülhetnek, mert gyermekeik Fiúméban tanulás végett szegénységük miatt nem tartózkodhatván oda lakhelyeiknek távolsága miatt naponkint sem mehetnek be: s pedig éppen Buccari város és kerület az, mellynek lakosai a hajózás folytatására leghajlandóbbak, s jelenleg is hajózásra s hosszabb tengeri utazásra is alkalmas számos egyént állítanak ki.

Mély tisztelettel esedezőnk azért Felsőleged előtt: hogy Buccari városában is hajózási iskolát méltóztassék kegyesen felállíttatni; s ezen óhajításunknak teljességet annál inkább véljük reménylhetni; mivel egy illy iskola, csak kevés számú oktatóknak fizetését kívánván, tetemes költséget nem igényel, s még is Buccari város lakosain kívül, az oda közelfekvő kerületbeli helységek lakosai által is gyermekeiknek tanítására sikerrel használtathatván, e képpen számos egyének kellő kiképzésére nyújtana alkalmat.»¹⁹

Ez a felterjesztés kedvező fogadtatásra talált Bécsben Még azzal is megtoldják az országgyűlés óhaját, hogy a bukkarii halásznépen kívül távolabbi helyekről is jöhetnek ösztöndíjas tanulók.²⁰

Egyszerre akar nagyot fogni országgyűlésünk és társadalmunk. Népszerű oktató közgazdasági cikkekkel telvék a lapok,³¹ kereskedelempolitikai és védvamos vitáktól hangos a közélet. Eddig ismeretlen fogalmak jelentését magyarázzák s edzik a nagyközönséget a közgazdasági világszemlélethez. Két érdekes példát szemeltünk ki ebből a változások hajnalán éledő köziradalomból, egy vallási vonatkozásút és egy tudományost. Az egyház, mely eleddig inkább a maradi rendíthetlenségben látta főerejét s még a tőkegazdálkodás korában is egy letűnt világrendet képviselt, most valóban örök életet sugárzó rugékonysággal szívja föl a polgári értékeszményeket és hatja át az időben fejlődött, s időben múltó közgazdasági világnézetet időálló keresztényi tartalommal. 1847-ben eljutott hazánkba is annak a nagy megújulásnak hulláma, amelyben az egyház hivatalosan foglalkozni kezdett a szocializmusnak és a tőkegazdálkodásnak világot fölforogató kérdéseivel s amelynek napjainkig folyó szakadatlan haladása a «*Rerum Novarum*» enciklikájában csúcsondott ki.

Meglepődve olvasunk «A pesti növendékpapság magyar iskolájának munkálatai» XIV. évfolyamában a sok vallási szakcikk mellett egy ilyen címet: «A katolika tanok hathatósan segítik elő a gazdaságtudományt a vagyonszerzés és fölosztás tárgyában». Új hangok, mi lehet mögöttük?

Egy De Luca nevű római egyházíró tanulmánya nyomán értekezik a népek gazdasági állapotáról ismeretlen magyar papi szerzőnk. Eltekintve némely angol és protestánsellenes elfogultságától, nagyszerű összhangban mutatja be a társa-

dalomgazdaság s emberszeretet két, időben messze vetődött tanát. Az egyház segedelme többet használ, mint Saint Simon, Fourier és Owen tanainak istentelensége s meddősege. «A gazdaságból származó munka szoros viszonyban áll a vallási tanokkal, mert ha ezt az eredendő bűn által megessett emberiségre nézve a Teremtőtől rendelt kötelesség teljesítéséről meggyőzött önérzet lelkesíti és nem a félelem vagy nyereség és testi gyönyörök vágya, igazi jelességgel bír, szabadabb, önkényesebb, eredménydúsabb. A munkabért jobban megszabhatja az igazság és szeretet vallásos érzése, mint a kereskedelmi, a szerződő felek közt mindig ellenkező érdek. A vagyon fölosztását illetőleg még nagyobb szüksége van a gazdasági tudománynak a vallási segélyre, mert a tettek mutatják, miszerint az e három legnehezebb föladatot: a kézi munka hanyatló állapotát, az iparosok féktelen vetélkedését és az ú. n. pauperismust saját erejével megfejteni képtelen».

Földművelés, ipar s kereskedelem vetélkedésébe mindenütt az evangéliumi szellemet akarja belevinni. Már nem vállalja az egyház a hűbéri világrend védelmét. Megújhodott társadalomerkölcsös küldetését az újjárendeződött társadalomban ott keresi, hogy a vagyon és jövedelemelosztás mai rendjének kirívó végleteit mérsékeli, az egész társadalmat pedig úgy tereli be erkölcsi nevelésének iskolájába, mint a középkori kolostorokba egész faluk népét. Így részesíti a társadalmat valláserkölcsileg «azon nevelésben, mellyet a gazdasági tudomány meddő parancsai kívánnak».²²

Mi más ez, ha nem az örök, de fakuló, s az újszerű, de élesen körvonalazott igazságok nagyszerű összeegyvetése; mi más, mint a friss társadalomgazdaságtudománynak az ódon hittudomány törzsébe ojtott rügye?

Másik szemelvényünk a közgazdasági gondolkodás magyarhoni térfoglalásának bemutatására *Karvasy Ágost* törvénytanárról és hites ügyvéd *Political Tudománya*. Karvasy könyve nagy eredménye a saját lábán elinduló fiatal magyar közgazdaságtudománynak. Mint fiatal győri jogakadémiai tanár azonnal kihasználta a cenzúra enyhült időszakát és felszabadulva a hatóságilag engedélyezett Sonnenfels-rendszerű, elavult tankönyvektől, szakított a latin nyelvvel is és maga csinált tudományt magyarul. Nagy sikert aratott vele. Népszerű könyve révén lett a szabadságharc után akadémiai tag és pesti egyetemi tanár.²³

Karvasy már tudományosan rendszerezi mindazokat a felszínre csapódott eszméket és reformtörekvéseket, amiket két évtized kiforrott. Dogmatikailag smithianus, de a múlt három nagy rendszere mellett már a negyediket, a List-féle védvamosat is elemzi. Bennünket azonban itt sem maguk a közgazdaságtudományi fejtegetések érdekelnek, hanem a belőlük sarjadzó *művelődési és nevelő közgazdasági mozzanatok*.

Fejtegetéseiben a nemzeti javak termeléséről sort kerít a mezőgazdaság akadályainak mindegyikére. A röghöz kötöttséget, birtoktulajdonjog bizonytalan voltát, dézsmát, robotot, kilencedet, földesúri vadászatot és legeltetést, a földművelő akaratjának korlátozását a művelésben, a fogyasztók hiányát s a belőle származó termény olcsóságot, az örökös szolgálatra elvitt katonákat, nagyszámú cselédséget stb. már untig ismerjük. Midőn azonban a paraszt *tudatlanságára és restségére* tért át, a mintagazdaságok, hitelintézetek, falvak helyes építése, puszták benépesítése, telekfelosztás határai, mocsár és futóhomok bajai között kiemelkedő helyen foglalkozik az *iskolákkal* és a *földműves életpálya társadalmi megbecsülésével*.

Botránysos Karvasy szerint, hogy még mindig él olyan meggyőződés, amely a jobbágyokat a rend és nyugalom érdekében sötét műveletlenségben akarja tartani. A tudatlanság minden haladást csirájában megöli, a földművelőt gazdasági és

kereskedői vállalkozásra alkalmatlanná teszi, előítéletekhez láncolja és zsiros földjén szegénységben teszeszti. Ezért szükségesek a közoktatási szervezet eddigi falusi iskoláin kívül még «különösen közönséges földművelő iskolák, melyekbe t. i. a mezei ifjúság a telkeknek jobb művelésére és célszerűbb marhatenyésztésre könnyű és egyszerű módszeren tanítatik; tanítóknak illy iskolákban olyanok választandók, kik elméleti esmereteket gyakorlati tapasztalásokkal egyesítenek, mert a szem előtt csinálás itt annyival szükségesebb, mivel a közember inkább tanul szemei, mint füleivel, és mivel csaknem legyőzhetetlen iszonya van minden új és szokatlan ellen. Hol pedig ily földművelői iskolák nem léteznek, legalább szükséges» —fejtegeti tovább Karvasy—, hogy az elemi tankönyvek előítéleteket irtó szabályokat tartalmazzanak. Fölbecsülhetetlen a gazdasági mezei naptárak haszna. A nép értelmesebbjei kiolvashatják belőlük a földművelés alapelveit, a havonta csoportosított javított gazdasági munkákat, «népszerűleg és a földművelők felfogási tehetségéhez alkalmazott» példákon és elbeszéléseken.

A javított gazdálkodás alapjait lerakó két fenti intézményen, vagyis a falusi földművesiskolán és a népszerű szaksajtón kívül foglalkozik Karvasy a magasabb-igényű nevelő eszközökkel is. Így szaporítani kívánja a már meglévők mintájára a gyűjteményekkel, gyárakkal és mintagazdasággal kapcsolatos gazdatisztképző tanintézeteket, a gazdasági egyesületeket, hol értelmes gazdák cserélik ki tapasztalataikat, kísérleteznek új termelési ágakkal köztelkükön, közraktárat tartanak nagy piacokon való alkalmasabb értékesítésre, pályakérdéseket serkentő jutalmakkal díjaznak s a kormánynak gazdasági szaktanácsot adnak. Minél több «példánygazdaságot» kíván végül olyan kis műveltségűek számára, akikre csak a látottak hatnak, elméleti oktatás nem. E végett a közállomány dominális jóságait olly haszonbérloknek fogja kiadni, kik gazdasági szakértelmüket már előbb kiiskolázták.²⁴

Karvassy szempontjai azonban korántsem mezőgazdaságiak. A földművelés és tartozékai nála csak részei az *egyetemes közgazdasági szemléletnek*. A nemzetgazdaság szerves összműködés, ahol egyik ág sem nőhet hosszabbra. *Csal*; földművelő nemzet lomhán elmarad, műveltség nála nem fejlődik. Lengyelországot s Angliát állítja szembe, hogy mit tesz a gyárak megléte s milyen szomorúak a következmények, ha a nemesi rend nem enged egy már kellő sűrűségű népet a földművelő állapot rabszolgai sötétjéből ipari fokra emelkedni.

Egyenes folytatása az ipar a földművelésnek s azért emelkedő, fejlődő társadalomban nem szabad az átvándorlást meggátolni. Karvasy közgazdasági nézőpontból foglalkozik az iparfejlődés akadályaival. Mireánk fejtegetései közül a *céliügg* tartozik. Tárgyilagosan állítja szembe a céhek mellett s ellenük fölhozott érveket. Vitathatatlan, hogy a mesterszabályok kikényszerítik a jó kiképzést. A mesterek testületileg folyton érintkeznek s ismereteiket kicserélik, ébren tartják. Vándorlásában művelődik, felvilágosul, s új fortélyokat tanul a legény. A céhfenyítékek az inastól kezdve minden céhbelit rendre, erkölcsi és testületi érzésre szorítanak.

Ámde ott vannak a kinövések. Gyakorlatilag csak céhbeli sarj lesz mester, akár születés, akár erőszakolt házasság útján. Így elveszik más derekak jogát a megélhetéshez. A biztos páholyban ülő mesterek ragaszkodnak régi eljárásaikhoz, sőt gyakran drága és rossz munkára beszélnek össze. Az sem szolgálja a tökéletesedést, hogy inasukat házi munkára fogják be. Jobb házból nem is adnak gyermeket inasnak a durva bánásmód miatt. Szorgalmasabb, ügyesebb inasnak kedvét szegik, mert úgysem szabadulhat föl előbb. Sok legény vándor-

lásában henye csavargóvá züllik. A mesterremek kiszabásában is sok a zaklatás és visszaélés.

Karvasy ugyanazt a középutat választja, amit Klauzál Gábornak már tárgyalta rendelete meg is nyitott az iparoktatásban. Maradjon meg a céhek nevelése, de kötelezzék a céheket, hogy mindenkit vegyenek föl. *A mester elméletileg is foglalkozzék inasával.* A vándorlás szigorú megszorításokkal megmaradhat, de *aki iskolában tanulta a kézművet, az juthasson inas- és legényévek nélkül is mesterjogokhoz.* Törvénytelen és zsidó származású is mehessen inasnak. Űzhessen ipart kontár is, de inast csupán céhbeli szabadíthasson föl.

A nagyobb földbirtokosok fennhéjázó gőgjét Karvasy politikai okokkal magyarzza. Egyik osztály bír minden jogot és hivatalképességet és csak süket lenézéssel tudja igazolni azt az eljárását, hogy a műiparos meg kereskedőosztályt társadalmilag lealázó helyzetbe szorítja. Az önérzet már önmagában neveli a műipart a kimondott szakoktatás mellett. A szakoktatást pedig már a városi elemi iskolákban kezdjük.

«Ezért városi elemi iskolákban más tárgyak mellett a kézművek czélszerű üzésére némi készület adassék, ide főleg tartozik a gép és müt an alapelveibe beavatás, és a rajzolásra tanítás, mert a rajztan a munkák csinosítására, és azoknak különféle alakbani készítésére igen nagy befolyással bír. a vasárnapi iskolázás, millyenek már némely országban kézműlegények, főleg az építőmívesek számára fennállanak, igen jótékonyan hatnak. Ezenkívül pedig az ország különféle részeiben real, vagyis műipari oskolák felállítandók, hol a műipar köréhez tartozó tudományokban már terjedtebb oktatás adatik». Leendő gyárosok és gépépítők számára külön műegyetem szükséges, «melyben minden a műiparra alkalmazható tanulmányok nagy kiterjedésben és célszerűen előadatnak. Iyen tudományok a számtan, természettan, vegytan, míitan, géptan, kereskedési tudomány, élő nyelvek s. a. t. illy mütani kiképezés által a kézműves előtt többféle keresetforrás mintegy önkényt nyílik, és sok észtehetség, melly különb szunnyadoznék, felébresztetik». Műipari kiállítások, virágzó műipari egyletek s a kivitelre szánt cikkek rendszeres állami elbírálása egészítik ki az ipari művelődés nemzeti szervezetét.

Végül a kereskedelmet virágoztató okokról szólván a jó közlekedés, bank- és biztosításügy, váltó- és kereskedelmi törvény, vásárok és szilárd mértékrendszer között Karvasy is kimagasló helyen említi a kereskedelmi szakismeretek terjesztését. Húz a nemzeti vagyont sokasító merkantil fölfogáshoz és a kereskedési oskolák közzgazdasági hasznáról ezt írja:^{2,5} «Minthogy pedig a kereskedésbeni ügyesség nem annyira elméleti tanítás, hanem inkább tapasztalás és gj akorlás által szereztetik meg, azért szükséges, hogy a kereskedésre szánt ifjak mint tanítványok valamely ügyes kereskedőnél beszélődjenek és azután utazások által mind belföldön, mind külföldön magoknak esméreket szerezni iparkodjanak, hogy tudhassák minő árucikkek legnagyobb haszonnal honnan bevihetők és hová kivihetők».

Ez a nézet csak félmegoldás. Karvasy nem látja, hogy a csak céhszerű boltosinaskodás sohasem lesz képes megadni a kívánt világgazdasági áttekintést.

9. Kossuth Lajos.

Eddigi korszakosportosításunk mindenikéből kiemeltünk egy vezéralakot. Tessedik, Széchenyi vagy a szabadságharc után Eötvös József neve és külön

fejezete nem azt jelenti, hogy egy fejjel magasabbak kortársaiknál. Kossuthnak a neve is azonosult egy egész korszakkal, de ez a találkozás is csak annyit mond, hogy a védvamos közgazdasági irány politikusai között az ő neve vetődött az idő hullámhegyén a legmagasabbra. Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy a habzó szólamokból mi szilárdult időálló értékke, meg kell állapítanunk, hogy Kossuth nem járult többel a védvamos közgazdasági gondolat *eszméi tartalmának fejlesztéséhez*, mint Amerigo Vespucci Amerika fölfedezéséhez.

Kossuthal szemben is nehezen tudunk szabadulni a szokásnak erejétől, a hagyománynak vérünkbe oltott nevelő hatalmától, amely emberfelettivé fagyasztotta értékelésünkben nemzeti nagyságainkat. Ha azonban a történeti vizsgálódás fényszóráival közelítünk feléjük, meglágyul jégszobruk, szétolvad és belemerül *saját koruk átlagába*. Ekkor látjuk csak, hogy a nevük képviselte eszme vagy jelkép nem egyéb az átlagnál kimagaslóbb tehetségnek, de még nagyobb részben a szerencsés véletleneknek konglomerátumánál. Épp köréjük jegecesedett mindaz a tétován úszkáló gondolatszemcse, amelyeknek összegét *korszellemnek* nevezzük. Így a reformkor sem Széchenyi vagy Kossuth történeti műve, hanem nagy, iszapos néposztönökből elinduló áradat. Molekulái százados távlatból nagyságban már alig különböznek.

Így, bár a védvamos politikai korszak Kossuth nevével forrott össze, Kossuth adta hozzá a legkevesebbet. Újságíró volt s a napi politikából élt. A népszerűség létfeltétele magyarázza, hogy gondolatrendszerében nem nyomozhatunk még olyan fokú következetességet sem, mint Széchenyiében. Mint vérbeli újságíró fölkapta korának a levegőben szállongó eszméit s érces szavaival harsonává, ragyogó tollával széles tömegeket izgató röpirattá, vezércikké fokozta. Hazafias lírát vitt száraz közgazdasági tényekbe és tízszerrányi ember érdeklődését lobbantotta föl, mint pl. Fáy András. Ezért tapadnak az ő nevéhez a kor eszméi. Az ezerek gondolatából kialakult közvélemény pedig fordított utat követett, mint mikor a gyorsan szaladó szekér kerekén úgy látjuk, hogy küllői visszafelé forognak. Úgy látszik, hogy azok az eszmék, amelyeket Kossuth mindenkinél gyönyörűbben visszhangzott, valóban az ő agyából pattantak ki. Pedig a valóság a fordított út.

Kossuth hevesen ragad meg minden fölmerülő, jónak tetsző ötletet. Sajátjává éli, kiszínezi, hirdeti, majd elnyűtten elejti. Innen ered, hogy a ránk közelebből tartozó iparpolitikájában sincs szerves átgondoltság. Ma ezt, holnap azt hirdeti egyedül üdvözítőnek. A rugalmasság, ami a bel- és külpolitikának, általában a magas politikának éltetője, a gazdaságpolitikában káros kapkodásra vezet. Ott több átérés, itt több átértés kell, ott több hév, itt több számítás.

Ha *intézményes nevelésügyet* kutatunk, akkor Kossuth cikkeiből és beszédeiből bajos kiválogatni a rávonatkozó anyagot. De ha tárgyunkat a *közgazdasági művelődés* széles fogalma határolja, akkor Kossuth, mint Smith, Bentham, Quesnay és főleg List Frigyes közgazdasági tanait népszerűsítő vezércikkirő többet tett a sajtó és közgyűlések eszközeivel, az ipar- és kereskedelempolitika napi kérdéseinek közérthető magyarázataival elmaradt nemzetünknek a közgazdaságra való ránevelésében, mint bárki más. Kossuth életének alapeszméje: fenyegetett nemzeti-ségünk fönmaradása volt. Hozzáidomítja minden tollára vagy ajkára vett tárgynak a vizsgálatát, legyen az váltótörvény, ösiség eltörlése vagy szakoktatás.

A negyvenes évek országgyűléseit már széltében uralja a nemzeti vagyon és nemzeti jövedelem szaporításának gondolata. A többet termő föld, hajózható folyók, tőkegazdálkodáshoz mért váltójog, polgári társadalomra szabott magánjog,

korszerű igazságszolgáltatás, jó adórendszer és nyereséges vámpolitika vitái közt folyvást ott bujkál, hogy mindehhez *képzett munkaerők* szükségesek és *szakembereket adó, pályára előkészítő köznevelési rendszer*. A politikai szabadelvűség ifjú volt s töretlen. Hirdette és hitte, hogy ha egyszerűen meghozzák a törvényt, akkor meg is oldották a tömegek boldogságát s Széchenyi hosszadalmas nemzetnevelő eszközei fölöslegesek. Kossuth megragadja ezt az irányt s a politikai zsunalizmus hatalmával döntögeti az ó Magyarország bástyáit. Pártpolitikává tesz közgazdasági kérdéseket. Széchenyi szabadkereskedelmi irányzata kölcsönösségi alapon megfért Ausztriával. Kossuth szakít Smith Ádám nemzetköziségével s nemzeti védvámot követel. A tömegekkel kiválóan bánni tudó népember. Hallatlan népszerűvé tudott tenni mindent, amit ő maga pillanatnyilag vallott. Az ő izgatása élezte ki és vitte döntésre a nemesség és polgárság, a feudalizmus és kapitalizmus, a mezőgazdasági vagy ipari túlsúly, végül a nemzetköziség vagy nemzetiség közötti s a mi tárgyalásunkon is elejétől végig vonuló küzdelmet.

Nem csökkentjük Kossuth halhatatlanságát, ha igazat adunk Széchenyinek és leszögezzük, hogy politikai felszínmaradása érdekében csapott át védvámossá. Természetes, hogy teljes meggyőződéssé érlelődött benne, aminek hirdetése a tömegekben akkora visszhangot keltett. De Kossuth, akinek sem kellő közgazdasági iskolázottsága, sem közgazdasági alkotóereje nem volt, előzőleg a szabadkereskedelmi irányt vallotta ugyanolyan meggyőződéssel. 1840. körül olvassa List Frigyes védvámoss munkáit. Kapóra jött neki az önálló nemzeti létet támogató közgazdasági okfejtés. Nem is ötlött eszébe, hogy List elméletét német viszonyokra szabta, de mások a magyart Ausztriához láncoló adottságok. Óriási ütökártya volt Széchenyivel szemben, ha a fontolva haladó s a főnemességet politizáló, mezőgazdasági kivitelre dolgozó, osztrákrabará, szabadkereskedelmi irány helyett a középnemességet szerephez juttató, iparvédelmet kürtölő és gyáripárt kívánó, nemzeti, védvámoss irányoknak követel léte.

Kossuth szóról szóra másolja List tanait s öltözteti magyar köntösbe. Míg csak a földet műveljük, addig sohasem gazdagodunk. A mezőgazdaságban nem foglalkoztatott erőket s tőkét szívja föl az ipar. Védvám éltesse zsenge iparunkat. Míg az idegen ipar gázolja le közgazdaságunkat, addig nemzeti létünk is veszélyben forog. Az ipar hordozója csakis a *polgári elem* lehet.¹ Ezek politikájának tárgyunkra tartozó, főpontjai.

1842-ben a Pesti Hírlapba írt cikksorozatában már lobbanó érdeklődése egész hevével fordul a közgazdasági kérdések felé. Tühegyre veszi a német vámszövetséghez való csatlakozásból vagy az osztrák birodalmi vámegységtől várható előnyök és hátrányok minden porcikáját. Minden ötödik cikke vámpolitikai. Fáradhatatlanul cáfolja Smith—Quesnay szabadkereskedelmi elméletét s törlánczát az *önálló magyar vámterület* mellett, hogy a német nemzetiség vontató kötelére ne kerüljünk. Emlékeztet rá, hogy Anglia is csak akkor kezdte hirdetni a kereskedelmi szabadságot, miután előbb vámokkal és tilalmakkal a saját iparát minden versenyen felülállóvá fejlesztette. Elmaradt kis nép csak a *módszerben* követheti, mert maga az *elv* végzetes reá. «Nincs ebben sehol státuszgazdasági örökös tan, hanem van a körülmények kívánataihoz alkalmazott gazdálkodás» — írja.²

Fölfedi, hogy a németek is csak a módszert utánozták, amikor vámszövetségbe tömörülve óriási módon föllendítették a kereskedelmet, védvámossal pedig a műipart s nyomán a műveltséget, gazdagságot, hatalmat, amihez földművelő nemzet sohasem juthat el. Az angol gabonavámtörvényre volt az ő iparvédelmük

válasz, de velünk szemben más a céljuk a vámszövetségbe való édesgetéssel. Hazai műiparosaink nagyrészt németek s ha egy vámszövetségbe olvadnánk, akkor a külső 40 millió német roppant súlyával ránkfeküdve, ezekben a honi német szigetekben találná támaszait s «nincs Isten, ki a magyart az enyészettől megmentené.»³

List érveivel bizonygat Listék szándékai ellen. A földművelő nemzet félkarú ember. Iparosvárosok egészítik ki a megművelt mezőket nemzetgazdasággá. *Adjunk módot s alkalmat az iparúzó néposztálynak, hogy gyarapodjék hasznos ismeretekben,* mert a mezei eldugottságban elsorvadnak tehetségeink. Idézi beszélgetését egy angollal, aki szerint Magyarország azért nem alkalmas gyáriparra, mert *dologértő emberek* híjával van. Ausztria példája mutatja, milyen nehéz egy népet iparossá nevelni. Ott az állam minden támogatása dacára egész vállalatok üzemben tartása s vele egész vidékek keresete *egyetlen ügyes vezetőn* fordul meg, míg Angliában bőven akad hozzáértő ember. Nem okoz fennakadást egyiknek halála vagy kilépése.

Segítsünk ezen a hiányon és ragadjunk meg minden alkalmat a hasznos ismeretek terjesztésére. Ipart átültetni nem lehet, mert üvegházi növényként sorvad el. Csak a nép állapotjának *természetes gyümölcse* lehet az ipar. Mi váltja ki egy nép ipari alkotóerejét? Védett belső piac. A német vámszövetség kedvéért nem zárkozhatunk el Európa többi államától. Nem húzhatunk hasznót a velők szabadon kötött kereskedelmi szerződésekből. Mezőgazdaságunkat pedig ne féltsük, hisz Németország elvből úgyis vámmentesen enged be minden feldolgozatlan nyersanyagot.⁴ A különböző hajózási, kikötői, vasúti vagy kereskedelmi szerződés mind a vámszövetség előfutára, a németesítés kezdete, öngyilkosság.

Kossuth gazdaságpolitikáját faj szeretete irányítja. A katonai elnyomás idejét múlta s hatálytalan. A XIX. század hódító eszköze a közgazdaság. Nemcsak a földművelő Magyarország, hanem a magyar *faji lélek* is gyenge felkészültségű. «A magyar közélet *Werbőczyes szelleme* oly kevés módot nyújtott eddig a *státuszgazdaságtan elméleteit nacionalizálni,* s az önállapot ismeretétől rettegő titokkedvelés adatokra nézve oly szegénységben tart, miszerint a gyakorlati tájékozó pontokat e járatlan mezőn készen nem találjuk. Isten őrizze a német vámszövetségtől magyar hazánkat úgy szellemi, mint anyagi tekintetben!»

Ha ugyanis ez, az óriás reászabadul rettenetes versenyével a 15 milliós elmaradt Magyarországra és Erdélyre, amelyeket Ausztria köteles lesz az iparnélküliség alacsony állapotában megtartani, akkor egész Európától elzár bennünket védvámrendszerével, hogy kizárólag a német iparnak biztosítson fogyasztóterületül. «Orosz tartomány vagy német gyarmat — válassz magyar! Nem úgy Uraim! Van még egy harmadik állapot is: önálló nemzet két roppant néptörzsök között elég erős arra, hogy nyomatékával eldöntő súly legyen a mérlegben.» Magunk csináljunk védvámot, mert nekünk többet ér akár az egész világgal folytatott szabad kereskedésnél, hogy földművelésünk a honi iparban kapjon belső fogyasztót. «*Ez az, mire és a mi végett egy önálló magyar középrendre szegény honunknak szüksége van;* ennek lehetőségéből akar minket a német vámszövetség bajnoka megfosztani.»

Önálló magyar középrend! Itt kapcsolódik bele a közgazdasági nevelés Kossuth vámpolitikájába. A gazdaságilag erős polgárság az ipar hordozója. *Ipar!* olyan vezéreszméje ez Kossuth gondolataiban a XIX. századnak, mint volt a középkornak a hűbéri lovagiasság, vagy az újkornak a hitújítás. Iparmozgalmaink

nem is az országgyűlésből erednek, hanem magából a nemzetből. «Nincs erő és hatalom, mely e mozgalmak maradandó hatását nemzetünk jövődjéből kizárja, mely a mozgalmaink által felköltött érzelmeket megsemmisítse, összeforrtak azok a nép életével, összeolvadtak lelkünk lelkével. A mi mozgalmunk *nem a népeleten kívülálló gyámtyáskodás*, gyökere a mindnyájunkkal közös népszövetség, kertésze a nép életéből, a nép szükségéből kifejlő cselekvőség.»⁵

Társadalmunk arisztokratikus berendezésű s mai összetételében gazdaságilag öntudatlan, írástudatlan és cselekvőképtelen. «Amely nemzet nem maga szab magának törvényt s nem saját érdekei szerint intézheti közigazgatását, az nem gazda, hanem gazdaság, nem pincér, hanem hordó, *szóval nem nemzet*. Ez az élet legnagyobb átka. Egész népfajokat kivetkőztet az erkölcsi személyességből. Prometheusi kín!» Kossuthot már a negyvenes évek elejétől foglalkoztatja a társadalom átalakításának nagy feladata. Cikksorozata a céhek eltörléséről, az ősiség megszüntetéséről, a hiteltörvények és a szabad birtokforgalom összhangba hozataláról első tekintetre társadalomtörténeti anyagnak tetszik, de mindjárt meglátjuk hogy neveléstörténeti is.

Sokkal erősebben hangsúlyozza, mint Széchenyi, hogy teremtsünk közép-rendet hiszen Kossuth hazabeszélt. *Gyökeres és valóságos városlakó polgárságot* hozunk össze az iparosokból, kereskedőkből, a megélhetésüket bármilyen módon a városban leelő tisztes rendükből (honoráciorokból). Ez a közép-rend tompítja majd az előbb-utóbb bekövetkező jobbagyűlölszabadtításból és a nemesség előjogainak megszüntetéséből keletkező hullámzást, az átcsoportosulás veszélyes kilengéseit. Hogy a polgárság megszületésének és megerősödésének feltételeit ki-kutassa, Kossuth alaposan elemzi az egész magyar társadalmat.⁶

«A magyar aristocrazia (az egész nemességet érti rajta) széles e világon egyedül áll olyan időknél emlékműve gyanánt melyek máshol mindenütt rég letűntének. Van pénz, van borszín, van hivatal, van születés de birtokhoz kötött aristocrazia, olyan mint a magyar, melyben az aristocrazia minden kiváltsága egész a műveletlen proletariátusig terjedjen, mely egyedül s kizárólag bírhatja a hon földjét, egyedül s közel kizárólag bírjon hivatalképességgel... és mindezt a nélkül, hogy észre, tudományra, műveltségre, birtokra, szóval akármire, kivéven, hogy nemessé született, szüksége volna... ily aristocrazia széles e világon másutt sehol nincs.» Legfelső étege a külföldieskedő főurak, különösen kiváltják Kossuth hazafi dühét. Míg az angol főnemesség állandóan kiegészül a polgárságból s «a lord gyámokszágot űz, vagy kereskedik», addig a mieink joggal zárkoznak el úgy a keveredéstől, mint a vállalkozó üzleti pályáktól. Legyen áldott minden lépése az olyan főúrnak, aki a haza javára végez külföldi tanulmányutat, «de kiknek a hon egy utált, kietlen, hol még csak fényleni sem tartják érdemesnek, kik milliókat cipelnek ki, hogy fényűzési vetélkedésben romlott inyöket csiklandozzák, feszes éjjeleikben ásítózzanak, kártya asztalnál grand seigneuri könnyelműséggel szórják az ezreket, vagy a hon földjének becses jövedelmét telhetetlen hárem pióczáknak veszik martaléknak» — ez bűn.⁷

Ilyen rothasztó társadalmi lehetőségeknek Kossuth véget akar vetni. Háromszoros megyei háziadóval sújtaná a külföldön élőket. Vitatkozik gróf Szécheny Antallal, aki a «Világ»-ban védte a fényesnevű főúri családok honfenntartó szerepét s metsző gúnnyal bizonyítja, hogy a birtok szabad forgalma, osztódása természetes folyamat, az ősiségét pedig maga az idő végzi ki. A városokat akarja erősíteni. Emlékezünk rá a kereskedők beadványaiból s egyik-másik világosfejű iparos fejtegetéséből, micsoda romboló hatást tett rájuk a nemesség lenéző gögje

s mért nem lehetett Magyarországon ezeknek a pályáknak becsülete. Kossuth gyökerében fogná meg a dolgot. Miskolcot, Kecskemétet s a többi nagy várost ki akarja venni a megyéből, szabad királyi várossá tenni, követküldési joggal fölruházni s minden eszközzel a polgárság súlyát emelni. «A polgárság is a rendezés által növekedni fog, s a városok által jövendőben az ipart és kereskedést kívánjuk képviseltetni.»⁸

De szabadelvűen osszák a városok a polgárjogot. A polgárság eszméje nem ismer kasztokat. Polgár csak egyfajta van: aki adót fizet. «Városokban, ha valaminek, bizonynyal a *műiparnak és kereskedésnek* nyomatékosan kell képviselve lennie, mert ha ez nem képviseltetnék, épp az nem volna képviselve, mi a várost várossá teszi. Honunk kifejlése csak egy *tisztességes középrend* minél hamarabbi keletkezésével lehetséges. Erre sok dicső elem van a nemességben, de a nép érdekével közvetlenebbül egyező elemek asszimilációjára van szüksége. És honnan vehetjük e középrendet? A királyi városok polgáraiból, mely középrendnek *magyarnak* kell lenni. Már pedig városaink legnagyobb részben még németek, oly németek, hogy a magyarosodásnak még csak jeleit sem mutatnák, a műipar hazánkban német, a kereskedés lényegileg német, s a német vámegegyesülethezi csatlakozás által természetesen még inkább azzá kell lennie.»⁹

Iparos és kereskedőlakta városok, nemességből, tisztos rendűekből, beolvasztott németekből kevert *magyar középrend*, mely az ősi nemesi vármegye mellett vagy helyett az alkotmány bástyájára épül ki: ez Kossuth társadalompolitikája s ennek szoros függvénye művelődéspolitikája is. Vármegye és város, nemesség és polgárság — ennek a gondolatsornak nevelésügyi folytatása nála is a kort uraló válaszüti kérdése humanizmus és realizmus között. A pályasikereit klasszikus mintákon iskolázott szónoklataival arató Kossuth azonban sokkal maradibbnak és hagyománytisztelőbbnek mutatkozik művelődéspolitikai téren, mint a közgazdaságilag gondolkodó és gyökeres köznevelési változást követelő Széchenyi. Kossuth saját vádjával fizet Széchenyinek. A Hitel nagy sikere «opportunitási celebritás», az abban tolmácsolt gondolatok tömérdek főben lappangtak már. De a *Hitel írója elég statusrudományi képzettséggel nem bírt.*»¹⁰

Mégis Széchenyi volt a közgazdasággal velejéig átitatott egyéniség, nem Kossuth. Kossuth nagyjában Fáy András álláspontját osztja.

«A tanításnak kettős célja van; egyik a szellemi tehetségek általános képzése; másik: előkészítés e vagy ama különös életpályára. A humanisták amazt pártolják, a realisták emezért buzognak. *Műiparos századunk iránya ezekhez hajlik.* Ám legyen, csak pénzkeresetbe el ne vesszen az ember, el ne sülyedjen az erkölcsös szellemi lény. Az iskola merevélyen az elsőhöz ragaszkodik. Mi nem tartozunk azok közé, kik az általános emberi műveltséget egyes szaktudományi kiképzésnek «egészen» föláladozni hajlandók. Nem helyeselnök minden embert csak földmérőnek, vagy matematikusnak, vagy tudósnak, vagy földművesnek stb. nevelni, mert kiművelt fej könnyen magáévá tehet egy vagy más szaktudományt, az egyes műágazati képzés ellenben egyetlen irányban magas tökélyre vihet ugyan, de általán véve az észet parlagon, a szellemtermék erejét törpén, az eszmék világát ismeretlenül hagyhatja, pedig az emberi társaság igen nevezetes részénél a szellemi erők összhangzatosan kifejtett felvirágoztatására van szükség.»¹¹

A formális képzésnek jellegzetes érvelése ez. Kossuth három életirányt különböztet meg. 1. tisztán szellemi, 2. kevert testi és szellemi, 3. csak testi munkából *élőt*. Mindegyikük külön iskolafajt kíván. Vigyázzunk azonban, hogy amikor a középsőből a latint kiküszöböljük, nehogy kiöntsük a fürdővel a gye-

reket is. Míg az államférfiaknak latin iskola kell, addig az iparosoknak magyarul tanítsák a saját életpályájára szükséges hasznos tudnivalókat. Ezen a felfogáson nem is tárgyolt többé Kossuth. Csak mikor a trónfosztást követő nehéz napokban reászakadt a kiszolgáltatottság Görgeynek és szeretett volna maga is a hadvezetéshez érteni, akkor érezhette, hogy a formális képzés mégsem nyújt olyan teljes alapot a szaktudományokhoz és hogy pl. hadászatra a jog- és államtudomány nem képesít.

Az itt vázolt fönntartással azonban Kossuth teljes erejét s meggyőződését fektette fajunk iparosításába. «*Terjeszteni az exact tudományok ismereteit, deákos nevelésű nemzetünk között; bejuttatni derítő sugarait a szorgalom szerény műhelyeibe; másrészt a nemzeti közgazdaszat tömérdek mezején tájékozni a véleményeket; a földművelés, műipar, kereskedés eszméleteit egyensúlyozni; nem külföldi szobatudósok elméleteihez a saját hazájuk viszonyainak benyomása alatt szerkezetekhez kaptázni a közgazdaszat azon rendszerét, mely hazánkra illik, képviselni az anyagi irányzatú szociális törekvés érdekeit; kijavítani a tévedéseket a gyáripar s kereskedés fogalma körül, köztudomásra juttatni a műipar körébeni haladásunk jeleneit*» — ez Kossuth közgazdasági művelődéspolitikája.

Gerincét az *iparoktatás* teszi. Kossuth Kossuth marad s nagy hévvel és hittel vallja, hogy társadalompolitikai eszközökkel lehet leggyorsabban műiparosoztályt nevelni. Minden lángoló, hazaszerető szándéka mellett észreveszi azonban, hogy vérbeli iparosoztály kinevelése nem folyhat máról-holnapra. «Iparnak természetes gyümölcsként kell a népállapotból kifej leni é elannyira, hogy a védvámrendszer, egyedárúság s az iparerőltetés több hasonló fonák eszméi nem mást, mint üvegházi tengő-lengő növényt teremhetnek.»

Ezért újból olyan közvetítő álláspontra helyezkedik, mint a humanizmus és realizmus vitájában. Csak az östermelő erőfölösleget tereljük át iparra, de egyetlen szükséges munkáskezet el ne vonjunk a mezőgazdaságtól. Ebből következik, hogy a céheket se töröljük el rögtön, ahogy Széchenyi kívánná, mert a korlátlan iparszabadság vértolulást okoz. Pillanatnyilag nélkülözhetetlenek. Ezért inkább szervezzük újjá a céhet, mert «fogalmában két eszme rejlik, t. i. az ipart sorvasztó egyedárúság s a műiparos nevelés gyakorlati részének s ipar-egyesületi associationnak eszméje. Amennyiben egyedárúsági zsarnokságot üznek, tartjuk a céheket kártékonyaknak, amennyiben pedig a műiparnak mintegy gyakorlati iskoláját képezik, javítandóknak nem eltörlendőknak hisszük.»

Ugyan mivel pótolnánk sebtében a céhek gyakorlati nevelését? Inkább azon buzgólkodjunk, hogy a műhelyoktatásba kerüljön egy adag alkalmazott tudomány. «Miért nem iparkodunk, hogy kézműveseink hasonló jót készíthessenek, mint a külföldiek? Kérdjük: mathesis és természettudományok, melyek a technikával oly szoros kapcsolatban állanak, miért nem hatnak be éltető sugaraikkal műhelyeinkbe: miért kell csak egy szerszámnak ismeretét is évtizedekig nélkülöznünk, mely külföldön a kézműves munkáját már évek óta könnyebbé, jobbá, olcsóbbá teszi? Miért kell kézműveseink legnagyobb részének oly elhanyagolt, alacsony állapotba tespedni, hogy még csak egy árjegyzéket se legyen képes becsületesen fölteni; mesterségéből pedig ne tudjon egyebet, mint a mit jártában, keltében titkolozó mestereitől mintegy félszemmel ellesett.»¹³

Válasszuk ezért a közéletet s szervezzünk a cégneveléssel párhuzamosan szakiskolával kiegészített iparoktatást. Kossuth perbeszál Fáy Andrással, aki

a nép gazdasági iskolázásán, alulról szeretné kezdeni és Almássy Balogh Pál eszméjét üdvözli, aki hasznos ismereteket terjesztő egyesületet akar szervezni. Ez a helyes, mert az iparos mégis műveltebb az írástudatlan pórnál s jobb, ha a kultúrpolitika fölülről halad lefelé.

«Vannak továbbá igen sokan, kik úgy hiszik, hogy a céhek a műipar kifejlésére nézve is ma már inkább pótló, mint előmozdító institutiók; *s hogy tanítás tekintetében sem a legjobb tanodák. Hogy az inas többnyire háziszolga szeredet viszen s a mesterségéből nem tanul 5 év alatt annyit, a mennyit egy jó ipariskolában félév a att tanulhatna.* Hogy a legényt mestere csak eszköznek tekinti, ki által minél olcsóbb bérért, minél több nyereséget vadász; ki tehát legfőleg mechanikai gyakorlatra tehet szert egyes munkarészekben; de az egésznek még csak teljes áttekintését sem nyerhetik meg, még kevésbé az ismert tőkélyt. A vándorlásról is sokan hiszik, hogy ma már nem oly szükséges, mint akkor volt, midőn bizonyos ismeretre csak bizonyos helyütt lehetett szert tenni, s hogy mindenestre kár mindenkit oly cselekvésre kényszeríteni, mely legtöbbeknek igen kártékony lehet, hasznos pedig csak azoknak, kikről feltehető, hogy önként megtennék. Végre a mestermű-készítmény kötelessége, a mesterré létei költséges volta és a céhek azon szelleme, csaknem közönségesen kárhóztatik, mely a czéhbeliek érdekét az iparúzóknak szaporodásával ellenkezésbe hozván; magoknak a czéhbelieknek tökéletesítésére, a műipar kifejlésére s a becsületes kenyérkereset szabadságára kártékonyan hat, s a kézműveket fogyasztó nagy néptömeget kényszerített függésbe helyezi.»

A céheknek kell simulni tehát a kor kívánalmaihoz és mintegy önként dolgozni saját megszűnésükön, hogy az átmenetben ne legyen zökkenő. A szabad ipar nevelése pedig csakis a *szakiskola* lehet. Itt az ideje, hogy a mesterségek fogásai ne képezzék többé egy szűk kör műhelytitkát, hanem az állam intézményesen nyújtson rá alkalmat, hogy bárki, aki törekszik, megtanulhassa. Harmincöt éve áll üresen a Ludovica épület az Üllői-út homoktengerében. Olyan a politikai helyzet, hogy várhatunk újabb harmincöt évet, míg benne katonai főiskola nyílhat. Nyissuk meg hát benne a műgyetemet!

«Íme Uraim, előttünk hever a nemzeti műipar mezeje parlagon és ápolatlanul. E mező a nemzeti jólét, önállás, erkölcsi függetlenség hatalmas tényezője; annak művelése nélkül örökös, sőt progressiv szegénységben sorvadozandunk, és sorvadozand még földművelésünk is, mert hiányozni fog az élénk forgalom, melyről az ország rendéi válaszfeliratukban immár megírták, «hogy azt csak az akadéktalan műipar s virágzó földművelés kölcsönhatása teremtheti». És mi e mezőt mind e mai napig elhanyagolok, országilag semmit sem tevének, miszerint *a tudomány éltető napsugara kézműves polgártársaink szerény műhelyét fölelevenítené, e helyett inkább karjaiba vetők magunkat a külföldi divat kórságának, míg honunk hasonlónak lenne a hordóhoz, melyet a szorgalmas szomszéd kénye-kedve szerint csapra ütött.»*

Joggal kívánhatják a magokra hagyott, lenézett mivesek, hogy az országgyűlés is foglalkozék képzetükkel s kövesse a törvényhatósági és társadalmi megmozdulást. A társadalom két hathatós eszközzel kezdeményezte az iparosképzést s rajta keresztül népünk gazdagodását: *iparegyesülettel s iparműkiállítással.*

Az iparegyesület Kossuth sok érzelmi alkotása között egyik, kézzelfogható, közgazdasági alkotása. Büszke is volt rá. Balogh Pálnak még 1836-ban angol mintára megindított ismeretterjesztő társasági mozgalmába kapcsolódott be s az 1842. június 5-én gróf Batthyányi Lajos elnökle alatt megalakult Iparegye-

sületnek aligazgatója lett. Óriási szerepe van Kossuth védvamos politikájában s egész halom cikkben fejtegeti, hogy nemzeti ipar nélkül egy nép másoknak adózik s elszegényedik. «Ma már politikai függetlenség industriális függetlenség nélkül nem egyéb, mint ábránd.»

Mi az Iparegyesület nevelő feladata? Már az 1844. nov. 4-i országgyűlésen szövegezett s a sikerrel működő Iparegyesületet becikkelyező felirati törvényjavaslatból is előtűnik: «Közhasznú ismereteknek a nemzet minden, különösen iparuzó osztályában leendő terjesztése s a honi műiparnak előmozdítása.» Ezt ismétli az alapszabályok első fejezete is.

A *tagok jogait* körülíró második fejezetben is megtaláljuk a könyvtár, gép-minta- és szerszámgyűjtemény, kiállítások, felolvasások és ingyen leckék, találmányok ismertetése s folyóirat eszközeivel nevelő szándékot. Kossuth politikája a megmozdulást *országossá* akarja szélesíteni, ezért fiókegyesületeket is szervez a városokban, hogy magyar iparos polgárságot neveljen. (11. Fejezet 48. §.)

«A fiókegyesületek legközelebbi célja az iparegyesület kiadandó munkáit bizonyos órában, helyen élő szóval felolvasatni és magyaráztatni, s az egyesület nyomtatványait terjeszteni. (49. §.) Leginkább azon lesznek, hogy a kézművesek gyermekei, a mesterlegények és inasok a felolvasásokon megjelenjenek. (50. §.) Az iparegyesület minden nyomtatványaiból egy ingyen példányt küld a fiókegyesületeknek, azokat az újabb találmányokkal és szerszámokkal megismerteti, s velők levelezésben áll.

II. Rész. I. Fejezet. 53. §.) Az egyesület *folyó-iratot* adand ki. (54. §.) Tartalma tanulságos közlemények, eredetiek vagy fordítások utándolgozatok vagy kivonatok, miket fametszetek fognak világosítani. (55. §.) Ára lehető legolcsóbb legyen.» Egy szerkesztőbizottság bírálja fölül cikkanyagát.

(57. §.) «Az egyesület pénzerejéhez képest külön munkákat is adand, mellyek mindenkor egy magában teljesen bevégzett közleményt foglalandanak, magokban a tudományok valamelyik ágából. (58. §.) Az egyesület pénzerejéhez képest jutalomkérdéseket is teend, s a koszorúzott feleleteket nyomtatványai közt közrebocsátandja.»

A könyvtár Pesten olvasóteremmel bír. Megszerzi a külföld minden célja körébe vágó termékét. Összekötve vele minta- és szerszámgyűjtemény, vegyműhely és természettani múzeum, «mikbe az egyesület pénzerejéhez képest az ipar mezejéről minden javítást, találmányt és érdekest megszerzend.» Az olvasóteremben magyarnyelvű leckéket tartanak minden műipari találmányról. (67. §.) «Az egyesület azon lesz, hogy a leccéket kivált a kézművesek és mesterlegények szorgalmasan járják. (68. §.) A mester-inasoknak írásban, olvasásban, számolásban és az iparosztálynak szükséges tanulmányok elemeiben is meghatározott időben különös oktatás adatik, szinte magyar nyelven.»

Pesten 3 évenként iparműkiállítást rendeznek. Alkalmas személyeket külföldre utaztatnak, hogy az ottani ipart megismerjék. Évkönyvet bocsátanak ki, melynek tárgya a hivatalos közléseken kívül (74. §. 4.) «a honi ipar állapotának kritikai megismertetése, — javaslatok honosítható iparágakból, — s az ipar köréből hasznos találmányok, javítások, felfödözések, és gépek meg szerszámok ismertetése valamint a műkiállítás leírása.»

Egész sajtóhadjárat készítette elő az Iparegyesület alapszabályait. Kossuth már 1841-től kezdve cikkezik a Pesti Hírlapban, vázlatokat ismertet, mert a közönség bizalmatlan, holott «nem terv kell ide, hanem pénz, bár sokkal kevesebb, mint a Nemzeti Casino deficitje, de mégis megvan már a terv is, csak mármost

olvassátok, Uraim!» Ez a Széchenyinek szánt oldalvágás is jelzi, hogy az Iparegyesület széles társadalmi osztályokra támaszkodott s a vagyon nélkül, csupán eszméivel és népszerűségével harcoló Kossuthnak politikailag jól kamatozott. Szakoktatási jellegét bizonyítja az alábbi fejtegetés:

«Az iparegyesületnek kettős célja van. Egyik: hasznos ismereteket terjeszteni általában; másik, ezt tenni különösen a műiparos néposztályban s az ipar és kézművek haladását és tökélyesítését előmozdítani. Az első oly szükség fedeztetésére van irányozva, amelyet *iskolák soha sem képesek kipótolni*, értjük a folytatólagos képződés szükségét. — Ne menjünk le a tömeghez, maradjunk azon osztálynál, mely gyermekkorában tanult valamit. Ezt az élelem gondjai, amazt apjától örökölt szokásosság, *egy* harmadikat holmi hivatalocska slendriánja oly kerékvágásba sodorják, amelyben műszerileg hömpölyög sírja felé, napjának örök egyformaságú fáradalmaitól estve bizonyos lelki marasmus tespedésében pihengetve. Így vész el élete örömtelenül, nem is sejdítve, mennyi nemes gyöngyöt nyújthat az élet osztályrészéül. S miért van ez így? *mert a folytatólagos képződésre sem módja, sem környezetében ingere nincs.*» Gyermekkori ismereteit rég elfelejtette, minden lépésében előítélet, babona, homály környezik. Ez nem fogékonysághiány, mert az egyszerű ember szomjazza az ismereteket.

Államilag sose oldjuk meg a korszerű iparosképzés feladatát, ezért mozgásuk társadalmunkat. Majd ha minden fiókiparegyesületben egy-egy értelmes férfiú magyarázgatja a központilag szerkesztett füzetkéket, akkor az ilyen összejövetel versenytársa lesz a söröskancsónak. «Mennyi értelmet lehet így csaknem észrevétlen apró csatornákon a nemzet testébe szivároztatni, miként ébred az ismeretek utáni szomj, miként keres és talál kielégítést, miként viszi át az értelem sugári melegítő lángját az életbe s mint száll az nemzedékről nemzedékre kamatozólag.»

Kossuth nyilván maga is érzi, hogy túlderűsen lát, mikor a céhekről azt hiszi, hogy a söröskancsót odahagyják az Iparegyesület füzetkéi kedvéért. Ezért mindenképpen igyekszik a céheket megnyugtatni s az Iparegyesülettel szemben táplált gyanakvásukat eloszlatni. Az alapszabályokból látható, — mondja — hogy az egyesület «többekre, nevezetesen a mesterinasoknak írás, olvasás, számolás és rajzolásbani tanítására nézve egyenesen a céhek közredolgozására építé számvetését. Hallottuk a céhek idegenkedésének azon okát is, hogy ha ily egyesületek segedelmével mesterinasok és legények a műiparos ismeretek köréből *néhány hónap alatt többet tanulnak, mint a cézhrendszeri gyakorlat által éveken át*, ez ismét oly eredmény, mely nekik éppen nem kedvező. Ez különös egy ellenvetés. Az iparegyesület által célba vett ismeretterjesztés a kezelés gyakorlati fogásainak megtanulását feleslegessé épp úgy nem teheti, mint annak taníttatásába, mit a műhelyek gyakorlati szorgalma nyújt bizonyosan nem bocsátkozik, hanem olly tanulmányok terjesztésével foglalatoskodandik, melyek a *műhelyekbe életet és haladást lehelyenek*, s miknek a mesterek is hasznát vehetik. A továbbművelés az emberi tudalom minden ágában nélkülözhetetlen; a mi kézműveseink ily továbbművelési alkalom hiánya miatt nincsenek azon helyzetben, hogy mások gondolatlan s művein a magukéinak becsét mérhessék. Amely kézműves műhelyének ószerű kaptáján túlra nem néz, az a változó időknél könnyen martaléka lesz.» De ha figyelemmel kíséri a rokontanulmányok haladását, még maga is feltaláló lehet. Az angol ipartörténet nyújtja példáit, hogy a legfontosabb műszaki találmányok a műhelyekben születtek. Van tehát hivatása s létjoga a céhnevelésnek továbbra is.

Lankadatlan eréllyel harsogja Kossuth ezer meg ezer változatban, hogy ne

tágitunk, ne csüggedjünk. Neveljünk versenyképes műiparos osztályt s pártoljuk az Iparegyesületet. Közvetlen nevelő szerepével kapcsolja az Iparegyesületnek társadalmi sorompó-szerepét, ha már politikailag nem lehetett kicsikarni a védvámot. Sikerült is átvinnie társadalmunkba, hogy önálló ipar s kereskedelem nélkül csak gyarmat lehetünk, de nemzet nem. Legnagyobb sikere volt Deák Ferencnek a híres szentgróti beszédben bejelentett csatlakozása. Büszkén írja Kossuth, hogy «még a király-utcai nyakába függesztett falárával reibhözlt ordító zsidó fia is veres krétával mázolja nyakon függő boltjára a *honi* szót.»¹⁴

Az egyesületi mozgalomhoz szorosan csatlakozik Kossuth másik nagy szakoktatási eszköze, az *iparműkiállítás*. Lankadatlan erélye összehozta s 1842. augusztus 25 — szeptember 21-ig nyitva tartotta az első magyar iparkiállítást, amelyen 14,425 látogató tekintette meg al3 iparos 298 tárgyát. Saját bevallása szerint sem tekintette Kossuth rögtönzött kísérletnél egyébnek s a sikert ő, «az iparműtan területén egészen járatlan» újságíró áthárítja a kiállítókra. De céljukat elérték. A jelen állapotot megismertették s hiányzó meg elhanyagolt iparágakra irányították a közfigyelmet, felszínre hoztak rejtett tehetségeket, versenyt indítottak, a közönséget tökéletesebb cikkek használatára kapatták és a feltaláló szellemet ösztökélték. Bebizonyosodott, hogy van ipari tehetség a magyarban, nem hiába kedvelik Párizsban mesterlegényeinket ügyességükért s szorgalmukért.

Kossuth lelkes szavakkal hódol «műiparos polgártársainak». «Ti, kikért a hon semmit sem tőn, legyen megáldott bizodalmotok a jövődöhoz. Szerény mőhelyeitekben iparoskodástokkal honoráltátok a nemzetet s készítgetétek a dicsőséget, melyet ma holnap a nemzet büszkén sajátjának mond; míg mi megvetők kezeitek mővét, mivel honi volt, s külföldre költve, elszegényedénk. Ti tőritek vala a hátrátétel méltatlanságát, védtelenül sem rettenetek el a versenytől.»

Megint csak régi érvére tér vissza. Amiként a ma született gyermektől sem kívánhatjuk, hogy az ifjúkort átugorva, egyszerre férfivá legyen, úgy Fischer Móric herendi porcellánja sem űti meg a bécsi gyártmány mértékét. «Vagy azt hiszitek, a műipar termend, mint a gomba terem, ha érette — s vele és általa magunkért soha semmit nem teszünk is. — Úgy valóban műiparunk soha sem lesz, s mi a kül földi szorgalomnak könnyelmű rabjai megérdemeltük, hogy óriási léptekkel sodortassunk a közeladósodás mélységei felé.»

Bárhogy forgassuk is Kossuth iparpolitikáját, mindig ebbe a két csapágyba ékelődik tengelye: *védvám s műiparos osztály nevelése*. Mint fiatal apa elsőszülött kisdédét, oly büszkén mutogatja «Jelentésében», hogy mi telik ki ebből az országból. Elsiklik fölötte, hogy a kiállítók zöme német, mert boldog, hogy ez a kiállítás honi földön megszülethetett. Nyersanyagcsoportonként halad végig az anyagon. Tüzetesen foglalkozik cukor- és szódagyártással és hosszas fejtegetésben ismétli meg az eperfatermelésről és selyemgyártásról azokat a nevelői ötleteket, amit a pesti selyemgyárosok országgyűlési felterjesztéséből már régebből ismerünk. Kossuth ugyan elég részrehajlóan kisebbíti II. József korának dicséretes selyemhonosító kísérleteit, de a jelen hiányaira építő politikai modornak a párhuzamok mellőzése mindig bevált fogása volt. A gácsi posztógyár dicsérete ad alkalmat néki, hogy ismét leszögezze iparnevelői tételét. Ennek a vállalatnak is nehezen sikerült «*magának a vidéki lakosok közt hosszú évek során gyármunkás népséget*» nevelni.

Ez a fő szaknevelésügyi tanúsága a kiállításnak is. «Egyes jeles iparművesekben nem szűkölködünk s a gyáripar egyes bimbóvirágai sem hiányzanak, de általában véve azon magas és terjedt gyármunkásságot, mely a hon nyerstermékeit

értékesítse, mely nélkül a földművelésben még oly gazdag nemzet is csak egy fél-karú óriáshoz hasonlít, *ezen gyármunkásságot még teremteniünk kell.*»

Kossuth kivonatban közli és népszerűen magyarázza Valero J. A. pesti nagykereskedő és selyemszövetgyáros véleményét a *magyar gyáriparról*. Több közgazdasági akadály között főhiány, hogy *nincs képzett szakmunkás*. A magyar gyáros termelését drágítja, hogy saját költségén kénytelen személyzetét kitaníttatni s pangás idején sem bocsáthatja el, mert szükség esetén újat nem kap. Ausztriában viszont a hatóság gondoskodik a szakképzésről. *«Iparhoz tehetős középrend kell»*. Nálunk ez csaknem egészen hiányzik. Vagyonos bevándorlók ide nem jönnek, csak külföldi élelmes katonaszökevények, koldus, tolvaj, söpredék népség. Saját társadalmunk pedig —?

«Az ország nemessége méltósága alattinak tartja az ország javára iparvállalatokkal foglalatatoskodni.» Pedig csupán a nemesség bírja azokat a szabadságokat, amelyek nélkül gyáripar lehetetlen. «A földművelő mind pénzügyi, mind szellemi, mind személyes és vagyonszármazási tekintetben sokkal alacsonyabb fokon áll, hogysen az ipar iránt hajlamot érezhetné.» A külföldi tőke tudja jól, hogy a magyar üzleti jogállapot kezdetleges, a hitelvédelem basáskodó, a perek évekig húzódo csűrés-csavarásával kijátszák a hitelezőket, a csődön pedig csak a tömeggondnok s az ügyvédek keresnek, mindkét fél kárára elpazarolva a csödtömeget. Ezért inkább megy Amerikába vagy épp Oroszországba.

Így ne számítsunk rájuk, hanem magunk teremtsünk végre gyáriparos társadalmat. A gyártás gonddal ápolandó, kényes növény, de szegény országokat gazdaggá tehet, mi pedig áldott földünkön koldusok vagyunk. «Több, de jó iskola — kevesebb szeszital-mérések!» Boldog nép az angol, hogy országgyűlése meghallgatja a szakértőket. De nálunk «a magas aristocrazia, mely ép azért, mivel magas aristocrazia, igen sok *nemzetgazdasági ágakban természeténél fogva nem lehet szakértő*, és a közép-nemesség, melyet iskoláin át latin nyelvvel s Verböczyvel kínoztak; és a kisebb nemesség, mely még csak őseiről öröklött nemeslevelét sem képes mindig elolvasni; *ezek valának a tényezők a törvényhozás ezerágazatú munkálataiban*. A magyar törvényhozás philosphiája ekkorig azon eszmén sarkallott: *hogy aki nemes ember, az már nemeslevelénél fogva mindent tud.*»

Hál'Istennek, javul a helyzet. Most, hogy az országgyűlés szokásba hozta a szakértők megkérdezését, világlott ki csak, a polgári értelemnek mekkora megnyíliségét zárta ki a nemzet «tudatlan, forintos csapatok kedvéért.»¹⁵

A védvám az ipar szoros tartozéka s így érthető, hogy Kossuth művelődés-politikájának gerince az iparosképzés. Sokkal kevésbé foglalkoztatja a mezőgazdasági, kereskedelmi vagy közlekedésügyi nevelés, bár ezekben is kemény tollal húzza alá korának kívánságait. De az ő művelődés-politikája sem szerves rendszer. Kossuthot a napi politika változó helyezkedése hangulatilag irányítja és így cikkei sokszor ellenmondók. Így az ipar és földművelés elsőbbségének kérdésében is. Következetes, amikor hirdeti, hogy egy világrend társadalmilag összefüggő és gazdaságilag kiforrott szerves egész. Intézményei átszövik egymást. Kölcsönös függések: létezésök. Kizárt, hogy *részletek fokozatában* lehessen áttérni a ma hűbéri világrendjéről a holnap polgári társadalmára. Az egész rendszert *egyszerre* kell kicserélnünk.

Ha gondolkodó fők a köznevelést más vágányokra akarják terelni, előttük áll egy szerves társadalom a maga megbonthatatlan egészében. Kossuth is tétován vesztegel bontó csákányával a rozoga, régi épület előtt. Hol vágja belé leg-

előbb, hogy a többi rész se omoljon halomra? Lakni kell valahol addig is, míg az új épület földel alá kerül. Ezért cikázik eszejárása határozatlanul. Alig bizonyította be, hogy iparfejlesztés, gyáros és gyárimunkás osztály, iparosnevelés kell, másik cikkében már vámpolitikai kérdéseket vizsgál. Ezek megint visszaterelik figyelmét a mezőgazdasági termékeknek, búzának, gyapjúnak kivitelére s harmadik cikkében nyugati közgazdák szabadkereskedelmi elveiből csinál «eszmeboncolatot», hogy a negyedikben visszahuljon az örök panaszba az Ósiségről.

A birtok kötöttsége látszik legalkalmasabb kiindulópontnak Kossuth mezőgazdasági szakoktatási nézeteinek vizsgálatához. Amíg a föld nemesi kézen gazsodik, addig nem lehet itt sem észszerű gazdálkodásról, sem többtermelésről beszélni. A társadalmi középrend a mezőgazdaságban a *független kisbirtokos polgárság*, amely szakképzett s felvilágosult hivatástudattal vállalja nemzeti szerepét.

Földmivelő rétegünk azonban ettől a kiművelt hivatástudattól és mestersége szakképzett folytatásától nagyon messze áll. A bőség éveiben oktanul pazarolja el terményeit. «Mindennapi látvány, mint mérnek falusi gazdasszonyok öblös fazekat tele búzával falékesítő mázas kancsóért, vagy egy maroknyi fanyar gyümölcsért, melynél kertjökben talán jobb teremhetne, *ha gazdájoknak fát ültetni eszöbbe jutna*. Állítani merjük, hogy talán nincs tartomány egész Európában, hol az *okszerű* mezőgazdasági ismeretek terjesztésére nagyobb szükség volna, mint hazánkban és pedig éppen a korban, melyben élünk.»

Kossuth széleskörű művelődésmenetet hirdet. Országútjába beletorkollanak «a pokol iskolájának», vagyis a robotgazdálkodásnak kötelező és kijátszhatatlan örökvaltsággal való megszüntetése, közteherviselés, szilárd hitelügy az uzsora helyett, «élénkebb belforgalom, szaporább fogyasztás, elevebb, önálló külkereskedés evégett *nagyobbszerű többféle productio, tehát okszerű gazdálkodás,*» közlekedési eszközök, biztos kikötő, szóval «materiális javítások». Parancsoló szükség kényszerít, hogy mindenkinék emelkedjék a jövedelme s jobb politika, ha a törvényekkel úgyis megakadályozhatatlan fényűzést, növekvő igényeket kielégítjük. *A takarékoság* erényére akarja Kossuth is, mint Fáy András ránevelni az egész magyar társadalmat és pedig az eladósodott főnemességet zálog- és kölcsönbankkal, a parasztságot takarékmagtárakkal.

De a takarékoság is csak úgy teremthet tőkét, ha jövedelemtöbblet áll mögötte. *Fokozzuk minden osztálynak jövedelmét!* A törvényhozás már egyengeti a társadalmi reformok útját, de hathatósan fokozhatják a nemzeti jövedelmet a többtermelést tanító gazdasági egyesületek s «*a példánygazdasággal s földművesiskolával összekötött gazdaképző intézet*, nemkülönb polytechnikum s a városokban a műiparos iránynak faluhelyen a mezőgazdaságinak megfelelő népnevelés.»

Népnevelésünk legyen összhangban a külkereskedelmi helyzettel. Az alföldi juhászatot szorítsuk vissza a hegyekbe, mert gyapjúárrombolódás fenyeget és selyem- meg cukortermelésre tanítsuk az Alföld népét. A művelődéspolitikának «*irányul kell magának kitűznie a nép életmódját, hivatását, rendeltetését. Ez pedig minálunk legnagyobb részben a földművelés.* De a földművelési irányú nevelésnek a népnél gyakorlatinak kell lenni, különben merő haszontalanság. Gyakorlatra pedig egy kis föld, gazdaság kell.»

Panaszolja Kossuth is, hogy a tanítóknak fölkapik az éhségtől az álluk. Felhasználja ő is a tangazdaság segítő ötletét. Adjanak a tanítónak 10—12 holdat, hadd rendezze be mintagazdaságnak! Telik a libalegelőkből, vagy a békák s piócák mostani birodalmából s jövedelme emberibb élethez juttatja a tanítókat. Rajta mutogatnák a népnek az okszerű gazdálkodást, kertészetet, gyümölcsstermelést,

méhészetet és selyemtermelést. A tanítók gazdasági képzésére pedig föl lehetne használni Pesten «a városerdőcskébeni epreskertet, József prometheusi eszméinek rommaradványát.»

A néptanítóknak kis mintagazdasága már a *független kisbirtok* arányaihoz rendezkedne be. Készülnünk is kell rá, mert «mezőgazdasági viszonyainkban az *átalakulás korát* éljük; a feudalizmus maradványaiból lassanként kitisztulunk s ezáltal a honi mezőgazdaság *egész rendszerének* meg kell változni.» Az új agrártörvények mindenkit kisodornak a régi, osztatlan határ közbitangoló rendszeréből s máris észlelhető, hogy a földművelők legnagyobb része alig tudja magát az elkülönzött birtok egyéni gazdálkodásába beletalálni. «*Aki a földművelés józan ismeretével, miként azt tudomány, szemlélődés s tapasztalások kifejlesztették, idejekorán meg nem barátoszik, a változott viszonyok között valószínűleg csőd alá kerül, mert a szaporodott szükségekhez képest földje három mezős gabonavetésből bizony el nem él.*»

Az okszerű földművelés gyors kifejlesztése tehát életkérdés. Semmi sem képes ezen a téren a Gazdasági Egyesület munkáját pótolni. Hasson oda az országgyűlés, hogy a Gazdasági Egyesületből francia értelemben vett «universitas» legyen, vagyis nem tanintézet, hanem olyan országos szervezet, mely «a köznevelés *egész rendszerét, egész organismusát, minden fokozatain keresztül szertéagazva, összpontosítja.*» Sorolja eddigi nevelő eszközei közé a *jutalmakat*, de ne úgy, hogy találmányokra, vagy könyvekre írjon ki pályatételt, mivel ez csak *néhány főt* foglalkoztat, hanem a *legjobb* marhatenyésztést, gyümölcsstermelést, nyers selymet vagy faültetést jutalmazza, mert így *széles rétegek* érdeklődését kelti föl.

Már a népiskolában kezdjük a gazdasági nevelést, a példánygazdasággal kapcsolatos központi gazdaképző intézetet végzett tanítókkal. Az az utóbbi intézet tanítaná önálló szakértelemmel vezetett birtokkezelésre földesurainkat is, mert Keszthely s Óvár csak tengő-lengő vállalkozások. Ilyen fontos szakiskola nem élhet magánosok kegyelméből, hanem a *nemzet egyetemes akarata* örökdiék feletle.¹⁶

Balga tévhit viszont a korszerű gazdaképzéssel együtt *mindent* a földművelésre alapítani. Ne híreszteljük, «*hogy a magyarnak istentől rendeltetése a földművelés.* Ha valaki, én becsülöm a földművelést, de ha valaki azt mondja, hogy egy 15 millió főből álló nemzet örökké csak földművelésre legyen kárhóztatva, ez valószínű istenkáromlás, mert annyit teszen, hogy a szegény igavonó marhának nem engedünk más rendeltetést, mint a jármot.»

Megint kiemeli Kossuth, hogy a közzgazdaság szerves egész s a polgári rendet teremtő törekvéseiből következik, hogy a szakoktatásból a *kereskedelem* sem maradhat ki. «*Ötven év óta országgyűlésen és azonkívül sokkal gyakrabban rezgett keresztül közéletünk alkotmányos orgánumain a kereskedelem utáni sóvárgás. Földművelés, műipar és kereskedelem a polgári társaságok anyagi jólétének három legfőbb kategóriája, de egyszersmind polgárosodásunk fokmérője is, mert az emberi lét szövétének szellemi és anyagi szálai egymásba forrvák.*» Lassan bontakozik ez a felismerés, lassan pótoljuk a mulasztottakat. A kormány sokat tehet. Lerakhat alapokat, de mindent nem végezhet el. Főképp vállalkozó szellemet nem teremthet. A nemzet jellemét kereskedőileg is egy társadalmi mozgalomból származó egyesület alakíthatna.

A reformkorban járunk és Kossuth Széchenyihez hasonlóan óriási bizalmat előlegez az egyesületek társadalomalakító erejének. Tettben nyilvánuló közzgazdasági alkotásai, mint az Iparegyesület s a Védegylet, mind széles társadalmi alapra helyezett tömörülések. Ilyen volt az 1844-ben alapított s szép sikerrel induló

Magyar Kereskedelmi Társaság is. Kossuth itt Ifjú Szabó Pál 1842-ben fölvetett ötletét ragadta meg cikkeiben s össze is hoztak egy 1132 darab à 500 forintos alap-tőkéjű részvénytársaságot. Repcájüket, borukat, dohányukat kivitték Londonig, sőt Rio de Janeiróig. Úgy látszott, hogy Bethlen Miklós és Berzeviczy Gergely álma megvalósul és annyi nevelő szándék s termékeny magvetés gyümölcsöt hoz: magyar tőke és magyar szellem végre *cselekvőleg* ragadja meg az üzleti vállalkozás kormányát. Szabó Pál sikkasztása azonban mindent halomra döntött és Kossuth csak nehezen tudta a közönséget lecsillapítani.

A Magyar Kereskedelmi Társaságban is lüktetett nevelő gondolat. Egyesül-nünk kell, mert vészesen romlik kereskedelmi mérlegünk. Zrínyi idején a kül-ellenség ellen kellett pénz, most a belső sorvadás ellen, ha még az oltárról is. Nincsenek igazi kereskedőink, akik a külföldön vagy tengerentúlon képviselnék a magyar nevet, csupán kalmáraink, akik csak bécsi és trieszti cégektől függő, apró ügynökök. A magyar kereskedelmi társaságtól csak az uzsorásoknak kell félni, tisztességes kereskedő csak magánérdekének támaszát fogja találni benne. A világ kereskedés történetét sem magános, hanem szövetségbe tömörült kereskedők csinálták. Az egyesült tőkeerő kijuttatná a magyar kereskedőt s árút a világ-piacokra.

Kossuth nagy reményekkel néz elébe, hogy a magyar kereskedelem a világ-piacon önállóan jelenjék meg. Tárgyal a Giffard-céggel, hogy Londonban helyez-zék el az 1830-i lengyel forradalom óta Varsóból kiszorult magyar bort. Nagyszabású hitelpolitikai tervek forognak agyában, jelzalogos bekebelezésű földhitel-ről, a pénztözsérek, határidő- és sorsjegy üzletek megrendszabályozásáról, de örök kár, hogy *Kossuth csak jelszavakban gondolkodik. Közgazdasági iskolázottsága elégtelen arra, hogy a részleteket is láttassa, vagy éppen kidolgoztassa vele.*

Lángesze azonban még így is járható utakat pillant meg. Nem új dolog s máig ismétlődő gyakorlat bizonyítja, hogy *a magyar elemet a hivatalon át lehet legsikeresebben a kereskedelemhez csalogatni.* Azóta a bankok és szövetkezetek tömegével hasonítottak át magyarokat a földtől az üzleti életbe és Kossuth szeme előtt is az lebeg, mikor félegyedáruságot élvező, országos, nagy hivatalnokai karral dolgozó, külkereskedelmi társaságot sürget. Magánvállalati apró próbálkozások sohasem szüntetik meg kiuzsorázott, gyarmati helyzetünket. Ha azonban a társadalom egyesületekbe tömörül, akkor képes rászorítani a törvényhozást időszerű intézkedésekre. Céltudatosan, fokonkint haladjunk a belkereskedelem megszervezésétől, vasúton és belvizeken át a *tenger felé* s majd építünk hajórajt, nevelünk magyar tengerészeket s a világ vizeit járó kereskedőket.

«Voltak idők e nemzet életében, midőn a vihart látszott kedvelni.» Pártoskodó és harcias nemzetté fejlődünk. «Ez időkben a nemzet figyelme a béke műveit nem ápolja s ezeknek el kellett hanyagoltatniok s el velők a közjólét forrásának is oly nemzeteknél, melynek választottjai, mint Göröghon harcias republikái *a műipart és kereskedést szabad embert lealacsonyító szolgálai munkának tekintették* s Romulus törvényeként a kardtól legföllebb a földműveléshez fordultak.»

Így buggyan ki Kossuth szájából a régi panasz, hogy a magyar úr gondolkodását a klasszikus értékeszmények nevelése még csak megerősítette abban az amúgyis eléggé örökletes meggyőződésében, hogy ipar és kereskedelem barnauzia, szolgának való. Míg az idők más irányba fordultak, a magyar gondolkodás meg-rekedt, «mint lusta folyam a gát előtt.»¹⁷

Mozduljon meg végre ez a nép! Lám mihelyt a Kereskedelmi Társaság megalakult, a németek ellensakkhúzást csináltak és rávetették magukat az Aldunára.

Galacban nagy raktárat létesítettek, hogy elorozva a nagy eszmét, elorozzák természetes piacainkat. A felelet részünkről csak a Fiúméhoz sürgősen kiépítendő vasút lehet s a hozzákapcsolódó belkereskedelmi utak és vasutas elsősorban a debreceni. *Műipar a honban és vasút Fiúméhoz!!* ezt a jeligét magyarázza Kossuth mind lázasabban cikkeiben és ez ad alkalmat néki, hogy népünk kapitalista átneveléséről alkotott gondolatainak legszebbjét s legnagyobbvonalúbbját hallassa.

«Óhajtottunk volna felszólítást arra, hogy a magyar nemzet a magyar lobogónak az emberi nem nagyvilág útjára, a tengerekre jövendőt készítsen; azaz *hajózási iskoláról gondoskodjék*. A magyar kereskedés önállóan csak Fiume s Fiúméban magyar hajózás által fejlődhet ki; de kérдем: mi fogalmunk van nekünk magyaroknak a hajózásról? és hogy is volna, hisz a tudomány az égből nem hull, azt tanulni s tanulóval fejteni kell; — ámde hol tanulhatók mindekkorig? Nézzünk szét ifjaink között, minő torlódás van még mindig közöttük az *ügyvédi pályára* és mennyi nemes erő vész el e pályán nyomorogva, haszontalanul; nyissunk uraim hazánk javára a duzzadó erőknek más munkatért is — nyissuk a hajózás, a tengerészet pályáját is; Dunánkon talán még egy gőzös sincs, melyet magyar kapitány vezérelne, Adria hajjait még egy hajó sem hasítja, melynek fedélzetén magyar parancs szó hallatszanék. A kénytelenség meggyőződése él keblünkben, hogyha nemzetünknek jólétben, önállóságban, kereskedésben némi kis szerény jövendője van, eme jövendő ábrázolatjából a nemzeti hajózás vonása ki nem maradhat. Fiumét egy nagy nemzeti hajógyár nélkül nem is tudjuk képzelni; e hajógyárat pedig egy *magyar tengerészeti iskola nélkül* szintűgy nem.

A *nevelés ügyét* a nemzet figyelme már felkarolá, s a szomorú jelenetek Zalától Szabolcsig intve intenek, hogy késnünk nem szabad. A nevelés művének gyümölcsét máról holnapra nem arathatjuk, a gyöngye makkot terebély tölgygé csak évek fejthetik, s minél több idő kell valamely munkához, annál hamarabb kell hozzálátni! Nemzetünk a nevelés ügyéről gondoskodandik és gondoskodván, reméljük, a hajózás, a tengerészet momentumát sem felejtendi.»¹⁸

Rohannak az események. Kossuth Heckenast kiadó zsarolása miatt kiválik a Pesti Hírlapból és új lap alapításával foglalkozik, amellyel felkarolná «az ipart, kereskedést, mezei gazdaságot, realismust, statisticát, *nevelést*.» De a politika szerencsekereke egyszerre a magasba lendíti. Mikor 1848-ban a pénzügyminiszteri székbe kerül, tehát a megvalósítás hatalma a kezében van, de a felelősség is: a «Kossuth Hírlapja» első számában már a tornyosuló felhőkön függ tekintete. Üres a kincstár és a honvédség gondjai nehezedenek reá. Ő maga írta, hogy a férfit vagy a harc, vagy az ipar foglalkoztatja. Amiért harcolt hírlapírói pályáján, hogy nemzete sorsát kezébe vehesse, most bekövetkezett. De tovább ragadja a nagy politika s már nem ér rá soha többé az ipar és a közgazdasági nevelés nyugodt légkört kívánó, téglánként építő, kicsinyes gondjaival bibelődni. A magyar nemzet *átnevelésének* szolgálatában már nincs több gondolata. Még emigrációs irataiban sem tudott többé visszazsugorodni ehhez a tárgykörhöz, ami pályafutásának úgyszólván első állomása, szívügye volt. A hadakozó, trónfosztást intéző, menekülő, száműzött s szavával, tollával idegenben harcoló Kossuthot végleg elveszítette a magyar iparpolitika és szaknevelés.

A közgazdaságot tudomány elméletileg a kapitalizmus fedezte fel. A nevelés sem maradhatott ment az új tudomány szempontjaitól. Sok vonatkozásban láttuk, hogy elég gyorsan megérzi hazánkban is a tökegazdálkodás világrendjének új szükségleteit. Miért mégis a kezdet százados vajúdása? Mert kapitalista társadalomgazdasági tartalom feudalista eszmehüvelyben meg nem fér. Hiába elő-

legeztek a művelődésben közgazdasági súlytöbbletet, ez olvadtan csorgott szét, míg a *polgárság* nem verekedett ki magának politikai hatalmat és máig szaporodó tényerességben nem szorította vissza a történeti nemességet társadalmi vezérszerepéről. Azt is láttuk, hogy *közgazdasági művelődés hordozója a nemesség nem lehet* s így világos, hogy mindaddig nem tudott ez az irányzat a magyar életben szervülni, ameddig ez a társadalmi erőviszony át nem billent.

Ezt a nagy átfordítást végezte el Kossuth Lajos. Talán nem is egészen úgy tervezte, ahogy lett, talán többet gondolt a nincstelen köznemességre, mint a nemtelen polgárságra. Nem a tapogatózó kezdet a fontos, hanem az *eredmény!* Kossuth forradalmi műve adta meg a közgazdasági művelődésnek, ami eddig hiányzott, ami nélkül a rendi Magyarországon gyökértelenül kókadt: *a társadalmi hátteret, a polgári táptalajt.* Politikus volt és nem nevelő, de ezzel a tettével fontos helyet követel fajunk művelődésében is. Az ő személye, cselekedeteinek értelme a magyar nemzet sorsában s a nevével összeforrott véráztatta két esztendő a mi tárgyunkban is határ. *Előtte volt közgazdasági művelődésünk kezdete, utána következik közgazdasági művelődésünk kibontakozása.*

* * *

Rengeteget írtak s beszéltek már a hűbéri terménygazdálkodás és a világkereskedelmi tőkegazdálkodás, a nemesség s a polgárság, humaniórák s reáliák világrendszerváltozásáról. Határvonaluk a magyar történelemben 1848/49. Szeretnénk ennek a könyvnek végeredményét egy gondolatba tömöríteni, hogy egységes összbenyomással tegye le, aki végigolvasta.

A neveléstörténet eddig csak eszméket s iskolákat vizsgált. Nem sokat törődött a társadalomban tanintézeteken kívül folyó nevelő-folyamatokkal. Így alig méltatta a *céhnevelést*, amely a hűbéri világrend kisszámú, beiskolázott rétege mellett óriási, iskolában nevelőileg meg nem ragadott tömegeket képzett ki. *A céhnevelés jelleget ad a 48 előtti korszaknak*, mert nemcsak az iparososztály nő föl rendszerében, hanem — amint láttuk — fokozataiban képződik az erdész, hajós, a sebész, gazdatiszt, kereskedő, festőművész, tanító, vincellér stb. is és sok más, itt nem érintett szakember.

Mi volt a céhnevelés lényege? *Előbb a gyakorlat, aztán az elmélet!* Ebben különbözik az iskolai neveléstől. Egy jövődő kor fogja csak eldönteni, vajjon végérvényes nyereség volt-e a művelődésre, hogy mindenfajta *szakképzésben* állandósult a papok, prókátorok és fizikusok akadémikus pályáján 1848 előtt is. divó szokás, hogy *előbb tanulták mesterségük elméletét, aztán kezdték inaséveiket.*

Ez a megfordított sorrend a társadalomgazdasággal összefonódó nevelés nagy átállítódása, a tanterem diadala a mesterségbeli munkahely fölött. Első pillanatra Kolumbusz tojásának látszik, hogy megfordítjuk a sorrendet. Nem is érzünk valami nagy vívmányt abban, hogy hátulról kezdjük az elejét. Azonban tovább bogozva összefüggéseit megérezzük óriási horderejét s megértjük, miért fokozódik egyes korok nevelésügyi érdeklődése a pályaszerű és gyakorlati nevelés irányában, miért fordítják meg az írás szavait a művelődésben is, hogy nemcsak ígével él az ember, hanem kenyérrrel is.

JEGYZETEK.

Sajtó alá rendezéskor még úgy terveztem, hogy óriási forrásanyagomat részben a nyilvánosság ellenőrzése, részben további tudományos fölhasználás végett mint kísérő okmánytárat itt a jegyzetekben közzéteszem. Tér, idő és pénz másra kényszerített. A magyar nyelvű forrásokat nagyrészt beledolgoztam a főszövegbe, az idegen nyelvűeket pedig, jellemző szemelvények helyett, most már csak egy-két kikapott mondatra zsugorítom. Különösen fájó volt ez a csonkítás a kéziratos, levéltári anyagnál, mert ennek a föltárása a legfáradtságosabb és közzétételével szívesen szolgáltam volna a későbbi szakirodalom hasznát.

Politikai időpontokhoz kötött fejezetsoportosításaim nem értelmezendők szigorúan, hisz a korszakhatár nem vonal, hanem egymásba mosódó átmenet. Eszerint:

a hűbéri gazdálkodás ..	kb. 1750-ig,
a merkantilizmus	1750—1790-ig,
a fiziokrata irány.....	1790—1825-ig,
a szabadkereskedelmi irány.....	1825—1836-ig,
a védvamos irány.....	1836—1848-ig terjed.

I. A HŰBÉRI GAZDÁLKODÁS JEGYÉBEN.

1. Ázsia s Európa mesgyéjén.

¹ «Il ny a rien qui soit plus précieux dans Testai que le travail des hommes.»

² «Magyarország közgazdaságában a középkor lényegileg egészen a XVIII. századig tartott.» Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története s befolyása a közviszonyokra Magyarországon. Budapest, 1868. — 15.

³ V. ö. Imre Sándor: A családi nevelés főkérdései. Budapest, 1926. Studium.

⁴ Johann Csaplovics: Gemälde von Ungern. II. köt., 10. kk. — V. ö. Kazal Zsigmond: A magyar mezőgazdaság története. Budapest, 1927. 28 kk.

⁵ Wenzel Gusztáv: Magyarország mezőgazdaságának története. 60—192.

⁶ Hóman—(Szekfü): Magyar történet. I. k., 111.

⁷ U. ott, 107—110.

⁸ Bernáth Gyula: A jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai. 19—26.

2. Céhnevelés.

¹ A céhek történetét bő okirattárral bocsátotta közre Szádeczky Lajos: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. Budapest, 1913.

² Szádeczky: Id. m. 4., 27., 112., 133. — Horváth Mihály: Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt. (Kisebb tört. munkái. III. köt., Pest, 1868.) 22.

³ Szádeczky: Id. m., 205—208. és Koller Gusztáv: A soproni céhek életéből A XVI. és XVII. században. Budapest, 1915. Markovics és Garay. — 41.

⁴ Szádeczky: Id. m., 178.

⁵ Csaplovics: Gemälde von Ungern, 85. §., 267.

⁸ Szádeczky: Id. m., 210.

⁷ Csaplovics: Id. m., 264. kk.

⁸ Szádeczky: Id. m., 212., és Csaplovics: Mesteremberek céhbeli régiségeik. Tudományos Gyűjtemény, 1823., VI., 53.

⁹ Szádeczky: Id. m., 199.

¹⁰ Szádeczky: Idézett m. okmánytárából, 135., 218., 222.

¹¹ Csaplovics: Gemälde, 257. kk., és Mesteremberek, 56., 76.; Koller id. m., 533.; dr. Winkler Elemér: A soproni céhek tört. a XV—XVII. században. Sopron, 1921., 29—30.

¹² Szádeczky: Id. m. 202., 220., 230. — Érdekes házasságfegyelmző intézkedéseket említ Horváth Mihály id. m., 162.

3. Tőzséreink.

¹ Miskolczi István: A középkori kereskedelem története. Budapest, 1926. Szent István. 188—198. — Kováts Ferenc: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. sz.-ban a pozsonyi harmincad könyv alapján Bpest. Politzer 1902. 144—181; 200—207 temérek pozsonyi és Pozsonyon át külkereskedelmet folytató kis és nagy kalmárt említ. A nagy Gailsam, Kurz s más posztócégek német és tót nevei közt csak két magyar szerénykedik: a győri Deák Jakab s a székesfehérvári Hadrián.

² V. ö. Fekete Nagy Antal: A magyar-dalmát kereskedelem. Budapest, 1926. Eötvös-füzetek VII., 25., 41. — Horváth Mihály id. m., 19., 55., 78., 104., 128., 152.

³ Fekete Nagy Antal: Id. m. 48., 57., 70., 75. és 83.

⁴ Schack Béla dr. és Vincze Frigyes dr.: A kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon. Budapest, Franklin, 1930. A felhasznált rész Vincze Frigyes dr. tollából, 99—131. — V. ö. ezenkívül: Udvardy Lakos János: Néhány adat a soproni kereskedők szakképzéséről a XVII. században. Kereskedelmi Szakoktatás, XLV. évf., 213. kk.

⁵ Werner Sombart szerint: (Der moderne Kapitalismus, VI. kiadás, 1924., II. k., 2. rész, 1100. kk.) Dieser Prozess der Feudalisierung des bürgerlichen Reichtums war eine ganz allgemeine Tendenz jener Jahrhunderte. Egykorú angol író adatát közli, amely szórói-szóra ráillik Almássyra: «As soon as a merchant has a good stock of money, he presently buys an estate.»

⁶ Takács Sándor: Rajzok a török világból. Budapest, 1915—1917., III. k., 1—33. Dévényi Márton nevű magyar kereskedő a sok pozsonyi német közt a XV. sz.-ban. *ökvör* 3 bört vitt ki. a tőzsérség gyökerei tehát igen régiek. I. Kováts Ferenc: id. m. 207.

4. Nemességünknek nincs gazdasági gondolata.

¹ Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon. Budapest, 1868., 16., 160.

² V. ö. Balla Antal: A legújabb kor gazdaságtörténete, 203., és Horváth Mihály: Az ipar és keresk. tört., 79.

³ Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története, 279.

⁴ Fináczy: Az újkori nevelés története, 299. és 304.

⁵ Imre Sándor: Neveléstan, 113.

⁶ V. ö. Imre Sándor: Neveléstan, 64.

⁷ Prohászka Lajos: A vándor és a bujdosó. Minerva, 1935. évf., 18.

⁸ Vincze: id. m., 120. kk. és Vig Albert: Magyarország iparoktatásának története, 75—77.

⁹ V. ö. Prohászka Lajos: id. m., 6—15.

¹⁰ Imre Sándor: Nemzetnevelés, Kolozsvár, 1912., 90—92.

¹¹ V. ö. Imre Sándor: Nemzetnevelés, 11. és 80.

¹² Fináczy: Újkori nevelés, 306. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei, I. k., 26.

II. MERKANTIL ELVEK A NEVELÉSBEN.

1. Szántóvető és vállalkozó.

¹ A kapitalizmus meghatározásánál úgyszólván az egész európai irodalom *Werner Sombart* nagyhatású és klasszikussá lett monumentális munkájára támaszkodik: *Der moderne Kapitalismus*. A mi hivatkozásaink a VI. kiadás Wien u. Leipzig 1924. lap-

számaira érvényesek. Tárgyunkba elsősorban a II. rész, 2. kötet 1059. és köv. lapjain leírt fejtegetések vágnak: Die Ursachen der Reichtumszunahme és Die Zersetzung der alten Stände und die Anfänge der Klassenbildung fejezetei. — Az egyenesen reá támaszkodó vagy rendszerével érintkező magyar irodalomból szempontunkból a következő munkákat tudtuk hasznosítani: Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1922.— Heller Farkas: Közgazdasági lexikon. Budapest, 1937. 314. Ballá Antal: A legújabb kor gazdaságtörténete, 202., és Váczy Péter: A magyar társadalom kialakulása. Magyar Szemle, 1937. évf., 1. szám.

² Igen jellemző egykorú nyilatkozatokat közöl Werner Sombart id. m. 1100. kk. annak bizonyítására, hogy a hatalmat látszólag gyakorló történeti nemességet pénzükekkel és leányaikkal már úgy elkötelezték a háttérből kormányzó spekulánsok, hogy feudális nemességből pénz- és hivatalnoknemességgé, katonai rendből kapitalista osztállyá alakult át. Egyben kiviláglik a mély ellentét szemben a mi történelmi nemességünk csökönyös göggyével, amely tőkéssekkel egész a XIX. századig nem keveredett, az idők fordulatát felismerni, gyakorlatilag átérteni képtelen volt, amelyet földesúrból vállalkozóvá semmi hatalom nem tudott átnevelni.

2. Államosított nevelés.

¹ Imre Sándor: Társadalmi jogalkotás és nevelésügy. A magyar nevelés körvonalai. Budapest, 1920., 131. V. ö. még az itteni fejtegetésekre nézve Imre Sándor: Nemzet, nevelés, 16. kk., 54. kk. és 96., valamint Imre Sándor: Pedagógia és politika, Budapest 1911., V. rész.

² Földes Béla: Társadalmi gazdaságtan, VI. rész, 3. fejt. — Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazd. pol., 8—13.

³ Hóman—Szekfű: Magyar történet, VI., 261.

⁴ Hóman—Szekfű: Id. m., VI., 265. kk., VII., 7. Eckhart Ferenc: A jog- és államtud., kortörténete. (Pázmány Tud. Egyet, tört., II. köt.), 74. Werner Sombart: Der moderne Kapitalismus, II, 1045.

⁵ Hóman—Szekfű: Id. m., VI., 319.

⁶ Czettler Jenő: Mezőgazdasági szociálpolitika, 37.

3. Más idők, más emberek.

¹ Vámbéry Rusztem: Az élő múlt. Budapest, 383. kk. — Zelovich Kornél: AM.Kir. József Műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története, 3—6. — Horváth Mihály: Az ipar és ker. tört., 22. kk. és 59. — Erna Barschak: Die Idee der Berufsbildung und ihre Einwirkung auf die Berufserziehung im Gewerbe, Leipzig, 1929. 1.

² «Je ne sais pas lequel est le plus utile à un Etat, ou un seigneur bien poudré qui sait précisément à quelle heure le roi se lève, à quelle heure il se couche et qui se donne des airs de grandeur en jouant le rôle de desclave dans l'antichambre du ministre, ou un négociant qui enrichit son pays, donne de son cabinet des ordres à Surate ou au Caire et contribue au bonheur du monde.»

³ Zelovich: id. m., 13.

⁴V. ö. Fináczy: A közoktatás története Mária Terézia korában. II. köt. 13—39. és FiriaCzy: Az újkori nevelés története, 54., 64., és 75. §.

⁵ Fináczy: Közokt. tört. Mária Terézia korában, II, 81.

⁶ Zelovich: id. m. 39. kk. és Fináczy: Közokt. Mária Terézia korában, I, 336. kk., II, 47—54.

4. Első közgazdasági tanintézetünk.

¹ V. ö. Hóman—Szekfű: Magyar történet, VII., 7—9.

² Fináczy: Az újkori nevelés története, 234. és 281.

³ A szempci iskolával rengetegen foglalkoztak, de mindenki Fináczy Ernő: A közokt. története Mária Terézia korában című alapvető munkájából 20B"—260. veszi adatait, ahol a nagyemlékű tudós oly áradó bőségben tárja fel a forrásokat, hogy utána már legföljebb csak értékelésben lehet újat mondani. A későbbiek Karnis: Magyar művelődés eszményei, II, 373. — Vig Albert: Magyarország iparoktatásának története, 80—82. — Vincze: A keresk. oktatásügy fejlődése, 138—143. és Zelovich: A József Műegyetem stb. története, 28—33. ezt teszik és mindegyikük a saját szakszempontjainak megfelelően

állítja be az iskolát államszámvitelinek, iparinak vagy kereskedelminek. Ugyanilyen joggal mezőgazdaságának is föl lehetne tüntetni, mert a szem ci kollégium valóban *minden* volt. *Benne a közgazdaság még tagolatlan egység.* Minden kezdet polihisztóri. Szempe tanintézete is a hűbériség világnézetére való visszahatásban összefoglalóan *a merkantil* iskola.

⁴ V. ö. Kisparti János: A piaristák törekvései a reális irányú oktatás terén. Magyar Paedagogia, XXXIV. évf.

⁵ Armbruster Sándor a Tatai Kegyesrendi Gimnázium 1894/95. évi értesítőjében közli az alapítólevelet (50. kk.).

⁶ Quoniam ad Reipublicam id praecipue pertineret: ut non minus bonos, quam et in scientiis ad ejus providentiam pertinentibus versatos habeat cives, atque ideo eadem animus, qua ingenium diligentia excolendum foret: jam vero in disciplinam vestram traditi hi adolescentes ad vitam activam destinarentur.

⁷ Imre Sándor: Nemzetnevelés, 142—143.

⁸ Wenzel Gusztáv: Magyarország mezőgazdaságának története, 383—412.; Horváth Mihály: Az ipar és ker. tört., 118—134., 197., 204.; Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazd. pol. Mária Terézia korában, 18—43.

⁹ Nádor Jenő dr. és Kemény Gábor dr.: Tessedik Sámuel élete és munkája, Budapest, 1936. Nagy László-könyvtár, 8. sz., 46.

5. Kincsek a föld felett s a föld alatt.

¹ *Der unthätige Reichthum Ungarns wie zu gebrauchen.* Geschrieben von Grafen Johann von Szapary. Nürnberg, bey J. Eberhard Zeh, 1784.

² Szapary: id. m., 12. Ich zweifle nicht, daß es auch hier Gegner geben werde, die glauben, daß die Handlung mit den ungarischen Gesetzen nicht übereinstimme, daß ihre Voreltern ohne Handel glücklich lebten.

³ Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei, I., 519—21.

⁴ Vincze: id. m., 136. — Eckhart: A bécsi udvar gazd. pol., 82. Horváth Mihály: id. m., 136—139., 208. — Erna Barschak: Idee der Berufsbildung, 5. kk.

⁵ Hóman—Szekfü: Magyar tört., VI., 330—336.

⁶ Pináczy Ernő: A közoktatás tört. Mária Terézia korában, II. köt., 105. és 306.

⁷ Vig Albert: Magyarország iparoktatásának története, 84., 85., 94. kk.

⁸ Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikái története, Budapest, 1880., 171., 260. és Zalovich Kornél: A József Műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története, 37—38.

⁹ Fináczy: A magyarországi közoktatás Mária Terézia korában. I. köt., 260—262., II. köt. 423—430. és Faller Gusztáv: A selmeci m. kir. bányász- és erdőszakadémia emlékkönyve, Selmec, 1871.

¹⁰ Wallaszky Pál írja: *Conspectus reipublicae Litterariae in Hungária initiis regni ad nostra usque Tempora Delineatus* c. művének II. 1808-i budai kiadásában a 386. lapon:

«Non hie silentio potest praetire Gustus Juventutis Hungaricae singularis mutatio. Ut olim multis seculis, ars Metallurgica ab ea contemtim, habita fuit: ita a compluribus annis scientiis Mathematicis, Physicis, História Naturali etc. in Universitate et scholis patriis efflorescentibus nimium adamate est. Quare ad Academiam hanc, que olim solis fere monticolis nota fuit, Copiosissimus est Patriae fliorum confluxus, praecipuae postquam b. Mandato Regio sancticum fuit; ut naturi Hungari, caeteris paribus, ad Officia Montana prae aliis promoveantur.» — V. ö. még: Schwartner: Statistik von Ungarn, II. köt., 107. §.

6. Egyetlen egyetemünk.

¹ Zelovich: A műegyetem története, 76.

² Az egyetem közgazdasági oktatását az alábbi irodalom tárgyalja: Fináczy: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. II. k., 122., 169., 179., 218., 240., 252., 363. —jEckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története (Pázmány Péter Tud. Egyet, tört., II. köt., Budapest, 1936.), 75—79., 146. — Zelovich Kornél: A Műegyetem története, 49., 51., 57., 61., 75. — Szentpétery Imre: A bölcsészettudományi kar története (Pázmány Péter Tud. Egyet, tört., IV. kötete), Budapest, 1935., 146—48., 267., 270., 287—292. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei, II. k., 388. — Hóman—Szekfü: Magyar történet, VI. k., 281.

³ V. ö. Lósy—Schmieg Ede: A mérnöki rendtartás XVIII. századvégi első nyomai Magyarországon. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1925., 9—10. — Ez a világ legrégebb mérnöki rendtartása. 1782 előtt a hajózási igazgató előtt vizsgáztak az állami szolgálatba igyekvő mérnök jelöltek. Magánmérnök akkor még nem volt.

7. A Ratio Educationis.

¹ Idézeteim forrása: Az 1777-i Ratio Educationis. Ford. dr. Frimml Aladár, Pedag. könyvtár, 1. sz., Budapest, 1913. — Egykorú beállítás található: Allmanach von Ungarn auf das Jahr 1778. Wien und Pressburg, 94 kk.

A Ratio Educationist a magyar neveléstudományi irodalom minden elképzelhető vonatkozásban feldolgozta, mondhatni izeire szedte. Nem is lehet itt feladatuk, hogy föltárt dolgokat újból fölfedezzünk és közismert értékelések átcsoportosításával szaporítsuk az írást. Csakis azt ragadjuk ki, ami rendszerünk teljességébe mulhatatlan! beletartozik, az irodalom vonatkozó részeire pedig az alábbiakban utalunk: dr. Csóka J. Lajos: Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. Pannonhalma, 1936., 72., 103., 125., 144. és 152. — Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia órában, II., 187., 208., 329., 333., 352. — Kis Áron: A magyar népiskolai tanítás története. Budapest, 1881., 16—34. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eseményei, I., 7—9., 15—19., 26. — Jü j Albert: Magyarország iparoktatásának története, 94., 120. — Vincze Frigyes: A kereskedelmi oktatásügy jleődése, 145—150.

² Fináczy: A magyarországi közokt. tört. Mária Terézia korában, II., 206.

³ Komis Gyula: A magyar művelődés eszményei, I., 45.

⁴ Vig Albert: Magyarország iparoktatásának története, 94. kk.

⁵ Az ausztriai paraszt ifjúságot a jól rendelt mezei gazdaságra oktató kézi könyveteké, melly íratott német nyelven *Wiegand Jánostól*, most pedig a Magyar Paraszt Ifjúság hasznára magyar nyelvre fordítottat, Pozsonyban, Patzkó Ágoston, 1774. — Fordította *Iffabb Szilágyi Sámuel* Debreczenben. 1774. Szent Iván hava 20. — Az idézett részek az előző 6—8. lapjáról vslók.

⁶ Révai Miklós: Városi építésnek eleji. Budán, Királyi Akadémiai betűkkel, 1780. — Révai Miklós: A Mezei Gazdaságnak folytatásául a magyar hazának és éhez kaptsolatott vidék tartományoknak *nemzeti oskolái* módjához alkalmaztatott tanúságok. Budán A kir. Akadémiának Betűivel, 1780. — A főszövegben való részletesebb tárgyalásra nem szorul a többi, Felbiger módszerével készült tankönyv pl. *Kurze Anleitung für das Landvolk in Absicht auf die Bienen Wirtschaft.* Pressburg u. Leipzig, 1773. — *Anleitung zur Mechanik zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn.* Ofen, 1780. — *Anleitung zur Messkunst. Zum Gebrauch der Nationalschulen.* Ofen, 1780.

⁷ Wályi és Makó tankönyveit bő kivonatban ismerteti Vincze Frigyes: A kereskedelmi oktatásügy fejlődése című munkája, 152., 155. Ugyanott részletes utalás található azokra az első feldolgozásokra, cikkekre stb., melyből ő is merítette tárgyalása anyagát.

⁸ Königsadler J f *Scriptum Duplex: Praefatio.*

⁹ *Scriptura Duplex.* 99. kk.

¹⁰ Imre Sándor: A magyar neveléstudomány feladatai. 46.

III. PALLÉROZOTT GAZDÁT A KAPITALIZMUSNAK!

1. A fiziokrata irány.

¹ Ne gouvernez pas trop, laissez faire, laissez passer — hangzik Gournay híres mondata.

² A fiziokratizmus eddig vázolt rendszerét a következő munkák alapján fejtettem ki: Földes Béla: Társadalmi gazdaságtan, VI. rész, 4. fejezet. — Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon, 163. kk. — Ballá Antal: A legújabb kor gazdaságtörténete, 13—14. — Heller Farkas: Közgazdasági Lexikon, 127.

³ Werner Sombart: *Der moderne Kapitalismus*, II. rész, II., 1060.

⁴ Werner Sombart id. m., II. r. *Die Zersetzung der alten Stände und die Anfänge der Klassenbildung*, valamint *Die Ursachen der Reichthumszunahme* című fejezetei, 1059—1098.

⁵ Hóman—Szekfü: *Magyar tört.*, VI., 256. — Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazd. pol. Mária Terézia korában*, 198. kk.

⁶ Kautz Gyula: *Nemzetg. eszmék*, 146—149.

2. Nemesi és polgári világnézet harca a nevelésben.

¹ Vámbéri Rusztem: Az élő múlt, 386—387.

² Hóman—Szekfü: Magyar történet VI., 65—66. — Kornis: A magyar műv. eszményei, I. k., XIX., 26., 282—287., 304., 308., 321., 368., 450., 511. — (Schack) — Vincze: Keresk. oktatásügy fejlődése, 189.

³ Kornis Gyula: id. m., II. köt., 220—240.

⁴ Fináczy: Az újkori nevelés története, 56. §, 155. — Kornis: id. m., 369. — j?arankay Lajos: A szaknevelés elméletének alakulása, Budapest, 1932., 22—24.

⁵ V. ö. Borotvás-Nagy: Fordulat az angol nevelésben, Ker. Szakoktatás XXXIX. 9—10 és különnyomat 14. kk.

⁶ Glatz Jakob (névtelenül): Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. Teutschland, 1799., 190. kk., 235—248.

⁷ Váivi András: Beszéd a nemzeti nevelésről. Pesten, 1791. Landerer-nyomda, 9—24.

⁸ Gáti István: A természet históriája, 1795. Pozsonv. Előszóból.

⁹ Komis Gyula: Id. m., I., 125., 418.

¹⁰ Samuel Bredetzky: Reisebemerkungen über L^Tngarn und Galizien. Wien, 1809. I. kötet. 120. kk.

3. Kereskedőink nevelődése.

¹ Werner Sombart: Der moderne Kapitalismus. II, 2., 1091—94.

² Hóman—Szekfü: Magyar történet, VII, 64., 75. V. ö. még Robert Towson: Travels in Hungary, London, 1797., 89. — *Arms and agriculture are the great occupation of the hungarian nobles and plebeians; and fete of them carry on trades, or enter into commercial affairs.*

³ *Sokféle.* Ira s egybe szedé Sándor István. Negyedik darab. Györött. Streibig József betűivel. 1796., 12. A nemességről s kereskedésről.

⁴ Hóman—Szekfü: Magyar történet, VII, 72—97.

⁵ Glatz Jakob: Freymüthige Bemerkungen eines Ungars, 24—25.

⁶ Schams F.: Vollständige Beschreibung der Freystadt Pesth. 1821., 455—468.

⁷ Schams id. va., 471

⁸ Glatz: id. m., 21. kk. *Der Nationalunger ohnehin zum Handel zu träge und zu furchtsam verhält sich meistens bey dem Absätze seines Eigenthums passiv und wird dabey von unredlichen Ausländern oder schlaunen Inländern öfters gewaltig betrogen.*

⁹ Johann Liedemann: Beschwerden und ohnmaßgeblicher Vorschlag wie dem Handel in Ungarn aufzuhelfen wäre. (Helv nélkül.) 1790.. 21 kk.

¹⁰ Glatz Jakob: id. in., 125.

¹¹ A görögök kereskedelmi szerepére vonatkozó előadásom főként dr. Schäfer László művén alapul: A görögök vezetőszerpe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában. Budapest, 1930. — Kisebb mértékben Glatz Jakob id. m., 123. kk.

¹² Balásházy János: Észrevételek a honni gazdaságbeli szorgalomnak okairól s orvoslása módjairól. II. meg bővített kiadás. Pesten. 1831., 100., 212.

¹³ Hóman—Szekfü: Magyar Történet, VII., 98—100.

¹⁴ Liedemann id. m., II—20.. 53—59. — Man untersuche nemlich nicht, ob einer wirklich die nöthigen Fähigkeiten besitze, sondern man unterscheide nur, *ob er die Gelegenheiten gehabt habe solche zu sammeln.* Wenn jemand sich ausweisen kann, daß er wirklich einige Jahre lang *die Handlung gelernt*, eine bestimmte Anzahl von Jahren in Handlungen gedient habe und wenn er darüber gültige Zeugnisse *seines Wohlverhaltens und seiner Treue* beybringen kann, so nehme man an, daß er die Fähigkeiten richtig besitze.

¹⁵ V. ö. Glatz Jakob jellemző meghatározását: Ungarn ist eine von wilden Aristokraten eingeschränkte Monarchie, wo der König und der Adel alles gelten, die Volksstimme aber verachtet, die Rechte des Bürgers wenig respektiert werden. — Id. m., 6.

¹⁶ Väterliche Vorstellungen des Pester Handelsstandes an die aufzunehmenden Handlungs-Lehrjungen. Pest. 1808. Patzko. — Egy jellemző idézet:

Die Kenntniß der Waren, des Maaßes, Gewichts, der Geldsorten muß du dir genug eigen machen . . . dabey dich in der Kunst üben, die *Verschiedenheit der Stände auch durch dein verschieden gegen sie bezeichnendes Betragen zu schätzen.*

¹⁷ Pflichten, die der Pester Bürgerliche Handelsstand den Handlungsdienern zur Befolgung vorschreibt. Pest, 1808. Patzko. — 11, 14. — Pest erkölcsaire vonatkozólag v. ö. Siklóssy László dr. A polgári erkölcs Bpest, 1923. 7. kk.

¹⁸ Pflichten die der Pester Handelsstand . . . vorschreibt. 15, 21, 25.

¹⁹ Christian Joseph *Dietze*. Über die Quellen des National-Reichtums nebst Ideen zu dessen Vermehrung in Ungarn. Pesth 1822. bey Landerer. 20—45.

Nur unter der ausdrücklichen Voraussetzung ist jedoch eine Handlungs-Akademie anzurathen, daß sie zu einer *wirklich wissenschaftlichen* Lehranstalt erhoben werde, und nicht bloß auf den Unterricht in den gewöhnlichen *Hülf-Kenntnissen des Handelsmannes* abzwecke, der hier zwar zum Ganzen gehörte, aber auch eben so leicht ausserdem zu gewinnen wäre. (46. 1.)

Nur Männer, die mit einem so geläuterten Sinne und ausgebreiteten wissenschaftlichen Kenntnissen es auch verstünden ihr eigenes mit dem allgemeinen Wohle zu befördern — wurden aus einer solchen Anstalt hervorgehen.

²⁰ Michael v. Kunits: Topographische Beschreibungen des Königreiches Ungarn. Pest, 1824. Landerer, 213—231.

4. Műhely és gyár.

¹ Glatz Jakob id. m. 87—89. *Es herrscht hier (Magyarországban) noch kein wahrer Geist der Industrie, noch wenig Kenntniss der Natur und der Mittel sie durch vernünftige Behandlung zu veredeln.* Der Ungar weiß selbst nicht, wo er wohnt und was er besitzt. Ungarn könnte von anderen Ländern unabhängig seyn, wenn es verstünde, das toas es besitzt, gehörig zu benutzen.

² Glatz: id. m. 93.

³ *Jac. Ferd. Miller*: Schedium de praesenti statu fabricarum et manufacturarum in Hungária atq̄ modo promovendi rerum sericeam. Magno Varadini ex Officina Eizenbergiana 1793.

§ I. Inundatur *Pestinum* infinitis mercibus exoticis. *E arum autem maximam partem longe minori sumtu in nostra quoque Patria praeparari posse.*

⁴ Miller: id. m.

§ II. Deficiunt nos adhuc idoiei opifices, artifices, sufficientesque graphydis magistri, deficiunt nos *domus operariae*, seu *officinæ* in quibus periti magistri operantur, juvenesque instituuntur. Deiciunt nos *Collegia operaria*.

§ XLIII. Si natio *Hangára* suum interesse illico assecuta fuisset. sique illa commercii principia. que Theoria, et experientia homines docuit, sibi adplicare studuisset, atque emolumenta ilia, que in concivium nostrarum manibus versantur, omnimode in suos usus convertere nouisset, nae commercium certis limitibus iam pride m circumseptum fuisset.

⁶ Vig Albert: Iparoktatás 94. kk.

⁶ Szádeczky Lajos: Iparfejlődés és céhek 164—166.

⁷ Szádeczky: id. m. Oklevéltár II. köt. 210. kk.

⁸ Szádeczky: id. m. 167.

⁹ Nemzeti Múzeimban: Dietalia 62. sz. kötetében.

¹⁰ Szádeczky: id. m. Okirattára II. k. 236.

¹¹ Szádeczky: id. m. Okirattára II. k. 208.

¹² Szádeczky: id. m. Okirattára II. k. 207—208. és 228. V. ö. még Kováts Ferenc: «Old Curiosity Shop» Adalékok Pozsony társadalom és gazdaságtörténetéhez a 18. sz. első felében. Szeged 1935. Polner emlékkönyv. Telekkönyvforgalmi alapon rajzolja meg az alsóbb társadalmi osztályok urbanizálódását. A szöllőkapások is céhbe szerveződtek s az ipar eltanulásával lettek városalakóvá. Magyar csak mint csizmadia és szabó tudta magát tartani Pozsonyban. 5, 35.

¹³ *Tzéh mester erkölcsi gyűjteménye*, mellyet kiadott *Kondor Sámuel* Sátor-elő Szántó Városában kilentz féle mívű Tzéheknek Fő tzéh-mestere. (H. n.) 1818. — Az egyes idézetek oldalait külön nem jelölöm.

¹⁴ Michael Kunits: Topographische Beschreibung des Königreichs Ungarn. 185.

¹⁵ Hóman—Szekfü: Magyar történet VII 91—92.

¹⁸ Möller János altonai közönséges tanító: Az európai Manufaktúrák és Fabrikák mesterség műveik. Német nyelvből magyarra fordította, *Mokri Benjámín*. Pesten 1818. Trattner. Az idézett részek Mokri önálló bevezetéséből valók V—XVIII.

5. Közjog és közigazgatás az országgyűlésen.

¹ Germanus Gyula: Allah Akbar. Bpest, 1936. II. 270.

² Prohászka Lajos: A vándor és bujdosó. Minerva. 1935. évf. 17.

³ Glatz Jakab: Freymüthige Bemerkungen 28—33.

⁴ Hóman—Szekfü: Magyar történet VII. k. 77.

⁵ R. Brights Travels from Vienna through lower Hungary. Edinburgh 1818. Arch. Constable and Comp. 110—114.

I have seen in some of its richest plains the peasantry, full three months before gathering in, humbly supplicating the landlords to advance them corn on the faith of the coming harvest.

The manner in which land is possessed and distributed in this country is very singular. *No man can possess lands who is not a noble of Hungary.* But, as all the family of a nobleman are also noble, it is supposed, that in every twenty- one individuals in the nation, one is of this class. The lands descend either entire undivided to the eldest son, or are equally divided amongst the sons; so that many of the nobles become by these divisions, extremely poor, and are often obliged to discharge all the duties of the meanest peasant.

Such are the services owed by the peasant and happy would be were he subject to no other claims. Unfortunately, however, the peasant of Hungary has scarcely any political rights, and *he is considered by the government, much more by the landlord, in the light of a slave.*

Travels in Hungary with a short account of Vienna in the Year 1793. By Robert Towson. — London. 1797.

(47.) The management of an Hungarian estate is hardly less troublesome than the carrying on of a manufactory. For the former state renders a number of stewards, bailiffs etc. necessary, and a great authority must by the law^s be invested in the hands of the landholders over their peasants; from whence arise, and often not ill-grounded, complaints of the peasantry against the oppression and extortion of their lords; and the complaints of these of the sloth, laziness, and dishonesty of the peasantry: yet this is the fate in which I think almost every part of Europe has been in or is in at present — it is the *infant state* of society. (134.) Peasants are little inclined to change their occupations, and they often remain cultivators of the soil on which they are bred under many hardships, *rather than become mechanics.*

⁶ Dr. Bernáth Gyula: A magyar jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai 9—18.

⁷ Takács Éva: Barátságos beszélgetés a földmivelő nép állapotjáról. Tudományos Gyűjtőfőny, 1824. évf. VI. 71—87.

⁸ A reformországgyűlések 1790—1825. terjedő első csoportjának általános jellemzésében a következő irodalmat használta föl: Ballá Antal: A legújabb kor gazd. tört. 190. Bernáth Gyula: A jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai 34—41. Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon 138—154; 171. 236—240. Hóman—Szekfü: Magyar történet VI. 403; Horváth Mihály: Az ipar és ker. tört. — Kisebb művei III. k. 258—274.

⁹ Országos Levéltár Ladula K K K Fasciculus 1. No 2. Protocollum consensuum deputationis in Commercialibus ordinatae a die 10. Augusti usque ad diem 24^a Octobris 1791. in Libera Regiaque Civitate Pest celebratorum.

¹⁰ Orsz. Levéltár Lad. K K K Fasc. 1. No 8.

¹¹ O. Levéltár Lad. K K K Volumen A. 17° és Lad. K K K Fasc. 3. No 2. 19°. — Collegium Commerciale erigantur quod a Viennensi non dependeat, sed cum eodem correspondeat. — Cathedra Commercii in altioribus Scholis instauretur. — E ζ a gondolat megjárta a közoktatásügyi bizottságot is, de iratai közt Lad 000 Fasc. F. No 387. maga az eredeti beadvány már nem lelhető, csak a felzetből következtethetünk részleteire. Ein Lehr Stuhl . . . anzurathen, um auf den Werth der Handlung und dessen Beförderung als die Quelle des Reichthums alle nöthige Aufmerksamkeit gründlich und ernsthaft verwenden zu wissen.

¹² A beadvány megjelent nyomtatásban is: Allgemeiner auf Erfahrung gegründeter Entwurf des Temesvarer Handelsstandes. Temesvár 1791.

¹³ Fenti nyomtatott beadvány III. szakasz XI. fejezetben: Man gestatte also niemandem eine offene Handlung zu errichten, der nicht bey *sachverständigen Männern* darthun kann, daß er seine *Handlungswissenschaft ordentlich erlernt*, auch in einem ordentlichen Handlungshause sich durch *Erfahrung* mithin praktisch geprüft habe.

¹⁴ O. Levéltár Lad. K K K Fasc. 7. No 41. Unterthänigste Bemerkungen und vorgeschlagene Erleichterungs-Mitteln der sämtlichen Seidenfabrikenstandes zu Pesth.

¹⁵ Fenti iratsomó 5. pontja.

¹⁶ O. L. Lad. K K K Fasc. 7. No 43.

¹⁷ O. L. Lad. K K K Fase. 1. No 3. Elaboratum D. Pauli Almássy de Commereio, és Lad. K K K Volumen A 37. §. Primo Lege publica statuendum foret tarn Commercium All-In-Grosso, quam etiam erectionem fabricatum *esse prosessiones de natura sua nobiles*, utrumque itaque per quoseunque Magnates et Mobiles exerceri posse. — Majd ugyanezen Volumenben a Projecta Legum in Objecto promovendi Commerça Regni Publici perferendarum c. törvénytervezetben egy egész cikkelyt szentel a kereskedői foglalkozás nemesítésének, majdnem a fenti szövegezéssel.

¹⁸ O. L. Lad. K K K Fase. 7. No 44. 1791. szept. 1-ről.

¹⁹ O. Levéltár. Lad. K K K Fase. 3. No 2. Extractus Opinionum quas diversa partim jurisdictiones partim privati relate ad Objecta, ad Categoriam Commercium pertinenti a submiserunt.

112. levél. 65. *Societas certa Privatorum proponit*. Quod cum Hungária hucdum cum exteris Provinciis Commercium adeo passivum habuerit, quod pretium importatum Mercium illud exportatum 6 millionibus quotannis superaverit. *Institutum* quoddam Industriale erigere velit in quo pauperes per Regnum Orphani, talibus imbuuntur artibus Mechanicis, pro quibus maxima hucdum pecuniae massa e Regno effluxit.

Societas haec, que *Seminarium Artium Mechanicarum* erigere conatiir, quodsi eidem necessaria Protectio subveniatur, erigeret etiam Typographiam, cachographiam ac fusoriam aenarum Literarum, et incrementum rei Literariae, Lingvae, et Industriae Nationalis.

²⁰ O. L. Lad. K K K Fase. 2. No 1. Protocollum consessum Deputationis Regnicolaris in Commercialibus ordinatae.

²¹ O. L.: Lad. K K K Volument A. Propositiones Deputationis Commercialis 1791. — §. 9. *Genius Nationis* maxime promovet Industriam Nationalem. Donee Nobilitatem Hungaricam unice Arma occupabant; donec exulibus ex Scholis, realibus et utilibus Scientiis Juventus umbrasilibus tantum studiis destinebatur, non potuit Genius Nationis ad Instituta hoc inclinare. Si propositae per Deputationem Leges perferantur, Genius hic magis adhuc propagabitur, venietque tempus, quo agnoscent demum omnes superiores civium classes, quod *Patriotismus*, non tantum in *tuenda et regenda* Republica, sed in promovendis etiam ejusmodi Institutis consistât.

²² O. Levéltár. Ladula XKK. Vol. A. Projectum Legum Quas in proximis Comitiiis perferendas esse, Deputatio Commercialis démisce censet. Különösen: Art. 4.

²³ O. L. Ladula KKK. Volumen A. 4. §. 13 §. Et ut in facilius effici possit, in Schoiis paganis et oppidanis Juventus in manipulatione hac (t. i. selyemtenyésztés) practice instituat. — 20 §.

Clerus junior per Legem receptarum Religionum, *Cursum Oeconomiae practicae* absolvat, et obtenta, superfacto in linea hac Profectu Testimonia, eidem pro Commendatione ad meliora Bénéficia obtinenda deserviat.

²⁴ O. L. Ladula KKK. Vol. A. Art. 33. Quod objectum navigationis.

²⁵ O. L. Ladula KKK. Fasc. 1. No 3. Projecta Legum in Objecto promovendi Commercii Regni Publici perferendarum. (Javított szövegű számozatlan cikkely.)

²⁶ O. L. Ladula OOO. Fasc. D. No 34. Allerunterhänigster Vorschlag zur Verbesserung der Nationalschulen vorzüglich in Ungarn.

²⁷ Fenti kéziratban: Zu Gegenständen der Volksschulen gehört alles, was die Brauchbarkeit der jungen Leute überhaupt in ihrem künftigen Berufe durch Gesinnungen und Geschicklichkeit vermehrt.

²⁸ Fenti kéziratban: Diese Arbeitsschulen sind die wahren Schulen der Thätigkeit, der Rechschaffenheit und des Brügerglücks, *wahre Staatschulen*, in denen doch einmal die Kinder dasjenige lernen können, was sie einst als Erwachsene zu ihrem Wohlstand brauchen können.

²⁹ O. L. Lad. OOO. Fasc. H. No 68. Planum quoad regulandas Scholas Graphidis per Josephum Siegvard elaboratum.

³⁰ Fenti kéziratban: Consistit haec nova docendi Methodus in opposita et facili Institutione simultanea, qua videlicet omnes Discipuli, quotquot Schola capit, simul et semel instrui possunt ita, ut 40 vg. Discipuli intra diem profecturi sint tamvum, quantum penes hactenus usitatem singillativum instruendi rationem vis per mensem profecerunt.

³¹ Fenti kéziratán: Magistri artificem et opificem quibus graphis necessaria est, in locis ubi talis schola existit, prius Tyronem non assumant, antequam Protocollo Scholastico per Magistrum Graphidis incriptus non fuerit, nee prius talismodi Tyronem sub gravi defixa poena per Coetum praevariantem solvenda Sodalem créent, quam attestato Magistri Graphidis Coetui legitimaverit, se 140. Institutionibus publicis inter-

fuisse, ac horas institution! praescriptas (quae alioquin Diebus Domini et Festis habentur) rite et diligenter expie visse, quod ut rite sciatur, debet Docens singulum discipulum singula Institutionis hora in suo protocollo aut praesentem aut absentem connotare.

³² O. Levéltár: Lad. OOO. Fasc. D. ad Jvum 34. Extractus Projectorum et Repraesentationum Cottuum in Re Litteraria adornatum, et non nullarum Privatorum Opinionum.

³³ O. L. Ladula OOO. Fasc. B. No 10. Elaboratum super objectis Scholarum Vernaculum seu Nationalium. Sectio I. Caput IX. de Conditione Scholarum Vernacularum in Urbibus et Oppidis majoribus.

³⁴ O. L. Lad. OOO. Fasc. E. No 35. D. Opinio Deputationis in Re Litteraria Ordinatae de Educatione in Génère. Cap. 3. De scholis in Pagis. §. 20. es Cap. 4. De Scholis in Oppidis Majoribus et Civitatibus. 42. §.

³⁵ O. L. Lad. OOO. Fasc. J. No 71. De Academia Artium Liberalium bevezető indokolásában.

³⁶ Hóman—Szekfü: Magyar történet. VI. 394. és 403.

³⁷ Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon. 171.

³⁸ Merkantilische Bemerkungen und Vorstellungen. Einer hochlöblichen in Kommerzwesen angeordneten Reichstagsdeputation durch den Hungarischen Handelsstand der Preßburger, Pester, Ofner und Raaber Handelsleute im Monat Juny 1802 unterthänigst eingereicht. — Preßburg. 1802. Landerer.

³⁹ Fenti könyvben 77—132.

⁴⁰ Fenti könyv 44. 1. D. pont és 13. §.

⁴¹ Fenti könyv 67—68.

Es ist erlaubt, für dieses Eigenthum vom Staate Schutz und das Recht zu fordern, von Individuen die in Erlernung der Handlung keine kostbare Jahre aufgeopfert haben, in seinem Brod nicht verdrängt zu werden. — Die Lehre, die Dienerschaft in der Handlung ist keineswegs bloße Schulsucherey, sie ist die Schule, in welcher der Jüngling Erfahrung, Waaren, Menschen und Weltkenntniß sammeln, wo er sich, wenn er kein bloßer Empiriker bleiben will, zum wahren Kaufmann bilden, auf fremde Kosten Beyspiele sammeln; wo er im Kleinen, in Ertragung kleiner Leiden, jene Gedult, jene Ergebung in der Willen seines Herrn sich eigen machen muß, die ihn stählt, einst wenn er selbst Herr ist, die Schläge der Schicksals mit Muth und Beharrlichkeit zu dulden.

⁴² Fenti könyv 153—171. lapjain.

⁴³ Fenti könyv, 177—215. I. Unterthänigste Äußerung des Raaber Handelsstandes. — Die . . . ansässigen ordentlichen Kaufleute sind die Lehrer, und ihre ordentlich conditionirten Handlungen die Pflanz-Schulen eines großen Theils der Jugend; es werden ihnen in denselben die Begriffe und zur Handlung not Ingen Wissenschaften beygebracht. man läßt es sich angelegen seyn, den moralischen Charakter als die erste Erforderniß eines redlichen Kaufmannes auszubilden.

6. Hasznos tudományok a felső oktatásban.

¹ Zelovich: A műgyetem és technikai felső oktatás tört., 15—16. és 77.

² Zelovich: id. m., 62., 71—72.

³ Orsz. Levéltár: Lad. KKK. Vol. A.

Die Studien, welche für die Geomebristen bÿ der Pester Universität unterm 30-ten August 782, No. 6548 vorgeschrieben, und unterm 21-te März 786. No. 12,615 mit einigen Zusätzen von der hochlöbl. Königl. Hung. Statthalterey auf allerhöchsten Befehl -erneuert wurden, sind allerdings zur Grundlage eines Geometristen zureichend, und wenn die sub No. 18.303 unterm 2-ten May 788 von der hochlöbl. Hung. Statthalterey weiters bekanntgemachte Hofentschließungen in Ansehung der 2-jähriger *Praxi* der geometristen gleichfalls unterstützt wird; So dürfte man erfahrene Hydraulisten zu erhalten nur einzig noch die Einleitung und Systematisierung zu tragen sein, daß stets 2. junge Leuthe von guter Aufführung und Geschicklichkeit in fremde Länder: nämlich zum Rheinstrom, Holland, und England abgeschickt werden, sich practische Känntniße zu sammeln, welche sodann bei ihrer Zurückkunft anfänglich bey der Ober Bau Direction um vollkommene Belehrung von den angenommenen Grundregeln zu erhalten, dann nachher erst in dem Districten anzustellen wären.

⁴ Szentpéterv Imre: A bölcsészettudományi kar története, 271. és Zelovich id. m., 52., 54., 61.

⁵ Szentpétery: id. m., 289—290.

⁶ Ozwetkovics Ferenc: Magyarország mezőgazdasági szakoktatása, Budapest, 1930. Pátria. 11.

⁷ Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története, 232—233. és Kautz Gyula: Nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon, 225—28. — Horváth Mihály műve: Specimen oeconomiae publicae legibus et moribus Hungáriáé accomodatum, Buda, 1806. Latin nyelven írott első magyarhoni közgazdasági tankönyvünk. Beké Farkas könyve: Principia politiae, Commerça et Rei aerariae, 1807. Még erős sonnenfelsi hatás alatt fejtegeti a pénzt mint csereeszközt, a nagybirtokok, céhek, vámok és egyedáruságok káros voltát, a népszaporodás, kereskedelmi mérleg, adók, papírpénz és kényszerkölcsön fogalmát. — Sax Mihály műve Sonnenfels—Beké compilatio: Adumbratio scientiarum politiarum summaria, 1808., Buda.

⁸ Szent Péteri Imre: A Selymetzi Királyi Bányaadakémiáról egy-két szó. Tudományos Gyűjtemény, 1824. évf., I. köt., 52.

⁹ Orsz. Levéltár. Lad. 000 Fase. G. No 40. Institutio Latini Rei Metallurgica Professoris.

¹⁰ Szent Péteri: id. cikke, 53—58. és Eisner: Ungarn durchreist. I. k., 108—116.

¹¹ V. ö. Graf Joachim Sternberg: Reise nach den ungarischen Bergstädten, Wien, 1808., 70—71. és Brights: Travels from Vienna through lower Hungary, 164—165.

The students have besides the free use of laboratory, and *constant access to every thing which is going in the mines*, and in the various works connected with them, and with the preparation and smelting of the ores.

7. Tessedik Samuel.

¹ Tessedik: An das ungarische . . . Publikum. 10. kk. Schweig denn, *man versteht dich nicht*. Deine Zeitgenossen sind des guten noch nicht empfänglich, das ihnen Gott und die Natur zugedacht hat.

² Saját műveiből a következők nyomán idézünk: Tessedik Sámuel: A paraszt ember Magyarországon micsoda és mi lehetne? Egy jó rendbe szedett falunak rajzolatjával egyetemben. Most pedig németből magyarra fordította Kónyi János. Pécssett, 1786. Engel. — Ez a munka a Pesten 1784-ben kiadott német eredeti Der Landmann in Ungarn ízes magyar átültetése. Kónyi fordítása Széchenyi Ferenc gróf költségén került sajtó alá. Ugyanez jelent meg 1787-ben a következő címmel: Oekonomisch-physikalische—statistische Bemerkungen über den gegenwärtigen Zustand des Landwesens in Ungarn, besonders in der Gegend an der Theiß zur Aufklärung und Beruhigung der so nützlichen Classe von Menschen auf dem Lande, nebst gemeinnützigen Vorschlägen zur Landwirtschaft. — Von einen Menschenfreunde.

Theschedik Samuel önéletírása. Eredeti német kéziratból fordította és kiadta Zsilinszky Mihály. Pest, 1873. Kilián. (Das Leben und die Meinungen eines evang. Landpfarrers zu Szarvas, Samuel Teschedik statt des fünfzigjährigen Jubileums-festivität. von ihm selbst geschrieben in dem Monat Dezember 1817. — Jim. 1819.) Haan Lajos békécsabai lelkész mentette meg a kéziratot, de azóta megint elkallódott. *Önéletrajz* címmel idézzük.

Teschedik Sámuel: Új módja a rétek igazításának. 1800-ban. Budán Universitár betűivel és költségével 1801. esztendőben.

An das Ungarische besonders Protestantische Publikum. Detaillirte Erklärung der Ursachen des Entstehens und des Einschlafens des ersten Praktisch Oekonomischen Industrial Instituts zu Szarvasch. Von seinem Stifter Samuel Teschedik. 1798.

Teschedik: Gesammelte Überbleibseln einiger Erstlinge der Früchte, einer in Ungarn kaum aufgeblühten, aber leider! schon wieder welkenden Industrie-Schule zu Szarvasch im Békésér Komitate. (Az előbbinek a Függeleke.)

A Tessedikkel foglalkozó irodalomból felhasználtuk az egykorúak közül: Jacob Glatz: Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. 1799., 96—97. lapon kezdődő Teschedik in Ungarn című fejezetét és Jac. Férd. Miller: Schemum de praesenti statu praesenti fabricarum et manufacturarum in Hungaria 1793. XLIX. §-át.

A mai irodalomból: Gaal Jenő: A falu gondozása, Thessedik Sámuel élete, alkotása és művei. — Gaal Jenő: Thessedik Sámuel emlékezete. Akad. emlékbeszéd. Tanulmányaink gyűjteményében. Budapest, Pátria, 1932., II. köt. — Nádor Jenő dr. és Kemény Gábor dr.: Tessedik Sámuel élete és munkája. Budapest, 1936. Nagy László-könyvtár, 8. szám.

³ Önéletrajza, 12—14.

⁴ Nádor—Kemény: Tessedik, 13., 49—52.

⁵ Önéletrajza, 63.

⁶ Önéletrajza, 18.

⁷ Gaal Jenő: A falu gondozása. Tessedik, 111 — Nádor—Kemény id. m. 38., 42.

⁸ Glatz Jakab: Freymüthige Bemerkungen, 96—97., 100—110.

⁹ Tessedik: Tiétek igazítása. Előszövből.

¹⁰ Tessedik: An das ungarische Publikum, 5—6.

¹¹ Tessedik: Önéletrajz, 22—33.

¹² Tessedik: An das ungarische Publikum, 9., 16.

A célt így fejezi ki a munka függelékében: Gesammelte Überbleibseln stb., 42.

Dieses Institut sollte eine Bildungsanstalt für junge Oekonomen, Kameralisten, Handwerker, Manufakturisten, Fabrikanten und Kommerzianten werden, die Ungarn alle so sehr braucht. Man bedenke einmal: *wie und wo soll der Ungar Lust und Hang bekommen* in diesem ihm und seinem Vaterlande so nöthigen und nützlichen Fache etwas zu leisten, da er sogar keine Idee von Technologie hat?

¹³ Nádor—Kemény id. m., 56., 111. — Gaal Jenő: A falu gondozása, Tessedik, 58—63.

¹⁴ Tessedik: Életrajz, 72. An das ung. Publikum, 110. Effektive Einleitung der Schul-Lehrer, daß sie sein sollten, und seyn können: Volksbilder (Formatores juvenutis) Diener des Staats, der sie nährt, nicht Bettler, nicht Possen-Reisser, Lustig-Macher, Rekreatiionssekretaire, Sauf-, Schmauch- und Spielbrüder, Schmarotzer, Bonvivans, und wenn sie alt werden, Landläufer, elende Bettler.

¹⁵ Gaal Jenő kutatta ki az Országos Levéltár Kanc. oszt. 13,386/1791. sz. a. és közli az egészét A falu gondozása, Tessedik c. munkája 157—8. lapjain.

¹⁶ Gaal J.: id. m. 58—62. A sors különös módon ismétlődött meg, amikor a világháború után a Tessedik nevét viselő szarvasi mezőgazdasági középiskola tényleg Szarvas nagyközség és a kincstár között létrejött cserével jutott pompás és közelfekvő mintagazdasághoz.

¹⁷ Tessedik: Életrajza, 37—41.

¹⁸ Gaal J.: id. m. 65. kk.; Nádor—Kemény: id. m., 76., 82.

¹⁹ Tessedik: An das ungarische Publikum, 5—6.

²⁰ Ugyanott, 27.

²¹ Tessedik: Gesammelte Überbleibseln stb., 36—38., 43—46., 53—59.

²² Tessedik: Életrajz, 74. kk. — Nádor—Kemény: id. m., 70., 115.

²³ Tessedik: Életrajz, 91.

²⁴ Glatz Jakab: Freymüthige Bemerkungen, 339—345.

²⁵ Teljes szövegben közli Gaal Jenő id. m. 162—165. ezt az Orsz. Levéltárban 3346/1801. Kanc. sz. a. őrzött kéziratot. — V. ö. még Nádor—Kemény id. in. 81.

²⁶ Gaal Jenő: id. m. 71., 73.

²⁷ Tessedik: Életrajz, 74., 78., 84.

²⁸ Gaal Jenő: id. m. 57., 94—96., 107.

²⁹ Tessedik: Életrajz, 19—21.

³⁰ Országos Levéltár: Ladula 000, Fasc. D. Ad Num, 34. Reflexiones circa Coordinationem Studiorum et praesertim circa introductionem Scholarum ruralium (Tessedik).

³¹ Orsz. Levéltár: Ladula 000, A Fase. D. Ad Num. 34. Nur zwölf Paragraphen über das Schul-Wesen in Ungarn zur Beherzigung. Für die Hochlöbliche Litteraria Deputation. (Tessedik ezt Pesten és Szarvason fogalmazta 1791. szeptemberében.)

³² Tessedik fenti beadványában, a vége felé:

Will man die Sache noch gemennütziger machen, so errichte man in vier, durch Lage, Natur-Produkte und Bedürfnisse sehr verschiedene Gegenden des Landes auch vier verschiedene Provincial-Haupt-Industrie-Schulen, stb.

³³ Orsz. Levéltár Lad. 000, Fasc. D. Ad Num. 34. — Extractus Projectum et Représentât ionum Cottuum in Re Litteraria adornatum, et non nullarum Privatum Opiniorum. — Tessedik: Vitia Scholarum Vernacularium. — Ugyanebben az iratköteggben később Annus 1792. die 12» Novembris in libera regiaque Citte Pestiensis stb. kezdetű bizottsági tárgyalási jegyzőkönyv 13. pontja még vagy 15 sorban foglalozik vele, majd egy későbbi Extractus, Opiniorum 43. sz. a. 9. pontja már csupán 3 sorban említi a rét-es legelőgazdálkodás, talajjavítás és állatbetegségek mellett főiskolai tervét.

³⁴ Tessedik—Kónyi: A parasztember. L. e fejezet 2. sz. jegyzetében!

³⁵ Tessedik—Kónyi: fenti műve, 37—41.

³⁶ Tessedik—Kónyi: id. m. 58., 62., 68. kk., 139—141.

³⁷ Tessedik—Kónyi: id. m., 150—162., 313.; Tessedik: Életrajz, 99.

³⁸ Tessedik—Kónyi: id. m., 343., 369.

³⁹ Tessedik—Kónyi: id. m., 428—430. és 497.

⁴⁰ Teschedik Sámuel: Új módja a rétek igazításának. L. e fejezet 2. sz. jegyzetében!

⁴¹ V. ö. Gaal Jenő: A falu gondozása. Tessedik. 113.

⁴² Tessediknek itt összefoglalt nevelői jelentőségét az alábbi terjedelmes irodalom fejtí ki. — Gaal Jenő: A falu gondozása. Tessedik. 82., 91—93. — Ugyanő: Thessedik Sámuel emlékezete. 7—38. — Kornis Gvula: A magyar művelődés eszménei, II: 376—385. és Nádor—Kemény: id. m., 47., 92., 100—101., 110., 114., 120—12L

⁴³ V. ö. az alig későbbi kortárs Rummy találó megjegyzésével: Die wichtigste Regel in Ausdehnung der Frohn- oder Herrendienste ist die Fröhner nicht zu Arbeiten zu brauchen, die große Accuratesse oder Fleiß erfordern, den Fall ausgenommen, wenn sie unter beständiger Aufsicht stehen. — Populäres Lehrbuch der Oekonomie, 537.

8. A tudományos gazdaképzés elmélete. Thaer Albert.

¹ V. ü. Ballá Antal: A legújabb kor gazdaságtörténete, 27—29., 73.

² Albrecht Thaer: Einleitung zur Kenntnis der englischen Landwirtschaft, 1801—6.; Annalen der niedersächsischen Landwirtschaft c. folyóirata 1789—1804., végül főműve: *Grundsätze der rationellen Landwirtschaft* 1809—10. az a három fokozat, melyen keresztül az angol mezőgazdasági rendszer hazánkba eljutott. Főműve 1868-ig hat kiadást ért el. Hivatkozásaink az 1831-i berlini (G. Reimer) kiadásra utalnak.

³ Thaer: Grundsätze der rat. Landwirtschaft 3.: Die Landwirtschaft ist ein Gewerbe, welches zum Zweck hat durch Production vegetabilischer und thierischer Substanzen Gewinn zu erzeugen, oder Geld zu erwerben.

⁴ Thaer: id. m., I. köt., 181—213.

⁵ Thaer: id. m., I. köt., 5—6.

⁶ Thaer: id. m., I. köt., 7—10.

⁷ Thaer: id. m., I. köt., 14—24., 31.

⁸ Thaer: id. m., I. köt., 2-ik rész, 103—117.; 158—159.

⁹ Thaer gazdanevelési nézeteit a magyar irodalom hatásaiban a fordításokban rögtön átveszi. Ezek a részek a Tudományos Gyűjteménybe is bejutottak E. I. L. fordító közlésében az 1837. évf. VI., 70. és köv. lapjaira.

9. Mezőgazdasági tanintézetek.

¹ Csaplovics János: Gemälde von Ungarn, II. köt., 19—20., 90., 112—114. — Mintaszerűen gazdálkodó nagybirtokokat ír le Kamits Michael: Topographische Beschreibungen, Pest, 1824., 16. kk.

² V. ö. Ozwetkovics Ferenc: Mezőgazdasági szakoktatási évkönyv Bp. 1935. 130. kk.

³ Hóman-Szekfű: Magyar történet, VII. köt., 19.

⁴ V. ö. Ozwetkovics id. m. 130. kk.

⁵ A Keszthelyi Georgicon mostani állapotjának és virágzásának voltaképpen való leírása. (Szerző nélkül.) Nemzeti Gazda 1814. évf., július 5. számában.

⁶ Brights: Travels through Hungary, 261. kk.

To regulate such extensive domains we may easily perceive that much accuracy of detail is necessary, and at times no little exertion of power. Accordingly we find in a well regulated Hungarian property, *all the subordination which exists in an army, united to all the accuracy of accounts, which is necessary to conduct a mercantile concern.*

⁷ József Nádorispány emlékezetes látogatásáról ír Molnár János a Magyar Könyvház 65. és köv. lapjain. (XVIII. szakasz. Nvmt. Pesthen. 1802. Trattner Mátvás betűivel.)

⁸ Brights: id. m. 376.

⁹ Molnár János: Magyar Könyvház XVIII. szakasz 65. kk. Pest, 1802.

¹⁰ A keszthelyi Georgicon . . . leírása. Nemzeti Gazda 1814. évf. 3—6. — A tanárok maguk is tankönyvírók voltak pl. Rummy s az alábbi műveket követték vezérfonálul: Leopold Trautmann: Versuch einer wissenschaftlichen Anleitung zum Studium der Landwirtschaftslehre. Wien. — Elementa Matheseos purae Caroli Hadaly de Hada, Posenii. — L. B. de Metzburg: Institutiones Mathematicae in usum tyronum con-

scriptae. — I. Th. Neumann: Compendia Physicae institutio. — Pankl: Compendium Oeconomiae ruralis.

¹¹ A keszthelyi Georgicon gazdaságbeli iskola vagy szerzet. Nemzeti Gazda, 1814-évf. Márc. 29. szám. N. N. jelzésű szerzőtől. 194. kk.

¹² A keszthelyi Georgicon- . . . leírása. Nemzeti Gazda 1814. július 5-i számában 7. kk. — Vezérfonalak voltak: Winkler: Vorlesungen über Mathematik és Vega: Lehrbuch der Rechenkunst und Algebra zum Gebrauche der Porstakademien.

¹³ Brights: Travels throughs Hungary 368.

¹⁴ Brights Travels through Hungary 376.

¹⁵ A tangazdaság leírását I. Nemzeti Gazda id. számában.

¹⁶ Dr. Julius Liebbald: Ratio Studiorum in Theoretico-practico Scientiarum et Artium Ruralium conservatorio Georgicon Illustrissimi Domini Comitis Ladislai Festetics-Commentatio qua annum scholasticum 1821/2 auspiciatus est. — Vienna 1824. Typis Strauss.

¹⁷ Liebbald. Id. m. 5.

¹⁸ Liebbald id. m. 10.

¹⁹ Liebbald id. m. 11.

²⁰ Liebbald: id. m. 12.

²¹ Egykorú írárok közül említi Csaplovics J.: Gemälde von Ungern 343—44. 1.; Romy: Geographisch-statistisches Wörterbuch des oesterreichischen Kaiserstaates. Wien. 1809. Anton Doli 7. Tudományos Gyűjtemény névtelen cikke 1821. évf. I. 49. Keletkezésétől számított története még nincs tudományosan földolgozva.

²² Említi Wallaszky Pál: Conspectus reipublicae Litterariae in Hungaria initiis regni ad nostra usque Tempora Delineatus 1808-i budai kiadásában Scholae reales c. 23. §-ban (380—403. 1.) részletesen felsorolva a tantárgyakat és osztályokat.—V. ö. továbbá: Brights: Travels in lower Hungary 389 és dr. Czwetkovics Ferenc: Mezőgazdasági Szakoktatási Évkönyv. Darányi Kálmán megbízásából és előszavával. Bpest, 1935. Pátria 5—9.

10. A magyar mezőgazdasági szakoktatás elmélete.

¹ V. ö. Petrik könyvészetének Kalendárium címszavú lapjait.

² V. ö. Bernáth Gyvila: A jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai. 77.

³ *Elementa rei rusticae in usum regni Hungariáé. Conscripita a Ludovico Mitterpacher* Budae. (Univ.) 1777. (Egyet. kt. Ed. 414.) *Praefatio*.—Schwartner szerint ez a híres könyv tengerentúl is tetszésre talált. (Statistik I. 346.)

⁴ *Technologia Oeconomica.* conscripita a Ludovico Mitterpacher. Budae: Typis Regiae Universitatis. 1794. *Praefatio*.

⁵ Ludwig Mitterpacher: Entwurf der oekonomischen Kenntnisse, welche in dem Kaiserlichen königlichen Theresianum der adeligen Jugend beygebracht werden. Wien. Gedruckt bey J. Kurzböck. 1773.

⁶ A szederjfa és selyem-bogár neveléséről való oktatás, melyet írt a falusi iskolának számokra Mitterpacher Lajos apát úr. Németből magyarra fordította Spécz Antal. Budán. Univ. 1813. (Ugyanott tóul s latinul is kiadták.)

Rövid oktatás a szőlő műveléséről és bor, pálinka és etzet készítéséről, melyet Chaptal, Rosier, Parmentier és Dussien frantzia írók útmutatása szerint készített Mitterpacher Lajos apátúr. Magyarra fordított Pósfai János. Budán. Univ. 1815.

L. Mitterpacher: Principiae lineae Históriáé Naturalis in usu Gymnasiorum Budae. 1795. — Hogy a bemagolásra szánt, förtelmesen száraz anyag nem nagyon érdekelhette a diákokat, tanúsítja az Egyet. Könyvtár példánya. Diákkéz jegyezte ki benne a leckét* tele van unalomszülte magyar befirkálásokkal és frakkos kandúr tréfás rajzaival.

⁷ Nagyváthy János: Magyar gazdatiszt. II. kiadás. Pest 1835. Trattner-KárolyL 99—100.

⁸ Nagyváthy János: A szorgalmatos mezei gazda a. Magyar országban gyakoroltni szokott gazdaságnak rendjén keresztül. Pesten. 179il. k. 7.

⁹ Nagyváthy: A szorgalmatos mezei gazda. I. k. 9.

¹⁰ Nagyváthy János: Magyar practicus természetű. Pesten. Trattner. 1821-Élőbeszédből.

¹¹ nemes Nagyváthy János: Magyar practicus tenyésztető. Pesten. Trattner-1822. — Az élőbeszédből.

¹² Nagyváthy gazdanevelési elveit legbővebben a «Magyar gazdatiszt» tartalmazza» és pedig élőbeszédje, valamint 5—13, 26, 43, 65, 76—80 és 86. lapjai.

¹³ Johann Beckmann: Grundsätze der deutschen Landwirtschaft. Göttingen. 1790.

¹⁴ Kisszánthói Pethe Ferentz: Pallérozott mezei gazdaság. Sopronban. Szász Antal József nyomtatószerivel. 1805. — Az eddig tárgyalt s idézett anyaga XV—XIX. oldalokon található.

¹⁵ Pethe: Id. m. XXIII—XXV.

¹⁶ Pethe: Id. m. 3.

¹⁷ Pethe: Id. m. 7—8.

¹⁸ Populäres Lehrbuch der Oekonomie. Verfasst von Karl Georg Rumi, Rector und Professor zu Igló in Ungarn. Wien. 1808. Karl Schaumburg.

Egyéb művei: Agricola experientia. 1813., Erdei Instructio. 1813., Von der jetzigen Beschaffenheit des Georgicons zu Keszthely, fömüve után új szaknevelési vonatkozást nem nyújtanak.

¹⁹ Rumi: Populäres Lehrbuch der Oekonomie. VII—VIII.

²⁰ Rumi: Id. m. 11—150. Methode des Unterrichts in der Oekonomie.

²¹ Rumi: Id. m. 22—25. Nutzen der wissenschaftlichen Kenntniss in der Oekonomie und Lob der Landwirtschaft c. fejezet.

²² Rumi: Id. m. 25. Hülfsmittel zur besseren Erlernung und Ausübung der Oekonomie és 27. Von der Weise die praktische Oekonomie zum Flor zu erheben, c. fejezetek.

²³ Rumi: Id. m. 533.

²⁴ Rumi: Id. m. 515.

²⁵ Rumi: Id. m. 327, 526.

²⁶ Rumi: Id. m. 520—523. 1. — Rumi irodalmat is ajánl, főképp Beckmann: Anweisung zur oekonomischen Rechenkunst für Anfänger c. munkáját.

²⁷ Csondor János: Gazdaságbéli számadó és számvevő tiszti utasítások.— Keszthelyen, Perger Ferenc betűivel 1819.

²⁸ Csondor fenti m. 242.

²⁹ A jó gazda einher, vagy is olly hasznos könyvetske, melyben a szorgalmatos és gondos gazdáknak számakra, az ő házaikban, házaik körül és külső gazdaságokban sok elől-fordulandó hasznos dolgok feljegyeztetnek. Anglus nyelvből magyarra fordította Kő-Halmi Fekete Gergely Pozsonyban és Pesten. 1798. Landerer.

³⁰ Gazdaság-beli jegyzékek. Kiadta Póka-Teleki Kondé József Benedek. Pozsonyban Belnay György Aloys betűivel. 1807. — Az idézett részek 8, 14—15. lapokról valók.

³¹ Póka-Teleki fenti m. 18, 26—28.

³² Póka-Teleki: Gazdaságbeli jegyzések. II. kötet. Pest. 1814. Trattner.

³³ Fenti m. II. köt. 5, 25, 116—118.

³⁴ Ilyen többek között a 30 krajcáros Angyalffy M. A. Juhász Káté, vagyis a juhok tartásáról, tenyésztéséről, javításáról s nemesítéséről, hasznolásáról, nyavalyáiról s orvoslásáról szóló közértelmű rövid oktatások. írta a magyar gazdasági cselédek s egyéb mezei köznép számára s hasznára. Pest. 1830. Trattner. — Címében a tartalma: Németül már 1817-ben jelent meg.

³⁵ Angyalffy: Grundsätze der Feldkultur oder gründliche und vollständige Anleitung zum Ackerbau und zur Pflege der Wiesen und Weiden. Ein Handbuch für praktische Landwirte. — Pest. 1823.

³⁶ Angyalffy: Oekonomie der Landwirtschaft, oder Grundsätze zur Verwaltung der Landgüter. Ein Handbuch, für denkende Gutsbesitzer, Wirtschaftsbeamte und Pächter. — Pesth. 1823. — József Palatinusnak ajánlja. 166—167.

³⁷ Angyalffy id. m. 188.

11. Közgazdaságilag nevelő irodalom.

¹ (Schack)—Vincze: A kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon. Bpest, 1930. 158, 194. Ugyanott irodalom.

² Theoretisch-praktische Anweisung zur gründlichen Erlernung der doppelten italienischen kaufmännischen Buchhaltung. Sowohl zum Vortrag für Lehrer, als auch für jene, die sich selbst unterrichten wollen. Praktisch dargestellt von Heinrich Piere. Wien, 1804—1805.

³ Szarka, Joseph: Lehrbuch der Comptabilitäts Wissenschaft 1822. Pest.

⁴ N. F. Packh: Allgemeine Rechnungs und Buchführungswissenschaft wie solche die Privat- und Staatsrechnungstücke am zweckmäßigsten zu verfassen und im Laufe der Verfassung mit der Rechnungsprobe zu belegen und zu kontrollieren lehrt. Ofen 1826.

⁵ (Schack)—Vincze id. m. 195—196. — Ugyanott felhasznált irodalmuk.

⁶ Két főmunkája: 1. *Projectum legum motivatum in Objecto Oeconomicae publicae et Commercii perferendarum*, megvan az 1791/93-i országgyűlés kereskedelmi bizottságának az Orsz. Levéltárban őrzött iratai között és megjelent nyomtatásban is 1826-ban Pozsonyban Stangfeldnél. — 2. *Descriptio phisico politicae situationis Regni Hungariáé*. — 3. Győr megye levéltára őrzi *Projectum de erigendo fundo Regni Publico* c. 1793-i tervezetét egy kereskedelmet és ipart támogató közalapról. Ez a gondolat a levegőben volt, de semmi nem lett belőle, mert a rendek nem tudtak megegyezni, hogy a nemesség, főpapság vagy jobbágyság viselje-e terheit. Skerlecz a sosalapból és vámbírságokból táplálta volna. Műveit teljes szövegükben magyarra fordítva adta ki dr. Berényi Pál alább idézett munkájában.

⁷ V. ö. Dr. Berényi Pál: Skerlecz Miklós báró művei. Magyar Közgazdasági Könyvtár XV. Skerlecz Miklós irodalmi munkássága c. fejezetével.

⁸ V. ö. Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék 168. és Ilóman—Szekfü: Magyar történet VI. k. 402.

⁹ Berényi fenti kiadványa. 143 kk.

¹⁰ Névtelen: *Disserbatio Sbatistica de Industria Nationali Hungarorum*. Vienna 1792. — V. ö. Kautz: *Nemzetgazd. eszmék* 164—166.

¹¹ Fenti *Dissertatio* 68. *Sectio V. De positivis rem rusticam in Hungária promovendi mediis*. — «Primum et praecipuum oeconomiae ruralis provehendae medium est introductio theoriae in omnibus academicis. gymnasiis. & ipsis scholis trivialibus.»

¹² Fenti *Dissertatio* 70—71.

¹³ Fenti *Dissertatio* 72.

Ceterum quia bonum nullám patitur moram, consultissimum foret, rei tanti momenti illico manus injicere, scolas oeconomicas saltern in Academio absque mora erigere, et interea unicum saltern officialium qui in dominio oeconomiam regit, ad Universitatem vei Academias ad haurienda principia theoretica compellere.

Ad finem hunc oporteret in Academiis et Universitate duplicis ordinis habere praelectiones, pro juventute ordinarias, pro officialibus oeconomicis, qui tamdiu morari non possunt extraordinarias. Ideo professores quoque duplicis adesse deberent ordinis, vei certe Ordinarius s mim habere deberet supplementeni.

¹⁴ Fenti *Dissertatio* 75.

¹⁵ Fenti *Dissertatio* 81.

Sectio VI. De ceteris industriae nationalis Hungaricae ramis. «Artes et scientiae in Patria nostra, quo in statu esse debeant exinde patet: quod usque recentissimas regum nostroruui ordinationes, juveni Hungaricus praeter latinam linguam didicerit nihil, delibata aliquot mensibus Logica in patvaria et Jurateria barbaros aliquot juridicos terminos. et logum citationem didicit, ac turn se pro advocatia censurari curavit. Jura primo a suis adversariis cum jactura suarum principialium percepturus. Hinc est. quod exteri nobis objiciant, nos Hungaros, unice rei oeconomicae, et juri vacare, et in utroque adhuc esse postremos. *Quod oeconomiam concernit. id verum esse cxsuperioribus elucet, si quid enim in hac boni est, tunc id certe non nostrae industriae, sed benignitati climatis. et ubertati soli tribuendum est.*

¹⁶ Fenti *Dissertatio* 88—89.

Ad perfectionem pro fabricarum requiritur perfectio artium, quibusillae innituntur. Dein introductio scolaruni technologicarum in quibus principiae singularum condiscantur artium. In hunc finem ad minimuni in singulis Academiis cathedra technológia erigi deberet, et variarum artium principia diversis in regno usitatis unguis edere oporteret ob quorum defectum non in privatos modo, sed ipsum quoque publicum, non exigua redundant damna.

¹⁷ Fenti *Dissertatio* 90—93. Porro ad commercium ordinatum *requiritur scientia commercialis, cujus nos nee ideam hedjeamus*.

¹⁸ Művei: *Berzeviczy Gregor*: De commercio et industria Hungariáé. Accedunt in fine observationes -Toan Bárdosy Leutschowiae 1797. Typ. Mich. Podhoranszky. — G. Berzeviczy: Ungarns Industrie und Commerz. Aus J. A. Hildts neuen Zeitung für Kaufleute, Fabrikanten u. Manufacturisten abgedruckt Weimar, 1802. Gebr. Gädicke. — G. Berzeviczy: Ansicht des asiatisch-europäischen Welthandels. Nach dem jetztigen Zeitbedürfnis betrachtet. Ein Versuch Pesth, 1808. Eggenberger. — De conditione et indole rusticorum, 1802., scripsit et disseruit G. B. de eadem inscio et inmito auctore edidit 1809. Jos. Mariassy de Markusfalva. — G. Berzeviczy: Die Erweiterung des nordischen Handels dem hohen Wiener-Congress unterthänigst dargestellt Wien. 1814. Jos. Geistinger.

¹⁹ Kiadta Gaal Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei. Magyar Közgazdasági Könyvtár, I. sz. Idézeteink Gaal fordításából valók.

²⁰ Berzeviczy—Gaal id. m., 146—159.

²¹ V. ö. Gaal Jenő bevezetését a fenti kiadványban s a 218. lapon kezdődő megjegyzéseit, továbbá Kautz Gyula: Nemzetgazdasági eszmék, 215.; Bernáth Gyula: A jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai 85.; Hóman—Szekfü: Magyar történet, VII. köt., 19—21.; Gaal Jenő: Berzeviczy Gergely emlékezete. Tanulmányai II. kötetében, 38—50. és Ballá Antal: A legújabb kor gazdaságtörténete, 190.

²² Martin v. Schwartner: Statistik des Königreiches Ungern. Ofen, 1809. — 93. §:

Im großen *Welthandel* hat Ungern in keinem Zeitalter, weder in der oesterreichischen Regentenperiode, noch vor derselben figurirt. Zufrieden mit dem, was der väterliche Acker- und Weinberg, und größtenteils ohne viele Bearbeitung, von selbst hergab, und *leidenschaftlich an den Boden gefesselt*, den seine Vorfahren mit ihrem Blute gedüngt hatten, lebte der Unger um den Herd seiner Väter gern und ruhig und von der fremden Welt entfernt.

²³ Schwartner id. m., I. köt., 420.

Handels-Compagnien kommen in Ungarn selten und nur schwer zu Stande; das *Mistrauen des ungarischen Volkes gegen solche Verbindungen mag nun seinen Grund haben in natürlichen Temperament* desselben oder in dem nur selten gelungenen Erfolge selbst.

Hasonló nézetet vall Pethe Nemzeti Gazdájának Filosilvester álnevű cikkírója, 1814. évf., 183—186.

V. HOGYAN ÁLLJUNK HELYT A SZABADKERESKEDELEMBEN?

1. Társadalomgazdasági alapvetés.

¹ *Smith Ádám: Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól.* Ford.: Enyedi Lukács és Pólya Jakab. Bev. ellátta Kautz Gyula. Budapest, 1893., Pallas, IV., 376.

² Smith Á.: id. m., IV., 384.

³ Smith Á.: id. m., IV., 397—399.

⁴ Smith Á.: id. m., IV., 393—394.

⁵ Smith Á.: id. m., IV., 386., 396., 410., 412.

⁶ Smith Á.: id. m., V., 172—173.

⁷ A szabadkereskedelmi és smithiánus háttér itt összegezett részleteire nézve v. ö* a köv. irodalmat: Földes Béla: Társadalomgazdaságtan, VI. könyv, I. rész, 5. fejt.; Heller Farkas: Közgazdasági Lexikon 252—254., 389., 392.; Ballá Antal: A legújabb kor gazdaságtörténete 31., 68—69., 171., Hóman—Szekfü: Magyar történet, VII. köt., 147.

⁹ Imre Sándor: Neveléstan, 57.

2. Nemesi művelődésirány és polgári művelődésigény.

¹ Kassuba Domokos idézete nyomán tovább idézve Kornis: A magyar művelődés eszményei. II. k., 420. kk.

² Idézte Kornis id. m., II. k., 418—419.

³ V. ö. Kornis id. m., I. k., 521.; II. k., 306., 401.

⁴ Tudományos Gyűjtemény, 1829. évf., I—II Horváth József Elek: Az iskolai nevelésről Magyarországon, 32.

⁵ Pius Desiderius (Schöer Gottfrid): Über Erziehung und Unterricht in Ungarn. In Briefen an den Grafen Széchenyi; Verfasser des Buchs: der Crédit. Leipzig, 1833. Wigandsche Verlags-Expedition.

⁶ August Elbrich: Die Ungarn, wie sie sind. Charakterschilderung dieses Volkes in seinen Verhältnissen und Gesinnungen. Berlin, 1831. In der Vereinsbuchhandlung 24., 43., 45.

⁷ J. G. Eisner: Ungarn durchreiset, 281—299.; 308—309.; 323—327.

⁸ Pius Desiderius id. m., 23. V. ö. még Csató Pál: Az elementáris oktatásnak nevelésbeli principiumjai. Tudományos Gyűjtemény, 1830/1., 23. kk.

⁸ Baranyából G-es: Rövid észrevételek a falusi nevelésről. Tudományos Gyűjtemény 1832, II, 92., 101., 105.

¹⁰ Kis Pál: Tanítás módja a városi és falusi iskolamesterek számára. Budán, Universitas betűivel, 1830. Előszó VII, 146., 148.

¹¹ Edvi Illés Pál: Még valami a nép-iskolákról. Tudományos Gyűjtemény, 1833. évf., XI., 57. l.

¹² Horváth István (csehi református pap): Az oskolai nevelés némelly hibáiról. Tudományos Gyűjtemény, 1835. évf., XII., 80. l.

¹³ August Elbrich: Die Ungarn wie sie sind, 92—93.

¹⁴ A. Elbrich: id. m., 45., 47—50., 94., 204—205.

¹⁵ Pius Desiderius id. m., 25—29.

¹⁶ Pius Desiderius id. m., 31. Daher es in Ungarn so häufig ist, daß von mehreren Brüdern der Dummste studiert und der Fähigste ein Handwerk lernt, oder Soldat wird, weil ihm das Memoriren nicht verstandener Dinge anekelt. Hasonlót jelent Horváth István: Az oskolai nevelés némelly hibáiról. Tud. Gyűjtemény, 1835. XII., 78.

¹⁷ Pius Desiderius id. m., 82.

¹⁸ Következetlenségeit már egykorú bírálói is észrevételezték. Kovaskóczy Ádám írja: Észrevételek e tzimű könyvetekére: Über die Erziehung, stb. (Tud. Gyűjtemény, 1833. X., 46. kk. hogy Schöer német és protestáns irányban elfogult, a szerzetesek nevelői érdemeit nem méltatja, szerinte idomtalan nép vagyunk és csak tulkokat nevelünk.

¹⁹ Szilasy János: *A nevelés tudománya*. Budán, a kir. magyar fő-oskolák betűjével. 1827. I. kötet, 310—14., 326—327.

²⁰ Szilasy: id. m., I., 356—360.; II., 314., 326., 341., 343.

3. Gazdanevelő tettek és írások.

¹ Kölcsey Ferenc: Minden munkái. Szerk.: Eötvös—Szalay—Szemere. Pest, Heckenast, 1842. V. köt. Philosophiai, nyelvészeti és vegyes dolgozatok, 224—225.

² Kölcsey id. m., 220.

³ Kölcsey id. m., 222.

* Wenzel: Magyarország mezőgazdaságának története, 418.

⁵ Tudományos Gyűjtemény, 1823. évf., 3. köt., 82. Szilágyi: A mezőgazdaságról.

⁶ Tudományos Gyűjtemény, 1824., IX., 40. Névtelentől: Egy gondolat a gazdasági Tisztviselők neveléséről.

⁷ Tudományos Gyűjtemény, 1827., VIII., 44. kk. Derecskői Fodor Gábor: A mezei gazdaság.

⁸ *A mezei gazda kézikönyve*. Kiadta Staut József, Kassán. Wigand György, 1831. — L. Előszavát s 2—6, lapjait.

⁹ Balásházy sok munkája közül közvetlen nevelésügyi anyag csak a főszevegben tárgyalt műben található. Közvetve még ezek a könyvei szolgálták a mezőgazdasági művelődést: Gyűjtemény a juhtenyésztésről. Kassa, 1927. Werfer; Az okos gazda, vagy gazdasági tudomány kérdések és feleletekben két toldalékkal a marhavásárlásról. Alsóbb falusi oskolák számára. Pest, 1830. Trattner-Károlyi; Újabb tapasztalások a juhtenyésztés tárgyában. Sárospatak, 1833. Nádoskay; A háztartás és mezei gazdaság tudománya. Debrecen, 1838. Tóth Lajos. Mind 100—400 oldalas, olykor kétkötetes művek.

¹⁰ Balásházy János: Észrevételek a honi gazdasági szorgalomnak akadályairól s orvoslása módjáról s. a. t. II. megbővített kiadás. Pesten, 1831. Hartleben. 4—6.

¹¹ Balásházy id. m., 27—28.

¹² Balásházy id. m., 39., 51., 84., 100., 118. és 122. kk.

¹³ Csorba András: Vezér. . . a gazdálkodásra. Előszó és 1—5., 11—12., 16., 18.

¹⁴ Csorba: Id. m., 201—211.

¹⁵ Csorba: Id. m., 216—222.

¹⁶ Csorba: Id. m., 229—231.

¹⁷ Csorba: Id. m., 233—234.

¹⁸ Csorba: Id. m. 223—226.

¹⁹ Észrevételek Csorba András úrnak ezen cím alatt kiadott munkájára: Vezér a természetesen művelt mezei gazdálkodásra. írta Hölezel József ispány. Pesten, 1839. Trattner. — V. ö. 89—96.

²⁰ Leibitzer János: A mezei jószág vagy útmutatás. Pesten, 1832. Wigand. V. ö. 5—20., különösen 18., 19. és 23. §.

²¹ Kunoss Endre: Alapvonalak a honi nevelés köréből. Pesten, Trattner. 1833. — Az idézett részt l. 115.

²² Holiczy: A selyem tenyésztés története s jelenvaló állapota Tolna Vármegyében. Tudományos Gyűjtemény, 1830/VII., 55 kk. — A népszerűsítő füzeteké közül 1. *Bálint István*: Selyem gazdaságról való tanításnak két része, Pest, 1830. Trattner; *Trentsényi*

Ferentz: Rövid módja az Eperfa és Selyemhernyó tenyésztésnek, Szeged, 1830. Grün;
Matuska József: Oktatás a szederfa és selyembogái tenyésztéséről. Buda, III. kiad.
 1846. Egyetem. — Hasonlók a méhészetéről, juhásatról, stb., stb.

4. Mérnök és céhbeli mester.

¹ Felső Magyarországi Minerva, 1829., T., 2.

² Allgemeine Handlungszeitschrift, 1830., No. 2—3.

³ Ipar címűtár, 1847., 251., 358.

⁴ Szent-Péteri Imre: Erdőnevelést tárgyazó értekezés. Tudományos Gyűjtemény 1830. évf., II., 48. kk.

⁵ Nemzeti Múzeum: Diaetalia, 204., I. f., 7.

⁶ John Paget: Hungary and Transsylvania, I., 334.

The younger students are better acquainted with the coffee and billiard rooms, than with the halls of their professors, and the public examination is a farce, as it is well known that any one can purchase the *primant* classem (the highest certificate) by a bribe of the professors. How far these statements may be true I know not, but I am inclined to believe, that Schemnitz is far behind Freyberg in Saxony.

⁷ Zelovich Kornél: A műegyetem... története, 64—68.

⁸ V. ö. Sárközi Imre: Régibb vízi mérnökeink életéből. Budapest, 1897. Pátria.

⁹ K. V.: Magyar országban intézendő az Inzsenéri tudományokat tárgyazó folyó-írásnak szükségéről és hasznáról. Tudományos Gyűjtemény, 1831. IV., 54. kk.

¹⁰ V. ö. Kautz Gyula: Nemzetgazdasági eszmék, 253—258.

¹¹ Orsz. Levéltár. Lad. XX. No. 18. Fasc. L. Ad Num. 19. Törvény-Czikkek a Nemzeti Nyelvnek a falusi-oskolákban terjesztése és a Népinevelés jobbítása s egy Műv-Egyetemi intézet terveinek megkészítése végett rendelt Országos Küldöttség eránt. — V. ö. még az 1836. Országgyűlés Jegyzőkönyvével. Pozsony. Belnay, Landerer, Smid és Weber. — XIV. darab, 159. I. — A 450. ülésen ápr. 9-én.

«Olvastatta ezután az Ország Birói ítélő Mester Végh Ignátz által a Műegyetemi Intézet felállítása tervének kidolgozása tárgyában rendelendő országos Választmány iránt benyújtott Izenet Javallatot, mely minden észrevétel nélkül elfogadtatott.»

¹² Zelovich közlése id. m. 79—80. lapján Liphay Sándor: Adalékok Műegyetemünk történetéhez. Magyar Mérnök és Ép. Közi., 1895., 227. o. nyomán.

¹³ Orsz. Levéltár. Lad. XX. No. 18. Fasc. L. Ad Num. 19. —2 k. Izenete a KK és RR-nek a Nemzeti nyelv terjesztésére felállítandó előkészületi Oskola és műegyetemi Intézet tárgyában.

¹⁴ Orsz. Levéltár. Lad. XX. No. 18. Fasc. A. No. 60. — 1836. ápr. 29. Resolutio Regia — ut Scholarum praeparandiarum Realium et Polytechnica-instituta coalescant neque hanc in rem proejecta Legis necessitatem subversari.

¹⁵ Orsz. Levéltár. Lad. XX. No. 18. Fasc. S. Ad Num. 19.

¹⁶ Az Országos rendszeres munkáknak megfontolására tekintetes Pest Vármegye Rendéi által kiküldött Deputatióknak Véleménye a kereskedésbeli (Commerciale) tárgyban. Pesten. Trattner, 1832. (Nemzeti Múzeum: Diaetalia 204/5—I.)

¹⁷ Az 1827-dik esztendei 8-dik törvény cikkely következtetésében készült országos rendszeres munkák megvizsgálására tekintetes nemes Bihar vm. által a *kereskedés* tárgyában rendelt bizottságnak észrevételei s ezek folytában költ végzések. Nagy Váradon Tichy János könyvnyomtató intézetében 1833. (Nemz. Múz. Diaetalia 204/1. 5—6.)

¹⁸ Ismertető az összművészet és polgári szorgalomban. Szerk. és kiadja Borsos Márton hites ügyvéd Budán. Egyetem betűi. 1837. év. 10. szám.

¹⁹ Szentpétery József: Észrevétele egy Pesti Mesterembernek a Czéhek eltörlését javalló vélekedések körül. Tudományos Gyűjtemény, 1832., VII., 39., 41., 44.

²⁰ Szentpétery József id. cikke, 48., 56.

²¹ Szentpéteri József id. cikke, 42., 58., 62—70.

²² Szentpéteri id. cikke 72—75., 96.

²³ Szentpéteri id. cikke, 94., 96.

²⁴ *Opinio Excelsae Regnicolaris-Deputationis niotivis suffulta pro pertractandis in consequentiuni Articuli 67: 1790/I, elaboratis Systematicis Operatis Articulo 8:1827 exmissae circa objecta Ret Literariae. Posonii Typis S. L. Weber, 1830.*

²⁵ Fenti *Opinio Caput. IV. De Norma Studiorum in vernaculis majorum Urbium Scholis. 34 §.*

²⁶ Fenti Opinio: Caput V. De Norma Studiorum in Scholis vernaculis primariis § 38.

²⁷ Fenti Opinio: § 169.

²⁸ *Jankovich M.*: A mester legények ingyeni oktatásoknak elsőbbsége Magyar Országban, mint a külföldön. Tud. Gyűjt., 1834/1., 47—51.

²⁹ *Beszédes József* sárvízi igazgató vízmérő: A mezei gazdaságra, mesterségekre és kereskedésre alkalmaztatott Inzsenérségből próbául előadva a Bevezetés. Tud. Gyűjt. 1830/VL, 68. kk. — Ugyanő: A Duna világkereskedési tekintetben. Tud. Gyűjt., 1830/V., 15. kk. — U. ő: Gyakorlós inzsenéri értekezés. Tud. Gyűjt., 1830. IV., 49. kk.

5. Tisztességes ember-e a kereskedő?

¹ Orsz. Levéltár Lad. XX. No. 18. Fase. F. No. 2. Izenete a KKK és Rendek az Ország közjavát és kereskedését gyarapító magános vállalatoknak ápolása és biztosítása tárgyában a Magos Fő Rendekhez.

² (Névtelen): Mellyik jobb a kalmárnak takarékosága-e, vagy a nemesek vendéglátásbeli adakozósága? Felső Magyarországi Minerva, 1830/VII, 41—46.

³ Kolosvári Hites Polgár és kereskedő *Trandofir György* úrnak Halotti Végtisztelete megadásakor tartott rövid elmélkedés a kereskedés hasznos voltáról *Csiszár Sámuel* kolosvári ev. ref. pap által Kolosvárott. Az evang. reformátum kollégium betűivel. Nyomtatta Barra Gábor, 1833., 2—18.

⁴ Kereskedési szemléletek. Egy kivont része azon javallatok egyikének, mellyek a pesti casinói egyesület 1828-dik júniusi felszólítására készültek. Kassán. Vajda Pál tulajdona. 1832.

⁵ *Osaplovics Johann*: Gemälde von Ungern. Pest, 1829. Hartleben. II. köt., 3

⁶ *Mercur*, ein Comptoir und Reisetaschenbuch für Kaufleute, Fabrikanten und Gewerbetreibende. Auf das Jahr 1830. Herausg. Samuel Rosenthal. Pesth, 1830. — 101—107., 119.

⁷ *Káts István*: A mértékeknek számvetése a kereskedésnek és belső gazdálkodásnak hasznára. Nagyváradon, 1804. Gottlieb Antal.

⁸ Ez az «Allgemeine handlungszeitung von und für Ungarn». Felállítása egy Hazai Intézetnek Szabad Királyi Pest városában ezen nevezet alatt: *Kereskedői és Utasító Bolt*. Pozsonyban, 1826. — írták Kirchner Ferdinánd és Ernst András.

⁹ (Schack)—Vincze: A kereskedelmi oktatásügy fejlődése, 197.

¹⁰ Bibanco vállalkozását — saját záróértékelésem kivéve — Vincze Frigyes előbb id. munkája 201—208. nyomán tárgyalom. Ugyanott forrásirodalom is található. — Bibanco tankönyvei kaposak voltak s az iskolán kívüli művelődést is szolgálták. Kaufmännische Buchhaltung-jának 1842-i kiadásában írja, hogy célja kettős volt: «dem Geweithen eine unterhaltend nützlich Uebung, dem Laien und Schüler aber einen erfahrenen Wegweiser auf den vielverschlungenen Wegen zur correcten Buchführung übergeben zu haben.»

¹¹ V. ö. Imre Sándor: Wesselényi tanulmányát «A magyar nevelés körvonalai» (Budapest, 1920.) c. gyűjteményében. — Idézeteink a Balítéletekről, Bukarest 1833. első kiadásból valók.

6. Széchenyi István.

¹ Imre Sándor: Széchenyi és a magyar nevelés jövője. Széchenyi eszmevilága c. gyűjteményes munka, II. köt., Budapest, 1914. 39. l. Ugyanez a Magyar Társadalomtudományi Szemle 1913. évf.-ban. — V. ö. még Imre Sándor számos Széchenyi tanulmányát, így Széchenyi felfogása a nevelés gyakorlati irányáról. Magyar Paedagogia, 1902. évf., 593.; A közoktatásügy és gróf Széchenyi István. Budapesti Szemle, 1903. július; Széchenyi nevelésügyi nézeteiből. (Család és iskola) Kolozsvár, 1903.

² Imre Sándor: Széchenyi nézetei a nevelésről. Budapest, 1904. Politzer. 11., 108., 109., 112., 229. — A következőkben elsősorban Imre Sándor idézett munkáinak eredményeit vesszük át, mert az ő széchenyi látása a legteljesebb a legnagyobb magyar életművének nevelői vonatkozásait vizsgálók között.

Széchenyivel foglalkozni örökké időszerű. Nemcsak nevelési rendszer állítható össze műveiből, hanem irodalomtörténeti vagy alkotmányfejlődési korszak is. Nemcsak közlekedési apostol, hanem életrajzregények titáni főhőse is. Nemcsak a pillanatot rögzítő naplóiban, hanem higgadtabb ítéletű, összefüggő és egy tárgykörnek szentelt munkáiban is olyan csapongva ontotta eszméit, hogy aki keres, még előre megalkotott íté-

letéhez is talál Széchenyiben igazolást. Ezért idézik irodalomszerte, ezért dagad évről évre a Széchenyi-irodalom. Több, mint nemzeti klasszikus, mert gondolattegerének sok cseppje már nem is jelige, hanem példabeszéd, napi fohász vagy keserv, aminek több köze van egyénenként mindnyájunkhoz, mint alkotójukhoz. Ebben a tudatban fogtunk közgazdasági művelődési vizsgálatához, és az ívjobb Széchenyi irodalomból még a következőkre utalunk: Réz Mihály: Széchenyi-problémák, Budapest, 1909., Pallas; dr. Komlóssy Ferenc: Széchenyi István gróf élete. Budapest, 1911., Hornyánszky; Friedrich István: Gróf Széchenyi István élete. Budapest, 1914., Szent István; Fekete—Váradi: Széchenyi vallomásai és tanításai. Budapest, 1926., Stádium; Szekfü Gyula: A mai Széchenyi. Budapest, 1935., Révai; Hegedűs Lóránt: Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája (év nélkül). Budapest, Athenaeum; Gaal Jenő: Széchenyi tanulmányai (Nemzetgazd. és szoc. pol. válogatott tanulmányainak újabb rendszeres gyűjteményében), I. köt., Budapest, 1932., Pátria.

³ Imre S.: Széchenyi és a magyar nevelés jövője 39. V. ö. még u. o. Széchenyi a nevelésről 114—115, 186, 188.

⁴ Imre Sándor: Széchenyi a nevelésről 194, 200—202.

⁵ Imre Sándor: Nemzetnevelés 106, Széchenyi nézetei a nevelésről 3—4, 9—11, 172, 253.; Széchenyi és a magyar nevelés jövője 51, 53.

⁶ Imre Sándor: Széchenyi a nevelésről 86, 160, 251—252, 260.; Széchenyi és a magyar nevelés jövője 43—48. — V. ö. még Kautz Gyula: Gróf Széchenyi I. Hitel c. munkájának méltatása (Széchenyi munkái. Bpest, 1904. Akad. kiadás. II. sorozat I. kötet). XXVII kk. — Bentham dices haszonelve így hangzik: «The greatest possible quantity of happiness» vagy «The greatest happiness of the greatest number».

⁷ Imre Sándor: Széchenyi a nevelésről 168.

⁸ Részletesen és bő idézetekkel fejtegeti Széchenyinek itt tömörített gondolatmenetét Imre Sándor: Nemzetnevelés 22—23. és Széchenyi a nevelésről 14, 64, 109, 116, 205—206, 233—234, 243—244. — A többi nevelői vizsgálat kevésbé részletes, lényegileg nem mond újat Széchenyiről s ezért rajtuk nagyon röviden futunk át.

⁹ Kautz Gyula: Gróf Széchenyi István Hitel c. munkájának méltatása. (Széchenyi munkái Bpest, 1904. Akadémiai kiadás II. sorozat. I. kötet bevezetésében.) V, XVIII, XIX, XXX.

¹⁰ V. ö. Gaal Jenő műveiből főleg Széchenyi társadalmi politikája. (Kultúra és tudomány c. sorozatban Széchenyi eszmevilága gyűjteményes munka. Bpest, 1914.)

II. kötet 123., ezenkívül u. azon sorozat III. kötetében (Bp. 1923.) Gaal J.: Széchenyi nemzetgazdasági eszméi 66, 75. és 80. 1. — Ugyanott (III. kötet) Berzeviczy Albert is foglalkozik a tárggyal Széchenyi és a közművelődés címmel, de semmi újat nem mond benne.

¹¹ Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei I. kötet. Előszó XIV., II. kötet 342—343. — Széchenyi köznevelési szerepét még sokan érintik. Közülök, mint tárggyunkhoz legközelebb állókat említjük Vig Albert iparoktatás 142. és (Schack)—Vincze: A kereskedelmi oktatásügy fejlődése 199.

¹² Idézeteimnél a következő kiadásokat használtam: Lovakrul. Pesten 1828. Petrózai Trattner. — Hitel és Világ. Sz. munkái II. sorozat. I. kötet. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia 1904. — Magyar Játékszínről. Pesten 1832. Fűskuti Landerer. — Stádium 1831. Kiadta Z*** Lipse, Wigand. — Hunnia. írta .. . 1835-ben. Kiadta Török Lajos. Pest. Heckenast, 1858. — Kelet népe. Pest, 1841. Trattner. — Pesti por és sár (írta 1837/40. közt.) Hátrahagyott irataiból kiadta Török János. II. kiad. Bpest, 1872. Heckenast. — Politikai programmtörödékek Pesten, 1847. Trattner — Gr. Széchenyi I. naplói, Kiadja. Viszota Gyula (Magyarország újabbkori történetének forrásai c. sorozat.) Bpest, 1926. — Többi műveiben nincs feltárt adalékainkat lényegesen bővítő vonatkozás.

¹³ Gr. Széchenyi I. Naplói. (Magyarország újabbkori történetének forrásai c. sorozat. II. kötet.) 361. Kiadja Viszota Gyula 1926. — 1823. május 9.

¹⁴ V. ö. Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. Századok, 1923. évf. 31.

¹⁵ Mályusz Elemér előbb id. cikke 43—55.

¹⁶ Mályusz Elemér id. cikke 60.

¹⁷ Amit Vincze Frigyes: A legújabb kor közgazdasági irodalma (Kereskedelmi Szakoktatás XLIV. évf. 157.) c. tanulmányában nagy szorgalommal összegyűjt mint a polgárság, ipar és kereskedelem iránt felébredt szépirodalmi érdeklődés adalékait, az mind csak forgács és nem gerinc. Irodalmunk csak a nemesi renddel foglalkozik majd egyre szaporábban a néppel. Arról nem tehetnek írónk, hogy nem volt magyar polgári

osztály, de feltétlen fogyatkozásuk, hogy még ábrázolásikban s vágyaikban sem él ilyen.

Felfogásunkkal nagyon azonos értelemben állapítja meg Szerb Antal (Magyar irod. Tört. Kolozsvár, 1934. I. 204.) Szekfű Gyula értelmezésére célozva, hogy «A polgári léleknek mindazok a mozzanatai, amelyek a szorgalmas gyarapodással függnek össze, a magyartól idegenek maradnak». Ezért a magyar irodalmat nem a polgári gondolat hatja át, hanem a föld közelsége.

¹⁸ Beöthy Zsolt: Széchenyi és a magyar költészet c. tanulmányában töviről-hegyire kibogozta Széchenyi szépirodalmi hatását, de sehol nem említi, hogy a polgári gondolatot képes lett volna be Jé átsugározni.

¹⁹ Imre Sándor (Nemzetnevelés 63—64.) épp Széchenyi, Eötvös és Wesselényi eszmevilágából így vezeti le a nemzet meghatározását: «Nemzet azok lelki összesége, kik a földrajzi viszonyok s a közös múlt erejénél fogva az emberiség egyetemes körén belül egységet alkotnak más hasonló egységek mellett, azoktól határozottan elkülönült szervezettel).

Ez a meghatározás a Világostól Trianonig élt soknyelvű és fajú magyar államot fedte. Azonban épp a benne nem szereplő nyelvi és faji mozzanatok bontották meg a magyar *állammal* azonosított magyar *nemzetet*. Mi nem a közös múltban, a történetiségben látjuk a nemzetképző erőt, hanem a *gazdasági szervezetben*. Ez a leghatalmasabb s legörökebb, mert túlterjed fajon, nyelven, múlton, élteti az angol világbirodalmat, együtt tartotta nemzeteken túl. sőt ellenükre a Habsburg monarchiát, s hiányát nyögi minden utódállam. Ha a Kárpátok medencéjének régi, nemzetiségileg tarkázott magyar állama elszakított véreinken túli területekkel együtt a nemzetiségileg ugyanolyan vegyes szomszédállamokkal szemben föltamad, annak oka csakis a gazdasági egymásrautaltság lesz. Ez a meggyőződés igazolja álláspontunk látszólagos egyoldalúságát, midőn művelődéstörténeti jelenségeket közgazdasági szemszögből értékelünk.

V. A VÉDVÁMOS IEÁNYZAT HATÁSA A REFORMKOR MŰVELŐDÉS POLITIKÁJÁRA.

1. A védvám varázsigeje.

¹ List Frigyes (1789—1846) főműve Das nationale System der politischen Oekonomie. 1841. — Rendszerének vázlatára nézve v. ö. Kautz Gyula: Nemzetgazdasági eszmék 348—349. 474. és Heller Farkas: Közgazdasági Lexikon 400, 489.

² V. ö. (Hóman)—Szekfű: Magyar történet VI. 180. kk. és Kautz id. m. 471—473.

³ V. ö. Kautz: id. m.: 342, 362. 380, 389. 399. 452.

⁴ Erdélyi János: Nemzeti iparunk. Bővítve és jegyzetekkel kísérve kiadta Fényes Elek. Pesten, Heckenast. 1843. — Erdélyi, a Károlyi grófok néhai jószágigazgatója kéziratban hagyta munkáját s Fényes Elek oly lényegesen dolgozta át és annyi a szerzővel is vitába bocsátkozó jegyzettel kísérte, hogy inkább tekinthetjük az ő munkájának. Adataink a 71—85. lapokról valók.

⁵ Eisner: Ungarn durchreist. I. 127—131.

⁶ Miss Pardoe: The City of the Magyar or Hungary and her Institutions. London, George Virtue, Ivy Lane, 1840.

I. köt. 57. kk. In a country where nature has done so much, that she has left to man only *the task of a judicious appropriation* of her gifts, it is painful to witness such utter neglect of every effort to render them available.

II. 219—222. Not only the forests remain intact, but *little labour is bestowed even upon the corn-land*, which yields its produce with very slight demands on human exertion; and *agriculture is consequently very imperfectly practised*. It is only where a dense population requires a comparative supply, that the earth is compelled to yield up its produce by perseverance and art, and much prolific and lies comparatively waste in Hungary because there is no necessity for great exertion.

III. 259. Theal misery which persons who have not studied the subject imagine to exist in the cottage of the *bauern*, will be found for more readily under the roof of the *bokskoros nemesek*, or petty nobles, who in some instances people whole villages; and by whom, through an attenuated subdivision of property, and *false sentiment of haughty indolence*, much and severe penury is frequently endured. V. ö. még. III. 194—232.

⁷ J. N. Preyer: Des ungarischen Bauers früherer und gegenwärtiger Zustand.

Pest, 1838. Hartleben. — Ajánlja Bercsényi János temesvári kamarai adminisztrátor-nak. — L. különösen 152—165.

⁸ Tóth József: Az úrbéri telkek. Gazdasági Tudósítások és Rohonczy Közlemények. Buda, 1841. II. 3, 11.

⁹ (Nagy Károly): Daguerotvp. Pozsony. Schmid Antal betűivel. 1841. — 82, 89—91, 103, 154, 259. és 261.

¹⁰ J. Gl. Eisner: Ungarn durchreist 348, 380—381. V. ö. még Croquis aus Ungarn (névtelentől) Leipzig, 1843. Wigand. 20. 1. Il y a plus, *on ne voit aucun marchand hongrois dans la province*. Le hongrois lui même méprise et tient encore a déshonneur toute occupation pénible; la vie nomade à laquelle il est accoutumé depuis longtemps a seul pour lui des charmes; tout ce qui len éloigne le contraire et lui paraît insupportable.

¹¹ Eisner: L'ngarn durchreist. I. 80. Noch stehen in Ungarn die Stände einander zu fern. Vom großen Güterbesitzer bis herab zum Bauern welch ungeheuerer Kluft! — Diese kann nur ein *gebildeter und vohlhabender Mittelstand* ausfüllen, der jene ein wenig zu sich herab und diese zu sich hinauf zieht. In Pest kann der zunehmende Handel diesen Mittelstand bald bilden, aber diese Stadt bleibt dann immer noch eine Oase in der Wüste. *Volksbildung* von unten herauf ist das kräftigste Mittel dieses Gut dem Lande zu verschaffen.

¹² V. ö. (Hóman—)Szekfü: Magyar történet. VII. 95. — Kappel Fridrik: Észre- vételek a pesti vásárokról s ezeknek szabályozásáról. Gazdasági Tudósítások. 1837. 96. 1.

¹³ Ungerns Industrie und Cultur von Johann v. Csaplovics. Leipzig. Wigand. 1843.

¹⁴ Egy hazafinak vélekedése némelly gazdaságbéli körülményekről. Pozsonyban 1833. Belnay örökösének betűivel. 4, 13.

¹⁵ Csaplovics: Ungerns Industrie und Cultur 50—52. és Nachtrag. — Miss Pardoe: The City of the Magyar II. 258—286. The industry, arts and commerce of the country have also hitherto been principally carried on by Germans, *the Magyars being a warlike rather than a trading people*; and the aristocracy, by reason of their local privileges, being incompetent to enter into commercial relations. *It was consequently, to legal and political studies that the Hungarian nobles turned their attention*, when they sheathed their swords.

Thus, there are no merchants in the country who can compete with the Germans, save indeed the Jews, who are intuitively traders all over the world; while nearly all the talent in law, politics, and I may also venture to add, science, centres in the native Hungarians.

It is true that the cities, with their mercantile inhabitants devoted entirely to commerce, do not even yet comprehend the importance of becoming perfectly nationalized; but as both literary and social improvement progresses about them, the trading classes are nevertheless approximating more and more with the Hungarian middle ranks.

¹⁶ Névtelen: Quodlibet. Lipcse, 1845. 138.

¹⁷ Croquis aus Ungarn. 19. 1. Französische LTrtheile über Lfngarn c. fejezetben összegyűjtött újságcikkeket és útleírásokból Magyarországgal foglalkozó szemelvényeket. Az alábbi részeket Marcel de Serres: Voyages dans lempire dAutriche. Tom. III. P. 266. valók.

On observe encore une bien grande différence entre lindustrie des Hongrois dorigine magyare et ceux qui descendent des allemands et des slaves. Ces derniers sont plus habiles et plus actifs que ie Magyare, dont lindolence est extrême. Une pelisse de peau de mouton, une chemise et un caleçon de laine, un peu du pain et du lard, voilà tout ce dont ils ont besoin, et tout ce quils efforcent de se procurer. Une fois que ces besoins sont satisfaits, ils étouffent toute idée dindustrie et reprennent leur indolence habituelle

¹⁸ Croquis aus Ungarn 19.

¹⁹ John Paget: Hungary and Transsylvania. London 1838. I. köt. 398. «I am a nobleman!» proudly answers the mustachioed Magyar when any question of freedom of speech or action is raised and, as he does so, he twirls the cherished ornament of his upper lip, strikes together his long spurs, and seems to increase in stature on the announcement of his dignity.

I. 432. The old gentleman who was of the true Magyar cast and did not like new-fangled ideas and foreign fashions, but stuck to the good old dress and manners of his forefathers soon began to intimate the superiority of Hungary to England and every other country on the face of the earth. «Am I not free? Cant I do what I like? Who dare enter my court?» he burst out as I began to question his right to boast so loudly. Have not we everything men can desire? Have not we» — counting on his fingers —

«have not we plains and mountains and woods and meadows — gold, silver, copper and iron — wool, linen and silk — beef, game and fish — wine, corn and tobacco? — there is nothing but coffee and sugar wanting, and those we could have if we chose to grow them! Where is there another country like this?

He added in a more modest tone «*Only we have not got money*».

2. Fáy Andrásék osztó igazsága szellem s anyag között.

¹ Zsoldos Ignác: Nevelésünk hiányai. Budán 1836. Egyet, nyomda. 60—61 «A gramaticalis s úgynevezett Humaniorum» c. fejezetből.

² Tóth Lőrinc: Esmék a magyar tudományosság Académia s iskolaügy körül. Pozsony. 1848. Schmid és Busch betűivel. 68—72.

³ V. ö. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. II. 64, 401—403, 419, 600.

⁴ Örhegyi: A nevelés. Tudományos Gyűjtemény 1839. X. 33.

⁵ Erdélyi: Nemzeti iparunk 358—363. 63. §.

⁶ Próbátétel A máj nevelés két nevezetes hibáiról. Szerzetté: Fáy András. Pesten. 1816. Trattner betűivel. 81. és 147.

⁷ Fáy András.: Terve a Pest megyei köznépp számára felállítandó Takarékpénztárnak. Budán, Egyet, betűivel. 1839. 1—3.

⁸ Fáy András fenti m. 9.

⁹ Fáy András.: Terve a . . . Takarékpénztárnak. 5—9.

¹⁰ Fáy fenti m. 10—11-

¹¹ Fáy András.: A Jelenkorban megjelent összeállítások a hon legközelebbi teendői körül. Pesten. 1846. Beimel József. 15.

¹² Fáy: A Jelenkorban megjelent összeállítások. 43—44.

¹³ Fáy: A Jelenkorban megjelent összeállítások. 65, 74.

¹⁴ V. ö. Szentpétery I.: A bölcsészettudományi kor története, 293. és Kautz: id. m.

3. Közgazdaság, mint népoktatási tananyag.

¹ Oláh János: A falusi iskolák allyasodásának főbb okairól és azoknak megorvoslásokról. Tud. Gyűjt. 1834. IV. k. 48—54.

² Warga János: Népiskola tanítókat képző intézet. Athenaeum. 1837. évf. I. félév 283. V. ö. még: Neveléstudomány a mesterképző intézetek számára. Buda. Egyet. nyomda. 1844.

³ Kémlő. 1836. évf. 12. sz. 89. A földművelő osztály neveltetéséről. Irta B. — Kémlő 1836. 13. és 1837. 9. sz. 70.

⁴ Erdélyi János: Nemzeti iparunk. 345—349.

⁵ Mórocz Dániel: Gazdaságtudomány alapszabályai. A dunántúli ref. Egyházkerület által *népiskoláiban* elfogadott kézikönyv. Pápa a ref. főiskola betűivel. 1844.

⁶ Kiss Baling- Falusi földművelőket oktató. Pesten 1846. Beimel.

⁷ Báró Dercsényi János: Tanulmányok a kommunizmusnak egy humánus ellen-szeréről, avagy a népgazdaszat, a népoktatás és a nép politikai életének humanitási rendszeréről. Pesten, 1846. Härtleben. 1—2.

⁸ Dercsényi: előbb id. m. 6.

⁹ Dercsényi: id. m. 92—95, 99, 101.

¹⁰ dr. Tavassy Lajos: Bevezető szó. Eszmetörődék a népnem és népnevelésről. Nevelési Emléklapok. III. és IV. füzet. Pesten, 1847. Nil—XIV.

¹¹ Nevelési értekezmények. Mi módon lehetne nálunk a köznépp iskoláit egyszersmind szorgalomtanodákká (industriális iskolák) tenni? írta: *Varadi Szabó János*. Nevelési Emléklapok. 1848. évf. V. füzet. 38.

¹² Váradi Szabó János fenti id. cikke. 44—45.

¹³ Néhány szó neveltetésünkről. Kémlő. 1837/27. sz. írta B. 209—211.

¹⁴ Győry Sándor: Népinevelés. Tudománytár. Közre bocsátja a Magyar Tudós Társaság. Szerk. Luczenbacher János és Almási Balogh Pál. XIV. köt. Budán. Egyetem betűivel. 1843. 19, 21, 134.

¹⁵ Győry Sándor: Népinevelés. 323—328, 334.

¹⁶ Győry: Népinevelés. Tudománytár. XV. kötet. 10—20.

¹⁷ Győry: Népinevelés. Tudománytár. XV. 21, 67—79.

¹⁸ Győry fenti m. 138, 142.

¹⁹ Győry fenti m. 146—149, 195—210.

²⁰ Györy fenti m. 208—214.

²¹ Györy fenti m. 260—274, 368—378.

²² Györy Sándor: Népmvelés. A tudományok terjedése és alkalmazása. Bereksztés. Tudománytár. 1844. évf. XVI. kötet. 98—106, 114—116, 146—149.

4. Alsófokú mezőgazdasági szakműveltség.

¹ Justus Liebig: Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agriculture und Physiologie.

² V. ö. Erdélyi: Nemzeti iparunk 87—118. és Eisner J. G.: Ungarn durchreist. I. köt, 82—98.

³ V. ö. Török János: A földmvelés akadályairól s azok elhárításáról. Athenaeum. 1840. évf. II. félév; Erdélyi: Nemzeti iparunk 133—136. — Kautz Gyula: Nemzetgazdasági eszmék. 354.

⁴ Erdélyi: Nemzeti iparunk. 102. — J. G. Eisner: Ungarn durchreist. 329.

Ein großes Maß von diesen Schätzen, dabei *Unbeholfenheit in der Ausbeutung und Anwendung derselben*, ist in der Regel dem materiellen Wohle weniger förderlich, als ein geringeres Maß, wo Industrie und Gewandheit klug damit umgehen wissen. Es läßt sich dem Lande dennoch ein günstiges Prognosticon für die Zukunft stellen, weil es nur der *erwachenden Intelligenz* bedarf um der Bevölkerung alle materiellen Güter zu gewinnen.

332—333. Um die fraglichen Kenntnisse zu werben, dazu fehlt es in Ungarn so wenig, wie in einem anderen Lande an Gelegenheit.

⁵ Miss Pardoe: The City of the Magyar. III. köt. 232. k.

It is probable that ere long very beneficial effects will be produced both by the examples and by the technical information afforded by these rural seminaries (Tessedikre céloz), but *up to the present moment the peasant has continued to be uninfluenced by either*; and to pursue his avocations in the same manner in which, they were conducted by his predecessors.

⁶ V. ö. a Kémlő 1837. évfolyamának hosszú cikksorozatát, továbbá Bátty Károly: Futó-homok megfogása és használása módjáról hasznos segéd könyv. Pest, 1842. Landerer, különösen a 28. és Klauzál Imre 1837. június 19-én Tótmegyeren írott cikkét: Néhány tekintet Magyar-ország földmvelésére. Megjelent a Gazdasági Tudósításokban. 1837. évf. 124.

⁷ Udvardy János: Gondolkodó gazdáinkhoz. Kémlő. 1837. évf. 7. sz. 52.

⁸ Udvardy fenti cikke: Kémlő. 1837. évf. 9. sz. 65—67.

⁹ Udvardy fenti cikke: Kémlő. 1837. évf. 9. füzet. 70—75. és 10. füzet. 73—75.

¹⁰ Udvardy: A nemzeti jólét elemeiről. Kémlő. 1837. 19. sz. 145—155.; 23. sz. 177. kk., 299. kk., 302.; 38. sz. 302—305.

¹¹ Tudományos Gyűjtemény. 1836. VIII. 3. kk. N. jelzésű cikk: A földmvelési iparkodásról.

¹² Kémlő. 1836. évf. 30. sz. 234—250. Gazdasági Tanintézetekről. írta B. jelzésű névtelen.

¹³ Török J.: Gazdasági egyesületek és intézetek. Megjelent a Gazdasági Tudósítások 1837. évf.-ben. 89.

¹⁴ A Magyar Gazdasági Egyesület pártfogása alá helyezett czeglédi majoros és telkes gazdákat képző intézetnek tervrajza. Szíves méltánylásul s ismertetésül pártfogóinak és ügybarátainak ajánlva *Török János* több n. megyék táblabírája s a M. Gazd. Egyesület titoknokja, mint a tervezett intézet tulajdonosa által. Pesten, 1845. Beimel.

¹⁵ V. ö. Erdélyi: Nemzeti iparunk. 250—253.

¹⁶ *O. Levéltár. V. K. M. iratok* 1848/49. Fasc. D. 623. Hutirai Lukátsy Sándor: «Közoktatási Miniszter úrhoz javalat a mezei és kerti gazdaszat közoktatás terén lehető előmozdítása tárgyában».

¹⁷ Ismertető honi s kül Gazdaságban és kereskedésben. 1838. évf. 13. sz.

¹⁸ Szendrey Ignác: Javaslát a honi fiók gazdasági egyesületekhez, nevezetesen a Szatmár megyeihez intézve. — Gazdasági Tudósítások és Rohonci Közlemények. Buda. 1841. évf. II. 3. 35. kk.

5. Az okszerű gazdaképzés irodalma.

¹ Erdélyi János: Nemzeti iparunk. 141—144.

² Bujanovics Eduard: Az okszerű gazda képződéséről. (A németországi mezőgaz-

dák potsdami gyűlésén mondott beszéde.) Gazdasági Tudósítások. IV. évf. I. füzet. Pesten. 1840. Trattner.

³ Bujánovics Edward fenti m. 15.

⁴ Kémlő. 1836. évf. 36. sz. 250.

⁵ Kémlő. 1836. évf. 33. sz. 257. kk.

⁶ V. ö. Dr. Ozwetkovics Ferenc: Mezőgazdasági Szakokoktatási Évkönyv. Bpest. 1935. Pátria. 10—11.

⁷ Mándi Márton István: A Gazdaság Tanító Intézet kinézéseiről. Tudományos Gyűjtemény. 1837. IX.

⁸ Eisner: Die Bildung des Landwirts. 1838. Stuttgart, Cotta.

⁹ Eisner: Ungarn durchreist. 38.

Keszthelyen akkor Geric Pál főállatorvos volt az archon, s ő tanította az állattenyésztést, Kehr Vilmos főmérnök az építészetet, Lehrmann József főkertész a szőlészetet s kertészetet, Dezsőn Lajos uradalmi ügyész az úrbéri-, váltó- s keresk. jogot. Beischer Endre a vegytant, jószágigazgatást, számtant és gazd. mutant. Gniczery János volt a parasztfiúk oktatója. V. ö. Ipari címár. 1847. 362.

¹⁰ Leitfaden für die Vorträge über landwirtschaftliche Buch- und Rechnungsführung am ökonomischen Institute zu L^Tngarisch. Altenburg. 1845. (Nyomda nélkül.)

¹¹ V. ö. Leitfaden für die Vorträge über Baukunst am landwirtschaftlichen Institute zu ungarisch Altenburg, mit 12 Zinktafeln. Ung. Altenburg. 1840. Gedruckt bei Alexander Czéh. Az intézetet a negyvenes években Kopecz Gusztáv igazgatta s egyben a földművelést, állattenyésztést, műipart, jószágkormányzást és fűvészetet tanította, Rectmann Ignác látta el a számtan, földmértant s erő mutant, Marsch Antal a vegytant, ásványtant s állatgyógytant, Kanyó Mihály urad. mérnök pedig a magyar nyelvet. — V. ö. Iparcímár. 1847. 362.

¹² Kacsovică Lajos: A Gazdasági Egyesület támadása, történetei s jelen állapota. Gazdasági Tudósítások, 1837. évf. 1—68.

¹³ A Magyar Gazdasági Egyesület szabályainak terve. — Gazdasági Tudósítások. 1837. évf. 69. kk.

¹⁴ Török János: Gazdasági egyesületek és intézetek. — Gazdasági Tudósítások. 1837. évf. 84—89.

¹⁵ V. ö. Gazdasági Tudósítások különösen 1837. évf. I. füzet Előszó; 78, 82.; 1840. évf. I. 74.; és többi évfolyamai általában.

¹⁶ Kémlő a Gazdaság, Ipar és Kereskedésben. Megj. hetenkint kétszer. Pesten. Beimel intézetében. V. ö. különösen I. félév 1836. Július. Előszó. 9. 25.

¹⁷ Dr. Balog J.: A magyar földművelők értelmetlenségéről. Ismertető. 1838. évf. II. 118.

¹⁸ Galgóczi Károly: Xépszerű gazdasági földművelés, vagy gazdasági föld-, növény- és munkaismeret, figyelemmel a viszonyokra, melyek hazánkban a földbirtokra nézve különösen a *jobbágy nép* irányában állanak. *Az alsóbb néposztály használatára* írta és a lelkes földesurak hazafíúi kegyébe ajánlja. Pesten. 1845. Beimel József.

¹⁹ V. ö.: N.: A mezei gazdálkodás princípiumairól. Tudományos Gyűjtemény. 1836. VIII.; Der land- und hauswirtschaftliche Volksfreund . . . für praktische Land- und Hauswirte. Pesth. 1842. Commission Hartleben.

²⁰ V. ö. Franz Schams: Vollständige Beschreibung der kgl. Freystadt. Pesth in Ungarn. Pest. 1821. Hartleben. 116. kk. Praktische Thierarzneyschule c. fejezetet; Báró Wesselényi Miklós: Teendők a lótenyésztés körül. Kolozsvárott. 1847. Barrané és Steinnál. — Tudományos Gyűjtemény. 1824. VI. köt. 34.

²¹ Puky Simon: Mezei gazdálkodást rendező és mindenkit érdeklő tanlagos tapasztalatokbólí időjárás jövendölése két részre osztva. Budán Gvurián és Bagó betűivel. 1846. — Előszóból VII.

²² Erdélyi: Nemzeti iparunk. 145.

²³ V. ö. Kémlő. 1836. évf. 395. 1. Gazdasági jegyzések Magyarországról c. névtelen cikket és Ismertető a honi s külgazdaságban és kereskedésben. Szerk. és kiadja Borsos Márton Budán. Egyet, betűivel. 1838. év 35. sz. Álltajános tekintet a gazdatisztekre nézve.

²⁴ Versuch einer Instruction für Herrschaftsbeamte. Von *Vinzent Kölesy*. Pest 1839. Heckenast. — Megjelent magyarul is, de közkönyvtárainkban nem tudtam nyomára bukkani s így a német kiadást használtam.

²⁵ V. ö. Kölesy id. m. Előszó VII—VIII. és 3, 5, 58—60, 62—63. 1. Böven idézi Columella szavait.

²⁸ Kölesy id. m. 64.

²⁷ Kölesy id. m. 69—77.; 87, 101—103.

²⁸ Kölesy id. m. 104—110.

²⁹ Kölesy id. m. 114.

³⁰ Kölesy id. m. 125, 136, 139, 158, 180, 211, 218, 223, 225, 231—233.

³¹ Kölesy id. m. 204—211, 147. kk., 159. kk., 267, 277, 284.

³² Kölesy id. m. 124, 234, 238, 240, 245.

³³ V. ö. Fináczy Ernő: Renaissancekori nevelés 36. §. 71. kk. és Szerb Antal: Udvari ember Minerva Könyvtár VII. Bp. 1927. 32—35.

6. Kegelemdőfés a céhnek.

¹ Kémlő. 1837. 1. sz. 2.

² Szontagh Gusztáv: Erdély természeti, ipari és kereskedési tekintetben. Athenaeum. 1839. I. félév 15. és 16.

³ V. ö. Warga János: Nevelési elvek Tudományos Gyűjtemény. 1837. X. 43. és Csaplovics: Ungerns Industrie und Cultur. 39—44.

⁴ Erdélyi János: Nemzeti iparunk. 151—153.

⁵ Fényes Elek jegyzete Erdélyi fenti könyvében 300—301.

⁶ Klauzál Gábor: Czéhszabályokat módosító rendelet. Pesten. 1848. Landerer és Heckenast.

⁷ Fényes Elek adatai. Erdélyi: Nemzeti iparunk c. könyvében. 164—170.

⁸ Fényes Elek adatai fenti m. 153—164, 255. és 401.

⁹ Csaplovics: Ungerns Industrie und Cultur. 30—35.

Übrigens muß ich bemerken, daß die Industrieschulen noch nirgends das Volk industriös machen, sondern daß industriöse Völker Industrie und polytechnische Schulen zu errichten pflegen. Die Cultur eines Volkes besteht in der Fähigkeit sein Dasein zu verbessern, also daiierhaft, leicht und angenehm zu machen. Vermehrte Bedürfnisse ziehen unausweichlich erhöhte Industrie nach sich. Warum lassen sich die letzteren (a migvarok) nicht von den Deutschen mit der Cultur anstecken? Ja sogar der Despot Hunger selbst ist hier ganz unwirksam. Die Ursache scheint mir tiefer zu liegen, nämlich in der GrundversoMedenheit der Völkerstämme und ihrer Eigenschaften. Ich bin überzeugt, daß die Industrie der Briten aus Ungarn in 10—20 Jahren ein Paradies bilden; die Ungern dagegen nach England verpflanzt in den ersten 14 Tagen verhungern würden. Das macht die Verschiedenheit der Naturanlagen und Fähigkeiten. Ein sehr hervorstekender Zug in dem Character des magyarischen Landmanns scheint Trägheit und Hang zum Wohlleben zu sein. Es sei für Geld kein Tagelöhner zu haben. Faulheit und Nationalstolz sind synonym.

¹⁰ Udvardy: Míveltség. — Héti Lapok, szerk. Joó János. 1838. évf. 61.

¹¹ V. ö. Dr. Voit Pál: A művészi és ipari oktatás múltjából. Magvar Iparművészet. XXXIX. évf. 9—10. 195.

¹² Joó János: Héti Lapok. Eger. 1838. 1—3. sz.

¹³ Joó János: Nézetek a magyar nemzet míveltségi és technikai kifejlése tárgyában. Budán 1841. Egyetem betűivel. 13—17.

¹⁴ Joó János: Nézetek stb. 24, 32, 44, 45.

¹⁵ Joó János: Nézetek. 52, 64—76.

¹⁶ Joó János: Nézetek. 83, 107, 163—201. Fáy András szóbanforgó cikkét «Hazánk nőnevelésének alapfogalmi különös tekintettel a nemes és főbb polgári leánykákra». I. Athenaeum. 1840. évf. 12. és köv. számokban.

¹⁷ Joó János: Nézetek. 106, 148—149, 151.

¹⁸ Joó János: Nézetek, 90—93., 157.

¹⁹ V. ö. Dr. Voit Pál: A művészeti és ipari oktatás múltjából Joó János egri rajz-tanár Magyar Athenaeuma. Magvar Iparművészet, XXXIX. évf., 9—10. sz., 194—196.

²⁰ Joó: Nézetek, 113—124".

²¹ Joó: Nézetek, 136—142.

²² Joó: Nézetek, 160.

²³ V. ö. Ipar címtár 1847., 388.

²⁴ Csaplovics: Ungarns Industrie und Cultur, 28—30.

²⁵ Műipar. Kiadja a Magyar Gazdasági Egyesület ismeretterjesztő szakosztályi felügyelés alatt. Szerkesztették Kacskovics Lajos és Török János. Buda, 1841. Egyetem betűivel. 61. kk.

²⁶ Vig Albert: Iparoktatás, 174—179. és Iparcímtár, 1847., 374.

7. Műszaki felsőoktatás.

¹ Orsz. Levéltár. Lad. XX. No 18. Fasc. L. ad Num. 19. — Izenete a KK és Rknek a Műhegyetemi Intézet tárgyában rendelendő országos választmány iránt.

² Erdélyi János: Nemzeti iparunk. — Egy összművészeti (polytechnikai) iskola felállításáról írt fejezete s Fényes Elek jegyzetei. 277., 297—301., 410.

³ Zelovich Kornél: A Magyar Tudományos Akadémia hatása a technikai tudományok fejlődésére. Budapesti Szemle, 1926., 588. sz., 33—52. V. ö. még Zelovich: Műegyetem története, 85., 86., 89., 97—99., és Vig Albert: Iparoktatás, 142.

⁴ Vállas Antal: Egy felállítandó magyar központi műegyetemről. Pest. Hartleben, 1841. Előszavából.

⁵ Vállas előbb id. m., 11—20., 26., 34—37.

⁶ Vállas előbb id. m., 41—48., 51—56.

⁷ L. Országos Levéltár. Lad. XX., No 20. Fasc. I. No 58. A központi magyar polytechnicum tervezete. 11—19. Ezenkívül I. Zelovich: Műegyetem, 92—93.

⁸ Előbbi levéltári irat, 8. és 27.

⁹ Előbbi levéltári irat, 27—36. — Ezenkívül a műegyetem alapításának története v. ö. Zelovich Kornél: A műegyetem története, 93—96.

¹⁰ Országos Levéltár. Magyar Cancellária, 1842: 5447.

¹¹ In his scholis praesertim verò superioribus omnes imò plures *cognitiones reales* tradende sint, quam hactenus in talibus tractata fuerint, distinctarum realium scholarum seu classium necessitatem pro futuro cessare. (Fenti országos levéltári iratsomó 10., 11. és 12. levél.

¹² Fenti iratsomóban: Scholae industriales nunc Pestini tantum erigendae essent partim ab notabilis, quos requirunt sumtus, partim quod hae initio indigentis nationis suffecturae sint; quod denique hae tractu temporis in Polytechnicum Institutum transformari Intendantur, tale verò unicum tantum Pestini existere possit.

¹³ Fenti iratsomóban a 18. levél. *De scolis industrialibus* c. fejezet. L. még ezenkívül a 20. levelet.

¹⁴ Fenti iratsomó, 20, 22., 23. és 24. levél.

¹⁵ Fenti iratsomó, 26. és 35. levél.

¹⁶ Orsz. Levéltár. Kaisc. 10,394/5447. sz. iratsomó, 9. levél.

13. levél: Elementares scholas — cunctas illas cognitiones suppeditare debeant, quae *usibus futurae suae destinationis* necessariae sunt. — V. ö. még ugyanezen országos levéltári fasciculusban őrzött Kanc. 17,245/5447. a. c. 1842-ből és 13,518/1843-ból maradt iratait, amelyek az előbbieket ismétlik.

¹⁷ V. ö. Zelovich Kornél: A műegyetem története, 89. kk.; Iványi Béla: Az 1842. iparoktatási javaslat és annak sorsa. Magyar Iparoktatás, VIII. k. — Komis Gyula: A magyar művelődés eszményei, II. k., 44. és Vig Albert: Iparoktatás, 143. kk.

¹⁸ A pesti Királyi József Ipartanodának 1846-dik évi Szent András hó 1-én ünnep - lett megnyitásokor *Karácsony Mihály* ideiglenes igazgató által mondott Beszéd — s *Dr. Arenstein József* -tanár által a mennyiségtan fontosságáról tartott értekezés. — Pesten. Nyomtatott Trattner-Károlyi betűivel. 3—5, 7. kk. V. ö. még Nevelési Emléklapok. Szerk.: Dr. Tavassy Lajos. Pest, 1847. III. és IV. füzet, 169—171.

¹⁹ Előbbi kiadványban Arenstein értekezése 8—11.

²⁰ Zelovich: id. m. 61—62, 68, 72, 103, 106—107. és Vig A. id. m. 151.

8. A kereskedelem teret hódít a magyar tudatban.

¹ Csaplovics: Ungerns Industrie und Cultur 35—38.

² Eisner: Ungarn durchreist, beurtheilt und beschrieben. Leipzig. 1840. Adolf Frohberger. I. kötet 27—28, 30—35, 43, 45, II. k. 200, 218.

³ Eisner: id. m. I. 70—74, 124—126, 135.

⁴ Eisner: id. m. I. 85—86, 153. kk., 178—180, 183—241.

⁵ Eisner: id. m. I. 49—56.

⁶ Eisner: id. m. I. 13—14, 101, 133—138.

Mäkeln, Kleinhandel, Schacher, Agenten, Hofjuden der Grundherren endlich die Schar, welche das Land durchzieht und dorthin Waaren bringt die man bedarf und, Produkte abnimmt, die man verwerten will. Diese letzteren sind für das Land wohlthätig weil sie dort, wo aller innere Verkehr stockt einen solchen allein zu Wege bringen. Noch aber giebt es Gegenden wo derselbe fast tod ist, und *wo man sich nach Handelsjuden*

sehnt. Durch diese ward, man in den Stand gesetzt, seine erzeugten Produkte ins Geld zu setzen. Unter diesen Umständen würde man Unrecht tun, wenn man die Juden — was so häufig geschieht — als Schmarotzer-Pflanzen betrachten wollte. Ohnehin sind sie das Mittel, seine Einkünfte zu vermehren.

⁷ Miss Pardoe: *The City of the Magyar.* II. k. 289. *The Magyars have not yet learnt to be traders.* U. ott 295. *The strong line of demarkation now drawn between the noble and the commercial classes* has many disadvantages and discrepancies in a nation like Hungary, priding itself upon its freedom and jealous of all external authority; as it enforces on the one hand, and admits to the other, a tyranny the more galling to those who are subjected to its influence, that it is an integral part of their own internal national system and not an evil forced upon them by foreign policv.

⁸ Erdélyi János—Fényes Elek: *Nemzeti iparunk* 164. kk., 185—187, 202, 205, 218, 277—288, 302—316.

⁹ Gyurikovics Györgv: *A magyar kereskedést illető emlékirások.* Tudományos Gyűjtemény 1840. VIII. kötet. 19. kk.

¹⁰ Egy konzervatív (Dessewffy Emil gróf): *Parlagi eszmék, igénytelen nézetek, szerénytelen tervek a függő kérdések s az országgyűlés körül.* Pest. 1843. Landerer és Heckenast. — V. A kereskedési politica c. fejezetből 44—45. I. s VI. Önálló kereskedés körüli utópiák c. fejezetből 49. és 54.

¹¹ Sáros-Berkeszi Katona Elek: *A kereskedéstudomány tanítókönyve.* Bétsben, Benko Antal betűivel. 1838. — V. ö. Előszó és 299. §.

¹² A negyvenes évek könyvviteli irodalmát bőven tárgyalja (Schack)—Yincze: *A kereskedelmi oktatásügy fejlődése* 217—221.

¹³ Brassai Samu: *Bankismeret.* Kolozsvárit. 1812. Előszóból.

¹⁴ Szontagh Gusztáv: *Erdély természeti, ipari és kereskedési tekintetben.* Athaenaeum 1839. I. félév 16. sz.

¹⁵ O. Levéltár. Lad. XX. Fase. H. 1.

¹⁶ Orsz. Levéltár. Lad. XX. Fase. H. N. 15.

¹⁷ (Schack)—Vincze: *A kereskedelmi oktatásügy fejlődése.* 214, 217—227. Ugyanott forrásirodalom.

¹⁸ Marmakrói szülő előadásunk Nádas István: *Marinak István Sándor élete és kereskedelmi iskolájának története* (Bpest, 1933. Különnyomat a Kereskedelmi Szakoktatás XL. évfolyamából) című munkáján alapszik.

¹⁹ Országos Levéltár: *Ladula* XX. No 20. Fase. K. No 9.

²⁰ O. Levéltár Lad. XX. No 20. Fasc. A. No 28. *Viennae die 27° mensis Octobris 1844. Redditam esse altéfatae Suae Majestati demissam Dominorum Statuum et Ordinum, circa erigendum in Civitate Buccari Institutum Nautices dato Octobris a. c. substratam Remonstrationen!, Eandemque lis reseribi benigne jussisse: Instituto Nautico in Civitate Fluminensi recentuis constabilito, necessitatem erigendi in immediata quasi hujus contiguitate novetalis Instituti haud subversari, Suam interim Majestatem Sacratissimam disposuisse, ut Juvenibus aliorum locorum, facultatibus destitutis, per resolvenda stipendia modus, studis nauticis operam navandi, suppeditetur. In reliquo summe-fata Sua Majestas Caeae-Regia Aplica lisdem Dominis Statibus et Ordinibus Regni Gratia Sua Caeae-Regia clementissime ac jugiter propensa manet.*

²¹ Pl. az Athenaeum 1837. II. félévi folyama a 22. számtól kezdve folytatólagosan közli Nassau Senior: «An Outline of the science of political economy» c. összefoglaló munkájának kivonatát, hogy a magyar közönséggel megismertesse a különböző rendszereket és fogalmakat.

²² A pesti növendékpapság magyar iskolájának munkálatai XIV. évf. Pest. Beimel. 1847. 187—194.

²³ V. ö. Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon* 383.

²⁴ *A political tudományok* rendszeresen előadva *Karvasy Ágoston* törvény tanár, hites ügyvéd, ennekelőtte nagyváradi, most pedig győri akadémiában a political tudományok, váltó- és kereskedési rendes tanítója által. II. kötet. Magában foglaló a Status-gazdasági tudományt. Győrött, özv. Streibig Klára betűivel 1843. 40—41.

²⁵ Karvasy: id. m. 75—105.

9. Kossuth Lajos.

¹ Az eddigi fejtegetésekre nézve v. ö. Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék* stb. 333. kk., 347—353, 380. és Hóman—Szekfü: *Magyar történet* VII. k. 157.

² Kossuth Lajos beszédei és írásai három kötetben. Sajtó alá rendezte Kossuth

Ferenc. Bpest, Athenaeum (év nélkül). II. kötet. Peel s visszhangjai, Boldogok az együgyűek, Vámügy, Budapesti Híradó a vámkérdésben, különösen pedig a Status-gazdálkodási tájékozódás (276. o.) c. védvamos cikksorozata a Pesti Hírlap 1842-i évfolyamából.

³ Kossuth: id. m. Vámszövetség. II. 243—257.

⁴ Kossuth id. m. II. Nemzetgazdasági combinatiók 257. és Iparegyesület 252.

⁵ Kossuth id. m. II. köt. 392, 394, 395. s 397. Vámszövetségi kilátások és Tájékozás című cikkek.

⁶ Ilyen irányú cikkei a fent idézett gyűjteményben: Véd vám vagy szabadkereskedés, Ismét egy új lépés a városi ügyekben, Városi polgárjogok s honoráciorok, Polgárcategoriák, Adalék az ösiség kérdéséhez, két ellenvélemény, Census, Irányelvek, Teendők, Adalék a teendők többi részeihez.

⁷ Kossuth Pesti Hírlap 1841. évf. 96, 98. számában «Birtokaristocratia» c. cikke s id. m. II. köt. 311. és III. k. 136. «A kérdések leglényesbiké» s «Absentizmus és pálinka» című cikkei.

⁸ Kossuth id. m. II. 333, 419. III. 42, 47. kk. Szabadka körlevele, Majorátus és Királyi városi szavazatarány c. cikkeiben.

⁹ Kossuth id. m. Nemzetköziség és kereskedési szövetkezés II. 271., Igénytelen nézetek II. 413., Városi polgárjog és honoráciorok III. 61.

¹⁰ Kossuth id. m. Szemle és értesítés III. 115.

¹¹ Kossuth id. m. Humanismus és realismus II. 49—50.

¹² Kossuth id. m. A Hetilap beköszöntője III. 357.

¹³ Kossuth id. m. Műipar II. 27., Némi journalisták s a céhek. III. 54., Ludovicea Polytechnikum III. 175, 182., Iparegyesület II. 59—63.

¹⁴ Az iparegyleti anyagra nézve I. Országos Levéltár Lad. No. 20. Pasc. P. No. 84. és mellékletei, továbbá Kossuth id. m. Műipar II. 27. kk., Iparegyesület II. 199—205. Legújabb iparmozgalmaink III. 365., Taglalat III. 426.

¹⁵ Az iparkiallítási anyagra nézve I. Kossuth id. m. Iparműkiállítás II. 317, 379., A műipar akadályai és ellenszerek III. 220., továbbá Kossuth Lajos: Jelentés az első magyar iparműkiállításról. Pest, 1343. Landerer és Heckenast. 3, 5, 19—20, 28, 43, 57.

¹⁶ A mezőgazdasági szakoktatás anyagára nézve I. Kossuth id. m. Valami a népneveléshez II. 63., Majorátusok II. 376., Szükölködés II. 174., Kiábrándulás III. 239., Lássunk a dologhoz! ill. 281., Magyar Gazdasági Egyesület III. 289, 301, 325, 328., Földművelési érdekek III. 386., A teendők legfőbbike III. 473.

¹⁷ A kereskedelmi szellem kifejtésére nézve I. Kossuth id. m. Angol-magyar kereskedés II. 68., Kamatláb és hitelviszonyok II. 225., Börzejáték és jószágloptéria II. 227. Magyar kereskedelmi társaság III. 7., A fiumei vasút III. 185, 190. Ezenkívül v. ö., Újhelyi Gizella: Kossuth Lajos a magyar művelődéstörténelemben. Bpest. 1913. 14, 17, 19.

¹⁸ Kossuth id. m. Közlekedés. II. 116., Fiume II. 434., Duna és Fiume II. 454., Fiumei vasút II. 470., III. 103—104., Német vámszövetségi kereskedelmi társaság az alsó Dunán III. 391.

NÉVMUTATÓ.

- Adriany János 246
 Albert Kázmér 169
 Almássy Balogh Pál 423, 456
 Almássy István 37, 116, 119, 441
 Andre 347
 Angyalffy Máttyás András 188—193, 447
 Apáczai Csere János 41, 128, 386
 Arenstein József 401—402, 460
 Arkwright 79
 Armbruster Sándor 436
 Aristoteles 154, 212
 Asbóth János 163, 182
 Bacon 52, 182
 Ballá Antal 434, 435, 437, 440, 445, 449
 Ballá Károly 363
 Balásházy János 232—236, 237, 244, 245,
 261, 278, 438, 450
 Balassa Menyhárt 51
 Balog J. 458
 Bálint István 450
 Barankay Lajos 438
 Barkóczy Ferenc 40
 Barschak Erna 435
 Basedow János 48, 52, 87, 135, 139
 Bátky Károly 457
 Batthyányi Gusztáv 357
 Batthyányi Kázmér 357
 Batthyányi Lajos 386, 423
 Batthyányi Tivadar 47, 203, 228
 Becker 137, 368
 Bedeghy József 246
 Beckmann János 179, 181, 182, 447
 Bedaux 190, 370
 Beké Farkas 131, 443
 Bentham Jeremiás 84, 211, 214, 224, 264,
 274, 275, 276, 335, 417, 453
 Benvenuto Cellini 256
 Beöthy Ödön 252
 Beöthy Zsolt 454
 Berényi Pál 448
 Bernáth Gyula 433, 440, 446
 Berzeviczy Gergely 143, 201—207, 214,
 262, 265, 321, 322, 379, 406, 412, 448,
 449
 Berzsényi Dániel 279
 Bessenyei György 214
 Beszédes József 248, 261, 278, 452
 Beudant Ferenc 246
 Bethlen Gábor 37
 Bethlen Miklós 19, 41, 203, 265
 Bibanco Gyula 224, 268—269, 409, 411,
 412, 452
 Biedermann Ferenc 412
 Blaskovics János 387
 Boczkó Dániel 141, 143, 154
 Boda Miklós 65
 Bolyai Farkas 54
 Born 246
 Borotvás-Nagy S. 438
 Brandt J. G. 131
 Bredetzky Sámuel 87, 140, 438
 Bretschneider Gáspár 140
 Bright R. 162, 440, 443, 445, 446
 Brodszky Sámuel 140
 Bruna X. Ferenc 129
 Brassai Samu 410, 461
 Budai Ézsaiás 82
 Bujánovics Ede 342, 356—357, 359, 457,
 458
 Burger 234, 287, 347
 Calazanti József 154
 Campe J. Henrik 87, 135, 141, 153
 Castiglione Boldizsár 374
 Child 199
 Cicero 51
 Cincinnatus 317, 357
 Cobden Richárd 215, 267
 I Colbert 19, 41, 51, 52, 62, 78, 199, 200,
 210, 293, 411
 Columella 366, 458
 Comenius 13, 135
 Concordet 84
 Cotta 132
 Csaplovics János 20, 266, 268, 376, 378,
 387, 403, 433, 434, 445, 446, 452, 455,
 459, 460
 Csekonics József 89
 Csengery Antal 312
 Csiszár Sámuel 264, 452
 Csóka J. Lajos 437
 Csókás József 87
 Csondor János 185, 192, 447
 Csorba András 236—243, 245, 278, 450
 Czettler Jenő 435
 Czwetkovicz Ferenc 443, 445, 458
 Darsis Joachim 56

Deák Ferenc 252, 263, 311, 426
Decsi Sámuel 64, 179
Delhis Traugott Kristóf 65, 246
DercsényiPál 232—233, 236, 330, 331, 455, 456
Derecskői Fodor Gábor 230, 450
Dessewffy Emil 310, 311, 342, 408
Dessewffy József 304
Dezsőfi Lajos 458
Dickson 347
Diderot 52
Dietze József Keresztély 99, 439
Donin József 129
Dugonics András 57, 129, 248
Dupont de Nemours 79
Eckhart Ferenc 435, 436, 437, 443
Edvi Illés Pál 450
Ege Sándor 57
Ehrenfels Pál 69, 356
Elbrich Ágost 219, 449, 450
Eisner J. G. 359, 360, 403, 404, 449, 454, 455, 458, 460
Envedi Lukács 449
Eötvös József 275, 312, 416, 454
Erdélyi János 278, 319, 328, 341, 342, 376, 378, 389, 406, 407, 454, 456, 457, 459, 460, 461
Érkövy Adolf 310, 342
Esterházy Ferenc 55, 68
Esterházy Mihály 361
Esterházy Miklós 170
Fabrici Lajos 129, 130
Faller Gusztáv 246, 436
Falicky Mihály 129, 130
Fáy András 126, 166, 278, 306, 320—326, 417, 421, 422, 456
Fekete Nagy Antal 434
Felbiger János Ignác 53, 144, 147, 170, 437
Fellenberg Fülöp Manó 175
Fényes Elek 278, 310, 312, 376, 389, 390, 406, 407, 454, 459, 460, 461
Ferenczy István 384
Fessier Ignác 407
Festetich Györgv 89, 142—143, 155, 161, 162, 165—166, 168, 173, 174, 179, 181, 185, 188, 359
Feischel József 166
Feistmantel Rudolf 246
Fináczy Ernő 434, 435, 436, 437, 438, 459
Ford Henrik 190, 211
Forgách Miklós 115
Fourier Károly 330, 414
Földes Béla 435, 437, 449
Francke H. Á. 42, 135
Franklin B. 368
Frenzl 139
Friedrich István 453
Frimrn Aladár 437
Fritz János 169
Gaal Jenő 443, 444, 449, 453
Galgóczi Károly 363—364, 458
Gáti István 86, 438
Genersich János 87
Gerics Pál 458
Germanus Gvula 439
Gesner J. M" 83
Ghiczy Kálmán 310
Girtler Ferenc 169
Glatz Jakab 84, 101, 137, 143, 438, 439, 440, 443, 444
Gniczery János 458
Goethe 83
Gorove 310
Gottsched 56
Grassalkovich Antal 88
Gröber János 129
Györy Sándor 334—340, 456, 457
Gyurikovics Ferenc 69
Gvurikovics Györgv 407, 461,
Hadaly Károly 129, 130, 445
Hampe I Antal 411—412
Harrington 199
Harruckern 136, 139, 149
Hartel Vilmos 399
Hartig G. L. 132
Hacker Gvula János 52, 53
Hell 246
Heller Farkas 437, 449, 454
Hegedüs Lóránt 453
Henfner János 278
Hepe Károly 129
Herbart Frigyes János 84, 154
Hermstädt 356
Herder 83
Hetényi János 237, 318
Hesz János 384
Hobbes Tamás 84
Hoffmann Károly 268
Holiczy 450
Höman Bálint 433
Horneck 152
Horthy Miklós 13
Horváth János 129, 261
Horvát József Elek 218, 449
Horváth István 450
Horváth Mihály 131, 433, 434, 435, 440, 443
Hölczel József 243, 244
Hörman 240
Humbold Vilmos 83
Imre Sándor 433, 434, 435, 436, 437, 449, 452, 453, 454
Jacquin Miklós Jakab 65
Jankovich Miklós 260, 452
Jánosv József 163
Jóó János 379—386, 390, 392, 459
Jozephy Pál 140
József nádor 89
Justinianus 317
Kacskovics Lajos 362, 459
Kail József 130
Kail Péter 169

Kant 154
Kanyó Mihály 169, 227, 458
Kapitány Sándor 362
Kappel Frigyes 455
Karácson Mihály 400—401, 460
Karbe 193
Károlyi György 361
Károlyi Lajos 357
Karvas y Ágost 310, 414-416, 401
Kassuba Domokos 449
Káts István 452
Kátsor Keresztély 57
Kaunitz 39, 47, 54
Kautz Gyula 433, 434, 437, 440, 442, 448.
449, 451, 453, 454, 461
Kazinczy Ferenc 379
Keczkés Károly 249
Kéhrn Vilmos 458
Kemény Gábor 436, 443, 444, 445
Kis Áron 437
Kiss Bálint 329, 456
Kiss Gábor 54
Kiss György 129
Kiss János 195, 307
Kiss József 54
Kiss Pál 449
Kispartí János 436
Klauzál Gábor 252, 376—377
Klauzál Imre 310, 342, 343, 357, 457
Kleemann Miklós 45
Kollár Ádám 68
Koller Gusztáv 433, 434
Kollowrath Ferenc 65
Komlóssy Ferenc 453
Kondor Sámuel 106—110, 439
Kónyi János 146, 443, 444
Kopecz Gusztáv 227, 458
Koppe 287
Koppi Károly 57
Korizmic László 310, 311, 342
Kornis Gyula 434, 436, 437, 438, 445,
449, 453, 456
Kossuth Ferenc 461—462
Kossuth Lajos 126, 213, 252, 274, 275,
280, 283, 284, 294, 295, 310, 315, 325,
335, 380, 386, 396, 412, 416—432, 461,
462
Kovaskóczy Ádám 450
Kováts Ferenc 434, 439
Kő-Halmi Fekete Gergely 186, 447
Kölcsey Ferenc 226, 227* 450
Kölesy Vince 365—374, 458, 459
Königsacker C. József 76, 195, 437
Köppe 288
Kunits Mihály 439
Kunos Endre 218, 245, 450
Kurz Domokos 119
La Chalotais 52
Laczkó Ambrus 57
Lafontaine 368
Lamartine 375
La Porte 56, 77
Lehrmann József 458
Leibitzer János 244, 450
Leibnitz 52, 136
Leibbald Gyula 162, 163, 168, 446
Liebig Justus 340, 343, 370, 457
Liedemann János 95, 117, 431
Lilien József 89
Liphay Sándor 451
Lissovinyi Karol in 141
List Frigyes 309—310, 311, 342.378,380.
408, 417, 418, 419, 454
Locke 135, 199
Lonovics József 387
Lónyai Gábor 252
Lónyai Menyhért 310, 312
Lósy-Schmidt Ede 437
Lorántffy Zsuzsanna 16
Loyolai Ignác 28
de Luca 413
Luczenbacher János 456
Lukátsy Sándor 352—355, 359, 457
Majláth Antal 400
Makó Pál 76
Malthus 207, 215, 233, 236, 281, 300,
334, 342
Mályusz Elemér 453
Mándi Márton István 358, 458
Marastoni Jakab 384
Marchan János 246
Marmak István Sándor 412. 461
Maróthy György 62
Marsch Antal 458
Matuska József 451
Mayerffy Ferenc 362
Mednyánszky Alajos 397, 398
Mercy 61
Mészáros Ignác 194
Meszner Ferenc 166
Metzburg L. B. 445
Mikes Kelemen 40
Mill John Stuart 84, 215
Miller Jakab Ferdinánd 101, 439
Mirabeau 79, 145, 200
Miskolczy István 434
Mitterpacher József 129
Mitterpacher Lajos 69, 129, 130, 143,
171—172, 173, 182, 186, 245, 325, 446
Mokri Benjámín 111, 439
Molnár János 445
Montessori 153
Montesquieu 150, 233
Móroc István 362
Mórocza Dániel 328, 456
Möller János 111, 439
Nádas István 461
Nádor Jenő 436, 443, 444, 445
Nagy Károly 455
Nagyatádi Szabó István 87
Nagyváthy János 161, 178—179, 182,
188, 193, 236, 261, 372, 446

Nákó Kristóf 170, 357
 Nebbien· 347
 Necker 411
 Nemetz József 129
 Niemayer Hermann 220
 Niczky Kristóf 08
 Obermayer János 160
 OConnel 330
 Oláh János 450
 Orczy László 242
 Orczy Lőrinc 43, 330
 Orkoni Adolf 169
 Owen 330, 424
 Orhegyi 450
 Packh Miklós 195, 209, 447
 Paget János 310, 451, 455
 Paleocapa Péter 248
 Pardoe miss 313, 314, 405, 454, 457, 401
 Pasquich János 129
 Patzier 240
 Patzkó Ferenc 63
 Peittner Tádé 65
 Pestalozzi 135, 154, 320, 331
 Pethe Ferenc 179—182, 182, 188, 193, 236,
 261, 372, 447, 449
 Pethó Jakab 03
 Petko János 240
 Petrovics Pál 278
 Petty 199
 Pieré Henrik 195, 447
 Plechschmidt György 119
 Pistorius 356
 Pius Desiderius (I. Schröer) 219, 278, 449,
 450
 Platon 51
 Podmaniczky József 110.
 Póka-Teleki Kondé József 180, 447
 Pólya Jakab 449
 Pór Kaj etán 57
 Porges Lajos 412
 Pósfai János 440
 Prechtel 129
 Preyer J. N. 313, 314, 454
 Preys József András 100
 Prohászka Lajos 434, 439
 Prónay Gábor 74, 124, 144
 Prónay Kálmán 187
 Pscherer Miklós 412
 Puky Simon 458
 Pulszky Ferenc 278, 310
 Pvrker János 217, 379
 Quesnay Ferenc 78, 206, 212, 321, 417, 418
 Rákóczi Ferenc 40
 Rausch Ferenc 68, 129
 Ráth Mátyás 63
 Rectmann Ihnác 458
 Reichetzer 246
 Reischer Ede 458
 Reitter Ferenc 249
 Renner Károly 110, 227
 Révai Miklós 57, 63, 75, 76, 437
 Reuth Rudolf 246
 Reuxherr 359
 Réz Mihály 453
 Ricardo 207, 215, 281, 300
 Richelieu 16
 Ritterstein Ágost 246
 Rochov Fr. B. 135, 141, 153, 221
 Rousseau 48, 52, 72, 83, 135, 225, 320
 Rumi Károly 163, 182—185, 193, 445,
 446, 447
 Saint Simon 330, 414
 Salzmann Keresztély 84, 135, 137, 139
 Sándor István 88, 438
 Sándor József 89
 Sándor Lipót 124, 139
 Sappel János 118
 Sárközi Imre 451
 Sáros Berkeszi Katona Elek 409, 461
 Say János Keresztély 125, 206, 215, 281,
 300, 309, 376
 Sax Mihály 131, 443
 Schachner Károly 169
 Schack Béla 434
 Schams Ferenc 362, 438, 458
 Schauff János 384
 Schöfer László 438
 Schedius Lajos 143
 Schiller 83
 Schindler József 57, 63
 Schmiedt György 129
 Schönburg 175
 Schröer Gottfried (Pius Desiderius) 219,
 223—224, 449, 450
 Schützel 137
 Schwartzner Márton 207—209, 255, 436, 449
 Schwarz Ignác 246
 Scopol i János 05
 Seiler 137
 Sember Kristóf 52
 Seneca 51
 de Serres Marcel 455
 Siegvard József 123, 441
 Siklóssy László 438
 Simái Kristóf 57, 03
 Simon Pál 220
 Sismondi 125, 281, 300
 Skerlecz Miklós 116, 117, 120, 144, 196—
 200, 206, 448
 Skolkai András 140
 Smith Ádám 111, 125, 131, 145, 154, 159,
 188, 199, 200, 206, 207, 210—215, 224,
 250, 259, 264, 267, 273, 274, 270, 281,
 303, 304, 305, 309, 321, 348, 370, 417,
 418, 449
 Spencer 84
 Spinoza 199
 Schwerz 349
 Sombart Werner 434, 435, 437, 438
 Sonnenfels József 39, 50, 50, 09, 71, 131,
 149, 150, 152, 199, 200, 250, 325
 Sonnleitner Ignác 409

Staut József 231—232, 450
Steinacker Gusztáv 166
Sternberg Joachim 443
Strauss Gottfried 113, 122
Sully 78
Silvern J. V. 83
Szabó Pál 430
Szádeczky Lajos 433. 434. 439
Szapáry János 60, 116, 117. 436
Szarka József 195. 447
Széchen Antal 420
Széchenyi István 16, 63, 184, 203. 206,
207, 213. 214. 215. 218, 243, 248, 249,
252, 260, 263. 273—308, 310, 320. 321.
322, 323, 324. 325. 337, 361. 376, 389.
390, 406. 410. 416, 417. 418. 420. 422,
425, 429, 443. 452. 453, 454
Szekfű Gyula 435. 436, 437, 438, 439. 440.
442, 445. 449, 453, 454, 455, 461
Szemere Bertalan 318
Szendrey Ignác 355. 359, 457
Szerb Antal 454. 459
Szerdahelyi György 82, 124
Szigethy Sámuel 255
Szilágyi Sámuel 74. 437
Szilasv János 224—226, 450.
Szent Péteri Imre 132—133, 246, 247
Szentpétery Imre 436. 442, 44³/₄. 451,
456
Szentpéteri József 255—260, 451
Szolcsánvi János 246
Szontagh Gusztáv 410, 459. 461
Szögyény László 400
Sztrecsko 137
Takács Éva 14. 440
Takáts Sándor 434
Talleyrand 84
Tavassy Lajos 331. 456, 460
Taylor 190, 370
Teleki László 87
Télfv János 325
Temple 199
Terstyánszky Dániel 63, 68
Tessedik Sámuel 57. 60. 70, 74, 87, 122,
134—155, 161. 181. 208, 243, 445, 279
308, 317. 327, 331, 332, 342. 350. 351.
359, 372. 379. 416. 443. 444
Thaer Albert 89. 156—161, 162, 1(53, 168.
175. 180. 181. 188. 189, 191. 193, 208.
243. 287, 288, 340, 347, 349. 356, 357
445
Thék Endre 87
Thomasius Keresztély 19
Thököly Imre 37
Tichi István 129
B. Tóth Ferenc 87
Tóth József 314. 455
Tóth Lőrinc 318, 456
Towson, Robert, 438, 440
Török János 342, 349—350, 351, 358,
362, 453, 457, 458, 459
Török Lajos 124
Trandoflr György 264, 452
Trautmann Lipót 445
Tréfort Ágost 311, 312, 342
Trentsényi Ferenc 450—451
Turgot 70
Udvardy János 343—347, 379, 390, 457,
459
Udvardy Lakos János 434
Ujhelvi Gizella 462
Ürményi József 67, 82, 124, 196, 201
Váczy Péter 435
Valero Jakab 55, 57
Vállas Antal 390—393, 460
Vályi András 76, 85, 86, 194, 438
Vámbery Rusztem 435, 438
Váradi Szabó János 331—333, 456
Varga István 387
Varga János 318, 456, 459
Vásárhelyi Pál 248
Vay Ábrahám 232
Vay István 124
Vedres István 87, 248
Víg Albert 435, 436, 437, 439, 459
Vincze Frigyes 434, 435, 436, 438, 447,
452, 453, 461
Vischer József 246
Viszota Gyula 453
Voit Pál 459
Voltaire 52
Wallaszky Pál 436, 446
Washington 357
Watt 79
Weiss Lipót 63
Weissengruber Antal 69
Wenzel Gusztáv 433, 436, 450
Werbőczy István 24, 38, 69, 161, 214,
226. 407
Wesselényi Miklós 269—273, 278, 283,
361, 454, 458
Wesselényi Polyxena 316
Wiegand János 74. 437
Wilkens Dávid 132
Winckelmann 83
Winkler Elemér 434
Wittmann Antal 169, 227, 347
Wolf Fr. Á. 83
Wolf János György 54
Wolf Keresztély 52
Wolfstein József 129. 130
Young Arthur 155, 182, 188, 288, 305,
348, 349
Zelovich Kornél 435, 436, 442, 451, 460
Zempliner József 412
Zollekker Antal 169
Zrínyi Miklós 214
Zsoldos Ignác 317, 456